
PRINTED BY
JAYA KRISHNA DAS GUPTA,
VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.

1939.

All Rights Reserved by the Publishers.

॥ श्रीः ॥

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-

काशी-संस्कृत-सीरिजपुस्तकमालायाः

१३३

व्याकरणाविभागे (१८) अष्टादशं पुष्पम् ।

महामहोपाध्यायकौण्डमहोदयविरचितः-

वैयाकरणभूषणसारः ।

श्रीहरिवल्लभविरचित-दर्पण-टीकया, महामहोपाध्याय-पण्डित-

श्रीभैरवमिश्रकृतया-परीक्षा-टीकया, श्रीकृष्णमित्रकृत-

भूषणव्याख्यया, पण्डित श्री खुद्दीशायर्मकृत-

तिर्कथयादसारेण च सहितः ।

सम्पादकः-

व्याकरणाचार्य-साहित्योपाध्यायः-

पण्डित-श्रीसदाशिवशास्त्री जोशी ।

प्रकाशकः--

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः-

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

बनारस सिटी ।

१९९६

अस्य ग्रन्थस्य सर्वे अधिकाराः प्रकाशकेन स्वामतीकृताः ।

अथात्रस्थसंग्रहस्य सूचिका ।

१ भूमिका ।	१ ६
२ समर्पणम् ।	१ ... १
३ प्रकरणानुक्रमणिका ।	१ १
४ सटीकस्य भूषणसारस्य विषयानुक्रमणिका ।	१ १०
५ भूषणसारस्थमूलकारिकासङ्कलनम् ।	१ ५
६ दर्पणपरीक्षासम्बलितभूषणसारः ।	१ ४४२
७ भूषणसारध्याख्या ।	४४३ ४५७
८ तिङ्घर्षवादसारः ।	४५८ ४६८
९ अत्रोल्लिखितग्रन्थकृतां मतानाञ्च सूचकम् ।	४६९ ४६९
१० अत्रस्थकारिकाणामकारादिक्रमेणानुक्रमणिका	१ १
११ प्रश्नपत्रसंग्रहः ।	१ २

इति संग्रहसूचिका ।

स्मृतिः—अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ इति ।

तस्मात्कर्तृदोषशुद्धाया अनुदयात् मन्त्रग्राह्यतात्मकस्य वेदस्य यथार्थं प्रामाण्यं सिद्धम् ।

अतः सर्वप्रमाणोत्तरायमाणस्य परमपूतस्य भगवतो वेदस्योपासना द्विजातिभिरवश्यं विधेयेति सर्वत्र मुक्तकण्ठेन निगदन्ति श्रुतिस्मृत्यादयः ।

श्रुतिः—“हे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो विदन्ति, परा चैवापरा च । तत्रापरा—ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः, शिक्षा, कल्पो व्याकरणम्, निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ—परा यथा तदक्षरमधिगम्यते” (मुण्ड० १।१।४) इति ॥

स्मृतिः—योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते ध्रमम् ।

सजीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ इति ।

अत्र तत्रभवान् पतञ्जलिरपि—

“ब्राह्मणेन निष्कारणः पटङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च”

इत्यादिद्विजातीन् बाढं वेदाध्ययने प्रवर्तयतीत्यलम्पत्यवितेन ।

यश्च किल द्विजन्मा वेदमधीत्यापि अर्थे न विजानाति सोऽर्थं पुमान् भारमेव वहति केवलम् ।

“स्यापुरथं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदे न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थज्ञ इत्सुकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा” (नि० १।६) इति श्रुतेः । तस्माद्द्विजातीनां वेदाध्ययनाय शिक्षादिपङ्क्त्याध्ययनम्परममावश्यकमिति न तिरोहितं तत्र भवताम्भवतां विपश्चिताम् ।

उक्तं हि पाणिनिशिक्षायाम्—

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥

शिक्षा प्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४२ ॥ इति ।

छन्दः—छन्दसामुपयोगस्तावत्कर्मकाण्डेऽत्यावश्यकः श्रूयते च—

“गायत्रीभिर्ग्राहणस्यादृष्टात्, त्रिष्टुभो राजन्यस्य, जगतीभिर्वैश्यस्य” ॥ इति । (तै० ब्रा० १।१।१।६) तत्र मगणपगणादिसाध्यो गायत्र्यादिविवेकद्वन्द्वोऽग्रन्थमन्तरा न सुविज्ञेयः ॥

कल्पो नाम—आश्वलायनापस्तम्बबोधायनादिसूत्रम् । कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगोऽत्रेति व्युत्पत्तेः । “इषे त्वा” इत्यादिमन्त्रास्तु ऋत्वनुष्ठानक्रमेणैवाप्नाता इत्यापस्तम्बादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः । कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन ऋत्वनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति ।

ज्योतिषस्य प्रयोजनम्—“अथकालार्थसिद्धये” इति तस्मिन्नेव ग्रन्थे विहितम् । कालविशेषविषयश्च श्रूयन्ते—“सम्बत्सरमेतद्भवं चरेत्” (तै० ब्रा० १।१।३४) “सम्बत्सरमुख्यं भृत्वा” इत्येवमादयः संवत्सरविषयः । “वमन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत” “प्रोप्ते राजन्य आदधीत” “शरदि वैश्य आदधीत” (तै० ब्रा० १।१) इत्याद्या ऋत्वविषयः । एवं मासपञ्चतियिकालनक्षत्रविषयः श्रूयन्ते । अतः कालविशेषान् अवगमयितुं ज्योतिषमुपयुज्यते ।

निरुक्तग्राम—अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् । यथा—गौः,

रमा, ज्मा, हमा, क्षा, क्षमेत्यारभ्य यस्यः धाजिनः, देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्यन्तो यः पदानां समाम्नायः समाम्नातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामानि, एतावन्ति हिरण्यनामानोत्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् । यद्यपि व्याकरणवलेन केषांचिन्निरवचनायां सिद्धिर्भवितुमर्हति, तथापि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अतः श्रूयते च—“तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कास्त्र्यं स्वार्थसाधकञ्च” इति (नि० १।१६) । तस्माद्देदार्यवायोधायोपयुक्तं निरुक्तमिति ॥

शिक्षा नाम—वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा । तथा च तैत्तिरीयोपनिषद्धारम्भे समामनन्ति—“शिक्षां व्याख्यास्यामः—वर्णः, स्वरः, मात्रा, बलं, साम, सन्तान इत्युक्तः शिक्षाऽऽयायः” (तै० आ० ७।२) इति ।

वर्णोऽकारादिः । स्वरः—उदात्तादिः । मात्रा—इस्वादिः । बलम्—स्थानप्रयत्नौ । सामशब्देन साम्यमुक्तम् । अतिदृतातिविलम्बित्यादिदोषराहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यम् । एतत्सर्वं पाणिनीयशिक्षायां स्पष्टम् । सन्तानः—संहिता, ‘वायवायाहि’ इत्यत्राश्वदेशः । ‘इन्द्राग्नी आगतम्’ इत्यत्र प्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिक्षायां नोक्तम् । दिश्यमाणवर्णातिवैकल्ये बाध इति पाणिनीयशिक्षायामेवाभिहितम् ।

तथाहि—“मन्त्रो हीन स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्” ॥ (पा० शि० १२)

“इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व” इत्यास्मिन्मन्त्रे (तै० सं० २।४।१२।२) विवक्षितेऽर्थे तत्पुरुषसमासे “समासस्य” (पा० सू० ६।१।२२३) इति सूत्रेण तत्पुरुषत्वाद् अन्तोदात्तेन भवितव्यम् । आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः, तथासति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहित्वाद्-इन्द्रो धातको यस्य इत्यर्थः सम्पन्नः । अतः स्वरवर्णापराधनिरासाय शिक्षामन्योऽप्यावश्यकः ।

व्याकरणनाम—अर्थविशेषमाश्रित्य स्वरप्रकृतिप्रत्ययादीन् विशेषेण—संस्कारविशेषेण, आ—समन्तात्—वैदिकालौकिकांश्च शब्दान् करोतीति तथाभूतः पाणिन्यादिमहर्षिप्रणीतो ग्रन्थसमूहः । अस्य व्याकरणस्य प्रणेतारोऽष्ट नव वा आचार्या बभूवुः । केचित्—

१/इन्द्रधन्वः काशहृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजेनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥ १ ॥ इत्याहुः ।

अपरे तु—ऐन्द्रं चान्द्रं काशहृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।

सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम् ॥ इत्याहुः ।

सत्स्वपि सर्वेषु व्याकरणेषु सार्वलौकिकवैदिकशब्दानां नितरां व्युत्पादकं पाणिनीयव्याकरणमेव । यत एवास्य वेदाङ्गत्वम् । इदमेवाभिप्रेत्य “इदमक्षरच्छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तं यथाऽऽचार्या कचुः, प्रह्ला वृहस्पतये प्रोवाच, वृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं खल्विममक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते, “न भुक्त्वा न नक्तं प्रवृषात् प्रह्वराशिः” इति ऋक्तन्त्रव्याकरणेऽस्य धनुर्देशसूत्रकद्रव्याम्नायवत्वमुक्तम्, तन्मूलकत्वादस्यैव व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वं युक्तम् । अत एवास्य पाठे सर्वेदपारायणञ्च पुण्यमिति शब्देन्दुषोखरे नागमेन स्पष्टमभिहितम् । छान्दोग्योपनिषदि व्याकरणमुपक्रम्य “वेदानां वेदः” इत्युक्तम् ।

अत्र पराशरोपपुराणम्—

पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम् ।

तस्य एतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररुचिना वार्तिके प्रदर्शितः—“रक्षो-
हागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम्” इति एतानि रक्षादिप्रयोजनानि प्रयोजनान्तराणि च
महामाष्ये शीपतञ्जलिमहर्षिणा स्पष्टीकृतानि ।

ऋग्वेदेऽपि—चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा द्वे शीपे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश ॥ ४।१८।३

अस्मार्थं.—चत्वारि शृङ्गाः—चत्वारि पदजातानि—नामाख्यातोपसर्गनिपाताः ।
त्रयोऽस्य पादाः—त्रयः कालाः । द्वे शीपे—सुपस्तिद्वय । सप्तहस्तासः—सप्त विभ-
क्तयः, त्रिधा बद्धः, त्रिषु स्थानेषु बद्धः, उरसि कण्ठे शिरसि । वृषभो वर्षणात्कामा-
नाम् । रोरवीति—रौतिः शब्दकर्म । महो देवो मर्त्यां आविवेश । महता देवेन नस्ता-
दात्म्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् ।

अस्मिन् पाणिनीयव्याकरणविषये नानाविधाः प्रबन्धास्तत्रभवद्भिः पण्डितप्रका-
ण्डैर्मोक्षवैर्मनीषिभिर्विरचिताः सन्ति । तेषु प्रबन्धेष्वेव श्रीमन्महामहोपाध्यायकौ-
ण्डभट्टविरचितो वैयाकरणभूषणसारः साम्प्रतम्भवताम्पुरतः प्रस्थाप्यते ।

अत्र धात्वर्थः लकारार्थः, सुवर्थः, नामार्थः, इत्यादयो भाष्यप्रामाण्यं पुरस्कृत्य
सम्यक् विचारिताः, येन वैयाकरणानामप्यर्थज्ञानेऽप्रतिहता प्रतिभा सम्पन्ना स्यात् ।
अर्थज्ञानाय वैयाकरणानां किमुत, अन्येषामपि न्यायमीमांसादिशास्त्रविदां भूषणसार-
प्रभृतीनामध्ययनमावश्यकम् । उक्तं हि—

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

अत्र हरिरप्याह—इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।

इयं सा मोक्षमाणानामजिज्ञा राजपद्धतिः ॥ इति ॥

वैयाकरणानाम्मते—शब्दतत्त्वमेव ब्रह्म । स च शब्दः नित्यः । सोऽपि स्फोट इति
शाब्दिकाः शब्दायन्ते । तत्रेमां श्रुतिं प्रमाणयन्ति ।

“शब्दब्रह्म यदेकं यच्चैतन्न्यं च सर्वभूतानाम् मत्परिणामखिभुवनम् अखिलम् इदं
जयति सा वाणी ॥

अत्र हरिः—अनादिनिघनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ १ ॥ इति ।

एवञ्च वैयाकरणभूषणसारादिग्रन्थानाम्पठनेन न केवलं व्याकरणपदार्थानामेव ज्ञानं
सम्पद्यते; किन्तु न्यायमीमांसावेदान्तादिशास्त्राणामपि पदार्थज्ञानस्य लाभोऽनेन सम्भ-
वति । अत एवास्य ग्रन्थस्य सर्वत्र राजकीयपरीक्षायु पाठ्यत्वेन निर्धारणं दरीदृश्यते ।

अयं ग्रन्थरुता कौण्डमहः रङ्गोजिभट्टस्य पुत्रः, भट्टोजिदीक्षितस्य आश्रयी इति,
प्रकृतग्रन्थस्थमद्रलदलोकेन “भट्टोजिदीक्षितमहं पितृव्यं नौमि सिद्धये” इति
दलोकत्र प्रतीयते । “भट्टोजिदीक्षितसमयश्च १६०० पर्यन्तं भवितुमर्हति । यतः किल
भट्टोजिदीक्षितसहपाठिनो जगन्नायस्य पण्डितराजस्य समयो निश्चितोऽस्ति । यतः—
दिङ्गीश्वरशाहाजहानस्य सविधे तस्य पण्डितराजस्य स्थितिरासीत् । अत्र प्रमाणम्—
“दिङ्गीवल्लभपाणिपह्वलले नीतं नवीनं वयः” इति पण्डितराजकृतदलोक एव । तस्मात्
कौण्डमहस्य किञ्चिदधिकः १६२९ समयो भवेत् ।

एते दाक्षिणात्या इति बहव आहुः । एभिः कृता ग्रन्थाः—१ तर्कप्रदीपः । २ तर्क-
रत्नः । ३ न्यायपदार्थदीपिका । ४ बृहद्वैयाकरणभूषणम् । ५ लघुवैयाकरणभूषणसारः ।
६ वैयाकरणसिद्धान्तदीपिका । ७ स्फोटवाद इत्यादयः । तत्र पदार्थदीपिका, बृहद्वै-
याकरणभूषणम् लघुवैयाकरणभूषणसार इति ग्रन्थत्रयं मुद्रितं साम्प्रतमुपलभ्यते ।

अस्य वैयाकरणभूषणसारस्य सारोऽतिगहनविषयतया यथावज्ज्ञातुमशक्यः । अतोऽप्योपरि विद्वद्द्वारैर्यैस्नेकव्याख्या आविष्कृताः । सन्ति चास्योपरि—हरिवल्लभ-
कृतो, १-दर्पणः । भैरवमिश्रकृता-२ परीक्षा । गोपालदेवकृता-३ कान्तिः । हरिदासि-
कृता-४ काशिका । रघुनाथकृता-५ विवृतिः । कृष्णमिश्रकृता-६ भूषणव्याख्या
इत्यादयष्टीकाः । परन्वेतासु दर्पणेनसमा विस्तृता न्यायमीमांसादिमतस्य स्पष्टाभि-
प्रायप्रदर्शिका नैकापि, एवं परीक्षासमाप्यन्या नेत्यतोऽस्माभिर्दर्पणपरीक्षाभ्यां सम्ब-
लितो भूषणसार इदानीं विदुषां कृते छात्राणाञ्चोपकृते सम्मुख्यं प्रासादयं नीतः ।
पण्डितश्रीकृष्णमिश्रकृता—वैयाकरणभूषणव्याख्या, पण्डितश्रीछुदीभाकृत—तिदर्थ-
वादसारश्चास्माभिरन्ते निवेशितौ ।

अत्र हरिवल्लभस्य दर्पणकारस्य परिचयस्तावदित्यम्—श्रीवल्लभाभिधानस्य
पण्डितवरेण्यस्य कूर्मगिरिनिवासस्य उत्प्रभातीयोपनामकश्रीवल्लभस्यायं सुपुत्रो
दर्पणकारः श्री हरिवल्लभो नाम । अस्य समयः १८०० इत्यनुमार्तुं शक्यते । यतः
किल १८९८ वैक्रमे निर्मितयां काशिकायां तत्र तत्र स्थलेषु दर्पणकारस्य मतमुपपा-
दितं दृरोद्दश्यते । अस्य पाण्डित्यं न केवलं व्याकरणशास्त्रे एव, किन्तु न्यायमीमां-
दिशास्त्रेष्वप्येति दर्पणटीकात एव निर्धारयितुं शक्यते ।

श्रीमन्माननीयमहामहोपाध्याय-पण्डितवर्यस्य अगस्त्यकुलावतंसश्रीमद्भवेदेवा-
त्मजभैरवमिश्रस्य परिचयस्तावन्न तिरोहितो विदुषाम् । एतेषां महोदयानां शब्दे-
न्दुशेखरे, परिभाषेन्दुशेखरे, मनोरमाशब्दरत्ने च विस्तृता पाण्डित्यप्रगल्भता टीका
प्रथिता यथोक्ति । एतेषाम्माननीयानां समयः १७८० इति महामहोपाध्यायपण्डिता-
भ्यङ्गुरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिसम्पादितसर्वदर्शनसंग्रहस्यपाणिनीयव्याकरणग्रन्थकारसमय-
ग्रन्थनामसूचरूपत्रतोऽवगम्यते । एते सनाद्यप्राज्ञा इति केचित् । परे तु सरयु-
पारिण इत्याहुः ।

श्रीमान्ध्वराः, कृष्णमिश्राचार्याः सुलतानपुरमण्डलान्तर्गतलक्ष्मणपुरनिवासिनः
पण्डितरामसेवकत्रिपाटिमहोदयानां पुत्राः, प०देवीदत्तशर्मणः पौत्राः वैदिकाः कर्मकाण्डे
धर्मशास्त्रे च निष्णाताः, न्यायव्याकरणतन्त्रे च स्वतन्त्राः । एभिः-लघुमञ्जूषोपरि
कुञ्जिका, कौमुद्योपरि रत्नार्णवः, प्रौढमनोरमायां कल्पलता, कर्मकाण्डे-प्रेतप्रदीपः,
धर्मशास्त्रे तिथिनिर्णयः, शक्तिवादटीका च विनिर्मिताः । एते नागेशभट्टसमकालीना
इति प्रामाणिकमुखतः ध्रुयते । एष च अन्यद्वरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिसम्पादितसर्व-
दर्शनसंग्रहस्यपाणिनीयव्याकरणग्रन्थकारसमयग्रन्थनामसूचरूपत्रतः १७९० इति
समयो निर्धार्यते ।

टीकात्रयभूषितभूषणसारस्य सम्पादनकार्यमतिदुष्करमतिकठिनञ्च विलोक्य मदी-
यमनोरमाशेखराचनेकग्रन्थसम्पादनसन्तुष्टचेतसः मुरभारतीसेवकगोलोकवासिभ्योहरि-
दासगुह्यात्मजश्रीजयकृष्णदासश्रेष्ठिभ्यां भूषयितयशसः चौखम्बासंस्कृतपुस्तकालया-
ध्यक्षा मां सादरं साग्रहञ्च प्रार्थितयम् । श्रीजयकृष्णदासप्रेमादरवर्षावदेन राजकीयप्र-
धानपाठशालाध्यापकव्याख्याकाराचार्यमोहाटे इत्युपनामज्ञानपतिशास्त्रिवरणान्तेवासिना
मया गुरुकृपाभ्युधावितधिया अनेकप्राचीनद्वैतलिखितग्रन्थाननेकप्राचीनमुद्रित-
ग्रन्थाञ्च सम्पाद्य तैः सह सटीकं प्रकृतग्रन्थं सम्मेल्य तत्र तत्र घुटितग्रन्थं प्रपूर्य
प्रमादपतितपादान् निष्कास्य टीकायाम्प्रतीकचिन्हानि निधाय ग्रन्थादीं प्रकरणसूचि-
कां विषयसूचिकां क्षारिकासङ्ग्रहञ्च विधाय अन्ते कृष्णमिश्राचार्यकृतभूषणव्याख्यां

पण्डितश्रीसुदीक्षाशर्मकृततिकथंवादसारम्, भूषणसारोल्लिखितग्रन्थकृतां विशेषमता-
न्तराणां च सूचकप्रश्नम्, भूषणसारस्यकारिकाणामकारादिक्रमिकानुक्रमणिकामुद्रणप-
त्रसङ्ग्रहश्च विधाय यथाशेषुपि समपादि ।

अत्र राजकीयप्रधानपाठशालाध्यापकन्यायव्याकरणाचार्यपण्डितसूर्यनारायणशुद्ध-
महोदयैर्जटिलफकिकालापने कृपया बहुतरं साहाय्यम्प्रदत्तम्, इति पण्डितवरेण्या
अस्माभिर्नितरां धन्यवादाहाः ।

अत्र संशोधनकार्ये सुदृढरपण्डितलबिनायत्रिपाठिना बहुतरं साहाय्यं प्रदत्तमिति
तेभ्यो मे सादरमनेके धन्यवादाः ।

राजकीयप्रधानपाठशालाध्यापकन्यायवेदान्ताचार्यनेनेइत्युपाह्वयपण्डितगोपाल-
शास्त्रिणः स्वकीयग्रन्थसङ्ग्रहतो ग्रन्थान् प्रदत्तवन्त इति तान् धन्यवादाञ्जलि-
मर्षयामः ।

श्रीपरममाननीयभैरवमिश्रविरचितपरीक्षां टीकां मुद्रापयितुमत्युक्तदेच्छाऽसीद-
स्माकम् । परन्तु सा क्षटित्युपलब्धा नाभवत् । चिन्तया तस्या अन्येषामुप्राचलत् ।
विश्वविद्यालयसाहित्याध्यापकपण्डितमधुसूदनमहोदयः परमतपस्विनः पण्डितमहा-
देवप्रसादस्य सविधे प्रकाशकं नीतवान् । पण्डितमहादेवशास्त्रिणो दर्शनेनास्य महादेव
इति नामान्वयकम्मन्यते स्म प्रकाशकः । गोरक्षपुरमण्डलान्तर्गताहिरवल्लिपामनि-
यासी सान्प्रतम्बाराणस्यामसितटनिवासी द्विवेदीत्युपनामकः पण्डितमहादेवशास्त्री
गोरक्षपुरमण्डलान्तर्गतवांसागावमण्डलान्तर्गतमध्यधामवास्तव्यशुक्लकुलावतंसवैयाक-
रणकैसरिश्रीपण्डितरामचरणालमजयमुनाप्रसादपुरगदाधरप्रसादरक्षितां हस्तलिखित-
परीक्षाटीकापुस्तिकामतिश्रमेण तेभ्यः सम्पाद्य श्रेष्ठिवराय जयकृष्णदासमहोदयाय
प्रकाशनार्थम्प्रदत्तवानिति पण्डितमान्यवरमहादेवद्विवेदीनाम्महोपकारं शिरसि निधाय
तेभ्यः पुनः पुनः धन्यवादाञ्जलयोऽस्माकम् ।

बडोदामण्डलान्तर्गतदहर्नागरस्थलक्ष्मीनारायणपाठशालाध्यापकपण्डितनरहरशा-
स्त्रिणैरुत्तमहोदयैः स्वकीयं परीक्षाटीकापुस्तकं संशोधनसाहाय्यार्थं प्रेषितमिति तेभ्यो-
ऽनेके धन्यवादाः ।

विश्वविद्यालयीयधर्मशास्त्राध्यापकपण्डितविश्वनाथशास्त्रिभिः पण्डितश्रीकृष्ण-
मिश्रकृतभूषणव्याख्याया हस्तलिखितं पुस्तकम्प्रदत्तमिति तेभ्योऽनेके धन्यवादाः ।

दरपणपरीक्षाभूषणव्याख्यातिकथंवादसारसहितस्य वैवाकरणभूषणसारस्य मुद्रणे
श्रीहरिदासगुप्तमजवृजजीवनद्रासमहोदयेन सूक्ष्मशिक्षया अतिश्रमो विहित इति
तेषां नाम्मोल्लेखनमप्यावश्यकम्प्रतिभाति ।

यद्यप्यस्य संस्करणस्य संशोधनं सावधानतयातिश्रमेणातिशुद्धं समभवदिति ना-
न्यदस्य तुलामधिरोहतीति वक्तुं शक्यम्, तथापि कदाचिद् दृष्टिदोषेण मतिमान्द्येन मम
मुद्रकस्य वा अत्रानेके प्रसादाः स्युस्तान् शुणैकपक्षपातितो विद्वांसो हंसक्षीरन्यायेन
परिशोध्य ।

नवात्रातीव कर्तव्यं दृष्टिदोषपरममनः । दोषेऽल्लिखमानेऽपि तच्चिन्तानाम्प्रकाशते ॥१॥
इत्युक्तिमनुसन्धाय च मामनुगृह्णन्त्विति सम्प्रार्थयते—

विदुषामनुचरः—

सदाशिवशास्त्री जोशी

व्याकरणाचार्यः साहित्योपाध्यायश्च ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्दुस्वर्यमोकाटेकुलभूषणगणपतिशास्त्रिणाम्
चरणारविन्दयुगले सादरम्

विद्यामन्दिरमण्डना बुधजनैः सम्मानिताः सादरम्
विद्यादानतपोनितान्तनिरता रोचिष्णवः सद्गुणैः ।
मोकाटेकुलभूषणा गणपतिप्रख्यातनाम्ना युताः
वन्धा नो गुरवो यदीयकृपया प्राप्ता सुविधा मया ॥१॥

यस्याङ्घ्रिपद्मरजसा विमलीकृतन्तत्
चेतो दुरूहविषयग्रहणक्षमं मे ।
तस्यैव ते वरदकल्पतरुप्रसून-
सङ्काशपादयुगले कृतिरर्पितेयम् ॥ २ ॥

भवदीयः—

सदाशिवशास्त्री जोशी

॥ श्रीः ॥

अथ भूषणसारस्थप्रकरणानामनुक्रमणिका ।

क्रमाङ्कः	प्रकरणनाम	पृ० अं०
१	धात्वर्थनिर्णयः	७
२	लकारार्थनिर्णयः	११८
३	सुबर्थनिर्णयः	१४७
४	नामार्थनिर्णयः	२०३
५	समासशक्तिनिर्णयः	२३१
६	शक्तिनिर्णयः	२७५
७	नबर्थनिर्णयः	३०७
८	निपातार्थनिर्णयः	३२२
९	त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः	३४४
१०	देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः	३५२
११	अभेदैकवसंख्यानिर्णयः	३६३
१२	संख्याविषयानिर्णयः	३७०
१३	क्त्वाद्यर्थनिर्णयः	३७५
१४	स्फोटनिरूपणम्	३८५

इति श्रीभूषणसारस्थप्रकरणानामनुक्रमणिका ।

वैयाकरणभूषणसारस्य सटीकस्य विषयानुक्रमणिका

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
मङ्गलाचरणम् ।	१	तस्याः स्वप्नम् ।	१८
जगद्देशस्य व्युत्पत्तिविवरणे	२	मीमांसकमतेऽपरापत्तिदानम् ।	१८
मैतान्तरेण यत् इत्यस्यार्थप्रतिपादनम्	३	कर्तृवाच्यतावश्यकत्वप्रदर्शनम् ।	२०
द्वितीयमङ्गलाचरणम् ।	४	सोमेन यजेतेत्यादावमेदान्वयबोधा-	
मुक्तिपदार्थस्य वेदान्तिमते नैयायि-		नापत्तौ शङ्का ।	टी० २१
कर्मतश्च विचारः	टी० ४	सोमेन यजेतेत्यत्र कर्तृवाचित्वप्रति-	
प्रन्यासमन्त्रप्रतिज्ञादिकम् ।	५	पादनम् ।	टी० २२
घात्वर्थनिर्णयप्रारम्भः ।	५	अत्रापरमतम् ।	टी० २२
फलव्यापारविह्वानां विशेष्यविशेष-		वैश्वदेव्यानिष्ठेतिन्यायनिर्वचनम्	टी० २२
णभावप्रतिपादनम् ।	८	बलावलाधिकरणम्	प० टी० २३
फलपदार्थनिर्वचनम् ।	टी० ८	अरण्येतिन्यायनिर्वचनम् ।	२६
परतीत्या फलपदार्थनिरूपणम्	८	प्रधानपञ्चपर्यञ्जुत्तासनस्य युक्तेरप्यु-	
व्यापारपदार्थकथनम् ।	९	पलक्षणत्वम् ।	२३
तदर्थं वाक्यपदीयप्रदर्शनम् ।	१०	अत्र वस्तुतस्तुमतप्रतिपादनम् ।	टी० २४
साध्यत्वनिर्वचनम् ।	११	अख्याधिकरणीयसिद्धान्तप्रतिपाद-	
साधननिर्वचनम्	११	नम् ।	टी० २४
साधननिर्वचनमन्येनुमते	११	केचिन्मते सङ्गतः फलम् ।	टी० २५
अत्र हरिसम्मतः	११	फले प्रधानमित्यादिकारिकार्यनिरूप-	
वस्तुतस्तु प्रकारेण साध्यत्वकथनम्	टी० ११	णम् ।	२५
केचित्तुरीत्या पक्षित्वादिर्क जातिरि-		नैयायिकादिरतीत्या कार्यकारणभावप्र-	
त्यादिकथनम् ।	टी० ११	तिपादनम् ।	२६
तदर्थं वाक्यपदीयप्रदर्शनम् ।	१२	षोढासङ्घटितनिरूपणम् ।	टी० २५
नानार्थतापक्षिवारणम् ।	१३	उच्छकार्यकारणभावे गौरवप्रदर्शनम् ।	२७
अत्र तदादिन्यायस्वरूपदर्शनम् ।	टी० १३	चेत्त इव पक्षतोत्यादिस्यलीयदोषवा-	
वाक्यपदीयप्रदर्शनम् ।	१४	रणम् ।	टी० २९
आश्रये तु तिष्ठः स्मृता इत्यस्यार्थस्य		प्रदर्शितलक्षवस्य कर्तृकर्मणोराख्या-	
प्रतिपादनम् ।	१४	तापत्वे प्रमाणत्वप्रदर्शनम् ।	टी० २९
फलव्यापाराश्रयस्य विहर्यत्वे मीमां-		कालस्य व्यापारे विशेषणत्वम् ।	२९
सङ्काशा ।	१५	कर्तृकर्मणोराख्यतापत्वे प्रदर्शितप्रमा-	
तस्याः स्वप्नम् ।	१५	णस्य नैयायिकरीत्या समाधानम्	टी० २८
न्यायशास्त्ररीत्या व्यापारस्य घात्व-		सङ्ख्यावत् कर्तृकर्मणोः कालस्या-	
र्थत्वे शङ्का ।	१७	न्वयवारणम् ।	२९

विषयः ।	पृष्ठम् ।
कालस्य षष्ठेऽन्वयवारणम् ।	२९
केचिन्मते षष्ठ्यापारयोः पार्थक्येन- शक्तेरङ्गीकरणम् ।	टी० ३०
उक्तमतस्य खण्डनम् ।	टी० ३०
आमवातजडीकृतकठेवरस्योत्तिष्ठती- ति प्रयोगवारणम् ।	३०
परमतेनोक्तापत्तिवारणम् ।	३१
उक्तापत्तिवारणप्रकारस्य खण्डनम्	टी० ३१
स्वमतेनापत्तिवारणम् ।	टी० ३१
अत्रापरमतम्	३१
प्रत्ययस्य प्राधान्यत्वेऽपि निरुक्तादि- प्रामाण्यात्तस्यास्वीकरणम् ।	३२
भावप्रधानमाख्यातमिति वाक्यार्थ- प्रदर्शनम् ।	३२
भावत्वस्य निरूपणत्वम् ।	टी० ३२
प्राधान्यस्य निरूपणम् ।	टी० ३२
भावप्रधानकरयनिरूपणम् ।	टी० ३२
सत्त्वप्रधानानीत्यस्य निर्वचनम् ।	टी० ३३
भूषादिसूत्रीयमाप्यप्रदर्शनम् ।	टी० ३३
अत्रबोधनप्रकारः	३५
कृत्यादिरूपभावनाया आख्यातार्थत्वे मानप्रदर्शनम् ।	टी० ३५
क्रियायाः द्वित्वादिस्तत्त्वे शङ्कापूर्वकप्र- माणकथनम् ।	टी० ३५
चैत्रौ पचत इत्यादौ चैत्रादिगतस- ङ्ख्यारौपे प्रमाणाभावकथनम् ।	टी० ३६
कर्तृकर्मणोः देवदत्तादीनामन्वयासंभ- वकथनम् ।	टी० ३६
कर्त्रादौ सङ्ख्यान्वयासंभवकथनम्	टी० ३६
कर्तृत्वेन विवक्षया राजा पुरयो गच्छ- तीतिप्रयोगापादानम् ।	टी० ३७
चैत्रादिप्रदोषरं तृतीयापत्तिवारणम्	टी० ३७
चैत्रप्र्यायेयतासम्बन्धेनान्वयापत्ति- वारणम् ।	टी० ३७
पश्य मृगो धावतीत्यत्रैकवाक्यताऽ- नापत्तिरूपदूषणकथनम् ।	३९
पश्येत्यत्र तमित्यध्याहारनिवारणम् ।	३९
अत्र नैयायिकमतप्रदर्शनम् ।	टी० ४१

विषयः ।	पृष्ठम् ।
पश्य मृग इत्यत्रान्वयदोषकथनम्	४०
दिगर्थस्य प्रदर्शनम्	४०
पचतीत्यस्य बोधप्रदर्शनम् ।	४३
अत्र नञ्यमतम्	४३
प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधवादिमते- शङ्कानिवारणम् ।	टी० ४२
अत्रनैयायिकमतप्रदर्शनम् ।	टी० ४२
पचतीत्यस्य बोधप्रदर्शने नवीनमतक- थनम् ।	टी० ४३
भाषाख्याते भावनेव विशेष्येतिकथ- नम् ।	टी० ४३
अत्र नवीनमतम् ।	टी० ४३
अत्रापरमतम् ।	टी० ४४
षट्ठो नश्यतीत्यादिबोधप्रदर्शनम् ।	४५
पचतीत्यत्र बोधे तात्पर्यप्राहकप्रदर्शनम्	४७
अत्र व्यभिचारवारणम् ।	४८
लघात्तन्तेभावनाऽवाच्येतिप्रमाकर- मते व्यवस्थापनम् ।	४९
कृतित्वस्य शक्यताबच्छेदकस्त्वनिवा- रणम् ।	५१
यत्नस्याख्यातार्थत्वनिवारणम्	५२
भावनाया अवाच्यत्वे आपत्तिप्रद- र्शनम्	५३
अस्मिन् विषये द्वितीयापत्तिप्रदर्शनम्	५४
अत्र भावप्रदर्शनम् ।	५५
अस्मिन् विषये वास्तविकमतप्रदर्श- नम् ।	टी० ५६
आनात्यादेः केवलज्ञानादिवाचिन्त्वदू- षणम् ।	५६
अत्र भावप्रदर्शनम् ।	५७
अस्मिन् विषये वास्तविकमतप्रदर्श- नम् ।	टी० ५७
अत्र नञ्यनैयायिकमतम् ।	टी० ५७
क्रियानामेयमित्यादिमाप्ययोजना	टी० ५७
व्यापारमात्रसक्तिवादिमतम् ।	टी० ५८
श्रुत्यादौ सकर्मकत्वव्यवहारो भाकेति- मतस्य खण्डनम् ।	५८
कारिक्याह्वयार्थादिप्रदर्शनम् ।	५९

विषयः	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
अत्र परमतम् ।	५३	स ततो गतो नवेति प्रभानुरोधेन तत्रापि भावना प्रतीयते	८४
फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वं सकर्मकत्वमिति मतेऽपि अयम्यहः टी०	५९	उक्तप्रभोत्तरविषये शास्त्रसमाधानमूटी०	८४
जानात्यादेः विषयावच्छिन्नावरणमद्वादिफलवाचकत्वनिराकरणम् ।	६०	अस्तीत्यत्र स्पष्टं भावना न प्रतीयतेऽत्र कारणप्रदर्शनम् ।	८५
अत्र वास्तविकं मतम् ।	टी० ६०	करोतीतिप्रश्ने प्रश्नस्यास्तीत्युत्तरस्य वारणम् ।	८५
निर्वर्त्यादिषु कर्मवद्भावो ननु प्राप्येति-कथनम् ।	६१	सर्वेषां सकर्मकतापत्तिनिवारणम् ।	८६
फलावाचकत्वे त्वजिगम्भोः पर्यायतापत्तिः ।	६४	अत्रार्थे वाक्यपदीयप्रदर्शनम् ।	८७
अध्यातवाच्या भावनेति मीमांसकमतम् ।	६५	पाक इत्यत्रासत्त्वभूतक्रियाप्रतीतिनिवारणम् ।	८८
अत्र तद्भागमन्यापदर्शनम् ।	६६	यद्यन्ते साध्यत्वेन क्रियाभिधाने प्रमाणप्रदर्शनम् ।	९०
तद्भागमन्यायस्य समूहं विवरणम् ।	६६	अस्यैव स्पष्टीकरणम् ।	९१
मीमांसकमतखण्डनम् ।	६७	स्तोकः पाक इति प्रयोगवारणम्	९२
मीमांसकमतखण्डनपूर्वकमभिप्रायप्रदर्शनम् ।	६७	समानवाक्ये निघातादिविषये वाक्यपदीयप्रदर्शनम् ।	९४
सम्यन्धमात्रमिति भाट्टवार्तिकप्रदर्शनपूर्वकं शास्त्रा	७०	सम्बोधनपरिहारकथनम् ।	टी० ९४
उक्तमतस्य खण्डनम् ।	७०	तिष्ठन्तानामप्येकवाक्यताऽस्तीति प्रतिपादनम् ।	९६
वास्तविकमतप्रदर्शनम् ।	७१	अत्र वास्तविकमतप्रदर्शनम् ।	९६
बोधो ध्युसत्यनुमारीतिप्रदर्शनम् ।	७१	सम्बोधनान्तं कृत्वोर्था इत्यादीनामुदाहरणप्रदर्शनम् ।	९७
तद्भागमे हीतिन्यायस्यातिव्याप्तत्वप्रदर्शनम् ।	७३	असमस्तनयः क्रियान्वये प्रमाणप्रदर्शनम् ।	९७
व्यापारस्य शास्त्रार्थत्वे साधकान्तरमाह	७२	सम्बोधनपरिहारकस्य क्रियैव साधुत्वम्	१००
कर्तृवाच्यत्वावश्यकमितिशास्त्रा ।	७६	फलांशोऽपि भावनायां विशेषणं कारकाण्यपि ।	१०२
अस्य मतस्य खण्डनम् ।	७६	स्वीयोपपत्तिप्रदर्शनम् ।	१०३
एकक्रियान्वयित्वरूपसामर्थ्यस्य खण्डनम् ।	७७	कर्त्रादौ विहितेऽन्यादीनां क्रियैवान्वयः	१०६
भावनायास्तिष्ठार्थत्वे आपत्तिप्रदर्शनम्	७८	अस्मिन् विषये वास्तविकं मतम् टी०	१०६
गिज्ञाख्यातायान्यतरार्थव्यापाराधयत्वरूपकर्तृत्वस्य खण्डनम् ।	टी० ७८	भावनायाः पदायकदेशत्वेऽप्यन्वयकथनम्	१०६
धातोर्भावंनावाच्यत्वे प्रमाणप्रदर्शनम् ।	८०	अस्मिन् विषये नवीनमतम् ।	टी० १०७
क्रियावाचकत्वे सति गणपदित्वस्य धातुत्वस्य खण्डनम् ।	८२	तेषामाज्ञापप्रदर्शनम् ।	टी० १०७
अस्यादीनां क्रियावाचकत्वाभावनिराकरणम् ।	८३	पूर्वविषयेऽतिप्रसङ्गान्निवारणम् ।	१०८

विषयः ।	पृष्ठम् ।
धातोरय भावना धाच्यानाख्यात- स्येत्यत्र विनिगमकम् ।	११०
नानृतमितिनिषेधः ऋत्वर्थे न सिद्धयेदि- तिशब्दा ।	११२
नानृतमिति निषेधस्य ऋत्वर्थत्वादि- विवरणम् ।	टी० ११२
उक्तमीमांसकराद्धानिरासः ।	११२
श्रुत्यादिपदविधप्रमाणोदाहरणानि टी०	११३
अत्र विरोधोदाहरणादि ।	टी० ११४
अत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तौ ।	टी० ११४
विरोधोदाहरणान्तराणि०	टी० ११५
ऋतुयुक्तपुरुषधर्माङ्गीकरणे जङ्गम्य- मानदृष्टान्तः ।	११६
उक्तदृष्टान्तविवरणम् ।	टी० ११६
धात्वर्थनिरूपणोपसंहारः	११७
इति धात्वर्थनिर्णयः ।	

अथ लकारार्थनिर्णयः ।

लकारार्थप्रारम्भः ।	११८
लुङ्गर्थविवेचनम् ।	११८
एण्डकाल एव वर्तमानत्राच्यः । टी०	११९
वर्तमानत्वादि लडादि घोत्यम् ।	१२१
लिङ्गर्थवर्णनम्	१२२
परोक्षे इत्यस्याव्यावर्तकत्वस्य शब्दा- पूर्वकं निवारणम् ।	१२३
शब्दादप्यपरोक्षज्ञानमस्तीतिशब्दा- निवारणम् ।	१२४
व्याप्तेने इति किरणावलीप्रयोगस्य साधुत्वविचारः	१२४
अत्र नैयायिकमतम् ।	टी० १२४
लुङ्गर्थविवरणम् ।	१२६
अत्र तात्पर्यकथनम् ।	टी० १२६
लुङ्गर्थकथनम् ।	१२६
अत्र परमतम् ।	१२६
अत्रान्यमतम् ।	टी० १२७
अत्र तत्त्वम् ।	टी० १२७
लुङ्गर्थविवरणम् ।	१२७

विषयः ।	पृष्ठम् ।
लडादिङ्गितामर्थवर्णनम् ।	१२९
अत्र तात्पर्यकथनम् ।	टी० १२९
विष्वादीनामुदाहरणादि	टी० १२९
इष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थः	१३१
अस्य विवरणम् ।	टी० १३०
इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे ज्योति- ष्टोमेनेत्यत्र नृतीयोपपत्तिः ।	टी० १३१
इष्टसाधनत्वस्य प्रवर्तनात्वे मण्डन- मिधसम्मतिः ।	१३५
श्रुतिसाम्यत्वस्य प्रवर्तनात्वे विवर- णम् ।	टी० १३४
अत्र परमतम् ।	टी० १३६
अत्रगुडमतम् ।	टी० १३७
अस्य रण्डनपूर्वकमपरमतम् ।	टी० १३८
परेत्यस्यादिना मतान्तरकथनम्	टी० १३९
अभिधा लिङ्गादिनिरूपिताशक्तिरित्या- दिविस्तरेण कथनम् ।	टी० १४०
आचार्यमतम् ।	टी० १४२
लुङ्गर्थनिरूपणम् ।	टी० १४२
अस्मिन् विषये संप्रदेण कथनम् ।	१४३
लुङ्गर्थकथनम् ।	१४३
लकारार्थनिरूपणसमाप्तिः,	१४६
इति लकारार्थनिर्णयः ।	

अथ सुवर्थनिर्णयः ।

सुवर्थनिर्णयप्रारम्भः ।	१४७
कर्मण आश्रय एवार्थः ।	१४७
अत्र नैयायिकमतम् ।	१४९
जानातीत्यत्रावरणभङ्गरूपधात्वर्थक- लाश्रयत्वात्कर्मता	१५१
चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्रचैत्रस्यकर्म- तावारणम् ।	१५२
चैत्रञ्चैत्रमित्यत्र शान्दबोधोपापत्तिवा- रणम् ।	१५३
अत्र नैयायिकरीत्यावारणम् ।	१५४
परत्वनिर्वचनम् ।	टी० १५५
प्रसङ्गतो दीधितिकारमतकथनम्	टी० १५५

विषयः ।	पृष्ठम् ।
चैत्रोपामंगच्छतीत्यग्रनैयायिकरीत्या	
परिष्कृतरूपवर्णनम् ।	टी० १५६
अत्र शङ्खपूर्वकं समाधानम्	टी० १५६
पूर्वोक्तनैयायिकमतखण्डनम् ।	टी० १५७
कर्मणः सप्तविधत्वम् ।	१५९
निर्वर्त्यस्य पारिभाषिकत्वम् ।	१६०
विकार्यलक्षणनिर्वचनपूर्वकं परमतं	टी० १६०
कार्यं भस्मकरोतीत्यत्र नैयायिकमतेन	
विवेचनम् ।	टी० १६४
अत्र वास्तविकमतकथनपूर्वकं विद्व- तिकर्मणो लकाराभिधाने बाधका- भावः ।	टी० १६९
विद्वत्वाचकाद्विद्वितीयापत्तिवारणम् ।	
	टी० १६३
अत्र केचिदित्यादिना मतान्तरकथ- नम् ।	टी० १६३
पुनरावृत्तः सुवर्गपिण्ड इत्यादिभाष्य- स्यापरमतोनार्थकथनम् ।	१६४
प्राप्यकर्मणः कथनम् ।	१६३
अन्यपूर्वककर्मण उदाहरणकथनम् ।	
	टी० १६५
कर्तृतृतीयाद्यर्थविवेचनम् ।	१६६
स्वातन्त्र्यस्य निर्वचनम् ।	१६७
अत्रान्यमतम् ।	टी० १६७
कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च इति सूत्रीवशङ्का- समाधानम् ।	१६८
कृत्याद्ययत्त्वस्याव्याप्तिप्रदर्शनपूर्व- कमन्यदपि विवेचनम् ।	टी० १६९
अत्र वास्तविकमतम् ।	१७०
तृतीयार्थत्वेन निरुक्तम्य त्रैविध्यम् ।	१७१
करणत्वनिर्वचनं तदर्थं वाक्यपदीयप्र- दर्शनम् ।	१७२
अत्र परमतम्	१७२
अत्रापरमतम् ।	टी० १७३
अत्र वास्तविकमतकथनम्	टी० १७३
नैयायिकमतकथनम्	टी० १७३
कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणविरो- धसमाधानम् ।	१७४

विषयः ।	पृष्ठम् ।
समाधानस्यान्वाचयमात्रताकथनम्	१७५
सम्प्रत्यर्थनिर्वचनपूर्वकन्त्रैविध्यप्रति- पादनम् ।	१७७
अत्र नैयायिकमतम् ।	टी० १७८
पञ्चम्यर्थप्रतिपादनम्—वाक्यपदीयप्रद- र्शनञ्च ।	१७९
उक्तवाक्यपदीयस्यार्थस्य विवेचनम्	१७९
पञ्चम्यर्थवर्णने मतान्तरकथनम् ।	टी० १८०
वृक्षात् स्वजतीतिप्रयोगवारणम् ।	१८३
अपादानस्य त्रैविध्यप्रतिपादनम्	१८४
चतुर्थ्यर्थस्य कथनम् ।	१८५
विप्राय गां ददातीत्यत्र धात्वर्थकथनपू- र्वकं नैयायिकमतकथनम् ।	टी० १८६
अत्रापरमतम् ।	टी० १८६
सम्प्रदानत्वैव शेषित्वम्	१८७
रजकाय वृक्षन्ददातीत्यस्योपपत्तिः, वृत्तिकारमतं च	१८८
अत्र तादर्थ्यवर्णनप्रसङ्गेन प्रयोजनरथ- वर्णनम् ।	टी० १८९
सम्प्रदानत्वस्य त्रैविध्यम् ।	१९०
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदसंसर्गकथनम्	१९१
मतान्तरप्रदर्शनम्	१९१
कैयटमतप्रदर्शनम् ।	टी० १९१
विभक्त्योर्नां धर्मवाचकत्वनिराकरणम् ।	१९२
धर्ममात्रवाचकत्ववर्णनपूर्वकपष्ठ्यर्थ- निरूपणम् ।	१९२
कारकपष्ठ्याः शक्तिवाचकत्वम् ।	१९६
शक्तिः कारकमिति मते कैयटाद्याशय- वर्णनम् ।	टी० १९८
घटज्ञानातीत्यत्र विषयतायां लक्षणोक्ति- नैयायिकमतस्य खण्डनम् ।	१९९
द्विविधनियमस्य प्रदर्शनम् ।	२००
इति सुबर्थनिर्णयः ।	

अथ नामार्थनिर्णयः ।

नामार्थनिरूपणम् ।	२०३
जातेर्वाच्यत्वे व्यक्तिबोधः लक्षणया ।	२०५

विषयः ।	पृष्ठम् ।
केवलजातिवाच्यत्वपक्षे दिग्दर्श- नम् ।	टी० २०६
अत्र वास्तविकमतप्रदर्शनम्	२०६
अन्ये ॥ मतम्	२०६
केवलव्यक्तिरेव एकशब्दार्थः	२०६
व्यक्तेर्वाच्यत्वपक्षे जातेर्वाच्यत्वशङ्का	२०७
मद्याकृतिपदार्थस्येति भाष्याद्विशिष्ट- वाच्यम् ।	२१०
व्यक्तेर्द्रव्यपदेन व्यपहारो भवति टी०	२०८
उक्तपक्षद्वयमपि न विचारसहमिति शङ्का	टी० २०९
उभयोरुभयं पदार्थं हृतिभाष्यस्य सा- मान्याभिप्रायः ।	टी० २१०
वास्तविकमतकथनपूर्वकमन्यमतक- थनम् ।	टी० २१०
अन्ये तु रीत्या उभयोरुभयं पदार्थः इति कथनम्	२११
विशिष्टवाच्यतापक्षे एकमित्यस्या- भिप्रायवर्णनम् ।	२१२
जातिव्यक्त्योर्द्वयोरपि वाच्यता ।	२१३
लिङ्गस्यापि वाच्यत्वाभिप्रायेण त्रि- कोपपक्षिः ।	२१३
पशुनेत्यत्र पुंस्त्वस्य विवक्षितत्वात्प- शुत्रियायागः ।	२१६
सङ्ख्यासहितत्वे कारकसहितत्वे च चतुष्कपक्षत्वोपपत्तिः ।	२१७
लिङ्गेराक्तिप्रहविषयताभावेन त्रिकप- क्षानुपपत्तिशङ्का ।	टी० २१७
केचिन्मतेन लिङ्गस्यापि प्रातिपदि- कार्यत्वमेव ।	टी० २१८
एकवचनत्वादेरननुमतत्वशङ्कापूर्वकं तत्समाधानम् ।	टी० २१९
विभक्तीनां द्वित्वादिवाचकत्वं द्योत- कत्वं च ।	२२०
शब्दोऽपि शाब्दबोधे मासते ।	२२२
कचिन् षोढापि प्रातिपदिकार्थः ।	२२३
अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षायाम- भिप्रायरूपनम् ।	२२४

विषयः ।	पृष्ठम् ।
अतिप्रसङ्गाय वृत्तिजन्यपदोपस्थिति- हेतुः ।	२२६
सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वादित्यत्रा- भिप्रायवर्णनम् ।	टी० २२६
परे तु मत्तरीत्या प्रदर्शनम्	२२६
अनुकार्यानुकरणयोरभेदपक्षे साधकम्	२२८
अभेदपक्षेऽर्थवत्त्वाद्यभावेऽपिसाधुत्वम्	२२८
इति नामार्थनिर्णयः ।	

अथ समासशक्तिनिर्णयः ।

समासभेदाः ।	२३१
समासेऽर्थाभावजहृत्स्वार्थाऽर्थव्यनि- रूपणम् ।	टी० २३१
सुर्षामुपेतिश्लोकोक्तानामुदाहरणानि	२३२
समासस्तु चतुर्थेतिप्राचीनोक्तमयुक्तम्	२३४
सिद्धान्तेऽव्ययीभावादिकानां लक्ष- णानि ।	२३४
जहृत्स्वार्थांजहृत्स्वार्थवृत्त्योस्त्रैवि- द्भयकथनम् ।	२३७
अजहृत्स्वार्थपक्षाभिप्रायः ।	२३९
वृत्तिप्रैविध्यनिरूपणम् ।	२४०
समासे भिन्नैव शक्तिः ।	२४१
अत्र प्रसङ्गतो रथकारादिदृष्टान्तप्रदर्श- नम् ।	२४४
समासेराष्टेभेदे साधकान्तरवर्णनम् ।	२४६
समासे शक्यनङ्गीकारे दूषणान्तरम्	२४७
समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभे- धान्वयव्युत्पत्तिमहापत्तिरूपदोषः	२४८
समासे शक्तेः साधकान्तरम् ।	२४९
चरमपदेऽपि लक्षणानङ्गीकर्तुं शक्या	२५०
प्रसङ्गतशब्दभ्रमवर्णस्य वाचकताकल्पना- रूपदोषप्रदर्शनम् ।	२५१
व्यपेक्षावादिनैवायिकादिमतम् ।	२५२
शक्यपक्षे लक्षणयापि विशिष्टार्थप्रत्य- यो न भवति ।	२५४
नैयायिकादिमताभिप्रायवर्णनम्	टी० २५६
उक्तमतखण्डनम् ।	२५६

विषयः ।	पृष्ठम् ।
अतिप्रातिपदिकमितिन्यासप्रदर्शने- न शङ्का ।	२६९
समासप्रहणस्य नियामकत्वामावव- र्णनेन शङ्का ।	२६९
चित्रगुमानयेत्यादौ कर्मत्वाद्यनन्वया- पत्तिशङ्का ।	२६७
प्रकृतित्वाद्ये विभक्त्यर्थान्वय इति- कल्पनया शङ्का ।	टी० २६०
समासे शक्त्यल्लोकारे राजपुरपादा- द्यनन्वयप्रसङ्गः ।	२६४
विशेषणविभक्त्यभेदाधिक्यत्वे शङ्का- समाधानम् ।	२६४
राजपुरप इत्यादौ लक्षणया न निर्वाहः ।	२६६
मीमांसकैरपि वपदकर्तुरित्यादित्युक्ते- षु विशिष्टशक्तिरभ्युपेया ।	२६८
विशिष्टशक्त्यङ्गीकारेऽख्याधिकरणा- रम्भः ।	२६९
राज्ञः पुरप इत्यस्य विग्रहत्वसाधनम् ।	२७०
निपादत्वपत्यधिकरणसिद्धान्तसा- धनम् ।	२७२
नानार्थे तात्पर्याभिर्णयः ।	२७३
इति समाप्तशक्तिनिर्णयः ।	

अथ शक्तिनिर्णयः ।

शक्तेः स्वरूपवर्णनम् ।	२७६
शक्तिद्वैविध्यप्रतिपादनम् ।	टी० २७६
बोधकारणतास्वरूपव्यतिरेक शक्तिरि- तिमते शङ्का	२७७
सङ्केतस्य स्वरूपेण हेतुत्वाप्रतिपाद- नम् ।	२७९
स्वातन्त्र्येण बोधकताज्ञानस्याकार- णत्वम् ।	२८१
शाब्दबोधे कार्यकारणद्वयापेक्षया श- क्तिजन्योपस्थितौ चकारणत्वम् ।	२८३
शक्तिजन्योपस्थितित्वेन शाब्दबोधो- त्स्वरूपनम् ।	२८६

विषयः ।	पृष्ठम् ।
उच्छेदहेतुत्वस्य निराकरणम् ।	२८६
समूहालम्बनस्मरणवतो शाब्दबोधा- पत्तिदानम् ।	२८७
यदनिष्टार्थबोधजनकत्वस्य शक्तित्वा- सम्भवः	टी० २८७
शक्तिलक्षणाज्ञानयोरेकरूपेणैव हेतु- त्वकथनम् ।	टी० २८८
शक्त्याहकारणामुदाहरणानि ।	टी० २९०
नानार्थेषु शक्तिनियामकानि ।	२९१
शक्तिद्वैविध्यरूपनम् ।	२९३
लक्षणाया विचारः ।	२९३
लाक्षणिकं पदं नानुभावकमित्यस्या- यवर्णनम् ।	२९५
बोधकताशक्तिर्भाषाशब्देषु नास्ति	२९६
अपभ्रंशानां साक्षाद्वाचकत्वे प्रमाण- प्रदर्शनम् ।	२९७
अपभ्रंशानामपि साक्षाद्बोधकत्ववर्ण- नम् ।	३००
भाषाशब्दानां कोशे गणनावारणम्	३०१
भाषाशब्दानां साधुत्वस्य निवारणम्	३०१
अतिरिक्तशक्तिप्रहोपाद्यप्रदर्शनम् ।	३०५
इति शक्तिनिर्णयः ।	

अथ नञर्थनिर्णयः ।

नञर्थप्रदर्शनम् ।	३०७
अत्र पदान्तरप्रदर्शनम् ।	३०९
नञोभेदार्यकत्वेऽपि नात्राक्षयमानये- त्यत्र लोपानयनापत्तिः ।	टी० ३१०
अचिन्ननः विकल्पाप्रसक्त्याप्रतिपे- घार्यकत्वम् ।	टी० ३११
केचिन्मतेन विकल्पाप्रसक्त्यापि न निषेधबोधकत्वम् ।	३१२
साहचर्यादिकं न नञ्वाच्यम्	३१३
अभावस्य विशेष्यत्वमपि ।	३१४
अनेकमन्यपदार्थे इत्यादिभ्येकवचनं सर्वसंग्रहार्थम् ।	३१५

विषयः ।	पृष्ठम् ।
प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञो व्यवस्थाकथनम् ।	३१७
अन्योन्याभावस्य पृथक् शक्तिकल्पने शङ्का ।	टी० ३१९
नञोऽत्यन्ताभावबोधकत्वे भूतले न-घटः इत्यादौ अन्योन्याभावापत्तिः टी०	३२०
इति नञर्थनिर्णयः ।	

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

निपातानां द्योतकत्वमेव ।	३२२
द्योतकत्वे युक्तिप्रदर्शनम् ।	३२४
चादीनामपि द्योतकत्वमेव ।	३२५
प्रादीनां वाचकत्वे आपत्तिप्रदर्शनम् ।	३२६
भेदान्वयबोधे स्वीकृतस्य कार्यकारणभावस्य निपातातिरिक्तत्वस्य खण्डनम् ।	३२७
अत्र नैयायिकमतम् ।	टी० ३२९
निपातानां वाचकत्वे दोषान्तरम् ।	३३०
उपसर्गोऽप्यायवत्वाभावेन विभक्त्यनुपपत्तिदोषवारणम् ।	३३२
मीमांसकमतेनापि निपातानां द्योतकत्वम् ।	३३३
निपातानां वाचकत्वाङ्गीकरणं ननु-द्योतकत्वम् ।	३३५
निपातानां केचिद्वाचकाः केचिद्योतका इतिमतस्य खण्डनम् ।	३३६
निपातत्वं परमतवदस्माकं मतेऽपि ।	३३७
अत्र नैयायिकानां मतम् ।	टी० ३३८
इयार्थकथनपूर्वकमेवकारस्यार्थकथनम् ।	टी० ३४१
एवकारार्थविषये केचिन्मतम् ।	टी० ३४१
अत्र केचिन्मतम्	३४१
धास्तविकमतकथनम् ।	टी० ३४२
इति निपातार्थनिर्णयः ।	

अथ त्यादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

भावप्रत्ययार्थकथनम् ।	३४४
-----------------------	-----

विषयः ।	पृष्ठम् ।
राजपुरुषत्वादिकानामर्थवर्णनम् ।	३४४
प्रकृत्यर्थविशिष्टे द्रव्यमात्रवाचकत्वं-तद्धितस्येतिमतस्य खण्डनम् ।	३४५
कत्वादिषु सिद्धान्ते पक्षद्वयम् ।	३४७
पक्षद्वयोपपादनम् ।	३४७
अत्र वाक्यपदीयस्य प्रदर्शनम् ।	३४७
दलोकोक्तान्दपरा अमीत्यस्य विवरणम् ।	३४७
सामान्यतःपदप्रकारक एव शक्तिः प्रहः ।	३५०
अत्र नैयायिकमतम् ।	टी० ३५१
इति त्यादिभावप्रत्ययार्थविचारः ।	

अथ देयताप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

देवताप्रत्ययार्थनिरूपणम्	३५२
प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थकदेशे विशेषणत्वम् ।	३५३
प्रकृतेर्लक्षणा प्रदेये च शक्तिः ।	३५४
क्रीडायां च इत्यादावपि रीतिरियम्	३५६
सास्मिन्पौर्णमासीत्यादिकानामर्थवर्णनम् ।	टी० ३५७
इति देवतादिप्रत्ययार्थनिर्णयः ।	

अथाभेदैकत्वसंख्यानिर्णयः ।

युक्ताबभेदैकत्वसङ्ख्या प्रतीयते ।	३६३
अत्र कारणत्वप्रदर्शनम् ।	३६४
सङ्ख्याया एकत्वेन प्रतीता दृष्टान्तरीत्यादिकथनम् ।	टी० ३६६
इति अभेदैकत्वसंख्यानिर्णयः ।	

अथ संख्याविचक्षानिर्णयः ।

उद्देश्यविधेययोः सङ्ख्याविचक्षानिर्णयः ।	३७०
विधेयविशेषणं विवक्षितमित्यपि नियमो नास्ति	३७२

विषयः ।	पृष्ठम् ।
विशेषविशेषणं विवक्षितमनुवाद्यस्य नियमो नास्ति	३७२
भिन्नमित्यादौ गकारद्वयोपपादनम् ।	३७३
इतिसंख्याविशानिर्णयः ।	

अथ क्त्वाद्यर्थनिर्णयः ।

क्त्वाप्रत्ययादेशेर्णिरूपगम् ।	३७६
अधोत्व तिष्ठतीत्यादि प्रयोगाणामुप- पत्तिः	३७७
क्त्वाप्रत्ययादीनां द्योतकत्वम् ।	३७८
समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ह्यत्र नवो- नमतम् ।	टी० ३७९
समानकर्तृकत्वस्य क्त्वाञ्जाक्यस्ये श- ङ्गापूर्वकं समाधानम् ।	टी० ३७९
पूर्वपक्षिणा दत्ततृतीयापत्तेर्वारणम् ।	३८०
इति क्त्वाद्यर्थनिर्णयः ।	

अथ स्फोटः ।

आसत्त्वादिकं शाब्दबोधे सह- कारि ।	३८५
आसत्त्वादिरुक्षणे नवीनमतम् ।	टी० ३८५
योग्यताज्ञानं कारणमिति मतम् ।	टी० ३८५
योग्यताज्ञानस्य हेतुत्ववारणम् ।	टी० ३८५
आकाङ्क्षानिवर्धनं तस्याः सहकारित्व- ममथेनम् ।	टी० ३८६
नवीनमतेनाकाङ्क्षानिवर्धनम् ।	३८७
वाक्यस्फोटस्यैव वास्तवत्वमन्येषा- मवास्तवत्वकथनम् ।	३८७
वर्गस्फोटनिरूपणम् ।	३८९
स्थानिवाचकत्वनिराकरणम् ।	३९३
तत्र प्रयुक्तेरुनिरूपणम् ।	३९४
लक्षारम्य वाचकत्वे आपत्तिप्रदर्शनम् ।	३९६
ज्ञानत्र. कर्ता वाच्य इतिशाखाया उक्त- रम् ।	३९६
पदस्फोटनिरूपणम् ।	३९८

विषयः ।	पृष्ठम् ।
सुप्तिङन्तपदमिति पदत्वस्वीकर्तृम- त्वम् ।	४००
सुप्तिङन्तचयरूपवाक्यस्य वाचकत्व- वर्णनम् ।	४०१
वाक्यस्फोटसंसाधनम् ।	४०२
अत्र बृहद्भूषणविशेषचनप्रदर्शनम् ।	टी० ४०४
वास्तविकमतप्रदर्शनपूर्वकं वदन्तीति विशेषचनम् ।	टी० ४०५
वाक्यार्थस्यापूर्वत्वाच्छक्तिग्रहः क- थमिति शङ्कायाः वारणम् ।	४०६
समुद्दितायै विशिष्टवाक्यस्यैव प्रथमं शक्तिग्रहः ।	४०७
अत्र मीमांसकादीनामिदमेवगतिः ।	४०९
अस्मिन्पदवाक्यस्फोटवर्णनप्रारम्भः ।	४११
अत्रामिप्रायवर्णनम् ।	४११
वायुसंयोगस्य वाचकत्वनिराकरणम् ।	४१२
वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वादिसाङ्गानि- वारणम् ।	४१३
अप्रकृतमतं सख्यग्रहं च ।	४१५
स्वमते दीपवारणम् ।	४१५
कैयदाशयवर्णनम् ।	टी० ४१५
पर्यायस्थरेषु एक एव स्फोटो नाना वेत्वादि शङ्कानिवारणम् ।	४१७
वर्गातिरिक्तस्फोटमाचने शाब्दकौस्तुभ- युक्तिप्रदर्शनम् ।	४१७
स्फोटस्य वेदिष्टरेण वर्णनम् ।	टी० ४१९
अस्मिन्स्फोटोदाहरीकारे शास्त्रप्रामाण्य- निवारणम् ।	४१९
भृगुवलयुक्तदृष्टान्तप्रदर्शनम् ।	४२३
अलीकप्रवृत्तिप्रत्ययकल्पनया स्फोट- बोधसम्भवसङ्गमम् ।	४२५
वर्गेत्युत्पत्तेरनुभवाविरुद्धत्वम् ।	४२६
वर्गस्यैव क्वचिन्मते प्रमाणाकथनम् ।	४२९
मीमांसकमतेन साङ्गतसमाधा० टी०	४२९
जानिस्फोटप्रारम्भः	४३२
नैयायिकमतेन वर्गातिरिक्तत्वमाचनम् ।	
	टी० ४३०

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
स्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयत्वे शाब्दात्तत्समा-		प्रद्वन्द्वदर्शने गोत्वादिजातेरप्यनित्य-	
धानञ्च ।	४३२	त्वम् ।	४३९
घर्णानामस्तित्वेऽपि न घाचकृत्वं कि-		अत्राशयवर्णनम् ।	टी० ४३८
न्तुजातेः ।	४३४	सत्यांशेऽभिप्रायवर्णनम् ।	४३९
जातेः प्रत्येकं षणोषु सत्येऽपि न प्रत्ये-		स्फोटस्य यौगिकत्वप्रदर्शनपूर्वकं प-	
काद्रूपोपापत्तिः ।	४३५	थ्यसमापनम् ।	४४१
अत्राभिप्रायवर्णनम् ।	४३६	स्वप्रकाशत्वादिनिरूपणम् ।	टी० ४४२
फा सा जातिरिति प्रश्नस्यो-		टीकाकारस्य स्वीयनामोक्तेस्तत्पूर्वकं	
त्तरम् ।	४३८	टीकासमापनम् ।	४४२

इति सटीकस्य भूषणसारस्य विषयसूचिका ।

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय,

यनारस्य सिटी ।

अथ भूषणसारस्थमूलकारिकासङ्कलनम् ।

फणिभाषितमाप्याऽन्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः ।
 तत्र निर्णयित्वा पदार्थः सङ्क्षेपेणेह कथ्यते ॥ १ ॥
 फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः
 फले प्रधानं व्यापारस्तिङ्गर्थस्तु विशेषणम् ॥ २ ॥
 फलव्यापारयोस्तत्र फले तङ्ग्यक्षिणादयः
 व्यापारे शपूश्नमाद्यास्तु द्योतयन्त्याश्रयाऽन्वयम् ॥ ३ ॥
 उत्सर्गोऽयं कर्मकर्तृविषयादौ विपर्ययात् ।
 तस्माद् यथोचितं ज्ञेयं द्योतकत्वं यथागमम् ॥ ४ ॥
 व्यापारो भाषना सेवोत्पादना सैव च क्रिया ।
 कृत्रोऽकर्मकतापत्तेर्नहि यत्तोऽर्थ इप्पते ॥ ५ ॥
 किन्तुत्पादनमेधातः कर्मघन्स्याद्यगाद्यपि ।
 कर्मकर्त्तव्यं न्यथा तु न भवेत्तद् दृशेरिव ॥ ६ ॥
 निर्यस्ये च विकार्ये च कर्मघन्नाव इत्यते ।
 ननु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽत्र व्यवस्थितः ॥ ७ ॥
 तस्मात् करोतिर्धातोः स्याद् व्याख्यानं, नत्यसौ तिङाम् ।
 पक्वान् कृतवान् पाकं किं कृतं पक्वमित्यपि ॥ ८ ॥
 किं कार्यं पचनीयं चेत्यादि दृष्टं हि कृतस्यपि ।
 किञ्च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव न ॥ ९ ॥
 सर्व्यनामाव्ययादीनां यावादीनां प्रसङ्गतः ।
 नहि तन्पाठमात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटम् ॥ १० ॥
 धात्वर्थत्वं क्रियात्वञ्चैद्धानुत्वं च क्रियार्थता ।
 अन्योऽन्यसंश्रयः स्पष्टस्तस्मादस्तु यथाकरम् ॥ ११ ॥
 भस्यादावपि घम्यंशे भाष्येऽस्येव हि भाषना ।
 अन्यत्राशेषमाधात्तु सा तथा न प्रकाशते ॥ १२ ॥
 फलव्यापारयारेकनिष्ठतायामकर्मकः ।
 धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः ॥ १३ ॥
 भाष्यातशब्दे भाषाभ्यां साध्यसाधनरूपता ।
 प्रकल्पिता यथाशास्त्रे स घत्रादिष्वपि क्रमः ॥ १४ ॥
 साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनियन्धना ।

सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादितिवन्धनः ॥ १५ ॥
 सम्बोधनान्तं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमो वतिः ।
 धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनम् ॥ १६ ॥
 तथा यस्य च भावेन पष्ठी चेत्युदितं द्वयम् ।
 साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रिययैवावधार्यताम् ॥ १७ ॥
 यदि पक्षेऽपि वत्यर्थः कारकञ्च नञादिषु ।
 भन्वेति त्यज्यतां तर्हि चतुर्थ्याः स्पृहिकल्पना ॥ १८ ॥
 अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।
 क्रियासम्यच्यते तद्वत्कृतपूर्व्यादिषु स्थिता ॥ १९ ॥
 कृत्वोऽर्थाः कृतानुमुञ्च वत्स्युचिति चेत् सन्ति हि कश्चित् ।
 अतिप्रसङ्गो नोद्गाह्योऽभिधानस्य समाश्रयात् ॥ २० ॥
 भेदभेदकसम्यन्धोपाधिभेदनियन्धनम् ।
 साधुत्वं तदभावेऽपि योधो नेह निवार्यते ॥ २१ ॥
 वर्त्तमाने परोऽक्षे भो भाविन्यर्थं मन्त्रिष्यति ।
 विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया लडादयः ॥ २२ ॥
 होभूते प्रेरणादौ च भूतमात्रे लडादयः ।
 सत्यां क्रियातिपत्तां च भूते भाविनि लृङ्, स्मृतः ॥ २३ ॥
 आश्रयोऽवधिद्वेदयः सम्यन्धः शक्तिरेव वा ।
 यथायथं विभक्त्यर्थाः सुपां कर्मेति भाष्यतः ॥ २४ ॥
 एकं द्विकं त्रिकं चाथ चतुष्कं पञ्चकं तथा ।
 नामाऽर्थं इति सव्येऽमी पक्षाः शास्त्रे निकृपिताः ॥ २५ ॥
 शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात् तदा तथा ।
 नोचेच्छ्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसाधार्योऽवभासते ॥ २६ ॥
 अत एव गवित्याह भूषत्तायामितीदृशम् ।
 न प्रातिपदिकं नापि पद्मं साधु तु वत् स्मृतम् ॥ २७ ॥
 सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा ।
 मुघन्तेनेति च ज्ञेयः समासः पद्मविधो धुधैः ॥ २८ ॥
 समासस्तु चतुद्धति प्रायोवादस्तथापरः ।
 योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च ॥ २९ ॥
 गौतपपूर्व्यात्सोऽपि रेखागवयवदाश्रितः ।
 जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थं द्वे वृत्ती ते पुनस्त्रिधा ॥ ३० ॥
 भेदः संसर्ग उभयं वेति वाच्यव्यवस्थितेः ।
 समासे खलुभिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ॥ ३१ ॥

यद्गनां वृत्तिधर्माणां धचनैरेव साधने ।
 स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थिभाव आश्रितः ॥ ३२ ॥
 चकारादिनिषेधोऽथ घट्टुव्युत्पत्तिभजनम् ।
 कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः ॥ ३३ ॥
 अपष्टुपर्थवहुघोहौ व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना ।
 कूलक्षत्यागश्चास्ति तव तत् किं शक्तिं न कल्पयेः ॥ ३४ ॥
 आख्यातं तद्विकृतोर्यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।
 गुणप्रधानभावादौ तत्र दृष्टो विपर्ययः ॥ ३५ ॥
 पर्यवस्यञ्छाब्धघोघाऽविदूरप्राक्क्षणास्थितेः ।
 शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्ववहिरङ्गत्वचिन्तनम् ॥ ३६ ॥
 इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।
 अनादिरर्थैः शब्दानां सम्यग्धो योग्यता तथा ॥ ३७ ॥
 असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते ।
 वाचकत्वाविशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः ॥ ३८ ॥
 सम्बन्धिशब्दे सम्बन्धो योग्यतां प्रति योग्यता ।
 समयाद् योग्यतासंविन्मातापुत्रादियोग्यवत् ॥ ३९ ॥
 नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात् सर्वनामता ।
 भारोपितत्वं नञद्योत्यं महासोऽप्यतिसर्ववत् ॥ ४० ॥
 अभावो वा तद्योऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् ।
 विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्थपधार्यताम् ॥ ४१ ॥
 शोतकाः प्रादयो येन निपाताश्चाद्यस्तथा ।
 उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा ॥ ४२ ॥
 तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्मवाचकः ।
 विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः ॥ ४३ ॥
 पदार्थः सदृशाऽन्वेति विभागेन कदापि न ।
 निपातेतरसङ्कोचे प्रमाणं किं विभावय ॥ ४४ ॥
 शरैरुसैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ।
 इत्यादावन्ययो न स्यात् सुपाञ्च श्रवणं ततः ॥ ४५ ॥
 नञ्समासे चापरस्य द्योत्यं प्रत्येव मुष्यता ।
 द्योत्यमेवार्थमादाय जायन्ते नामतः सुपः ॥ ४६ ॥
 निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः ॥
 युक्तं वा नतु तद्युक्तं परेषां मतमेव नः ॥ ४७ ॥
 निपातन्वं परेषां यत्तदस्माकमिति स्थितिः ।

व्यापकत्वाच्च्युततायास्त्ववच्छेदकमिष्यते ॥ ४८ ॥
 कृत्तद्धितसमासेभ्यो मतभेदनिबन्धनम् ।
 त्वतलोरर्थकथनं टीकायां हरिणा कृतम् ॥ ४९ ॥
 मभ्राह्मजरीयं स्याद् दर्शनान्तरगामिनाम् ।
 सिद्धान्ते नु स्थिते पक्षद्वयं त्वादिषु तच्छृणु ॥ ५० ॥
 प्रयोगोपाधिमाश्रित्य प्रकृत्यर्थप्रकारताम् ।
 धर्ममात्रं वाच्यमिति यद्वा शब्दपरा भमी ॥ ५१ ॥
 जायन्ते तज्जन्यबोधप्रकारे भावसंश्लिषे ।
 प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् ॥ ५२ ॥
 अभेदक्षात्र संसर्गं भाग्नेयादाविव्यं स्थितिः ।
 देवतायां प्रदेये च खण्डशः शक्तिरस्तु वा ॥ ५३ ॥
 प्रदेय एव वा शक्तिः प्रकृतेर्वास्तु लक्षणा ।
 देवतायां निरुद्धेति सर्वे पक्षा भमी स्थिताः ॥ ५४ ॥
 श्रीडार्यां णस्तदस्यास्तीत्यादावेपैव दिक् स्मृता ।
 घस्तुतो घृत्तिरेवेति नाप्रातीयं प्रयत्यते ॥ ५५ ॥
 अभेदकत्वसङ्ख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः ।
 कपिललालम्भयाकये त्रित्वं न्यायाद् यथोच्यते ॥ ५६ ॥
 लक्ष्यानुरोधत् सङ्ख्यायास्तन्प्राप्तत्वे मते यतः ।
 पश्येकत्वादिहेतूनामाधयणमनाकरम् ॥ ५७ ॥
 विधेये भेदकं तन्त्रमन्यतो नियमो नहि ।
 प्रहैकत्वादिहेतूनामाधयणमनाकरम् ॥ ५८ ॥
 रदाभ्यां वाक्यभेदेन नकारद्वयलाभतः ।
 क्षतिर्मेधास्ति तन्त्रत्वे विधेये भेदकस्य नु ॥ ५९ ॥
 अव्ययकृत इत्युक्तेः प्रकृत्यर्थं तुमादयः ।
 समानकर्तृकत्वादि घोत्यमेवामिति स्थितिः ॥ ६० ॥
 वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षं तिष्ठतीति मतस्थितिः ।
 साधुशब्देऽन्तर्गता हि बोधका नतु तत्स्मृताः ॥ ६१ ॥
 व्यवस्थितेऽर्थवद्भेदेस्तद्भेदुन्यायतस्तथा ।
 किञ्चाख्यातेन शत्राचैर्लडेव स्मार्यते यदि ॥ ६२ ॥
 कथं कर्तुंरवाच्यत्ववाच्यत्वे तद्विभावय ।
 तरयाद्यन्ततिरुद्भवस्ति नामता कृत्स्विष्व स्फुटा ॥ ६३ ॥
 नामार्थयोरभेदोऽपि तस्मात्तुल्योऽवधार्यताम् ।
 अयादेशा वाचकाश्चेत् पदस्फोटस्ततः स्फुटः ॥ ६४ ॥

घटेवेत्यादिषु नहि प्रकृत्यादिभिदा स्थिता ।
 घस्नसादाविवेहापि सम्प्रमोहो हि दृश्यते ॥ ६५ ॥
 हरेऽवेत्यादि दृष्ट्वा च वाक्यस्फोटं विनिश्चिनु ।
 अर्थं विशिष्य सम्यग्धाग्रहणं चेत् समं पदे ॥ ६६ ॥
 लक्षणादधुनाचेत्तत्पदेऽर्थेऽप्यस्तु तत् तथा ।
 सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति ये विदुः ॥ ६७ ॥
 भाट्टास्तेऽपीत्यमेवाहुर्लक्षणाया ग्रहे गतिम् ।
 पदे न घर्णा विद्यन्ते यर्णेष्वयथा नच ॥ ६८ ॥
 वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ।
 पञ्चकोशादिवत्तस्मात् कल्पनैषा समाश्रिता ॥ ६९ ॥
 उपेयप्रतिप्रत्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः ।
 कल्पितानामुपाधित्वं स्वोक्तं हि परैरपि ॥ ७० ॥
 स्वरदैर्घ्याद्यपि ह्यन्ये यर्णेभ्योऽन्यस्य मन्यते ।
 शाक्यत्वं इय शक्त्ये जातेर्लाघवमीक्ष्यताम् ॥ ७१ ॥
 श्रौपाधिको या भेदोऽस्तु यर्णानां तारमन्दयत् ।
 अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृतः ॥ ७२ ॥
 कौञ्चित् व्यक्त्ये षयास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ।
 सत्यासंयौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ॥ ७३ ॥
 सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः ।
 इत्थं निष्कृष्यमाणं यच्छब्दतत्त्वं निरक्षणम् ।
 प्रह्लायेत्यक्षरं प्राहुस्तस्म पूर्णात्मने नमः ॥ ७४ ॥

इति भूपणसारस्यमूलकारिकासङ्कलनम् ।

प्रासिष्यानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,
 बनारस सिटी ।

वैयाकरणभूषणसारः

दर्पणपरीक्षाभ्यां सहितः ।

श्रीलक्ष्मीरमणं नौमि गौरीरमणरूपिणम् ।

दर्पणः

रमाप्रेमाऽऽमज्जगदयनदक्षं मयुहनश्रुतिस्त्वोमाऽऽहृत्या परिजनितपदानममुदम् ।
सखगदानन्दाद्यं निखिलजनहृत्कञ्जनिष्यं ह्ययीवं बन्दे प्रकृतकृतिविभ्रक्षतिहृते ॥ १ ॥
सत्येकस्मिन्नपि बाधके समबद्धितमाधकमहत्तादपि कार्यात्पत्तेरदर्शनादुपेक्षितप्रा-
रिप्सितप्रत्यूहापोहायाजुष्टितं भगवत्स्नुतिरूपं मङ्गलं ग्रन्थकृच्छिन्पशिक्षार्थमादौ निव-
ञ्जाति—*श्रीलक्ष्मीरमणमिति* । अधिकरणव्युत्पन्नत्पुङ्गन्तरमणशब्देन कर्तृपट्टान्त-
लक्ष्मीपदस्य समासः । तेन च श्रीशब्दस्य मध्यमपदलोपी ममासः । शाक्या-
र्थिवादेराहृतिगणत्वान् । तदुपादानञ्च सदात्किञ्चयैव भगवतो जगन्निर्माणकारणत्व-
मिति ध्वनयितुम् । *नौमीति* । “शु स्तुती” इति धातोरस्मच्छब्दाप्रयोगेऽपि

परीक्षा

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रणम्य जानकीनार्थं पाणिन्वादिमुनीन् गुह्यम् ।
वालार्नां मुखग्रीधाय सिद्धान्तस्थापनाय च ॥ १ ॥
टीका भूषणमारम्य परीक्षा नामिका शुभा ।
भवदेवात्मजेनाथ भैरवेण वितन्यते ॥ २ ॥

सत्येकस्मिन्नपि बाधके साधकमहत्तम्याकिञ्चित्करतया प्रतिबन्धकाभावस्याव-
श्यकतया प्रारिप्सितममाप्तिप्रतिबन्धकविश्रविवाताय कृतमिष्टदेवतानतिरूपं मङ्गलं
दिव्यशिक्षार्थं निवञ्जाति—*श्रीलक्ष्मीरमणमित्यादिना* । अधिकरणव्युत्पन्नतरमणश-
ब्देन कर्तृपट्टान्तलक्ष्मीशब्दस्य समासः । तेन च श्रीशब्दस्य श्रियाद्युक्तो लक्ष्मीरमण
इति लौकिकविशेषे ममासे शाक्यार्थिवादित्राद्युक्तशब्दलोपः । श्रीशब्दोपादानं च
सदात्किञ्चयैव भगवतो जगदुपादानकारणत्वमित्यभिष्यञ्जयितुम् । *नौमीति* । अत्रा-
स्मदोऽनुपादानेऽपि पूर्वसूत्रान् स्यानिनीत्यस्यानुवृत्त्योत्तमः पुरः । शुधात्वर्थश्रो-
तृश्रुत्याश्रयत्वप्रकारकवाधानुहृत्त्व्यापारस्या स्तुतिः, तद्विशेष्यकञ्च शाब्दबोधः ।
पतञ्छाद्यप्रवर्तकत्वेन दिवस्याभ्यार्हितत्वात्तस्यापि स्तुतिवश्यकत्वाप्येति तस्यापि
तत्कृत्येति ध्वनयितुमाह—*गौरीरमणेति* । स्वल्पपरस्परादस्य गौरीरमणशब्दस्य

दुर्गणः

र्तत इति योजना । स्फुटत्वमिद्व्यक्तीभवत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटो नामाद्यात्मकः शब्दः । बाहुल्यमादादाने घञ् । रूप्यते निरूप्यते इति रूपमर्थः । तयोः समाहारद्वन्द्वे न्युसकैकवचनान्तम् । वाच्यवाचकस्वरूपमिति तदर्थः । “नामरूपं व्याकरवाणि” (छान्दोग्ये ६।३।२) इति श्रुतेः । *एतत्*—अत्यन्तसाञ्चिध्यं बुद्ध्या विपयीक्रियमाणम् । *विवर्तते* । उत्पद्यत इत्यर्थः । धातोरपसृष्टत्वात् । ननु नामस्यात्मकस्य, “सदेव सोम्येदमप आसीत्” (छान्दोग्ये ६।२१) इति श्रुत्या सनातनत्वबोधनात् कथमुत्पत्तिराल्पत्वमत आह—*जगदिति* । “वर्तमाने पृषत्” (उगादिसू० पा० २ सू० २५०) इति निपातनात्साधु । तथा च गच्छति तिरोधत्त इति व्युत्पत्त्या तिरोधाने उक्ते यत्तिरोधत्ते तदाविर्भवतीति नियमेनाविर्भावस्य लाभात्स एवात्रोपसृष्टार्थः । एवञ्च सत्येनैतस्य सनातनत्वेऽपि नामत्वादिनाविर्भावाद्यभ्युपगमाद्बोध्युतिविरोधोऽनापि “तस्मादेतस्माद्वा आत्मन आकाराः सम्भून्” (तैत्तिरीयके २।१) इत्याद्युत्पत्तिबोधकतद्विरोधः । यत्किञ्चिन्नामरूपात्मरूप्यान्यतोऽपि सम्भवाद्वाह—*सर्वमिति* । यावदर्थकम् । उत्पत्तिरूपरूपगमवनादेः । तेन जगत्कर्तृत्वादिरूपोत्पद्यधर्मस्य स्तुत्यतावच्छेदकस्य लाभः । अत्र च “यतो वा इमानि भूतानि जायन्तेऽयेन जातानि जीवन्तिः यद् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति” (तैत्तिरीयके ३।१) इत्याद्याः श्रुतयः प्रमाणम् । मतान्तरे—‘यत’ इति पञ्चमी निमित्तहेतुतायाम् । व्युत्पद्यन्तुधातोरारभणसम्बन्धरूपोत्पत्तिरर्थः । ननु सर्वान्तर्गतवियदाद्यात्मरूपदार्थस्यानादितया कथमुत्पत्तिमत्त्वमत आह—*जगदिति* । स्याद्वरज्जन्मात्मरूपमित्यर्थः । तथा च गच्छति नश्यतीति व्युत्पत्त्या विनाशित्ये बोधिते विनाशिभावस्य जन्यत्वनियमेन तस्योत्पत्तिर्न विरुद्धतिभावः । एतत्कारणं स्फोट्यं शास्त्रानुमानप्रतीतपरम् । तादृशं रूपं पर्ययितिव्युत्पत्त्या स्फोटरूपमिति भगवतो विशेषणं बोध्यम् । इत्थं पूर्ववत् । यद्वा स्तुत्यतावच्छेदकरूपं प्रदर्शयितुं विशिनष्टि—*स्फोटरूपमिति* । ब्रह्ममाणव्युत्पत्त्या समस्तार्थप्रकाशकस्वरूपमित्यर्थः । तदुपपादयन्नेव स्तुत्यतावच्छेदकान्तरमपि इत्थं यति—*यत इति* । यस्मादुपादानादिति सार्वविभक्तिकतसिना यस्मिन्नधिष्ठाने इति वाऽर्थः । विवर्तश्चाठास्थिज्ञोऽन्यथाभावः । अपरित्यक्तपूर्वरूपस्य रूपान्तरप्रकारकप्रतीतिविषयत्वमिति यावत् । जगच्छब्दश्च रूढ्या नामरूपपरः । तथाच यस्मिन्नधिष्ठाने एतत्सर्वं जगद्भूतेन्द्रियादितत्तद्रूपेण प्रतिभातीत्यर्थः । “नेह नानाऽस्ति” (काठके २।४।११) इति श्रुत्या बोधितवाचस्यापि जगत् । प्रतिभासे अधिष्ठानसत्ताया एव नियामकत्वात् समस्तार्थप्रकाशकत्वोपपत्तिः, अपरच्युतस्वरूपस्यैव ब्रह्मणो जगद्रूपेण विवर्तनाद्विकारित्वरूपोत्पद्यधर्मावगतिश्च । अत्र च “तमेवं भान्तमनुभाति सर्वम्” (काठके २।५।१५, मुण्डके २।२।१२) इत्याद्याः कृत्यस्वरूपप्रतिपादिकाश्च श्रुतयः प्रमाणत्वेनानुसन्धेया इति भावः । अत्र भगवद्विषयकप्रतिभावस्य हेत्वलङ्कारोऽङ्गम् ॥१॥

जगदुपादानत्वेन स्तुत्या अपवर्गसाधनज्ञानविषयत्वेनैतच्छास्त्रव्याख्यातृश्रेयभूषण-
परीक्षा
अर्थ साधुः । एतेन नद्वयत्वस्य लाभः । नाशश्च तिरोभावः । एवञ्च यस्य तिरोभावो भवति तस्याविर्भावो भवतीति भगवतो जगद्विषयोपादानत्वस्य नानुपपत्तिः । अत एव श्रुती—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्तेऽयेन जातानि जीवन्तिः यद् प्रयन्त्यभि-

अशेषफलदातारं भवाब्धितरणे तरिम् ।

शेषाऽशेषार्थलाभार्थं प्रार्थये शेषभूषणम्(१) ॥ २ ॥

दर्पण

त्वेन च स्तुवच्छ्रेयोक्तममस्तसिद्धान्तप्रतिपत्तये प्रार्थयते—अशेषेति* । फलं—प्रवृत्त्युद्देश्यम् । स्वर्गादियत्किञ्चित्फलदातृत्वस्य देवतान्तरसाधारण्यादाह—अशेषेति* । तथा पापवर्गरूपफलस्याप्यशेषपदेन कुक्षीकृतत्वात् तदातृत्वस्यानन्यसाधारण्यात् प्रार्थयता-वच्छेदकर्मलाभः । तदेव विज्ञेयति—भवाब्धीति* । भव एवाब्धिरिति रूपकम् । अर्घ्यीयपाहादिसदृशकामलोभाघाक्रान्तत्वाद् दुरवगाहत्वेन भवे तदारोपः । तेन च भवस्य दुस्तरत्वं व्यज्यते । तस्य तरणं पारदेशप्राप्तिस्तस्मिन्नित्यर्थः । *तरिम्*—साधनम् । यद्यपि तरन्त्यनया इति व्युत्पत्त्या तरणसाधनं तरिपदायंस्तथाऽपि तद्व्य-दकीभूततरणस्य सक्षिहितपदेनैव लाभात् द्विरुक्तिर्मा भूदिति विज्ञेयमात्रपरतया व्याख्यातम् । मुक्तिसाधनज्ञानविषयमिति यावत् । मुक्तिश्च वेदान्तिमतेऽज्ञाननिवृत्ति-ममकाला स्वरूपप्राप्तिः । नन्वज्ञाननिवृत्तेरधिकरणाऽनतिरिक्तायाः, स्वरूपस्याऽपि च सिद्धत्वाच्चद्रपायास्तस्यास्तस्वज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तिरिति चेत् ; न । परेषां प्रागभा-वस्यैव सिद्धाया एवाज्ञाननिवृत्तेर्योगक्षेमसाधारण्यासाध्यतायाः सम्भवात् । अधि-कमन्यतोऽवधेयम् ।

मैवायिकाम्नु-आत्यन्तिकदुःखध्वंसो मोक्षः । ध्वंसे आत्यन्तिकत्वञ्च—स्वसमाना-धिकरणदुःखासमानकालिकत्वम् । अत्रैव तस्वज्ञानम्योपयोगः । विज्ञेय्यांशस्य स्वासा-धारणमात्मन्या एव सम्भवात्, नित्यमुत्ताभिव्यक्तिर्वा ॥ इत्याहुः ।

शेषाशेषेति । कर्मधारयोत्तरपदः पठितत्पुरपः । तस्य च लाभपदेन समासः । लाभवेदमिति विप्रदे चतुर्थ्यन्तलाभपदस्यार्थपदेन सः । शेषः—पतञ्जलिः, शेषांशत्वा-परीक्षा

संविशन्ति"इति प्रतिपादितम् ।

मुक्तिसाधनज्ञानविषयत्वेनैतच्छास्त्रे प्रधानीभूतां च शेषन्तरभूषणत्वेन ॥ स्मृत-शिवो भगवानभोषितं सर्वं दाम्यतीत्याशयं तं प्रार्थते—अशेषफलदातारमिति* । अत्राशेषपदोपादानेन यत्किञ्चित्फलदातृत्वतान्तरसादृक्कर्मलाभः । अशेषफलमप्ये-मोक्षस्याऽपि घटकत्वान्मोक्षदातृत्वं यद्यपि लब्धम् ; तथाऽपि तस्य फलस्य सर्वोत्कृ-ष्टत्वमूचनाय पुनराह—भवाब्धीति* । भवः संसारः ॥ एवाब्धिः पाहादिगुल्यलो-भनामाघाक्रान्तत्वेन अस्याब्धित्वेन निरूपणम् । एतेन दुस्तरत्वमप्य लाभः, तस्य तरणं परं पारगमनन्तश्चात्र, ततो निवृत्तिस्तत्र तरिम्-पोतम्, तत्साधनमिति यावत् । एतेन मुक्तिसाधनज्ञानविषयत्वं स्पष्टतयैव लभ्यत इति । मुक्तिश्चाज्ञाननिवृत्तिपूर्वक-म्वस्वरूपप्राप्तिः । निवृत्तिश्चाभावरूपाधिष्ठानात्मना स्वस्वरूपमपि प्रकृतात्मकमेव । तद्य यद्यपि न जन्वं तथाऽपि योगक्षेमसाधारणसाध्यतेह विवक्षिता । *शेषाशेषेति* । कर्मधारयोत्तरपदः पठितत्पुरपः । शेषः पतञ्जलिस्तन्प्रतिपादितत्वं पठार्थः । एतेन

(१) "वाग्देवी इत्येव सिद्धाये नरोन्नि मदा मुदा । भद्रोऽर्शिशिवश्च विनृत्यं नोऽनि सिद्धे" ॥
अथार्थं इत्येक उपलब्धते इति चिन्तम् ।

पाणिन्यादिमुनीन् प्रणम्य पितरं रङ्गोजिभट्टाभिर्धं
द्वैतध्वान्तनिवारणादिफलिकां पुम्भाववाग्देवताम् ।

दर्पण

सत्य । तथा च शेषोक्तभाष्यप्रतिपादितनिखिलसिद्धान्तज्ञानायेत्यर्थः । *शेषभूषण-
मिति* । शेषोऽनन्तः, स भूषणं यस्येत्यर्थः । यतोऽस्य-भूषणं शेषोऽतोऽस्य शेषोक्त-
सिद्धान्तलक्ष्ये प्रार्थनमिति साभिप्रायविशेष्यस्योपादानात्परिकराङ्कुरोऽलङ्कारोऽत्र
भगवद्विषयकरत्यङ्गम् ॥ २ ॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्तये इतरग्रन्थेभ्यः स्वग्रन्थस्योत्कर्षे प्रदर्शयन्नेव दर्शनीयविषयप्रयोज-
नसम्बन्धाधिकारिणां मध्येऽवश्यप्रदर्शनीयं विषयं दर्शयति-***पाणिन्यादीति*** । पुम्भा-
ववाग्देवतामिति पितुर्विनेषणम् । पुंसो भावो यस्या इति व्यधिकरणग्रहणोद्दिष्टपूर्वपदकः
कर्मधारयो वाग्देवतापदेन । अथवा-पुम्भावशाब्दोऽर्शभाष्यजन्तः । तथा चाऽऽविष्कृ-
तपुंविग्रहां सरस्वतीमित्यर्थः । *द्वैतध्वान्तेति* । द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामितो ज्ञातो
विस्त्वोभयधर्मप्रकारकज्ञानविषयो धर्मोति यावत् । यद्वा-द्वयोर्भावो द्विता । स्वनिष्ठै-
कविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन विस्त्वनानाधर्माग्ने धर्मिणोऽपि भावत्वसम्भ-
वाद् द्वितापदार्थोऽपि धर्म्येव । तत्र भवं ईतं संशयारम्भज्ञानम् । अथ वा-द्वयोरने-
कस्य भावो द्विता-मानात्वं, तत्सम्बन्धिज्ञानं द्वैतम्, परमार्थदशायामद्वितीयस्यैव
ब्रह्मणोऽङ्गीकारेण श्रुतिवाधितनानात्वावगाह्यन्त करणवृत्तिविशेषरूपम्-अविधापरप-
चायं-मित्याज्ञानम् । तदेव ध्वान्तम्-तमः, तत्त्वाऽऽच्छादकत्वात्तन्निवारणमेकं मुख्यं
परीक्षा

महाभाष्यार्थस्य लाभः । *शेषभूषणम्*—शेषोऽनन्तः स भूषणं यस्य तम् ।
अत्र विशेष्यस्य तादृशाशिवस्य प्रार्थनया शेषो यस्य भूषणं तदधीनत्वात्तत्प्रार्थनया
तदुक्तार्थलाभोऽवश्यमेव भविष्यतीत्यभिप्रायलाभ इति (१)परिकराङ्कुरालङ्कारलाभः ।

पुत्रच्छाद्ये मुनिश्रयस्य प्राधान्याद्विद्वन्परिसमाप्त्यर्थे तद्व्यतिरूपं मङ्गलं कुर्वन्
पितुरपि अस्त्वद्देवतात्वात्तमपि नमस्कुर्यन् विषयप्रदर्शनस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थंभाव-
इयकत्वात्, तदपि करोति-***पाणिन्यादीति*** । *पुम्भाववाग्देवतामिति* । इत्
पितुर्विनेषणम्, पुंसो भावो धर्मो यस्यां सा, सा चासौ वाग्देवता चेति समासः ।
एवं चाविष्कृतपुंविग्रहा या सरस्वती तद्रूप एव तस्यैव विशेषणान्तरम् । *द्वैतध्वान्ते-
त्यादि* । ईतदाब्दो द्वाभ्यां विस्त्वधर्माभ्यामितो ज्ञातो यो धर्मो तत्परः, स एव
द्वैतस्तस्मिन् यत् ध्वान्तमज्ञानं विषयतासम्बन्धेन वर्तमानं विस्त्वधर्मप्रकारकं ज्ञानमेव
तन्निवारणफलिकामित्यर्थः । अथवा द्वयोर्भावो द्विता द्वित्वेव ईतं द्वित्वरूपा संख्या
तस्मिन्, यद् ध्वान्तमेकविशेष्यकद्वित्वप्रकारकं ज्ञानमेव तन्निवारणफलिकाम् । “एक-
मेवाद्वितीयं ब्रह्म” “नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यद्वितीयत्वप्रतिपादिका या श्रुतिस्तद्वय-

(१) अस्यालङ्कारस्य लक्षणसाहित्यदर्पणे नास्ति, कुबलयानन्दकारिकाया तु दृश्यते ।
“साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः । चतुर्णां पुरुषार्थानां दाना देवशत्रुर्मुञ्जः” ॥६२॥
अत्र परिकराङ्कुरोऽलङ्कारोऽत्र न तु परिकर इति न विश्वमव्यम् ।

दुर्णिदु, गौतमजैमिनीयवचनव्याख्यातृभिर्दूषितान्

सिद्धान्तानुपपत्तिभिः प्रकटये तेषां वचो दूषये(१) ॥ ३ ॥

प्रारिप्सितप्रतिबन्धकोपशमनाय कृतं श्रीफणिस्मरणरूपं मङ्गलं
शिष्यशिक्षार्थं नियन्तु चिकीर्षितं प्रतिजानीते—

फणिभाषितभाष्याऽधेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः ।

पुनः

दर्पणः

फलं यस्यास्तामित्यर्थः । अनधिकारिणां स्वाधितानामेकतरकोटिकज्ञानोत्पादकत्वे-
नाधिकारिणां सन्मात्रावलम्ब्यज्ञानप्रदत्वेन पुम्भाववाग्देवतायास्तन्निवर्तकत्वमिति
भावः । *दुर्णिदु* । *गुणप्रति*, प्रगम्येत्यनुपपद्यते । *सिद्धान्तानिति* । 'भाष्यकारादि-
निर्गोतार्याः सिद्धान्तास्तामित्यर्थः । *उपपत्तिभिः* । साधकप्रमाणोपन्यासरूपामि-
तुक्तिमित्यर्थः । *दूषये* । उपपत्तिभिरैव साधकप्रमाणोपन्यासरूपामित्यर्थः ।

एतेनाऽन्यप्रन्धेभ्यः स्वप्रन्धस्योत्पत्तत्वं ध्वनितम् । तथाच वैयाकरणसिद्धान्तोऽत्र
विषयः प्रदर्शितः । तेनैव तज्ज्ञानं प्रयोजनं, प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः, सिद्धान्त-
तन्निज्ञानुरधिकारीति प्रयोऽन्येऽपि दर्शितप्राया इति भावः ॥ ३ ॥

प्रन्याशावनुष्ठितस्य मङ्गलस्य तन्निबन्धनस्य च प्रयोजनमाह—*प्रारिप्सितेत्या-
दिना* । समासये इति विहाय 'प्रतिबन्धकोपशमनाय' इत्युक्त्या अर्लीकिकाऽविगीत-
शिष्टाचारादुमितमङ्गलस्य विप्रध्वंस एव फलम् । जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य शिष्टानां
मङ्गलानुष्ठानान्मङ्गलसमाप्तयोः दारीरनिष्ठप्रत्यासत्त्येव कार्यकारणभावस्य कल्पनीय-
तया तस्य च नास्तिक्यसमाप्ती व्यभिचारण समाप्तेस्त्वत्त्वासम्भवात्, किन्तु कार्य-
मात्रं प्रति प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुतया कुरितस्यप्रतिबन्धकरित्वास एव मङ्गलस्योप-
योगी । न न समासावपि, विप्रध्वंसेनान्यथासिद्धत्वान्, समाप्तिस्थान्यत्र क्लृप्त-
त्कारणरूपाविति सूच्यते । *फणिस्मरणेति* । फणी-शेषः । 'घेषाल्यं घाम माम-
कम्' इति भगवदुक्तेस्तस्मरणस्य विग्रनिवारकत्वान् । मङ्गलस्य नतिम्नुत्पादि-
भेदेन नानात्वमिति सूचयितुं स्मरणेत्युक्तम् । *प्रतिजानीते(१) इति* । प्रतिज्ञाकर्त्तुं

परीक्षा

यस्यापमिति यावत् । *दुर्णिदु*—गणपतिम् । *सिद्धान्तान्*—भाष्यकारसम्मत-
सिद्धान्तान् । *उपपत्तिभिः*—साधकप्रमाणोपन्यासरूपानुक्तिभिः । *दूषये इति* ॥
साधकप्रमाणोपन्यासेनेति शेषः । एतेन वैयाकरणसिद्धान्तो विषयस्तज्ज्ञानं प्रयोजनं
तन्निज्ञानुरधिकारी प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्ध इति त्वथाऽदुक्तं भवति ।

प्रन्याशा इत्यस्य मङ्गलस्य प्रयोजनमाह—*प्रारिप्सितेत्यादिना* । अत्र प्रति-
बन्धकोपशमनायेति कथनेन विध्वन्धस्यैव मङ्गलस्यत्वमुक्तम् । आत्मनिष्ठप्रत्यापत्त्या
घेतयोः कार्यकारणभावः । समाप्तिम्नु विध्वन्धस्यैवकारणरूपावाद्भवति । स्मर-
णरूपमित्यनेन मङ्गलस्य नतिम्नुत्पन्नस्यैव ध्वनितम् । *चिकीर्षितमित्यादि* ।

(१) भरतये—'नरता गणेशसदाशुभं गुरुन सारसतीन्' (श्रीगणेशः कुर्वेद् वैयाकरणमूषणम् ॥)
इतिदर्श इत्येक उपतस्ये ।

धातुरित्यत्र स्मृत इति वचनविपरिणामेनान्वयः ।
फलं त्रिक्रिलत्यादि ।

दर्पणः

तत्र धातुरित्यस्य 'स्मृताः' इति न विशेषणम् । विभिन्नवचनान्तोपस्थापितत्वात् । विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया अविवक्षायां विशेष्य-विशेषणवाचकपदयोः समानवचनकृत्वनियमात् । अत एव 'नीलो घटा' इत्यादेर्न साधु-त्वम् । तद्विवक्षायां ॥ 'वेदाः प्रमाणं' 'जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः' (न्यायसूत्रे-२।२।१८) इत्यादौ विभिन्नवचनरश्मपि । न च प्रकृते तद्विवक्षायां बीजमस्तीत्यतो वचनविपरिणामेनान्वयं वृत्तं पति भूषणसारे—धातुरित्यत्रेति* ।

ननु यदुद्देशेन ध्रुतेलोकतो वा प्रवृत्तिरवगता तत्त्वं फलत्वम् । अन्येच्छानधीने-च्छाविषयत्वमिति यावन् । तदुक्तं हरिणा—

“यस्यार्थस्य प्रसिद्धयर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम् ॥” इति ।

“स्वरितमित्” (पा०सू० १।३।७२) इति सूत्रेऽपि फलपदस्य प्रवृत्त्युद्देश्यमुख्यफले एव प्रसिद्धेः । तथा च तादृशफलस्य धातुवाच्यत्वे विहित्यनुकूलव्यापारदशायां सङ्कलस्य धात्वर्थतादृशफलाश्रयत्वाभावात् कर्मत्वानुपपत्तिः, तदन्यतादृशफलाश्रयस्य तदापत्तिश्चेत्यत आह—फलं त्रिक्रिलत्यादीति* । अयमाशयः—फलपदस्य लोके इत्या तादृशाद्योपस्थापकत्वेऽप्यत्र पारिभाषिकार्थपरतैव । अन्यथा स्वकर्मकत्वादिव्यवहारो दुस्सपादः स्यादिति । तत्त्वं च—तद्वात्त्वर्थजन्यत्वे सति तद्धानु-जन्योपस्थितिद्विपयत्वं तद्वात्त्वर्थत्वं वा । जन्यत्वं च—जन्यत्वप्रकारकप्रती-तिविषयत्वम् । तेन सत्तादौ नातिप्रसङ्गः । गम्यार्थव्यापारजन्यविभागादावितिप्रस-ङ्गवारणाय विशेष्यं, तदर्थव्यापारेऽतिप्रसक्तिनिरासाय च सस्यन्तम् । तच्च विहित-त्यादीनामक्षतम् । तस्यापि प्रकृतपञ्चादिशक्यता तच्चद्रूपेणैव, तथा बोधस्य सर्वाङ्गु-भवसिद्धत्वात् । यद्भवति वाक्यार्थप्रदर्शनाऽवसरे—‘विहित्यनुकूलो व्यापार’ इति, धातुत्वादिकमजानतोऽपि तद्विधाचेति भावः ।

परे तु—कर्तृप्रत्ययसमभिज्याहारे तद्वात्त्वर्थजन्यत्वे सति तद्वात्त्वर्थनिष्ठविशेष्यता-निरूपितप्रकारतावन्त्वम् । जन्यता चाऽऽरोपिताऽनारोपिता वेत्यन्यदेतत् । विभागज-

परीक्षा

वाच्यत्वम् । धातुरित्यस्यैकवचनान्तस्य विशेष्यवाचकताऽस्ति । तद्विशेषणवाचक-मपि यदि विशेष्यवाचकपदार्थगतसङ्ख्याविरुद्धसङ्ख्याया अविवक्षाः; तदा समानवच-नकृत्वमेवापेक्षितम् । विरुद्धसङ्ख्याविवक्षायास्तु विभिन्नवचनकृत्वमपि भवति 'वेदाः प्रमाणम्' इत्यादौ यथा । प्रकृते तु तद्विवक्षायां मानाभाव इत्याशयेनाह—धातुरि-त्यत्रेति ।

फलदात्रोऽत्र न “स्वरित मित्” इति सूत्रे फलशब्दो यत्परस्तत्परः; किन्तु विलक्षणार्थबोधक इत्याशयेनाह—फलमित्यादि । तद्वात्त्वर्थफलत्वं च—तद्वा-त्त्वर्थजन्यत्वे सति तद्वात्त्वर्थत्वम् । इदं च जन्यस्य यत्र फलत्वेन प्रहर्णं तत्र; यत्र

व्यापारस्तु भवनाऽभिधा, साध्यत्वेनाऽभिधीयमाना क्रिया ।

दर्पणः

न्यस्ययोगादिरूपं पतत्यर्थं विभागसंयोगयोः फलत्ववारणायोभयम् । कर्माख्याते फल-
स्य विशेष्यतयैव भानात्तत्रातिप्रमद्भ्रुवाणाय कर्तृप्रत्ययममभिध्याहार इति वदन्ति ।
तच्चिन्त्यम् । अनुगतफलत्वानिरुक्तेः । विभागजन्यसंयोगे निरवयवत्वात्प्रत्यक्षत्वात्
पतत्यर्थत्वाभावस्य वक्ष्यमाणतया व्यावर्त्याऽप्रतिद्वेष्येत्यधिक्रमणे वक्ष्यते ।

ननु व्यापारत्वं ॥ फलप्रयोजकक्रियात्वम् । आत्माश्रयान् । क्रियात्वस्यैव हि
तत्त्वाद्, दण्डादिव्यापारस्य धात्वर्थत्वापत्तेश्च । नचेष्टापत्तिः । धात्वर्थव्यापाराश्र-
यस्यैव कर्तृताया वक्ष्यमाणतया तदाश्रयस्य दण्डादेः कर्तृराख्यातेनाभिधानाद् 'दण्डेन
देवदत्तः पचति' इत्यादौ दण्डादिपदोत्तरं तृतीयाऽन्वयपक्षोः, प्रथमापत्तेश्च । कर्तृकरणसंज्ञ-
योराकडारीयतया संज्ञाद्वयसमावेशाम्भवेनाभिमत्करणसंज्ञायाः परया कर्तृसंज्ञया
बाधान् । किञ्च प्रयोजकत्वं यदि साक्षाज्जनकत्वं, तदा 'पचति' इत्यादौ कर्तृव्यापारस्य
धात्वर्थत्वानापत्तिः, तस्य करणव्यापारद्वारेण फलजनकत्वात् । यदि जनकाजनकसा-
धारणं तदा तण्डुलकृषणस्यापि फलप्रयोजकक्रियात्वान् तदज्ञायामपि देवदत्तादौ 'पच-
ति' इति प्रयोगापत्तिः । तण्डुलादिकृषणादिव्यावृत्तस्य तादृशप्रयोजकत्वस्य निर्वस्तु-
मशक्यत्वाच्च । अत एव न तन्न्यत्ये सति तन्न्यजनकत्वरूपं तन्प्राण्तरप्रसिद्धं
तन् । तद्वच्छिन्नस्य धानुवाच्यस्य साक्षाद्विच्छित्तिजनकान्तिमाश्रित्ययोगदशायामेव
'पचति' इति प्रयोगः स्यात्तत्त्वधिष्यणादिदशायामपि । तेषामन्तिमाश्रित्ययोगेनान्य-
यासिद्धतया विहितस्य जनकत्वादित्यत आह—*व्यापारस्त्विति* । साध्यत्वेनेति विशेष-
पणे तृतीया । तथा च पदान्तरममभिध्याहाराप्रयोज्यसाध्यत्वप्रकारकऽभिधानविष-
यत्वं व्यापारत्वमित्यर्थः । अभिधानस्य प्रकारतावत्त्वं विषयनानिरूपकत्वं चोप-
चारिकम् । तादृशसाध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वमिति यावन् । 'घटं करोति' इत्या-
दौ ह्यनुममभिध्याहारं घटादीनामपि साध्यत्वेन प्रतीतेरतिप्रमद्भ्रुवाय पदान्तरमम-
भिध्याहाराप्रयोज्येति प्रतीतिविशेषणम् । तदममभिध्याहारं तेषां तत्त्वेनाप्रती-
तेः । अधिश्रयणाऽऽद्यःश्रयणपर्यन्तक्रियाकृत्यापस्य पदान्तरममभिध्याहारमन्तरेणापि
साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वाद्गुरुत्वापारत्वमविरुद्धमिति तद्वच्छिन्ने पच्यादिधानुवा-

परीक्षा

॥ सत्तादेः फलत्वं तत्त्वन्तृप्रत्ययममभिध्याहृततद्वानुजन्यशाब्दयोधीया या तद्वा-
त्वर्थनिष्ठविशेष्यनानिरूपिताप्रकारता तदाश्रयत्वरूपम् । एवं च व्यापकत्वादिदमे-
वादर्त्तव्यम् । न चैवं तत्त्वनिवेष्टे नानुगमः । पूर्वलक्षणेऽपि तत्त्वेनैव निरेशावश्यकत-
याऽग्निशेषान् । व्यापारस्य स्वरूपमाह—*व्यापारस्त्विति* । *साध्यत्वेनेति* । तृती-
या प्रकृत्यादित्वान् । तदर्थंश्च प्रकारता, अभिधीयमानेत्यग्रामिधानं प्रतीतिः, निरूपि-
तत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थसम्बद्धप्रकारितायाऽभिधानेऽन्वयः । कर्मप्रत्ययायो विशेष-
यत्वम् । एवं मति साध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्यत्वमिति फलितम् । न च कर्तृ
करोतीत्यादौ कदादेरपि साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वात्तेऽभिध्यासिरिति वाच्यम्,
पदान्तरममभिध्याहाराप्रयोज्यत्वस्याभिधानविशेषणत्वान् । अस्मिन्नर्थे प्रमा-

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

याद्यत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाऽभिधीयते ।

आध्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ इति ।

न च साध्यत्वेनाऽभिधाने मानाभावः । पचति, पाकः, करोति, कृतिः, इत्यादौ धात्वर्थाऽवगमाविशेषेऽपि क्रियान्तराऽऽकाङ्क्षाऽनाकाङ्क्षयोर्दर्शनस्यैव मानत्वात् । तथा च क्रियान्तराऽकाङ्क्षानुयापकता-

दर्पणः

अथता मानुषपद्मेति भावः ॥ उक्तार्थेभ्य स्वोत्प्रेक्षितत्वं निरस्यति—*उक्तञ्चेति* । *याद्यदिति* । सर्वमित्यर्थः । सर्वपदायंभेव विवृणोति—*सिद्धमित्यादिना* । सिद्धमविद्यमानम्ब्रह्मसंप्रतिपोगि 'अपाक्षीत्' इत्यादौ । असिद्धम्-भूतमिदं ब्रह्मं मानं तादृशप्रागभावप्रतिपोगि च, 'पचति' 'पश्यति' इत्यादौ । *साध्यत्वेन*—वक्ष्यमाणस्वरूपेण । *अभिधीयते* । तत्प्रकारकप्रतीतिविषय इत्यर्थः । कश्चिद्विषयते इति पाठः । एतेन क्रियाशब्दस्य रुढिः प्रदर्शिता । यौगिकस्वमप्याह—*आध्रितेति* । आध्रितं क्रमरूपं यस्यास्तत्त्वात् पूर्वापरीभूतावयवकत्वादित्यर्थः । त्रीयाऽवयवानामधि-श्रयणाद्यध-श्रयणपर्यन्तानां क्रमेणोत्पत्तेः क्रियापदेन सा उच्यते । यत्र च न क्रमिवावयवको व्यापारस्तत्र रुढिरैवादर्शनीया, पूर्वापर्यारोपो वा । परन्त्यापि स्वजनकव्यापारगतपूर्वापर्यारोपेण तथैव भानम् । अत एव तन्मात्रवाचकस्य धातुत्वसिद्धिरिति भावः । *पाक इति* । यद्यपि साध्यत्वेनोपस्थितिरप्यत्र, कथमन्यथा स्तोत्रं पाक इत्यादौ स्तोकादीनां कर्मणा, तथाऽपि तत्र धातुपस्थाप्यभावस्य गुणतया प्रधानीभूतपञ्चपस्थाप्यस्य तस्य सिद्धतेवेत्याशयः । पर्यवसितार्थमाह—*तथा चेति* । क्रियान्तरेति* । अयमाशयः—यद्ब्रह्मवत्ज्ञानात् क्रियान्तराकाङ्क्षोदयस्तादृशाज्ञाने प्रकारतयावच्छेदकं यत्तदसिद्धत्वम् । तद्विज्ञतत्वं ज्ञाननिष्ठतादृशाऽऽकाङ्क्षोत्थापकत्वाभावावच्छेदकं वा साध्यत्वम् । साध्यत्वज्ञानस्य तु नाकाङ्क्षाप्रतिबन्धकत्वम् । कल्सका-

परीक्षा

णमाह—*उक्तञ्चेति* । कारिकायां सिद्धमित्यस्य निष्पन्नमित्यर्थः । इदं चापाक्षीदित्याद्यभिप्रायेण । असिद्धमनिष्पन्नमिदं पचति पश्यतीत्याद्यभिप्रायेण । इदं विशेष्यबोधकम् । एवं च सिद्धमसिद्धं वा यावत्साध्यत्वेनाभिधीयते । आध्रितेति योगप्रदर्शनम् । क्रियतेऽवयवानां क्रमेणोत्पत्त्या सा क्रिया । अत एवाध्रितक्रमरूपा आध्रितं क्रमरूपं यस्याः यम-प्रज्ञात्वर्यव्यापारावयवानामधि-श्रयणाद्यध-श्रयणपर्यन्तानां क्रमेणोत्पत्तेस्तादृशावयवसमूहः क्रिया पचादिनोच्यते । तथाऽन्यत्राऽपि बोध्यम् । यत्र तु नावयवानां क्रमस्तत्रारोपो रुढिर्वा स्वीकृत्या । *पाक इति* । अत्र प्रकृत्यर्थस्य साध्यत्वेनैव प्रतीतिः । अत एव स्तोत्रं पाक इत्यत्र स्तोत्रपदात्कर्मत्वार्थकद्वितीयासिद्धिः, तथाऽपि प्रत्ययार्थस्य सिद्धत्वेन भानमिति विशेषः । *आकाङ्क्षाऽनाकाङ्क्षयोरिति* । अल्पाक्षरत्वादाकाङ्क्षरसद्भ्य पूर्वनिपातः । *अनुन्यापकतावच्छेदकरूपमिति* । तच्च रूपमुन्यापत्वात्मकम्, तेन रूपेण प्रतीतौ शाब्दिकवृद्धानुभवो

वच्छेदकरूपं(१)साध्यत्वम् । तद्रूपवत्त्वमसत्त्वभूतत्वम् । एतदे-
वाऽऽदाय—

असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते ।

इति वाक्यपदीयमिति द्रष्टव्यम् ॥

अयं च व्यापारः फूत्कारत्वाद्यः सन्तापनत्वयत्नत्वादितत्तद्रू-
पेण धाच्यः । पचतीत्यादौ तत्तत्प्रकारकबोधस्याऽनुभवसिद्धत्वात् ।

दर्पणः

“जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम् ।

असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपलक्ष्यते ॥”

इति वाक्यपदीयं चाऽत्र कल्पे मानमित्याहुः ।

साध्यत्वासत्त्वभूतपदयोः पर्यायतामाह—तद्रूपवत्त्वमिति* । *एतदेवेति*॥ निरु-
क्तरूपासत्त्वभूतत्वमेपर्यर्थः । *असत्त्वभूत इति* । “भावप्रधानमाख्यातम्”
(निरुक्ते १ अ० १ ख०) इति निरुक्तार्थप्रतिपादकमेतत् ।

‘सत्त्वस्वभावमापन्ना व्यक्तिर्नामभिरुच्यते ।’

इति अस्य पूर्वार्द्धम् । *भावश्चेति* । चोऽवधारणेः उक्तभाव एवेत्यर्थः । तेन
सत्त्वभूतस्य तस्य व्यवच्छेदः ॥ तिङ्पदैरिति बहुवचनस्वारस्येन तिङन्तपदैरित्यर्थः ।
अभिधीयते—बोध्यते इत्यर्थः । अभिधीयते इत्यस्य प्राधान्येनैवेति शेषः । तेन
इदन्तपदैरसत्त्वावस्थभावाऽभिधानेऽपि न क्षतिरिति भावः । तिङन्तपदैरिति भावाऽऽ-
ख्याताभिप्रायेणेति कश्चित् ।

अयं वेति । साध्यत्वेन प्रतीयमानो व्यापारश्चेत्यर्थः । *वाच्य इति* । पच-
त्यादिवाक्य इत्यर्थः । *अनुभवसिद्धत्वादिति* । अत एव व्यजनादिना वह्निप्रज्वल-
नदशायां फूत्कार एव गृहीतवाचित्कस्य न पचतीतिप्रयोगः । यागे, इच्छा, ज्ञानं वेति

परीक्षा

यसु-क्रियायाः साध्यत्वं तदेवासत्त्वभूतत्वमित्याह—तद्रूपवत्त्वमिति* । अत एव
वाक्यपदीये हरिणा—

सत्त्वस्वभावमापन्ना व्यक्तिर्नामभिरुच्यते ।

असत्त्वभूतो भावस्तु तिङ्पदैरभिधीयते ॥ १ ॥

इत्युक्तम् । *तिङ्पदैः-तिङन्तैः पदैः । अत एव “भावप्रधानमाख्यातम्, सत्त्वप्र-
धानानि नामानि” इति निरुक्ते उक्तम् । व्यापारस्य धातुवाच्यत्वं न व्यापारस्येनैव
किन्तु फूत्कारादिनिष्फूत्कारत्वादिना ।

अत एव पचतीत्यादिवाक्यजन्यशान्दबोधानन्तरं तत्तद्धर्मप्रकारकसन्दहानुदयः
सङ्गच्छत इति इत्याह—अयञ्चेति । *अनुभवसिद्धत्वादिति* । अत एव यस्य
पुरुषफूत्कारत्वावच्छिन्न एव पच्चातोः शक्तिग्रहः, स व्यजनेन वह्निप्रज्वालनद-
शायां पचतीति शब्दप्रयोगं न करोति । यदि व्यापारत्वं वाच्यतावच्छेदकं भवेत्तदा

दकानामनुगमकस्य सत्यात् । आख्याते क्रियैकत्वव्यवस्थापि ; अव-
च्छेदकबुद्धिविशेषैक्यमादायैव । उक्तं च चाक्यपदीये—

“गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।

बुद्ध्या प्रकल्पिताऽभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥”

इति । धात्वर्थं निरूप्य तिङ्र्थमाह—

आश्रयं त्विति । फलाश्रये, व्यापाराश्रये चेत्यर्थः । फलाश्रयः
कर्म्म, व्यापाराश्रयः कर्त्ता । तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वात् तिङ्-
स्तदंशे शक्तिः । अन्यलभ्यत्वात् । शक्यतायच्छेदकं चाश्रयत्वं ;

दर्पणः

भाष्यात्पुनरित आह—*आख्यातेति* । निर्विभक्तिकः पाठः साधुः । आख्यातप्रति-
पाद्यक्रियैकत्वव्यवस्थापौत्यर्थः । सविभक्तिरूपोऽस्यैवैवैपयिकाधारे अप्याहृतज्ञा-
नक्रियामादाय बोध्या । *बुद्धिविगेपैर्यमितेति* । सङ्कलनरूपबुद्धिविगेपात्मकविच्छे-
दकैक्यमादायैत्यर्थः । तथा चावयवाऽऽश्रयं पौर्वापर्यं, समुदायाश्रयमेकत्वमादाय तत्स-
द्गतिरिति भावः । तत्र मानमुपन्यस्यति—*उच्छेति ॥ गुणेति* ॥ क्रमिकैतद्व्यापार-
समूहं प्रति गुणभूतैस्तत्तद्रूपेण भासमानैरवयवैरपलक्षितः सङ्कलनात्मकैस्त्वबुद्ध्या प्रक-
ल्पितोऽभेदो यस्य तद्रूपः समूहः क्रियेति व्यवहियते इति कारिकायः । तत्र क्षण-
श्वराणां व्यापाराणां वस्तुभूतसमुदायाऽभावाद्, बुद्धयेत्युक्तम् । निरूप्येत्यस्य सङ्के-
पेनेत्यादिः । प्रधानीभूतप्रकृत्यर्थनिरूपणानन्तरं विगेपणप्रत्ययार्थस्याऽवयवत्वव्यत-
याऽवमरसङ्गत्या तन्निरूपणमित्यभिप्रेत्याह—*तिङ्र्थमिति* । *अन्यलभ्यत्वादिति* ।

परीक्षा

वच्छेदकावच्छेदकस्य बुद्धिविगेपस्यैक्यादिति भावः । बुद्धिविगेपश्रोपलक्षणीभूत-
शक्यतावच्छेदकानुगमको न तु विगेपणीभूतेति ; न बुद्धिविगेपस्य शक्यतावच्छेदकांगे
विगेपणतया शाब्दबोधे भावापत्तिः । न र्थतावताऽनुगमरूपमस्वीकारेऽप्यनेकशक्यता-
वच्छेदकत्वमस्त्येति नानार्थत्वापत्तिर्न गतेति वाच्यम् ? अनेकशक्यतावच्छेदकत्व-
न नानार्थत्वम्, किन्त्वनेकशक्यतावच्छेदकताकत्वम् । यथा सूर्यस्त्वविष्णुस्त्वादि-
निष्ठा हृष्यादिसङ्गस्यतावच्छेदकताभिन्नेति तेषां नानार्थत्वम्, तथा ॥ प्रकृते,
उपलक्षणीभूतबुद्धिविगेपस्यैक्यं नानुगतभ्रमांश्चिन्तनस्यतावच्छेदकताया एकत्वा-
दिति भावः । ननु “प्रगसावाम्” इति सूत्रभाष्ये—एवा क्रियेति व्यवहारो दृश्यते तस्य
क्यमुपपत्तिः, यावता बहूनां व्यापाराणां भवन्मते विगेपधर्मपुरस्कारेण शक्यत्वादत
आह—*आख्यात इति* । *गुणभूतरिति* । समूहं प्रतीत्यादि । *अवयवरिति* ।
युक्त इति शेषः । अवयवानां गुणभूतत्वं च तत्तद्रूपेण भासमानत्वम् । *क्रमजन्म-
नामिति* । इदं युगपदनुपस्थापने हेतुः । *बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः*—सङ्कलनात्मकैक-
त्वबुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः, इदं समूहस्य विगेपणम् । एतेन पूर्वोपरिभूतावयवानां
युगपदसन्निधानेनैका क्रियेति भाष्यीयव्यवहारासद्गतिरिति निरस्तम् ।

तिरन्तजन्मशाब्दबोधे धात्वर्थस्य प्राधान्येन मानात्तिरूप्य प्रत्ययार्थं वस्तुमु-
पक्रमते—*धात्वर्थमिति* । *अन्यलभ्यत्वात्*—धानुलभ्यत्वात् । *अन्यलभ्यो हि

मन्वा...
अथ...

तत्तच्छक्तिविशेषरूपमिति सुवर्णनिर्णये वक्ष्यते ।

नन्वन्योराख्यातार्थत्वे किं मानम् । प्रतीतेः—लक्षणया, आक्षे-

दृष्टेः

'अनन्वल्भयो हि शब्दार्थः' इति न्यायादिति भावः । एतेन कृतिमतो, व्यापारवतो वा कर्तुः शक्यत्वेऽनेककृतिव्यापाराणां शक्यतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवमिति नैयायिकाद्युक्तं दूषणमस्मन्मताऽज्ञानविजृम्भितमिति सूचितम् ।

नन्वाश्रयस्य तिष्ठत्ये आश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम् । तस्य च त्वरूपाऽभिमतया नानासम्बन्धावच्छिन्नतया च नानात्वादननुगमोऽस्त आह—'शक्यतावच्छेदकं चेति' । *वक्ष्यते इति* । अस्य द्वितीयापार्थनिरूपणाऽवसर इति शेषः । तथा तत्राऽखण्डोपाधिरूपस्थानुगतस्य वक्ष्यमाणत्वान्न तत्र नानात्वप्रयुक्तो दोष इति भावः

मीमांसनादिमतं प्रवृत्तसाधेन निराकरिष्यन् कर्तृकर्मणोरपि तिष्ठत्येव व्यवस्थापयितुं शक्नोते—'नन्विति' । ननु 'यद् यद् बाधकं तत्तदर्थकम्' इति नियमादाख्यातजन्यकर्तृकर्मप्रतीतिरेव मानमत आह—'प्रतीतेरिति' । सम्भवादित्यनेनान्वितम् । सम्भवहेतुमाह—'लक्षणयेति' । नन्वाख्यातस्याऽऽश्रयलक्षकस्य भावनाभानानुपपत्तिस्तदुपपत्तये तत्र तस्य शक्तिवत्त्वेन तु नाश्रये लक्षणामन्वयो, युगपद्भूतिद्वयविरोधात् । भावनाश्रयत्वेन भावनाश्रये लक्षणायां तु भावनायाः प्राधान्यानुपपत्तिरत आह—'आश्रयेपादिति' । आश्रयोऽनुपपत्तिस्तत्र इत्यर्थः । तथाहि—अन्विताभिधानयादिमते पदानां विनोपणत्वेनैवाप्येवस्थापयित्वाऽऽख्यातार्थं भावनाया विनोपणत्वाऽनुपपत्त्या भवति तस्या आश्रयाऽऽश्रेयस्यम् । यद्वा धनुमानं स । तत्प्रयोगश्च 'आख्यातपदबोध्या भावना, किञ्चिदाधिता, विनोपणस्येन गृहीतशक्तिस्त्वान् । घटपदयोच्यधदस्य-

परीक्षा

शब्दार्थ' इति न्यायस्य सुप्रसिद्धत्वादिति भावः । एतेन कर्तुरि कर्मणि वा आख्यातस्य शक्तिस्वीकारे बहूनां व्यापाराणां शक्यतावच्छेदकत्वं गौरवमिति यन्नेनैयायिकानां दूषणं तदस्मन्मताज्ञानविजृम्भितमिति ध्येनितम् । नन्वाश्रयस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि तस्य निरूपकभेदेन नानासम्बन्धावच्छिन्नत्वेन च भेदादौरेवं द्वयोरभेदस्यत आह—'तत्तच्छेदकं चेति' । *सुवर्णनिर्णये—द्वितीयापार्थनिरूपणार्थम् । एवं चाश्रयस्य व्याखण्डोपाधिरूपतया न नानाधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वप्रयुक्तं गौरवमिति भावः । मीमांसनादौ परिहरन् स्वमतं व्यवस्थापयितुं शक्नोते—'नन्विति' । *अनयोः—कर्तृकर्मणोः । ननु यद्यदर्थबाधकं तत्तदर्थकमिति सामान्यतो व्याख्या कर्तृकर्मप्रतीतिरेव मानं भविष्यतीत्येव आह—'प्रतीतेरिति' । *लक्षणयेति' । ननु लक्षणार्थे नोपपत्तेः भावनाया अस्मन्ने आख्यातशक्यतया तस्याः शाब्दबोधे भानमिदमे शक्यता सन्निपादकत्वमपि वक्ष्यमिति युगपद्भूतिद्वयविरोध इत्येव आह—'आश्रयेपादिति' । आश्रयोऽनुमानम्, तच्च भावना किञ्चिदाधिता धर्मवत्त्वान्, घटपददिव्याकारकस्य प्रयोगस्य तत्र सम्भवात्सम्भवि । एवं च भावना किञ्चिदाधितेऽनुमितौ किञ्चिदपदार्थवृत्तित्वभावे आश्रयेऽस्मिन्प्रयोग्यानि भावेन यस्य तद्विरूपस्य न एव कर्तेति लभ्यते । ननु धानुमानश्रायेण्येव न सम्भरः । अनुमितेऽप्यं-

पात्, प्रथमान्तपदाद्वा सम्भवादिति चेद्—

अत्रोच्यते—“लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्यः” (पा० सू० ३।४। ६६) इति सूत्रमेव मानम् । अत्र हि चकारात्, “कर्त्तरि कृद्” इतिसूत्रोक्तं कर्त्तरीत्यनुकृत्यते । बोधकतारूपां त्वादिशक्तिं तत्स्थानित्वेन कल्पिते लकारे प्रकल्प्य, लकाराः कर्मणि कर्त्तरि घानेन विधी-

दर्पण

वन् इति । समानसंघितसंघत्वं तु नाश्लेषः, प्रमेयमित्याश्रयभावे भावनाया अभावाद् भावनापदजन्यभावनायोधे आश्रयाऽमानाश्वेति ।

ननु व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानं विनाऽप्याश्रयबोधस्यानुभवसिद्धत्वाद्वाश्लेषाद्वाश्रयभानोपपत्तिः, काचित्कृत्वात् तथाभानस्य । किञ्चोचरीत्या तज्ज्ञानमर्थने आख्यातजन्यबोधे भावनायाः प्रधान्यानुपपत्तिः शक्तिग्रहे तस्या विभेदपणत्येनेवोपस्थितत्वाद् घटत्ववत्, पृथक्तत्त्वस्य विचारार्थहत्वाश्वेत्यत आह—*प्रथमान्तपदाद्वेति* । समभिव्याहृतप्रथमाऽन्तचैत्रादिपदादेयाश्रयप्रतीत्युपपत्तेरित्यर्थः । एवञ्च नाश्रयप्रतीत्यनुपपत्तिराश्रये आख्यातशक्तिसाधिकेति भावः ।

मानमिति । यद्यप्याश्रयत्वेनाश्रयभानार्थे तत्राख्यातस्य शक्तिरावश्यकीत्येवोक्तं वक्तुञ्चितं, तथापि धातोः फलव्यापारयोः शक्तिराख्यातस्याश्रयत्वे शक्तिरिति मते आश्रयस्य आश्रयत्वेनापि लाभात् सामान्यत आश्रये स्वाभिमतख्यातशक्तिसिद्धयतीति तन्मतनिरासार्थमपि सूत्रमेव प्रमाणत्वेनोपन्यस्तमिति बोध्यम् । ननु कर्त्तृपदापटितमिदं सूत्रं कथमाख्यातस्य कर्त्तृवाचकत्वे मानमित्याशङ्कां निरस्यति—*अत्र हीति* । नन्वेतत्सूत्रं स्वाराणामेव कर्त्तादिशक्तियोधकं नाख्यातस्येत्यत आह—*बोधकतारूपामिति* । बोधजनस्त्वरूपामित्यर्थः । इदं चादेशान्नेव शक्तिरादेशानामादे शान्मृतिद्वाराऽप्योपस्थापनत्वमिति मतनिरासायेत्युक्तम् । यथा चैतन्

परीक्षा

सिद्धान्तपरादर्शनजन्यतया शब्दश्रवणे व्याप्त्यादिप्रतिमन्धानाभावेऽपि शाब्दबोधन्यानुभवसिद्धत्वादत् आह—*प्रथमान्तपदाद्वेति* । चैत्रः पंचतीति वाक्यघटकं यन्प्रथमान्तं पदं चैत्र इत्यादि तेनाश्रयस्य प्रतीत्युपपत्तौ न तत्राख्यातस्य शक्तिः स्वीकार्येति भावः । *मानमिति* । अनुमापकमित्यर्थः । आख्यातम्—आश्रयशक्तम्, “लः कर्मणि” इति सूत्रगृहीतशक्तिः कृत्वात् । अणादितद्वितवदिति । यद्यत्रमां वच्छिन्नपृथ्वीतशक्तिकपाणिनीयमुत्रकं भवति तत्तद्वमां वच्छिन्नस्तं भवतीति सामान्यतो व्याप्तिः । ननु तत्र कर्त्तरात्स्यभ्यामाश्रयेन कथं तत्सूत्रगृहीतशक्तिः कृत्वरूपं हेतुमिद्विरत् आह—*अत्र हीति* । यद्यपि परमतस्य प्रथमान्तपदेन चैत्रत्वादिना चैत्रस्य लाभेऽप्याश्रयत्वस्य न लाभ इत्याख्यातस्य तत्र शक्तिः स्वीकार्येत्येवमपि निराकरणं संभवति; तथाऽपि अनन्यलभ्यत्वेनाश्रयत्वावच्छिन्न एव शक्तिरूपेण; नन्वाश्रयत्वावच्छिन्न इति यन्मतम्, तदप्यपवाक्तुंमनुमानप्रदर्शनमेवं कृतम् । नन्वेतावता लकारस्य शक्तिः सिध्यति न त्वाख्यातस्येत्यत आह—*बोधकनेति* । बोधजनस्त्वं शक्तिः; सा च यो लौकिकदादसमवापी तत्र कल्प्यते इति भावः । इदं च स्थानित्वेव शक्तिः, आदेशा-

कारविधिः स्यादिति चेत्, तर्हि कृतामपि कर्तृकर्मादिवाचित्वं न सिध्येत् । “कर्त्तरि कृद्” इति च, “लः कर्मणि” इत्यनेन तुल्ययोगक्षेमम् ।

अपि च मीमांसकानां कृतामिवाऽऽख्यातानामपि कर्तृवाचित्व-
मस्तु, भावनाया एवाऽऽक्षेपेण कृदादिवत् प्रतीतिसम्भवे वाच्यत्वं माऽ-

दर्पण

भ्यत्वाभावात्तत्र लकारविधौ न किञ्चिद् वाच्यम् । यद्यप्युक्तरीत्या व्यापारं शक्तिसि-
द्धावपि फलशक्त्योपक्रमं कर्मणीत्यनुपपन्नमेव, तथाप्यभिधानाऽनभिधानव्यवस्थार्थं
तदप्यावश्यकमेव, तेषां भावं तु कथञ्चित् परिहरणायमिति भावः । *कृतामिति* ।

कृत्संज्ञकानां ण्वुल्लुङ्गादीनामित्यर्थः । ननु “कर्त्तरि कृत्” (पा० सू० ३।४।६७) इत्येव
तत्र शक्तिमाधक्यमत्र आह—*कर्त्तरि कृदिति चेति* । तत्सूत्रादेव च कर्त्तरीति अत्रानु-
वर्तते । तथा च पूर्वसूत्रस्थकर्तृपदस्य धर्मपरत्वेऽप्यनुवर्त्यस्य तस्य धर्मपर-
त्वमेव । अत्र धर्मपरतायां तु तत्रापि धर्मपरत्वं न स्यात् । तदेवाह—*तुल्ययोगक्षेम-
मिति* । अल्लुङ्गलामो योगो, ल्लुङ्गश्रणं क्षेमम् । एवञ्च “लः कर्मणि” इत्यस्या-
नन्यल्लुङ्गभावनाया आख्यातार्थत्वप्रतिपादकत्वात्पगमे न्यायमाभ्यात्, “कर्त्तरि कृत्”
(पा० सू० ३।४।६७) इत्यस्यापि कृतां भावनायत्त्वप्रतिपादकत्वम् । तस्या आक्षे-
पादेव लामात्र कृतां तच्छक्तिप्रतिपादकं नदिति यदि, तर्त्तर्हि “लः कर्मणि” (पा०
सू० ३।४।६९) इत्यपि नाऽख्यातस्य भावनाशक्तिप्रतिपादकमिति ममानमित्यर्थः ।

ननु पूर्वसूत्रस्थकर्तृपदस्य धर्मपरत्वेऽप्यनुवृत्तस्य तस्य शब्दाधिकाराऽश्रयणेन
धर्मपरत्वमन्भवात्प्रोक्तत्वात् । यदि च शब्दाधिकाराऽऽश्रयणं सन्त्येव गमकं, प्रकृते च
तदाश्रयणे प्रमाणाभाव इति विभाव्यते, तदाऽपि “शक्तः कारकं” शक्तिमत्त्वा-
रकम् इति पक्षद्वयस्याप्याश्रयित्तया तद्विकल्पस्य तद्विद्वत्त्वोपस्थितत्वाश्रय-
णादर्थ्याधिकाराश्रयणेऽप्यभिमतार्थलामोऽक्षत एवेत्यत्र आह—*अपि चेति* । तथा च
विकल्पव्यवस्थाया एवाप्रामाणिकत्वेनेष्टधर्मपरत्वं न्यायेति भावः । नन्वाख्यातस्य
व्यापारावाधक्ये कथं तन्मन्तृत्वापोऽन आह—*भावनाया इति* । *कृदादिवदिति* ।
“तत्र तस्यैव” (पा० सू० ८।१।११६) इति वृत्तिः । कृदादिभ्यश्च इत्यर्थः । आदि-

परीक्षा

श्रुतीया । फलमात्रस्य धारत्वार्थत्वसादिमतमाधिन्येवमाशङ्क्य । *न मिद्वेदेति । इष्टा-
वसिरिति तु न, वक्ष्यमाणार्थधिकरणमिद्वान्तमद्रूपतेः । “कर्त्तरि कृत्” इति सूत्रं
तत्र तेषां शक्तिवाहकमन्तीतिमन् निराकरोति—*कर्त्तरि कृत्वादिना* । *तुल्ययोगक्षेम-
मिति* । कर्मादेव सूत्रात्कर्त्तरि पदं “लः कर्मणि” इत्यत्रानुवर्तते; तच्च यदि “लः
कर्मणि” इति सूत्रे कर्त्तृवरगम्; तदा पूर्वसूत्रेऽपि तदर्थं स्यादिति कृतां कर्त्तरि शक्ति-
माधकं न भविष्यतीति भावः ।

ननु पूर्वसूत्रस्य कर्त्तृपदं कर्त्तृपरमेवाम्बु, इह तु शब्दाधिकाराश्रयणात्कर्त्तृपरं भ-
विष्यतीत्यत्र आह—*अपि चेति* । *अस्त्विति* । शब्दाधिकारास्य गुणत्वेन च त्रिगुण्य
किञ्चित्माधक्यमस्ति तत्रैव शब्दाधिकाराश्रयणमन्त्र मन्त्रार्थाधिकार एवेति भावः ।
नन्वेवं भावनायाः प्रतीतिर्न स्यात्फलमात्रस्य धारत्वार्थत्वादन आह—*भावनाया इति* ।
*ननु भावना आख्यातार्थव्यवः न तु कर्त्तृत्वात्पगमेऽप्यत्र, तथापि भावनाया आधे-

स्तु । तथा सति प्राधान्यं तस्या न स्यादिति चेत् ? न । घटमानयेत्या-
दावाक्षितव्यक्तेरपि प्राधान्यवदुपपत्तेः । पचतीत्यादौ पाकं करो-
तीति भावनाया विवरणदर्शनाद्वाच्यत्वमिति चेद् ? न । पाकानुकूल-
व्यापारवतः कर्तुरपि विवरणविषयत्वाऽविशेषात् । न च कर्तुर्विवरणं
तान्पर्याऽर्थविवरणं, पाकं करोतीत्यशब्दार्थकर्मत्वविवरणवद्, इतरे-
तरयोगद्वन्द्वे समुच्चयांशविवरणवद्वा, न तदर्थनिर्णायकमिति वाच्यम् ।
भावनायामपि नुल्यत्वात् ।

द्वयं:

पदान् कर्तुर्विहिततद्धिन इत्यादेः परिग्रहः । तथा च यथा भवन्मते धातोर्व्यापारावाध-
कत्वेन कृद्दर्थक्रमांशित्वाभावनाया बाधविषयत्वम्; तथाऽऽभ्यासेऽपीति भावः । *तथा
सतीति* । भावनाया आख्यातावाच्यत्वे सतीत्यर्थः । *तस्याः*—भावनायाः ।
प्राधान्यम्—मुख्यविशेष्यत्वम् । *घटमानयेति* । 'जातिः पदार्थः' इति मने
जात्याक्षितव्यक्रेयथा प्राधान्यम्; तथा कर्त्राक्षितभावनाया अपि प्राधान्यमुपपत्स्यत
इत्यर्थः । शक्तिप्राहकेषु परिगणितादिवरणाद्भावनावाचकत्वमाख्यातस्याऽऽयास्य-
तीत्यागद्वन्द्वे—*भावनाया इति* । *विवरणेति* । तस्मिन्मार्गार्थकपत्राऽन्तरेण तदर्थ-
कथनस्य विवरणतया, प्रकृतं पचतीत्यस्य पाकभावनेत्याख्यातस्य भावनापदेन विवर-
णात्तस्य भावनावाचकत्वमित्यर्थः । विवरणस्य स्वस्वयोधानुसारितया, न तेनार्थ-
निर्णय इत्याह—*पाकाऽनुकृतेति* ॥ प्रयत्नीत्यर्थकृत्तुं वा पचिक्रियेति कर्तुर्विवरणस्या-
ऽपि दर्शनेनाऽऽख्यातस्य भावनायां गन्धित कर्त्तरीत्यत्र विनिगमनाऽभावादिति
भावः । *इतरेतरयोगद्वन्द्वे इति* ॥ समाहारद्वन्द्वे, उत्तरपदत्वार्थसमाहारस्य चग-
ब्देन विवरणात्कथितेतरंति । घषरादिरावित्यादिद्वन्द्वपदाऽऽक्यसाहित्यस्य
विपह्वाक्यस्यचगब्देन विवरणवदित्यर्थः । इदं चाऽन्यप्रयोजकत्ववत्त्वं योग्यता ।
पृथक् 'घटेन जलमाहर' इत्यत्र जलाऽऽहरणप्रयोजकतया छिद्रेतरत्ववत् प्रकृते द्वित्वाऽ-
न्यप्रयोजकतयाऽपदार्थसाहित्यस्याऽपि भावमित्यभ्युपेत्योक्तम् । तत्र साहित्यस्य
द्वित्वाऽऽद्यतिरिक्तस्याऽनुभवसात्त्वस्य द्विवचनादिर्नवोपस्थितेन तत्र समासपदकप्रत्येक-
पदवृत्तिः । तस्यैव चेन विवरणमिति मताऽन्तरानु वक्ष्यते—*मुख्यत्वादिति* । भाव-

परीक्षा

पस्य वाच्यतया कृदन्ते इव आख्यातस्यनेऽपि तस्या अशब्दार्थत्वेन प्राधान्यं न स्या-
दित्याशङ्क्य समापत्ते—*तथासनीत्यादिना* । *आशिक्षेति* । जानायेव तन्मते
शक्तिस्वीकारात् । ननु पचतीत्यस्य पाकानुकूलाभावनेति विवरणं दृश्यते; तस्मिन्मार्ग-
क्यदान्तरेण तदर्थकथनं हि विवरणम्, तच्चाख्यातस्य भावनार्थकत्वं पत्रोपपद्यत इत्या-
शयेनाह—*पचतीत्यादाविति* । *कर्तुरपीति* । पचतीत्यर्थकृत्तुं वा पचिक्रियेति वि-
वरणस्य मर्यासम्मतत्वात् । ननु कर्त्तविवरणं वाच्यार्थविवरणमिति दृष्टान्तेनाशङ्क्य नि-
राचष्टे—*न चेति* । पचनीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणमपि कैश्चित्कथनं तन्मतेनार्थ
दृष्टान्तः । *इतरेतरयोगद्वन्द्वे इति* । घषरादिरावित्यादिद्वन्द्वपदाऽऽक्यानां साहित्ये यद्य-
पि शक्तिर्नास्ति; तथाऽपि चकारेण तस्य विवरणं दृश्यते, समाहारद्वन्द्वे तूत्तरपदस्य ल-

किञ्च—‘पचति देवदत्तः’ इत्यत्राऽभेदान्वयदर्शनात्तदनुरोधेन कर्तृव्योच्यते यमाद्ययकम् । पक्ता देवदत्त इतिवत् । न चाऽभेदयोर्धे समानविभक्तिकत्वं नियामकम् । तच्च तत्र नास्तीति वाच्यम् ।

दर्पणः

नापदेनाऽऽख्यातस्य विवरणमप्यपदार्थविवरणमित्यस्यापि कर्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । स्वस्वयोधाऽनुसारिविवरणस्य नाऽर्थनिर्णायकत्वमित्यप्युभयोः समानमिति भावः ।

नन्वाख्यातस्य कर्तृवाचित्ये तदाक्षिप्तभावनयाः प्राधान्याऽनुपपत्तिः । नचाऽकृतिवादे जात्याक्षिप्तस्यचित्तवत् प्राधान्यमुपपादितमेवेति वाच्यम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैपम्यात्, तथा हि कर्त्रा स्वस्वरूपनिरूपकतया भावनाऽऽश्लेष्या, भावनाविरहिणः कर्तृत्वाम्भवत् । ततश्च धर्मिप्राहकमानसिद्धगुणत्वेन प्राधान्याऽसम्भवः, कृतीव, जात्या नु परिच्छेद्यतयाऽवगतस्य द्रव्यस्य तथैवाऽऽश्लेषाद् भवति तस्य प्राधान्येन भानमिति प्राधान्याऽनुरोधान्भावनाया वाच्यत्वमावश्यकमित्यतो दूषणाऽन्तरमाह—‘किञ्चेति’ । *अभेदाऽन्वयदर्शनादिति* । देवदत्ताऽभिन्नीककर्तृको वर्तमानो ऽप्यपार इत्याकारकयोधस्याऽऽकृतसम्मतत्वादित्यर्थः । *तदनुरोधेनेति* । अभेदाऽन्वयाऽनुरोधेनेत्यर्थः । *आवश्यकमिति* । अन्यथाऽनुभूयमानतादृशयोधाऽपलापाऽऽपत्तिरिति भावः । *नियामकमिति* । तद्विभक्त्यन्तनामार्थनिर्णयाऽभेदसंज्ञावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति तद्विभक्त्यन्तपदजन्योपस्थितिहेतुत्वस्य, नीलो घट इत्यादौ कस्मत्त्वादित्यर्थः । *तच्छेति* । अभेदान्वययोधकप्रयोजकममानविभक्तिकत्वं चेत्यर्थः । *तत्र—देवदत्तः पचतीत्यादौ । तादृशानियमे व्यतिपरीक्षा

क्षया समाहारप्रतिपादकनेति भावः । *भावनायामपीति* । भवन्मते भावना न धातुवाच्या, तस्याः प्रतीतित्त्वे भवतीति तस्याः अपदार्थभूताया विवरणमित्यपि यस्तु शक्यमिति भावः ।

नन्वाख्यातस्य कर्तृवाचक्ये भावनायाः प्राधान्यं न स्यात् । आक्षिप्ताया भावनाया गुणत्वात्, जात्याक्षिप्तव्यक्तेस्तु परिच्छेद्यत्वेन सम्भवति प्राधान्यमत आह—‘किञ्चेति’ । *दर्शनादिति* । देवदत्तादिभिन्नीककर्तृको वर्तमानो विक्रित्यनुक्तो ऽप्यपार इत्याकारकस्य शाब्दयोधस्यानुभवसिद्धत्वात् । *आवश्यकमिति* । पदप्रतिषेधस्यार्थस्य पदयोध्यायै प्रकरतया मानस्य सर्वत्र दर्शनात्कर्तृव्योच्यत्वमावश्यकम् । अत एव पचतीति शब्दजन्ययोधे सति कः कीदृश इति प्रश्नो, देवदत्तो घनश्याम इत्युत्तरं च सङ्गच्छते तत्र दृष्टान्तमाह—‘पक्ता देवदत्त इतिवदिति’ । पाककर्त्रभिन्नो देवदत्त इत्याकारकस्य शाब्दयोधस्य ततो जननवदित्यर्थः । *अभेदयोध इति* । अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतान्वययोधे इत्यर्थः । *समानविभक्तिकत्वम्—विशेष्यवाचकस्य कस्मत्त्वे विनेपगवाचकशाब्दोत्तरविभक्तिसंज्ञातीयविभक्तिकत्वम् । *नियामकमिति* । नीलो घट इत्यस्मादिव नीलस्य घट इति शब्दादभेदान्वययोधो न जायते इत्यतोऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नतामार्थप्रकरतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दयोधे विशेष्यवाचकस्य विनेपगवाचकोत्तरविभक्तिसंज्ञातीयविभक्तिकत्वज्ञानं कारणमिति काव्यकारणभावस्यावश्यकत्वादिति भावः । तादृशकार्यकारण-

‘सोमेन यजेत’ ‘स्तोत्रं पचति’ ‘राजपुरुष’ इत्यादावप्यभेदयोधाऽनाप-

र्षणः

रेक्यभिचारस्यलानि दर्शयति—*सोमेनेत्यादिना* ।

नन्वत्र यागे सोमस्य करणत्वेनैवान्वयान् कथमुक्तनियमस्य व्यभिचार इति चेद् ? न । सोमस्य यागभावनायां करणत्वेनाऽन्वये यागस्याऽपि तत्र करणत्वेनैवाऽन्वयान् । ‘सोमेन यागेनेष्टं भावयेद्’ इत्युभयविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गः । सोमस्य यागवत् फल- भावनाकरणत्वेन प्राधान्यापत्तिः, यागार्थत्वानुपपत्तिः, प्रत्ययवाच्यफलभावनायाः समानपदोपात्तयागेनैव करणाकाङ्क्षानिर्मुक्तिर्विभिन्नपदोपात्तस्य सोमस्य करणत्वेनाऽन्वयानुपपत्तिश्च । ‘सोमेन यागम्’ इत्यन्वयाभ्युपगमे यद्यपि सोमस्य न यागार्थत्वानुपपत्तिः । करणत्वेनैवान्वयान्, तथापि प्रत्ययार्थभावनाकरणत्वेन उपस्थितस्य साध्यत्व- वाऽन्वयानुपपत्तिर्दुष्परिहरंयेति सोमपदस्य मत्वर्थलक्षणया ‘सोमवता यागेनेष्टं भाव- येत्’ इति विशिष्टार्थविधानाद्वाक्यभेदप्रसङ्गो नेति सोमात्मकमिद्वान्तः । तत्र षोडशनिपमे व्यभिचारो दुवार इति भावः । *स्तोत्रं पचतीति* । अत्रापि धात्वर्थ- व्यापारजन्यफलसम्यग्निधिनि फले विभिन्नविभक्तिरन्तोरुपदायंस्वाभेदान्वयादित्यर्थः । ननु समानविभक्तिरन्तः नामार्थयोरैवाभेदाऽन्वययोर्धे प्रयोजकम् । अत एव ध्यु- त्यक्तौ द्विवचनस्यैवोच्छेदः । नामत्वं च वक्ष्यते । प्रकृते चाऽनुयोगिप्रतियोगिनोर्ना- मार्थत्वाभावान्नोक्तदोषोऽन आह—*राजपुरुष इति* ।

परीक्षा

भावे व्यभिचारमाह—*सोमेनेत्यादिना* । सोमाभिन्नेन यागेनेष्टम्भावयेदित्याकार- कस्य शाब्दयोधस्यानुभवमिद्वत्त्वान् । न च यागरूपायां भावनायां सोमस्य करण- तथा बोधोऽस्त्विति ॥ व्यभिचार इति वाच्यम् । सोमस्य तत्र करणत्वेनान्वये यज- धात्वर्थफलस्य यागस्यापि करणत्वेनान्वयान् । एकरणावच्छेदे करणान्तराकाङ्क्षाया अभावेन सोमेन यागं भावयेत्, यागेनेष्टं भावयेदित्याकारको बोधः स्यात्, तथा च वाक्यभेदस्यापत्तिरिति सोमपदायोऽपि याग एव वाच्यः सोमादिपदानां ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्रैव नामयेयपरत्वान् । एवं प्रत्ययवाच्यभावनायाः समानपदोपा- त्त्वाद्वात्त्वर्थफलैर्नैव करणतयाऽन्वयेन करणाकाङ्क्षान्तेर्विभिन्नपदोपात्तस्य सोमस्य तत्रान्वय एव न स्यादित्यभिप्रायात् । न च सोमस्य धात्वर्थफलेऽभेदेनान्वयस्यैवकारे तयान्वयविवक्षा तत्रैव तद्विशेषणवाचकाद् द्वितीयाः यत्र ॥ फलस्यैव करणतया भावनां प्रति अन्वयः, तत्र तत्समानाधिकरणपदात्तृतीयाया न्याय्य-त्वात् ॥ च फलस्य व्यापारो- त्तरकालिकत्वेन कथं तत्र करणत्वमिति वाच्यम् ? भावनाभाच्यनिवर्तकत्वस्वरूपारिभा- पिककरणत्वस्य विवक्षितत्वात् । तत्र “करणे यज” इति सूत्रमेव मानम् । स्थलान्तरेऽ- प्युक्तकार्यकारणभावे व्यभिचारोऽतीत्याह—*स्तोत्रं पचतीति* । अत्र स्तोत्रपदा- यस्य फले कर्मणि, अभेदेनान्वयो दृश्यते, विशेष्यवाचकस्य घातोः समानविभक्ति- कपदोपस्थाप्यं तु नास्तीति व्यभिचार इति भावः । नन्वभेदसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थ- निष्ठप्रकारतानिरूपितनामार्थनिष्ठविशेष्यताशाली यत्रान्वयबोधस्तत्रैवोक्तं समानविभ- क्तिरन्तर्व नियामकमिति ब्रूम इति नोक्तस्थले व्यभिचार इत्यत आह—*राजपुरुष इति* ।

त्तेः । न च लक्षणया कर्तुंरूपतत्वात्त्वात्मानाधिकरणम् । पिङ्गाक्ष्या-
दियौगिकानामपि द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेः । एवं वैश्वदेवीत्यादितद्धि-

दर्पणः

यद्यपि "सोमेन यजेत" इत्यत्रेव "देवदत्तः पचति" इत्यत्रापि समानविभक्तिरूप-
स्याऽतन्त्रतयाऽभिमतयोधान्वयानुरोधत्वात् कर्तुंवाचित्वं सिद्धमेव, तथाऽपि व्युत्पत्तौ-
नामार्थद्वयविपर्ययत्वेऽपि व्यभिचारो दुरुद्धर एवेत्याशयेन नामार्थद्वयस्थलमुपात्तम् ।
नैयायिकमतं चंद्रम् । नैःकर्मधारये षष्ठीतत्पुरुषे च पूर्वपदशक्यलक्ष्यानन्तरस्योत्तर-
पदार्थेऽभेदान्वयोपगमात् । स्वमते तु जहत्त्वाऽर्थवृत्त्यभ्युपगमेन पूर्वोत्तरपदार्थयो-
रन्वयस्यैवाऽभायेनोक्तव्युत्पत्तेरप्रसरादिति बोध्यम् । इदमुपलक्षणं षष्ठ्यर्थं बहुव्रीहेरपि ॥

अपरे तु—उक्तव्युत्पत्तौ नामांशेऽसमस्तस्वस्यापि विशेषणश्लोकस्थले व्यभिचार
इत्याहुः । अधिकमत्रे वक्ष्यते । *सामानाधिकरण्यमिति* । षड्योरेकार्थाऽभिधायित्व-
मित्यर्थः । *यौगिकानामिति* । योगोऽवयवतृप्तिस्तन्मात्रपुरस्कारेण प्रवृत्तानाम-
मित्यर्थः । *द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेरिति* । धर्मिदाकत्वाऽनापत्तेरित्यर्थः । *एव-
मिति* । लक्षणयैव सामानाधिकरण्योपपादने इत्यर्थः । इत्यभेदेति वार्थः । *वैश्व-
देवीत्यादीति* । द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेरित्यनुपपद्यते । तथा च बलाबलाऽधिकरणो-
च्छेदाऽपत्तिरिति भावः ।

तथाहि—“तत्रे पदसि द्रव्यान्वयस्यैवैवरेऽप्रामिशा वाजिभ्यो वाजिनम्” इति
श्रूयते । अत्रार्थ संशयः—किमनया श्रुत्याऽऽमिक्षावाजिनोभयगुणकमेकं कर्म विधीयते ?
अथवा तत्तद्गुणदेवताभिन्नं कर्मद्वयम् ? इति । वाजेशान्नेनाऽऽमिक्षारूपेण सम्बन्धा-
द्वाजिनो विश्वे देवाः, ताननूरा वाजिनगुणो विधीयते । तेनोभयगुणकं वैश्वदेवमेकं
कमेति । पूर्वपक्षे, वैश्वदेव्यामिक्षा’ इत्यत्र तद्धितस्य देवतासम्बन्धव्यर्थकतया श्रूतः
सम्बन्धो, ‘वाजिभ्यो वाजिनम्’ इत्यत्र तु वाक्येन सः । सत्यामपि पदान्तरापेक्षयां
परीक्षा

नैयायिकसम्मतशाब्दबोधे न व्यभिचारोऽत्र दर्शितस्तेषां मते हि तत्पुरुषसमासे पूर्व-
पदस्य विग्रहवाक्ये श्रूयमाणा या पूर्वपदादिभक्तिरन्तर्दर्थविशिष्टलक्षणायाः सत्वात् ।
एवं च प्रकृते राजपदलक्ष्यार्थस्य राजसम्बन्धिनोऽभेदेन पुरुषेऽन्वयदर्शनेन व्यभिचारो
दृष्टव्यः, त्रिभक्तेः साजात्यं च—विभक्तिविभाज्यरूपेण प्रथमान्तत्वादिना बोध्यम् ।
लक्षणया—आख्यातस्य लक्षणया । युगपद्बृत्तिद्वयविरोधश्चाप्रामाणिक इति भावः ।
स्वमतरतीत्या समासादिवृत्तवैकार्योभावस्य स्वीकारान्, लक्षणया अभावात् राजपु-
रुष इत्यत्र व्यभिचारः, राजसम्बन्धिपुरुषे राजपुरुषेति समुदायस्य शक्तिस्वीकारात्,
किन्तु स्तोत्रं पारु इत्यादौ व्यभिचारः, यदि च ‘नामार्थयो’ इति व्युत्पत्तौ नामार्थत्वं
नामजन्यप्रतिपत्तिविशेषत्वमुच्यते, तदा प्रकृते प्रकृतिप्रतिपाद्यक्रियायामन्वयात्, घ-
ञर्थस्य सिद्धावस्थापन्नार्थस्य विशेष्यत्वात्तत्र स्तोत्रपदार्थानन्वयात् व्यभिचार इति
विभाष्यते, तदा स्तोत्रं पक्त्वा व्रजतीत्यत्र व्यभिचारो दृष्टव्यः । *लक्षणयेत्यादि ।
भावनया शक्त्याख्यातस्य भावनाश्रये लक्षणया द्वयोः सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ।
यौगिकानाम् । योगोऽवयवशक्तिस्तन्मात्रपुरस्कारेण वृत्तानाम् । *अनापत्ते-
रिति* । तथा च सिद्धान्ते भवदीये यत्स्ववाच्यवाच्ये द्रव्येऽख्यादिपदप्रति-

तान्तानामपि । “अनेकमन्यपदार्थे” “साऽस्य देवता” इत्यनुशासनेन पिङ्गे अक्षिणी यस्याः, चिद्वे देवा देवता अस्याः इति विग्रहदर्शनात् प्रधानपट्टार्थं एव अनुशासनलाभात् ।

द्वर्णः

स्वामिन्नाऽर्थकपदस्यैवापेक्षणात् श्रौतत्वबाधः सम्यन्धस्य । यत्र तु मिन्नाऽर्थकपदापेक्षाः तत्रैव वाक्यस्य विनियोजकत्वात् । एवञ्च—“वैश्वदेव्याऽऽमिक्षा” इत्येतद्विहितवैश्व-
देवयागानुवादेन न वाजिनगुणविधानम्, श्रौतद्रव्येण निराकाङ्क्षत्वात् । किन्तु कर्मान्तर-
विधिः । “वाजिभ्यः” इति चापूर्वदेवताविधानमिति राट्टान्तः । यद्दि च तद्विद्यमान्य
देवतासम्यन्धे एव शक्तिस्तदा वाजिनाऽऽमिक्षयोर्वाक्यविनियोज्यस्य साम्यादांमि-
क्षाद्रव्ये देवतासम्यन्धस्य श्रौतत्वमिति सिध्यन्तव्याकोपः । लक्षितद्रव्यमात्राय
देवतासम्यन्धे श्रौतत्वसम्यन्धात्तदनुपपत्त्यभावेन तद्विद्यमान्य द्रव्यार्थरूपरूपनमत्य-
युक्तं स्यादिति ।

अनुशासनलाभादिति । उपलक्षणमिदं, गुरन्तरपि । तथाहि घटपदाद् घटप्रका-
रकरोधवदण्ड्यादिपदादण्डमस्यन्धधानिति प्रतीतिः सर्वमिदा । तत्राऽऽकृत्यधिकरण-
स्यायेन सम्यन्धमात्रं मनुवादिसाध्यं न्यात् । अत एव ‘देवदत्तस्य गोमत्त्वम्’ इत्यत्र
त्वप्रत्ययस्य सम्यन्धरोधकत्वं सङ्गच्छते । घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थघटत्वबोधकत्वयत्
प्रकृतिजन्यबोधकरकारस्य भावप्रत्ययार्थत्वाद् ; विनयस्य संमार्गस्य कथं ततो बोध
इति तु नाऽऽशङ्कनीयम् । यतस्तस्य स्वाक्षित्वव्यक्त्यंशे प्रकारतयैव भवान् । एवं
मत्त्वर्थविहितवहुमीदृशस्यैव हायनमस्या इति विग्रहे, देवतार्थरूपविद्यमान्यापि विश्वदेवा
देवता अस्या इति विग्रहे च प्रत्ययार्थसम्यन्धस्यैव प्राधान्यदर्शनात् सम्यैव घृणिद्या-
च्यत्यनिर्णयः । उक्तञ्च—

यस्मिन्नन्यपदार्थे च बहुमीदृशविधीयते ।

तस्याऽपि प्रत्ययार्थत्वात् सम्यन्धस्य प्रधानता ॥ इति ।

नच गोमानित्यादौ सम्यन्धप्रतीत्यनुपपत्तिः । उभयाऽऽक्षितेन सम्यन्धेनाऽऽ-
धेपात्तदुपपत्तेः । तत्र कर्तृवत् सम्यन्धवच्च । नचाऽन्यत्त्वभूतसम्यन्धस्यैव विभक्त्यर्थ-
परीक्षा

न्ययप्रतिपादनं तद्विरोध इति भावः । *एवम्—समामवत् । *तद्विद्यमानानामपीति* ।
द्रव्यगोचिन्वानापत्तेरिति शेषः । एवं च बलावत्याधिकरणे—‘तस्ते पयसि दृष्टमानयति सा
वैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्यो वाजिनम्’ इत्यत्र वाजिनामिक्षारूपेण सम्यन्धाद्वाजिनो विदये
देवान्ताननूच वाजिनं गुणो विधीयते, तेनोभयगुणसमैकं कमिति पूर्वपदे वैश्वदेव्यामिक्षे-
त्यत्र “माऽस्य देवता” इति मूयविहिततद्विद्यमान्य देवताविशिष्टद्रव्याभिधायकतया आमि-
क्षायास्तत्र श्रौतः सम्यन्धः । चामिक्षाऽपि पदान्तरण प्रतिपादितेति वाक्योपन्यवेय
तस्या इति वाच्यम् ? स्वामिन्नाऽर्थकपदान्तरापेक्षणेऽपि श्रौतत्वमिति सिद्धान्तात् ।
एवं च वैश्वदेव्यामिक्षेति वाक्यबोधिनयागानुवादेन वाजिनगुणविधानं न युक्तम्,
वाक्यपेक्षया ध्रुवैर्यत्त्वान्, वाक्यस्य दूर्ध्वत्वाच्छ्रौतद्रव्येणैव निराकाङ्क्षत्वात्
वाजिनगुणविधानमिति युक्तं ; किन्तु वाजिभ्यो देवतान्तरस्यो वाजिनविधानमिति कर्मां-
न्तरमर्थतदिति सिद्धान्तितम् । द्रव्यगोचिन्वाभावे तद्विरोध इति भावः । भरन्मते न-

त्तेः । न च लक्षणया कर्तुं स्वतत्वात्सामानाधिकरण्यम् । पिङ्गाक्ष्या-
दियौगिकानामपि द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेः । एवं वैश्वदेवीत्यादितद्वि-

दर्पणः

यद्यपि “सोमं न यजेत” इत्यत्रेव “द्वन्द्वत्तः पचति” इत्यत्रापि समानविभक्तिस्त्व-
स्याऽतन्त्रतयाऽभिमतत्रोधान्वयानुरोधत् कर्तृवाचित्वं मिद्धमेव, तथाऽपि व्युत्पत्ते-
नांमार्थद्वयविषयकृत्येऽपि व्यभिचारो दुरुद्धर एवेत्याशयेन नामार्थद्वयस्थलमुपात्तम् ।
नैयायिकमतं चेदम् । तैः कर्मधारये पठोत्तत्पुरुषे च पूर्वपदशक्यलक्ष्यान्यतरस्योत्तर-
पदार्थेऽभेदान्वयोपगमात् । न्यमते तु जहत्स्वाऽर्थावृत्त्यभ्युपगमेन पूर्वोत्तरपदार्थयो-
रन्वयस्यैवाऽभावेनोक्तव्युत्पत्तेरप्रसरादिति बोध्यम् । इदमुपलक्षणं पृष्टं यत्रहुवीद्विरपि ॥

अपरं तु—उक्तव्युत्पत्तौ नामान्तेऽसमस्तत्वस्यापि विशेषणाप्रोक्तस्यैवं व्यभिचार
इत्याहुः । अधिकमपे वक्ष्यते । *सामानाधिकरण्यमिति* । पदवारेकांशोऽभिधायित्व-
मित्यर्थः । *यौगिकानामिति* । योगोऽवयववृत्तिस्तन्मात्रपुरस्कारेण प्रवृत्ताना-
मित्यर्थः । *द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेरिति* । धर्मिणस्तत्वाऽनापत्तेरित्यर्थः । *पृष्ठ-
मिति* । लक्षणयैव सामानाधिकरण्योपपादने इत्यर्थः । इत्यभेदेति वार्थः । *वैश्व-
देवीत्यादीति* । द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेरित्यनुपप्यते । तथा च बलाबलाऽधिकरणो-
च्छेदाऽपत्तिरिति भावः ।

तथाहि—“तत्रे पयसि दध्वाभयमिभ्यः शब्देभ्योऽभ्यामिभ्यः वाजिभ्यो वाजिनम्” इति
श्रूयते । अत्रार्थ संशयः—किमनया धृत्याऽऽमिक्षावाजिनोभयगुणकमेकं कर्म विधीयते ?
अथवा तत्तद्गुणद्वेषताभिन्नं कर्मद्वयम् ? इति । वाजेनान्नेनाऽऽमिक्षारूपेण सम्बन्धा-
द्वाजिनो विश्वे देवाः, ताननूय वाजिनगुणो विधीयते । तेनोभयगुणकं वैश्वदेवमेकं
कमेति । पूर्वपदे, ‘दध्वाभ्यामिभ्यः’ इत्यत्र तद्विद्यते देवतासम्बन्धवर्धकतया श्रूतः
सम्बन्धो, ‘वाजिभ्यो वाजिनम्’ इत्यत्र तु वाक्येन सः । नत्यामपि पदान्तरापेक्षया
परीक्षा

नैयायिकसम्मतशाब्दबोधे ॥ व्यभिचारोऽत्र दर्शितस्तेषां मने हि त-पुरपसमासे पूर्व-
पदस्य विप्रहवाक्ये धूममागा वा पूर्वपदाद्विभक्तिस्तदर्थविशिष्टलक्षणायाः सत्वात् ।
पूर्वं च प्रकृते राजपदलक्ष्यार्थस्य राजसम्बन्धिनोऽभेदेन पुरुषेऽन्वयदर्शनेन व्यभिचारो
दृष्टव्यः, विभक्तेः साजात्यं च—विभक्तिविभाजकधर्मेण प्रथमान्तत्वादिना बोध्यम् ।
लक्षणया—आख्यातस्य लक्षणया । युगपद्भूतिद्वयविरोधश्चाप्रामाणिक इति भावः ।
स्वमतीत्या समासाद्विज्ञात्रैकार्थोभावस्य स्वीकारात्, लक्षणाया अभावान्न राजपु-
रुप इत्यत्र व्यभिचारः, राजसम्बन्धिपुरुषे राजपुरुषेति समुदायस्य शक्तिस्वीकारात्,
किन्तु स्तोत्रं पाठ इत्यादौ व्यभिचारः, यदि च ‘नामार्थयोः’ इति व्युत्पत्तौ नामार्थत्वं
नामजन्यप्रतिपत्तिविशेष्यत्वमुच्यते, तदा प्रकृते प्रकृतिप्रतिपाद्यक्रियायामन्वयात्, घ-
ञर्थस्य मिद्धावस्थापन्नार्थस्य विशेष्यत्वात्तत्र स्तोत्रपदार्थानन्वयान्न व्यभिचार इति
त्रिभाष्ये, तदा स्तोत्रं पक्त्वा व्रजतोत्यत्र व्यभिचारो दृष्टव्यः । *लक्षणयेत्यादि ।
भावनाया शक्त्याख्यातस्य भावनाश्रये लक्षणया द्वयोः सामानाधिकरणमित्यर्थः ।
यौगिकानाम् । योगोऽवयवशक्तिस्तन्मात्रपुरस्कारेण वृत्तानाम् । *अनापत्ते-
रिति* । तथा च सिद्धान्ते भवदोषे यत्स्ववाच्यवाच्ये द्रव्येऽङ्गादिपदप्रतिपाद्यस्या-

तान्तानामपि । “अनेकसम्यग्पदार्थे” “साऽस्य देवता” इत्यनुशासनेन पिङ्गे षड्विंशो यस्याः, विश्वे देवा देवता अस्याः इति विग्रहदर्शनात् प्रधानपदार्थं एव अनुशासनलाभात् ।

दुर्षणः

स्वाभिधायार्थरूपद्वयैरापेक्षणात् श्रौतत्ववाच्यः सम्यन्धस्य । यत्र तु मिथ्याऽर्थरूपद्वयैः तत्रैव वाक्यस्य विनियोजकत्वात् । एवञ्च—“वैश्वदेव्याऽऽमिश्रा” इत्येतद्विहितवैश्व-
देवयागानुवादेन न वाजिनगुणविधानम्, श्रौतद्रव्येण निराकाङ्क्षत्वात् । किन्तु कर्मान्तर-
विधिः । “वाजिम्य” इति चापूर्वदेवताविधानमिति रादान्तः । यदि च तद्विन्यस्य
देवतासम्यन्धे एव शक्तिस्तदा वाजिनाऽऽमिश्रयोर्वास्यविनियोग्यस्य माम्यादामि-
क्षाद्रव्ये देवतासम्यन्धस्य श्रौतत्वमिति सिष्यान्तक्याकोपः । लक्षितद्रव्यमादाय
देवतासम्यन्धे श्रौतत्वसम्यन्धात्तदनुपपत्त्यभावेन तद्विन्यस्य द्रव्यार्थकत्वफलपनमत्य-
युक्तं न्यादिति ।

अनुशासनलाभादिति । उपलक्षणमिदं, युक्तेरपि । तथाहि घटपदाद् घटप्रका-
रकयोधवदण्ड्यादिपदारूणसम्यन्धवानिति प्रतीतिः सर्वसिद्धा । तत्राऽऽहृत्यधिकरण-
न्यायेन सम्यन्धमात्रं मनुयादिवाच्यं स्यात् । अत एव ‘देवदत्तस्य गोमत्स्यम्’ इत्यत्र
स्वप्रत्ययस्य सम्यन्धयोधकत्वार्थं सङ्गच्छते । घटत्वमित्यादौ प्रत्ययार्थवत्त्वबोधकत्वयत्
प्रकृतिजन्ययोधकरकारस्य भावप्रत्ययार्थत्वाद् ; विशेषस्य संमार्गस्य कथं ततो बोध
इति तु नाऽऽशङ्कनीयम् । यतस्तस्य स्वाक्षिप्तव्यवत्वंशे प्रकारतयैव भानात् । एवं
मत्वर्थविहितवहुमीदृश्येऽं हायनमस्या इति विघ्ने, देवतापंक्तद्वितस्यापि विश्वेदेवा
देवता अस्या इति विघ्ने च प्रत्ययार्थसम्यन्धस्यैव प्राधान्यदर्शनात् तस्यैव धृतिवा-
च्यत्वनिर्णयः । उक्तञ्च—

यस्मिन्नन्यपदार्थे च बहुमीहिर्विधीयते ।

तस्याऽपि प्रत्ययार्थत्वात् सम्यन्धस्य प्रधानता ॥ इति ।

नच गोमानित्यादौ सम्यन्धिप्रतीत्यनुपपत्तिः । उभयाऽऽश्रितेन सम्यन्धेनाऽऽ-
क्षेपात्तदुपपत्तेः । तव कर्तृवत् सम्यन्धवच्च । नचाऽमत्त्वभूतसम्यन्धस्यैव विभक्त्यर्थ-
परीक्षा

न्ययप्रतिपादनं तद्विरोध इति भावः । *एवम्—समासवत् । *तद्विन्यस्य तान्तानामपीति* ।
द्रव्यवाचित्वात्तापत्तेरिति शेषः । एवं च बलाबलाधिकरणे—‘तस्यै पथमि दृष्टयानयति सा
वैश्वदेव्यामिश्रावाजिम्यो वाजिनम्’ इत्यत्र वाजिनामिश्रारूपेण सम्यन्धाऽऽजिनो विश्वे
देवास्तानन्त वाजिनं गुणो विधीयते, तेनोभयगुणकमेकं कर्मेति पूर्वपक्षे वैश्वदेव्यामिश्रे-
त्यत्र “साऽस्य देवता” इति मूलविहिततद्विन्यस्य देवताविशिष्टद्रव्याभिधायकत्वात् आमि-
क्षायास्तत्र श्रौतः सम्यन्धः । न चामिश्राऽपि पदान्तरात् प्रतिपादितेति वाक्योपत्वमेव
तस्या इति वाच्यम् ? स्वाभिधायार्थरूपदान्तरापेक्षणेऽपि श्रौतत्वमिति सिद्धान्तात् ।
एवं च वैश्वदेव्यामिश्रेति वाक्यबोधितयागानुवादेन वाजिनगुणविधानं न युक्तम्,
वाक्यापेक्षया धुनेर्बलवत्त्वात्, वाक्यस्य दुर्बलत्वाच्च श्रौतद्रव्येणैव निराकाङ्क्षत्वात्
वाजिनगुणविधानमिति युक्तं; किन्तु वाजिम्यो देवतान्तरेभ्यो वाजिनविधानमिति कर्मा-
न्तरमेवैतद्विति सिद्धान्तितम् । द्रव्यवाचित्वाभावे तद्विरोध इति भावः । भवन्मने त-

तथा च “अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति” इति वाक्ये द्रव्याऽनुक्तेरारुण्यस्य स्ववाक्योपात्तद्रव्ये एवाऽन्वयप्रतिपादकाऽरुणाधिकरणोच्चेद्वाऽऽपत्तिः । द्रव्यवाचकत्वसाधकमूलयुक्तेः

दर्पणः

तथा तद्विहितमनुवादेस्तादृशसम्बन्धबोधः त्वे तत्र लिङ्गसंख्याऽनन्वयाऽपत्या सत्त्व-भूतसम्बन्धे एवानुशासनाऽऽदरेण शक्तिरभ्युपेया । एवञ्च द्रव्यमेवाप्यौ मत्वर्थोप-स्याम्नु, सम्बन्ध आक्षेपलभ्य एव हि न स्यात् । किञ्च मनुवादेः सम्बन्धसामान्या-र्थकत्वे तस्य सम्बन्धादिपदपर्यायताऽऽपत्या सम्बन्धविशेषार्थकत्वमेवोपरोक्षणीयम् । तत्त्वं चाऽनुयोगिप्रतियोगिविशेषनिरूप्यत्वम् । तथा चैकस्य निरूपकस्य प्रवृत्त्या ह्यभेदस्य नुयोगिरूपनिरूपकमानार्थे तत्र शक्तिकल्पने स्वतीव गौरवमिति वाच्यम् । मनुवादेर्ह्यसत्त्वभूतसम्बन्ध एव वाच्यः । अत एव सम्बन्धानामनेकत्वेऽलिङ्गकत्वेऽपि च दण्डपादिशब्दानामेकत्वचनान्तत्वं नानालिङ्गकत्वं च । सम्बन्धिनां तथात्वं एव ता-दृशप्रयोगदर्शनात् । तथाच मनुवर्षसम्बन्धे लिङ्गाद्यन्वयासम्भवात्तेषांऽऽक्षेपः सम्बन्धिनः, आख्यातार्थसंलयेव कर्त्रादेः ।

वस्तुनस्तु लिङ्गसङ्ख्याऽनन्वयित्वरूपासत्त्वभूतत्वमपि पृथग्भांदावार्थसिद्धम् । प्रत्ययार्थलिङ्गसङ्ख्यादेः प्रत्ययार्थ एवाऽन्वयायोगात् “प्रत्ययानाम्—” इति व्यु-त्पत्तेश्च । तस्मान्नासत्त्वभूतसम्बन्धः पृथोवाच्यः ।

यत्तु—अनुयोगिरूपनिरूपकमानार्थे द्रव्ये शक्तिकल्पने गौरवमिति ; तदपि न । सम्बन्धप्रत्यये हि यावदाधयमानापेक्षा, न शाब्दे, येन तच्छक्तिकल्पनागौरवं सम्भाव्येत । तस्मात् तत्र मनुवादेः शक्तौ न किञ्चिद् बाधकमिति । प्रपञ्चितं चैत-दधिकमन्यत्र ।

एवञ्चैकहायन्यादिपदानां सम्बन्धवाचकतायामनुशासनस्य तदुपपत्तयानेकयुक्ती-नां च सत्त्वात्तत्रैव शक्तिः सिद्धवेद्येन सम्बन्धिनीत्यखण्डार्थः ।

तथाचेति ॥ सामानाधिकरण्यास्य लक्षणयैवोपपादन इत्यर्थः ॥ *अरुणाधिक-रणेति* ॥ तथा हि—अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति” इति ध्रुयते । तत्र किमरुणिमा वाक्यं भङ्गत्वा प्रकरणे निवेशनीयः ? किं वा क्रीणातिना सम्बन्धयते ? इति संशये, क्रीणातिना सम्बन्धमानन्तयोगात् क्रयणकरणं स्याद्, न चाऽमूर्तस्य न युक्तमिति नास्य क्रयणसम्बन्ध इति पृथगेव प्रकरणे निवेशनीय इति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—सम्भवति सन्निरहितपदार्थान्वये प्रकरणनिवेशनौचित्यात् । पिङ्गा-ख्यादिपदानां द्रव्यवचनतया तस्मिन्नन्वयसौलभ्येन पदद्वारा क्रीणात्यर्थेनाऽपि समन्वयलाभाद् वाक्यपदत्वमेव तस्येति । स चाऽनुपपन्नः पिङ्गाख्यादियौगिकानां पदानामुक्तयुक्त्या सम्बन्धार्थैकतया द्रव्यस्य तैरनुपादानात् ।

किञ्च—पूर्वपक्षोऽप्यनुपपन्नः । पिङ्गाक्ष्यैकहायनीसङ्घार्थसम्बन्धस्याप्यमूर्तत्वात् क्रीणातिकरणत्वाऽसम्भवेन क्रीणातिकरणत्वस्यैतद्वाक्यादलाभादख्यैव वाक्यभेद-शङ्कायां मूलसंधिलयाच्च । बहुव्रीहोररुणपदस्य च लाक्षणिकद्रव्यविधायकताया अवि-शिष्टत्वेन बहुव्रीह्यादेरेव द्रव्यविधायकत्वं, नाख्यपदस्येत्यत्र विनिगमकामावात् । अधिकमर्थे वक्ष्यते ।

सामानाधिकरण्यस्योक्तरीत्योपपत्तेरिति प्रपञ्चितं विस्तरेण गृह-
द्वैयाकरणभूषणे ॥

तिङः इति । बोधकतारूपा शक्तिस्तिङ्श्वेवेत्यभिप्रेत्येदम् ।

पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति-#फले इत्यादि* । विषिल-

दर्पणः

उक्तरीत्येति । सम्बन्धिलक्षणाकरूपनेनेत्यर्थः । *प्रपञ्चिमिति* । प्रपञ्चस्त-
क्तप्रायः । *भूषणे इति* । प्रकृतस्यैव समासनाम्निरूपणाञ्चमरे चेत्यर्थः । 'पदार्थं
निरूप्य' इत्यनेन पदार्थनिरूपणानन्तरं वाक्यार्थनिरूपणे तयोः सद्गतिः सूच्यते । तत्फलं
तु पूर्वापरस्यैकवाक्यप्रतिपत्तिकप्रयोजनवती ज्ञानफलिका ।

केचित्तु उन्मत्तप्ररूपिनेत्यासङ्गानिदानासद्गतत्वज्ञाननिरामः प्रयोजनमित्याहुः ।

सा चाऽनन्तव्यांऽभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकतावच्छेदकधर्मरूपा पद्विधा ।
तदुक्तम्—

सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा ।

निर्वाहककार्पत्ये षोडशं सद्गतिरिष्यते ॥ इति ।

सत्र प्रकृतमिदमनुकूलचिन्ताकालावच्छिन्नप्रकृतानुस्यूतचमुपोद्घाताः । अनुकूलत्वं
चात्र घटकत्वज्ञापकत्वाविरूपं यथायथं ग्राह्यम् । तत्रावच्छेदकाराः स्वरूपः सन्, इत-
रांशश्च ज्ञाने उपयोगी, पृथग्गोचरेऽपि । स्मृतिकालावच्छिन्नोपेक्षानर्हतावच्छेदकधर्मव-
त्त्वं प्रसङ्गः । हेतुता-प्रसिद्धा । प्रतिग्रन्थकार्प्यत्वजिज्ञासानिर्वृत्तिकालावच्छिन्न-
वदपवक्तव्यत्वमवसरः । निर्वाहकत्वम्—एककार्प्यजनकत्वं कारणतदवच्छेदकसाधार-
णप्रयोजकत्वरूपम् । 'एककार्प्यत्वम्'—एकस्य कार्यता मा च जन्यता, जन्यज्ञानविषय-
त्वरूपा चेति । उदाहरणानि कानिचित्त्वत्रैव वदन्ते । अन्यानि तु स्वयमूढानि ।
आद्योपोद्घातरणादीनां तु तन्प्रान्तरं सद्गतित्वेन प्रसिद्धानामप्येवान्तर्भाव इति न
तेषामाधिक्यमम्भाना । प्रकृते च पदार्थतत्संमर्गविशेषरूपवशांस्तार्थयोः प्रसङ्गसद्गतिः ।
तथाहि-निरूपितेषु पदार्थेषु प्रायतोऽर्धसृष्टपदार्थांऽभावेन तत्संमर्गस्य सामान्यरूपेण
स्मरणम् । ततः सामान्यधर्मप्रकाररूपागस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वा-
च्छिद्यस्य 'क पूर्वा संमर्ग' इत्याकारां विशेषधर्मजिज्ञासा । ततस्तदोपेक्षनाय शि-
ष्यस्य शब्दप्रयोगः । ततः शिष्यजिज्ञासाज्ञानं गुरोः । ततो जिज्ञासाविषयज्ञाने इष्ट-
साधनताज्ञानान् कण्ठताल्वाद्यभिवातादिसम्पादनेन गुरोः शिष्यजिज्ञासानिर्वृत्तिक-
लकं विशेषसंमर्गरूपवास्त्यायांभिधानमिति । संमर्गगतसामान्यस्योपेक्षानर्हताव-
च्छेदकत्वात्तद्वत्त्वस्य तत्र सत्त्वावलक्षणसद्गतिः । इत्यमन्यत्राऽपि लक्षणानि योज्यानि ।

परीक्षा

द्वितम्य इव्यवाचित्वाभावेऽपि लक्षितद्रव्यमादाय श्रौतत्वस्योपपत्तेः । *उक्तरीत्या*
लक्षणया अरणाधिरूपेऽरणादिपदानां गुणाभिधायकत्वे अमूर्तत्वान् क्रयणे
करणतयाऽव्ययामम्भवात्प्रकरणे तस्य सन्निवेशः कार्प्यः इति पूर्वपक्षः, अरणादिपदानां
द्रव्याभिधायकत्वेति सन्निहितपदार्थान्वयेन क्रीणान्यर्थं एवान्वय इत्युत्तरः पक्षः,
उक्तमिद्वान्तेन तस्य लक्षणयोपपत्तेस्तद्विरोधः । भूषणे-#ममावतक्तनिरूपणावगरे ।

पदार्थं निरूप्येति* । एतेन पदार्थवाक्यार्थयोरपत्तीव्योपत्तीवकभावमद्गन्धिर्व-

स्यादि फलं प्रति । तिङ्शब्धः—कर्तृकर्मसंख्याकालः । तत्र कर्तृकर्मणी
फलव्यापारयोर्विशेषणे । संख्या—कर्त्तृप्रत्यये कर्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि;
समानप्रत्ययोपात्तत्वात् । तथाच—आख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रति
आख्यातजन्यकर्त्तृकर्मोपस्थितिहेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः ।

नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थ एवाऽन्व-
यादाख्यातार्थसंख्याप्रकारबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिहेतुरिति

दर्पणः

३५१६१७४२६३००००

विशेषणे इति । आधारःऽऽद्येवभावसम्बन्धेन प्रकारावित्यर्थः । सङ्ख्याया आ-
ख्याताऽर्थकर्त्तृकर्माऽन्वयित्वा प्रयोजकमाह—*समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति* । एतेन स-
मानसंभिवानश्रुतेर्वाक्याऽपेक्षया बलवत्त्वात् समानपदोपात्तान्वयित्वं विहाय
प्रथमाऽन्तार्थेऽन्वयोऽनुचित इति व्यज्यते । एकप्रत्ययजन्योपस्थितिषिपयत्वादिति
सदर्थः । लडादीनां वाचकत्वकल्पे, आख्यातजन्योपस्थितिषिपयत्वस्य काठेऽपि
सत्यात्तत्र व्यवभारवारणाय कर्त्तृकर्मविषयत्वेन तां विशिनष्टि—*तथाचेति* । घट
इत्यादायेकत्वादिसङ्ख्याप्रकारकबोधे व्यवभारो मा भूदिति कार्यन्तावच्छेदकबोधो—
आख्याताऽर्थेति । सदर्थकालप्रकारकबोधे तन्निरासाय—*सङ्ख्येति* । स्वोक्तमाख्या-
तस्य कर्त्तृकर्मार्यकत्वं दर्शयितुं प्रसङ्गान्न्यायमतं निराकरोति—*नैयायिकानामित्या-
दिना* । *अन्वयादिति* । एकपदोपात्तयोरेकार्थान्वयित्वस्य न्याय्यत्वादिति भावः ।
आख्यातार्थकालप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेरनपेक्षणादाह—*सङ्ख्येति ।

परीक्षा

मिता, सा निरूपणद्वारोहनीया । अथवा निरूपणयोरेवोपोद्घातसङ्घृतिरनेनोच्यते । *ति
ङ्शब्धः—शक्यः । तिङ्शक्यत्वेनानुगमनादेकवचनम् । कर्त्तृकर्मणोराख्यातवाच्यत्वं प्रागु-
क्तमपि दाढ्याय पुनरुच्यते । तथाच यदा कर्मणः कर्त्तृत्वविषयता; तदा सकर्मकत्वापि धा-
तोरकर्मकतया ततो भाये लकारः; पठ्यते तण्डुलेन इत्यत्र भवति, तण्डुलपदाच्च तृती-
या भवति । अत्र “कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिये” इत्यनेन कर्मस्वातिदेशे तण्डुलपदाद् द्विती-
याया आपत्तिः, भावे लकारानापत्तिश्च । अस्मिन्मते तु द्विलकारात् “व्यत्ययो बहुल-
हिक्रियाशिः” इति सूत्रात् इत्यस्यानुवृत्त्या लकारवाच्यस्यैव कर्त्तृः कर्मत्वातिदेशो
मान्यस्येति नोक्तदोषः । भवन्मते तु कर्त्तृलकारवाच्यत्वाभावेऽर्थकव्यवस्थाया असङ्ग-
तिरिति । न च लवाच्यसङ्ख्याश्रयस्यैव तदतिदेश इति वाच्यम् ? “कर्मवत्” इति
सूत्रात्तदृशार्थस्यालाभेनातिरिक्तवचनान्तरस्यैव कर्त्तृव्यत्वापत्या गौरवस्य स्पष्ट-
त्वात् । किञ्च लक्षणायाः क्षम्यानुगन्धानपूर्वकत्वेन तत्कल्पने गौरवम् । अत एव निपा-
दस्यपत्यधिकरणे तत्पुरुषे लक्षणाप्रसङ्गात् । कर्मधारयी राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ
यजेतामित्यत्राऽपि । राज्ञः पुरोहिताविति न तत्पुरुषो; लक्षण्यापत्तेः, किन्तु द्वन्द्वसमास
एवायमिति च सिद्धान्तितम् । *तत्र*—कर्त्तृदिपु मध्यं । *समानप्रत्ययोपात्तत्वादि-
ति* । एवं च समानाभिधानश्रुत्या तत्रैवान्वयम्योचित्यादिति भावः । *तथाच-
पूर्वोक्तव्यवस्थामिदो च ।

प्रथमान्तेति । तन्मतेऽन्तोरख्यातार्थनया तत्र सङ्ख्याया अन्यवत्यानुचित-

कार्यकारणभावो वाच्यः । सोऽपि 'चन्द्र इयं मुखं दृश्यते, 'देवदत्तो भुक्त्वा व्रजति' इत्यादौ चन्द्रकत्वाऽर्थयोराख्यातार्थान्वयादितराऽविशेषणत्वघटित इत्यतिगौरवम् । इदमपि कर्तृकर्मणोराख्या-

दुपणः

इतराविशेषणत्वेति । प्रथमान्तायैतरविशेषणत्वाघटित इत्यर्थः । तथाघेतरविशेषणताऽनापन्नार्थविषयकोपस्थितिः कारणमित्यर्थः । एवञ्च चन्द्रभोजनादीनां प्रथमान्तार्थत्वेऽपि इवार्थसादृश्यव्रजनादिविशेषणत्वात् व्यवभिचार इति भावः । *घटित इति* । तद्विषयकप्रतीत्यविषयः स इत्यविषय इत्यर्थः । तद्वच्छिन्नावच्छेदकृताकारणताग्रहविषय इति यावत् । इतराविशेषणत्वं घेतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वम् । नातदर्थं इयं पवतीत्यादौ खं कपोतन्यायेन बोधे चैत्रीयं सादृश्यमित्यघान्तरयोधाऽभावेन चैत्रस्येतरनिरूपितप्रकारतागून्यन्वरूपंतराऽविशेषणत्वसत्त्वेऽपि क्षतिः । अविशेषणत्वेऽपि विशेषणत्वतात्पर्यविषयत्वमत्वात् । तथाचाऽऽख्यातार्थसङ्ख्याप्रकारतानिरूपितविशेषणत्वामन्वयेन शाब्दबुद्धिं प्रति इतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयार्थं बुद्धिविशेषणत्वतात्पर्यमन्वयेन प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्ह्युत्तरिति पर्यवसितोऽर्थः । 'चैत्रेण मुच्यते' इत्यादिभावाऽऽख्यातस्यं, 'चैत्रकृतं कः स्वाप' इत्यादियोधाघोक्तविशेषणकृधात्वर्थत्वात् तदनन्वयाद्व्यभिचारपरिहाराय प्रथमान्तेति पदविशेषणम् । यद्येवमपि 'चैत्रं यत्र पचति न मैत्रं' इत्यादावन्वययोगव्यवच्छेदरूपं प्रकारपदार्थकर्मोऽन्यत्वे चैत्रस्य विशेषणत्वान् तत्र संख्याऽऽम्बयाऽनुपपत्तिरिति विभाव्यते, तदा प्रथमान्तार्थो विशेषणत्वमात्रतात्पर्याविषयत्वेन विशेषणीयः । अवशिष्टांशस्यापि निषेधे प्रयोजनाऽभावाद्बुक्तस्यं च चैत्रस्य मुख्यविशेषणत्वविशेषणत्वाम्ब्यां तात्पर्यविषयत्वात्सङ्ख्याऽम्बयाऽनुपपत्तिरिति तन्मतनिरूपणः ।

अतिगौरवमिति । अन्यलभ्यहृत्तौ शक्तिकल्पने मह्यवान्त्वयोधेत्पस्थितौ विभिन्नपदजन्यरवनिर्देश एव गौरवम् । प्रथमान्तपदार्थस्य विशेषणत्वमात्रतात्पर्या-
परीक्षा

त्वात् । *सोऽपि*—तादृशकारणकारणभावोऽपि । अस्य घटित इत्यत्रान्वयः । ननु सति सम्भवे उपात्तधर्मणैव सादृश्यं वक्तव्यम्, अन्यथा गुस्त्वमित्र रूपं दृश्यते इति प्रयोगापत्तिः । एवञ्चात्र दर्शनकर्मत्वेन सादृश्यबोधनाय तत्राप्यन्वये ह्युपपत्तिरत आह-
देवदत्त इति । ननु प्रथमान्तेत्यस्य प्रथमान्तत्वेनानुसन्धीयमान इत्यर्थो वाच्यः । अन्यथा 'मैत्रं गच्छति चैत्रं, इत्यत्र मैत्रपदस्य प्रथमान्तत्वभ्रमे चैत्रपदस्य द्वितीयान्तत्वानुसन्धाने मैत्रे सङ्ख्यान्वयो न स्यात्, एवं च 'यथा चारि तिष्ठति' इत्यत्र चारि पदस्य न नियमेन प्रथमान्तत्वग्रहापेक्षा तथा कान्तस्वापीति नाथं दोष इत्यत आह-
इत्यत्रादिविति । आदिना*—'अस्मत्स्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां प्रायते ॥ माम्' इत्यस्य संग्रहः । अत्रापिशब्दस्य प्रथमान्तत्वानुसन्धानाभावे "सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा" इत्यस्यानुपस्थितौ साधुत्वप्रतिपत्त्यभावेन सङ्ख्यानां ततः शाब्दबोधो न स्यात् । *चन्द्रकत्वायोरिति* । अपिशब्दार्थं चेति दोषः । *इतराविशेषणत्वघटित इति* । इतराविशेषणत्वमित्यस्येतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वमित्यर्थः । तेन शाब्दबोधोऽन्वयमितरविशेषणत्वाभावेऽपि न क्षतिः । *अतिगौरवमिति* । एवं पदत्रय-

ताऽर्थन्वे. मानमिति स्पष्टं भूषणे ॥

दर्पणः

विषयत्वेन निवेगे त्वतिगौरवमित्यर्थः । *इदमपीति* । उपदर्शितकार्यकारणभावे दर्शितलायवमपीत्यर्थः ।

यद्यपि तन्मते भावनान्वयिनी सङ्ख्यान्वयनियमादाख्यानेन भावनाऽविषयकम-
ङ्ख्यान्वयवोधस्य क्वाप्यजननाद्भावनान्वयबुद्धित्वस्य सङ्ख्यान्वयबुद्धित्वव्यापकतया
व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामान्या फले जननीये व्यापकधर्मावच्छिन्नसामान्या अपेक्षणाद्-
विशेषणत्वमात्रतात्पर्याऽविषयत्वविशेषणविशिष्टप्रथमान्ताथोपस्थितिरूपायास्तस्या-
स्तत्राऽभावादेवोक्तस्थले व्यभिचाराप्रसक्तैर्ष तद्व्यावृत्तये सङ्ख्यान्वयकारणतावच्छे-
दकक्रोदावुक्तविशेषणप्रवेदाऽवसरः, तथाऽपि कृतिशक्तिवादिमते उक्तस्थले तदापत्तिवा-
रणाय भावनान्वयवोधकारणतावच्छेदकक्रोदावेवोक्तविशेषणविवरणप्रयुक्तगौरवम् ।
अस्मन्मते तु प्रथमान्तपदार्थस्य आख्याताथं विशेषणतयैवान्वयेन चन्द्रादेरेकत्र विशेष-
णतयाऽन्वितस्य नैराकाङ्क्षेणाऽपरत्र विशेषणतयाऽन्वयाऽयोगादुक्तव्यभिचाराऽभा-
वेन तन्निवारकविशेषणोपादानप्रयुक्तगौरवमितीदमेवाभिप्रेत्योक्तम्—*इदमपीति* ।
अधिकमन्यप्राप्तुसन्धेयम् ।

अत्राऽऽहुर्नव्याः—लायवोपवृंहितोक्तयुक्तिकदम्बेनाऽऽख्यातस्य धर्मवाक्यत्वसिद्धा-
बुत्तरकालकल्प्यतादृशकार्यकारणभावप्रयुक्तगौरवम्, निपादस्थपत्यधिकरणन्याये-
नार्कित्वात्कर्म । फलमुत्पत्तात् । किञ्च चन्द्राद्युपमाने आख्याताथं सङ्ख्यान्वयोपगम
आवश्यकः । तत्र तद्व्यावृत्तयुगमे सादृश्यप्रयोजकधर्माऽलाभेन वाक्यस्याऽपरिपुष्टा-
र्थतापत्तेः । क्त्वान्ताथंभोजनादौ तु सङ्ख्यादीनामयोग्यत्वादेवान्वयेनाऽनतिप्रस-
ङ्गात् । एवञ्च नास्मन्मते दोषलेदोऽपीति । कर्तृकर्मणोः सङ्ख्यायाश्च विशेषणतां
परीक्षा

घटितत्वाऽपि तथेति योध्यम् । *इदमपि*—उक्तरीत्या गौरवमपि ।

अत्र नैयायिकाः—चैत्रः पचतोऽस्यादौ कृतौ शक्तिः । रथो गच्छतोऽस्यादौ व्यापारे
लक्षणा । शक्त्यन्तरकल्पनापेक्षया शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः कृतत्वात् । नच ल-
क्ष्याथं कथं वर्तमानत्वस्यान्वयो युगपद्बुद्धिद्वयानुपगमादिति धाक्यम् ? योध्य-
तावच्छेदकधर्मभेदाद्वाहृत्त्वेन वर्तमानत्वे शक्तिर्लत्वेन लक्षणेति तत्तत्प्रकारक-
शाब्दबोधे बुद्धिज्ञानजन्यतत्तदुपस्थितत्वेन हेतुत्वाच्च, न लक्षणाज्ञानस्य कार-
णःवरूपनाप्रयुक्तं गौरवमिति वदन्ति ।

इदमन्युक्तरीत्या गौरवापत्त्या निरस्तम् । एवं चाख्याताथं सङ्ख्याप्रकारनानिस्-
पितविशेषणतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति इतरविशेषणत्वतरत्पर्याविषयाथंबुद्धिविशे-
ष्यतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिहेतुरिति विषयनिष्ठप्रत्यासत्या कार्प्यकार-
णभावो द्रष्टव्यः । 'चैत्रेण स्थीयते, इत्यादिमावाख्यातस्थले चैत्रकर्तृका स्थितिरि-
त्यादिवोधः । स्थितेरितरविशेषणत्वतात्पर्याविषयतया तत्र सङ्ख्यान्वयवारणाय
प्रथमान्तेति पदस्य विशेषणम्, यदि च भावनान्वयिनि सङ्ख्याया अन्वयनियमाद्भाव-
नान्वयबुद्धित्वस्य संख्यान्वयबुद्धित्वव्यापकतया व्याप्यधर्मावच्छिन्नसमप्रया फले जन-
नीये व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्रीसहकारिणीति तन्मते प्रसिद्धेन चन्द्र इवेत्यादौ घ-

—आसस्तु स्यापारं विनोपणम् । तथा हि—“पचमाने लट्” (पा०-सू० ३।२।१२३) इत्यत्राऽधिकाराद् घातोरिति लघम् । तच्च धान्यर्थे पदम् प्राधान्याद् व्यापारमेव प्राहयतीति तत्रैव तदन्ययः । न च सङ्ख्यायन् कर्तृकर्मणोरन्यान्ययः द्रव्ययः । अतीतभायनाकं कर्त्तरि ‘पचति’ इत्याश्तेः । ‘अपाक्षीम्’ इत्यनापत्तेश्च । पाकानारम्भदशायां कर्त्तृसत्त्वे ‘पश्यति’ इत्यनापत्तेश्च । नापि काले तदन्ययः, फलाऽनुप-

द्वयः

अत्रस्यान्वय कालस्यापि तां प्रतिगादयति—कालस्त्वियथादिनाः । *स्यापारं इति* । धात्वर्थस्यापारं इत्यर्थः ।

मन्वाकृतान्तस्य कालान्तिपरिच्छेदनेषु “वर्तमाने लट्” (पा०सू० ३।१।१३) इत्यादिषु स्यापारवाचकपदानुशासनात् कर्ष कालस्य धात्वर्थस्यापारविनोपणनेत्यतस्तन्सू-प्रप्रामाग्येनेत्र तां मापयति—तथाहोति* । *नच*—धानुर्गं चैत्यर्थः । *धात्वर्थमिति* । फलव्यापारोभवात्परमित्यर्थः । मत्तावामिष्यापयनिर्देशाद् ध्वानिगूत्रप्रा-माग्याच्छेति भावः । *पदम्*—बोधयन् । मन् प्राहयति इति उच्यते । *प्राधान्याद्* । धानुत्पद्यवोपं विनोप्यतया माममानस्यादित्यर्थः । व्यापारमंतरयेवरांगण फलव्यय-च्छेदः । प्राधान्यादित्युक्त्या यन्मते कर्माऽऽप्त्याने कालस्य प्राधान्यं तन्मते काल एवा-न्वय इति ध्वनितम् । *प्राहयतीति* । आग्न्यान्तार्थकालविनोप्यतया बोधयतीत्यर्थः । “गुणानां च परार्थत्वाद्” इति स्यावात्, प्रत्ययार्थस्य साक्षात्प्रकृतिजन्यवोधपि-नोप्याऽन्वयिष्यनियमाच्छेति भावः । *कर्त्तृकर्मणोरिति* । समानप्रत्ययोपात्तव्यप्रत्या-मतेरिति भावः । *पचतीत्यापत्तेरिति* । कर्त्तृविद्यमानस्यादिति भावः । एवमत्रेऽपि-नापि फल इति* ।

परिश्रमा

न्द्रादौ मङ्ग्यान्वयापत्तिरिति विभाव्यते, तदा चैत्र इव पचनोत्पादादयवकारार्थेऽन्वये चैत्रस्यान्वयबोधयति । अस्मन्मते तु सप्त्या अग्न्यत्वे विनोपणत्वतात्पर्यं विपयतया मङ्ग्या-न्वयानापत्तिः । एतदुपपत्तये भावान्वयवोधमामधोकोटादितरविनोपणत्वनात्पर्यविष-यस्यस्य प्रवेगे तु ((१) “चैत्र एव पचति, इत्यत्र मुख्यविनोप्यतयाऽपि प्रथमान्तार्थस्य भाने तात्पर्याददोष इत्युक्ती”) तत्रातिगौरवं बोध्यम् । अस्मन्मते तु प्रथमा-न्तार्थत्वाख्यानायै कर्त्तरि कर्मणि वा विनोपणतया ‘चन्द्र इवमुखं दृश्यते’ इत्यादौ चन्द्रादेरिवायै विनोपणतया एकविनोपणनयोपमित्यन्वयान्वयत्र विनोपणतया मा-यनामानेननोक्तदोष इति बोध्यम् ।

उक्तेषु तिष्ठेषु कत्रादीनां विनोपणत्वं व्यवस्थाप्य कालस्यापि विनोपणत्वं व्य-स्त्यापयति—कालस्त्विति* । *स्यापारमेवेति* । यद्यपि स्वस्वरूपस्यार्थविशिष्टस्य ग्रहणमिति प्राधान्यादित्यमङ्गतम् ; तथाप्यर्थविशिष्टशब्दस्यैव शब्दविशिष्टार्थस्यापि क्वचिद्ग्रहणं भवतीति प्राधान्यं तस्य दृष्टव्यम् । एकप्रत्ययोपात्तवेनारङ्ग निराच-ष्टे—नचैति* । *सङ्ख्यावदिति* । मङ्ग्याया यथा कर्त्तृकर्मविनोपणत्वं तद्दित्यर्थः ।

त्तिदशायं व्यापारसत्त्वे, 'पचति' इत्यापत्तेः, पश्यति' इत्याप-
त्तेश्चेत्यवधेयम् ।

न चामवातजडीकृतकलेवरस्योत्यानाऽनुकूलयत्नसत्त्वाद् 'उत्ति-
ष्टति' इति प्रयोगाऽऽपत्तिः । परयत्नस्याज्ञानादप्रयोगात् । किञ्चि-

दर्पण.

केचित्तु—फलव्यापारयोर्धातोः पृथक् शक्तां तयोर्लक्ष्यविधेयभावेनाऽन्वयाऽऽ-
पत्तिः । पृथगुपस्थितयोस्तथाऽन्वयन्योत्सर्गिकत्वात् । तत्तद्वातुजन्यतादृशबोधस्य
तथाऽन्वययोर् प्रतिबन्धकताकल्पने तु गौरवम् । तस्मात् फलाऽवच्छिन्नव्यापारे
व्यापारावच्छिन्नफले च धातूनां शक्तिः । कर्त्तृकर्मार्यकृतत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्-
द्वयोर्धेयिषामकः । गौरवं च प्रामाणिकत्वाच्च दोषाय । इत्यञ्च कर्त्ताऽऽख्याते, व्यापा-
रस्य प्राधान्यम्, कर्त्ताख्याते तु फलस्य । यदा यस्य प्राधान्यं तदा तस्मिन् काला-
ऽन्वयः । सूत्रस्थधानुपदादुभयोरपि प्राधान्येनोपस्थितत्वात्लोकविषयाऽनवकाशः । फ-
लानुत्पत्तिदशायामारब्धे फले वर्तमानत्वारोपाद्वा । पश्यते इत्यस्योपपत्तिरे-
काऽवयवेऽपि समूहाऽऽरोपादधिभ्रयणकाले पचतीति प्रयोगवत् आरोपे च प्रतीतिरेव
मानम् । व्यापारविगमे फलसत्त्वे 'अपाधि देवदत्तेन' इत्यादिप्रयोगास्तु भूतत्वस्योत्प-
त्तिघटितत्वादित्याहुः ।

तदपरे न क्षमन्ते । पृथगुपस्थितयोस्तथान्वययोर्धातुपदमेव नानार्थहृष्यादिपदोप-
स्थितानामचसुधादीनामनुद्देश्यविधेयभावापत्तिरतो विभिन्नपदजन्योपस्थितैरेव तन्प्र-
ता तत्राऽनुसर्त्तव्या । तद्भावाच्च प्रहृष्टं कथं तदन्वययोर्धातुऽऽपादनम् । तादृशफल-
व्यापारयोर्धातुशक्तां मानाभावो गौरवं च । विशिष्टधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वे उक्त-
प्रयोगागाम् आरोपणोपपादनं स्वगतिकगतिरिति स्पष्टमेव विवेकिनाम् । एतदनुशेषेन
भूतत्वस्योत्पत्तिघटितत्वाऽभ्युपगमं परमताऽनुसृतिरपीति ।

व्यापारे आद्योपात्तार्थकालाऽन्वये दूषणमाशङ्क्य निराचन्दे—*नचेति* । *यत्नस-
त्त्वादिति* । यत्नरूपव्यापारस्य वर्त्तमानत्वेन विषयाभावात् । मम तु तदानीं फलाऽनु-
त्पत्त्या न तादृशप्रयोगाऽऽपत्तिरित्यर्थः । *अप्रयोगादिति* । ननु परयत्नस्य विजा-
तीयमन संयोगाश्रयसमवायरूपदेत्वभावात्प्रत्यक्षत्वेऽपि चेष्टादिपक्षकेण तल्लिङ्गकेन
धाऽनुमानेन तदवगतावुच्छिद्यतीति प्रयोगाऽऽपत्तिर्दुःसमाधेयैवेत्याशङ्क्येष्टापत्त्या प-
रिहरति—*किञ्चिच्चेष्टादिनेति* । यत्किञ्चिच्छरीरावयवावच्छिन्नक्रिययेत्यर्थः ।

परीक्षा

व्यापारे कालान्वये दोषः; फले तदन्वये तु नेत्याशङ्कं निरस्यति—*नचेति* ।
यवसत्त्वादिति । तस्यापि व्यापारविशेषणत्वान् फलमुत्पत्त्यनुरूपं तु नास्तीति
नापत्तिः । *परयत्नस्येति* । स्वीययत्ने मनःसंयुक्तसमवायरूपसन्निकर्षसत्त्वाद्दृ-
करोमीति प्रत्यक्षं सम्भवति । परयत्ने तु स नास्तीति भावः । ननु सन्निकर्षा-
भावेन प्रत्यक्षाभावेऽपि शरीरावयवावच्छिन्ना क्रियाविशेषस्या ण चेष्टा तल्लिङ्ग-
कयत्नानुमित्यनन्तरं तादृशप्रयोगापत्तिः प्राप्नोतीत्यत आह—*किञ्चिदिति* ।
अयं देवदत्तः उत्पानानुकूलयत्नवान्; विलक्षणचेष्टावत्त्वात् । चेष्टा यदि यत्ना-

चचेष्टादिनातद्व्यगतौ च 'अयमुत्तिष्ठति,(२)शक्यभावात्; फलन्तु न जायते; इति लोकप्रतीतेरिष्ट्यात् । एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव, भावनैव प्रधानम् ।

दर्पणः

तद्व्यगतौ—यत्नानुगतौ । अनुमानप्रयोगदर्शवम्—देवदत्तोपचेष्टा प्रयत्नजन्या । चेष्टात्वात् । मच्चचेष्टावन् । अथवा—अयमुत्थानांस्तु कृत्यत्नवान् । विजातीयचेष्टावत्वात्, अहमिरेति । चेष्टाप्रयत्नयोः कार्यकारणभावश्च प्रकृतेस्तु कृत्यत्नार्कः । स्वाध्यापकउद्येष्टव्यस्य हेतुनावकउद्येष्टकमन्वन्धस्याश्च स्वरूपाभिद्विरिति ।

परं सूत्रापत्तिमन्वर्थेव परिहरन्ति । तथाहि—आमवातजडीकृत्यत्नप्रयत्नस्योत्थानोद्देश्यकृत्येऽपि तदजनकत्वेऽपि तदजनकत्वात्प्रयोगापत्तिः । अत एव 'उत्थानाय यत्ने' इत्येव तत्र प्रयोगः । यागपावाद्युद्देश्यकृत्यत्नदिनिर्माणनष्टकृत्यत्नदिशारायां, यजति पचति इत्यादिप्रयोगवारणाय स्वरूपमन्वन्धरूपप्रयोजकताविशेषमन्वैव मन्वन्धताया अभ्युपेयत्वादिति ।

तच्चिन्त्यम्; तदुद्देश्यकत्वं हि तदिच्छाऽधीनेच्छाविषयत्वम् । उपायेच्छायाः फलेच्छाधीनत्वान् । उपायत्वं च प्रयोजकत्वमेव । कथमन्वन्ध तत्रेच्छति, प्रकृते यजतीत्यादिप्रयोगो दुषार एव । तन्म्यान् साक्षात्जन्यजनकभाव एव फलव्यापारयोः सम्यन्ध इत्येवाम्भ्युपेयम् । तावत्तैवोक्तप्रयोगवारणान् । प्रकृते शक्तिरूपमहकारिकारणाभावेन तदनुत्पत्तावपि तदीयपरने साक्षात्जनकत्वमन्वन्ध निराबाधत्वेनोत्तिष्ठतीतिप्रयोगस्यैवेष्टत्वान् । प्रकृत्यत्नधार्तव्यत्वात्तथाऽयगते तस्मिन् साध्यत्वस्यैव सत्येनोद्देश्यत्वस्य तदानीमसम्भवाच्च । एतदभिप्रेत्यैव सारकृता—'उत्थानानुकूल्यत्नमन्वन्ध' इत्युक्तम् । अत एव पाठानुकूलप्रकृत्यत्नधार्तव्यत्वमन्वन्धे पचतीत्येव प्रयोगोऽन्यदा तु 'पाकाय यत्ने' इति ।

वस्तुतस्तु कृतिरूपव्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वविवक्षावामुत्तिष्ठतीतिप्रयोगः । प्रयत्नसामर्थ्यचेष्टादिघटितमन्वन्ध तन्म्य समुद्रायस्य तद्विवक्षावान्तु नेति सारकाराशयः । अत एव तदोत्थानाय यत्ने इति प्रयोगोऽपि मूपपाद् इति बोध्यम् ।

उपसंहरति—*एवञ्चेति* । विशेषणमेवेत्येवकारेण तिङर्थस्य विशेष्यत्वव्यवच्छेदः । *भावनैवेति* । धात्वर्थभावनैवेत्यर्थः । अत्राप्येवशब्देन फलस्य तिङर्थकत्रदिश व्यच-
परीक्षा

भावेऽपि स्यात्, तदा यत्नजन्या न स्यादित्यनुकूलस्तर्कः । *शक्यभावादिति* । एवं चैकस्य यत्नाख्यस्य कारणस्य सद्भावोऽपि शक्तिरूपमहकारिकारणाभावात्त फलं जायत इत्यस्योपपत्तिः । न च व्यापारे धात्वर्थफलोद्देश्यकत्वसत्येऽपि जनकत्वरूपसम्यन्धभावेन नोत्तिष्ठतीति प्रयोगस्य प्रसङ्ग इति वाच्यम् । शक्यभावनर्णयत्प्राक् स्वरूपयोग्यतालक्षणजनकत्वसत्त्वान् तादृशप्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वान् । अत एव यत्र फलकारवह्निप्रञ्चलनाधिभ्रयणकालेऽपि पचतीति प्रयोगस्तदास्थितव्यापारे फलवैशिष्ट्याभावेऽपि स्वरूपयोग्यतायाः सत्वात्पचतीति प्रयोगः ।

अपरे त्वाहुः—फलानुकूल्यत्नरूपव्यापारस्य सत्वात्तादृशप्रयोगापत्तिरित्याशङ्कामिप्रायः । शक्तिघटितसमुद्रायरूपव्यापारकदम्बाभावात् तादृशः प्रयोग इति ममाधानप्रत्ययतात्पर्यार्थः । अत एव "उत्थानाय यत्ने" इति प्रयोगस्योपपत्तिरि-

त्तिदशायां व्यापारसत्त्वे, 'पचति' इत्यनापत्तेः, पक्ष्यति' इत्याप-
त्तेश्चेत्यवधेयम् ।

न चामवातजडीकृतकलेवरस्योत्थानाऽनुकूलयत्नसत्त्वाद् 'उत्ति-
ष्टति' इति प्रयोगाऽऽपत्तिः । परयत्नस्याज्ञानाद्प्रयोगात् । किञ्चि-

दर्पण.

कंचित्तु—फलव्यापारयोर्धातोः पृथक् शक्तौ तयोरद्वैतविधेयभावेनाऽन्वयाऽऽ-
पत्तिः । पृथगुपस्थितयोस्तयान्वयस्योत्सर्गिकत्वान् । तत्तद्भानुजन्यतादृशबोधन्य
तथाऽन्वयबोधे प्रतिबन्धकृताकरुणे तु गौरवम् । तस्मात् फलाऽवच्छिन्नव्यापारे
व्यापारावच्छिन्नफले च धातूनां शक्तिः । कर्तृकर्मार्यकृततत्प्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्त-
द्वोधे नियामकः । गौरवं च प्रामाणिकत्वाच्च दोषाय । इत्थञ्च कर्त्राऽऽप्याते, व्यापा-
रस्य प्राधान्यम्, कर्मांशवाते तु फलस्य । यदा यस्य प्राधान्यं तदा तस्मिन् काला-
ऽन्वयः । सूत्रम्याधातुपदादुभयोरपि प्राधान्येनोपस्थितत्वान्नोक्तविषयाऽनवकाशः । फ-
लानुत्पत्तिदशायामारभ्यं पाके फले वर्तमानत्वारीपाद्वा । पचते इत्यस्योपपत्तिरे-
काऽवयवेऽपि समुद्राऽऽरोपाद्भिषयणकाले पचतीति प्रयोगवत् आरोपे च प्रतीतिरेव
मानम् । व्यापारविगमे फलसत्त्वे 'अपाचि देवदत्तेन' इत्यादिप्रयोगास्तु भूतत्वस्योत्प-
त्तिवदितत्वादित्याहुः ।

तदपरं न क्षमन्ते । पृथगुपस्थितयोस्तयान्वयबोधान्मुपगमे नानार्थहृष्यादिपदोप-
स्थितानामधसूर्यादीनामन्युद्देश्यविधेयभावापत्तिरतो विभिन्नपदजन्योपस्थितेरेव तन्त्र-
ता तत्राऽनुसर्तव्या । तद्भावाच्च प्रकृते कथं तदन्वयबोधोपादानम् । तादृशफल-
व्यापारयोर्धातुशक्तौ मानाभावो गौरवं च । विशिष्टधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वे उक्त-
प्रयोगागाम् आरोपेणोपपादनं त्वगतिक्रगतिरिति स्पष्टमेव विवेकिनाम् । एतदुनरोधेन
भूतत्वस्योत्पत्तिप्रदितत्वाऽन्युपगमे परमताऽनुसृतिरपीति ।

व्यापारे आढ्याताथकालाऽन्वये दूषणमाशङ्क्य निरावृष्टे—*नचति* । *परस-
त्त्वादिति* । यत्नरूपव्यापारस्य वर्तमानत्वेन विषयाधाभावः । मम ॥ तदानीं फलाऽनु-
त्पत्त्या न तादृशप्रयोगाऽऽपत्तिरित्यर्थः । *अप्रयोगादिति* । ननु परयत्नस्य विज्ञा-
तीयमनःसंयोगाध्रयसमवायरूपदेत्वभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि चेष्टादिपक्षकेण तल्लिङ्गकेन
वाऽनुमानेन तदवगतावुच्छितीति प्रयोगाऽऽपत्तिर्दुःसमाधेयैवेत्याशङ्क्येष्टापत्त्या प-
रिहरति—*किञ्चिच्छेष्टादिनेति* । यत्किञ्चिच्छरीरावयवावच्छिन्नक्रियेत्यर्थः ।

परीक्षा

व्यापारे कालान्वये दोषः; फले तदन्वये तु नेत्याशङ्कं निरस्यति—*नचति* ।
यवसत्त्वादिति । तस्यापि व्यापारविशेषणत्वान् फलमुत्थानरूपं तु नास्तीति
नापत्तिः । *परयत्नस्येति* । स्वीययत्ने मन संयुक्तमवायरूपसन्निकर्षसत्त्वादहं
करोमीति प्रत्यक्षं सम्भवति । परयत्ने तु स नास्तीति भावः । ननु सन्निकर्षा-
भावेन प्रत्यक्षाभावेऽपि शरीरावयवावच्छिन्ना क्रियाविशेषरूपा वा चेष्टा तल्लिङ्ग-
कयतनानुमित्यनन्तरं तादृशप्रयोगापत्तिः प्राप्नोतीत्यत आह—*किञ्चिदिति* ।
अयं देवदत्तः उत्थानानुकूलयत्नवान्; विलक्षणचेष्टावत्त्वात् । चेष्टा यदि यत्ना-

निरुक्ताद् । भूवादिसूत्रादिस्यक्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थ-

दर्पणः

दकृवं पर्यवस्यति । एतेन पचतिभवतीत्यादिवाक्यघट्टाख्यातर्मण्डाय क्वचित् क्रियान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वाभावात्त्वं तत् । पठ्यार्थक्रियाया भवत्पर्यविशेषणत्वेऽपि क्वचित्समभिध्याहारे विशेष्यतयैव भावात् तत्रातिप्रमद्व इत्युक्तं निरस्तम् । उक्तारक्षया अभावघटितत्वेनास्य गुरुत्वात् । अधिमलक्षणे प्राधान्यस्य विशेष्यत्वरूपस्यैव वक्ष्यमाणतयाऽत्रापि तस्यैव न्याय्यत्वात् । तत्र "भावप्रधानम्" इति भाष्येण मनुक्तार्थस्यैव लाभाच्च ॥

सत्त्वप्रधानानीति । अत्रापि पूर्ववदुद्देश्यविधेयभावकल्पना । लक्ष्यतावच्छेदकं च कृताद्यन्तप्रकृतिकविभक्त्यन्तत्वरूपं नामत्वम् । प्रकृतिः, प्रत्ययो, दिभक्तिरित्येतन्नाम, संज्ञाः सत्ता, द्रव्यं, लिङ्गं, संख्या, च नामार्थं इतितन्नायान् । "क्रियाप्रधानमाख्यातं, सत्त्वप्रधानं नाम । यतः क्रियां पृष्टस्तिहावष्टे-किं करोति, पचतीति । द्रव्यं पृष्टः कृताऽऽवष्टे-करोरो देवदत्तो, यः पाचक" इति "प्रशंसायाम्" इति सूत्रस्थमहाभाष्याच्च । तत्र कृतेत्यस्य तत्प्रकृतिरुच्यन्तेनेत्यर्थः । कृता द्रव्याभिधानेऽपि "न केवला" इतिन्यायेन केवलस्य प्रयोगाऽनर्हत्वात्, निरुक्तभाष्यस्थविभक्तिपदस्वारम्याच्च । व्युत्पत्तिपक्षमवलम्ब्य चेदम् । नातोऽव्युत्पत्तिपक्षे नामाऽदिव्यतिप्रसङ्गः ।

लक्षणमाह—*सत्त्वप्रधानानीति* । सत्त्वं द्रव्यं वक्ष्यमाणलक्षणं तत्प्रधानं यत्रेति विप्रहालिङ्गादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशास्त्रयर्थप्रतिपादकत्वं नामलक्षणमित्यर्थः । विशेष्याऽर्थकत्वस्य निपाताऽऽख्यातादावतिप्रसक्तत्वात् तद्वारणाय प्रकारतानिरूपितत्वान्तं विशेषणम् । व्यक्तिबोधस्य धर्मविषयकत्वनियमेन जातिप्रकारतानिरूपितत्वस्यातिप्रमदाऽस्वारकत्वाच्चनुपादानम् । लक्ष्यतावच्छेदकाऽनाक्रान्तेषु यादृच्छिकेष्वतिप्रमद्वन्तु लक्षणे तद्रूप्यतिरक्तत्वविशेषणेऽव परिहाणीयः । एवं धात्वर्थाऽनुवाद्गुरुप्रत्ययान्तेष्वतिप्रसङ्गोऽपि लक्ष्यतावच्छेदकत्वंकोचेऽव परिहार्यः । तत्र नामत्वव्यवहारोऽपि स्वाद्यन्तत्वनिवन्धनो भाक्त इति तद्व्यवः । उपरुर्गादिलक्षणं तु वक्ष्यते ।

भूवादीति । इत्थं हि तत्र भाष्यम्—"का तर्हीयं वावो युक्तिः पचति भवति एवं

परीक्षा

अन्यत्र—पक्ता गन्तेत्यादौ कृदन्ते । *निरुक्तेति* । तत्र हि—"चत्वाप्याहुः पद्जातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः । सत्त्वप्रधानं नाम, भावप्रधानमाख्यातम्" इत्युक्तम् । आख्यातम्भावप्रधानमित्युद्देश्यविधेयभावः । आख्यातं तिङन्तम्, न तु तिङ्गप्रम् । अत एव रुद्रिरुक्त्वाप्ये—"भावकालकारकमङ्ख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्यः तत्र भावः प्रधानम्" इत्युक्तम् । एतेन भावनापरपर्यायभावशब्देन आख्यातार्थकृतिरेवाभिधीयते । तस्याश्च प्रथमान्तपदासमभिध्याहारे प्राधान्यमस्त्वेषेति कृतेराख्यातवाच्यत्येऽपि न निरुक्तविरोध इति नैयायिकानुसारिमत् निरस्तम् । कारकम्याख्यातवाच्यत्वबोधकरनिरुक्तभाष्यविरोधात् । भावप्रधानमित्यत्र भावपरं धात्वर्थफलव्यापारोभयपरम् । तेन न कर्माख्यातेऽन्यासिः । प्राधान्यञ्च—उपस्थितत्ववाच्यप्रकृतिकप्रत्ययार्थनिरूपितमेव । तेन, काष्ठः पारुः, इत्यादौ धात्वर्थस्य तृतीयान्तार्थनिरूपित-

यद्यपि 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथा-
ऽपि "भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानि" इति (नि अ०१ख०१)

दर्पण

च्छेदः । 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः' इति व्युत्पत्तिविरोधमाप्तदूने-यद्यपीति* । *अन्यत्र*-
पकेत्यादौ । *दृष्टमिति* । तथाच प्रकृत्यर्थमावनाया-प्राधान्योपगमे तद्विरोध इति
भावः । *भावप्रधानमिति* । नामाऽऽख्यातोपमर्गनिपातभेदेनोद्दिष्टं चतुर्विधं पदं प्रक-
ल्प्य नामाऽऽख्यातलक्षणप्रतिपादके इमे वाक्ये । अत्राऽऽख्यातं भावप्रधानमिति,
योजना । यथाधुने—

यच्छेदयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ।

इत्यभियुक्तोक्तेः । शाब्दबोधे प्राङ्निर्दिष्टस्यैवोद्देश्यतया विवक्षितार्थाऽऽलाभान् ।
अत एव वृद्धिशब्दस्य प्राङ्निर्देशो मङ्गलार्थः' इत्याऽऽकरोर्कं सङ्गच्छते । एवम-
प्येऽपि । आख्यातत्वाऽप्यच्छेदने प्रधानभावार्थप्रतिपादकस्वरूपलक्षणे तात्पर्यावधार-
णाच्च लक्षणवाक्याच्छेदमर्थादया प्रकृतपदद्वयार्थाभेदस्याऽधिकस्य भावेऽपि न
क्षतिः । लक्ष्यताऽप्यच्छेदकं च तिष्ठन्तस्वरूपाख्यातत्वम् । "आख्यातमाख्यातेन" (वा०
ग०सू० २।१।७०) इत्यादौ, तत्रैवाऽऽख्यातपदस्य शक्यत्ववधारणात् । 'भावकालकार-
कर्मलयाश्चरारोऽर्था आख्यातस्य, तत्र 'भाव प्रधानम्' इति प्रकृतनिरूपणमाख्यात्वाच्च ।
एतेन तिष्ठः प्रधानभावार्थकत्वस्य प्रतिपादकमेव तदिति वदन्तः प्रस्तुक्ताः ।

तच्छेदपरासृष्टय भावादिचतुष्टयस्यैकता तिष्ठ प्रतिपादनाऽऽस्मन्वाच्चाभा-
वत्वं निरूप्यत्वम् । नातः कर्माऽऽख्यातस्य कल्पविशेष्यरूपबोधकतावादिमते तत्राऽ-
प्रसक्तिः । प्रधानप्रतिपादकत्वस्य नाममात्रे, भावप्रतिपादकत्वस्य भुक्त्वत्यादिना-
मन्यतिप्रसक्तत्वात्तद्वारणाय विशिष्टमुपासम् ।

प्राधान्यं चोपस्थितत्वान् स्वराचरप्रकृतिकप्रत्ययार्थनिरूपितमेव । नातः 'काष्ठैः
पाकः' इत्यादौ प्रत्ययार्थरूपनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिबोधजनके पाका-
दिनाम्यतिप्रसङ्गः । नवीरसर्गिकैकत्रचनान्तभावविहिततव्याघन्तनाम्नि सः । तथाच
तिष्ठोऽप्यार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतातात्पर्यप्रतिपादकत्वं तत्पर्यवस्यति ।

इतराविशेष्यत्वस्वरूपं तु न सत् । पक्षतिमवतीत्यादिवाक्यघटकपञ्चाद्यर्थक्रियायां
तदमन्त्रेन पक्षतीत्याख्यातेऽप्याप्तेः । क्वचः पूर्वकालार्थकत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वा-
धोक्तलक्षणस्यालक्ष्येऽतिप्रसङ्गः । "दृष्टमिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भाष्येण
पाक इत्यादिवाचि तस्य सत्त्वाऽनिदेशेन साध्यत्वरूपभावत्वाऽभावादेव नाऽतिप्रसङ्ग
इति तु न सत् । यत् साधुत्वान्वाख्यायकञ्चाकरणस्मृत्या यत्कृद्ध्यभावे लिङ्गाद्य-
न्वयोऽनुभवसिद्धस्त्वस्मिन्नेव तदतिदिश्यते । यथा पाक इत्यादौ घण्यभावे ।
क्त्वायं तु लिङ्गाद्यनुभवेन तत्र तदतिदेशविषयत्वस्यान्याप्यत्वात् । अव्ययकृत्वेन
तस्य धात्वर्थाऽनुवादकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

तथाच भावप्रधानकत्वं तिष्ठनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिभावप्रतिपा-

परीक्षा

त्याहुः । *पूर्वं च*—कालस्यापि विशेष्यत्वसिद्धौ च । *भावनैवेति* । धात्वर्थभा-
वनैवेत्यर्थः । एवकारेण प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यं व्यवच्छिद्यते ।

द्वयणः

कृत्यादिस्यभावनाया आख्यातार्थत्वे मानं तु भूवादिसूत्रस्यम्—“कथं ज्ञायतेऽयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थः” इति प्रघट्टकेऽन्वयव्यतिरेकाम्नां शक्तिग्राहकम्—“इह पचती-त्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते, पचशब्दश्चकारान्त मतिश्च प्रत्ययः श्रूयते प्रत्ययार्थोऽपि कश्चिद्गम्यते, विक्रित्तिः कर्तृत्वमेकत्वम् । पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते, कश्चिद्दुप-जायते, कश्चिदन्वयी । पच्छब्दो हीयते, पद्मशब्द उपजायते, अतिशब्दाश्रान्वयी । अर्थोऽपि कश्चिद्वीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी । विक्रित्तिर्हीयते, पठिक्रियोपजा-यते, कर्तृत्वमेकत्वं चान्वयि । तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्याऽभावार्थो योऽर्थो हीयते, यः शब्द उपजायते तस्याऽभावार्थो योऽर्थ उपजायते, यः शब्दोऽन्वयी तस्याऽ-सावर्थो योऽर्थोऽन्वयी” इति भाष्यम् । तत्रास्तेः प्रत्ययस्य कैश्चित्पूर्वार्थैः कल्पनाद् अतिश्च प्रत्यय इत्युक्तमिति कैयटः । पच्यते षड्यते इत्यादावप्युक्ताऽन्वयव्यतिरेको-द्देशेन कर्मस्त्वन्वयाख्यातार्थत्वं न्यायसाम्यात्त एवाऽवधार्यते ।

किञ्च “भावप्रधानम्” इति निरुक्तम् । तद्भाष्यस्वरसात् । सरुलकारकसङ्ख्या-विशिष्टभावनाया धात्वर्थत्वमाश्रित्य प्रवृत्तम् । अत एव नामलक्षणनिर्वचनेन कारकस्य तत्र नामार्थत्वेनोल्लेखः । तस्य धातुलभ्यत्वेन नामार्थत्वाभावादिति तदाशयान् ।

नच रूपसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यात् क्रियाया एकरत्वत्वेऽपि द्वित्वाऽऽदिसत्ये मानाऽभावात्कथं तयोक्तमङ्गतिरिति वाच्यम् । परं त्वित्यादिना वक्ष्यमाणरीत्या कार-कतायास्तत्त्वास्तत्राऽऽशेषसम्भवान् । कालमङ्कुरयोर्घोस्त्यस्त्वन् कारकस्याऽपि घोट्यत्वं न्यायमाम्यात् । तस्य प्रत्ययार्थत्वोपगमं पाचक. पक इत्यादाविव प्राधान्यारत्तेः । जात्यतिरिक्तपदार्थस्य विशेषणताया घोट्यत्वस्यैव तन्त्रत्वात् । अत एव “द्वियाम्” (पा०सू० ४।१।३) इति सूत्रे भाष्ये प्राधान्याऽऽपत्तिभिया लिङ्गस्य वाच्यतापक्ष उपेक्षितः । वाच्यस्याऽपि प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तद्मङ्गतिः स्पष्टैव ।

न चोक्तकल्पे “पामं गच्छति” इत्यत्र कर्मशेषवदातोरपदानादिकारकविशिष्टक्रि-याबोधोऽऽपत्तिः । पञ्चम्यादिरूपसमभिव्याहृतघोटकविभक्तेरभावात् । तत्र कर्तृकर्म-णोस्तिसमभिव्याहृतद्वितीयादिविभक्तिश्च घोटिका, अन्येषां त्वन्याः । ॥ हि स्वप्र-कृतिकप्रत्ययत्वमेव स्वार्थघोटकतायां तन्त्रम् । उपमगाणां तदनापत्तेः । किन्तु स्वसमभिव्याहृतप्रत्ययनिघातान्यतरत्वम् । तच्च तण्डुलादिपदोत्तरविभक्तेरप्यक्षतम् । ब्रह्मस्य संख्याऽविशेषितस्य तत्त्वं नाम्नः संख्यामानाऽऽपत्या तदर्थकत्वमावश्यकमिति तद्भावः । अत एव “भावकालकारकसङ्ख्याश्रित्वारोऽर्था आख्यातस्य” इति भाष्यस्यकारकपदस्याऽसङ्कुचितवृत्तताऽपि सङ्गच्छते ।

यदि चान्यप्रकृतिकविभक्तेरन्यप्रकृत्यर्थघोटकतायाः क्वाप्यदृष्टरत्वाधोक्ताऽऽ-

परीक्षा

अत्रेदम्योध्यम्—काले या शक्तिरक्षाः सा निरुपकृतया तत्र वर्त्तते । आश्रय-तया ॥ एदृत्वाद्यवच्छिन्ने तत्र वर्त्तमानत्वे वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपमविप्यत्वे वर्त्तमानस्यप्रतियोगित्वरूपेऽतीतत्वे यद्वर्त्तमानत्वघट्टं तच्छू दिवसादिकालवृत्ति-त्वरूपम् । क्रियाया विगमेऽपि तदिनामादाय पचतीत्यादिव्यवहारापत्तेः । किन्तु तत्त-च्छब्दप्रयोगाधिकरगक्षणवृत्तित्वरूपमेव । नचैवमेव दूर्वापरिवर्त्तनरूपक्रियाधिकरणक्षणे सर्वासां क्रियाणां वर्त्तमानत्वाभावात्पचनीत्यादिव्यवहारानुपचिरिति वाच्यम् ?

दुर्षणः

पृत्यादिरूपभावनाया आग्न्यातार्यत्वे मानं तु भूवादिसुप्रत्ययम्—“कथं ज्ञायतेऽयं प्रकृत्ययोऽयं प्रत्ययार्थं” इति प्रथद्वेकेऽन्वयव्यतिरेकान्यां शक्तिपाहकम्—“इह पवती-त्युक्ते कश्चिच्छब्दः ध्रुयते, पञ्चाब्दश्चकारान्तं अतिश्च प्रत्ययः ध्रुयते प्रत्ययार्थोऽपि कश्चिद्भवति, विकृतिः कर्तृत्वमेकत्वम् । पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते, कश्चिद्दुप-जायते, कश्चिद्वन्धी । पच्छब्दो हीयते, पद्माब्द उपजायते, अतिशब्दाश्चान्वयी । अयोऽपि कश्चिद्दीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिद्वन्धी । विकृतिर्हीयते, पठिक्रियोपजा-यते, कर्तृत्वमेकत्वं चान्वयि । तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तन्म्याऽभावयो योऽर्थो हीयते, यः शब्द उपजायते तन्म्याऽभावयो योऽर्थ उपजायते, यः शब्दोऽन्वयी तस्याऽ-भावयो योऽर्थोऽन्वयी” इति भाष्यम् । तत्राऽन्ते प्रत्ययस्य कश्चित्पूर्वाचार्यः कल्पनाद् अतिश्च प्रत्यय इत्युक्तमिति कथं यः । पश्यते पठने इत्यादावप्युक्ताऽन्वयव्यतिरेको-द्देशेन कर्मत्वान्याप्याख्यातार्यत्वं न्यायसामान्यात्त एवाऽवधार्यते ।

किञ्च “भावप्रदानम्” इति निरुक्तम् । तद्भाष्यस्वरमात् । मरुत्कारकमश्लया-विशिष्टभावनाया धात्वर्थत्वमाश्रित्य प्रकृतम् । अत एव मामन्वयगानिर्वाचनेन कारकस्य तत्र नामार्थत्वेनोददेशः । तस्य धातुद्वयत्वेन नामार्थत्वाभावादिति तदाशयात् ।

न च रूपम्प्रत्ययान्यप्रामाण्यान् क्रियाया एकत्वमत्वेऽपि द्वित्वाऽऽदिसत्त्वे मानाऽभावात्कथं तयोक्तमङ्गतिरिति वाच्यम् । परंस्वित्वादिना वक्ष्यमाणरीत्या कार-कगतयास्तस्यास्तत्राऽऽरोपममवात् । फाल्गुन्ययोर्घोस्तत्त्वत्वात् कारकस्याऽपि घोत्वत्वं न्यायमान्यात् । तस्य प्रत्ययार्थत्वापगमे पाचकः पक इत्यादाविव प्राधान्यापत्तेः । जात्यतिरिक्त्यदायस्य विशेषगताया घोत्वत्त्वम्यं च तन्त्रत्वात् । अत एव “क्षियाम्” (पाःसू० ४।१।३) इति सूत्रे भान्ये प्राधान्याऽऽपत्तिभिषा लिङ्गस्य वाच्यनापक्ष उपेक्षितः । वाच्यस्याऽपि प्रकृत्यर्थविशेषगत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टम् ।

न चोक्तकल्पे ‘धामं गच्छति’ इत्यत्र कर्मशेषवद्भातोरपादानादिकारकविशिष्टक्रियायोऽपत्तिः । पद्यन्यादिरूपसमभिव्याहृतघोतकविभक्तेरभावात् । तत्र कर्तृकर्म-णोस्तिङ्ममभिव्याहृतद्वितीयादिविभक्तिश्च घोटिका, अन्येषां स्वभ्याः । न हि स्वप्र-कृतिप्रत्ययत्वमेव स्वार्थघोतकतायां तन्त्रम् । उपमागां तदनापत्तेः । किन्तु स्वममभिव्याहृतप्रत्ययनिगतान्यतरत्वम् । तच्च तद्गुलादिपदोत्तरविभक्तेरप्यज्ञानम् । द्रव्यस्य संख्याऽविशेषितस्य तस्य नाम्नः संख्यामानाऽऽपत्त्या तदर्थरूपभाववदय-कमिति तद्भावः । अत एव “भावकालकारकमद्गुजाश्चत्वारोऽर्थो भाग्यातस्य” इति भाष्यस्यकारकपदस्याऽऽभुचित्प्रकृतिताऽपि मद्गच्छते ।

यदि धान्यप्रकृतिरविभक्तेरन्यप्रकृत्यर्थघोतकतायाः क्वाप्यष्टवत्त्वाप्रोक्षाऽऽ-
परीक्षा

अत्रेदम्योऽयम्—वाङ् या शक्तिरक्षाः सा निरूपयता तत्र वर्तते । आश्रय-सपा तु म्त्वाद्यप्रच्छिन्ने तत्र वर्तमानस्य वर्तमानप्रागभावाप्रतियोगिन्यरूपमविन्यत्वं वर्तमान-न्यप्रतियोगित्वरूपेऽतीतत्वं यदूर्ध्वमानन्वयपदं तत्र दिवमादिकालवृत्ति-त्वम् । क्रियाया विगमेऽपि तदिनामादाय पत्रोन्म्यादिव्यग्रहरापत्तेः । किन्तु तत्र-च्छब्दप्रयोगाधिकरगक्षगृत्तित्वरूपमेव । न च वर्तमानं दर्शयति वर्तनरूपक्रियाधिकरगक्षने मरांसां क्रियामां वर्तमानत्वाभावात्पत्रोन्म्यादिव्यग्रहारानुसन्धिरिति वाच्यम् ?

दर्पणः

शयवर्णनं सातीय इति विमान्यते, तदापि संख्याकालकर्तृकर्मकारकविशिष्टक्रियाया धात्वर्थत्वमादाय तत्प्रवृत्तिः । आख्यातस्यैव तादृशक्रियाद्योतकतासम्भवान् ।

न चाभ्येवमेवाऽऽप्रायः । वाच्यताकल्पोक्तकारणभावकल्पनप्रयुक्तलाघवम्यो-पोद्गलरूत्वादिति वाच्यम् । यन् तादृशमत्तं प्रक्रियादशायां चक्षुःश्रुत्युक्तिविश्वस्तैरप्याश्रयितुमशक्यम्, प्रागेव तु प्रकृतिप्रत्ययाभ्यविवेचनचतुरैरक्षपादैः । तथाहि—कारकविशिष्टक्रियाया धात्वर्थत्वे “लः कर्मणि” इति विधिवैयर्थ्यापत्तिः । नच तस्य द्योतकत्वप्रतिपादकता । ज्ञानज्ञादेरपि तथात्वाऽऽपत्या, तथापि कर्मादीनां क्रियाविशेषगतया मानापत्तेः ।

किञ्च चैत्रौ पचत इत्यादौ चैत्रादिगतसंख्यायास्तत्रारोपे मानामाद्यः । वाचकतामते कर्माद्यंते तज्ज्ञानोपगमेन प्रयोगप्रामाण्योपपत्तावप्रामाण्याऽभ्युपगमस्याऽन्याप्यत्वान् । न्याश्रयाऽऽप्येयत्वसंबन्धेन द्वित्वादेस्तत्र सत्त्वेऽप्यन्यावर्तकनया विशेषणत्वाऽभावेन तद्वैशिष्ट्यस्य तत्राऽऽम्भवोवाच । न हि द्वित्वाश्रयाधितं घटाऽऽदिरूपं, क्रिया वा, द्वे इति व्यवहितेन । अधिकमपे वक्ष्यते ।

किञ्च कर्तृकर्मणोः पदार्थरूढेस्तथा तत्र देवदत्तादीनामन्वयाऽऽम्भवः । “पदार्थः पदार्थेनाऽऽपेति” इति व्युत्पत्तेः । तदन्वयाऽभ्युपगमेऽपि धात्वर्थेऽभेदेन विनोप-णतया स्तोकादिपदव्यञ्जनकत्वाऽऽपत्तिश्च । अपि च क्रियाविशेषणत्वेनोपस्थितस्य कर्तृविशेषेणाऽऽकाङ्क्षाविरहान् पचतीत्युक्ते, कः कीदृशिति प्रश्नानुपपत्तिः । वक्ष्यति हि प्रत्यङ्-“नहि गुणभूतः कर्ता निषेधं स्वाङ्गत्वेन प्रहीतुमलम्” इति । अतः पृथैतत्प्रामाण्यान् प्रत्ययवाच्यत्वं, कर्तृप्राप्त्यर्थविशेषणत्वं चेति गज्जन्तःपरा-स्ताः । प्रत्ययस्य द्योतकतायामेव तन्नियमस्य दर्शितत्वात् । प्रत्ययार्थप्राधान्यस्यैव-ततो ह्यभावाच्च ।

नच भावनायाः प्रत्ययवाच्यतापत्तेऽप्युक्तप्रश्नाऽनुपपत्तिर्दुःसमाधेयैवेति वाच्यम् । शक्तिभ्रमाहृक्षणया बोधस्थितस्य कर्तुः साक्षाद्भूत्वसम्भवात् ।

किञ्च ‘प्रत्यागानां प्रकृत्ययाऽन्वितस्वार्थबोधकत्वम्’ इतिव्युत्पत्तिसिद्धविभक्त्यर्थसहस्रप्रकारकबोधं प्रति विशेष्यतया प्रकृतिजन्योपस्थितेहेतुत्वस्य कर्मादावभावेन सहस्रयाऽन्वयाऽऽम्भवः । आख्यातार्थसहस्रयाप्रकारकबोधे आख्यातार्थकर्तृकमपस्थितेहेतुत्वकल्पनमन्वयामहमूहम्भव । पदार्थयोरारोपारोपेयभावेनाऽन्वये विभिन्नपदजन्योपस्थितेहेतुत्वप्रत्यागान् । विभक्त्यर्थकर्तृकज्ञानन्वयिनोऽन्वयतया तत्र सहस्रान्वयामम्भवात् । “गुणानां च परार्थत्वाद्” इति न्यायाच्च । मन्मते अवोग्यतया तस्याः स्वप्र-

परीक्षा

पृथैकावयवे समुदायरूपवारोपेण तादृशव्यवहारात् । एवं पचतीत्यादौ तत्तदाख्यात-जन्या या वर्तमानत्वादिप्रकारिका प्रतीतिस्तद्विषयतायां तत्तच्छब्दप्रयोगाधिरग-कात्प्रकृतित्वमादाय सा प्रतीतिर्वाच्यः । अत एव पाकाद्विबृत्तेऽपि कर्तरि तदीयव्या-पारे वर्तमानत्वं प्रथमे ‘पचति चैत्र’ इत्यादिव्यवहारम्योपपत्तिः । भविष्यत्वादिघट-वर्तमानत्वंतु प्रागभावादिभेदान्नेति । विषयतायां वर्तमानत्वान्वयादेव पौराणि-कीयश्रीकृष्णादिजन्मनो वर्णनं कृते ‘श्रीकृष्णो विहरति’ इत्यादिव्यवहारस्योपपत्तिः

दर्पणः

कृत्यर्थानन्वयेऽपि प्रकृत्यर्थान्वयनियमोऽक्षत एव । “अणुरपि विनेषोऽध्यवसायकरः” इति न्यायान् ।

क्रियाऽऽख्यातस्य कर्त्रर्थकत्वं राजसम्बन्धिपुरपाऽभिन्नकर्तृकं गमनमित्यभिप्रायेण ‘राजः पुरयो गच्छति’ इतिवत् स्वस्वामिभावादिमन्वयेन राज्ञः कर्तृत्वेन विवक्षया राजा पुरुषो गच्छतीति प्रयोगापत्तिः । नच तत्र पृष्ठाप्रमक्तिः । तद्धर्म्य प्रातिपदि-
कार्यविशेष्यतया विवक्षायामेव तन्प्रसारात् । व्यक्तौभवित्यति चेतदुपरिष्ठात् । आ-
कृत्यानाथं कर्तुरनामशास्त्रर्थत्वेन “नामार्थघात्वर्थत्वयोः” इति ध्युत्पत्तिविवक्षताया
हाप्यभावात् ।

नच तत्रापि ‘चैत्रस्य पाशानुहृदा कृतिः’ इति चैत्रस्य पञ्चतीति प्रयोगात्किरिति
वाच्यम् । पट्टरर्थस्य नामार्थमाकाङ्क्षतयाऽऽख्यातार्थकृतेष्व प्रथमान्तात्थमाकाङ्क्षतया
परस्यराकाङ्क्षविरहान् । “पुरविप्रतरन्विदुर्गतानाम्” इत्यादाविव पाकादिमन्वन्धि-
तया च प्रादिविवक्षार्थां पट्टरन्तप्रयोगस्य सर्वैरेवोपगमाच्च । तस्माद्घात्वर्थक्रियाया
आकृत्यातात्थं प्रति प्राधान्ये निरुक्तमानोपन्यसनेन मुच्येति कोविदो विदां कुर्वन्तु ।

पञ्चतिभक्तौत्यादौ तु पाशानुहृदाऽऽख्यातार्थकृती भाजनाद्यपत्वरूपभक्तौति
तिङन्तात्थंभारताऽन्वयोपगमेन पाकविशिष्टकृती भवनकर्तृत्वेऽवगतं तद्विशेषणपच्य-
र्थक्रियागमपि तज्ज्ञानान् “पवाद्दकः क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्तव्यो भवन्ति” इति
भाष्यस्यादिपदस्य हेतुपरतया तेन व्यापाराऽर्थकारकादिशब्दस्य ममाने पच्यार्थहे-
तव क्रिया. कृत्याम्भरुपाशारा भजनक्रियानिरूपितकर्तृत्ववत्त्वा भक्तौत्वर्थस्य
तस्मादाभात् या तादृशत्वात्पच्यत्वात्स्वामिरभ्युपगमाच्च भूवादिभूयस्यभाष्यवि-
रोधोऽपि । तादृशभाष्यप्रामाण्यार्थे च भक्त्यनेन घात्वर्थप्रकारकयोपे घानुत्तयोप-
स्थितहेतुत्वर्थमन्वयेऽप्याकृत्यातात्थंभारताप्रकारकयोपे तिङ्जन्मभावनापत्त्यनेरपि
विशेष्यतामन्वयेन हेतुत्वस्य कल्पनेयोग्यत्वात्कल्पत्वस्य मूपपादस्यात् ।

न चोक्तयोपानुपगमे आकृत्यानेन कर्तुरवोपनात्संप्रतिपदोत्तरं नृतीयाऽऽपत्ति-
रिति वाच्यम् । तस्यां चैत्रस्याऽऽप्येतामन्वयेनाऽन्वयानुपगमेन मुख्यविशेष्यतयैव
तज्ज्ञानेन भाष्यप्रातिरिक्तानि विनेषतया कृत्याद्यवशोपनस्यस्याभिधानस्य तत्र म-
हाराऽतीदाऽऽपत्यमन्वयान् ।

नच चैत्र. पञ्चतीत्येताऽन्मात्रप्रयोगेऽपि चैत्रस्याऽऽप्येतामन्वयेनाऽन्वयाऽऽपत्ति-
रिति वाच्यम् । प्रथमान्तात्थंप्रकारकयोपे तिङ्चरित्रिनेष्यताप्रभारतीयस्थितहेतुत्व-
स्यापि कल्पनेनोक्तदोषाऽप्रमत्तेः ।

नच चैत्रे पाशानुहृदा कृतिरित्यत्रे चैत्रः पञ्चतिभक्तौत्यादौ मन्वयाऽऽपत्तिदु-
र्कारेति वाच्यम् । घात्वर्थविनेषनामृताधेयत्वस्य प्रातिपदिकार्यविशेष्यतया विव-

परांश

कार्या । भक्तिवत्प्रादिपदप्रकारत्वं न च शब्दप्रयोगाधिकरणशक्तित्वत्वरूपम् ।
किन्तु यत्तमान्तर्येन ज्ञापमानस्वरूपम् ।

ननु प्रथमपदार्थः प्राधान्येऽपि निरुक्तभाष्योत्तरनिर्भविष्यतिः नत्रथ्यनावतान्दः
कृतिर पत्र, तस्याच्च प्रथमान्तरदायननिष्पादो प्राधान्यस्यानुपगमिदस्यात्,
भूवादिभूयस्यभाष्यस्याऽपि भजनक्रियाकर्तृत्विद्विषयानुहृदाव्यापारात्तदुत्पत्तिमाभि-

मान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादृणीयम् ।
किन्तु आख्यातार्थकचर्चप्रकारकबोधे नानुजन्योपस्थितिर्भावनात्वात्-
चिद्ब्रह्मविषयतया कारणमिति कार्यकारणभावो द्रष्टव्यः । भावनाप्रका-
रकबोधं प्रति तु, कृञ्जन्योपस्थितिवद् घात्वर्थ्यभावनोपस्थितिरपि
हेतुः । 'पश्य मृगो धावति' 'पचति भवति' इत्याद्यऽनुरोधोद्घादिति दिक् ।

दर्पणः

द्वीकर्तृनये एकवाक्यताऽनुपपत्तिरूपदूषणदाह्यं चेत्पर्यः । *नादृणीयमिति* । उक्त-
दोषप्रसक्त्यादिति भावः । स्वमतनिष्कर्षमाह—*किन्त्विति* । कदे व्यभिचारनिरा-
सार्थोपस्थितिविशेष्यतां विदितमिति—*भावनात्वावच्छिन्नेति* ।

ननु त्वन्मतेऽप्याख्यातस्य घात्वर्थ्यमुक्त्यविशेष्यरुचोवजनक वनिषमभङ्गप्रसङ्गोऽत
आह—*पश्येति* । तथाचोक्तनिषम एतदतिरिक्तविषयक इति भावः ।

ननु धावनकर्तृत्वविशिष्टमृगरूपवाक्याऽर्थस्य कर्मतया दर्शनेऽन्वयः । तथाच
न "नामार्थयो." इति व्युत्पत्तिविरोधः । वाक्यस्थानाम्भवात् । अत एव न ततो
द्वितीयापत्तिरपि । धावनविशिष्टस्य दर्शनकर्मत्वाऽवगतौ विभेदगीभूतधावनस्यापि
कर्मनालाभाच्च न प्रतिपिपादयिपितान्वयालामोऽपि । 'चञ्च, पचति भवति' इत्यादौ
सुकदिशकवाक्यावमुपपादितमेव । तथाचोक्तकार्यप्रकारणभावकल्पे कथं तदुनुरोधो
धीजमत आह—*दिगिति* । तदर्थस्त्वेवं रोत्या वाक्यक्याक्यताप्रतिपादने भाष्यकृ-
त्सम्मतपदैकवाक्यतया प्रतिपिपादयिपितान्वयालाम एव । किं चाभेदेन नीलविशिष्टघ-

परीक्षा

स्यस्याप्याहारः कार्यः इति क्रियाया दर्शनेऽन्वयो भविष्यतीति वाच्यम् । सर्व-
भान्नां प्रयानपरामर्शरुत्वेन भवन्मते धावनक्रियाया विशेषमत्वेन तस्याः परामर्श-
सम्भवात् । *एवं च*—आख्यातार्थविशेष्यकज्ञाप्दबोधोपाभावतिदौ च । भवत्सम्-
तकार्यतावच्छेदकधर्माक्रान्तस्यंवाभावात् । किञ्च भवदुक्तरोत्याऽऽद्यातार्थभावात्-
प्रकारकप्रयमान्तापविशेष्यकज्ञाप्दबोधस्य स्वाकारे यत्र बोधे नामाख्याने भवतो
वाक्ये 'तत्र ते भावप्रधाने' इति नैरुक्तवाक्यान्तरविरोधापत्तिर्दुर्बला । स्वतिष्ठान्त-
माह—*किन्त्विति* । *भावनात्वावच्छिन्नेति* । भावनात्वेनावच्छिन्ना समानाधि-
करणा या विषयता तथा । भावनात्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयेति यावत् ।

ननु केवलमृगमात्रस्य चैतन्मतेऽन्वयः, तदा द्वितीयापत्तिः । कर्मतामप्यन्ते-
मान्त्रये ॥ भेदसम्भेदान्वाक्यसम्भारूपो दोषः प्राप्नोति । धावनानुत्पत्तिविशिष्ट-
मृगस्य कर्मतामप्यन्तेन दृशिक्रियायामन्त्ये तु मृगवदाद् द्वितीयापत्तिः । मृगपरस्य
कर्मताक्यापांशावच्छेदात् । नापि नामार्थपात्वषयोभेदसम्यन्तेन व्युत्पत्तिविरोधान्त्व
इत्यस्यावयवः । नामार्थस्यानन्वयात्, अत एव "ध्रुवा ममतन्माहात्म्यं तथाचो-
त्पत्तयः शुभा" इत्यम्योपरतिरिति चेत् ? न । नस्याभिप्रेतस्य कर्मतयाऽन्वय-
विशेषार्थो नोऽर्थं घटं पश्येति प्रयोगानुररुचेः । किञ्च भाष्यसम्भवेऽप्यवयवतयानु-
दाराच्च ।

दिगिति । दिगर्थस्य धावनक्रियाकर्तृत्वावयवस्य मृगस्य दृशिक्रियायां कर्मतया-

दर्पणः

तस्य कर्मत्वे प्रतिपिपादयिषिते, 'नीलं घटं जानाति' इत्यादौ द्वितीयानुपपत्तिरिति ।

अत्र नैयायिकाः-धावनक्रियाकृतत्वावच्छेदस्य कर्मतासम्बन्धेन दृश्यर्थेऽन्वयोपगमात् परैकवाक्यतामङ्गः । तदवच्छेदत्वं च-तदन्वयितया तात्पर्यविषयत्वम् । नचैवं कर्मतासंसर्गेण तण्डुलस्याऽप्यन्वयसम्भवात् 'तण्डुलः पचति' इति प्रयोगापत्तिरिति याच्यम् । यतो न वयं सामान्यतः कर्मत्वादिभेदसम्बन्धेन नामार्थस्य घात्वर्थेऽन्वयमभ्युपेयः, किन्तु क्रियान्तरकृतत्वावच्छेदस्य । नच तण्डुलस्तथा, येन पचयाद्यर्थे तस्य कर्मतासंसर्गः स्यात् । अत एव 'काष्ठं भस्मराशिः करोति' इति ॥ प्रयोगः । भस्मराशेः कृतत्वावच्छेदत्वात् । 'काष्ठं भस्मराशिः क्रियते' इत्यादौ कर्मत्वान्तरावच्छेदक्रियायां ॥ तदनवच्छेदस्यापि व्युत्पत्तिवैधिर्यात् । तस्य तत्र तत्संसर्गात्वाऽभ्युपगमे वाक्याऽभेदाऽऽपत्या तद्वाक्यत्वबोधस्य 'काष्ठं नदयते, भस्म क्रियते, इति वाक्यद्वयजन्योभयोर 'भस्मकाष्ठवृत्तिर्वा' इति संशयनिवर्तकत्वानापत्तेरित्याद्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

एवं चाऽत्र परैकवाक्यताया अनायामेतेवोपपत्तौ घात्वर्थभावनाप्रकारकदोषे भावनोरस्थितेहेतुत्वं निष्प्रमागरूपेव । नाऽपि मृगपशोचरं द्वितीयाऽऽपत्तिः । प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वस्याऽविवक्षणात् । अत एव न तत्र पशोप्रलक्षितरपि । संसर्गस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव "पशो रोपे" (पा०सू० २।३।५०) इत्यनेन तद्विधानात् । एवं 'घटो नास्ति' इत्यादावपि योज्यम् । किन्तु प्रातिपदिकार्थे तत्र प्रथमेव । नाऽपि 'नीलं घटं जानाति' इति प्रयोगाऽनुपपत्तिः । घटस्य क्रियान्तरकृतत्वाऽनवच्छेदत्वेन कर्मत्वान्तरविशेषणतानापन्नायां जानात्यर्थक्रियायां कर्मतायाः संसर्गात्वाऽसम्भवात् ।

'पदप लक्षण पम्पायां बकः परमार्थिकः' ।

इत्यादावस्तीत्यध्याहार्यम् । वस्तुतस्तत्र दृष्टान्तेन 'तण्डुलः पचति' इत्यादौ बोधाऽऽपार्जनं न विचारसहम् । कर्मताऽन्वयसंसर्गपर्यवधिगोचरबोधस्याप्रतिद्वौ तथाऽऽपार्जनासम्भवात् । 'तण्डुलं पचति' इत्यादौ विभक्त्यर्थकर्मत्वसम्बन्धेन तादृशबोधः प्रसिद्ध इति चेत्तर्हि तादृशबोधे द्वितीयान्तरतण्डुलपरमभिव्याऽपत्तवर्तोत्यानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुतया तदभावादेवाऽऽपाठ्यत्वाऽसम्भवात् । तदुक्तम्-यादृशं फलं क्वचित् प्रसिद्धं तादृशस्यैवाऽऽपत्तिः सम्भवति' इति ।

परीक्षा

ऽत्रये ॥ न ज्ञान्यनुपपत्तिः । तादृशक्रियाकृतत्वावच्छेदस्य कर्मत्वमित्यस्य धावनक्रियाकृतत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नं वा कर्मत्वमप्यन्वयावच्छिन्नं वा तादृशक्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता तच्छक्तिमित्यर्थः । एवं सति तण्डुलः पचतीत्यन्मात्मकर्मत्वसम्बन्धावच्छिन्नतण्डुलप्रकारकतावच्छेदोधापत्तिवारणाय भेदसम्बन्धावच्छिन्नमार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनान्वये प्रत्ययजन्योपस्थितेविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वमिति यः कार्यकारणभावस्तद्विरोधोऽपि न । यत्र भेदसम्बन्धावच्छिन्नमार्थनिष्ठप्रकारताया अन्यनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानवच्छिन्नत्वम्, तत्रैव कारणबाधः क्षतिकरः । अत एव परैकवाक्यता । तादृशविशिष्टैशित्यादगाहिवोधजनकत्वादापि मृगपशोचरं द्वितीयाऽपत्तिः । सम्भवति यत्र प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वस्यान्वयविवक्षा, तत्रैव कर्मत्ववाचिका विभक्ति-

मान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमितिनैयायिकोक्तं नादरणीयम् ।
किन्तु भाष्याताथकचुप्रकारकयोधे ऋजुजन्योपस्थितिर्भावनावाच-
च्छिद्रवविषयतया कारणमिति कार्यकारणभावो द्रष्टव्यः । भावनाप्रका-
रकयोधं प्रति तु, कृज्जन्योपस्थितिवद् धान्वर्थभावनोपस्थितिरपि
हेतुः । 'पश्य मृगो धावति' 'पचति भवति' इत्याद्यनुरोधादिति दिक् ।

दर्पणः

द्वीकर्तृवये एकवाक्यताऽनुपपत्तिरूपद्रूपणदाञ्चं चेत्यर्थः । *नादरणीयमिति* । उक्त-
दोषप्रसक्तत्वादिति भावः । स्वमतनिष्कर्षमाह—*किन्त्विति* । कते उपभिवारनिरा-
सायोपस्थितिविशेष्यतां विदितमिति—*भावनास्वावच्छिन्नेति* ।

ननु स्वन्मतेऽप्यारुपात्स्य धात्वर्थमुक्त्यविशेष्यकबोधजनक वनियमनद्रूपसद्गोऽत
आह—*पश्येति* । तथाचोक्तनियम एतदतिरिक्तविषयक इति भावः ।

ननु धावनकृतृत्वविशिष्टमृगरूपवाच्याऽर्थस्य कर्मतया दर्शनेऽन्वयः । तथाच
न 'नामार्ययोः' इति ध्युपपत्तिविरोधः । वाच्यस्यानामस्यात् । अत एव ॥ ततो
द्वितीयापत्तिरपि । धावनविशिष्टस्य दर्शनकर्मत्वाऽवगतौ विशेषणीभूतधावनस्यापि
कर्मतालाभाच्च न प्रतिपिपादयिपितान्ववालाभोऽपि । 'चेन्नः पचति भवति' इत्यादौ
सूक्तदिशैकवाक्यत्वमुपपादितमेव । तथाचोक्तकार्यकारणभावकल्पे कथं तदनुरोधो
धीजमत आह—*दिगिति* । तदर्थंस्त्वेवं शीत्या वाक्यं क्वाक्यताप्रतिपारने भाष्यक-
स्सम्मतपदैकवाक्यतया प्रतिपिपादयिपितान्ववालाम एव । किं चाभेदेन नीलविशिष्टप-

परोक्षा

स्यस्याऽयाहारः कार्यः इति प्रियाया दर्शनेऽन्वयो भविष्यतीति वाच्यम् । सर्व-
नाम्नां प्रधानपरामर्शकत्वेन भवन्मते धारणक्रियाया विशेष्यत्वेन तन्वाः परामर्शा-
सम्भवात् । *पूर्व च*—आख्यातार्थविशेष्यकशाब्दबोधोपाभावसिद्धौ च । भयस्सम्-
तकार्थतावच्छेदकधर्मोऽन्तस्त्वभावात् । किञ्च भवदुक्तरीत्याऽऽख्यातार्थभावात्
प्रकारकप्रधानार्थविशेष्यकशाब्दबोधस्य स्वीकारे यत्र बोधे नामाख्याते भयतो
वाच्ये 'तत्र ते भावप्रधाने' इति शैल्यवाक्यान्तरविरोधापत्तिर्दुर्वारा । स्वसिद्धान्त-
माह—*किन्त्विति* । *भावनास्वावच्छिन्नेति* । भावनात्येनावच्छिन्ना समाप्ताधि-
करणं वा विषयता तथा । भावनात्वप्रशारतानिरूपितविशेष्यतयेति धावत् ।

ननु केवलमृगमात्रस्य चेतकर्मतयाऽन्वयः, तदा द्वितीयापत्तिः । कर्मतामावन्धे-
नान्ये ॥ भेदधर्मोऽन्वयसम्भवरूपो दोषः प्राप्नोति । धावनानुसृतृत्वविशिष्ट-
मृगस्य कर्मतामावन्धेन दृष्टिक्रियायामन्वये तु मृगशब्द द्वितीयापत्तिः । मृगपदस्य
कर्मवाक्यार्थावाचरूप्यात् । नापि नामार्थवाच्ययोर्भेदमवन्धेन द्युत्पत्तिविरोधान्वय
इत्यप्यारम्भः । नामार्थस्यानन्ववात्, अत एव "ध्रुवा ममन्तमादात्स्यं तथा वो-
त्पचयः शुभा" इत्यप्योपपत्तिरिति चेत् ? न । नीलाभिषयस्य कर्मतयाऽन्वय-
विशेष्यां भेदं घटं पश्येति प्रयोगानुपपत्तेः । किञ्च भाष्यसम्मतं तथाक्यत्वानु-
दात्ताच्च ।

दिगिति । दिगर्थस्य धारणक्रियाकृतृत्वान्वयस्य मृगस्य दृष्टिक्रियायां कर्मतया-

दर्पणः

इत्यस्य कर्मत्वे प्रतिपिपादयिषिते, 'नीलं घटं जानाति' इत्यादौ द्वितीयानुपपत्तिरिति ।

अत्र नैयायिकाः-धावनक्रियारुतृत्वावरुद्धमृगस्य कर्मतासम्बन्धेन दृश्यर्थेऽन्वयो-
पगमात् पदैकवाक्यताभङ्गः । तदवरुद्धत्वं च-तदन्ययितया तात्पर्यविषयत्वम् । नचैवं
कर्मतासंसर्गेण तण्डुलस्याऽप्यन्वयसम्भवात् 'तण्डुलः पचति' इति प्रयोगापत्तिरिति
घाचयम् । यतो न यथं सामान्यतः कर्मत्वादिभेदसम्बन्धेन नामार्थस्य धात्वर्थेऽन्वय-
मभ्युपेयः, किन्तु क्रियान्तररुतृत्वावरुद्धस्य । नच तण्डुलस्तथा, येन पच्यार्थं तस्य
कर्मतासंसर्गः स्यात् । अत एव 'काष्ठं भस्मराशिं करोति' इति न प्रयोगः । भस्म-
राशेः कर्तृत्वानवरुद्धत्वात् । 'काष्ठं भस्मराशिः क्रियते' इत्यादौ कर्मत्वान्तरावरुद्ध-
क्रियायां तु तदनवरुद्धत्वापि व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । सन्ध्य तत्र सत्संसर्गात्वाऽभ्युपगमे
वाक्याभेदाऽऽपत्या तद्वाक्यत्वबोध्यस्य 'काष्ठं नश्यते, भस्म क्रियते, इति धान्यमृग-
जयो धम्येव 'भस्मकाष्ठविहृतिर्वा' इति संशयनिवर्तकत्वानापत्तेरित्याद्यन्वयप्रपञ्चितम् ।

एवं चाऽत्र पदैकवाक्यताया अनयासेनेवोपपत्तौ धात्वर्थमावनाप्रकाररुतृत्वे
भावनोरस्तिपतेहेतुत्वं निष्प्रमागरुमेव । नाऽपि मृगपशोचरं द्वितीयाऽऽपत्तिः । प्राति-
पदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वस्याऽविवक्षणात् । अत एव न तत्र पठोप्रसक्तिरपि । संस-
र्गस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव 'पठो जेपे' (पा०सू० २।३।१०) इत्य-
नेन सङ्घिघानात् । एवं 'घटो जाति' इत्यादावपि बोध्यम् । किन्तु प्रातिपदिकार्थे
तत्र प्रथमेव । नाऽपि 'नीलं घटं जानाति' इति प्रयोगाऽनुपपत्तिः । घटस्य क्रियान्त-
ररुतृत्वावरुद्धत्वेन कर्मत्वान्तरविशेष्यतानापन्नायां जानात्यर्थक्रियायां कर्म-
तायाः संसर्गात्वाऽसम्भवात् ।

'पश्य लक्ष्मण पम्पायां वक्रः परमधार्मिकः' ।

इत्यादावस्तीत्यच्चाहार्यम् । वस्तुतस्त्वन्न दृष्टान्तेन 'तण्डुलः पचति' इत्यादौ
बोधोऽऽपार्जनं न विचारसहम् । कर्मताऽन्यसंसर्गरूपव्यर्थविशेष्यरुतृत्वाप्रसिद्धौ
तथाऽऽपार्जनासम्भवात् । 'तण्डुलं पचति' इत्यादौ विभक्त्यर्थकर्मत्वसम्बन्धेन तादृ-
शबोधः प्रसिद्ध इति चेत्तर्हि तादृशगोत्रे द्वितीयान्ततण्डुलपरमभिव्यासतपवर्तितया-
नुपूर्वीज्ञानस्य हेतुतया तद्भावादेवाऽऽपाद्यस्याप्यऽसम्भवात् । तदुक्तम्-यादृशं कर्त्तुं
कचित् प्रसिद्धं तादृशत्वैवाऽऽपत्तिः सम्भवति' इति ।

परीक्षा

अत्रैव तु न वान्यनुपपत्तिः । तादृशक्रियारुतृत्वावरुद्धस्य कर्मत्वमित्यस्य धावनक्रिया-
कर्तृत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नं वा कर्मत्वसम्बन्धावच्छिन्नं वा
तादृशक्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता तच्छक्तित्वमित्यर्थः । एवं सति तण्डु-
लः पचतीत्यन्मात्कर्मत्वसम्बन्धावच्छिन्नतण्डुलप्रकारकशाब्दबोधोपपत्तिवारणाय भेद-
सम्बन्धावच्छिन्ननामार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनानन्वयं प्रत्ययजन्यो-
पस्थिनेर्विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वमिति यः कार्यकारणभावस्तद्विरोधोऽपि न । यत्र
भेदसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थनिष्ठप्रकारताया अन्यनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-
नवच्छिन्नत्वम्, तत्रैव कारणवाचः क्षतिकरः । अत एव पदैकवाक्यता । तादृश-
विनिष्टविशिष्टयावगादिबोधजनकत्वात्वापि मृगपशूश्च द्वितीयावृत्तिः । सम्भवति यत्र
प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वस्यान्वयविवक्षा, तत्रैव कर्मत्ववाचिणा विभक्ति-

दृग्णः.

एतेन 'पदय लक्ष्मण'इत्यत्र "अस्तिर्भवन्तीपरोऽनुप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति" इति भाष्यस्थाऽपिशब्दस्वारस्येन वाक्यपरिपोषकक्रियान्तराऽभावेऽन्तेरेष्याहार इत्यर्थ-
लाभेन प्रकृते वाक्यपरिपोषिकाया दर्शनक्रियायाः मत्त्वेन तदध्याहारे मानाभावात्
कर्मतासंयोगाऽन्वयोऽनुपपन्न इति दूषणमलप्रकम् । एवञ्चाख्याते प्रथमान्तपदसमा-
भिष्याहारे प्रायः प्रथमान्तार्थविशेष्यरूपबोधो निरावाधः । अत एव 'यो यः शूद्रस्य
एवति द्विजोऽन्नं सोऽतिनिन्दितः' इत्यत्र प्रथमपरामर्शितद्वौ द्विजपरामर्शकत्वमना-
यासेन सङ्गच्छते ।

ननु प्रथमान्तार्थविशेष्यरूपबोधवादिमने 'एवतिरुत्तरं चैत्रः' 'एवत.कल्पं चैत्रौ'
इत्यादौ कल्पवाच्यन्तस्य नामतया तद्विशेष्यवाचकतया च प्रथमान्तचत्रादिपदसमा-
नलिङ्गवचनत्वाऽऽपत्तिराल्याताथङ्कृतेः प्रथमान्तार्थचैत्रादावभेदान्वयापत्तिश्चेति चेद् ?
न । स्वार्थिकानां प्रापशः प्रहृन्पर्यताऽवच्छेदकगतकुत्सादिघोतकृतया प्रकृते प्रकृत्यर्थ-
ताऽवच्छेदकक्रियागतेपदममासत्वस्य कल्पवाच्योतनात् सत्त्वासत्त्वाभ्यां प्रकृत्यर्थताव-
च्छेदकममामस्य भारेपदममासत्वप्रतिपादककल्पवाच्यन्ते ननुमकैकवचनान्तरत्वयोरी-
क्षित्याम् । कल्पवाच्यन्तस्य नामस्येन समानविभक्तिकल्पेन च तदर्थस्य चैत्रेऽभेदान्व-
याऽऽपत्तिरिति तु मूलप्रलपितत्वादानादेयम् । लक्ष्यार्थकर्तुरभेदान्वयस्येष्टत्वात् ।
शक्यार्थस्य त्वयोग्यत्वादेवानन्वयात् । 'वः पः' इत्यादौ ष्यभिचारवारणाय व्युत्प-
त्तावसति बाधके इति विशेषणाच्चेत्स्याद्दुः ।

अग्नेदमाभाति-प्रथमान्तकृत्वाचकपदमभिष्याहारे प्रायः प्रथमान्तार्थविशेष्यरु-
बोध एव नैयायिकानाम् । क्वचित्तु 'पदय मृगो धावति' इत्याद्येकवाच्यताऽनुरोधान्
तिदर्थभावनाविशेष्योऽपि सः । तथाहि-त्रैपाङ्गणैरन्वयलीयैस्त्वाक्यतानुरोधान्
त्यर्थभावनाप्रकारकयोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेहेतुना कल्प्यते ।

नैयायिकैस्तु कर्मतासम्बन्धेन (तिदर्थभावनाविशेष्यकयोधे धातुजन्यभावनोप-
स्थितेस्तदिति सममेव । 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयो इति प्रवादानुरोधत्प्रथमान्तार्थकर्तृप्रका-
रकयोधे क्रियान्तरकृत्त्वविशेष्यतापन्नतिदर्थभावनोपस्थितेरेपि सत्कल्प्यते । तथा-
चौक्तस्यैः आवेयतासम्बन्धेन मृगविशिष्टधावनाऽनुकूलकृतेः कर्मतया दृश्येऽन्वये
मृगनिष्ठा या धावनाऽनुकूल्य कृतिस्तत्कर्मकर्तृनाऽऽश्रयस्त्वमिति वाक्यार्थबोधः । धा-
वनविशिष्टकृतौ च योषितकर्मत्वस्य "सविशेषणे हि" इति न्यायादावने पर्यवमानाद्य
प्रतिपिपादयिपितार्थस्याऽपि ह्यमः । नाऽपि मृगपदोत्तरं द्वितीयाऽऽपत्तिः, मृगकर्म-
तायाः एतद्वाक्यादलाभाद् । एवञ्च 'एवतिभवति' इत्यत्रापि 'प्रथमान्तार्थकर्तृवि-

परीक्षा

रिति स्वीकारात् । प्रकृते तु तस्य संयोगतया भानेन शक्यभावादिनि । अत एव
"चैत्रः पच्यते तद्दृष्टम्" इत्यत्र कर्तृत्वमस्यन्धेनान्वयवारणाय ध्युत्पन्नन्तरकल्पनं तद्वि-
रोधोऽपि । भेदसम्बन्धावच्छिन्नमुद्दनामार्थप्रकारकताऽन्वयबोधस्याप्रमिदतपैव तदा-
पत्तेरभावात् । 'तद्दृष्टं एवति, 'चैत्रेण पच्यते, इत्यादौ । विभक्त्यर्थविशेष्यक एव
बोधः प्रमिदः । यत्र तु 'पदय लक्ष्मण पच्यतां वरः परमवार्मिकः' इत्यादिप्रयोगः, तत्रा-
न्तीत्यन्याध्याहारेण वरपदार्थस्य तादान्वयसम्बन्धावच्छिन्नप्रथमवार्मिकनिष्ठप्रका-
रतानिरूपितविशेष्यतायच्छिन्नस्यैव कर्मतासम्बन्धेन दृष्टिनिर्वायसम्बन्धमनो न द्विती-

इत्यञ्च-पुत्रतीव्यत्रैकाऽऽश्रयिका-पाफाऽनुकूलाभायना । पच्य-
ते इत्यत्रैकाऽऽश्रयिका या विक्रित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः ।

दर्शनः

शिष्टा पाककृतितवर्त्तमानभावनाऽऽश्रयिका इति बोधात् तत्राऽन्येकवाक्यत्वाऽऽश्वतेरि-
ति । एवञ्च 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः' इतिन्यायाऽविरोधेनैव भाष्यकारोक्तपदैकवाक्यता
न्यायनयेऽपि सूत्रपादेत्यलं परमताऽनुवर्णनेन ।

कलितमाह—*इत्यञ्चेति* । आख्याऽर्थकर्तृप्रकारञ्चोर्धं प्रति धात्वर्थं भावनोप-
स्थितेस्तादृशकर्मप्रकारकबोधे तादृशकर्मोपस्थितेर्हृतुत्वे चेत्यर्थः । भावनेत्यस्य वर्त-
मानेत्यादिः । कर्माऽऽख्याते भावनाविशेष्यकबोधोपवर्णनं तु प्राचामनुरोधेन ।

मन्यास्तु—कर्मकृतिफलविशेष्यबोधस्य दृष्टत्वेन कर्माख्यातेऽपि तद्विशेष्यकबोध
एव न्याय्यः । एवञ्च प्रत्ययार्थं साक्षात्प्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्वमिति व्युत्पत्तिरपि
न विरुध्यते । अत एव 'इत्यते पुत्रः' इत्यर्थे, पुत्रीयतीति न । भिन्नार्थकत्वात् । किन्तु
पुत्रमिच्छतीत्यर्थं एवेति "सुष आत्मनः" (पा० सू० ३।१।८) इति सूत्रे भाष्ये उ-
क्तम् । अन्ययोर्भयप्राऽपि व्यापारविशेष्यकबोधेन भिन्नार्थकत्वकथनाऽऽश्रयिताः । अ-
स्मन्मते स्वेकत्र व्यापारो विशेष्योऽन्यत्रेच्छारूपं फलमिति भिन्नार्थकत्वं स्प-
ष्टमयं । कथञ्चान्तु कर्मणि प्रत्ययो दुर्लभोऽकर्मत्वात् । उक्तञ्च कैयटेन—'यदा क्रियाफ-
लस्य प्रधान्यं तदा धारयमेव—'इत्यते पुत्रः, न तु कथञ्चान्तस्तस्याकर्मकत्वात् कर्मणि
प्रत्ययाऽनुत्पादात्' इति । इत्यञ्च 'भावनाजन्यैकाश्रयिका वर्त्तमाना विक्रित्तिः' इति
बोध इत्याहुः ।

भाषाऽऽख्याते तु भावनैव विशेष्या । तथैवाऽनुभवात् । तिङ्त्वनुवादात् एव, किन्तु
लट्त्वादिना कालार्थकः । संख्या तु न तदर्थः । कर्मादिरूपाऽर्थोपस्थितत्वाऽऽमरहेत्वभा-
वेनैव तदर्थसंख्याया अन्वयाऽऽसम्भवात् । किन्तु 'न केवला' इत्यादिन्यायेन साधु-
त्वार्यमेवचनमेव । "एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते" इति सिद्धान्तात् ।

काले युक्ताभिसरणे मुह्यन्ते मृगमोहिकाः ।

उपद्रासिकाः समास्यन्ते क्षप्यन्ते हतशायिकाः ॥

इत्यत्र बहुवचनं तु भाष्यकारप्रयोगादेवेति प्राञ्चः ।

मन्यास्तु—एकवचनस्योत्सर्गिकत्वं सत्येव गमके, यथाऽन्यथात् तदुत्पत्तौ 'अव्य-
यादाऽनुप' इति । अत एव, "इयाप्" (पा० सू० ४।१।१) इति सूत्राऽभावे तिङन्ते-
भ्यस्तदुत्पत्तिमाशङ्क्य विडा संख्याया उक्तत्वान्नेति परिहृतं भाष्ये । त्वदुक्तेरीत्या

परीक्षा

यापत्तिरिति नैयायिकानुसारिमतम् । तत्र मनोरमम् । भाष्यसम्मतकवाक्यताया
अनुपपादनादिति ।

इत्यञ्च च—पूर्वोक्तव्यवस्थयासिद्धौ च । *इति बोध इति* । प्राचीनैः कर्माख्या-
तसमभिव्याहारेऽपि भावनाविशेष्यक एव शाब्दबोधः स्वीक्रियते, तदभिप्रायेणैवम् ।
तेषां "सुष आत्मनः क्वच" इति सूत्रभाष्ये "अयेह कस्माच्च भवति-इत्यने पुत्रः,-
इष्टः पुत्रः इति । भिन्नार्थकत्वात्" इत्युक्तम् । तत्रेऽप्यते पुत्र इत्यत्र भिन्नार्थकत्वं फल-
व्यापारयोर्व्यत्यासेनोपपादनीयम् । पुत्रीयतीति कथञ्चान्तुपुत्रकर्मकेच्छानुकूलव्या-

देवदत्तादिपदप्रयोगे त्याख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याऽभेदाऽन्वयः ।
'घटो नश्यति' इत्यत्राऽपि घ-ऽभिन्नाऽऽश्रयको नाशाऽनुकूलो व्यापार
इति योधः । स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसम-

दणः

यम् । एवञ्च हतशायिका इत्यत्रोपमाने बहुत्वोपपादकत्वद्वयचमवत् प्रकृते कारके कस्य-
चिद् द्वित्वाद्युपपादनस्याभावात् तदारोपासम्भवः ।

नच चैत्रग्रंथाविति द्विवचनादितस्तदवगतिः । चैत्रो मंत्रश्च पचत इत्यादौ तदभा-
वात् कारकान्वया-प्रागेव चैत्राद्यन्वितायास्तस्याः कारकान्वितत्वात् । भावाख्याते
स्योत्तरतिद्वाच्यकारकाऽप्रसिद्ध्या द्विवचनासम्भवाच्च । 'कस्यैकस्य' इत्याकाङ्क्षाया
योग्यजिज्ञास्यमन्विधन्या एवौचित्यात् । क्रियाया असत्त्वेन परिच्छेदकाकाङ्क्षाया
एवासम्भवेन तत्र तदन्वयोक्तेः पराहतत्वाच्च । पचतीत्यादिजन्यबोधानन्तरं जायमा-
मस्य सर्वमिद्वैक-वादिवैशिष्ट्येन जिज्ञास्यकारकयोधक 'कः कौ' इत्यादिप्रश्नस्याऽनुपप-
त्या सिद्धायाः कारकत्वान्वयप्रतीनेरनुपपत्तेरव कर्मणीत्यादिपदानुवृत्तौ मान-वात् ।
उक्तवानुपपत्तीयस्याप्याख्यातार्थक्रियाया पुरुत्वेऽपि संख्यासामान्याभाववत्त्वेऽपि
कचित् कर्तृकर्मादिव्यवहारेण सा नानैव प्रतीयते इत्यर्थान्न तद्विरोधोऽपि । ततः शाब्दम-
र्यादया धात्वर्थे तिर्थासङ्ख्याऽन्वय इत्यर्थस्यालाभाच्च । "गुणानां च परार्थत्वाद्"
(जैः ३।१। ९) इति तु प्रधानस्यान्वययोग्यत्वे सत्येव । अत एव कैपदादिभिस्तिर्था-
संख्यायाः कारक एवाऽश्रयः स्वीकृतः । एवञ्च भाष्यकारप्रयोगादन्यत्र भावाख्याते
द्विवचनाप्रसाध्यैवेत्यधिकं स्वयमुच्यते ।

भावाख्यातार्थकर्त्रादिभिरिति । 'समानविभक्तिर्योरेवाऽभेदान्वय' इति नियम-
स्य प्रागेव दूषितत्वादिति भावः । अकर्मकस्यलेऽपि फलव्यापारोभयार्थकत्वं धातोर-
न्येरपि स्वीकार्यमिति सूत्रपच्छाब्दशोधप्रकारमाह-
'घटो नश्यतीति' । तद्व्यापा-
राऽकाङ्क्षापामाह-
'स चेति' । *प्रतियोगित्वेति* । प्रतियोगित्ववैशिष्ट्यपन्तु निरूप-
कनासम्भवेन बोध्यम् । तत्समवधानमेव तत्रनुकूलो व्यापार इत्यर्थः ।

परीक्षा

तदर्थस्य—देवदत्तादिपदार्थस्य । सकर्मकशानुस्थले फलव्यापारयोर्वाच्यत्वं
व्यवस्थाप्याकर्मरूपातूनामन्युमयवाचकत्वमिति व्युत्पादयितुमकर्मकविशेषे योधप्र-
क्रियामाह—
'घटो नश्यतीत्यादिनाः* । *प्रतियोगित्वविशिष्टेति* । सामानाधिकर-
ण्यसम्बन्धेन प्रतियोगित्वविशिष्टेत्यर्थः । नाशसामग्रीसमवधानम् । नाशस्य या
सामग्री नाशानुकूलासामग्री, तस्या मेलनमेकत्र स्थितिः । एतेनात्र सामग्रीरूप एव
व्यापार इत्यर्थादुक्तं भवति । तथाच नाशस्तदनुकूलप्रतियोगित्वविशिष्टा नाशानुकूला
सामग्री धात्वर्थ इत्युक्तम् । फलव्यापारयोरेकाधिकरणवृत्तित्वोपपत्तये—प्रतियोगि-
त्वविशिष्टेति । इदमुपपत्त्यर्थं कचिद् व्यवहितदेशसम्बन्धानुकूलो व्यापारोऽपि
धात्वर्थः । अत एवोत्पत्तिकाले 'अष्टं तद्गृहं भवति' इति निशासंज्ञासूत्रे भाष्ये प्रयोगः
सदृच्छने । येषां तु मते नाशमात्रं धात्वर्थस्तेषां मते नाशे, उत्पन्ने, नाशस्य नाशा-

वधानम् । अत एव तस्यां सत्यां नश्यति, तद्व्यतिरेकः, तद्भावित्वे नश्यतीति (१)ति प्रयोगः । देवदत्तो जनाति, इच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नाऽऽश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः । स चान्तत आश्रयतेति रीत्योहाम् ॥ २ ॥

दुर्पणः

अत एवेति । यतो नाशमात्रं नार्थः, किन्तु प्रतियोगित्वविशिष्टनाशफलकत्वत्सामग्रीरूपो व्यापारोऽप्यत एवेत्यर्थः । फलव्यापारयोरकाधिकरणत्वाच्च न सकर्मत्वम् । एतदर्थमेव प्रतियोगित्वविशिष्टेत्युपात्तम् । यन्मते नाशमात्रं न धातोरर्थस्तन्मते नाशोत्पत्त्यनन्तरं नाशस्य सर्वैव सत्त्वावश्यतीति प्रयोगापत्तिस्तस्य च्छलाऽप्रतियोगित्वाच्च नष्ट इति प्रयोगाश्रुपपत्तिरिति सूचनाय, तस्यां सत्यामित्यादिना श्रैकालिकप्रयोगप्रदर्शनम् । नैयायिकमते तु लुप्यनिरूपणे वक्ष्यते ।

जानात्वादिमविषयार्थकानां ज्ञानाद्यतिरिक्तव्यापाराद्यर्थकत्वानभ्युपगमे सकर्मत्वानुपपत्तिं सूचयन् स्वमते शाब्दबोधे दर्शयति—*देवदत्तो जानातीत्यादि* । आदिपदभाषाधर्ममाह—*इच्छादीति* । ऋषिज्ञानातीत्यादावित्येव पाठः । *स घेति* । ज्ञानानुकूलो व्यापारश्चेत्यर्थः । सन्वेपणायात्ममनसंयोगस्यैव मुलभत्वादाह—*अन्तत इति* । तदनुपस्थितावित्यर्थः । *आश्रयतेति* । तस्या अनश्रयत्वस्यैव साऽव्यवहारोपाद्वापारत्वं निवांशमिति भावः ॥ २ ॥

परीक्षा

भावेन नष्ट इत्यादौ भूतार्थकप्रत्ययानुपपत्ति । मन्मते तु नेत्याह—*अत एवेति* । नाशमात्रमपीरूपव्यापारस्य धात्वर्थत्वादेव । *तदस्याम्*—सामग्र्याम् । *इति प्रयोग इति* । फलरूपस्य प्रत्ययार्थस्य सकर्मकत्वस्यैव व्यापारकर्मकत्वस्यैव व्यापारपदान्वयाभ्युपगमादिति । फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलानधिकरणवृत्तित्वं व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापारस्य च तत्रोत्पत्त्याद्यको धातुः सकर्मको भवति । अन्यथा स्वकर्मकः । प्रकृते फलतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतियोगितैव । व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धस्तु तादृशस्य व्यापारस्याश्रयतेति बोध्यम् । जानातीत्यादिमकर्मकधातूनामुपधातावच्छेदकेऽपि गौणं सकर्मकत्वमिति ये नैयायिका वदन्ति; तेषां मतमसमञ्जसमिति दर्शयितुं तेषां यत्र प्रयोगस्तत्र बोधप्रक्रियामाह—*देवदत्तो जानातीत्यादिना* । ज्ञानेच्छाद्यनुकूल-ज्ञानानुकूल, इच्छानुकूलचेत्याद्यर्थः । *अन्ततः* । तस्य गवेपणार्थं व्यापारान्तरस्यास्पृष्टौ । यद्यप्याश्रयता निरवयवा, तथाप्यारोपात्त्वावयवत्वकल्पनया व्यापारत्वमस्या बोध्यम् । *आदिना*—यत्ने इत्यस्य परिग्रहः । विषयताचात्र फलतावच्छेदकः सम्बन्धः । व्यापारश्चात्ममनसंयोगः । अत एव मनो जानातीत्युपपत्तेः । एतदनुपस्थानानामात्रे त्वाश्रयतावाप्तत्वमुक्तम् । यत्त्वावरणभङ्गानुकूलो ज्ञानरूपो व्यापार एव जानात्यर्थ इति, तत्र । धर्माधर्मौ जानातीत्यादावनुपपत्तेः । यत्र हि धर्माधर्मौ कर्मणो परोक्षौ तयोर्पदावरणं तयोर्मत्वापादकं तस्य परोक्षवृत्ति-

(१) एत च दृश्य वर्तमानधर्मप्रतियोगित्वरूपमश्रयत्वं प्रत्ययार्थ इति मते । वर्तमानधर्मप्रतियोगित्वरूपमश्रयत्वं तदर्थत्वे तु नेरुक्तं दृश्यमिति भावः ।

नन्याख्यातस्य कर्तृकर्मशक्त्ये, पचतीत्यत्रोभयबोधोपपत्तिः ।
कर्तृमात्रबोधवत् कर्ममात्रस्यापि बोधोपपत्तिरित्यतस्तान्पर्यग्राहक-
माह—

फलव्यापारयोस्तत्र फले तद्भ्यक्चिणादयः ॥

व्यापारे शंप्द्नमाद्यास्तु द्योतयन्त्याश्रयान्ययम् ॥३॥

तद्भादयः फले आश्रयाऽन्वयं द्योतयन्ति । फलाऽन्वयाश्रयस्य
कर्मत्वात्, तद्द्योतकाः कर्मद्योतकाः । व्यापाराऽन्वयाश्रयस्य
कर्तृत्वात्, तद्द्योतकाः कर्तृद्योतका इति समुदायार्थः । द्योतयन्ति-
तात्पर्यं ग्राहयन्ति ॥

नन्वेधं 'क्रमाद्भुं नारद् इत्ययोधि स' इत्यादौ, 'पच्यते ओद्नः
स्ययमेध' इत्यादौ च ध्यभिचारः । कर्मणः कर्तृबधिवक्ष्यायां कर्त्तरि

द्वयं:

उपोद्घातसङ्गत्या शत्रादीनां द्योतकतां निरूपयितुमाह—नन्विति* । ननु 'सङ्गु-
च्चरितः शब्दः सङ्गुर्ध्वं गमयति' इति व्युत्पत्तेर्न कदाऽर्धद्वयबोधोऽत आह—कर्तृमात्रबो-
धवदिति* । मात्रशब्दोऽवधारणे । *तात्पर्येति* । तत्तदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वल्प-
तात्पर्यपहजनकमित्यर्थः । अत एव 'कर्त्तरि शप्' इत्यादौ कर्त्तादिग्रहणं सायंरम् ।
अन्यथा "लः कर्मणि" (पा०सु० १।४।६९) इत्यनद्विहितलादेशेरेव कर्त्तादियोगेनान्य-
ल्पत्वात्सङ्गुर्ध्वं स्पष्टमेवेति भावः । मूले *फलव्यापारयोन्तरेति* । तत्रेति धातु-
पस्याप्ययोरित्यर्थः । 'फलव्यापारयोः' इति निर्द्धारणे मष्टमीत्याशयेन व्याचष्टे सारे-
फल इति ॥ ३ ॥

ध्यभिचार इति । यगादीनामन्वये, शत्रादीनां व्यतिरेके चेत्यर्थः । यगादि-
सत्त्वेऽपि फले आश्रयाऽन्वयाऽबोधोऽवधारणभावोऽपि व्यापारे तिष्ठं आश्रयान्वयान्

परीक्षा

रूपज्ञानेन भङ्गेऽपि तयोरभानापादकन्याज्ञानरूपावरणस्य परोक्षज्ञानेनानिवृत्तेः ॥ २ ॥

पचतीत्यादिपरिनिष्ठितघटको धानुस्ततो विहिता रुडादयन्तेपामयाः—संश्लेषत
उक्ताः । उपोद्घातसङ्गत्या तन्निमित्तकविक्रणानां तु द्योतकत्वमित्याह—नन्या-
ख्यातस्येत्यादिना* । ननु 'सङ्गुच्चरित' इति न्यायेन नोभयबोधोऽत आह—कर्त्त-
मात्रेति* । अत्र मात्रशब्दोऽवधारणे । *तात्पर्येति* । तत्तदर्थत्रिपयकप्रतीतीच्छयो-
च्चरितत्वरूपं यत्तात्पर्यं तद्ग्रहजनकस्त्वान् । यथा "कर्त्तरि शप्" इत्यादि । *तत्र*
पूर्वोक्तनिवृत्त्यर्थं सति । फलव्यापारयोरिति निर्द्धारणे सष्टमी, अन्वया. फलेऽन्वयः ।
तद्द्योतका । फले—आश्रयान्वयद्योतकाः । कर्मद्योतकाः । द्योतकरूपा या व्य-
ञ्जना तथा कर्मप्रतिपादकाः । एतेन पञ्चकं धात्वर्थं एव प्रत्ययान्तु द्योतका इति
सिद्धान्तः सूचितः ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तस्य द्योतकत्वकथनस्योत्सर्गिकत्वमिति बोधयितुमाशङ्कने—नन्वेवमिति* ।
ध्यभिचार इति । यगादिमत्त्वेऽपि फले—आश्रयान्वयान्त्वफलेऽवधारणान्वयद्योतक-

लकारे सति, “कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः” (पा० सू० ३।१।८७) इत्य-
तिदेशेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटामतिदेशाद्यगादिसत्त्वेऽपि कर्तुरे-
वयोधाद् व्यापारे एवाऽऽश्रयान्वयाच्च । अवोधीत्यत्रापि तुष्यतेः क-
र्त्तरि लुङ् । तस्य “दीपजन” (पा० सू० ६।४।१०४) इति चिण् ।
“चिणो लुक्” (पा० सू० ६।१०४) इति तस्य लुग् इति साधनादि-
न्याशङ्क्यामाह—

उत्सर्गोऽयं कर्मकर्तृविषयादौ विपर्ययात् ।

तस्माद् यथोचितं ज्ञेयं द्योतकत्वं यथागमम् ॥ ४ ॥

कर्मकर्तृविषयादौ—पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ ।
अत्र होकौदनाभिन्नाश्रयकः पाकानुकूलो व्यापार इति घोषः ।
क्रमादिति आदिपदमाह्यम् । अत्र सामान्यविशेषज्ञानपूर्वक
एकनारदविषयकप्रानाऽनुकूलः कृष्णाभिन्नश्रयकोऽतीतो व्यापार इति
घोषः ॥

दर्पणः

तदेवोपपादयति—*कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामित्यादि* । सौकर्यातिशयघोतनायां च
सद्विवक्षा तण्डुलादिगताग्निसंयोगादिरूपव्यापारस्यैव फलजनरतया घात्वर्थत्व-
विवक्षायामित्यर्थः ।

वन्तुतस्तु फलस्यापि जनकव्यापारगतपौवांप्यारोपेण व्यापारत्वेन भावादिति
पूर्वमुक्तत्वात्तण्डुलगतफलस्यैव व्यापारत्वेन विवक्षायामित्यर्थः । *माघनादिति* ।
तथाच व्यभिचारात् तद्दार्ढ्यात् घोतकृतेति भावः ।

क्रमादित्यादि । कर्मकर्तृविषयादाविति मूलस्यादिपदेनेत्यर्थः । सामान्ये-
त्यादि—क्रमादित्यस्य विवरणम् । सविषयघात्वर्थनिरूपितकर्मत्वस्य विषयत्वे पर्यव-
सानमित्यभिप्रेत्याह—*विषयकृति* । कर्मकंधानुममभिव्याहृतपगादीनां कर्मघोतक-
परीक्षा

तार्था व्यभिचारः । *कर्मण इत्यादि* । सौकर्यातिशयघोतनाय होनादनी विवक्षा ।
अत्र फलव्यधिकरणव्यापारस्य घातुवाच्यस्य त्यागः ; फलममादाधिकरणव्यापारस्य
तु घातुवाच्यत्वरूपनम् । एवं च व्यापारान्तरस्य कर्त्तृत्वरहितस्याकल्पनेन साकर्य-
लाम इति घोष्यम् । स च व्यापारः प्रकृते—तण्डुलनिष्ठोऽग्निसंयोगो मार्दवं वा
विवक्षितमिति ।

यद्वा फलमाश्रयैव घातुवाच्यत्वविवक्षा, तत्रैव व्यापारगतपौवांप्यारोपेण व्या-
पारत्वस्य कल्पनमिति । *माघनादिति* । एतेन तद्दार्ढ्यात् घोतकृतायां व्यभिचारे
दर्शितः । *आदिपदेति* । कर्मकर्तृविषयादाविति मूले पदादिपदं तद्माह्यम् ।

अत्र—क्रमादिवारस्ये धुने मनोनि घोषः । कर्मरक्षार्थमाह—*सामान्यविशेषेति* ।

यथोचितमिति—सकर्मकधातुसमभिव्याहृतभावसाधारणवि-
धिविधेयचिप्यमादि कर्मद्योतकमिति भावः ॥ ४ ॥

एवं सूचीकटाहन्यायेन सोपपत्तिकं वाक्यार्थमुपवर्ष्य, फलव्या-
पारयोः इति प्रतिज्ञातं धातोर्व्यापारवाचित्वं लडाद्यन्ते भावनाया
अवाच्यत्वं ददतः प्रामाकरादीन् प्रति व्यवस्थापयति—

व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया ।

कृजोऽकर्मकतापत्तेर्नहि यत्नोऽर्थ इप्यते ॥ ५ ॥

दर्पणः

त्वाद्वाह—सकर्मकेति* । पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्यादौ । यमादि तु न तथा, किन्त्वा-
तिदेशिकम् । “कर्मवत् कर्मणा” (पा०सू० ३।१।८७) इति विहितातिदेशं कार्यातिदेश-
त्वस्याऽऽकरे सिद्धान्तिनत्वात् तत्र व्यभिचार इति भावः । *भावसाधारणेति* ।
भावकर्मणोः “सार्वधातुके यक्” इत्यादिविहितेत्यर्थः । तेन “दीपजन” (पा०सू०
३।१।६१) इत्यादिविहितव्यावृत्तिः ॥ ४ ॥

पृथमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । ननु फलव्यापारयोरित्यनेन सामान्यतो धातोः
फलव्यापारवाचकत्वप्रतिज्ञातस्योत्तरक्षणे एवोपपत्तिभिस्तद्भवव्यवस्थापनं कर्तुमुचितम्,
न तु वाक्यार्थनिरूपणानन्तरम्, तेन जिज्ञासाविच्छेदादित्याशङ्क्यामाह—सूचीक-
टाहन्यायेनेति* । तथाच सामान्यतः फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वे, आश्रयस्य तिद्ध्यत्वे
च ज्ञाते, निरसनीयत्ववादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुप्रतिपाद्यतया च प्रथमं वाक्यार्थं एव
शिष्यजिज्ञासोद्भवात् । स एवाऽऽदौ निरूपितो, न तु धात्वर्थः । निरसनीयत्वहुवादि-
प्रतिपत्तिकत्वेनातिदुरुह्यतया च तस्य पूर्वमजिज्ञासितत्वादिति भावः ।

‘लडाद्यन्ते’ इत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा धातुपरम् । तथाच पञ्चेत्, पच्येते-
त्यादौ पञ्चादिधातादित्यर्थः । *अवाच्यत्वम्* । वाच्यतानिरूपकत्वाऽभावम् ।

परीक्षा

यथोचितमित्यत्रोक्तमौचित्यं दर्शयति—सकर्मकेति* । सकर्मकधातुसमभिव्याहृत-
यकः कर्मान्वयद्योतकत्वासम्भवः, कर्मण एवाभावादत आह—सकर्मकेति* । भाव-
साधारणेन विधिना “चिप् भावकर्मणोः” इत्यनेन विहितश्चिप्, “सार्वधातुके यक्”
इत्यनेन विधेयो यो यक् स तद्द्योतक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु “फलव्यापारयोर्धातुः” इति या धातोः फलव्यापारोभयवाचकतोक्तिस्तद-
नन्तरं ये धातोर्भयवाचकत्वादिनस्तेषां मतं निरसनीयम्; तदनन्तरं वाक्यार्थस्य
वर्णनमुचितम्, तथा तु न कृतम्, किन्त्वादौ वाक्यार्थवर्णनमेव कृतमित्यत्र किं
बीजमत आह—सूचीति* । धातोर्भयवाचकत्वस्याश्रयस्य तिद्ध्यच्यत्वस्य च
कथनानन्तरं निरसनीयत्ववादिविप्रतिपत्तिकत्वेन वाक्यार्थवर्णनं एव शिष्यजिज्ञासोद्-
यात्तरूपणमेवादौ कृतमिति भावः । व्यापारवाचित्वमित्यस्य व्यवस्थापयतीत्य-
त्रान्वयः । *लडाद्यन्त इति* । अत्र परसमीपवाचकान्तशब्देन लडादिशब्दस्यातद्गु-
णसंविज्ञानबहुव्रीहिणा अस्य समुदायस्य धातुपरत्वं दृष्टव्यम् । *प्रामाकरादीनित्या-

पचति पाकमुत्पादयति; पाकानुकूला भावना, तादृश्युत्पादना इत्यादिविचरणाद् विद्रियमाणस्यापि तद्वाचकतेति भावः ।

दर्पणः

‘प्राभाकरादीन्’ इत्यादिना नैयायिकसंग्रहः ।

। यद्यपि व्यापारो धात्वर्थत्वेन नैयायिकसंग्रहः, तथापि नाश्रौतन्मते भावनापद-
इत्यपदे इत्येव इति भावः । ‘व्यापारो भावना संव’ इत्यादिपूर्वादेशस्य यो ‘धुणभूतस्त्वयवैः’
इत्यादियुक्तलक्षणलक्षितोऽर्थस्तद्वाचकव्यापारपदं भावनादिपदैर्विद्रियते । विद्रियमाणस्य
विचरणमनार्थकत्वेन धातोर्भावनावाचकत्वसिद्धिरित्यर्थः । तत्रोऽपदे इत्येव विधेययोर-
क्यमापादयतः सर्वनाम्नः पर्यायेणान्वतरलिङ्गत्वस्य ‘शैत्यं हि यन् सा प्रकृतिर्जल-
स्य’ इत्यादिषुहुषु स्थलेषु दर्शनात्तत्र ‘सा’ इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशानुपपत्तिः । पुंलिङ्ग-
त्वेऽपि, ‘सोऽचि लोपे चेन्’ (पा०सू० ६।१।१३४) इति लोपेन साधुत्वाच्च । भावनैव
वाऽन्नु तत्पदपरामृष्या ।

ननु सम्भवेदेवं धातोर्व्यापारार्थकत्वे, तत्र च किं मानमित्याशङ्क्य ह्यत्र धातुवि-
चरणे मानं दर्शयति सारं—पचति पाकमुत्पादयतीति । ननु ‘या श्रिया भावना संवो-
त्पादनाऽपि च सा स्मृता’ इत्युक्तेऽपि श्रियाया भावनात्वलाभे किमिति व्यापारप-

परीक्षा

दिनाः—प्राचीननैयायिकसंग्रहः । तन्मते व्यापारस्य धातुवाच्यत्वेऽपि भावनापद-
वाच्यत्वं नास्ति यत्र, तत्रान्तन्मतनिरामोऽप्यभिप्रेत्येन व्यापार एव भावनापदप्रति-
पाद्य इति प्रदर्शनेन ह्यत्र इति तेषामुक्तिरपि निरस्तंति भावः ।

• प्राभाकराः—इत्यादिकं नाम्यातार्थः; तद्विषयकताभेदबोधस्य विवादप्रस्त-
त्वान्, किन्तु कालमुद्ध्यते अनन्वयत्वान् । ‘चेन्नः पचति, ‘रथो गच्छति’ इत्यादी
धात्वर्थस्य पाठान्त्यादेः स्वजनककृतिमत्वात्प्रत्ययविशेषेण प्रयमान्ताये प्रका-
रत्वं तस्य शास्त्रान्तराभावात् प्रति प्रकारत्वं भावनाविशेषकस्य शाब्दबोधः ।

न च ‘मैत्र. पच्यते तद्गुहः, इत्यतो मैत्रप्रकारकः स्वकृतिकृतिमत्वसंमर्गकोऽन्य-
यशोधो न जायते इत्यनुमतिभेदम्, तदुपरचये नामार्थधात्वर्थयोरन्ययशोधोऽन्युत्पन्न
इति स्वीकार्यमिति कथं धात्वर्थस्य प्रयमान्ताये प्रकारत्वमिति वाच्यम् ? धात्वर्थे
भेदयन्मन्त्रेण नामार्थप्रकारकान्वयबोध एवाव्युत्पन्न इति स्वीकार्यमनु शास्त्रान्तराभावात्
नामार्थविशेषकोऽपि नास्तीति स्वीकार्यमित्याशङ्क्यात् ।

न च ‘ज्ञानं चैत्र, इति शब्दाज्ज्ञानप्रकारक-आश्रयत्व-संमर्गकान्वयशोधोऽपि न
जायते इत्यतो भेदयन्मन्त्रात्त्वर्थप्रकारकनामार्थविशेषकान्वयशोधोऽन्युत्पन्न
इति स्वीकार्यमिति वाच्यम् ? अत्र ज्ञानस्य नामार्थतया नामार्थयोर्भेदान्त्वयशोधोऽ-
न्युत्पन्न इति व्युत्पत्त्यन्तरेण तस्य वारण्यम्भवादित्याहुस्तन्मतनिरामोऽप्यभिप्रेत
इत्याशयेनाह—प्राभाकरादीनि । व्यापारो-भावना, संवोत्पादनेत्यत्र सति धी-
तिनिर्देशो विरयस्य धीत्यात् । सर्वनाम्नामुद्देश्यविधेयान्वतरलिङ्गत्वस्य ‘शैत्यं हि
यन्सा प्रकृतिर्जलस्य’ इत्यादी बहूनां दृष्ट्यात् । विद्रियमाणस्य-धातोर्लक्षणवाचकता-
भावनावाचकता । एतेनोभयमन्यगिदम् । ननु ‘या श्रिया भावना संवोत्पादनाऽपि

व्यापारपदं च फूत्कारादीनामयत्नानामपि फूत्कारत्वादिरूपेण वाच्यतां ध्वनयितुमुक्तम् । अत एव पचतीत्यत्र अघःसन्तापनत्वफूत्कारत्वचूल्ह्युपरिधारणत्वयत्नत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः ।

नचैवमेपां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्या कृत्स्नमेव तदवच्छेदकं वाच्यम्, रथो गच्छति, जानातीत्यादौ च व्यापारत्वादिप्रकारकबोधो लक्षणयेति नैयायिकरीतिः साध्वी । शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववद् गुरुणि सम्भवात् तयोर्वैपम्यं

द्वयं.

दोषादानमत आह—व्यापारपदञ्चेति* । तथाच व्याप्रियुत्तेऽनेनेति करणव्युत्पन्नेन भावव्युत्पन्नेन वा व्यापारपदेन फलानुभूत्यावतामधिभ्रमणादीनां भावनात्वलाभाय तदुपादानम् । क्रियापदेन ॥ कृतिपदवचनमात्रार्थकनोक्तविवरणान् कृते रथ भावनात्वलाभः स्यादिति तदुपात्तमिति भावः ।

अत पृथेति । तत्तद्व्युत्पन्नं फूत्कारत्वादीनां धातुवाच्यत्वादेवेत्यर्थः । *सर्वसिद्ध इति* । अत एव पचतीत्युक्ते फूत्कारादिमात्रं वेति सन्देहाऽनुदपादिति भावः । यद्रीत्या नैयायिकैः व्यापारत्वस्याख्यातवाच्यतावच्छेदकत्वं निरस्य कृतित्वस्य तद्व्यवस्थापितम्, तद्रीत्यैव धातोः कृतित्वमात्रं शक्यतावच्छेदकं भविष्यतीति तदस्याऽऽशङ्कां निराकरोति—नचैवमेपामित्यादि* । 'न च' इति साध्वीरथनेनान्वितम् । *पृथम्*—अधिभ्रमणत्वादीनाम् । *गौरवेति* । धातुवाच्यत्वावच्छेदकत्वे गौरवापत्येत्यर्थः । तेषां कृतित्वापेक्षया गुरुत्वान्नानत्वाच्चेति भावः ।

तदवच्छेदकमिति । धातुवाच्यतावच्छेदकमित्यर्थः । ननु कृतेरेव धात्वर्थत्वे रथादावचेतेन तदूवाधात्तादृशप्रयोगानुपपत्तिरत आह—रथो गच्छतीत्यादि* । व्यापारादीत्यादिनाऽऽश्रयत्वप्रतियोगित्वपरिग्रहः । जानातीत्यादावित्यादिपदपाठे घटो नश्यतीत्यादौ नाशाश्रयत्वस्य बाधात्प्रतियोगित्वे एव लक्षणाया द्रष्टव्यत्वात् ।

नैयायिकरीतिरिति । आख्यातार्थविचारे हि सैव्यापारे लक्षणां कृती च शक्तिस्वीकृत्याऽयं प्रयोगः समर्थितस्तद्वन्मयाऽपि समर्थनीय इति सादृश्यात् रीतिपदोपादानम् । न त्वन्यांशे तन्मताऽऽदर इति भावः । लाघवोपलब्धमानादेवाऽर्थसिद्धिर्न केवलाहायवादित्याशयेन मीमांसक्रीत्या तद्रीतेरेवाऽमापुत्वमाबिन्करोति—शक्यतावच्छेदकत्वस्येति* । तथाच शक्तिगुरुणाऽपि घर्मेणावच्छिद्यते, अपति वाचके कृतित्वावलक्षणावदित्यनुमानात्तेषु शक्तिः सेत्स्यतीति भावः ।

ननु तेषां कृतित्वाऽपेक्षया गुरुत्वमेव बाधकमत आह—तथोरिति* । शक्यतावपरीक्षा

॥ मा स्मृता" इत्येव कुनो नोक्तमत आह—व्यापारपदमिति* । अत एव*—फूत्कारत्वादिना वाच्यतास्वीकारादेव । *सर्वसिद्ध इति* । अत एव नत्तद्व्युत्पन्नप्रकारकसंशयानुत्पादकनिर्वाहः ।

तदन्वयस्य शङ्कां निरस्यति—नचैत्यादिना* । *पृथम्*—फूत्कारत्वादीनाम् । *गौरवेति* । नानात्वादित्यादिः । *नैयायिकरीतिः* । नैयायिकस्य कृतित्वस्याग्न्यात्वाच्यतावच्छेदकत्वमाधिका रीतियुक्तिर्लघवव्ययनस्या सेत्यर्थः । *तयोः*—शक्य-

वीजाभावात् । न च पचति, पाकं करोतीति यन्नार्थककरोतिना विवरणाद्-अन्न एवाऽऽख्यातार्थ इति चाच्यम् । रथो गमनं करोति, वीजादिना अङ्कुरः कृतः, इति दर्शनात्कृञो यन्नार्थकताया असिद्धेः ।

दर्पणः

च्छेदकत्वलक्ष्यतावच्छेदकत्वयोरित्यर्थः । *वीजाभावादिति* । सम्भवति समनियते लघौ धर्मे गुरौ तदभावादित्यस्य प्रकृतेऽनवतारणे यद्यवच्छेदकत्वं स्वरूपसाम्यन्धविशेषस्तदा सत्स्वरूपत्वस्य गुरुणामपि सत्त्वात्किमनुपपन्नम् । अयातिरिक्तम्, तदा गुरुधर्मेऽपि सत्स्वीकार आवश्यकः । गङ्गातीरत्वं लक्ष्यतावच्छेदकमिति व्यवहारात् । घृत्यवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वस्योभयत्र साम्याच्च । तत्र न्यूनाऽतिरिक्तवृत्तित्वरूपाऽवच्छेदकत्वमादाय तादृशस्यवहारो यदि, तदा सर्वत्रैव तथास्त्विति भावः ।

ननु लाघवादेव न तन्व्याऽवच्छेदकत्वं वदाम, किन्तु मानादपीत्याशङ्कते—*न घेति* । यन्नार्थककरोमिनेत्युक्त्या व्यापारजन्यत्वप्रतिसन्धानाऽविशेषेऽपि घटाङ्कुरयोः कृताऽकृतव्यवहारात्कृञो यन्नार्थकत्वं सिद्धमेवेति ध्वनयति—*विवरणादिति* । तदर्थप्रतिपादकपदकथनरूपादित्यर्थः । धातुमात्रम्—यत्नत्वविशिष्टे शक्तम्, बाधकं विना यत्नत्वविशिष्टाऽर्थककरोतिप्रतिपादिताऽर्थकत्वाद् । यद्यद्विशिष्टबोधकपदप्रतिपादितार्थकं भवति तत्तत्र शक्तम् । घटत्वविशिष्टाक्तघटपदप्रतिपादितार्थककृलशादिपदवदिति सामान्यतो दृष्टाऽनुमानविधया शक्तिप्रादुक्त्वाद्विवरणस्येति भावः । यत्न एवार्थ इति पाठः । यत्न एव आख्यातार्थ इति पाठस्तु प्रकृतसन्दर्भविद्भिः । *अर्थः*—धात्वर्थः । एवकारेण व्यापारस्य वाच्यत्वव्यवच्छेदः ।

कृञो यन्नार्थकत्वे एव धातुमात्रस्य तदर्थकत्वसम्भावना । तदेव गगनकुमुभोपमानमित्याह—*रथो गमनं करोतीत्यादि* । रथादावचेतने यत्नस्य बाधेन तादृशप्रयोगाऽनुपपत्त्या न कृञो यन्नार्थकत्वम्, अपि तु व्यापारार्थकत्वमेवेति, तेन विवरणादातोर्व्यापारार्थकत्वमेव सिद्धयतीति भावः ।

ननु 'रथो गच्छति' इति प्रयोगस्थधात्वर्थप्रतिपादककृञो व्यापारं लाक्षणिकत्वात् तेन यन्नार्थकत्वक्षतिरत आह—*वीजादिनेति* । तथाच कृञो व्यापारे प्रयोगप्राप्त्यर्थेण तत्रैव शक्तिर्न्याप्येति । तेन विवरणादातोर्व्यापारार्थकत्वमवश्यमङ्गीकरणीयमिति भावः ।

अत्रेदमवधेयम्—वैयाकरणमतेऽपि पक्षत्यादेः फृत्कारादिव्यापारे व्यापारत्वेनैव

परीक्षा

तावच्छेदकत्वलक्ष्यतावच्छेदकत्वयोः । *विवरणादिति* । आख्यातार्थस्य विवरणादित्यर्थः । यन्नार्थककरोतिना विवरणादिति भवदुन्निरेवासङ्गतेत्याह—*रथो गच्छतीत्यादिना* । तथा च कृञोऽप्यप्राप्ते-प्रयोगप्राप्त्यर्थेण तत्रैव शक्तिरूपनमुचितम् । तेन च विवरणादातुरपि व्यापारत्वाच्च इति भावः । अत्रेदमवधेयम्—फृत्कारत्वादीनां बहूनां वाच्यतावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया व्यापारत्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वमेवोचितम् । अत एव व्यापारस्य व्यापारमामान्यार्थककरोतिना विवरणं सङ्गच्छते । फृत्कारत्वादिना बोधस्तु लक्षणया । अन एव तत्र तत्र पचतीत्यादेर्विवरणवाक्ये व्यापारत्वेन व्यापारो-ल्लेखः प्रामाणिकानां दृश्यत इति ।

किञ्च भावनाया अवाच्यत्वे घटं भावयतीत्यत्रेव घटो भवतीत्यत्रापि द्वितीया स्यात् । नचाऽत्र घटस्य कर्तृत्वेन तत्संज्ञया कर्मसंज्ञायाः बाधात्र द्वितीयेति वाच्यम् । अनुगतकर्तृत्वस्य त्वन्मते दुर्वचत्वेन घटस्याकर्तृत्वात् । कृत्याश्रयत्वस्य कारकचक्रप्रयोजकत्वस्य वा घटादायभावात् । घात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमाश्रातिव्यापकत्वात् ।

दर्पणः

शक्तिः, व्यापारसामान्यार्थककृत्वा विवरणात् । एवञ्च व्यापारत्वेन कृतेऽपि मङ्गहात् 'मत्तो भूतं, न तु मया कृतम्' इति उपपद्यते इति तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते । तत्तद्रूपेण क्वचिद् बोधस्तु पक्षस्थादीनां तत्तद्रूपावच्छिन्ने लक्षणयोपपाद्यः । 'शक्यादभ्येन रूपेण ज्ञाने भवति लक्षणा' इत्यभियुक्तेः ।

अत एव वाक्यार्थप्रदर्शनाश्वसरे विक्रित्यनुकूलो व्यापारः, ज्ञानाऽनुकूलो व्यापार इति व्यापारसामान्यार्थकव्यापारपदेन स्वोत्कीर्णितस्य सङ्गतिरिति । 'कृतोऽकर्मकृतापत्तेः' इति मूलमवतारयति—*किञ्चेति* । *अवाच्यत्वे*—घात्वशक्यत्वे । *द्वितीया स्यादिति* । घात्वर्थोत्पत्तिरूपफलाऽऽश्रयत्वात् ।

ननु घटो भवतीत्यत्र कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्ववापेऽपि घात्वर्थफलाऽन्विताऽऽलयात्तार्थव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वसत्वात्तेन कर्मत्वस्याश्वस्य बाधेन मोक्षस्थले द्वितीयाप्रमक्तिः । अन्यथा कर्तरे लकारोऽप्यनाकरतामापद्येतेत्याशङ्क्य निराकुरुते—*नचेति* । *घटस्येति* । घटं भावयतीत्यत्रेव, घटो भवतीत्यत्राऽपि द्वितीयाऽऽपत्तिः । मन्मते तु घात्पात्तव्यापाराऽऽश्रयत्वेन पर्या कर्तृसंज्ञाया बाधात्र तदापत्तिरिति भावः ।

निराकरणप्रकारतामाह—*अनुगतेति* । चेतनाऽचेतनमाधारणेत्यर्थः । *स्वन्मते* । भवदीयमते । *दुर्वचत्वेनेति* । वक्तुमाशक्यत्वेनेत्यर्थः । तदेवाऽऽह—*कृत्याश्रयत्वस्येति* । तस्याऽचेतनेऽव्याप्तत्वादिति भावः । *कारकचक्रप्रयोजकत्वस्येति* । तद्घात्वर्थोपनिखिलकारकप्रवर्तकत्वरूपस्य चेत्यर्थः । *नैयायिकमुत्रं निरस्य मीमांसकं प्रत्याऽऽह—*घात्वर्थेति* । *कारकमात्रेति* । मात्रपदं कृत्स्नाऽर्थकम् । सर्वस्याऽपि कारकस्य घात्वर्थोऽनुकूलवत्किञ्चिन्क्रियाश्रयत्वात् । क्रियाजनकत्वस्यैव कारकत्वादिति भावः ।

मन्वचेतने कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य बाधेऽपीतरव्यापाराऽनधीनत्वप्रकारकविवक्षा-
परीक्षा

कृत् इत्यादिवक्ष्यमाणमूलमवतारयति—*किञ्चेत्यादिना* । *अवाच्यत्वे*—घात्ववाच्यत्वं । *द्वितीया स्यादिति* । घात्वर्थफलाश्रयत्वस्य द्वितीयोत्पत्तिप्रयोजकस्य सत्वात् । व्यापारस्यापि घातुवाच्यत्ववादिमते ॥ पर्या कर्तृसंज्ञा बाधान् द्वितीयेति भावः । ननु मन्मतेऽपि तथा बाधोऽस्त्विति तदाशङ्कान्निरस्यति—*नचेति* । नैयायिकैरेदेशिमन्निरस्यति—*कारकचक्रेति* । तद्घात्वर्थोपनिखिलकारकप्रवर्तकत्वं हि तत्त्वमिति तेषां भवत् । *अतिव्यापकत्वादिति* । स्वस्यव्यापारद्वारं सर्वेषां क्रियावत्कृत्वरूपकारकत्वादिति भावः ।

मपि च भावनाया अवाच्यत्वे धातूनां सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभाग उच्छिन्नः स्यात् । स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं, स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं या सकर्मकत्वं भावनाया वाच्यत्वमन्तरेणासम्भवि । अन्यतमत्वं तत्त्वमिति

दर्पणः

विषयव्यापाराश्रयस्वरूपकारकप्रयोजकतृत्वस्वरूपमेवकर्त्तृसंज्ञानियामरुम् । व्यापारश्च क्वचित्कृतिः, क्वचिन् संयोगादिरेव । तादृशव्यापाराश्रय एव 'स्वतन्त्र कर्ता' (पा०सू० १।४।१४) इति सूत्रे स्वतन्त्रप्रदार्थः । तत्सूत्रप्रणयनसामर्थ्यात् । तदुक्तं 'कारके' (पा०सू० १।५।८३) इति सूत्रे भाष्ये—“प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्राः व्यवाये स्वतन्त्रा । किं पुनः प्रधानं ? कर्ता । कथं ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति । यत्सर्वेषु कारकेषु सन्निहितेषु कर्ता प्रवर्त्तयिता भवति” इति स्थाली काष्ठैः पचतीत्यादौ स्थाल्येव तत्त्वेन विवक्षिता इति तद्भावः । वक्ष्यते चाधिकमुपरिष्ठात् ।

मीमांसकमते प्रसक्तदूषणोद्घृतिरपि वक्ष्यमाणैव । एवञ्च घटगततादृशव्यापारस्यैव स्वातन्त्र्यविवक्षया कर्तृत्वस्य विराधापेन न द्वितीयाप्रसङ्गोऽत आह *अपि चेति* ।

स्वार्थफलेति । शक्यतावच्छेदककोटयप्रविष्टाऽऽश्रयत्वेन फलस्य विशेषणान्न जीवत्यादावतिप्रसङ्गः । एवमविवक्षितकर्मकत्याऽभावत्वेनाऽपि स्वार्थो विशेषणीयः, नाऽतोऽविवक्षितकर्मतयाऽभ्युपगतभावलकारप्रकृतिकरूपधातौ सः । वैयधिकरण्यं स्वयं विवेचयिष्यते ।

असम्भवीति । तथाच 'व्यापारवाचकत्वं धातोरावश्यकमिति भावः' । *अन्यतमत्वमिति* । पच्यादिधातून् श्रद्धाहिकयोपादाय तावन्नित्तिभिन्नत्वमित्यर्थः ।

परीक्षा

नन्वेतनेऽपि कारकान्तरव्यापारानधीनव्यापाराश्रयत्वस्वातन्त्र्यसत्त्वात् “स्वतन्त्रः कर्ता” इत्यत्र तादृशस्वातन्त्र्यस्य विवक्षया परया कर्त्तृसंज्ञया बाधाश्च द्वितीयापत्तिः । अत एव 'स्थाली पचति' इति प्रयोगो दृश्यते । तदुक्तं “कारके” इति सूत्रभाष्ये—“प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्राः व्यवाये स्वतन्त्रा । किं प्रधानम्—कर्ता । कथं ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति । यत्सर्वेषु कारकेषु सन्निहितेषु कर्ता प्रवर्त्तयिता भवतीति । एवं च यदा यस्य स्वातन्त्र्यविवक्षा ; तदा तस्य कर्त्तृत्वम्, तदा तन्नित्तो व्यापारो यथायमभूदनीयोऽन्तत आश्रयत्वमेवेत्यत आह—*अपिचेति* । *स्वार्थफलेति । नच जीवत्यादिष्वतिव्याप्तिः, तेषामपि प्राणधारणानुवृत्तव्यापारादिवाचकतया तादृशव्यापारिरूपफलव्यापारवाचकत्वादितिवाच्यम् ? स्वशक्यतावच्छेदकघटकाश्रयाविशेषितत्वेन फलस्य विशेषितत्वान् । *असम्भवीति* । व्यापारस्य धात्ववाच्यत्वे उक्तस्वार्थस्य निर्वक्तृमशक्यतयोक्तव्यवस्थाया असम्भवादित्यर्थः । *अन्यतमत्वमिति* । सकर्मकत्वप्रकारकप्रामाणिकव्यवहारविषयान् पच्यादिधातून् तत्तद्व्यक्तिरेनोपादाय तत्तदन्यतमत्वं सन्मरुत्वम् (१) तच्चदिन्नत्वरूपं वाच्यमि-

फलस्थानीयत्वेनेति शेषः । कृञ इति धातुमात्रोपलक्षणम् । सर्वेषामप्यकर्मकतासकर्मकता वा स्यादिति भावः ।

अथवा—‘व्यापारो भावना’ इत्यर्थेन व्यापारस्य धात्व्यत्वं प्रसाध्य फलांशस्यापि तत् साधयन् नैयायिकाभ्युपगतं जानातिकरोत्यादेः फेचलक्षणादिक्रियामात्रवाचित्वं दूषयति—*कृञ इति* ॥

दर्पणः

मन्येतावता शाहनादीनां व्यापारार्थकत्वं सिद्धम्, न धातुमात्रस्येत्यतः कृन्पूर्वं धातुमात्रपरतया व्याचष्टे—*कृञ इति* । *धातुमात्रोपलक्षणमिति* । कृन्पूर्वं शक्यलक्ष्यमाधारणधातुत्वेनाऽऽहस्त्वार्यलक्षणया धातुमात्रबोधकम् । तथाच धातुमात्रस्याऽकर्मकतापत्त्या न फलमात्रार्थकता, किं तु व्यापारार्थकताऽपीत्यर्थः । *अकर्मकतेति* । पूर्वोक्तमिन्नसर्वधातूनां सैत्यर्थः । यदि फलवाचकत्वमेव सकर्मकत्वं, तदा सर्वेषामविशेषेण सकर्मकत्वेव स्यादित्याह—*सकर्मकतेति* ।

वस्तुतस्तु उक्तयुक्त्या धातोर्व्यापारार्थकत्वसिद्धिस्तदैव स्याद्यदि त्वाऽप्यफलेत्यादि सकर्मकलक्षणं सकर्मकधातुमात्रसाधारणं स्यात् । तदेव न । अद्याद्युपसृष्टशीङ्गादिष्वव्याप्तेः । तस्माद् श्वादीनां धातुस्वरज्जापत्तिः । मंत्रेण पाचयतीत्यादौ मन्त्रादीनां कर्तृत्वाऽनुपपत्तिश्च तथा । अत एव—

निवृत्तप्रेषणाद्घातोः प्राकृतेऽर्थे गिज्जिन्यते ।

इत्याद्युपपत्तिरिति दिक् ।

ननु ‘कृजोऽकर्मकतापत्तेः’ इति ग्रन्थो न मीमांसकमतनिराकरणपरः । तस्य तस्मान् करोतिरित्यादिना निराकरणप्रमाणत्वात् तैः कृजा यत्नार्थकत्वाऽभ्युपगमाच्च । नापि नैयायिकमतनिरामपरः । नैयायिकैः फलव्यापारयोर्भयोरपि धातुवाच्यत्वाऽभ्युपगमान् । तदुक्तमालकातवाद्गीर्धितौ ‘स्तां वा फलव्यापारौ धृयगेव धात्वर्थौ’ इति । धातोः फलाऽऽकृञ्जन्व्यापारार्थकत्वे कर्माख्याते फलस्य द्वेषा भानापत्त्या तयोर्विशकलितयोरेव शक्तिर्ज्यायमीति तद्भावः । फलस्य धातुवाच्यत्वे परं केषाञ्चिन्न्यायविदां विप्रतिपत्तिः । कर्माख्यातेन द्वितीयया च तद्भाममम्भवात् । किञ्चित्दृष्टव्यस्य धातुमात्रस्य व्यापारार्थकत्वमाधकत्वे धातोरकर्मतापत्तेः, ‘फलमात्रार्थता न हि’ इत्येव मयाञ्च ॥ कृञ इत्यपरितोपादन्यायपरतया मूलमवतारयति—*अथवेति* ।

प्रसाध्येति । पूर्वोऽर्द्धस्य विवरणपरतया व्याख्यानादिति भावः । *तदिति* । धातुवाच्यत्वमित्यर्थः । *जानातिकरोत्यादेरिति* । निर्दिष्टयत्नार्थकमिन्नसविषयार्थकधातुमात्रोपलक्षणम् । *क्रियामात्रेति* । मात्रपदेन फलव्यवच्छेदः । सकर्मकाणां प्रायशः फलाऽवच्छिन्नव्यापारवाचकत्वं, विशकलितफलव्यापारोमयाऽर्थवत्त्वं वा जानात्यादीनां तु ज्ञानादिव्यापारार्थकत्वमेव । अकर्मकाणां ॥ सर्वेषां न फलार्थकत्वम् । तस्य ततोऽनुमत्वात् । किन्तु व्यापारार्थकत्वमेवेति प्राचीननैयायिकाभ्युपगमान् । वक्ष्यमागरीत्या कृञः फलार्थकत्वे तु तुल्यन्यायान् सर्वेषामेव तत्पिद्धिरिति भावः ।

परीक्षा

नीयत्वेनाभिमर्तं तत्रार्थं निरस्य द्वितीयपाकतुमाह—*अथवेति* । *प्रसाध्येति* ।

अयम्भावः—फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापार एव धात्वर्थः स्या-

दर्पणः

ननु कृत्तः फलवाचकत्वे कथमकर्मकत्वमत आह—अयं भाव इति* । वाचकत्वा-
दीत्यादिना स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वस्य नैयायिकेभ्यः फलाऽवच्छिन्नव्या-
पाराऽर्थकत्वस्याऽपि सकर्मकत्वात्तस्य च सङ्ग्रहः । जानात्यादीनामेव फलार्थकत्वा-
नन्युपगम उच्छेदपदायैऽव्याप्तिः, सर्वेषामेव तदनुपगमे त्वमम्भवः । तथाच—कृत्-
धातुः फलवाचकः ; मकर्मकत्वान् पच्यादिवदिन्यनुमाने विपक्षवाचककर्तृदर्शकम्
*कृत्तोऽकर्मकेऽत्यादीति बोध्यम् ।

वस्तुनस्तु—व्यापारो भावना सन्नेति—पूर्वाऽर्द्धमेव विवरणप्रतिपादनेन धातोः
फलव्यापारोभयार्थत्वसाधकम् । तथाहि—धातोऽर्थापारार्थकत्वेऽसिद्धे भावनादिपद-
व्यापारपदद्विवरणपरत्वे तस्य वाच्या । व्यापारार्थं च तथैव सारकृता । तथाच-
व्यापारार्थकृत्वेव विक्रित्वाद्यर्थकप्रादादिपदेनाऽपि विवरणादुभयोरपि धात्व-
र्थत्वसिद्धिः, तत्र जानात्यादी फलांशे विप्रतिपन्नं नवायिकं प्रत्युच्चार्योपष्टम्भकतया
कृत्तोऽकर्मकत्वेत्याद्युक्तम् । धातुमात्रे व्यापाराऽवाचकत्वं वदन्तं मीमांसकं प्रति तु
तदुपपादकतयैव—तस्मात्करोतिरित्यादि* ।

यद्यपि व्यापारांशे विप्रतिपन्नं प्रत्यपि कृत्त इत्याद्युपष्टम्भकम्, तथापि विवरणस्ये-
षाऽऽव्यापारपरतया सकर्मकत्वस्य व्यापारार्थकत्वं विनाऽप्यन्यथासिद्धादुच्चारितायां
तदुपस्थस्याऽऽवयवकत्वादिति ।

नव्यनैयायिकास्तु—सकर्मकधातूनां फले तज्जनकत्वेन विवक्षितव्यापारेषु चोप-
लक्षणीभूतसाधनाऽऽकाङ्क्षोत्थापकताऽवच्छेदकवर्मसमानाऽधिकरणधर्मत्वाऽनुगताऽत-
तत्तद्दर्माऽवच्छिन्ननेषु शक्तिः सम्भवति ; फलजनकतया विवक्षितानां तेषां विभिन्नध-
र्मवत्त्वम् । यत्र तेषुधर्माऽवच्छिन्नस्यैव फलाऽनुकूलत्वं विवक्षाविषयन्तत्र तदवच्छिन्न
एव धातोः सा । न हि सर्वत्र समुद्राय एव शक्तिरिति राजाऽऽज्ञाऽस्ति ।

‘क्रिया नामेयम्’ इत्यादि भाष्यं तु बहुकालमाच्योक्तधात्वर्थविषयमिति न
तदुपपादकोप । अन्यथा सर्वत्राऽगतिक्रियात्पारोपाश्रयणापत्तेः । तेषामेव च व्यापारपद-
व्यपदेशयत्वम् । कृतित्वस्य तादृशधर्मसमानाधिकरणधर्मत्वेऽपि न तस्य पच्याद्यर्थ-
ताऽवच्छेदकत्वम् । तदंशे तस्योपलक्षणत्वाऽनङ्गीकारान् । अत एव व्युत्पन्नानां न
कदाचिदपि तत्तात्पर्येण यागपाकादिपदप्रयोगस्तथा प्रयुक्तादपि तस्मात्प्रादादिकृ-
तियोधश्च । एतेन तस्या अपि व्यापारतया धातोरेव लामान्न विद्वन्तत्र शक्तिरिति-
निराहृतम् ।

जानात्यादीनां ॥ विषयत्वं फलं तन्निर्वाहकज्ञानादिव्यापारश्च शक्यम् । कृत्तस्तु
साध्यत्वं यत्नश्चाऽर्थः । तेन तद्घात्वर्थफलसम्बन्धित्वरूपं मुख्यकर्मत्वं घटादीनां निरा-
याधम् । एवं स्वार्थफलव्यधिकरणत्वरूपं सकर्मकत्वमपि । यत्पादकर्मकाणां ॥ तत्त-
द्दर्माऽवच्छिन्नयत्नादिरूपव्यापार एव सा । मोक्षं यत्न—इत्यप्रयोगेण तद्विषयत्वम्य
धातुशक्यत्वाऽनुपगमात् । यत्त इत्युक्ते कर्माऽङ्गात्वात् अभावाच्च ।

अध्याद्युपसृष्टादीनां तु फले निरुद्धलक्षणेव । शोटादितः सर्वत्र फलावोधात् ।
तदर्थेऽनादितात्पर्यं बाहकमथैव ॥ “अधिशीट्-ध्यायाम्” (पा० सू० ७।४।४६) इत्यादि-

त् । तथाच स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूपसकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः । न च कृत्रादौ सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्त इति नैयायिकोक्तं युक्तम् । व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि कर्मणि लकारासम्भवात् । न हि तारे गद्वापदस्य भाक्तत्वेऽपि तेन स्नानादिकार्यं कर्तुं शक्यम् । एवञ्च 'न हि यत्' इत्यत्र यत्प्रमाणम् इत्यर्थः ॥ ५ ॥

दर्पणः

सूत्रोपयोगः । कर्त्तव्यत्र ॥ कृतो यत्नबोधकत्वादेव भाऽचेतने स्वरमतः कर्त्तृपदप्रयोगः । एवञ्च कर्त्तृबोधनिर्वाहाऽर्थे पचतीत्यादावाख्यातस्य कृतौ शक्तिरावश्यकौ । तदर्थं प्रयत्नस्याऽऽश्रयाश्रयिभावेन प्रथमान्तायेऽन्वयान् तद्बोधोपपत्तेः । यत्र तु न तद्बोधसिद्धौ रथो गच्छतीत्यादौ, तत्र व्यापारे, भाग्यत्वादी वा यथायथं लक्षणा । "स्वतन्त्राः कर्ता" (पा० सू० ७ । १।१५४) इतिसूत्रसामर्थ्येन, चात्वर्यव्यापाराऽऽश्रयं तत् प्रतिपोगिनामपि कर्त्तृत्वस्य परिभाषागत्र कर्त्तृबोधाऽनुगतिः । यत्र प्रथमान्तसमभिव्याहारः । यत्र तु न ममभिव्याहारस्तत्र कृत्यादिविशेष्यक एव बोध । "अनभिहिते" इत्यस्यान्यबोधित इत्येवाश्रयः । अबोधनं स्वाश्रयाऽतिरिक्तार्थे विशेषणतया कृत्याद्यर्थप्रबोधनमेवेतिनाऽभिधानाऽभिधानव्यवस्थाऽनुपपत्तिः । यत्रः पचतीत्यादौ कर्त्तृबोधस्य कृतिदाकृत्यैव निर्वाहं तत्राऽख्यातताकिरूपनाऽभिव्यक्त्याच्च । व्यापारव्यपदेशाऽभावेन विहित्यादीनामुक्तधर्मत्वस्योपलक्षणत्वाऽनुपगमात्, पृथक् शक्तिरुद्देव । फलत्वं तु पूर्वं निरूपितमेव । एवं सति क्वचिद् दूषणं प्रमत्तमवगणयिष्यते इत्याहुः । एवं सकर्मकत्वादिनिर्वचनाऽनुपपत्त्या घातोरुभयार्थकत्वमावश्यकमिति पर्यवसितम् ।

व्यापारभागादिवादिनस्तु—द्वितीयाद्यर्थान्वयार्थकत्वं सकर्मकत्वम् । पच्यादिसमभिव्याहारं द्वितीयाया विकलत्याद्यर्थकत्वात् । जानात्यादिममभिव्याहारं च विषयत्वाऽद्यर्थकत्वात्, तदन्वयित्वं तदर्थेऽक्षतमित्याहुः । जानात्यादियोगे घटादीनां गौणकर्मत्वमिति वदतां मतमासह्य निराचष्टे—न चेति* । *भाक्त इति* । मज्ज्यते आसृष्यते सेष्यते वा शक्यायोऽन्येति भक्तिर्लक्षणा तथा शक्यार्थस्य तिरोधानात् । स्वज्ञाने घटत्रयया शक्यार्थस्यापेक्षाच्च । तत आगतो भाक्त इत्यर्थः ॥

भाक्तत्वेऽपि—लक्षणानिवन्धनत्वेऽपि ॥ *कर्मगौणः* ॥ मुख्यकर्मत्वमादाय शास्त्रस्य चारितार्थ्ये गौणे तद्ब्यापारे मानाऽभावादिति भावः । तत्र लौकिकं दृष्टान्तमाह—न हात्यादि* ॥ भाक्तराजपदव्यवहास्येण पुरोहितादिना तदीयकार्यप्रवर्तना-

परीक्षा

पूर्वाद्धेनोक्तीत्या साधयित्वा । *भाक्तो*—गौणः सविषयकार्यवाचकधानुसमभिव्याहारं विषयत्वरूपं गौणं कर्मत्वमिति तदीयव्यवहारात् । *नैयायिकोक्तम्*—प्राचीननैयायिकोक्तम्, नवीनैरभयोर्वाच्यतायाः स्वीकारात् मज्ज्यते—आश्रीयते, स्वप्रयोजकतया शक्यायोऽन्यथा सा भक्तिर्लक्षणा 'तत आगतः, तत्परत्वाभावात्सम्पादकतया लक्ष्यार्थन्तस्या भक्तेः सम्बन्धी भाक्तः । *भाक्तत्वेऽपीत्यर्थः*—गौणत्वेऽपीत्यर्थः । *असम्भवादिति* । मुख्ये कर्मणि 'पच्यते तण्डुल' इत्यादौ "लः कर्मणि" इत्यस्य चरितार्थत्वात् । तत्र लौकिकं दृष्टान्तमाह—न हाति*—अधिकमन्वत् ; तद् उहनीयम् ॥ ५ ॥

अत एवाह—

किन्तूत्पादनमेवातः कर्मवत् स्याद् यगाद्यपि ।

कर्मकर्त्तर्यन्यथा तु न भवेत् तद् दृशेरिव ॥ ६ ॥

उत्पादनम्—उत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादि कृमर्थं—इत्यर्थः—
फलस्य धाच्यत्वे युक्त्यन्तरमाह—अत इत्यादि* ॥ यतः कृञो यत्न-
मात्रमर्थो नेप्यते, अतः कर्मवत् स्यादिति पदेन “कर्मवत् कर्मणा
तुल्यक्रियः” (पा०सू० ३ । १ । ८७) इति सूत्रं लक्ष्यते । अयमर्थः—
यत एवास्पोत्पादनार्थकता, अतः पच्यते ओदनः स्वयमेवेति यत्
क्रियते घटः स्वयमेवेति यगाद्योऽप्युपपद्यन्ते । अन्यथा यत्नस्य
कर्मनिष्ठत्वाऽभावात् तन्न स्यात्, दृशियत् । यथा दृश्यते घटः

दुर्पणः

म्हद्भूतश्चन्द्रमा इत्यादावास्ववारणावाऽऽश्रितस्य गौणमुल्यन्यायस्य विशिष्यार्थो-
पस्थापकविशिष्टरूपोपादानपुरस्सरपदकार्यविपयकत्वस्याऽन्यत्र व्यवस्थापनाच्च नाऽत्र
तद्विपयतेत्यन्ये ।

परे त्वेतच्छाब्दीयकर्मसंज्ञकार्थान्वय्यर्थकत्वमेव सकर्मकत्वम् । सकर्मरूपत्वात्,
कर्मणा सहेत्यर्थकाच्छब्दमर्यादाया पूर्वोक्ताऽर्थांलाभाच्च “लः कर्मणि” इत्यादौ सकर्मक-
पदाद्भुभययोर्भाऽनापत्तेः । तद्गन्धप्यर्थकत्वमकर्मकत्वम् । अत एवाऽध्यासिता भूमयः
इत्यादौ कर्मणि क्योपपत्तिः । अन्वयस्य पृथगुपस्थितसंसर्गारूपतया न जीवत्यादिपु-
षोप इत्याहुः ।

अयमेव पक्षः ‘फलाऽवच्छिन्नव्यापारयोधकत्वं सकर्मकत्वम्’ इति वदन्निराश्रितः ।
फलस्य कर्मतायाः सर्वैरेवोपगमात् । फलाऽन्वय्यर्थकत्वस्य सकर्मकेषु सत्त्वात् । यदि
सैक्योपस्थिति विपयत्वाज्जोक्तः प्रकारः सम्भवतीति विभाव्यते ; तदा पृथक् शक्तिवादि-
मते निवृत्तत्वमेव । अवच्छिन्नपदस्य सम्यन्धपरत्वेन कर्मामृतफलसम्यन्धिव्यापाराऽर्थ-
कत्वस्य सुस्यत्वात् । अकर्मकाणां फलार्थत्वाऽनङ्गीकारेणाऽतिव्याप्यव्याप्योरनव-
काशादित्यवधेयम् । ‘अध्यासिता भूमयः’ इत्यादौ यथोक्तोपपत्तिस्तथोपपादिनं प्राक् ॥१॥

ननु ‘कर्मवत् स्याद् यगाद्यपि’ इति मूलस्य कर्मवद् यगाद्यपि भवेदित्यर्थो
लभ्यते । स च बाधितोऽविश्रितश्चेत्यत आह—कर्मवत्स्यादिति पदेनेति* ॥ *सूत्रं
लक्ष्यते इति* । सूत्रविहितं लक्ष्यते इत्यर्थः । यथाश्रुते कर्मपदात् स्वघटितत्वेन लक्ष-
णया सूत्रोपस्थितावपि तस्य यगादिकमित्यनेनाऽनन्वयापत्तेः । एतद्वोधनायैव,

परीक्षा

अत एव—उत्तरीत्या धातूनां फलव्यापारोभयवाचकत्वादेव । *फलमहित-
मिति* । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य कृत्र्वाच्यत्वमित्यर्थः । अतः पूर्वोक्तं सकर्मकत्वं
सुगमतथोपपद्यते, कर्मणि लकारश्चोपपद्यते । ‘क्रियते कः’ इत्यादौ तेषामुत्पत्त्यादि-
रूपव्यापारव्यधिरणफलाश्रयत्वेन कर्मत्वादिति भावः । *सूत्रं लक्ष्यते इति* । सूत्र-

स्वयमेवेति न दर्शनस्य घटावृत्तित्वात्, तथा यत्तस्यापि इति तथा प्रयोगानापत्तेरिति ॥ ६ ॥

नन्वेवं कृत्वादेरिव जानातीत्यादेरपि विषयावच्छिन्नावरणभङ्गादिफलयाचित्वमावश्यकम् । अन्यथा सकर्मकनानापत्तेः । तथाच

दर्पणः

स्यादिति लक्ष्यकोटानुपात्तमिति ॥ *घटावृत्तित्वादिति* ॥ घटमात्रवृत्तित्वाभावेन कर्मन्वयक्रियकत्वाभावादिति तु परमार्थः ॥ ६ ॥

पूर्वमिति ॥ कर्मवद्भावाऽनुरोधेन करणाऽर्थकरोतेरुत्पत्तिसहितदत्ताऽर्थकत्वाऽभ्युपगमे इत्यर्थः । जानातीत्यादेरपोत्यादिपदाद् गम्यादिपरिग्रहः । आवरणमद्भादीत्यादिपदेन तु संयोगादेः सः । आवश्यकमित्यनेन तत्र ज्ञानम्यव फलरवाङ्गीकारे तदनाश्रयत्वाद् घटादेः कर्मत्वानुपपत्तिरपि सूच्यते । आवरणमद्भावाऽप्यर्थातादी यथा फलत्वं तथा सारे एव स्वार्थनिर्गमे वक्ष्यते ॥ *सकर्मत्वाभावापत्तेरिति* ॥ स्वार्थफलव्यधिकरणेत्याद्युक्तरूपस्य तत्राऽप्यम्भवादिति भावः ।

वस्तुतस्तु—जानातेज्ञानरूपफलाऽर्थकत्वमेव युक्तम् । 'नच कर्तृस्यभावकानां कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्ति' इति भाष्येण कर्तृस्यभावकानां क्रियाफलस्य कर्ममात्रे वृत्तिनांस्तीत्यर्थेकन कर्तृकर्मोभयमाधारणफलद्वयकत्वं कर्तृस्यक्रियकत्वं वदता कर्ममात्रवृत्तिफलार्थत्वरूपकर्मस्यक्रियकत्वस्यैवाऽभ्युपगमेन तत्राऽऽवरणमद्भावाऽप्यवश्ये तत्पक्षे कर्मवद्भावाऽस्य दुर्निवार्यतापत्तेः । तादृशश्रयमेव पक्षो जनार्तात्यादी ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो व्यापार इति शाब्दबोधप्रकारं दर्शयता ग्रन्थकृताऽपि । प्रकृते आशङ्कासमाधाने तु भाष्यदृष्ट्याद्युक्तप्रथमकल्पाऽभिप्रायेणेति सारे एव स्पष्टम् ।

नवोक्तकल्पे ज्ञानस्य समवायेन घटादावन्त्वात्तेषां जानातिकर्मत्वानुपपत्तिः । ज्ञानस्य तदनुकूलव्यापारस्याश्रयतादेव सामानाधिकरण्यादकर्मकत्वापत्तिः, कर्तृस्यभावकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । शास्त्रे ज्ञानं, घटे ज्ञानमिति प्रतीत्या विषयतया तस्य ज्ञानाश्रयताभ्युपगमेनाद्यदोषस्य फलताऽवच्छेदकमन्वयव्यतिरिक्तसामानाधिकरणीपरीक्षा

विहितं लक्ष्यत इत्यर्थः । *घटावृत्तित्वादिति* । घटमात्रवृत्तित्वाभावादित्यर्थः । यत्र फलताव्यापारजन्यतान्यतरावच्छेदकसम्बन्धेन कर्तृकर्मोभयमाधारणं फलं घानुना प्रतिपाद्यते, तत्र क्रियायाः कर्तृस्यत्वव्यवहारात् । यथा ह्यनुधातुना । अर्थं हि फलतावच्छेदकविषयतया कर्मनिष्ठं ज्ञानरूपं व्यापारजन्यतावच्छेदकमन्वयव्यतिरिक्तं फलं प्रतिपादयति, एवं यत्तस्यापि बोध्यम् ॥ ६ ॥

पूर्वमिति । कर्मवद्भावाऽनुरोधेन करोतेरुत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थकत्वस्यैवाङ्गीकारे इत्यर्थः । *जानातीत्यादेरिति* । आदिना गम्यादिपरिग्रहः ॥ *विषयावच्छिन्नेति* । विषयमन्वयेत्यर्थः । इदं स्वस्पर्शार्त्तनम्, न ॥ घात्वर्थं कुक्षिप्रविष्टम् । आवरणमद्भावाऽनुकूलव्यापारस्यैव तदर्थत्वात् । अन्यथाऽकर्मकत्वापत्तिः स्यात् । आदिपदेन संयोगस्य परिग्रहः । *अन्यथा*—उभयोर्ज्ञानसंयोगमात्रार्थकत्वे । *सकर्मकनानापत्तेरिति* । फलव्यापारोभयवाचकत्वाभावेन स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वस्य सकर्मकत्वाभावापत्तेरित्यर्थः ।

शायते घटः स्वयमेवेति किञ्च स्यात् । एवं ग्रामो गम्यते स्वयमे-
वेत्याद्यपीत्याशङ्कां मनसि कृत्वाह—

निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते

न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽत्र व्यवस्थितः ॥७॥

इप्सितं कर्म त्रिविधं—निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यञ्च । तत्राद्योः
कर्मवद्भावो, नान्त्ये । प्राप्यत्वञ्च—क्रियाकृतविशेषानुपलभ्यमान-

द्वयं:

ण्यवदिताऽकर्मस्त्वस्य तत्राऽभावेन द्वितीयस्य विषयनाममहायाभ्यां कर्मकर्तृभयवृ-
त्तित्वेनाऽन्त्यदोषस्य वाऽभावान् । अधिकमप्ये वक्ष्यते ।

प्रकृतमनुसरामः—*किञ्च स्यादिति* ॥ क्रियतं घटः स्वयमेवेत्यत्र घटस्योत्पत्ति-
रूपकलाश्रयत्ववदावरणमङ्गलरूपकलाश्रयत्वस्यापि सत्त्वादिति भावः । ननु निर्वर्त्यविक-
कार्यकर्मणोः कर्मवद्भावो, न प्राप्यकर्मणीत्यत्र किं मानमत आह मूले—*सिद्धान्तोऽत्रे-
ति* ॥ अत्र “कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रिय ” (पा० सू० ३।१।८७) । इति सूत्रभाष्ये । तत्र
हि “धातोरेकाच्च” इति सूत्रानुवर्तमानधानुपहणेन धातुवाच्यक्रियया इत्यर्थलाभेन
‘माध्यसिद्धिर्नत्ति’ ‘स्याली पवति’ इत्यादी करणाधिरुणाभ्यां तुल्यक्रिये कर्त्तरि
वस्तुतः सतोऽपि व्यापारस्य धातुवाच्यत्वाऽभावाद्वाऽनतिप्रमद्वे कर्मप्रहणमतिरिच्य-
मानं कर्मस्यक्रियां लक्षयतीति सिद्धान्तो व्यवस्थित इत्यर्थः । कर्मस्यक्रियकर्म च
प्राप्यभिप्ररुम्भण्येव सम्भवतीति दर्शयितुमादौ वक्ष्यमाणमपि विभागं मुख्योपाधाया-
ऽह—*इप्सितकर्मति* ॥ यद्यपि द्वेष्याऽऽद्यनीप्सितस्याऽप्येवैवाण्तभावात् कर्म त्रि-

परीक्षा

अत्रेदं बोध्यम्—गमिजानात्योरक्तोभयार्थकत्वं व्यवस्थाप्य ‘शायते घटः स्वय-
मेव, ‘ग्रामो गम्यते स्वयमेव’ इत्यव्यापत्तिरुक्त्या सा, विभेददर्शनं यत्र क्रिया तत्र
व्यवस्थितेति प्रथमकल्पनाभिप्रायेणः क्रिया व्यक्त्या तु अन्येषां शब्देरेव प्रकल्पि-
तेति । द्वितीये कल्पे तु जानातेः कवलज्ञानार्थकत्वेऽपि पूर्वोक्तरीत्या कर्त्तृस्यक्रिय-
कत्वस्य सत्त्वेन कर्मवद्भावस्य न प्राप्तिः, सरुम्भण्योपपत्त्यन्तु ज्ञानानुसृत्यव्यापार-
ार्थकत्वमभ्युपेयमिति । एवं च “कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय.” इत्यस्य यथाश्रुतार्थरू-
त्वाभिप्रायेण शङ्काः प्राप्यकर्मत्वदर्शनेन समाधानमुत्तरश्लोकेन करिष्यमाणमपि प्राची-
नयममतीत्येव । एतेन जानातीत्यत्र ज्ञानानुसृत्यव्यापारविषयकशाब्दबोधप्रदर्शरू-
पूर्वपन्थविरोधोऽपि नैति । *मनसि कृत्वेति* । अत्र मनवीत्यस्य गतिर्मज्ञानत्वा-
धाने तेन यथाशङ्का, तथैवोत्तरमिति ध्वनिनम् । *सिद्धान्तः*—वैयाकरणसिद्धान्तः ।
अयमभावः—“कर्मवत्कर्मणा” इति सूत्रे तुल्यक्रिय इत्येवास्तु “धातोरेकाच्च” इति
सूत्रादातोःरित्यस्यानुसृत्या धातोर्वाच्यक्रियया तुल्यक्रिय इत्यर्थस्य करणाधिरुणा-
भ्यान्तुल्यक्रियकृतुंज्यावर्त्तकस्य लाभे सूत्रे ऽतिरिच्यमानं कर्मवद् कर्मस्यक्रियको यो धा-
तुःतदीयरुम्भणो लाभार्थमिति ।

तत्र कर्मस्यक्रियकत्वं कस्यास्ति कस्य नेति दर्शयितुं कर्मणां विभागमादौ
करोति—*इप्सितमिति* । *अन्त्ये*—प्राप्ये, विभेदेति । धात्वर्थव्यापारजननात्प्राक्

त्यमिति सुवर्धनिर्णये वक्ष्यते । न ह्ययं घटः केनचिद् दृष्टो ग्रामोऽयं केनचिद् गत इति शम्भ्यं कर्मदर्शनेनाऽधगन्तुम् । घटं करोतीति निर्वर्त्ये सोमं मुनोतीति विकार्य्यं च तज्ज्ञातुं शक्यमिति न तत् प्राप्यम् । तथा च घटादेद्रेण्यादौ प्राप्यकर्मत्वाभोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः ।

दर्पणः

विधमित्येवं बहूँ युक्तम् । तथाहि हरिणा—

“तथोरेभ्यस्त्रिधा मतम् । तच्चेप्सिततमम्”—

इत्यादिना पार्यन्त्येन विभजनात् तदनुसृत्याऽपि तथैवोक्तमिति ध्येयम् ॥ *प्राप्यत्वञ्चेति* ॥ आद्योर्लक्षणे तु सुवर्धनिर्णये वक्ष्यते ॥ *वक्ष्यत इति* ॥ क्रियाकृतविशेषागामिति कारिकेत्यर्थः । कर्मगतविशेषाधायकक्रियार्थकत्वं कर्मस्यक्रियकत्वं कर्मवद्भावप्रयोजकमिति दर्शयितुं तदन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—*न हीत्यादि* ॥ *सोमं मुनोतीति विकार्य्यं इति* ॥ नन्वाद्योः कर्मस्यक्रियकत्वेन कर्मवद्भावविषयत्वेऽपि तत्र कथं सोमं मुनोतीत्यस्य विकार्य्यलक्षणाकान्तत्वम् । प्रकृतः सोमस्य परिणामित्वाऽनवगमात् । तदुक्तम्—‘प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्य्यम्’ इति । विवक्षायामित्यस्य परिणामित्वेनेत्यादिरिति चेदित्यं चर्णाकरणरूपाऽभिपद्येद्देशचूर्णं प्रति प्रकृति-सोमस्य परिणामित्वविवक्षया तदुपपत्तिः ।

अन्ये तु—क्रिया यदर्मनाशकं फलं जनयति तद्विकार्य्यमिति लक्षणाऽभिप्रायेण सोमे विकार्य्यनिर्देशः । तथाहि—आरम्भकर्मयोगनाशकविभागानुहृष्टा क्रिया मुनोतीत्यर्थः । सोमपदं च प्रकृते तद्वयवे लाक्षणिकम् । तथाच होभाववरूपसोमपदाऽन्वृत्त्यारम्भकसंयोगस्य घात्वर्थक्रियाजन्यविभागेन नाशाद्विकार्य्यत्वोपपत्तिरित्याहुः ।

ज्ञानं शक्यमिति ॥ एतेन क्रियाकृतविशेषधर्मप्रकारकप्रतीतियोग्यत्वं कर्मवद्भावप्रयोजकमित्युक्तं भवति । प्राचीननैयायिकमते तु प्रकृते ह्यत्र उत्पत्तिरूपकलावच्छिन्ने यत्ने लक्षणाया कर्मवद्भावोपपत्तिः ॥ *नोक्तातिप्रसङ्ग इति* ॥ न कर्मवद्भावोपपत्तिरित्यर्थः ।

प्राचीननैयायिकमते तु ज्ञानं करोतीत्याद्यप्रयोगात् साध्यत्वे फले यत्ने च कृत्वा शक्तिरेव । तथाच घटादौ साध्यत्वरूपविशेषधर्मप्रकारकप्रतीतेः सार्वजनीनत्वात्,

परीक्षा

स्थिता यादृशी सत्ता कर्मणस्तद्वैश्या व्यापारोत्पत्त्यनन्तरं कर्मस्वरूपावस्थायां स्तादृशात्वमेव यत्र, तत्र ॥ कर्मवद्भाव इति फलितोऽर्थः । ईप्सितस्यैव त्रैविध्यप्रदर्शनम्, हरिणा ईप्सितकर्मोपेक्षयाऽनोप्सितयोर्द्वैप्योदासौनयोः पार्यन्त्यं वर्णितम्; तदभिप्रायेण । वस्तुतस्तु तथोरपि उक्तेष्वन्तर्भावः सम्भवति; निर्वर्त्यादीनां स्वरूपनिर्णयोऽप्ये भविष्यति । तथाच कर्मगतो यो विशेषो व्यवहारयोत्यस्तत्प्रयोजकव्यापारायको यो घातुस्तत्कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्मवद्भाव इति सिद्धम्; तदेतत्स्पष्टतया बोधयितुमन्वयव्यतिरेकवाह—*न ह्यमित्यादिना* । अत्रेदमवयवम्—करोतीत्यन्तमात्रार्थकत्वे या कर्मवद्भावानुपपत्तिर्वर्णिता; सा शक्यार्थमादायैव, यदि तत्पत्त्यनुकूलव्यापारे लक्षणा प्राचीननैयायिकानुसारिभिरभ्युपेयते; तदा तेषामपि मते नानुपपत्तिः । किञ्च फलव्यापारोभयोर्वाच्यताया न्यूननैयायिकैः स्वीकारा-

दर्पणः

तादृशप्रतीतिशोरयतायास्तत्राज्जपायादनायासेनैव कर्मवद्भावोपपत्तिः । यदि च कर्तृ-
गतविशेषाऽऽध्यायकक्रियार्थकत्वं तत्स्यक्रियकत्वमिति लक्षणे पच्यादिकर्त्तरि श्रमस्य-
विशेषदर्शनानुजानात्यादिकर्त्तरि तददर्शनान्चाऽतिव्याप्त्यादिदोषादुक्तभाष्येण—

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।

क्रियाव्यवस्थया त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता

इति हरिकारिकोत्तरादुच्यते च पूर्वाकलक्षणयोरेव निर्भरः प्रतीयते इत्युच्यते; तदा-
ऽपि न क्षतिः । कर्मस्यक्रियकलक्षणे जानात्यादिभिन्नत्वस्य पोषदेशलक्षणे पच्यकाद्य-
न्यतमत्वस्यैव कर्त्तृस्यक्रियकलक्षणे जानात्याद्यन्यतमत्वस्यापि विशेषेण करोती कर्म-
स्यक्रियकत्वस्य जानात्यादी कर्त्तृस्यक्रियकत्वस्य चोपपत्तेः । अत एव हरिणाऽपि-
'शब्दैरेव प्रकल्पिता' इत्यत्र शब्दपदमुपासम् । शब्दप्रतिपादाऽर्थागतविशेषः शब्दैश्चे-

परीक्षा

त्करोतेरपि साध्यत्वाभ्यविषयताविशेषानुपलब्ध्यापारवाचकतया तस्याः कर्मनिष्ठ-
स्थानानुपपत्तिः । प्रकृतं नैवाधिकमतरात्प्रतिपत्तौ ग्रन्थस्तु केवलव्यतनमात्रप्रतिपा-
दकत्वपक्षे प्राप्यत्वस्य क्रियाकृतविशेषानुपलब्धमानत्वम्वरूपत्वस्य कथनेन दूषण-
मपि तथैव । न च यत्र कर्मणि क्रियाकृतौ विशेष उपलभ्यते; तत्र क्रिया कर्मस्या
इति यथोच्यते, तथा यत्र कर्त्तरि क्रियाकृतौ विशेष उपलभ्यते; तत्र क्रियाकर्त्तृ-
स्या इत्यपि स्यात् । एवं च पच्यादिकर्त्तरि क्रियाकृतस्य श्रमस्योपलम्भान्, तस्य
कर्त्तृस्यक्रियकत्वव्यवहारोऽपि स्यादिति वाच्यम् ? एकीयमतस्यैव तथा वर्णनात् ।
अत एव हरिणा—

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ॥

इति प्रदर्श्य सिद्धान्त उक्तः ।

क्रियाव्यवस्थया त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता ।

इत्यनेन । अन्वेषां भाष्यानुसारिणां शब्दैः लक्षणविशेषप्रतिपादकशब्दैर्घोक्ता-
न्यतरायच्छेदरसम्यग्नेन कर्त्तृकर्मोभयमाधारणं धानुवाच्यं कर्म भवति; तत्र क्रि-
यायाः कर्त्तृत्वमिति । यत्र तु न तथा, तत्र क्रियायाः कर्मस्यत्वमिति । एवं च पच्य-
धातुप्रतिपादस्य विक्रितिरूपस्योक्तान्यतरावच्छेदकमम्यन्धेन नोभयमाधारण्य-
मिति । पच्य-धानुर्कर्मस्यक्रियक एव, न च पूर्वकालस्थितस्यादिर्चमपूर्वकस्यान्त-
राद्यतिरूपस्य वा व्यापारजन्यता तदवच्छेदकमम्यन्धः स्वरूपमम्यन्ध एव
वाच्यः । उत्पत्तेराद्यच्छेदकमम्यन्धरूपत्वान् । एवं च वाच्यतावच्छेदकमम्यन्धेन धना-
धिकरणे तद्गुलादी क्रियारूपस्य व्यापारस्यावृत्तिरित्येव कथं तयोः वाच्यकारणमात्रः ।
यदि स्वजन्यरूपादिर्चमप्रत्ययकारणतावच्छेदकमम्यन्ध इत्युच्यते, तदा कर्ममा-
नाधिकरणव्यापारवाचकतया कर्मकत्वापत्तिरिति वाच्यम् ? व्यापारनिष्ठायाः पच्य-
कारणतावच्छेदकमम्यन्धः ॥ एवं च कलत्र्यधिकरणव्यापारवाचकत्वमिन्द्रिय व्यापारं पच्य-
यथाधिकरण्यं तु पच्यतावच्छेदकमम्यन्धेन यत् कलत्रधिकरण्यं तद्विरुद्धव्यापारता-
वच्छेदकमम्यन्धावच्छिन्नापेक्षरूपम् । व्यापारतावच्छेदकमम्यन्धमनु न पच्यकारण-
तावच्छेदकमम्यन्धः किन्तु ममापादिरूपो विच्छेदक एवेति । तेन मम्यन्धेन पच्यव-
धिकरण्यस्याधत्तवान् । उक्तं हि भाष्ये—अन्वेषां मतम् ॥ न च कर्त्तृत्वमापदानां

१-धातूनां-फलावाप्तकत्वे-व्यजिगम्योः-पर्यायतापत्तिः । क्रिया-
वाचक्याविशेषात् । फलस्योपलक्षणत्वेऽप्येकक्रियाया एव पूर्वदेश-
विभागोत्तरदेशसंयोगजनकत्वादुक्तदोषतादयस्थमित्यपि वदन्ति ।

दर्पणः

ति । दशानन्तरीयां युक्तिमुपन्यस्यति-धातूनामिति ॥ त्यजिगम्योरित्युपलक्षणं
सादृश्यात्तुमात्रस्य ॥ *पर्यायतापत्तिरिति* ॥ तच्छक्यताञ्चच्छेदकाञ्चच्छिन्नज्ञानत्व-
स्यैव पर्यायतापदार्थत्वादिति भावः ।

ननु त्यजिगम्योः कर्मण विभागमयोगोपलक्षितव्यापाराऽर्थकत्वम्, एवञ्च पर्याय-
लक्षणे तदुपलक्षणेतरानुपलक्षितत्वम्याऽपि त्रियेषणाज्ञोक्ताऽपत्तिरत आह-उपलक्षण-
त्वेऽपीति* । उपलक्षणत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्यत्वविषयत्वे सति शक्तिविष-
यत्वम् । *जनरूपादिति* ॥ तथाच संयोगविभागयोः स्वार्थव्यापारजन्यत्वाऽधि-
शेषाद् गम्यर्थव्यापार संयोग एवोपलक्षणं, नो विभाग इत्यत्र विनिगमनाऽभावाद्गु-
णस्यैवोपलक्षणस्य उक्तापत्तिर्दुर्बारेति फलेऽपि शक्तिरावश्यकतीति भावः । अत्र धामं
परीक्षा

कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्तीति । कर्मणि-कर्ममात्रेः स्वसिद्धान्तरीत्या फलव्यापा-
रोभयवाचकत्वं धातूनां सत्कर्मकत्वाकर्मरूढं कर्मस्थक्रियकत्वं च यथावयमूहनीयम् ।

अथ मयादिर्नैर्नैर्बोधथाफलस्य धातुवाच्यत्वं व्यवस्थापितं तद्वीत्या स्वयमप्या-
ह-धातूनामित्यादिना* । *त्यजिगम्योरिति* । इदमुपलक्षणं धातुमात्रस्य । *प-
र्यायत्वापत्तिः-पर्यायवाचकत्वापत्तिः । इयमापत्तिर्व्यापारस्यस्य शक्यताञ्चच्छेदक-
त्वमतेन । यदि तु कृ-कारत्वादेः पवादिवाच्यताञ्चच्छेदकस्य न गम्यधातुवाच्यताञ्च-
च्छेदकत्वमितिरीत्या ॥ सर्वेषां पर्यायत्वापत्तिरित्युच्यते । तथापि त्यजिगम्योः
पर्यायत्वापत्तिरस्त्येव । अत्रैकप्रमांश्चित्तस्य व्यापारस्य द्विविधफलजनकरूपात् ।
ननु तद्व्यापारोर्विभागोपलक्षितं गम्य-धातौः संयोगोपलक्षितं व्यापारं शक्तिरिति
न पर्यायत्वापत्तिरत आह-फलस्येति* । अशक्यत्वे सति शक्यत्वावर्तकत्वमुपलक्ष-
णत्वम् । तथापि विभागज्ञेः स्वीक्रियते, तथापि शक्यताञ्चच्छेदकधर्मक्यात्पर्याय-
त्वापत्तिरस्त्येव । स्वार्थव्यापारजन्यतायाः संयोगविभागयोः सत्वान्-गम्यधातव्यं व्या-
पारस्य संयोग एवोपलक्षणं न विभागइत्यस्य विनिगमनाविरोधेन वक्तुमशक्यत्वात् ।
नवादिमन्मेन फलस्य शब्दबोधविषयत्वोपपत्तये द्वितीयादिर्कर्मप्रत्ययवाच्यत्वं तस्य
स्वीकार्यम् । एवञ्च त्यजिगम्योः पर्यायत्वे सति त्यजतीति यत्र प्रयोगस्तत्र गच्छ-
तीति प्रयोगापत्तिरिति हि दोषो वक्तव्यः, स नास्ति द्वितीयापार्थसंयोगनिष्ठजनकताम-
म्यन्याश्चित्तप्रकारतानिष्पिनव्यापारनिष्ठविनोपपत्तास्ताकिताब्दबोधे गम्यधातुम-
मिद्व्याहारस्य सादृश्यात्पन्धाश्चित्तविभागप्रकारताकृताब्दबोधे त्यजानुमम-
मिद्व्याहारस्य यजानं तस्य कारणत्वं स्वीकार्यमिति न दोष इति वाच्यम् ? एवमपि
गमनं स्याम इत्यनयोः पर्यायस्य प्रयोगापत्तेर्दुर्बारेत्वात् । नवाद्यापि भासापंक्त्युदा-
देः संयोगविभागयोर्भ्रमास्वीकारेण तत्तत्प्रकारकृताब्दबोधे तत्तद्धानुमममित्या-
हारज्ञानस्य कारणत्वरूपनया ॥ दोष इति वाच्यम् ? “प्रवृत्तिप्रत्ययौ महापं मू-
नयोः प्रत्ययार्थं प्रदानम्” इति नियमस्य कृदन्ते वट्टस्य मद्भाषणेः । किञ्च मयं

तस्मादाद्यदयकं सकर्मकाणां फलवाचकत्वम् । अकर्मकाणां तु तत्रि-
विवाद्भेदः । “भू सत्तायाम्” (म्वा० ग०) इत्याद्यनुशासनाच्च । अत
एव—“द्वयः पचिः” इति भाष्यं सद्बुद्धते इति दिक् ॥ ७ ॥

एवं सिद्धयतु फलव्यापारयोर्वाच्यत्वम्; किन्तु आप्यातवाच्यैव सा

दुर्षणः

गच्छन्तीत्यादौ द्वितीयाद्यसंयोगादिरूपकत्वात्त्वयित्वस्यैव विनिगमकत्वाद् गमनक्रि-
यायां संयोगस्यैवोपलक्ष्यत्वमित्यस्य भुवचतयाऽन्यत्र लक्षणयोपपत्तेश्च नोक्तरीतिः
माध्वीत्यन्वरमोऽपि वदन्तीभ्यां सूचितः । उपमंहरति—*तस्मादिति* ॥ उक्तयुक्ति-
मङ्गनेरित्यर्थः ।

निर्विवादमेवेति ॥ स्वार्थकत्वमानाऽधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपाऽकर्मकत्वस्य
घातोः फलवाचकत्वं विनाऽनुरूपत्वादिति भावः । ननु मरुमंक्त्वं पूर्वोक्तमेव; तद्विघ्न-
घानुत्वं चाऽकर्मकत्वमिति नोक्ताऽनुरूपत्वरत आह—*भू सत्तायामिति* ॥ गणेषु फल-
स्यैव निर्देशादिति भावः ॥ *अत एवेति* ॥ घानुमात्रस्य फलवाचकत्वादेरेत्यर्थः ॥
द्वयर्थ इति ॥ द्वयर्थपरं फलव्यापारोभयार्थकमित्याशयः । ननु ‘द्वयर्थः पचिः’ इति
भाष्यं पघेरुपादानात्मकर्मकाणां फलार्थकत्वे ग्राहकमस्तु, न त्वकर्मकागमन आह-
दिगिति ॥ तथा मति सत्तापर्यन्तिरेतैवर्थाऽऽपत्तेः । घानुमामान्यदास्त्या पच्या-
देरिष भरत्यादेरपि व्यापारबोधमन्मवादिति दिगर्थोऽयमेव ॥ ७ ॥

ननु ‘व्यापारो भावना सैत्र’ इत्युक्तविशेषेण न व्यापारस्य धात्वर्थतानिर्णयः ।
पचति पाठं करोतीति विशरणेन आप्यातार्थताया अपि वक्तुं शक्यत्वादिति मौमां-
मकाशाहाममाधानपरतया मूलमरुतारयति—*एवमित्यादिना* ॥ *वाच्यत्वमिति* ॥

परीक्षा

लाक्षगिरार्थविषयकताद्बोधजनकत्वमप्रोक्तपना तत्तदाह्वनरत्वस्य तत्तत्प्रत्यये
विशेष्यत्वस्य तत्तत्प्रते विशेषगत्वस्य च कल्पना तत्तदानुममभिष्याहारज्ञानस्य का-
रणत्वस्य कल्पना च काव्येति महागौरवमिति फलव्यापारबोधानुमक्यन्वकल्पनमेवो-
चितमित्युपमंहरति—*तस्मादिति* । पूर्वोक्तयुक्तिरुद्ध्यादित्यर्थः । *अकर्मकागा-
मिति* । एषां फलवाचकतां विना स्वार्थकत्वमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वस्यैवपाठ-
मंशयस्य निर्वृत्तमनश्यत्वादिति भावः । न च ‘मरुमंकभिन्नत्वमरुमंशयम् ।
मरुमंशयं च—द्वितीयाद्यसंयोगादिरूपकत्वात्त्वयित्वमित्येवमित्येविति वाच्यम् ?
एतस्यैवार्थभेदेन मरुमंशयकर्मकत्वस्यैवकारस्योच्छेदापत्तेः । विशासुनिर्दिः मरुप्रार्थ-
क्यनारगरे फलस्यैव निर्देशं स्वोक्तिपत्तेः तदमङ्गतिः स्यात्तदाह—*भू मत्तायामिति* ।
अनुतामना—*अभियुक्तोच्छेः । *अत एव*—*फलव्यापारोभयार्थकत्वादेरे । *पचि-
रिति* । इदं घानुमामान्योपलक्षणम् । *दिगिति* । दिगर्थेऽप्युक्ते भाव्ये पचिरित्युपा-
दानात्मकर्मकागमोभयार्थत्वमिति दाहायाम्नु भाष्यतः । मत्तायामित्यादिरु-
निर्देशस्य तेष्यमङ्गत्वापत्तेः । किञ्च तेषामपि घानुत्वावच्छिद्यस्य व्यापारव्यावच्छि-
द्यताव्ययमिति मामान्यतः कल्पो यो त्त्रिभ्यस्तद्विषयत्वमाहपदमिति ॥ ७ ॥

अथ व्यापारो भावनेत्युक्तीत्या न व्यापारस्य ‘घानुमात्रस्यमिति’ ; एवर्था-
त्वस्य पाठं करोतीति विशरणात्तनेन भावनायाः प्रत्ययार्थं गदेवात्त्वामिति चस्य-

भाषना, न धातोः । प्राधान्येन प्रतीयमानस्य व्यापारस्य धात्वर्थतायाः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति न्यायविरुद्धत्वात् । “तदागमे हि दृश्यते” इति न्यायविरुद्धत्वाच्च । एवञ्च ‘स्वयुक्ताद्या-

दर्पणः

ॐ३

तिःन्तजन्मयोधविषयत्वमित्यर्थः । तथाच—प्राज्ञाऽनुकूला भावनेत्यादिविरणेनाऽपि पक्षतोत्पन्नस्य प्राज्ञाऽनुकूलभावनादोषरत्त्वमस्त्वित्यर्थः । यथाधुने विवरणेन धातोर्भाषनावाचकत्वनिर्गमे, किं त्वारुष्यातयाच्यैव सा इत्युत्तरपन्थाऽस्मद्गतेः ।

‘प्रकृतिप्रत्ययौ’ इति न्यायस्य संख्यादौ व्यभिचारमाशङ्क्याह—*तदागमे ही-
ति* ॥ इदं च य. प्रधानं न प्रत्ययार्थं इति न्यायाऽऽकार इत्यभिप्रेत्य तन्मूलसु-
श्रालोचने तु यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमिति न्यायाकारो लभ्यते । तथाहि—‘पशुना
यजेत’ इति श्रूयते । तत्रैकवचनोपात्तमेकत्वं यागे विशेषणमुत प्रकृत्यर्थे इति संशये,
पशुपदार्थस्य यागं प्रति गुणत्वात् सम्भावितयावत्पशुकरणेन प्रधानापत्तौ प्रधानमज्ञा-
पत्या यावद्गुणप्रधानाऽऽच्युत्तरयोगादेकत्ववित्तिष्ठपदोर्विधाने त्वेकत्वस्य पशुविशेषण-
तया यागाङ्गत्वाऽभावात्तद्विवक्षितमेव स्यादित्यर्थेन, “तत्रैकत्वमपज्ञाङ्गमर्थस्य
गुणभूतत्वात्” इति सूत्रेण पूर्णपक्षिते, “शब्दवत्तूपलभ्यते तदागमे हि दृश्यते तस्य
ज्ञानं यथाऽन्येषाम्” (जै० अ० ४ पा० १ सू० १९) इति सिद्धान्तसूत्रम् । शब्दवत्-
शब्दवाच्यं, यथा भवति तथोपलभ्यते । एतत्त्वं हि यतस्तदागमे एकवचनमवधाने
दृश्यते । अतस्तस्य प्राधान्येन प्रतीतिर्यथान्येषामरणादीनामित्यर्थः । यद्वा ‘तदा-
गमे’ तत्-एकत्वम् । आगमे—एकवचनविधायरागमे “दूरेऽयोः” इत्यत्र । दृश्यते—
एकवचनरूपप्रत्ययार्थत्वेन प्रतीयते, अन्येषां करणादीनामित्यर्थः ।

एवञ्च समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्याप्त्या विभक्त्यर्थेऽरणाऽन्वितस्याऽरणाधिकरण-
न्यायेन प्रथमं त्रियायामन्ययः पश्चान् प्रकृत्यर्थः । तथाच पदोक्त्योभयकरणको याग
इति बोधेनैकत्वस्य यागाङ्गत्वाऽयगमाज्ञानेकपशुभिर्वाग इति तद्भावः । प्राधान्यं च
प्रकृत्यर्थाऽविशेषणत्वमेव, प्रत्ययार्थमाशय न्यायावताराद्यः प्रत्ययार्थं इति भागस्य
न्यायवदस्त्वम् । प्रकृते आख्याताऽस्मन्नधाने भावनाऽधोधान् तस्याप्राधान्येन भान-
मिति तन्मद्गतिरिति बोध्यम् ।

ननु मरमंरन्त्याऽनुगतमन्वयथोर्ध्वं चन्मर्वतन्मने नृपगमन शाह—*एवञ्चेति* ।

परीक्षा

षिच्छद्वात्मभरादिति तन्ममाधानवरतया मूल्मरुतारयति—*परमिन्द्यादिना* ।
परम्—उत्कर्तृताः । *वाच्यत्वम्*—तिःन्तजन्मताश्चोपपरिपद्यन् । *विरुद्ध्या-
दिति* । यदि भावना प्रकृतिराध्याऽस्यात्, तदा तस्या. प्राधान्यं न स्यादिति भावः ।
इति न्यायैति । तदागमे हि यद् दृश्यते तत्तस्य वाच्यमिति न्यायेत्यर्थः । आग-
मनमागमः, प्रयोग इति यावत् ; तस्मिन् सति दृश्यते ज्ञाने इति तदर्थः । पूर्वोक्तमरु-
मंरन्त्याऽस्मन्नविभागस्याऽनुपपत्तिं कथं शक्येत्याह—*एवमिति* । स्यं धानुः
पयनादित्रिपादा प्रारम्भेऽपि पशुजनुपादकादे पाको जातो नरोति मंशयो दृश्यते
इत्यनः पशुस्य धानुशक्यवतारदृश्यम्, तेनैव च मरमंरन्त्याऽस्मन्नविभाग उत्त-

तार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्मकत्वम् । [॥] आस्या-
तार्थव्यापाराश्रयत्वञ्च कर्तृत्वं वाच्यम् इत्यादि वदन्तं मीमांस-
कम्मन्यं ग्रन्थाह—

तस्मात् करोति धानोः स्याद् व्याख्यातं; न त्वसौ तिङाम् ।
पक्ववान् कृतवान् पाकं किं कृतं पक्वमित्यपि ॥ ८ ॥

तस्मात्—अभिप्रायस्यहेतोः । सचेन्थम्—फलमात्रस्य धात्वर्थस्य
प्राप्तौ गमनवानिति प्रतीत्यापत्तिः । संयोगाश्रयत्वात् । कलानुष्पाद्-
दशार्थां व्यापारसस्यै पाको भयतीत्यनापत्तिः । व्यापारविगमे फल-
सस्यै पाको विद्यत इत्यापत्तिश्च ।

यत्तु—भाष्यग्रन्थस्य घञादेरनुकूलव्यापारवाचकत्वाच्चानुपपत्ति-

द्वेषण. ५५५८

भाष्येनाया आख्यातवाचकत्वं चेन्नर्थः । नयात्वाऽऽपत्तौ पाके फलाऽनु-पत्तिदशार्थां,
पाको जातो न वेति प्रश्ने, भविष्यतीत्युत्तराऽनुगोषान् फलमात्रं धातुवाच्यमिति मी-
मांसकसायः । हेतोः पूर्वमनुसादानादाह—अभिप्रायस्येति* । एवदादीनां बुद्धिव्यवसा-
मसंस्तदादिति भावः ।

प्रतीत्यापत्तिरिति । भाष्येऽनुगमनपरार्थसंयोगात्मकत्वस्य प्राप्तौ तस्याद्
प्राप्तः संयोगवानितिऽद् प्राप्तौ गमनवानिति प्रयोगस्य प्राप्ताग्यापत्तेरित्यर्थः ।
एवमपेक्ष्युदाहम् । *फलाऽनुष्पादेति* । फलानुष्पादे तादृशप्रयोगस्य महांजन-
मनस्यादुक्तम्—व्यापारसस्य इति* । *अभयतीत्यापत्तिरिति* । पक्वदाश्रयस्य
त्रिदिशेतरत्वेनाख्यादिस्यर्थः । फलोत्पादद्वन्नादासंज्ञायाणादाहप्रयोगस्येदत्वा-
दाह—विद्यत इत्यापत्तिदपेति* । व्यापारांशपरिस्यागेन फलमात्रस्य धात्वर्थस्या-
अभिप्रायेण तु भविष्यतीत्युत्तरं पाकमुष्पादयतीति विररगदेति भावः ।

अनुष्पादेति । अनुष्पादसंज्ञासंज्ञानं स्थान्यत्राःभिभवनशक्तिं मनसैतदिति सूच-
यितुम् । *नानुष्पादिति* । भाष्यविहितान्युद्घनशरष्यव्यापारस्य धामादीं बाधाप्र
पूर्वोक्तप्रयोगापरितिरिक्त्यर्थः । त्रिदिशेऽनुष्पादस्यैव्यापारस्य कर्तृत्वेना भाष्येनादाव-
न्ययाप्र पूर्वोक्तप्रयोगाऽनुष्पादस्यापत्तिरिति भावः ।

परीक्षा

दिशा काव्यं इति तेषां भावः । *मीमांसकः—त्रिवारसीयो धातुवृत्तिद्वाराऽआख्यातमा-
गमोपरीत्या यथारथसिद्धौ तथोपपत्तिं तन्वृत्तिकृतप्रत्ययमभिप्रायादोऽपि मरु-
मंश्यादिप्रत्ययद्वारा इत्यनेन नम्यतेनानुसारात्तान्मस्यते प्रयोगः । *अभिप्रायस्येति*—
महांजनां बुद्धिनिर्देशविषयादपेक्ष्योक्तद्विगमसंज्ञित्वेनैवैः स्यात्कारादिति
भावः । *संयोगेति* । तर्हीत्या गमननाश्रयस्य संयोगस्यैवोपपत्त्या । *अभयती-
रिति*—मन्मते फलस्यैव पक्वदाश्रयस्यात् । *एवदादिति*—अदा तादृशप्रयोगस्य
महांजनमनसंस्तदादिति ममभयतीति भावः । *अनुष्पादेति* । कस्यपि मनसोऽन्वि-

रिति ; तत्र । कर्त्राख्यातवत् “कर्त्तरि कृद्” इत्यत एव तद्विधानलाभे, भावे विधायकाऽनुशासनवैयर्थ्यापत्तेः, तद्विरोधापत्तेश्च ।

अथ व्यापारोऽपि धात्वर्थ इत्यभ्युपेयमिति चेद् ? तर्हि धातुत एव सकलव्यापारलाभसम्भवेनास्यातस्य पृथक्शक्तिकल्पने गौरवमिति । पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवणात्मा करोतिर्धातोरेव व्याख्यानं—विवरणम् । अतस्तदपि नाख्यातार्थत्वसाधकमिति भावः ।

दर्पणः

ननु “कर्त्तरि कृद्” इति विहितस्य कृतः पक्वा पाचक इत्यादी कर्त्रर्थत्वदर्शनात्तद्विहितपत्रादीनां व्यापाराऽर्थत्वदौर्लभ्यात्तदर्थत्वबोधनाय भाव इत्यनुशासनं चारिताऽर्थमित्याशङ्कामपाकरिष्यंस्तदनुगुणं दृष्टान्तमाह—*कर्त्राख्यातवदिति* । तथाच—“ल.कर्मणि” इति विहितकर्त्राख्यातस्य स्वन्मने व्यापाराऽर्थत्ववत् “कर्त्तरि कृत्” इति विहितपत्रादीनामपि व्यापाराऽर्थत्वसम्भवादित्यर्थः ।

विरोधाऽपत्तेर्देति । चो हेतौ ; यतो वैयर्थ्यमतस्तद्विरोधापत्तिरित्यर्थः । उक्तिर्बहिर्ग्रमेन । यद्वा भावविहितप्रत्ययानां धात्वर्थानुशादकत्वात् प्रयोगमाधुतामाधायकत्वमिति स्वदीपसिद्धान्तविरोधापत्तेरित्यर्थः । व्याख्यानमित्यस्य विवरणम्—*विवरणमिति* ।

अतस्तदर्पाति । पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणमर्थात्यर्थः । अपिना वृषयिष्यमाग “प्रकृतिप्रत्ययौ” इति न्यायसमुच्चयः । पातोः वृषग्विवरणं तु तत्राऽऽख्यातार्थसंख्याकालव्यापारागां मध्ये व्यापारस्य कृत्य संख्यादेस्तदुत्तरतिहा विवरणवद्भात्वर्थव्यापारस्याऽभ्युपगममिति न तदाख्यातार्थत्वमापन्नम् । अत एव “कृत् ज्ञापने क्रियाग्रचनाः पच्यादयः ; यदेषां करोतिना सामानाधिकरण्या, किं करोति पचति” इति भूषादिमूत्रभाष्ये उक्तम् । तेन विवरणमपि धातोरेवेति स्पष्टमेव बोध्यते इति भावः ।

परीक्षा

तस्य बाध्यत्वमिति मनेन ; धन्वुतो व्यापारमात्रस्य तद्बाध्यत्वज्ञा बोध्या । *लाभ इति*—तत्सूत्रस्यार्थवृत्तस्य कर्त्तृत्वपरत्वान् । नचैवं “पक्वा देवदत्तः इत्यादी सामानाधिकरणानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र “कर्त्तरि” इति यत् तस्यावृत्तिं कृत्वा कर्त्तृत्वस्यैक्यं कर्त्तृत्वस्यत्वसम्भवादिनि भावः । *तद्विरोधापत्तेर्देति* । चो हेतौ यतो भावे विधायकानुशासने वैयर्थ्यमतः कर्त्तृत्वस्य कर्त्तृत्वपरत्ववर्गेनेन कर्त्तृत्वे विधानानुपपत्तिरित्यर्थः ।

यत् तद्विरोधेति तद्बाध्यविरोधेति—तद्बाध्यविरोधापत्तेरित्यर्थ इति ; तत्र । भाष्यस्याप्रकृतान्तत्वात् । व्यापारस्य धातुवाच्यत्वात्तदनुपाहर्त्तं “भारो” इति सूत्रमित्याशयः, करोतिनाख्यातस्य धात्वर्थत्वस्य रूपनादावनाख्यातवाच्येति तदुक्तिं स्पष्टयति—*पचतीत्यस्येति* । *अतदपि*—पचतीत्यस्य पाकं करोतीतिविवरणमपि । अपिना—“प्रकृतिप्रत्ययौ” इति उक्त्यमानन्यायसमुच्चयः । न च वृषक् विवरणादित्यं कल्प्यते इति वाच्यम् ? तदन्वये संख्याकालव्यापारानामाख्यातवाच्यत्वेऽपि कृत्य तदर्थमावनापान्तदुत्तरतिहा संख्याकालविरोधात्मन्मनेऽपि सम्भवात् । करोतिना धात्वर्थ-

मीमांसकोक्तं बाधकमुद्धरैस्तन्मतं द्रूपयति-नत्वित्यादिना । नाऽसौ तिङां व्याख्यानम् । पक्वानित्यादावनन्वयापत्तेः ।

अयं भावः—“प्रकृतिप्रत्ययौ सहायं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यम्” इत्यत्र हि विशेष्यतया प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधं प्रति तदुत्तर-प्रत्ययजन्योपस्थितिहेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः । तथाच पक्वानित्यत्र पाकः कर्मकारकं, क्वतुप्रत्ययार्थः कर्तृकारकम् । तयोश्चाराधिकाधिकरणोक्तरीत्या घट्ट्यमाणाऽस्मद्गीत्या चान्वयासम्भव इति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयनियमस्यैवाऽभावे क प्राधान्यबोधक उक्त-कार्यकारणभावः । न च—

द्वयं:

पक्वानिति मूलमपि करोतेराख्यातविवरणत्वाऽभावात्साध्यतया व्याचष्टे—*पक्वानि-त्यादाविति* । अनन्वयमेव विनादयति—*अयम्भाव इत्यादि* ।

सहायमिति । सम्यद्द्वयमित्यर्थः । ब्रूतः—बोधयतः । तयोः प्रकृतिप्रत्ययाऽ-र्थयोर्मध्ये प्रत्ययार्थः प्रत्ययवृत्तिप्रवृत्तिविशेषः प्रधानमिति प्रकृत्यर्थप्रकारात्तानिरूपित-विशेष्यताशालीत्यर्थः । तादृशप्युत्पत्तिमिदिकाप्यकारणभावमभिनयेन दर्शयति—*विशेष्यतयेति* । प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थप्रकारात्तानिरूपितविशेष्यतामन्वयेन शाब्दबोधं प्रतीत्यर्थः । हेतुरित्यस्य विशेष्यतामन्वयेनेति शेषः ।

अरणाधिकरणोक्तरीत्येति । अरणापेति पदोपात्ताऽऽख्यस्य प्रथमं करणत्वेनेतर-क्रियायामन्वयोः नामार्थाऽन्वयस्यु पार्ष्टिक इति तत्रोक्तम् । *वक्ष्यमाणेति* । कार-कत्वस्य क्रियाजनस्वरूपत्वेन क्रियाजनकमिति ज्ञाते, का सा क्रियेत्याहाहोदयेन क्रि-

परीक्षा

त्येव विवरणमित्यत्र भूवादिसुप्रस्यं भाष्यमपि साधयम् । तत्र हि घातो—क्रिया-वचनत्वोक्तमन्तरम् “कथं ज्ञायते क्रियावचनाः, पचादयः ?” इति प्रश्नानन्तरम्, पच-पां करोतिना सामानाधिकरण्या “किं करोति, पचतीत्युक्तम्” । *बाधकमिति* । भाव-नायाः प्रत्ययार्थत्वाभावे तस्याः प्राधान्यं न स्यात्, वक्ष्यमाणन्यायादिति बाधक-मित्यर्थः । *पक्वानिति* । मूलमपि करोतेराख्यातार्थविवरणाभावात्साध्यकमित्यारभेन तद्वाचष्टे—*पक्वानित्यादिना* । अनन्वयापत्तिं विनादयति—*अयम्भाव इत्यादिना* । *प्रधानमिति* । प्रकृत्यर्थनिष्प्रकारात्तानिरूपितविशेष्यताश्रयः । एतादृशप्युत्पत्तिमि-दिकाप्यकारणभावात्—*विशेष्यतया इत्यादिना* । पक्वानित्यस्य पार्श्वे कृतानिति विवरणदर्शनादाह—*नपापेति* । *कर्तृकारकमिति* । “कर्तृं कृत्” इत्यनुनासना-दिति शेषः । *रौत्येति* । तत्र हि ‘अरुणया’ इति पदोपस्थितारण्यस्य प्रथममन्वयस्य क्रियायामेवान्वयोः नामार्थाऽन्वयस्यु पार्ष्टिक इत्येवमुक्तरीत्येत्यर्थः । *वक्ष्यमाणेति* । कारकत्वस्य क्रियाजनस्वरूपत्वेन तज्ज्ञानोत्तरं का सा क्रियेत्याहाहोदया क्रियायाः सा-ध्यत्वेन योयोर्जनशब्दांशया च कारकक्रियायोरेव परस्परमन्वय इति रीत्येत्यर्थः । *अन्वयापत्त्येति* । कारकयोः परस्परमन्वयासम्भव इत्यर्थः । यात्रोपाधिकरणो-क्तरीत्याऽन्वयमाहाहुर निराचष्टे—*न चन्वादिना* । तत्र हि ‘वाजोपेन घतेत’ इति क्रि-

सम्बन्धमात्रमुक्तञ्च श्रुत्या धात्वर्थभावयोः ।

तदेकांशनिवेशे नु व्यापारोऽस्या न विद्यते ॥

इति भट्टपादोक्तरीत्यासम्बन्धसामान्येन कारकाणामन्वयः शङ्क्यः।
योग्यताविरहाद् अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य तथात्वात् । क्रियान्वयि-

दर्पणः

याया अपि साध्यरूपायाः साधकाकाङ्क्षया च परस्वराऽन्वयोचित्यमित्याशयेन नित्या-
त्वमेव हि कारकाऽन्वयिताऽवच्छेदकमिति सुवर्धनिर्गम्य वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः । *सम्ब-
न्धमात्रमिति* । “ज्योतिष्टोमेन यजेत” इत्यत्र यजेतति श्रुत्या धात्वाऽधातार्थयाग-
भावनायोः सम्बन्धसामान्यं प्रतिपाद्यते । तयोः क्रियाकारकभावरूपसम्बन्धविशेष-
परोधने नु नाऽप्या. श्रुतेः कश्चिदभिघादिरूपो व्यापारस्तद्वाचरूपदाऽभावादिति तद-
र्थः । तथा च यजेतस्यत्र यागसम्बन्धिभावनेति बोधो, न यागकरणरुभावनेति, तद्व-
त्प्रकृते पाकसम्बन्धी कर्त्तति बोधः । कर्मस्वादिना तत्संसर्गकबोध एव क्रियाया अप-
क्षणादित्याशाङ्कितुराशयः । फलस्य कारकत्वेनाऽयोरयत्वात्तादृशाऽन्वयबोधोऽप्यसम्भ-
वदुक्तिरु इत्याह—योग्यताविरहादिति ।

ननु तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वं योग्यता, अस्ति च सा प्रकृते, पाकप्रयोजकरूपवत्पाक-
सम्बन्धित्वरूपाऽकर्तुरत आह—*अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वम्येति* ॥ तथाच तत्पदार्थं तत्प-
दार्थताऽवच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यत्र योग्यत्ये जलाहरणे घटकरणत्वस्य सत्त्वात्तस्मिन् मुषि-
रघटस्यापि करणत्वेनाऽन्वयापत्तिः । अस्मन्मते नु सच्छिद्रेतरवत्त्वस्य जलाऽऽहरणाऽन्वय-
प्रयोजकत्वेन तादृशघटे तादृशाहरणान्वयप्रयोजकत्वमिति न तदन्वयापत्तिरिति भावः ।

ननु ‘घटेन जलमाहर’ इत्यत्र घटे छिद्रेतरवत्त्ववत् प्रकृते किं कारकान्वयितावच्छे-
दकं यदभावाद्नन्वयापत्तिरुद्भाष्यतेऽत आह—*क्रियान्वयित्वमेव हीति* ।

परीक्षा

पयवाक्ये-यज्ञाजंपयपदं तद्यागसाधनद्रव्यपरमुत कर्मनामधेयमिति संशये द्रव्यपदमिति
पूर्वपक्षे वाक्यभेदरूपो दोषः कथितः । वाजंपयेन यागं भावयेत्; यागेन च स्वर्गं भाव-
येदिति बोधात्—यागभाव्यकभावनायां वाजंपयस्य करणत्वात्स्वर्गभाव्यकभावनायां
च यागस्य करणत्वाद्भ्रामधेयपरत्वे नु वाजंपयाभिन्नयागकरणिका स्वर्गभाव्यिका प्रया-
जादीति कर्त्तव्यताया भावनेति बोधात्त स दोषः, यागे करणत्वं नु भावनाभाव्य-
निर्वृत्तरूपं पारिभाषिकम् । तत्र पूर्वपक्षे वाक्यभेदापत्तिपरिहारायेयमुक्तिः । श्रुत्या
‘वाजंपयेन यजेत’ इति श्रुत्या, शब्देन सम्बन्धमात्रमुक्तम्, तस्य सम्बन्धस्यैकांशनि-
वेशे सम्बन्धविशेषनिवेशेऽप्याः श्रुतेर्व्यापारोऽभिघातरूपो व्यापारो नास्तीत्यर्थः ।
एवं च वाजंपयकरणिका यागसम्बन्धिनी भावनेति बोधात्त वाक्यभेद इति तात्प-
त्यर्थम् । उत्तरपक्षे तु यागभाव्यकस्वर्गभाव्यकत्वादिना भावनाभेदाद्यस्यां यागकर-
णकत्वम्; तस्यां न वाजंपयस्यम्बन्ध इति नेत्यं सम्बन्धसम्भव इति दूषणमुक्तम् ।
तथा प्रकृतेऽपि पाकसम्बन्धिकर्त्तति बोधस्य सम्भवाभिप्रायेण शङ्क्यम् । कर्मत्वसं-
सर्गकबोधे क्रियांशेति तात्पर्यम् । फलस्य कारकत्वेन क्रियायामेव योग्यतयाऽन्वय-
बोधो; न तु कारकान्तर इत्याशयेन दूषयति—*योग्यनेति* । तामेवोपपादयति—
अन्वयप्रयोजकमिति । अयमभावः—अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वमेव योग्यता; न तु तत्प-

त्वमेव हि कारकान्वयितायच्छेदकमिति वक्ष्यते । तदेतदाविष्कर्तुं विचरणेन धात्वर्थकत्वत्वर्थयोः कर्मत्वकर्तृत्वे दर्शयति—*कृतवान् पाकमिति* ॥

वस्तुतस्तु प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यस्य य प्रधानं स प्रत्ययार्थ एवेति वा; यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमेवेति वा; नार्थः । अज्ञा, अज्ञा, छागी इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययार्थे स्त्रीत्वस्यैव प्रधान्यापत्तेश्छाग्यादेरनापत्तेः । किन्तुत्सर्गोऽयम् । विशेष्यन्वादिना बोधस्तु तथा व्युत्पत्त्यनुरोधात् ।

दुपेण

ननु कृदर्थकप्रांक्षितभावनायां पाकादीनां कर्मत्वेनान्वयस्योऽभ्यासोऽकृतृपणमत आह—*यस्नुतस्त्विति* ॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमिति सूत्रम्बरमो यः प्रधानं स प्रत्ययार्थः । 'तदागमे हि' इति न्यायश्च, यः प्रत्ययाऽर्थ इत्यर्थे मूलमिति ध्येयम् । अज्ञेत्यादौ विनेष्यानादिपदार्थस्य प्रत्ययार्थस्याऽभावेन व्यभिचारस्य स्फुटत्वान् तदुपेक्ष्य द्वितीयरूपेण एव व्यभिचारं दर्शयति—*अज्ञेति* ॥

दृष्टापत्तावाह—*छाग्यादेरिति* ॥ स्त्रीत्वविनेषणशङ्कायादेः शङ्कागनिष्क्रीत्वादेरिति याऽर्थः । एतन्न विनेषणतयाऽन्वितस्यापरत्र विनेषणतयाऽन्वये नैराकाङ्क्षयेण छागीमानस्येत्यादौ कर्मत्वादिकारके छागी गच्छन्तीत्यादौ छागनिष्क्रीत्वस्य छागीपदार्थस्यायोग्यतयाऽऽन्याताथर्त्तरि याऽनन्ययापत्तेर्द्वेति भावः । छाग्यादेरनापत्तेरिति पाठे प्राधान्यानापत्तेरित्यर्थः ।

ननु सा व्युत्पत्तिरपार्थत्र स्यान्न आह—*किनित्यिति* । तथाच तादृशव्युत्पत्तेः कृत्तदितमाप्रविषयकत्वं न प्रत्ययमाप्रविषयकत्वमिति न तदन्त्याद् व्यापारस्यान्याताथत्वमिति भावः । ननु कथं तर्हि व्यापारविनेष्यस्य बोधोऽन आह—*विनेष्यन्वादिनेति* । तथाच व्युत्पत्त्यनुमारी बोधो, न तु बोधानुमारीणि व्युत्पत्तिः । एतन्न तादृशव्युत्पत्त्यर्थाकर्तृणां तथैव बोधोऽन्यादम् व्युत्पत्तिमतां त्वन्वधारयति भावः ।

परीक्षा

द्वार्थं तत्पदार्थतायच्छेदकमात्रं चिद्व्यर्थमर्थवन्त्वम् । 'घटेन जलमाहर' इति वाक्यात् जलाहरणे घटन्यायच्छेदकमात्रं प्रतिपाद्यः स ॥ यस्य कस्यचिद् घटस्य कारणतास्योऽपि सम्भरतीति सुषिंशरत्वस्य स्त्राभो न स्यात् । यदि घान्वयप्रयोजकत्वस्य योग्यता; तदा—सुषिरस्य करणत्वायस्यमादन्वयप्रयोजकस्य सुषिंशरत्वस्य स्त्राभ इति दाशुंशरीत्याऽन्यथासम्भरमुपपादयति—*क्रियान्वयित्वमेरेति* ।

ननु कृत्प्रत्ययार्थो यः कर्ता तेन भावनाया आधेये मति तस्यां कारकान्वयो भविष्यतीति, भवदुक्तदृष्टान्तस्य इत्यत्र आह—*यस्नुत इति* । 'तदागमे हि' इति । तदुक्तत्वादेन यः प्रधानं स प्रत्ययार्थ इति न्ययने; तस्य च नियमस्याऽज्ञेत्यादौ व्यभिचारः स्फुट एव; तथाऽपि सम्भरामिप्रायेण यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमेवेत्यपि तदर्थं इत्युक्तं तत्र व्यभिचारमाह—*अज्ञेत्यादाविति* । *अयम्*—'प्रतिप्रत्ययौ महापे मृत' इति न्यायः । *उत्सर्गः* । इत्यनेन तस्य मार्थत्रिष्टयं न; किन्तु कृत्प्रत्ययवभाप्रविषयकम् । स्त्रीप्रत्ययानान् धोतकतया तदुपेक्ष्य स्त्रीत्वस्य विनेष्यमेव;

अत एव नैयायिकानां प्रथमान्तविशेष्यक एव बोधः । लक्षणाया-
मालङ्कारिकाणां शक्यतावच्छेदकप्रकारक एव बोधो, न नैयायिकादी-
नाम् । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ विपर्ययेणापि व्युत्प-
न्नानां नैयायिकनव्यादीनां बोधो, न तु तद्व्युत्पत्तिरहितानाम् ।

दर्पणः

तदेव विशदयति—*अत एवेति* । *शक्यतावच्छेदकप्रकारक इति* ॥

'लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया' इति काव्यप्रकाशोपसृष्ट्यालोचनया शक्यतावच्छेद-
कारोपविषयनिवृत्तसंसर्गस्यैव लक्षणात्वलाभाद्, 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र गङ्गात्वेनैव लक्ष्या-
र्थप्रतीतिरत एव ततो वैयङ्गिकी शैल्यपावनत्वादिप्रतीतिः । 'जाता एता हि शैले'
इत्यादौ च कनकलतात्वेनैव रूपेण बोधस्य चमत्काराऽऽघायकत्वादिति तद्भाष्यः ॥

नैयायिकादीनामिति । सम्बन्धितावच्छेदकरूपेणैव लक्ष्यार्थस्य भानम् । अत एव
'कचतस्त्रस्यति वदनम्' इत्यादौ सम्बन्धितावच्छेदकराहुत्वादिनैव बोधस्य त्रासाऽऽ-
घायकत्वोपपत्तिः । कचत्वादिशक्यतावच्छेदकलक्षणं लक्ष्याश्वेयोवाङ्गाकारे तदनुपपत्तिः
स्पर्शैव । किञ्च शक्यतावच्छेदकं, न लक्ष्यतावच्छेदकम् । "शक्यादन्त्येन रूपेण ज्ञाते
भवति लक्षणा" इत्यभियुक्तोक्तिविरोधादिति तद्भाष्यः ॥

परीक्षा

तथा तिर्य्यकस्यापि मुख्यसंख्याया विगोपणत्वमेवान्येषां प्रकृत्यर्थनिरूपितं विगोपणत्व-
मिति सिद्धान्तान्तश्चतुमारिणी व्युत्पत्तिः काव्यकारणभावमूला कल्पनीया । व्युत्पत्त्य-
नुमारी बोध एव प्रमाणम् । यस्त्वतादृशो बोधः सोऽप्रमाणमेव । न हि कस्यचिद्भा-
ष्यकारादिसम्मतमार्गविपरीतक्रमेण बोधस्य प्रामाण्यमाश्रित्य तदनुमारेण व्युत्प-
त्यन्तरकल्पनं न्याप्यमिति भावः ।

भाष्याद्यनुमारिणी व्युत्पत्तिर्वेषां नास्ति; तेषां त्वन्यादृशोऽपि बोधो भवतीत्यत-
द्विशदयति—*अत एवेति* । अत एव विपरीतव्युत्पत्तिमत्त्वादेव । *प्रथमान्तविगोप्यक
एवेति* । तिर्यन्तप्रथमान्तमभिध्याहारं प्रथमान्तविगोप्यक एव चैत्रः पचनीत्यादितः
पाकानुकृतकृतिर्मांशैश्च इत्यन्वयबोधस्य तेषामुद्भवत् । *आलङ्कारिकाणामिति* ।
अत एव काव्यप्रकाशकृता मुख्यार्थवाये तद्योगे रुदितोऽर्थप्रयोजनात्, अन्योऽर्थो
लक्ष्यते यस्मा लक्षणाऽरोपिता क्रियति प्रतिपादितम् । शक्यतावच्छेदकारोपविषयवि-
शिष्टो यः क्रियारूपो व्यापारः सैव लक्षणाः स च व्यापार आरोपरूप एव । अत एव—

जाता एता हि शैले जातु एतायां न जायते शैले ।

सम्प्रति सद्दिपरीतं कनकलनायां गिरिद्वयं जातम् ॥ ४१ ॥

कचतस्त्रस्यति वदनं वदनात् कुचमण्डलं त्रसति ।

मध्यादिभेदेति नपनं नयनादधरः समुद्रिजतीति ॥ ४२ ॥

समुद्रिजतीत्यादौ शक्यतावच्छेदकप्रकारबोध एव चमत्कारः । 'गङ्गायां घोष' इत्य-
तो गङ्गावृत्तिर्वाप इति बोध एव शैल्यपावनत्वादिप्रतीतिः । *नैयायिकानामिति* ।
तेषां मते हि यदमांश्चिन्ने शक्यार्थसम्बन्धग्रहस्तदर्थप्रकारक एव बोधः । कचतस्त्र-
स्यतीत्यादौ तेषां मते राहुत्वादिना बोधः । अत एव शक्यादन्त्येन रूपेण ज्ञाते भवति
लक्षणेति तेषामुक्तिः सद्गच्छते । *नैयायिकनव्यादीनाम्*—यस्य पदस्य यत्पदव्यति-

अन्येषां तन्निराकाङ्क्षमेवेत्यादिकं सङ्गच्छते ।

अत एव “प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वाद्” (पा०सू० १।२। ५५) इत्याह भगवान् पाणिनिः । प्रधानं प्रत्ययार्थं इति वचनं न इत्यनुवर्त्य न कार्यम्, अर्थस्य—अर्थावबोधस्यान्यप्रमाणत्वाद्—व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति हि तदर्थः । एवं सत्यपि नियामकापेक्षणे च “भावप्रधानमाख्यातम्” इति वचनमेव गृह्यतामिति सुधी-
भिरुक्तम् ।

‘तदागमे हि’ इति न्यायो विवरणञ्चाऽतिव्याप्तमित्याह—किं

दर्पणः

उ३: कर्मत्वमिति ॥ नञ्प्रथमे ष्टुपदं ष्टुपरपदव्यतिङ्कप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्व-
स्याकाङ्क्षात्वोपगमेन घटपदं कर्मत्वपदव्यतिङ्कप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वज्ञानदर्शायां
तादृशावाक्यात्तैः शाब्दबोधोपाऽऽनुपगमादित्यभिप्रेत्य नव्यानामित्युक्तम् । निराकाङ्क्ष-
मित्यन्याऽऽप्येतामप्यगोचरो बोध इति शेषः । *अत एवति* । बोधस्य व्युत्पत्त्यनुसा-
रित्वादेत्यर्थः । *व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति* । कार्यकारणभावप्रहार्थानत्वादित्यर्थः ।
बोधानुसारिणो हि व्युत्पत्तिर्न हि बोधो व्युत्पत्त्यनुसारी । अत एवरोपमिति निमि-
त्ताऽनुवर्णनं, न तु निमित्तमर्थात्पारोप इति प्रामाणिकः ।

अर्थस्य विरोधत्वादिना प्रतीयमानस्य अन्यप्रमाणत्वात् स्वविशेषणामृतप्र-
तीत्यनुरोधकव्युत्पत्तिकत्वादित्यर्थः । ‘प्रधानं प्रत्ययार्थं’ इति नियमस्य पाणिनिनाऽऽ-
हृत्येऽपि, ‘योः यः प्रत्ययार्थः स प्रधानम्’ इत्यर्थस्य, ‘तदागमे हि’ इति सूत्रदत्ता जैमि-
निनाऽऽहृतस्याऽऽप्युत्पादाख्यातार्थतयैव व्यापारस्य प्राधान्यम् । तादासीनां घोरक-
त्वेन संख्यावाचकत्वेऽपि प्रत्ययजन्योपस्थितौ संख्याघट्टित्वस्य विरोधगोचरकार्य-
कारणभावस्य निर्दुष्टत्वादित्यन्ये प्रतीयमानाऽऽस्य प्राधान्यमिति ‘तदागमे हि’ इति
न्यायाकार इत्याशयनाह—*तदागमे हीर्ताति* ।

अतिव्याप्तमिति । “नपुंसकमनपुंसकं” इति ह्यीदं परतन्वचनान्ततायां च

परीक्षा

रेनप्रयुक्तमन्वयाननुभावकत्वं तयोः सममित्याहाररूपाकाङ्क्षायाः घटकर्मत्वमित्यप्रापि
मन्वधमवतान् । *नद्वुगुभिरहितानाम्*—तादृशाप्रमगृन्वानाम् । *अन्येषाम्*—
मिद्धान्तिनाम् ।

अत एव—शाब्दबोधस्य स्वस्वव्युत्पत्त्यनुसारित्वादेव । ननु प्रत्ययार्थस्य ह-
यिन् प्रधानं च विद्विदोपगन्वमित्यत्र यदि न विद्विन्नियामकम्, तदा भगवन्ने
माख्यातममभिप्राहोऽपि धान्वर्थस्य प्रसारतया भानं कुतो नेत्यत शाह—*एवं
मन्वगोति* ।

यदयत्प्रभेन भावनाया आख्यातार्थत्वं मीमांसकमन्वैश्वर्यम् ; तदेव व्यभिचरित-
मित्याह—*तदागमे हीर्ताति* । *विररगम्*—शृत्रा विररगम् । *व्यभिचरितमिति* ।
व्यभिचरितम्—इत्यभिचरितं च व्यभिचरितम्, “नपुंसकमनपुंसकं” इत्यप्याप्यान्वय-
त-

कृतम्, पक्षमिति* ॥ कृञा विवरणं प्रतीतिश्च पक्षमित्यत्रापि, इति तत्रापि भावना वाच्या स्यादिति भावः । नन्वस्तु तिङ् इव कृतामपि भावना वाच्येत्यत आह—*अपीति* ॥ तथाचोभयसाधारण्येन तन्प्रतीतेरुभयसाधारणो धातुरेव—वाचक इति भावः । भवद्रीत्या प्रत्ययार्थत्वात् प्रधान्यापत्तिश्चेति द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

दर्पणः

व्यभिचरितमित्यर्थः । तदेव विशदयति—*कृजेति* । पक्षमित्यत्रापिनाऽनुपदोक्तपक्षानित्यस्याऽपि संग्रहः । तत्र भावनाया आलोपात् प्रतीयमानत्वेऽपि प्रत्ययार्थत्वाऽभावेन व्यभिचारसम्भवात् । किं कृतमित्यतो व्यापारविषयस्य जिज्ञास्यत्वाऽद्यगमात् पक्षमित्यतस्तदनवधोयेनाऽस्योत्तरत्वाऽनुपपत्त्या व्यापारबोधकत्वप्रौढ्ये तस्य प्रत्ययार्थत्वाऽभावादव्यभिचार इत्यर्थः ॥

विवरणमिति । विवरणं चाऽत्र प्रश्नोत्तररूपमेव । तद्बोधनार्थमेव किमनुल्लेखः । अन्यथा केवलकृतशब्दस्य पक्षपदविवरणतया लोकाऽप्रसिद्धेर्विवरणं चाऽतिव्याप्तमित्यस्याऽसङ्गतेः । *वाच्या स्यादिति* । प्रत्ययवाच्या स्यादित्यर्थः । अपिशब्दः पूर्वोक्ताऽर्थस्यैव न समुच्चायकः, किन्त्यर्थान्तरस्यापीति वस्तुमाशङ्कते—*नन्विति* । तथाचोक्तापत्तिरिष्टैवेति भावः ।

अपिसमुच्चितार्थं प्रकटयति—*तथाचेति* । *उभयेति* । आख्यातकृतन्तोभयैत्यर्थः । *साधारण्येनेति* । साधारण्यमत्र समभिव्याहारविशेषः । *प्रतीतेरिति* । भावनाप्रतीतेरित्यर्थः ॥ *उभयसाधारण इति* ॥ घटकतया प्रयोगद्वयाऽमुत्स्यूत इत्यर्थः । तथाच प्रयोगद्वये नियतवृत्तित्वेन धातोरव भावनावाचकत्वसिद्धिः । धातुत्वस्य शब्दतावच्छेदकत्वेन लाघवात् न तु तिङ्कृतोस्तिङ्त्वस्य चाननुगतस्य शक्यता-तच्छेदकत्वे गौरवात् । परस्परव्यभिचाराच्चेत्युक्तापत्तेर्नष्टत्वसम्भवेनेति भावः ।

ननु धातुत्वस्य शक्यतावच्छेदकतायाः प्रागेव निराकृतत्वाज्जोक्तदूषणस्याऽपिशब्दसमुच्चयत्वमत आह—*अभयद्रीत्येति* । स्वमते भावनायाः प्रकृत्यर्थत्वादुक्तं भवदिति प्रत्ययार्थत्वादित्यनेन पूर्वोक्तमतद्वयमध्ये त्वस्यैव मीमांसकसम्मतत्वमिति सूच्यते ।

परीक्षा

स्याम्' इत्येकशेषः । व्यभिचरित्वमुपपादयति—*कृञा विवरणमिति* । अपिना पक्षानित्यस्य पूर्वोक्तस्य समुच्चयस्तन्मते पक्षमित्यत्र धातुना फलस्य प्रत्ययेन कर्मणः प्रतिपादनेऽपि भावनायाः प्रतीतिविषयत्वसिद्धये तस्याशेषो वाच्यः । तथा सति प्रतीतिविषयत्वसिद्धयपि तस्याः प्रत्ययार्थत्वाभावेन व्यभिचारः किं कृतमित्यतो व्यापारस्य जिज्ञास्यत्वाद्यगमे तस्या जिज्ञासायाः पक्षमित्यतो निवृत्तिरवश्यं वाच्या । अन्यथा तयोत्तरं न स्यात् । भवन्मते तस्य व्यापाराबोधकत्वाद् । यदि च तस्य व्यापारबोधकताप्युच्यतेः तदा तस्य प्रत्ययार्थत्वाभावेन व्यभिचार इति भावः ।

अत्र विवरणपदं प्रश्नोत्तरभावपरम् । *वाच्या स्यादिति* । प्रत्ययवाच्या स्यादित्यर्थः । *उभयेति* । कृदाख्यातोभयेत्यर्थः । साधारण्यं समभिव्याहारः । एवं धातावप्युभयसाधारण्यं बोध्यम् । *वाचकः*—भावनावाचकः । किंवाऽऽख्यातकृतदुभयमा-

व्यपारस्य धात्वर्थत्वे साधकान्तरमाह—

॥ किं कार्यं पचनीयं चेत्यादि दृष्टं हि कृत्वपि ।

किञ्च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव न ॥ ९ ॥

कार्यमित्यत्र “ऋहलोर्ण्यत्” (पा०सू०३।१।१८४) इति कर्मणि ण्यत् । पचनीयमित्यादौ चानीयर् । आदिना ज्योतिष्टोमयाजी इत्यादौ करणे उपपदे कर्त्तरि णिनिः । एते च क्रियायोगमन्तरेणासन्तस्तद्वाच्यतां बोधयन्ति । विना क्रियां कारकत्वासम्भवेन तद्वाचकप्रत्ययस्याप्यसम्भवात् । न च ‘गम्यमानक्रियामादाय कारकयोगः’ इति भाट्टरीतिर्युक्ता । आप्यातेऽपि तथात्वापत्तौ तत्रापि भावनाया धाच्यत्वासिद्ध्यापत्तेः ।

अथ लिङ्गसहधान्वयानुरोधान्कचुर्वाच्यन्वमाचक्ष्यकमिति, तेना-

ॐ ॐ ॐ

द्वयं :

व्याख्यातं च तथैव । अवतरणे सन्ध्यायविरोधापदर्शनं तु प्रत्ययाऽर्थत्वप्राधान्ययोः प्रायशः समनैयत्येन, प्रधानस्य प्रत्ययार्थत्वमाचक्ष्वन्व्याऽपि ततोऽर्थमेव प्रवृत्तिवाच्यत्वे तदनुपपन्नमित्याशयेनेति बोध्यम् ॥ ८ ॥

साधकान्तरमित्यस्य धातोर्वाच्यत्वात्वाचक्ष्ये इत्यादिः । किं कार्यमित्यत्र प्रभोत्तरभावरूपविवरणेन व्यापारस्य धात्वर्थत्वमिदिरित्यत्र न तात्पर्यम्, किन्तु प्रभोत्तरभावरूपविवरणस्य प्रकान्तत्वात् किमनुल्लेख इति सूचयन्माह—*कार्यमित्यत्रेति* । *णिनिरिति* । “भूते” इत्यधिष्ठित्य, “करणे यत्तः” (पा०सू० ३।१।२) इति सूत्रेणेति शेषः ॥ एते ष्यदादय इत्यर्थः ॥

क्रियायोगमन्तरेणेति । क्रियान्वयिनामेव कारकतया धातोर्वाच्यत्वात्वाचक्ष्वन्वै काव्यो यद् इत्यादौ कर्मादिभूतानां “कारकः” इत्यधिष्ठित्य विहितानां घटादावसम्भवेन तत्र विधीयमानस्यदाधनुषपत्तिर्वागोस्तदाक्षिपति-द्वेदक्षस्य पान्दानुपपत्तिरिव रात्रिभोजनमिति भावः । तद्वाह—*विना क्रियामिति* । *गम्यमानेति* । अस्य तदुपस्थापकप्रदाभावेऽर्थात्त्यादिः । *तथात्वापत्ताविति* । गम्यमानक्रियामादार्यव कर्त्तृकर्माऽर्थप्रत्ययोपपत्तावित्यर्थः । *तत्रापि* । निर्द्दयज्ञानाऽप्यनाने ॥

लिङ्गसहधान्वयानुरोधादिति । अस्य पाचक इत्यादावित्यादिः ॥ आचक्ष्य-

परांशः

धारणप्रसंगस्य वाचकत्वाच्छेदकत्वात्पक्षेया धातुत्वस्यैव वाचकत्वाच्छेदकत्वे एवमिति बोधयम् । एते-ष्यदादिप्रत्ययाः ; क्रियान्वयिनामेव कारकत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

गम्यमानेति । तद्वोधकप्रदानुधारणेऽर्थात्त्यादिः । *तथात्वापत्तौ* । गम्यमानक्रियामादाय कर्त्तृत्वकर्मान्वयार्थप्रत्ययस्योपपत्तावित्यर्थः । *तत्रापि*—निर्द्दयमन्वस्यतेऽपि ।

आचक्ष्यकमिति । कृतीति शेषः । एते च पाचक इत्यादौ दृश्याप्यकृतां

क्षेपाद् भावनाप्रत्ययः स्यादिति मतम् । तर्हि सङ्ख्यानव्योपपत्तये
आख्यातेऽपि कर्त्ता वाच्यः स्यात् । पञ्चानित्यादौ कालकारकान्वयानु-
रोधाद् भावनाया अपि तस्याऽऽवश्यकत्वाच्चेति भावः ।

अपिना हेत्वन्तरसमुच्चयः । तथाहि—नखैर्भिन्नो नखभिन्नः, हरिणा
प्रातो हरिप्रात इत्यादौ “कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्” (पा०सू०२।१।३२)
इति समासो न स्यात् । पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्य इतिवद्
असामर्थ्यात् । नचाध्याहृतक्रियाद्वारा सामर्थ्यं वाच्यम्, दध्योदनो
गुडधाना इत्यादिवत् । अन्यथा—अत्रापि “अग्नेन व्यञ्जनम्” (पा०सू०
२।१।३४) “अक्षयेण मिश्रोकरणम्” (पा०सू०२।१।३५) इति समासो न
स्यादिति वाच्यम् । तत्र विध्यानर्थक्यादगत्या तथा स्वीकारेऽपि

दर्पणः

कमित्यस्य कृतीति शेषः । कृत्रिरूपितवाच्यत्वं कर्त्तुरवश्यमङ्गीकरणोपमित्यर्थः । तेन
कर्त्ता आग्नेयादित्यस्य स्वरूपनिरूपकतयेत्यादिः । *प्रत्यय इति* । बोध इत्यर्थः ॥
तस्य । वाच्यत्वरूपेत्यर्थः ॥

असामर्थ्यादिति । विशिष्टार्थोपस्थित्यजनकत्वादित्यर्थः । निराकाङ्क्षत्वादिति
वाच्यत् । प्रातभिन्नपदान्तर्गतधारत्वर्थक्रिययोः कर्त्तृकरणकारकसाकाङ्क्षत्वेन, हरिणेत्या-
दिपदोपस्थितकर्त्तृकरणयोश्च कारकत्वेन क्रियासाकाङ्क्षत्वेन परस्परमाकाङ्क्षस्वरूपसामर्थ्यं
मुषट् व्यापारस्य धात्वर्थतावादित्येन । भवन्मते तु पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्येत्या-
दिवन्निराकाङ्क्षत्वात् समासाऽनुपपत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणं कारकविभिन्नैरपि ॥

अध्याहृतक्रियामादायैति । कर्त्तृत्वर्थव्यापारमारूपेत्यर्थः । *सामर्थ्यमिति* ।
तथाच नखैः कृत्वा भिन्न इति बोधाभ्युपगमेनाऽध्याहृतार्थमादाय सामर्थ्योपपत्ति-
रित्यर्थः । अध्याहृतक्रियामादाय सामर्थ्याऽभ्युपगमे दृष्टान्तमाह—*दध्योदनेत्या-
दि* ॥ *विध्यानर्थक्यादिति* ॥ ‘अग्नेन व्यञ्जनम्’ इत्यादिरपि पदविधित्वेन सम-

परीक्षा

रूपकतया भावनाया आग्नेयो भविष्यतीति भावनायाः प्रत्ययः—प्रतीतिर्भविष्यतीति
तदनुरोधेन धातुवाच्यत्वं तस्या न स्वीकार्यमिति भावः ।

आख्यातेऽपीति वाच्यः कर्त्ता—निरूपकतामन्वयेन तिष्ठेत् । तस्य वाच्यत्वस्य
न स्यादिति उभयत्राक्षिप्तभावनायां तृतीयान्तार्थत्वान्वयोः न ॥ कृत् इत्यसामर्थ्य-
मिति भावः । *इतियदिति* । तत्र राज्ञो भार्या इति समुदायस्य विशिष्टोपस्थित्यजन-
कतया यथाऽसामर्थ्यं तद्वत् निराकाङ्क्षत्वादिति शेषः । तत्राभिन्नपदान्तर्गतो यः
कर्त्तृत्वमवाच्यः कृत्प्रत्ययः, तस्य तादृशसमुदायस्तकधातुप्रतिपाद्यत्वेनाक्षिप्त्वा या
भावना तस्यामन्वयो योऽर्थः, तद्वत्कतया तस्यामेव हरिणेत्यादिपदोपस्थितकार-
कत्वाऽन्वयेन परस्परमाकाङ्क्षस्वरूपसामर्थ्यव्य सन्वाच्यत्वं समासो भविष्यतीत्या-
दादां निरस्यति—*नचेत्यादिना* । *अन्यथा*—आक्षिप्तभावनायामन्वयेऽपि असाम-
र्थ्याङ्गीकार । अपाऽध्याहारवादिनामस्माकमध्याहनान्वये न सामर्थ्यमस्तीति शेषः ।
तत्र—दध्योदन इत्यादौ । *विध्यानर्थक्यात्*—‘अग्नेन व्यञ्जनम्’ इत्यादिमुद्रया-

‘हरिहृतम्’ इत्यादौ साक्षाद्धान्वयान्वयेनोपपद्यमानस्य “कर्तृकरणे” इत्यस्याक्षेपेण परम्परासम्बन्धे प्रवृत्त्ययोगात् ।

नचैकस्यां क्रियायामन्वयिन्वमेव सामर्थ्यमिति शङ्क्यम् । असुर्यम्पदया इत्यादेरसमर्थसमासत्वानापत्तेः । इष्टापत्तौ कृतः सर्व्यो मृत्तिकयेत्यत्र कृतसर्व्यमृत्तिक इत्यापत्तेः । नचाऽत्र समासविधाय-

दर्पणः

धंपरिभाषाविषयतया मन्त्रोऽयमर्थद्वयादिपदानां समामविधानवैयर्थ्यापत्त्योपमेवनादिक्रियाद्याहाराऽभ्युपगमेऽपीत्यर्थः ॥

हरिहृतमिति ॥ / कृत्वातोऽर्थापारार्थकृत्वम्बोकरात्तत्रिरूपितकृतत्वस्य हरीनाक्षात्पत्त्वाद्द्वयाहारं विनैव शास्त्रविरितार्थे ‘हरिह्रातं’ इत्यादावध्याहृत्क्रियाद्वारकमामर्थ्यमादाय तत्प्रवृत्तौ मानाभावादिन्यर्थः । कृत्वा व्यापारार्थकत्वानभ्युपगमे त्वध्याहृतार्थस्यापि सामर्थ्यानुपपादकत्वाच्छब्दैवैयर्थ्यमेव स्यादिति सूचनाय कृतमित्युक्तम् । आदिना, शरत्कृतमित्यादिकरणनृत्तौषातस्वरूपपरिग्रहः ।

केचित्तु—कृदर्थरुप्रैव कृत्वोपार्थकृत्वांशिसमावनामादाय हरिह्रात इत्यादौ, नर्त्तभिन्न इत्यादौ तु कणमामर्थेनाद्याहृतां तामादाय सामर्थ्यापपत्तौ न तदनुपपत्तिर्धातोर्मायनावाचकत्वमाधिका । एवञ्च कृत्वा कृतार्थकृत्वेऽपि न ममामानुपपत्तिरित्याहुः । तच्च न्ययम् ॥

एकक्रियान्वयित्वमेवेति ॥ धवरादिरावित्यादौ तस्य दृष्ट्येनान्यत्रापि माक्षात्परम्परया वा तस्यैव समामप्रयोजकत्वमिति भावः ॥ *असुर्यम्पदया इति* । नतर्धप्रमत्त्यप्रतिषेधस्य क्रियान्वयित्वस्य वक्ष्यमाणतया मूर्ध्यम्यापि कर्मकारकतया तदन्वयित्वेन भवदुक्तसामर्थ्यस्य तत्र सत्त्वादिति भावः ॥ *कृतसर्वमृत्तिक इति* ॥ मृत्तिकायाः करणतया, सर्वपदाथंभ्य कर्मतया कृत्वान्वपरीक्षा

नर्थक्यान् । *तथासर्वाकारोऽपीति* । अध्याहृतक्रियाऽवयित्वेन सामर्थ्यस्य स्वीकारोऽपीत्यर्थः । *हरिहृतमित्यादाविति* । आदिना हिरण्यहृतमित्यस्य संग्रहः । परम्पराम्बन्धे नन्वभिन्न इत्यादौ नर्त्तः कृत्वा भिन्न इति बोधस्याङ्गीकारेण स्वान्वयान्वयित्वरूपपरम्पराम्बन्धेनान्वय इत्यर्थः । *न स्यादिति* । कृत्वातोभारनावाचकतया तत्प्रयोगे माक्षाच्छब्दाच्च एवाथेऽन्वयेन सूत्रस्य मार्थस्यादिति भावः ।

एकक्रियान्वयित्वमेव सामर्थ्यप्रयोजकं यथा—‘धवरादिराविति’ इत्यादौ धवरादिपदार्थयोः साक्षादन्वयामात्रेऽपि ऐतन्नरूपेण द्वयोरप्यन्वयेन सामर्थ्यं तद्वदिन्यथाभिमानेनाशङ्कया निरामङ्गरोति—*नचेति* । *अनापत्तेरिति* । तत्र प्रमत्त्यप्रतिषेधार्थकस्य नन्तः क्रियायामेवान्वयेन मूर्थपदाथंभ्यापि नस्यां कर्मतयाऽन्वेन परम्पराम्बन्धेनान्वयित्वरूपं भवदुक्तं सामर्थ्यमस्तीति भावः । *इष्टापत्ताविति* । एनाहृतामामर्थ्यस्य समामम्बन्धाप्रयोजकत्वे इत्यादिः । *इत्यापत्तेरिति* । अत्रापि कृतार्थभावनायां मृत्तिकारुद्रार्थस्य करणतयाऽन्वयः सर्वपदाथंभ्य तत्र कर्मतयाऽन्वेन परम्परान्तरितरं भवदुक्तं कर्तुः शक्यमिति भावः । *त्रिषापदाथमात्र*—“कर्तृकरणे” इति सूत्रस्य हिरण्यहृतमित्यत्र साक्षाम्बन्धे चरितार्थत्वेनेनाहृतामर्थ्यः प्रकृत्या

काभावः । “सह सुपा” (पा०सू०२।१।४।) इत्यस्य सत्त्वात् । अन्यथा असमर्थसमासोऽपि विधायकाभावात् स्यादिति ।

किञ्च भावनायास्तिङ्गर्थत्वे ‘भावयति घटम्’ इतिवद् ‘भवति घटम्’ इत्यपि स्यात् ; धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वसत्त्वात् । नचाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वात्तत्संज्ञया कर्मसंज्ञया वाधान्न द्वितीयेति वाच्यम् । आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वे ‘पाचयति देवदत्तो विष्णुमित्रेण’ इत्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वापत्तौ तृतीयानापत्तेः । ‘ग्रामं गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रम्’ इत्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वापत्तौ ग्रामस्य गमिकर्मत्वानापत्तेश्च । तथाच ‘ग्रामाय गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रम्’ इत्यपि न स्यात् । “गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यां चेष्टायामनध्वनि” (पा० सू०२।३।१२) इति गत्यर्थकर्मण्येव चतुर्थ्याधि-

द्वयं:

धा०ऽन्वयित्वादितिभावः । योगविभागस्यानिष्टानापादकत्वादाह—*किञ्चेति*॥

अकर्तृत्वापत्ताविति ॥ आख्यातार्थव्यापारानाश्रयत्वादिति शेषः । अस्मन्मते तु णिच्प्रवृत्त्यर्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वात् तदनुपपत्तिरिति भावः । ननु विष्णुमित्रस्याऽकर्तृत्वेऽपि करणत्वविषयैव तत्र तृतीया सुलभेत्यत आह—*ग्रामं गमयतीति* ॥ “कर्तुरीप्सिततमम्” इत्यनेन प्रकृतिर्तुनिष्ठव्यापारजन्यफलसम्यन्धिन् एव कर्मसंज्ञाविधानेन त्वन्मते विष्णुमित्रस्याकर्तृतया तद्व्यापारजन्यफलाश्रयस्यापि ग्रामस्याकर्मत्वेन तद्वाचकपदोत्तरं द्वितीयानापत्तिः । विष्णुमित्रस्य करणत्वे णिचोऽसम्भवश्च । धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयस्यैव कर्मत्वाद्गीकारे तु णिजन्तकर्मत्वैव स्यान्न गमिकर्मतेति भावः । इष्टापत्तावाह—*तथांचेति* ।

परीक्षा

विधायकाभावः । *अन्यथा*—“सुप्सुपा” इत्यस्यापि साक्षात्सम्यन्ध एव प्रवृत्त्यङ्गीकारे । *असमर्थसमासोऽपीति* ‘असूर्यम्पश्या’ इत्यादावित्यादिः ।

उक्तरीत्या भावनाया धातुवाच्यत्वं प्रमाद्य ‘द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति’ इति न्यायेन पुनस्तस्या धातुवाच्यत्वं साधयति—*किञ्चेति* । *सत्त्वादिति* । फलमाश्रयस्य धात्वर्थत्वे धात्वर्धफलाश्रयत्वस्यैव कर्मत्वादितिशेषः । कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाबाधमाशङ्क्य निराचष्टे—*नचेति* । *विष्णुमित्रस्येति* । तस्याख्यातार्थानाश्रयत्वादिति शेषः । ननु विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वेऽपि करणतयाऽन्वयेन तत्तस्मिन्तीया भविष्यतीत्यत आह—*ग्राममिति* । *गमिकर्मत्वानापत्तेश्च* । “कर्तुरीप्सिततमम्” इति सूत्रेण प्रवृत्तधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयरूपकर्तृनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयस्य कर्मसंज्ञा विधीयत इत्यभिप्रायेणाऽभिहिता । तन्मते विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वेन तस्य सूत्रस्याप्राप्तेः । एवं विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वे णिजनुपत्तिरपि बोध्या, कर्तृप्रयोजनस्यैव हेतुमज्ञाविधानात् । यदि तु यत् किञ्चिद्धात्वर्थव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयस्य कर्मत्वम् ; तदा णिजन्तधात्वर्धव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वेन णिजन्तकर्मत्वमेव स्यात् । अत्रेष्टापत्तावाह—*तथा-

धानात् । एतेन गिजन्ते आख्यातार्थ उभयं, तदाश्रयत्वाद्देवदत्तयज्ञद-
त्तयोः कर्तृतेन्यपास्तम् ।

किञ्च तस्मिन् प्रयोगे य आख्यातार्थ इत्यस्याश्रयत्वत्वेनाख्या-
तशून्ये 'देवदत्तः पक्त्वा' इत्यादौ देवदत्तस्याऽऽकर्तृतापत्तेरिति दिक् ॥

दर्पणः

एतेनेति । आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वनिरासेनेत्यर्थः । *गिजन्ते*—
पाचयत्स्यादौ । *उभयमिति* । प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारद्वयमित्यर्थः । *तदाश्रयत्वा-
दिति* । आख्यातार्थव्यापारद्वयान्वतरत्वादित्यर्थः ॥

अपास्तमिति । अयम्भाः—आख्यातस्य व्यापारद्वयाऽभिधादरूपेण विष्णु-
मिश्रस्य कर्तृत्वोपपादनेऽपि तन् । कर्तृत्वस्याख्याताभिधानाद्देवदत्तपदोत्तरमिव विष्णु-
मिश्रपदोत्तरं तृतीयादीलम्ब्यमेवमाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्योभयोरप्यविशिष्टत्वात्
प्रधानव्यवहारोच्छेदापत्त्या "हेतुमति च" (पा० मू० ३। १। २६) इत्यनुनास-
नविरोधश्चेति ।

ननु गिजाख्यातार्थान्वतरार्थव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वम् । अस्मन्मते पञ्चमाश्रयस्य
गणपठित्वात्पर्यन्तं तदनुकूलगिजर्पव्यापाराश्रयत्वेन विष्णुमिश्रस्याऽपि कर्तृत्वादी-
लम्ब्येन भोक्ताऽनुपपत्तिरत आह—*किञ्चेति* । आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्य केषा-
न्यपिनया अव्यावर्तकत्वेनाऽऽख्यातं तद्व्यापारस्येनाऽवश्यं विरोधर्णायम् । एवंश-
र्धप्रः पक्त्वा इत्यादावाख्यातशून्ये वाच्ये कृदर्थकत्वं व्याप्तिर्दुर्वारमर्थः ।

नन्वस्तिर्भवन्तीपर इति भाष्येणाख्यातप्रयोगस्य तत्राश्रयत्वस्येवमाश्रोक्तापत्तिः ।
किञ्च धातुविहितप्रत्ययवाच्यतद्वाशिष्टान्वतरव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वम् । धातुविहि-
तेति प्रत्ययविशेषगाद्य न धरणतृतीयार्थव्यापाराश्रयेऽतिव्याप्तिः । उक्तस्ये कृदाच्य-
क्याशिष्टव्यापाराश्रयत्वाश्रोक्तापोऽन आह—*दिगिति* । तदर्थम्वित्तरनितृभित्ता-
त्पर्यन्तवाद्दशावाक्येऽन्त्यव्याहारस्यानावश्यत्वात्कप्रसाम्य न मार्थायन्त्यम् ।
किञ्चैवं रीत्या कर्तृत्वनिर्घनाऽपेक्षया धातोर्यापाराश्रयत्वमभ्युपगम्य तदाश्रयत्वमेव
कर्तृत्वं निरिक्तमुच्यते, लाचरादित्यादिः ॥

परीक्षा

॥ धामायेति* । *एतेन*—आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वनिरासरूपेण । *उभयम्*—
प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारद्वयम् । *अपास्तमिति* । यद्युभयोर्व्यापारयोराख्यातार्थान्वयम्,
तदा विष्णुमिश्रस्य कर्तृत्वोपपादनेऽपि तन् कर्तृत्वमाख्यातार्थविहितमिति । 'पाच-
यति देवदत्तो विष्णुमिश्रेण' इत्यत्र विष्णुमिश्रपदोत्तरात्तृतीयाऽन्तारत्तिः । एवं प्रयोज्यप्रयो-
जकयोराख्यातस्य व्यापाराश्रयतया प्रधानाप्रधानव्यवहारानुरगणितयोनि भासः ।

ननु गिजाऽऽख्यातार्थान्वतरार्थव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमित्यप्यु । एवं ॥ विष्णुमि-
श्रस्य गिजर्पव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वं मूलमनेत्यत आह—*किञ्चेति* । *इत्य-
स्याश्रयत्वेन*—तन्निरोधस्याश्रयत्वेन । अस्यथा पदाश्रयत्वस्य दिक्विशिष्टा-
ख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेन तन्निरोधस्याव्यवर्तकत्वात्परिचिति भासः । नन्वस्तिर्भ-
वन्तीररोऽनुकूलमातोऽप्यस्तीति स्वारेनाख्यातस्यास्तीरप्यस्य 'देवदत्तः पक्त्वा' इत्येन-

सूत्रानुपपत्तिमपि मानत्वेन प्रदर्शयन्तुकार्यस्य स्वोन्प्रेक्षितत्वं निरस्यति—*किञ्चेति* ॥ घातुसंज्ञाविधायकम्—“भूवादयो घातवः” (पा० सू० १।३।१) इति सूत्रम् । तत्र भूश्च वाञ्छेति द्वन्द्वः । आदि-शब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारकवाचिनोरेकशेषः । आदिश्च आदिश्च आदी, ततो भूयो आदां येषां ते भूवादयः । तथाच भूप्रभृतयो वासदृशा घातवः इत्यर्थः । तच्च क्रियावाचकत्वेन । तथाच क्रियावाचकत्वे सति भ्यादिगणपठितत्वं घातुत्वं पर्यवसन्नम् । अत्र हि क्रियायाचित्यमात्रोक्तौ चर्जनान्दिरूपक्रियावाचके ‘हिरण्; नाना’ इत्यादावति-प्यासिरिति भ्यादिगणपठितत्वमुक्तम् ॥ ६ ॥

तावन्मात्रोक्तौ चाह—

सर्वनामाव्ययादीनां यावादीनां प्रसङ्गतः ॥

न हि तत्पाठमात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटम् ॥१०॥

गणपठितत्वमात्रोक्तौ सर्वनामा यो ‘याः’ तस्यापि घातुत्वं स्यात् । तथाच—याः पश्यसीत्यादी “आतो घातोः” (पा० सू० ६।४।१४०) इत्याकारलोपापत्तिः । ननु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव

दर्पणः

स्वोन्प्रेक्षितत्वमिति । निर्मुञ्च्यकृत्यवाविपयत्वमित्यर्थः । *हिरगिति* । यथाश्रुतमनुरन्ध्रं चन्द्रम् । तदर्थस्य कालानन्वितत्वेन क्रियात्वामम्भवान् । किन्तु तावन्मात्रोक्तावागवर्तीत्यादावतिप्यासिर्वोप्या । तेषां घातुत्वे च शास्त्रविपयतया मापु-त्वापत्तेरिति बोध्यम् ॥ ९ ॥

तावन्मात्रोक्तावित्यत्र मात्रार्थेन क्रियावाचकत्वं लक्ष्यवच्छेदः । दृष्टापत्तिमासङ्गाह—तथाचेति* । या इत्यस्य द्वितीयान्तत्वं सूचयितुमाह—*पश्यसीति* ।

लक्षणप्रतीतिः । लक्ष्येनान्वाख्यापने मापुशब्दोऽन्वेनेति लक्षणं सूत्रम् । तदनु-

परीक्षा

तद्वाक्यमपत्त्वमपि मन्माव्यत्र इन्धन आह—*दिगिति* । यद्वाक्यमितरनिवृत्ति-माश्रयत्वात्पर्यहं अस्य तच्छेपित्वात्तन्मत्र इति । किञ्च पूर्वं कर्त्तव्येन कर्त्तव्योक्तस्यैव उपसदानांशेषा एवापवादानोः फलव्यापारोमपवाचकत्वमेवावितमिति ।

मूयेति । “भूवादयः” इति मूयेत्यर्थः । *स्वोन्प्रेक्षितत्वम्* । स्वोपकृत्यना-विपयत्वम् । *हिरगिति* । इदं यथाश्रुते । यदि ॥ तदर्थस्य कालान्वापित्येताक्रिय-त्वमिति मूय-प्रानवयति चदपनीत्यादी तद्वत्त्वस्य घातुत्वापत्तौ मापुत्वापत्तिर्दोषो बोध्यः ॥ ९ ॥

तथाचेति । यथादीनां घातुत्वापत्तौ च । *लक्ष्येनेति* । मापुत्वात्वाव्यान-रन्त्वेन लक्ष्येनान्त्वेनेति व्युत्पन्ना लक्ष्येनान्त्वस्य मूयान्तत्वेऽपि लक्षणया परिभाषाप-

ग्रहणात् सर्व्वनाम्नो ग्रहणम् , तस्य लाक्षणिकत्वादन्यत आह—
 वेत्यादि ॥ अन्यये—‘वा’ इत्यादावतिप्रसङ्गः । तादृशस्यैव गणे-
 ऽपि पाठेन निर्णयसम्भवात् । तथाच विकल्पार्थको वातीति प्रयोगः
 स्यादिति भावः । न च गतिगन्धनाद्यर्थनिर्देशो नियामकः; तस्य “अर्था-
 नादेशनाद्” इतिभाष्यपर्यालोचनया आधुनिकत्वलाभात् ॥१०॥

दोषः

सन्धानमापेक्षत्वोपचारेण लाक्षणिकमपि लक्षणशब्देनोच्यते । यथा—इत्यस्य, पा
 इति रूपं बिलम्बोपस्थितिकम् । लक्षणाऽनुसन्धानमापेक्षत्वात् । प्रतिपदोक्तं तु तद्वि-
 भक्तिविशेषानुवादेन पठितं शोभोपस्थितिकम् । लक्षणानुसन्धानानपेक्षणात् इति ।
 यथा पिबतेः पा इति रूपं तथा च शीघ्रोपस्थितिकत्वं प्रतिपदोक्तग्रहणे शोभं, तच्च या
 इति गणपठिते एव सर्व्वनाम्नि लक्षणानुसन्धानमापेक्षति भावः । अन्यये, वा—इत्या-
 दावित्यादिना, सु—इत्युपसर्गस्य, मामादिति स्वराद्योश्च संग्रहः । पत्वप्रकरणपाठादु-
 पसर्गाध्यायुत्तिर्न गङ्गा । साधादिसंग्रहाय परिभाषितपोपदेशत्वस्य तत्राऽपि मत्त्वान् ॥

प्रयोगः न्यादिति । उपलक्षणं चैतत्सुवति, भाति, मिमांते, इत्यादिप्रयोगा-
 नाम् । पुत्रमते, मा, माद्याने इत्यादिधातूनां सत्त्वेन तन्निर्णयामम्भवात् । मत्य-
 न्तोक्ता तु न दोषः । वाच्यस्य विकल्पार्थमुदादिक्कालाम्बन्धेन क्रियात्वाभावा-
 दिति भावः । *नियामक इति* । गणे पठितानामेव धातुत्वस्याभिप्रेतत्वेऽर्थनिर्देश-
 धेयपर्याप्त्या निर्दिष्टार्थानामेव धातुत्वं ज्ञाप्यते इत्यर्थः । *तस्य*—अर्थनिर्देशस्य ।
 अर्थानादेशनादिति । अर्थस्य सत्तादेः, अनादेशनादेशान्नादित्यर्थः ।

आधुनिकत्वलाभादिति । भीमसेनादिप्रणीतत्वावगतेरित्यर्थः । तथा च भूवा-
 दिसूत्रे—परिमाणग्रहणं कर्त्तव्यम् । कुतो ह्येतत् । भूतशब्दो धातुसंज्ञको भवति, न
 पुनर्भवेद्यशब्द इति । यद्यप्यर्थनिर्देशस्य सूत्रकृतप्रणीतत्वमपि । तथाच “सुट्” (पा०सु०
 १।३।७) इति सूत्रे ‘यद्यमिरितः कांश्चिन्नुमनुपक्रान् पठति, उबुन्दिर् निशामने, स्व-
 न्दिर्गतिशोषणयोः इति तेन नेरितामिदिदिधिरिति’ भाष्ये उक्तम् । तथापि भाष्य-
 ह्यप्रामाण्यात्सर्व्वधात्वर्थनिर्देशस्याऽपाणिनीयत्वेन न तन्निर्देशस्य नियामकत्वेनेति
 भावः । शुलुम्पादीनां स्तम्भवादीनां च कास्यनेकाचामितिषधनादुदित्करणान्च धातु-
 त्तेति दिक् ॥ १० ॥

परीक्षा

एको लक्षणशब्दो लाक्षणिकतरः । धादीत्यादीनां मोरपसर्गस्य मादो निर्देशार्थस्य च
 ग्रहणम् । *तस्य*—अर्थनिर्देशस्य । *अर्थानादेशनात्* । अर्थस्य सत्तादेशनादेशनात्,
 अकथनात् । तथाच—भूवादिमूत्रे भाष्यम्—“परिमाणग्रहणं कर्त्तव्यम्, कुतोऽन्येतत्
 भूतशब्दो धातुसंज्ञो; न पुनर्भवेद्यशब्द इति । आधुनिको भीमसेनः, यद्यपि “सुट्—” इति
 सूत्रे भाष्यकृता—“इर् इत्संज्ञावक्तव्या” इत्यस्य प्रत्याख्यानसमये—दकाररफयोः पृथ-
 गित्यंज्ञया निवृत्तिपक्षे—नुमागमाशङ्कायां “यद्यमिरितः, कांश्चिन्नुमनुपक्रान्पठति—
 उबुन्दिर्निशामने, स्वन्दिर् गतिशोषणयोरिति । तेन नेरितामिदिदिधिरिति प्रतिपा-
 दितम् । तथाप्यर्थनिर्देशस्योक्तभाष्यात्सर्व्वत्र पाणिनीयत्वं नेति बोध्यम् । सन्त्यन्तोप-
 पादने तु यद्यर्थस्य कालान्वयित्वेनाक्रियात्वान्न तद्वाचकानां धातुत्वम् ॥ १० ॥

नन्यस्तु क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वं धातुत्वम्, क्रिया च धात्वर्थ एव, न व्यापार इत्याशङ्कां समाधत्ते—

धात्वर्थत्वं क्रियात्वञ्चेद्घातुत्वं च क्रियार्थता ।

अन्योऽन्यसंश्रयः स्पष्टस्तस्मादस्तु यथाकरम् ॥ ११ ॥

यदि क्रियात्वं धात्वर्थत्वमेव, तर्हि धातुत्वग्रहे तदर्थत्वरूपक्रियात्वग्रहः, क्रियात्वग्रहे च तदवच्छिन्नवाचकत्वघटितधातुत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रय इति ग्रहपदं पूरयित्वा व्याख्येयम् । यथाश्रुते चान्योन्याश्रयस्योत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा प्रतिषन्धकत्वाभ्युपगमेनासङ्गत्यापत्तेः । नचान्यतमत्वं धातुत्वम्—“भूयाद्य” इत्यस्य चैयर्थ्यापत्तेरित्यभिप्रेत्याह—*अस्तित्विति* ॥

दर्पणः

धात्वर्थं पठेति । फलमेवेत्यर्थः । तथाच नैतत्सुप्रानुपपत्तिर्धातोर्व्यापारार्थत्वसाधिकेति भावः । *उत्पत्ताविति* । यथा बीजाऽङ्कुराद्युत्पत्तौ अनादित्वेन तत्परिहार इत्यन्यत् । यथा वा चैत्रपुत्रश्चैत्र इत्यादौ । तत्राप्येकोत्पत्तिं विनाऽप्रानुपपत्तेः । *ज्ञप्ताविति* । “हलन्त्यम्” इत्यादौ प्रसिद्धः । *असङ्गत्यापत्तेरिति* । यथा पृथिवीजलयोराधाराधेयभाव इत्यादावुभयोः परस्परधाराधेयभावेन स्थितेः सर्वैरेवाभ्युपगमात् । प्रकृते वस्तुतो धात्वर्थस्य क्रियात्वे क्रियात्वस्य धात्वर्थत्वे बाधनाभावेन तत्र व्युपगदानम्यानुचितत्वापत्तेरित्यर्थः । *अन्यतमत्वमिति* । भ्यादिभिन्नभिन्नत्वमित्यर्थः ॥

चैयर्थ्यापत्तेरिति । तावर्तगतिप्रसङ्गभङ्गे गुरुधर्मावच्छिन्नशक्तिप्रतिपादकस्य तस्यानतिप्रयोजनरत्वापत्तेरित्यर्थः । दृष्टफलाभावादिति भावः । केचित्तु भ्यादिषु धातुरित्यनुगतव्यवहारात् क्रियात्वमपि जातिरेव शक्यतावच्छेदकतयेव शक्यतावच्छेदकतयाप्यमति बाधके जातिमिद्वेर्निग्रत्युहत्वात् । भूवादिसूत्रं त्वनभिज्ञप्रतीतिपरं, तादृशगतिपरिवापरुद्रां कमित्याहुः ।

नन्यमन्येने पूर्वापरीभूतावयवममुद्रायरूपक्रियाया धात्वर्थत्वेन तद्गृहीतपूर्वापर्व्यारोपेण फलस्य क्रियात्वोपपत्तिः । भवन्मते ॥ क्रियाया धात्वर्थत्वानुपगमेन कथं

परीक्षा

एवं भीमांमन्मते निरन्ते सिद्धान्त्येद्देशिनो भीमांमन्मतेनानुमारिणीं शङ्कां निरसितुमाशङ्कते—*नन्यित्यादिना* । *धात्वर्थं एव*—फलमेव । तथाच कथं भूयादिमुद्रस्य धातोर्व्यापारयावत्त्वमाधक्या इति भावः । *यथाश्रुते*—ग्रहपदस्यापूर्णं । *उत्पत्ताविति* । यथा मंत्रयुगो मंत्र इत्युक्ते । *ज्ञप्ताविति* । “हलन्त्यम्” इत्यत्र यथा उत्पत्तौ यत्र अनादित्वं तत्रान्योन्याश्रयमनु न क्षतिररोः बीजाङ्कुरणम् । यत्र न नोत्पत्तौ न वा पदेऽंशा, किन्तु स्थितौ तत्र नान्योन्याश्रयो दोषापायकः, यथा भूमित्रयोः । *अन्यतमत्वमिति*—भ्यादिभिन्नत्वमित्यर्थः । *आपत्तेरिति* । दृष्टफलाभावात्स्यापत्तेः । यत्र धातुर्दानुरित्यनुगतप्रतीत्या धातुत्वं जातिरिति; तत्र । विभुर्विभुरित्यनुगतप्रतीत्या विभुत्वजातिमिदरापत्तेः । स एव पुनः शङ्कते—

५५२०२

व्यापारसन्तानः क्रिया, तद्वाचक्ये सति गणपडित्वमित्यर्थः । ननु स-
त्तादीन् फलांशानन्यतमत्वेनादाय तद्वाचक्ये सति गणपडित्वं लक्ष-
णमुच्यताम् । धात्वर्थत्वात् तेषां क्रियाशब्देन व्यवहारो भाष्यादौ
कृतोऽप्युपपत्स्यत इति चेद् ? न । अन्यतममध्ये विकल्पस्यापि विक-
ल्पयतीति प्रयोगानुसारात् प्रवेशाद्यक्येन तदर्थके वैत्यव्यये उक्त-
रीत्या गणपडित्वसत्त्वेनाऽतिव्याप्तेरिति ॥ ११ ॥

नन्यस्यैव धातुत्वे अस्तीत्यादौ क्रियाप्रतीत्यभाष्यादस्त्यादीनां
तद्वाचकानामधातुत्वप्रसङ्ग इत्यत आह—

अस्त्यादावपि धर्म्यंशे भाष्येऽस्त्येव हि भावना ॥
अन्यत्राशेषभावात्तु सा तथा न प्रकाशते ॥१२॥

अस्त्यादौ, अस् भुवि इत्यादौ । धर्म्यंशे—धर्मिभागे । भाष्ये—भा-

दर्पणः

तत्र तद्व्यवहारोऽन आह—*धात्वर्थत्वादिति* । तथाच—तत्र फलत्वव्यवहार इव
क्रियात्वव्यवहारोऽपि धात्वर्थत्वप्रयोजनत्वाऽभ्युपगमेन तदुत्पत्तेरिति भावः ।
भाष्यादौ कृत इति । “कर्मवत्कर्मणा” इति सूत्रे भूरादिमूत्रे च भाष्यादावित्यर्थः ।
भादिपदाद् कृत्यादिपरिग्रहः ॥ ११ ॥

अभ्येतेति । क्रियावाचक्यमित्यर्थः । पृथक्करणे फलमात्रवाचक्यव्यवहारेऽपि ।
पृथक्वाचक्ये हेतुः—*क्रियाप्रतीत्यभाष्यादिति* । *तद्वाचक्यानाम्*—व्यापारावाच-
कानामित्यर्थः । *अधातुत्वप्रसङ्ग इति* । आपत्तेरित्त्वं तु न, ततो लकाराद्यनुप-
सिप्रसङ्गादिति भावः ॥

धर्म्यंशे, फलत्वे इत्यर्थः । अंशपदोपादानात् धर्मिणो धर्मपडित्तमूर्त्तिकृत्यादरु-
क्येन कर्तृवृत्तित्वाच्च फलत्वापि तद्वाचक्यात् । तस्य भाष्यनायामेव विवादादाह—

परीक्षा

भन्विति । ननु फले पूर्वापरीभूताव्यवहाराभावेन क्रियात्वव्यवहारः कथमि-
त्यत आह—*धात्वर्थत्वादिति* । धातुवाच्यत्वमेव (फलत्वमेव) फलत्वव्यवहारो
यथा प्रयोजनम्, तथा क्रियात्वव्यवहारोऽपि भविष्यतीति भावः । ननु धर्म्यंशे व्यापाराने-
नाभ्युपगमेऽन्योन्याधप्रपरिहाराः कथमिति वाच्यम् ? धात्वर्थः क्रियेत्येव प्ररिष्टं धातु-
त्वं स्वन्येयत्वात्तद्वान् । *आवृत्त्येतेति* । शक्यत्वात् कृत्याद्यस्य भन्ना न
म्यादिति भावः ॥ ११ ॥

अभ्येय—व्यापारवाचक्यम् । *क्रिया*—व्यापारः । *अभाष्यादिति* । पौ-
र्वापरीप्रतीतेरिति भावः । *तद्वाचक्यानाम्*—क्रियाया ज्ञापकानाम् । *धर्म्यं-
शे*—फले, धर्मो कर्ता, तद्गः फलम्, कर्मोऽधातुम्येते फलाध्रपत्य कर्तृत्वात् ।
धर्मिणो धर्मपडित्तमूर्त्तिकृत्याव्यवहारो नाममन्त्रः । तस्य भाष्यनायां विवादाद्-

किञ्च भ्रम भावनाविरहे लडादिव्यवस्था न स्यात् । तस्या
एव वर्त्तमानत्वादिविवक्षायां तद्विधानात् ।

“क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका”

इति वाच्यपक्षीयादिति ।

नन्वेवमस्तीत्यत्र स्पष्टं कुतो न बुद्ध्यत इत्यत आह—अन्यत्रेति॥

अशेषभावाद्—भावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात् । तथाच भाव-
नायाः फलसमानाधिकरण्यं तत्स्पष्टत्वे दोष इति भावः । नन्वेवं
किं करोतीति प्रश्ने, पचतीत्युत्तरस्येवास्तीत्युत्तरमपि स्यादिति
चेत् ? इत्यापत्तेः । आसन्नयिनाशं कञ्चिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने,
अस्तीत्युत्तरस्य सर्व्यसम्मत्तत्वात् ।

द्वयणः

ननु तत्राप्याध्यताया धात्वर्थस्वरूपनमप्याग्रहमूलकमेव । तत्रोत्पत्तिमात्रार्थर-
ूपेऽपि रोहिताभयिका भूतानघतनोत्पत्तिरित्यभिमतार्थबोधलभाद् अह—किञ्चे-
ति* । *तस्या एवेति* । भावनाया एवेत्यर्थः । एवकारेण फलव्यवच्छेदः । यथा चैत-
नयोक्तं मार एव । *तद्विधानात्*—लडादिविधानात् । तत्र हरिमम्मतिमप्याह—*क्रि-
याभेदायेति* । “तुमयां” इति घनुर्धां, वार्तिकेन तदर्थं वा । क्रियां भेत्तु-विशेषयितुं
कालो—लडादिव्यवस्थाः । अस्तीति शेषः । लडादिव्यवस्थाः क्रियामाश्रयः इति
यावत् । विभक्त्यर्थरूपारम्भ्या तु सर्वस्यव्यवस्थानप्रतिपादकार्यस्य भेदिकेति तदर्थः ।
मतान्तरेषु धातुप्रतिपादकार्यस्येति बोध्यम् । *एवम्*—धातोर्व्यापारवाचकत्वे ।

मूत्रे—अशेषभावादिति* । शेषः—फलव्याप्त्यतिरिक्तो, भवत्यस्मिन्निति

परीक्षा

निरस्यति—*किञ्चेति* । *भावनाविरहे*—अकर्मकधानुस्थले भावनाप्रतीत्यस्वा-
कारे । *कालस्त्विति* । अङ्गीक्रियत इति शेषः । *सर्वस्य*—*क्रियायाम्तद्विधस्य ।

एवम्—धातुमात्रस्य क्रियावाचकत्वे । अन्यत्रेत्यस्य सकर्मकभिन्नस्यल इत्य-
र्थः । नन्वेवमभावादित्यस्मान् फलसमानाधिकरणत्वादित्यर्थप्रतीतिः कथमिति चेदित्य-
म्—भावनाशब्दोऽधिकरणधरन्तोऽधिकरणराजो तस्य शेषतत्त्वेन बहुधाहिममासः । शेष-
फलव्याप्त्यतिरिक्तः—फलानधिकरणम् । एतेन फलानधिकरणवृत्तितो लाभे ततो ननु-
समामे फलसमानाधिकरणस्य लाभ इति । न च फलसमानाधिकरण्यं सकर्मका-
भ्यादिधात्वर्थस्येऽर्थातिः तत्रापि भावनाप्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम् ? एवमात्रा-
धिकरणकभावनायां सामानाधिकरणस्य प्रतिबन्धकत्वात् । तथाच विषयतामस्यन्धेन
भावनाप्रतीतिः, स्वरूपमस्यन्धेन फलानधिकरणावृत्तिप्रतिबन्धकत्वात् भावनानिर्ण-
यफलसमानाधिकरण्यं स्वरूपतः प्रतिबन्धकम्, न तु तदुपहापक्षपात् ।

मा च प्रतिबन्धकता मगिमन्त्रन्यायेनेत्यानयेनाह—*शेष इति* । *एवम्*—
अस्यवादीनामकर्मरागात्मनि भावनावाचकत्वे । न च दिगम्ब्यारम्भास्तौत्यादी दिगा-
दिमत्ताया नित्यत्वात्सर्व्य भावनाप्रतीतिरिति वाच्यम् ? स्वरूपधारणानुत्पत्त्यागा-

व्यत्येन विवक्षिते । अस्त्येव—प्रतीयत एव । अयमर्थः 'स ततो गतो न वा' इति प्रदने, महता यत्नेन तिष्ठतीति प्रयोगे सत्त्वारूपफलानुकूला भावना प्रतीयत एव । उत्पत्यादिवोधने तु सुतराम् ।

रोहितो लोहितादासीद् धुन्धुस्तस्य सुतोऽभवद् । (रामायणम्) इत्यादिदर्शनात् ।

दर्पणः

भाव्यत्येनेति । भावनानिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थः । परल्लाध्यव्यापारस्य जिज्ञासितत्वे इति यावन् । अत एव वक्ष्यति, 'आसन्नविनाशम्' इति । विवक्षास्थलमेव प्रदोषरमा-
धेन दर्शयति—* स ततो गतो न वेति* । "गत्यथाऽकर्मक" इति कर्त्तरि क्तः । प्रदने इत्य-
नेन भाव्यत्वस्य जिज्ञास्यत्वं ध्वन्यते । तथाच—गतो न वा किमिति प्रदनाऽकारः ।

प्रयोग इति । प्रभन्निवर्त्तक वाच्य इत्यर्थः । प्रतीयते एवेत्यस्यास्य धातुनेति शेषः । ननु स ततो गतो न वेति वाक्याद् गहाद्यधिकविभागानुकूलव्यापाराश्रय-
त्वतद्भावाऽन्वतरस्य जिज्ञास्यत्वमवगम्यते । महता यत्नेनाऽस्तीति, वाक्यात्त्वस्ते-
व्यापारार्थकत्वाभ्युपगमेऽऽपि चैत्रादिक्नुकर्मत्वाऽनुकूलव्यापार एवेति कथमेतयोः
प्रशोत्तरत्वम् । तथाहि—यदमां वच्छिन्ने जिज्ञासितयदमां वच्छिन्नस्य सम्बन्धो यत्प्र-
दनेवान्यात् प्रतीयते तदमां वच्छिन्ने जिज्ञासिततदमां वच्छिन्नस्य सम्बन्धबोधकवाक्य-
स्योत्तरता । यदाहुः—

जिज्ञासितपदार्थस्य संयोगो येन गम्यते ।

सुदुत्तरमिति प्रोक्तमन्यदाऽऽभामशब्दितम् ॥ इति ।

यथा घटत्वावच्छिन्नजिज्ञासितपदमां वच्छिन्नसम्बन्धबोधकस्य, यस्माद् घट इति
प्रभवाक्यस्य घटत्वावच्छिन्ने जिज्ञासितदण्डत्वावच्छिन्नस्य हेतुहेतुमन्नावबोधक
दण्डाद् घट इति वाक्यमुत्तरम् । प्रकृते तु, गत, इति, नेति, वेत्युत्तरं युज्यते ।

किञ्चोक्तप्रभेन सत्तामाधकव्यापारस्य जिज्ञास्यत्वानवगमात् कथमेतस्योत्तरत्वम् ।
तथाऽत्रेऽपि पूर्वोत्तरवाक्ये यत्नेनेत्युपादानाद्यवपदोपस्थाप्यत्रानिष्पाद्यत्वबोधैर्बो-
त्तरत्वमिच्छा, न ततो घातोर्व्यापारार्थकत्वमिदिरत आह—*उत्पत्यादीति* । सुतरा-
मित्यस्य व्यापारार्थकत्वमिति शेषः । अत्राश्रयताबोधस्योभयभ्रममिदयेन सर्व सा-
ध्यत्येनाभिधीयमानवाद् व्यापारः, पूर्वोपस्थे च परमते सत्तायामिव फालगतं तत्रा-
रोपितमेवेति भावः ।

परीक्षा

१२म्—*विवक्षित इति* । *अस्तोति* । तिष्ठतीत्यर्थः । उत्पत्यादोत्पादिनाऽस्तोति
परिपहः । उत्पत्याद्यर्थक्ये मानन्तु "धान्यानां भवने" "तत्र जात" "तत्र भव" इति
भिन्ननिर्द्देशः । 'गत इति प्रदने' इत्यनेन भाव्यत्वजिज्ञासा ध्वनिताः सा भाव्यत्व-
बोधनेव निर्णते । यदि भाव्यत्वबोध उत्तरवाक्यात् स्यात्तदा सत्या निवृत्तिर्न स्या-
दिति भावः । यद्युत्पत्तये—इत्यत्र व्यापार-आश्रयता, तथापि 'भाष्यत्वेन प्रती-
यते'—इत्यनन्तम्याः क्रियात्वव्यवहारविषयता ।

मन्वाश्रयत्वरूपव्यापारप्रतीतिरपि न निराद ध्येत्याहं माधकान्तरोपन्यानेन

किञ्च अत्र भावनाविरहे लडादिव्यवस्था न स्यात् । तस्या
पयं वर्त्तमानत्वादिविचक्षायां तद्विधानात् ।

“क्रियामेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका”

इति चात्रयपदीयादिति ।

नन्वेवमस्तीत्यत्र स्पष्टं कुतो न बुद्ध्यत इत्यत आह—अन्यत्रेति॥

अशेषभावाद्—भावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात् । तथाच भाव-
नायाः फलसमानाधिकरण्यं तत्स्पष्टत्वे दोष इति भावः । नन्वेवं
किं करोतीति प्रश्ने, पद्यतीत्युत्तरस्येवास्तीत्युत्तरमपि स्यादिति
चेत् ? इष्टापत्तेः । आसन्नविनाशं कञ्चिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने,
अस्तीत्युत्तरस्य सर्व्यसम्मतत्वात् ।

इपञः

ननु तत्राप्याश्रयताया धात्वर्थत्वकल्पनमन्याप्रहमूल्यमेव । तत्रोत्पत्तिमाश्रयक-
त्वेऽपि रोहिताश्रयिका भूतानघतनोत्पत्तिरिस्थभिमतायशेषलभाद्भूत आह—किञ्चे-
ति॥ *तस्या एतेति॥ भावनाया एतेत्यर्थः । एवकारेण फलत्ववच्छेदः । यथा चैत-
त्तयोक्तं मार एव । *तद्विधानान्—लडादिविधानान् । तत्र हरिमम्मतिमप्याह—*क्रि-
याभेदायेति॥ “सुमथां” इति चतुर्थी, वाचिर्जन तादर्थ्यं वा । त्रियां भन्तु-विशेषयित्तु
कालो—लडादिविषयः । अस्तीति शेषः । लडावर्षकालः क्रियामाश्रयेदरः इति
पारम् । विभक्त्यर्थरूपासंख्या तु सर्वस्यास्त्वानप्रतिपादकायस्य भेदिकेति तदर्थः ।
मगान्तरेषु धातुप्रतिपादकायस्येति वाच्यम् । *एवम्—धातोर्ध्यापारवाचन्ये ।

मूढे—अशेषभावादिनि॥ शेषः—फलव्याप्त्यतिरिक्तो, अत्रम्यस्मिन्निति
परीक्षा

निरस्यति—*किञ्चेति॥ *भावनाविरहे—अहमंकधानुस्यते भावनाप्रतीक्यस्या-
कारं । *कालस्त्विति॥ अह्निक्रियत् इति शेषः । *सर्वस्य—*क्रियावास्तद्विषयम् ।

*एवम्—धातुमाश्रयस्य क्रियावाचकत्वे । अन्यत्रेत्यस्य अहमंकभिनन्स्यत् इत्य-
र्थः । नन्वेवमभावादित्यस्मान् फल्यमानाधिकरणत्वादित्यर्थप्रतीतिः कथमिति चेदिरथ-
म्—भावनान्तोऽधिकरणघनतोऽधिकरणगत्वात् तस्य शेषनान्देन वदुर्माहिसमायः । शेष-
फलव्याप्त्यतिरिक्तः—फलानधिकरणम् । एतेन फलानधिकरणगृहितो लाभे ततो ननु-
गमनेन फल्यमानाधिकरणस्य लाभ इति । न च फल्यमानाधिकरण्यं अहमंक-
स्यादिधात्वर्थस्येदेष्यानिः तत्रापि भावनाप्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम् ? एवमाश्र-
यधिकरणकभावनार्थं गामानाधिकरणस्य प्रतिबन्धकत्वात् । तथाच विषयतागम्यत्वेन
भावनाप्रतीतिः, स्वरूपसम्बन्धेन फलानधिकरणगृहितप्रतिबन्धकत्वात् भावनानिर्द-
क्यमानाधिकरण्यं स्वरूपनः प्रतिबन्धकम्, न तु तदुपहापेयाया ।

न च प्रतिबन्धकता मनिमन्त्रन्यायेत्याशयेनाह—*शेष इति॥ *एवम्—
शब्दवादीनामहमंकं हागामरि भावनावाचकत्वे । न च दिगम्पारमात्मोपपत्तौ दिगा-
दिगताया निष्पत्त्यास्य भावनाप्रतीतिरिति वाच्यम् ? स्वल्पपारगानुस्यत्वात्

इतरत्र तु सुस्थतया निश्चिते किं करोतीति प्रश्नः पच्यादिविशेषोचर एवेत्यवधारणादस्तीति नोत्तरमिति ॥ १२ ॥

नन्वेवं भावनायाः फलनियतत्वात् फलाश्रयस्य च कर्मत्वात् सर्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्मकतापत्तिरित्यत आह—

फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः ॥

धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः ॥ १३ ॥

एकनिष्ठतायाम्—एकमात्रनिष्ठतायाम्, भिन्नाधिकरणावृत्तितया-मिति यावत् । तेन गम्यादौ फलस्य कर्तृनिष्ठत्वेऽपि नातिश्यासिः ।

दर्पणः

भावोऽधिकरणं यस्येति बहुव्रीहिणा शेषभावशब्दः फलव्याधिकरणार्थकः भावप्रधान-निर्देशः । तस्मान्नसमस्तात्पञ्चम्येकवचने फलव्याधिकरणत्वाभावादित्यर्थावगतिः ॥ १२ ॥

फलितमाह—सारे भावनायाः फलेति* । एकमात्राऽधिकरणफलसामानाधिकरणस्य स्वरूपतो भावनास्पृष्टभानप्रतिबन्धकत्वाऽभ्युपगमात् स्पृष्टं तत्प्रतीतिः । स्पृष्टत्वं च—फलप्रतीत्यनभिभूतत्वमिति भावः । एवम्—अस्त्याद्यकर्मकाणां व्यापाराऽर्थकत्वे । *फलनियतत्वादिति* । फलव्याप्यत्वादित्यर्थः । भावनावाचकत्वस्य फलवाचकत्वव्याप्यत्वादिति यावत् । *सकर्मकतापत्तिरिति* । फलव्यापारोभयवाचकस्य पच्यादेः सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः ।

ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्वस्याकर्मकतायां तन्न्यत्वे गम्यादीनामप्यकर्मकतापत्तिस्तदर्थफलव्यापारयोरेककर्तृवृत्तित्वादतो व्याचष्टे—*एकमात्रनिष्ठतायामिति* । एकमात्रनिष्ठत्वमेतरावृत्तित्वे सत्येकवृत्तित्वम् । तत्र प्रयोजनभावाद्द्विषोऽप्यादात्मपहाय फलितार्थमाह—*भिन्नाधिकरणेति* । भिन्नत्वं च व्यापाराधिकरणपक्षया बोध्यम् ।

तथाच स्वार्थव्यापारानधिकरणावृत्तिरलवाचकत्वं पर्यवसितं लक्षणं लक्ष्ये प्राहपति-

परीक्षा

स्पृतादृशान्धेऽस्पर्शत्वान् । एवं च यथा 'पच्यते तण्डुलः स्वयमेव' इत्यप्राश्रयता-रूपव्यापारस्य प्रतीतिस्तथाऽपि—आश्रयतारूपस्य व्यापारस्य साध्यत्वेन भावे दिगादिकर्तृकं स्वरूपधारणमिति बोधः ॥ १२ ॥

*फलनियतत्वान्—फलव्यापकत्वान् । एवं च यत्र फलवाचकताः तत्र भावनावाचकस्यमपि यत्तं इत्युपपत्तयेन सार्येण पच्यादिवन् स्यात् । *फलव्यापारयो-रिति* । एकनिष्ठतायां धातुरकर्मक इति सम्यग्धः ।

ननु गम्यादिधात्वर्थमथोगादिकल्पस्य तदनुवृत्तव्यापारस्य च पुनरनिष्ठत्वात्तेषामप्यकर्मकत्वापत्तिरत आह—*एकाधिकरणमात्रेति* । ननु मात्रपदनिर्गमे तदर्थस्य एतेतरावृत्तित्वे सत्येकवृत्तित्वस्य विशङ्गे—एतेतराप्रसिद्धाऽप्रमिदिरत आह—*भिन्नेति* । नचैवमपि भेदस्य केवलान्वयिन्वादिमम्मत्र इति वाच्यम् । भेदस्य सप्रतियोगिरस्येन प्रतियोग्याकाङ्क्षायां व्यापाराश्रयस्यैव लयात्वान् । लक्षणं प्राहपति-

अकर्मको यथा-भ्वादिः । तयोः-फलव्यापारयोः, आश्रयभेदे सकर्मक इत्यर्थः ।

उक्तञ्च घात्वयपदीये-

आत्मानमात्मना विभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते ।

अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः ॥ इति ।

विभ्रदिति । तेन स्वधारणानुकूलो व्यापारोऽत्रापि गम्यत इति भावः । तेन-कर्मणा, सकर्मकत्वन्तु न, अन्तर्भावात्-फलांशेन

द्वयं:

भ्वादिरिति । तत्र सत्ताऽऽत्मकव्यापारस्यैकमात्रनिष्ठत्वस्याऽविकल्पत्वादिति भावः ।

ननु मूले-‘तयोर्द्विभेदे’ इत्यनेन स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वमुक्तम् । तत्र वयधिकरणम्-तदधिकरणाऽवृत्तित्वम् । तथाच गमात्वावस्थासिः । तदर्थफलव्यापारयोः परस्पराऽधिकरणवृत्तिभिन्नत्वाऽभावादतो व्याचष्टे भूषणमारो-आश्रयभेद इति* । तथाच प्रथमलक्षणे कर्तृभिन्नतदधिकरणाऽवृत्तित्वरूपस्य द्वितीये तदनधिकरणावृत्तित्वरूपस्य नियतान्नाऽनुपपत्तिरिति भावः ।

अन्तेः फलव्यापारोभयार्थकत्वे हरिसम्मतिसम्प्राह-उक्तञ्चेति* । *व्यपदिश्यते*-व्यवहिते । *अन्तर्भावादिति* । घात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रतिष्ठत्वादित्यर्थः ।

पृथगुपस्थितयोरेषान्वयनियमात् फर्मसंज्ञकाऽथान्वयपर्यंकरूपसकर्मकत्वस्य तत्राऽनवकाशादिति भावः । स्वोक्तलक्षणाऽनुसारेण सारकृद् व्याचष्टे-फलांशेनेति* । स्वकर्मकारणरूपकत्वेन सह तदनुकूलव्यापारस्यैकाधिकरण्यादित्यर्थः । आत्मरूपकर्मणा सकर्मकत्वं कुतो नेत्याक्रान्तायाम् पृत्तसमाधानस्योदक्षरत्वदोषदुष्टस्य योग्यत्वमीदृशव्याख्याने सुधीभिर्विभावनीयम् ।

परीक्षा

तेनेति । *यथा भ्वादिरिति* । सत्वरूपफलस्य तदाश्रयत्वस्य चैकनिष्ठत्वात् । मूले-‘तयोर्द्विभेदे’ इति* । फलव्यापारयोर्द्विभेदे इत्यर्थः । तथाच यत्र फलव्यापारयोराश्रयभेदः स घातुः सकर्मकः । नवैवमपि गमित्यजिघात्वर्यकृतसंयोगविभागयोर्व्यापारस्य चैकनिष्ठत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् ? व्यापाराश्रयातिरिक्तरूपितपत्तावच्छेदकस्वन्वयावच्छिन्नवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् ।

अत्रार्थे हरिसम्मतिसम्प्राह-उक्तञ्चेति* । *आत्मानम्*-स्वस्वरूपम् । *विभ्रदत्*-धारयत् । एतेन स्वस्वरूपधारणानुकूलो व्यापारो घात्वर्थ इति लक्ष्यम् । *व्यपदिश्यते*-व्यवहिते । नन्वेवमात्मानं घने इति वदात्मानमन्तीत्यपि प्रयोगोऽविशेषात्स्यादत आह-अन्तर्भावादिति* । अन्तर्भावादित्यस्य घात्वर्थतावच्छेदकशरीरं कर्मणः प्रवेशादित्यर्थः । तथाच सकर्मरूपदस्य कर्मणा सह वर्तते कर्मान्वयपर्यप्रतिपादक इत्यर्थः । अन्वयश्च पृथग्वदसंमर्गः । पृष्टे तु-कर्मणः स्वस्वरूपस्य पृथग् बुद्ध्यभावात् न तेन कर्मणा सकर्मकत्वव्यवहार इति भावः । एवमेव सर्वत्र घात्वर्थसद्गृहीतकर्मस्येते घोष्यम् । स्वरीत्यानुसारकृदाह-फलांशेनेति* । स्वस्वरूपरूपताम्भकत्वेन व्यापारस्यैकाधिकरण्यादिति यावत् ।

सामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यर्थः । आत्मानं जानाति इच्छतीत्यादौ च ह्यावात्मनो-शरीरात्मान्तरात्मा च । तत्रान्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति “कर्मवत्कर्मणा” (पा०सू०३-१ = ५) इति सूत्रीयभाष्योक्तरीत्या भिन्नाधिकरणनिष्ठतामादाय सकर्मकत्वमित्यधेयम् ॥ १३ ॥

नन्यसत्त्वभूतक्रियाया धान्वर्थत्वे पाक इत्यत्रापि तत्प्रत्ययापत्तिः । नचेष्टापत्तिः । “हृदभिहितो भाषो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति भाष्यविरोधादित्यत आह—

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता ॥

प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घनादिष्वपि क्रमः ॥१४॥

दर्पण.

नन्यात्मानं जानातीत्यादावनुपदोक्तनकर्मकलक्षणगम्याऽव्याप्तिः । तत्र ज्ञानरूपपक्षे तदर्थव्यापारस्य वैषधिकरण्याऽभावादितिऽव्याप्तिश्च फलसमानाधिकरणत्वाद्यकर्मकलक्षणस्येतेषां शब्दय समापत्ते-आत्मानं जानातीत्यादिनाः । *अन्तरात्मेति* । अन्त-रणावच्छिन्नान्मा शरीरात्मा तद्वच्छिन्नः सः । तथाचाऽऽत्मन एकत्वेऽपि ततः शरीररूपोपाधिभेदपरिकल्पितं भेदमादाय वैषधिकरण्यस्य सूत्रपादत्वादुक्तलक्षणयोर्नाव्याप्येतिऽव्याप्तीत्याह—*भिन्नाधिकरणेति* ॥ १३ ॥

अमस्त्वभूताया इति । क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकृतावच्छेदकधर्माक्रान्ताया इत्यर्थः । *तदिति* । तेन रूपेण प्रतीत्यापत्तिरित्यर्थः । *हृदभिहित इति* । हृदयं इत्यर्थः । *द्रव्यवदिति* । द्रव्येण नामार्थेन तुल्यं प्रकाशने-भासने इत्यर्थः । द्रव्यधर्माणि—लिङ्गसंख्याकाररत्वानि गृह्णातीति यावत् । यदा द्रव्यं क्रियाकाङ्क्षोत्थापकृतावच्छेदकरूपसिद्धवच्च, तेन तुल्यं प्रकाशने इत्यर्थः । सिद्धत्वेन भासते इति यावत् । तथा च तादृशभाव्येणापाद्यव्यतिरेकनिर्गमे तद्वेत्तुभूते प्रामाग्योपगमादिष्टापत्तेरसुकरत्यादिति भावः ।

परीक्षा

सप्रेदम्योच्यम्—आत्मस्वरूपकर्मणा कुतो न सकर्मकत्वमिति शङ्कायामेवं व्याख्यातमनुचितम्, कर्मणोऽन्तर्मांस्वैवाश्रयमव्यां दया लाभात् । नन्यवमात्मानं जानातीत्यादौ ज्ञानरूपपक्षस्य तदनुद्भवव्यापारस्य चैकत्र सत्त्वादकर्मकत्वावसिरत आह—*आत्मानमित्यादि* । एवं च शरीरात्मानः कर्मत्वमन्तरात्मनः कर्तृत्वमिति पृथक् बुद्धिमैमर्गोऽस्त्येतेत्याह—वस्तुत आत्मन एकत्वेऽपि-अवच्छेदकभेदाद् भेदरूपनया फलव्यापारयोर्वैषधिकरण्यम् ॥ १३ ॥

अमस्त्वभूता या भावना सत्या घानुत्थाप्यन्वमिति सिद्धान्ते शङ्कते—*नन्यमन्येति* । क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकृतावच्छेदकधर्मविनिष्टेत्यर्थः । *द्रव्यवदिति* । द्रव्येण नामार्थेन लिङ्गसंख्याकारत्वानि तुल्यं प्रकाशने इत्यर्थः । *आख्यातशब्दे*—इत्यस्य आख्यातयोः शब्द इत्यर्थः । घटितत्वं पद्यार्थः । ‘पद्यं गृहो यावति’ इति ममुदायः

आख्यातशब्दे-पदय मृगो धावतीत्यादौ । भागाभ्यां-तिङन्ताभ्याम् । प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति । विवरणकारोक्तमपध्याख्यानां पचतीत्यत्राऽपि भागद्वयसत्त्वात् । साध्यसाधनरूपता यथाक्रमं प्राद्या । साध्यत्वम्-क्रियान्तरकाहानुत्यापकतावच्छेदकरूपवत्त्वम् । साधनत्वं कारकत्वेनान्वयित्वम् । स घञादिष्वपीति । प्रकृत्या साध्यावस्था, प्रत्ययेन साधनावस्था । इयान् परं विशेषः । घञाद्युपस्थाप्या लिङ्गसंख्यान्वयिनी कारकान्वयिनी च आख्यातान्तोपात्ता तु नैवम् । तथापि कारकत्वेनान्वयित्वमाश्रेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकतैत्यवधेयम् ।

दुर्षणः

आख्याते शब्दौ यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा वाक्यमन्यपदार्थं इत्याशयेनाह-पश्येत्यादि* । *तिङन्ताभ्याम्-पश्यथावतिन्याम् ॥ धावतेः साधनत्वेन; पश्यतेः साध्यत्वेन क्रियाबोधकत्वाद् दृष्टान्ततोपपत्तिरत एव 'वक्ष्यति इयान् परं विशेष' इति । *प्रकृत्यादीति* । व्याख्यानां विवरणस्यम् । आख्यातशब्द इति कर्मधारय इति तद्भावः । अपध्याख्याने हेतुमाह-पचतीत्यत्रेति* । तथाच तिङन्तरूपेण केवलाख्यातपदेनैव पचत्यादितिङन्तरूपार्थलाभे शब्दपदव्ययस्यम् । मन्मते तु तस्य बहुव्रीहिहिलाममम्यादकतयाऽऽख्यातशब्दपदस्य तिङन्तद्रव्ययदित्वात्परतोपपत्तिः, पचत्यादेर्भांगद्वयस्य साध्यसाधनवर्तित्वेऽपि क्रियापान्ततः साधनत्वेनाश्लोधाद् दृष्टान्तत्वामन्मदवचेति भावः । तदेव विशदयति-साधनरूपतेति* । प्रहस्येत्यादौ पाक इत्यादाविति शेषः ।

नन्वनयोर्लिङ्गसंख्यान्वयित्वात्तन्वयित्वेन वैपम्यात् कथं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोऽनमाह-इयान् परमिति* । तथाच यत्किञ्चिद्दर्शयत्येन माहस्यविवक्षयाश्लोकोप इति भावः ।

ननु धावत्यर्थस्य कारकत्वेनाऽनन्वयित्वे कारकानन्वयित्वरूपममत्त्वं तस्या भग्येतेति चेत् ? तत्र क्रियानाधारत्वविशेषणेन कर्तृभ्यांपाराधारत्वेन क्रमंग फलधारत्वेन कर्तृत्वेन कर्मत्वेनान्वयेऽप्युक्तरूपस्यामत्त्वस्याऽऽक्षन्त्वान् । उक्तञ्च-

क्रिया न युज्यते; लिङ्गं क्रिया नाऽऽधारकारकैः ।

अमत्त्वरूपता तस्या द्वयमेवाऽवधारयताम् ॥ इति ।

क्रियान्तरकाहानुत्यापकतावच्छेदकरूपमंत्रस्वममत्वमृन्त्वमिति मने त्वत्र शेषः प्रागुक्त एव । साधनाकाहानुत्यापकतावच्छेदकरूपमंत्रस्वस्वतया परिच्छेदे तु न क्वापि

परीक्षा

समाप्तार्थमन्त्रजन्ययोश्च धावतेः साधनत्वेन पश्यतेः साध्यत्वेन क्रियाबोधकत्वाद् दृष्टान्तता । तथा त्रिधाने साध्यत्वेन क्रियाबोधकत्वं मान्वादिदि साध्यावस्थाप-प्रक्रियान्वयित्वे कारकविमन्तेः साधुत्वान् । यदि-साधुता तथाभिधानाप्र स्यात्, तदा कारकत्वाभागात्तदधिकारीया विभक्तिर्न स्यात् ।

अकारक्यात्पट्टमात्रावली पंणोन्त्रायां यथाक्यञ्चित्कारक्ये तयोपनादिते पठो

नच घञन्ते घातुना तथाभिधाने मानामाचः । ओदनस्य पाक इति कर्मणि पठ्या मानत्वात् । नच भवतीत्यध्याहृततिङन्तक्रियान्वयात् पठ्यी । “कर्तृकर्मणोः कृति” (पा० सू० २ । ३ । ६५) इति कृदन्तेन योग एव तद्विधानात् । “न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्यतृनाम्” (पा० सू० २ । ३ । ६६) इति लादेशयोगे पठ्यीनिषेधाच्च । एवंरी-

दर्पणः

दोषः इति । *तथाभिधाने इति* । उक्तसाध्यत्वेन रूपेण प्रतीतावित्यर्थः ।

ओदनस्येति । अत्रोदनपदं तण्डुलादिपरम् । अन्यथा विक्लिन्नस्यैवोदनपदार्थतया तस्य पाकासम्भवेन बाधितार्थकताऽऽपत्तेः । *कर्मपठ्या इति* । कर्मत्वेन कर्मशाकायाः पठ्या पूर्वत्यर्थः । *मानत्वादिति* । अनुपपत्तिरूपप्रमाणत्वादित्यर्थः । घञन्तेन सिद्धभावस्यैवाभिधाने कारकाणां साध्यत्वभावक्रियाऽन्वयित्वनियमेनोदनस्याऽकारकतयाऽकर्मत्वेन तत्र पठ्यनुपपत्तेरेव तस्य साध्यत्वभावक्रियार्थकत्वे मानत्वादिति भावः । *क्रियान्वयादिति* । साध्यत्वभावाऽध्याहृतभवत्यर्थस्य परम्परयान्वयादित्यर्थः ।

मन्वोदनस्य कृदन्तार्थफलाश्रयत्वरूपकृदन्तयोगस्यापि सत्त्वेन कथं तदनुपपत्तिरत आह—*न लोकेति* । इदं च समाधिप्रौक्त्यां दुक्तम् । प्रत्यामत्स्या यद्वात्वर्यफलाश्रयत्वं तद्वात्वर्यकारकस्यैव कर्मतालाभेन पारुपदार्यस्य क्रियात्वेन भवत्यर्थस्य क्रियात्वेऽपि तदर्थफलाश्रयत्वाभावेनोदने कर्मत्वस्यैव दुरपपादत्वान् । ननु तत्र मा भूत् कृद्योगपठ्यी दोषपठ्यैव तथा प्रयोगोपपत्तेरिति चेद् ? न । सर्वत्र सम्बन्धपठ्यैव प्रयोगोपपत्त्या “कर्तृकर्मणोः” इत्यादिविधिवैयर्थ्यापत्तेः । यदि च जगतः कर्त्तव्यादौ कर्मत्वेन कर्मत्वप्रकारकमर्त्तसिद्धयोपोपपत्त्यर्थे समामस्यते “गतिकारकोपपदात्कृत्” (पा० सू० ६ । १ । ३९) इत्यादिविहितस्वरनिर्वाहार्थं च तस्यावश्यकतेति विभाष्यते, तदा प्रकृते किं तत्प्रयोजनं पाणिपिहितमिति भावः । नन्वमत्त्वभूतक्रियाया भावप्रत्ययप्रकृत्यर्थत्वे काष्ठानां तन्निरूपितकरणत्वस्यापि सम्भवाद्भवत्यथाऽन्यथाहोऽपि, काष्ठैः पाक इत्याद्यपि प्रमज्ज्येतेत्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति—*एवं रीत्येति* ॥

अन्ये तु भावप्रत्ययस्यैव सम्यन्विभेदेनैकस्यैव पितृत्वभानृत्ववद्भावस्यैव सृगदन्तमस्यन्विभेदान् साधनवद्येकस्या एव क्रियाया वाचकप्रत्ययस्वरूपमस्यन्विभेदात् साध्यत्वसाधनत्वाभ्यामुपस्थितिनं ताम्यां भिन्नभिन्नक्रियोपस्थितिरित्याहुः ।

परीक्षा

भविष्यतीत्यभिमानिनः शङ्कां वारयति—*नचेति* । यथा—‘कटे रोने’ इत्यादौ कर्त्तृदारकरम्परतया क्रियायोगमाधित्य मस्य्याः कारकविभक्ततेः साधुत्वं भवति, तथा परम्परया भवति । क्रियान्वयात्कारकत्वं भविष्यतीत्यभिमानः । *तद्विधानादिति* । प्रत्यामस्य कृदन्तार्थक्रियानिरूपितकृत्त्वस्यैव कारकत्वस्यापि तन्निरूपितस्यैवाश्रयगादिति भावः । प्रस्तुत बाधकमन्यन्तीत्याह—*न लोकेति* । ननु यदि कृदन्ते प्रकृत्या साध्यत्वस्यातन्नक्रिया प्रतिपाद्यते; तदा तद्वत्क्रियानिरूपितकरणत्वस्य काऽंगु मःयेन ‘काऽऽः पाक’ इत्यपि स्यादिति मीमांसकमन्वयशङ्कामिष्टापरया वार-

त्या 'काष्ठैः पाक' इत्याद्यपीष्टमेव । एवं फलांशोऽपि घातुना असत्त्वा-
द्यस्यापत्र एवोच्यते । अत एव स्तोत्रं पचतीतिवत् स्तोत्रं पाक
इत्युपपद्यते इति ॥ १४ ॥

पतदेव स्पष्टयति—

साध्यत्वेन क्रिया तत्र घातुरूपनिबन्धना ॥

सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घजादिनिबन्धनः ॥१५॥

नच घजादिभिः सिद्धत्वेनाभिधाने मानाभावः, पाक इत्युक्ते, भ-
वति, जायते, नष्टो वेत्याद्याकाङ्क्षोत्थापनस्यैव मानत्वात् । घात्प-

द्वयं:

एवमिति। यथाद्वयं पाक इत्यादावोदनस्य कर्मत्वाद्भुजपत्त्याऽप्यस्यभूतध्यापारो
घातुवाच्यस्तथेत्यर्थः । तादृशकर्म्यावाच्यत्वं भुजपत्तिं दर्शयति—*अत एवमिति* ।
अन्यथा तादृशप्रयोगानुपपत्तिस्तादृशकर्म्यावाच्यत्वं तु तस्य व्यरदेशिनज्ञानेन स्व-
सम्बन्धितया कर्मत्वात्, तस्यमानाधिररणास्तोत्रादिनाशब्दभ्यो द्वितीयोपरतिः ।
तत्र स्तोत्रादिभ्यः "कर्त्तृकर्मणोः" इति षष्ठी तु न । कर्त्तृमाहचप्येगभेदान्प्रविन एव
कर्मणस्तत्र ग्रहणान् । अत एव "पूजनात्पूजितम्" इति सूत्रे भाष्ये दारणं यथा
भवति तथाऽऽध्यापक इत्यर्थे दारणाध्यापकमिद्वयं मन्त्रोपरचनमारब्धं भाष्ये ।
अन्यथा "कर्त्तृकर्मणोः" इति विहितपष्टगन्तेन समामे तद्वैष्यं स्फुटमेवमन्यत्र
विस्तरः ।

अन्यं तु "भोजः महोऽभयमा वर्त्तत" इत्यधिकारे "तत्रप्रयत्नपूर्वमापनोमपृच्छम्"
(पा० सू० ४।१।२८) इति सूत्रे द्वितीयान्तवच्छब्दग्रहणं ज्ञापकम् । क्रियाविशेषगात्
द्वितीयस्यस्यार्थस्य, न तु स्तोत्राद्यर्थस्य कर्मत्वमपि । कर्मस्य चलाधपत्त्याऽभ्यापान् ।
एवञ्च न तदाचकंभ्यः षष्ठीप्रसक्तिरित्याहुः ॥ १४ ॥

परीक्षा

यति—*एवमिति* । *एवम्*—ध्यापारवत् । *स्तोत्रं पाक इति* । अत्र व्यरदेशिन-
ज्ञानेन मात्प्रावम्यकर्मण्यस्यैव कर्मत्वेन तस्यमानाधिररणान् स्तोत्रपदात् द्वितीया ।
अत एव क्रियाविशेषगानां कर्मत्वमिति प्रवादः सङ्गच्छते । नच निमित्तोऽर्थं प्रवादः
इति भ्रमिन्यप्यम् । "भोजः महोऽभयमा" इति सूत्रादिकर्त्तृत्वेन—इत्यनुपपत्तौ "तत्र-
प्रयत्नपूर्वमाप" इति सूत्रेण द्वितीयान्तारप्रत्ययविधानं सङ्गच्छते । एवं च तस्मिन्प्रथे
सकर्मकाकर्मध्यापारत्वेन ज्ञापकमनु ॥ १४ ॥

तत्र—यारादिनाशब्दः । *घातुरूपं*—घातुस्वरूपम्, निबन्धनं प्रतिपादकं, यस्याः
या वाप्यस्यासम्बन्धनास्तीति शेषः । *नस्याः*—क्रियायाः । *सिद्धया*—सिद्धयर्थं
तत् घजादिप्रतिपाद्यमस्तीति शेषः ।

कारिकाप्रतिपाद्यमस्तीति शेषः । कारिकाप्रतिपाद्यमर्थे सङ्गात्म्यापानाम्यां द्रव-

स्थाप्यायां तदसम्भवस्योक्तत्वात् । स्तोकः पाक इत्यनापत्तेश्च । तस्माद्भात्यर्थान्वये स्तोकादिशब्देभ्यो द्वितीया । घञर्थान्वये प्रथमा पुँल्लिङ्गता चेति—तत्सिद्धये घञादेः शक्तिरूपेया । एतेन घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रमिति नैयायिकनव्योक्तमपास्तम् ।

न च घञन्तशक्त्युपस्थाप्यान्वये स्तोकः पाक इति भवतीति

दर्पणः

उक्तत्वादिति । क्रियान्तराकाङ्क्षाऽनुस्थापकत्वावच्छेदकरूपवत्त्वं साध्यत्वमित्यादिनेत्यर्थः । क्रियान्तराकाङ्क्षाऽनुस्थापकत्वावच्छेदकरूपेणोपस्थिते, क्रियान्वयासम्भवादिति भावः । तेन रूपेणोपस्थितेः 'पश्य सृगो धावति' इत्यादौ व्यभिचरितत्वादाह—स्तोकः पाक इति* । घञा सिद्धावस्थक्रियाया अवोधने धात्वर्थविशेषणवाचकस्तोकादिशब्दस्य लिङ्गसर्वनामनपुंसकत्वापत्तिरिति भावः । तदेव विशदयति—तस्मादिति* । *एतेनेति* । घञादीनां सिद्धावस्थाऽऽपन्नक्रियावाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः । *प्रयोगसाधुतामात्रमिति* । मात्रपदेन वाचकत्वव्यवच्छेदः ।

नैयायिकनव्योक्तमिति । धातूनां सुम्बिभक्त्यप्रकृतित्वात्तदर्थं सुबर्धसंज्ञयाकर्मत्वादीनामन्वयानुपपत्त्या धातोरिव घञन्तस्यापि क्रियावाचकत्वमभ्युपेयम् । प्रकृत्येकदेशार्थं तदन्वयाऽभ्युपगमे तु यत्र पाकप्रदिर्हित्वादिर्कं वाधितम्, पाकादेश्च तदवाधितं, तत्र पचन्ती पश्यतीत्यादिप्रयोगापत्तेः । धातूपस्थाप्याऽर्थं सुबर्धान्वयबोधं प्रति तद्धानुत्तरधर्मिक्रयत्किञ्चिदर्थपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वावगमे तु गौरवम् । एवञ्च यत्र धातुमात्रस्य पाकादौ तात्पर्यम्, तत्र तद्विशेषणतावाचकस्तोकपदाद् द्वितीयैव । यत्र तु कृदन्तमुद्रायस्य तत्र तद्विशेषणवाचकपदं तत्समानविभक्तिकमेवेति कातन्त्र-

परीक्षा

यति—*नघंस्यादिना* । *अनापत्तेरिति* । यदि प्रत्ययेन सिद्धावस्थापन्नक्रियायाः अभिधानं न स्यात्तदा प्रकृतेऽपि धातुप्रतिपाद्यक्रियायामेवाभेदेन स्तोकपदार्थस्यान्वयः स्यात्, तदा द्वितीयैव स्यान्मनु प्रथमा । यदि प्रत्ययार्थोऽप्यस्ति; तदा तस्यास्तिर्भवन्तिपर इति न्यायेन गम्यमानाऽस्तिक्रिया कर्तृताया उभिहितकारकत्वेनाभिहिते प्रथमेति प्रथमा भवतीति भावः । सिद्धमर्थमुपसंहरति—*तस्मादिति* । *द्वितीयेति* । न च पृष्टी स्वादिति वाच्यम् ? कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थे भेदेनान्वयिकर्मवाचकादेव पृष्टीविधानात् । *एतेन*—उक्तरीत्या प्रकृतिप्रत्ययोरमयोरपि वाचकताया आवश्यकत्वेन ।

कातन्त्रपरिशिष्टेऽन्तमनूष दूषयति—*नघंस्यादिना* । एवं हि तैत्तं पाकं पश्येत्पादौ घञान्तानुपूर्व्याः शङ्कतावच्छेदकत्वमावश्यम् । अन्यथा तदुत्तरप्रत्ययार्थसंज्ञाकर्मत्वादेर्दात्वर्थेऽप्यपि न स्यात्—धातूनां प्रत्ययाप्रकृतित्वात् प्रत्ययानां प्रकृत्यपान्नियन्वयार्थबोधकत्वनिवृत्त्यात् । न च प्रकृत्येकदेशार्थं एवान्वयोऽस्त्विति वाच्यम् ? यत्रैव न कत्रां पाकद्वयं क्रियते, तत्र पाके द्वित्वव्यावोधेन पचन्ती पश्यतीति प्रयोगापत्तेः । यदि तु धातूपस्थाप्यार्थं सुबर्धसंज्ञ्यान्वयबुद्धिं प्रति धातुत्तरप्रत्ययधर्मिक्रयत्किञ्चिदर्थपरत्वज्ञानं प्रतिबन्धकमित्युच्यते, तदा गौरवमिति घञान्तगमुद्रायस्य

वाच्यम् । घञन्तानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवादानुशासनाच्च घञादेरेव तथा शक्तिकल्पनादिति दिक् । एवञ्च घञ्शक्त्यभिप्रायेण “कृद्भिहित” इति भाष्यमतो न तद्विरोध इति भावः ॥ १५ ॥

ननु कारकाणां भावनान्वयनियम एव पाक इत्यत्रापि कर्मवृष्टयनुसारेण भावनाया वाच्यत्वं सिद्ध्येत् । तदेव कुत इत्याशङ्कां समाधत्ते—

सम्बोधनान्तं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमो वतिः ।

धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ् ॥ १६ ॥

सम्बोधनान्तस्य क्रियायामन्वयः । ‘त्वं ब्रूहि देवदत्त’ इत्यादौ निघातानुरोधात् । ‘सामानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा’ इत्य-

द्वर्णः

परिशिष्टवृत्तं नव्यनैयायिकमतत्वेनानृष दूपयति-नवेति ॥ *गौरवादिति* ॥

ननु भावादपातवद्भावविहितघञादीनां घात्वर्थानुवादरूपे स्थिते प्रागुक्तप्रयोगोपपत्तयेऽनायत्त्या घञन्तानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वस्वीकार आवश्यक इत्यत आह-
अनुशासनादिति ॥ तथाच गुरुभूतानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वापेक्षयानुशासनानुगुण्यादुक्तप्रयोगोपपत्तये घञत्वस्यैव तत्त्वमुचितमिति भावः ।

ननु घञादीनां व्यापारावाचरूपेऽपि क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीयेत्यत्र क्रियापदस्य पाकार्येकतया तथानुपस्थाप्यपरत्वान् ‘स्तोकः पाक’ इत्यादौ धातूपस्थाप्यपाकस्योक्तविशेषणवैकल्याच्च तद्विशेषणवाचरूपदाद् द्वितीयापत्तिरत आह-‘दिगिति’ ॥ तदर्थस्तु-स्यादेवं यदि क्रियाविशेषणाद् द्वितीयेति स्वतन्त्रमनुज्ञामर्न स्यात्, किन्त्वस्मद्भुक्तकलितार्थकथनमेव तन् । तथात्वे वा त्वन्मते ‘स्तोकं पाक’ इत्यनापत्तेदपेति ॥ १६ ॥

क्रियायामिति ॥ प्रवर्तनाविषयक्रियायामित्यर्थः । तत्र तदन्वये निघाताऽनुपपत्तिं प्रमाणयति-‘निघाताऽनुरोधादिति’ । *समानवाक्य इति* । ‘आख्यातं मविशेषणं वाक्यम्’ इति समर्थसूत्रमाभ्यासात्प्राक्त्वरभ्यस्या वा पदार्थान्तराऽन्वितक्रियायोधनाख्यातस्यैकवाक्यतात्वात्तत्र सम्बोधनान्तार्थस्य क्रियायामनन्वये, ‘त्वं ब्रूहि देवदत्त’

परीक्षा

शक्तिरूपेण । एवं च यत्र धातुमात्रस्य पाकरतिपादरूपाः तत्र तत्त्वमानाधिकरणमन्तो-
कपदाद् द्वितीया ; यत्र तु घञाद्यन्तममुदायेन पाकादिः प्रतिपाद्यते, तत्र तत्त्वमानाधि-
करणपदात् प्रथमेति विवेक इति हि तेषां मतम् । ननु भाग्यव्यातवद्भावविहितघञा-
दीनामपि घात्वर्थानुवादरूपेण पूर्वोक्तव्यवस्थयासिद्धये घञान्तानुपूर्व्याः शक्ततावच्छे-
दरूपेणमगत्या स्वीकार्यमित्यत आह-‘अनुशासनेति’ । तथा शक्तत्वं गुरुभूतानु-
पूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वस्वीकारनापेक्षया घञादिनिष्ठधर्मस्य ।
यमिति भावः । उक्तार्थं भाष्यमपि साधयमित्याह-‘एवमिति’ ॥ १६ ॥

तदन्वयः साहचर्ये-नन्विति । *क्रियायाम्*-प्रवर्तनाविषयक्रियायाम्

नेन समानवाक्ये एव तन्नियमात् । उक्तं च वाक्यपदीये—

सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियायां विशेषणम् ।

अजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥ इति ॥

‘पचतिभवति देवदत्त’ इत्यादौ तु सूत्रभाष्यादिरीत्यैकवाक्यता-

दर्पणः

इत्यादौ तदभावात् समानवाक्य इति “प्रकृत्यामन्त्रितस्य” इति विहितस्य निघात-
स्यानुपपत्तेरित्याख्यश्लोकार्थः । तत्र ‘शालीनां ते ओदनं दास्यामि’ इत्यादौ शालीना-
मित्यादेः समानवाक्यत्वसिद्धये—परम्परयेति । पचतिभवतीत्यादिसाधारणं चेतन् । प्रकृते
च सम्बोधनस्यानुवाचविषयतयाऽनुवाचस्य विधेयसाकाङ्क्षतया विधेयतायाश्च क्रिया-
निष्ठत्वेन तत्रैव सम्बोधनान्तार्थान्वयौचित्यात् समानवाक्यत्वमक्षतमिति भावः ।
बोधस्त्वत्राभिमुखीभवतानुक्तव्यापारविषयदेशदत्तोद्देश्यरूपवर्तनाविषयत्वदभिन्नकर्तृ-
कं भाषणमिति । तत्र हरिसम्मतमाह—*उक्तञ्चेति* ॥

सम्बोधनपदमिति ॥ तद्बोध्यमित्यर्थः ॥ *विशेषणमिति* ॥ स्वोद्देश्यरूप-
प्रवर्तनाविषयत्वरूपपरम्परासम्बन्धेनेत्यर्थः । अजानीत्यस्य हि जानीहीति शेषः ।

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः ।

प्राज्ञाऽऽभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते ॥

इति कारिकान्तरे विनियुज्यत इति यदता प्रवर्तनाविषयक्रियायामेव तदन्वय-
बोधनात् । प्रवर्तनोद्देश्यस्यैव तद्विषयक्रियोद्देश्यत्वादुद्देश्यविधेयभावस्य तयोः सं-
गमप्यादया लाभादेकवाक्यतया निघात इति तदर्थः । शाब्दबोधस्त्वत्र सम्बोधनवि-
षयदेशदत्तोद्देश्यरूपप्रवर्तनाविषयो मत्कर्तृकमजनकर्मकं ज्ञानमिति । *सूत्रभाष्या-

परीक्षा

वाक्ये—निमित्तनिमित्तिनोरैकवाक्यभट्टकृत्ये । *तद्विधानात्*—निघातविधानात् ।
वाक्यं च—“मविशेषणारूपान्तं सविशेषणं वाक्यम्” इति समर्थसूत्रस्यभाष्यात् साक्षात्
परम्परया वा किञ्चिद्विष्टप्रकारतानिरूपितक्रियानिष्ठविशेष्यताशाली समुदायो वाक्य-
मिति तदर्थः । एवं च सम्बोधनान्तार्थस्य क्रियायामन्वय एवोक्तसमानवाक्यत्वस्योप-
पत्तिरिति भावः । ‘त्वं मूहि’ इत्यस्माद्बोधस्तु—अभिमुखीभवतानुक्तव्यापारविषय-
कदेशदत्तोद्देश्यरूपप्रवर्तनाविषयत्वदभिन्नकर्तृकं भाषणमिति द्रष्टव्यः । उक्तार्थं हरिसम्-
तिमाह—*उक्तं होत्यादिना* । *विशेषणमिति* । स्वार्थोद्देश्यरूपप्रवर्तनाविषयत्वस्य-
सम्बन्धेनेत्यादि । *अजानीति* । जानीहीति शेषः(१) । प्रवर्तनाया य उद्देश्यः ; न एव
प्रवर्तनाविषयक्रियोद्देश्य इत्युच्यते । एवं चोद्देश्यता सिद्धमर्थेति सम्बोध्यताव-
च्छेदरूपमांशच्छिन्नस्य सिद्धत्व एव सम्बोधनविभक्तिरिति सिद्धम् । ‘अजानि देवदत्त
जानीहि’ इत्यस्मात्सम्बोधनविषयदेशदत्तनिघातं प्रवर्तनाविषयो मत्कर्तृकं—सन्ज्ञान-
मिति शेषः ।

उक्तं वाक्यस्यैव पचतिभवतीत्यादिमाधारणमित्याह—*पचतीति* । *सूत्रभा-

(१) तेन ज्ञानक्रियायां देवदत्तस्योद्देश्यतया अजनकत्व कर्तृत्वसम्बन्धेन समानवा-
कार्यं हेतुम् ।

सत्वात् स्यादेव निघातः । "तिङ्ङितिङः" (पा० सू० ७।१।=) इति सूत्रयत्ता तिङन्तानामप्येकवाक्यतास्वीकारात् । एकतिङ् वाक्यं

दर्पणः

दिरीत्येति* ॥ भूवादिसमर्थसूत्रम्यभाष्योक्तरीत्येत्यर्थः ॥

स्यादेवेति ॥ आमन्त्रितदेवदत्तपदस्येत्यर्थः । अत्र जानीहीति पदाध्याहारोणो-
क्तरीत्या देवदत्तपदस्यैकवाक्यम्यत्वाऽक्षतेरिति भावः । तत्र सूत्रकारमम्मतिमाह-
तिङ्ङितिङ इतीति ॥ तिङन्तानामिति बहुवचनेन प्रकृते जानातिपदाऽध्याहारः
सूच्यते । अन्यथा तत्र निघाताऽप्राप्त्या तत्पर्युदासबोधकतिङ्प्रहणम्य वैयर्थ्यापत्ते-
रिति भावः ।

सम्मतिरियं सूत्रश्रुत एकवाक्यतांशे निघानांशे च । भाष्यमम्मतिम् न, तेनाति-
ङ्प्रहणस्य प्रत्याख्यानान् ।

नन्वेवं कथमतिङ्प्रहणप्रत्याख्यानमङ्गतिः । पञ्चतिभवतीत्यत्र निघातवाररुतया
तस्यावदयकत्वादिति चेद्? न । तत्र कारकान्वितक्रियाबोधकत्वरूपैकवाक्यत्वम्य
मुपचयमुसिङ्न्तचयसाधारणम्य मस्येऽपि वार्तिककारपरिभाषितध्रुवमागैकतिङ्त्वल्-
पैकवाक्यत्वम्य तत्रासत्त्वादित्यादायान् । तथाचोक्तम्यं तादृशीकवाक्यत्वाऽभावा-
न्निघाताऽप्रमक्तिरेवैतत्सूचनायैव स्यादेव निघात इति सम्भावनाद्यौतकलिङ् डपादा-

परीक्षा

प्येति* । भूवादिमूत्रसमर्थसूत्रभाष्यरीत्येत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।

"मुरतिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता" इति फोशरीत्यापि योज्यम् ।
निघात इति । आमन्त्रितनिघात इत्यर्थः । किञ्च पाणिनीयमूत्रमपि माननिरयाह-
तिङ्ङितिङ इति । *स्वीकारादिति* । तिङन्तात्परस्य तिङन्तस्य निघातवार-
णायातिङ् इति पर्युदासः कृतः । स च तिङन्तद्वयपरितन्म्यैकवाक्यत्व एव सार्थको
भवतीति भावः । तत्रातिङ्प्रहणप्रत्याख्यानवार्तिकरीत्या ॥ भवति निघात इत्याह—
एकतिङिति । एकम्-अद्वितीयम् तिङ्-तिङन्तम्, यत्रतद्वाक्यमित्यर्थः । इदं
यथाश्रुतरीत्या प्रत्याख्यानं यदि सूत्रानुरोपेनेकतिङन्ताप्यविशेष्यबोधजनस्त्वमित्यर्थः
क्रियतः तदाऽतिङ्प्रहणमावदयरुमेव । अत एव हेत्याराजेन बहुवचि तिङन्तेषु साका-
ङ्क्षेऽप्येकवाक्यता 'तिङन्तेभ्यो निघातप्रतिषेध' इत्यमिहितम् ।

एवं च 'सुप् तिङन्तचयौवाक्यं क्रिया वा कारकान्विता' इति यहाँकिर्यास्यत्वं
सदेव निघातनिपातकमिति सिद्धम् । अत्र वातद्वयदेवै मुर च तिङ् च तुप्तिङान्तौ
यस्य तत्सुसिङन्तम्, मुरविशिष्टं तिङन्तं मुसिङन्तम् । मुसिङन्तं च मुसिङन्तस्य
मुसिङन्ते तयोः समुच्चय इत्यर्थः । इदमेकवाक्यत्वम् । त्रैमिनिपम्नमपि, "अर्थ-
कयादेर्कं वाक्यं साकारं चेंद्रिमागे स्यात्" इति तत्सूत्रान् । अथस्यादिस्यस्य विने-
प्यभूतभावनकयादित्यर्थः । एतावानेव विनेप्यस्य मते—भावना प्रत्ययराट्या,
अम्मन्मते तु धानुवाच्येति ।

यत्तु-अर्थकयादिस्यस्य तात्पर्यंविषयव्याप्यंभ्यैक्यादित्यर्थ इति; तत्र । "म्योनन्ते
सदनं नृणोमि पृन्म्य धारया मुपैवं बल्पवामि" इत्यस्य सदनप्रतिपादकवाक्ययमु-
दायस्य तस्मिन् सौदाम्ने प्रनितिष्ठेत्सदनप्रदानस्य ॥ यागाङ्गनिरूपणत्वेन तात्पर-

इति चदतां वार्त्तिककाराणां मते परं न । वस्तुत एकतिङ्वि-
शेष्यकं चाक्यमिति तदभिप्रायस्य हेलाराजीयादौ वैयाकरणभूषणे-
ऽस्माभिश्च प्रतिपादितत्वात्तन्मतेऽपि भवत्येवेत्यवधेयम् ॥ *कृत्योऽ-
र्थाः* ॥ “क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्” (पा० सू० ५।४।१७) इति
क्रियायोगे तत्साधुत्वोक्तेः । क्रियाया अभ्यावृत्तिः—पुनःपुनर्जन्म,
तस्मिन् चोत्ये इति तदर्थत् ।

कारकम् ॥ “कारके” इत्यधिकृत्य तेषां व्युत्पादनात् । कारक-
शब्दो हि क्रियापरः करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः ।
तथाचाप्रिमेवपादानादिसंज्ञाविधिषु क्रियाऽर्थकारकशब्दानुवृत्त्या
क्रियान्वयिनामेव संज्ञेति भाष्ये स्पष्टम् ।

दर्पण.

नम् । तदेतदाविष्करोति—वार्त्तिककाराणामिति* ॥ यथाश्रुतसूत्रमनुवदद्याह—वस्तु-
तस्त्विति* ॥ *हेलाराजीयेति* ॥

बहुष्वपि तिङन्तेषु साकाङ्क्षेणैकवाक्यता ।

तिङन्तेभ्यो निपातस्य प्रतिषेधस्तथाऽर्थवान् ॥

इति वाच्यपदीयव्याख्याऽयसर इति शेषः ॥ *तन्मतेऽपि भवत्येनेति* ॥ इदञ्च
निरक्तलौकिकवाक्यत्वस्यैव निपातप्रयोजकत्वमित्याशयमूलकमित्यवधेयम् ॥ *पुनः
पुनर्जन्मेति* ॥ अत एव सङ्गप्रवृत्तौ, द्विः पचतीति न । ‘पञ्च कृत्वो भुङ्क्ते’ इत्यादौ
पञ्चादिनाम्नाः संख्योत्पत्तिपराः । तस्या एव कृत्यमुज्जादिषोऽतरुः । सूत्रम्वारस्याच्च
तदुपोत्पत्तिस्य क्रियायामन्वय इति भावः । क्रियान्वयिनामेव संज्ञेत्यपादानादिम-
ध्यम् । क्वचित्तथैव पाठः ॥

स्पष्टमिति ॥ अन्ये तु—उत्तरभाष्ये करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति व्युत्पत्तिप्र-
दर्शनात्कारकत्वम् । अत एव ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न
कारकत्वम् । पुत्रेणाऽन्यथासिद्धत्वात् । अत एव तेषां क्रियायामन्वयः । क्रियाजनक-
मिति ज्ञाने वा सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियाया अपि जनकाकाङ्क्षया च तत्रैवान्वय-
परीक्षा

व्यंविपर्ययवादेकवाक्यत्वापत्तेः । यत्र ॥ वाच्ययोर्वाच्यानां वा आकाङ्क्षाः तत्र
वाक्यैश्चाश्रयतेति स्पष्टहारः । यथा ‘दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ ‘समिधो यज-
ति’ इत्यनयोः । एतच्च वाक्यं द्विधा—वैदिकं, लौकिकं च । वैदिकम्—‘मत्स्यं ज्ञानम-
नन्तं ब्रह्म’ इत्यादिरुम् । लौकिकन्तु—वाक्याकाङ्क्षारमरुत्वेन द्विविधमिति बोध्यम् ।
पुनःपुनर्जन्मेति । अत एव महृपाकाय यत्र प्रवृत्तिमन्त्र द्विः पचतीत्यादिन
भरति । एवं च यत्र पञ्चकृत्यो भुङ्क्ते—इत्यादिप्रयोगमन्त्र पञ्चादिनाम्नाः क्रियोत्प-
त्तिपरा इत्यर्थं कृत्यमुज्जादिस्तात्पर्यं ब्राह्मण इति तेषां शोतस्यव्यहरः ।

व्युत्पत्तिरिति । एवं च कारकतद्दः क्रियायां योगरुः । *अनुवृत्तेति* ।
अन्वयेनाप्यस्याच्चाहारः । “वस्तुनस्तु करोति क्रियां जनयतीति भाष्यराशियन्तु-

प्रथमो वृत्तिः ॥ “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिः” (पा०सू० ५।२।१५) इति विहितः । तत्र यत्तुल्यं सा क्रिया चेदित्युक्तत्वात् ॥ धातुसम्बन्धाधिकारे—“धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः” (पा० सू० ३।५।२) इत्यधिकृत्य तेषां विधानात् ।

असमस्तनञ् ॥ समान्नायोग्यः प्रसज्यप्रतिषेधीयो नञि-

दृषणः

स्यौचित्यात् । अत एव “गतिकारोपपदाङ्” (पा०सू० ६।२।३९१) इत्यादौ कारकशब्दस्यापादानादिपरता सूक्तते । “कारके” इति तु प्रथमायै मत्तमोत्पादुः ॥

इत्युक्तत्वादिति ॥ तथाच ब्राह्मणवदिति वृत्ती ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणशब्दकाप्यनवरतया तत्तौल्यवत्यर्थमभिध्याहृताप्यनक्रियायां ब्राह्मणशब्दकाप्यनतुल्यमेकशब्दमप्यनमिति ब्राह्मणवदधीत इत्यनो बोधः । “तत्र तन्मेव” इति विहितवनेर्द्रव्यगुणान्वयित्वान्मूढे प्रथम इत्युक्तम् ॥ *विधानादिति* ॥ तत्र धातुशब्दस्य धात्वर्थपरताया ‘वयन् ददतां’ इत्यप्राप्तौत्वामशब्दशब्दं दत्तानमित्यादिरीत्या बोधादिति भावः ॥

प्रसज्येति* । प्रतिषेधशब्दः कर्मवन्तो वाहुल्यान् । प्रसज्याऽप्याद्य प्रतिषेधः—प्रतिषेधविषयः प्रतियोगी यस्य तादृशाऽभावाऽप्येति ध्युत्पत्त्याऽभावायैकपरीक्षा

स्पर्तिप्रदानपरमन्धात्कारकत्वं क्रियाजनरूपमेव । अत एव कारकाणां क्रियान्वयित्वमिति वाक्यस्य भावबोधकता । अत एव च “अकथितं च” इति मूढे कारकशब्दस्य ‘ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं वृन्दति’ इत्यत्र ब्राह्मणशब्दस्य कर्मवन्ताऽभावः प्रयोजनं ब्राह्मणस्यान्वयसिद्ध्या क्रियाजनरूपवाभावादित्युक्तिमद्भवति । यदि ‘क्रियान्वयित्वं कारकत्वम्’ इति; तदाऽप्ययामिद्विप्रदानविरोधः स्पष्ट एव । अत एव यदि ‘क्रियाजनरूपमेव कारकत्वम्’ चेत् कारकस्य क्रियायामेवान्वय इति नियमः कथमिति चेदित्यम्—क्रियाजनकमिति ज्ञाने का सा क्रियाऽयस्या इदं जनकं क्रियायां ज्ञातायामस्याः किं जनकमिति रीत्या परस्या काङ्क्षादर्शनेन क्रियायां तदन्वयस्यौचित्यमिति ।

इत्युक्तत्वादिति* । एवं च ‘पितृवदधीतः पुत्र’ इत्यादौ पित्रादिनाशब्दानां पितृशब्दकाप्यनवरतया प्रवृत्तित्वेन तदर्थपितृशब्दकाप्यनस्य ध्येयार्थमाहृतेऽन्यपन्थानवदधीत इत्यत्र य—इत् धातुशब्दस्य इति पितृशब्दकाप्यनतुल्यपुत्रशब्दं कल्पयनमिति बोधः । प्रथम इत्युक्तत्वात् “तदहम्” इति मूढविहितरूपधमाहृतेऽप्यपि क्रियायामेवान्वयान् । *विधानादिति* । सप्रत्ययानुपपत्त्ये धात्वर्थपरतया धात्वर्थयोः सम्बन्धे—पुरुगाल्लिङ्गादिक्ये—विशक्षिते प्रत्ययानां विधानादित्यर्थः । एवं च प्राधान्येन वा क्रिया प्रतीयते तस्या वन्—कालिङ्गत्वं तस्मिन् काले गुणोन्मत्क्रियाशक्तिः प्रत्ययविधानाद् ‘वयन् ददतां’ इत्यत्र दत्तानरूपक्रियायाः प्राधान्यात्पुत्रोपेनाप्रधानसामक्रियाशब्दाद्भूतान्मूर्तेः शब्द प्रत्ययः । तन्निर्णयकत्वं शब्दं भूतान्जननपराशमेकशब्दमन्तानं दत्तानमिति बोधः । *प्रसज्यप्रतिषेधोप इति* । प्रतिषेधशब्दे कर्मणि पन् । प्रसज्य—आशाद्य प्रतिषेधः—प्रतिषेधविषयो यस्य धापरः स इति ध्युत्पत्त्या शरपन्ताभावायैक इति कल्पितम् । प्रतियोग्यार्थोऽप्याभावात्ताने वान-

त्यत्राप्यस्तिन्याभाव एव बोध्यते । न हि-घटो न जायते, नास्तीत्य-
नयोर्घात्वर्थमेदमन्तरेणास्ति विशेषः । तथाच-‘भूतले न घट’ इत्यत्रा-
प्यस्तीत्यस्याहाव्यम् । प्रकारतासम्बन्धेन नत्रर्थविशेषकबोधे, घातु-

दर्शनः

कारणभावव्यादित्याह-‘तथाच घट इति’ । तदेवोपगमदपत्ति-‘ न हीत्यादिना ।
ननु यत्र न क्रियावाचकमभिध्याहारो भूतले न घट इत्यादी, तत्र नत्रा कथं
क्रियाप्रतियोगिहाऽभावो बोधनीयोऽत आह-‘तथावेति’ । *अध्याहाव्यमिति* ।
‘अस्तिमन्तरेणापर’ इत्यादिभाष्ये क्रियान्तराभावेऽप्यस्तिक्रियामादाय वाक्यपरिप-
त्तिबोधनादिति भावः । *प्रकारतासम्बन्धेनेति* । नत्रथाऽभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपि-
तप्रकारनामस्यग्येन दाहद्व्युदित्वाच्चिच्छेदं प्रति विशेष्यनामस्यग्येन घातुजन्यो-
पस्थितेहेतुत्वस्य ‘न एवं पचसि’ इत्याद्यनुरोधेन कल्पितत्वाद्वाऽपि तदुपबोधपरत्व-
स्त्यध्याहार भावदपक इति भावः ।

ननु ‘एवं पचसि’ इत्यादाविधाऽप्राऽपि नत्रः पच्युदागमघोतकत्वाऽभ्युपगमाद् युष्म-
त्तदपार्थ-स्वद्विन्ने सामानाधिकरण्याच्चाघातपुरपच्यस्याऽनुपपत्तिः । संन्यासास्त-
प्राधाघात द्विवचनाऽनुपपत्तिरपीति । तादृशकार्यरारगमाग्यैराऽप्रामाणिक्यदा कथं
तदनुतोचोऽस्त्यध्याहारनिषामकः । घटो न जायते इत्यादी प्रमत्त्यप्रतिषेधाऽर्थक-
मन्स्येते तु यथा नाऽनुपपत्तिस्तथा वदयते । तथाच भूतले घटो नैत्यादी भूतल्लुचि-

परिक्षा

अप्रतिषेधार्थकनगः क्रियान्यपनियमे च । *अध्याहाव्यमिति* । यत्र क्रियावाचिपदं
न श्यते; तत्र नत्रथान्वययोगिक्रियावाचकं चरमध्याहाव्यमित्यर्थः । तत्राऽन्याद्वनपद-
प्रतिषेधक्रियाया अनुयोगितासम्बन्धेन नत्रथाभावेऽस्ययः ।

यत्तु ‘भूतले न घट’ इति वाक्यस्य भूतल्लेपेन्याभाववान् घट इत्यर्थ इति, तत्र ।
कारकाणां क्रियवेगान्येन क्रियातिरिक्तेऽन्यथाभावान् । अत एव “मुदनुंमरुच्य”
इति सूत्रे ननुमरुच्य न इत्यर्थे न हि ननुमरेन मामर्घ्यम् ; केन तर्हि भरति, नेति
भान्त्वं सङ्गच्छते । नत्रथाऽन्यन्ताभावस्य क्रियान्यपनियमस्य सिद्धौ घातः कार्यका-
रणभावः सिद्धस्तमाह-‘प्रकारतासम्बन्धेनेति’ । अत्र प्रकारता कार्यतावच्छेदक-
मन्स्यो, विशेष्यता च कारणतावच्छेदकसम्बन्धः । प्रकारता चेह नत्रथाभावनिष्ठ-
विशेष्यतानिरूपिता प्राणा । ननु ‘भूतले न घट’ इत्यत्राऽस्तीत्यस्याऽन्याहाराभावेऽपि
न क्षतिः । भूतल्लुचित्वाभाववान् घट इति बोधाद्गोकारान् । नचैवं गति, अहं वा-
स्मि; घटो नास्तीत्यादी पुरपच्यस्यावा घटा न सन्ति; घटो न स्तः, इत्यादी पचन-
चरम्यापात्र कपमुपरचिरिति वाच्यम् ; एतादृशे स्पष्टे नत्रः पच्युदागमघोतकत्वस्या-
द्गोकाराऽस्मच्छेदस्याऽस्माद्विन्ने लक्षणायाः स्वीकारेणाऽस्यार्थे नत्रन्तस्य नामादा-
धिकरणस्य एवं पचनीत्यत्र युष्मन्नामाशधिकरणस्य च कर्षापुरपच्यस्यापा
उपरगोः । एवं घटो न स्तो, घटा न मन्तोऽस्यादी वचनानुरागितरि न । दिग्बद्धस्या-
पच्छिन्ने-भाग्यतापार्थाधक्यमाशङ्कितारान् । एवं घटो न जायते, इत्यस्मात्तस्या-
तदस्यापार्थाधक्यमाशङ्क्ये वाच्यम् । एवं वापी एवं नास्तीत्यादी स्पष्टिदेष्यया-

क्रिययैवेति* ॥ अयं भावः—भूवादिसूत्रादिषु प्रायशः क्रियाक्ष-
धेन भावनाव्यपदेशात् । तत्र तस्य साद्धेतिकी शक्तिः । फलांशे का-
चिन्कः, क्रियत इति यौगिकः प्रयोगः । तथाच सञ्ज्ञाशब्दस्थानेपक्ष-
प्रवृत्तत्वेन घलवत्याद्भावनाव्यय एव साधुता लभ्यते । अत एव संज्ञा-
शब्दभावल्याद्, रयन्तरमुत्तराग्रन्यपठितश्रुत्येव गेयं, न तु वेदे तदु-
त्तरपक्ष्यमानश्रुत्यति नयमे निर्णातम् ।

दर्पणः

साधुत्वनिर्णयनाऽवसरं इति शेषः ।

साधुत्वं न शक्यत्वमवसादादिषु अयोदयान्, किन्तु व्याकरणकल्पजिका पुण्यज्ञ-
मरुतावच्छेदकजातिरिति धत्तन इत्यर्थः । प्रहृते च व्याकरणेन क्रियान्वितेष्वेव
तद् व्यज्यत इति तदन्यस्याऽसाधुत्वेतिभावः ।

ननु 'क्रिययैवाऽवभाष्यंताम्' इति मूलेन क्रियाऽन्वय एवोक्तानां साधुत्वं लभ्यते
इति सत्यमेव; तथापि भाष्ये क्रियापदस्य फलेऽपि प्रयोगात्साक्षात्परम्परया वा क्रिया-
फलान्वयेनाऽपि तेषां साधुत्वोपरतां नोक्तरीतिघातोभ्यांपारवाचकत्वमाधिनेत्यादा-
ह्मगाऽऽद्यं प्रकाशयति—अयम्भाव इति* । *प्रायशः क्रियाशब्देनेति* । तथाच प्रयो-
गयाहुषर्ष रुदिमज्ञाने प्रयोजकमिति भावः ॥

साद्धेतिकीति । सद्धेतामिन्वद्भाग रुदिःरित्यर्थः । तत्र हेतुः—काचित्क इति* ।
तत्र नियामकमाह—यौगिक इति* । क्रियते व्यापारेण निष्पाद्यत इति व्युत्पत्तेरिति
भावः । *अननेत्येति* । प्रवृत्तिप्रत्ययशक्तिमनुमन्धायेत्यर्थः । *अत एवेति* । सञ्ज्ञा-
शब्दस्याऽनेत्येव प्रवृत्तिकत्वेन शक्यत्वादेवेत्यर्थः ॥

नयमे इति । मीमांसानवमाऽध्याये इत्यर्थः । तथाहि—रयन्तरं हि "यद्योन्यां

परांश

परतया फलयोगं भवदुक्तादृशानां साधुत्वमन्तुः न ॥ भावनाव्यपनिग्रमस्य लाभ इति
तदनुरोधेन भावनाया वाच्यत्वं न मिद्वर्तनीत्यानङ्गानुत्थानायाह—अयम्भाव इति* ।
तस्य—क्रियाशब्दस्य, सद्धेतवादागता शास्त्रहारीपद्यवहारादागता शक्तिः । एवं च
क्रियाशब्दस्तत्र योगरूढः । एतेन भावनायां क्रियाशब्दस्य योमाहृदाये प्रयोगप्राप्त्यर्थं
नियामरमित्युक्तम् । *यौगिक इति* । एवं च सद्धेतोर्गान्देशया धत्त्वत्वात्तस्य इदिति
भावनायांप्रत्ययमेव पद्धत्तवत् । *अननेत्येति* । प्रवृत्तिप्रत्ययविनेपनात्मननुम-
न्धायेत्यर्थः । *अत एव*—सञ्ज्ञाशब्दस्याननेत्येव प्रवृत्तिकत्वेन धत्त्वत्वादेव । *रय-
न्तरम्*—मामविशेषः । *उत्तराग्रन्येति* । उत्तराग्रन्येतिविशेषपरश्रितकधिव-
त्यर्थः । *तदुत्तरपद्यमानेति* । रयन्तरयोनेः परतः पद्यमानकधिवत्यर्थः । *श्वमे*—
नवमाध्याये मीमांसायाम् । तत्र हि—'रयन्तरं हि यद्योन्यान्तदुत्तरयोगायति' इति
श्रुतेः, तत्र रयन्तरयोनेः परतो-सृष्टयोनेः पठित्वात्पन्तरं तस्यां गेयमुत उत्तराग्रन्ये
न तया वा मन्यते—इत्यादिपठित्ते गेयमिति संशयेऽविशेषादुभयत्र गेयमिति पूर्वपथे,
उत्तराग्रन्ये—उत्तराग्रन्येव प्रवृत्तिः शक्यत्वरूपमाश्रयंशकं न तु तत्रोत्तराग्रन्येति-
तक्रियांशे रयन्तरयोनेः परतः पद्यमानकधु नु तादृशक्रियांशस्य । एवं पूर्वप्रत्या-

जन्यभावनोपस्थितेहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात् । शेषं नञर्थनिर्णये वक्ष्यते १६
तथा यस्य च भावेन पष्ठी चेत्युदितं द्वयम् ॥

साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रिययैवावधार्यताम् ॥१७॥

“यस्य च भावेन भावलक्षणम्” (पा० सू० २।३।३७) इत्यत्र भाव-
नार्थकभावाशब्देन तद्योगे साधुत्वाख्यानलाभात् “पष्ठी चानादरे”
(पा० सू० २।३।३८) इति तदग्रिमसूत्रेऽपि चकाराद्यस्य च भावेने-
त्यायातीत्यर्थः ॥ *साधुत्वमिति* ॥ तत्स्वरूपं तु वक्ष्यते ॥

द्वयं:

यदाऽभाव इति बोधे बाधकाभावोऽत आह—*शेषमिति* । तथाच यदा युष्मदर्थमित्त्र-
कर्तृको न पाःस्तदा ‘न त्वं पचसि’ इति प्रयोगाऽनापत्तिः पर्युदासद्योतकतावादिमते,
अतस्तत्र प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमेवाऽङ्गीकरणीयमित्युक्त्या कार्प्यकारणभावस्या-
वश्यकतेत्यादिशेषपदार्थः । नैयायिकमतमपि तत्रैव व्यवहो भविष्यति ॥ १६ ॥

साधुत्वाऽऽख्यानलाभादिति । अयम्भावः—“यस्य च भावेन भावलक्षणम्” ।
(पा०सू० २।३।३७) इति सूत्रेण क्रियाज्ञापकक्रियाश्रयवाचकपदात् सप्तमी विधीयते ।
भावलक्षणमित्युपादानाऽङ्गापकत्वरूपसप्तम्यर्थस्य क्रियायायामेवाऽन्वयः । अत एव
‘गोपु दृष्टमानामु गत’ इत्यादौ दोहनक्रियाऽऽधारकालेन गमनपरिच्छेदकत्वं बुध्यते इति
आयातोति । समस्तसूत्रमेव तत्रानुवर्तत इत्यर्थः । तथाचाऽनादरे गम्यमाने
यन्निष्ठक्रियायाः क्रियान्तररूपापकत्वं तद्वाचकतेति तदर्थत्वं तद्विहितयोरपि तयोः
क्रियायोग एव साधुत्वं लभ्यत इत्यर्थः ३ ननुक्तानां क्रियान्वयाभावेऽपि शक्तत्वरूप-
साधुत्वं सुलभमत आह—*तत्स्वरूपमिति* । साधुत्वस्वरूपमित्यर्थः । *वक्ष्यत इति* ।

परीक्षा

युवृत्तित्वाभावबोध एवास्तु । तथा सति प्रतियोग्यप्रसिद्धिरपि न भविष्यतीत्युक्ता-
र्प्यकारणभावो न स्वीकार्य इति नैयायिकमतानुसारिणः ।

दाहाया निरासायाह—*शेषमिति* । यदा कोऽपि पुरपः पांशं न करोति तस्मि-
न्हालेऽपि न त्वं पचसोति प्रयोग इष्यते, तदनुपपत्तिः । युष्मद्विषयकर्तृकपाकाभा-
वात् । न च देशान्तरे युष्मद्विषयः कर्ताऽस्त्येवेति वाच्यम् ? इदानीमिह ‘न त्वं पचसि’
‘नाहमिह पचामि’ इत्यत्र चानुपपत्तेस्तादवस्थात् । एवं सामान्यादिषु समवायेन
सत्ता नास्तीत्यादौ न प्रतियोगिप्रसिद्धिः । तन्मते समवायसम्बन्धावच्छिन्नसामा-
न्यादिवृत्तित्वस्याप्रसिद्धेः । सामान्यादिवृत्तित्वस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावबोधस्तु वस्तुमतास्य, तादृशाभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगितावनया तादृशाभावात्पर्येण पृथिन्यादिषु सत्ता नास्तीति प्रयोगापत्तेरिति ॥ १६ ॥

उदितं द्वयमिति—विहितं द्वयम्, पष्ठीसप्तमीद्वयम् । “यस्य च भावेन भावल-
क्षणम्” इति सूत्रेण ‘गोपु दृष्टमानामु गत’ इत्यत्र लक्षकक्रियाश्रयवाचकात्सप्तम्याः
“पष्ठी चानादरे” इत्युत्तरसूत्रेण लक्षकक्रियाश्रयवाचकात् पष्ठीसप्तम्योर्विधानात् क्रिया-
योग एव तयोः साधुत्वमिति भावः ।

वक्ष्यत इति । साधुत्वनिरूपणावगरे इति शेषः । ननु क्रियात्तदस्य घात्वर्थ-

क्रिययैवेति ॥ अयं भावः—भूवादिसूत्रादिषु प्रायशः क्रियाशब्देन भावनाव्यपदेशात् । तत्र तस्य साद्वैतिकी शक्तिः । फलांशे क्वाचित्कः, क्रियत इति यौगिकः प्रयोगः । तथाच सञ्ज्ञाशब्दस्यानेपक्षप्रवृत्तत्वेन बलवत्त्वाद्भावान्वय एव साधुता लभ्यते । अत एव संज्ञाशब्दप्राचल्याद्, रथन्तरमुत्तराग्रन्थपठितश्रद्धेयं गेयं, न तु वेदे तदुत्तरपद्यमानश्रद्धिवति नवमे निर्णोतम् ।

दर्पण

साधुत्वनिर्नचनाइवसरे इति शेषः ।

साधुत्वं न दत्तकत्वमपसद्भादपि अघोदयान्, किन्तु व्याकरणकव्यजिज्ञा पुण्यजनकृतावच्छेदकजातिरिति वक्ष्यत इत्यर्थः । प्रकृतं च व्याकरणेन क्रियान्वितेष्वेव तद् व्यञ्जयत इति तदन्यस्याऽसाधुत्वैतिभावः ।

ननु 'क्रिययैवाश्वघाघ्येनाम्' इति मूलेन क्रियाऽन्वय एवोक्तानां साधुत्वं लभ्यते इति सत्यमेव; तथापि भाष्ये क्रियापदस्य फलेऽपि प्रयोगात्साक्षात्परम्परया वा क्रियाकृतान्वयेनाऽपि तेषां साधुत्वोपपत्तौ नोक्तरीतिधातोर्व्यापारवाचकत्वमाधिनेत्याशङ्क्याऽऽशयं प्रकाशयति—अयम्भाव इति* । *प्रायशः क्रियाशब्देनैति* । तथाच प्रयोगवाहुल्यं रुढिमन्त्राने प्रयोजकमिति भावः ॥

साद्वैतिकीति । सद्देताभिःशुद्धा रुद्रिःरित्यर्थः । तत्र हेतुः—इच्छाचित्क इति* । तत्र नियामकमाह—यौगिक इति* । क्रियने व्यापारेण निष्पाद्यत इति व्युत्पत्तेरिति भावः । *अनोरथेति* । प्रकृतिप्रत्ययशक्तिमनुसंधापेत्यर्थः । *अत एवेति* । सञ्ज्ञाशब्दस्याऽनोरथे प्रकृतिकत्वेन बलवत्त्वादेवेत्यर्थः ॥

नवमे इति । मीमांसानवमाऽध्याये इत्यर्थः । तथाहि—रथन्तरं हि "यद्योन्वा

परीक्षा

परतया फलयोगे भवदुक्ताष्टरानां साधुत्वमन्तुः न तु भावनाव्यनियमस्य लाभ इति तदनुरोधेन भावनाया वाच्यत्वं न मिद्वयतीत्याशङ्क्यानुसंधानावाह—अयम्भाव इति* ।

सत्यम्—क्रियाशब्दस्य, सद्देतादागता ज्ञान्प्रकारोपच्यरहारादागता शक्तिः । एवं च क्रियानशब्दस्तत्र योगरूढः । एतेन भावनायां क्रियाशब्दस्य धांगरूढने प्रयोगसाधुत्वं नियामकमित्युक्तम् । *यौगिक इति* । एवं ॥ स्टेयोमापेशया यन्त्रत्वास्य अटिति भावनायोपकत्वमेव पद्मजशब्दवत् । *अनोरथेति* । प्रकृतिप्रत्ययविशेषशक्तिमननुसंधापेत्यर्थः । *अत एव*—सञ्ज्ञाशब्दस्यानोरथे प्रकृतिकत्वेन बलवत्त्वादेव । *रथन्तरम्*—मामविशेषः । *उत्तराग्रन्थेति* । उत्तरामन्त्रकग्रन्थविशेषपठितकृद्वि-

त्यर्थः । *तदुत्तरपद्यमानेति* । रथन्तरयोनेः परतः पद्यमानकृद्वित्यर्थः । *नवमे*—नवमाध्याये मीमांसायाम् । तत्र हि—'रथन्तरं हि यद्योन्वात्तदुत्तरयोगायति' इति ध्येने, तत्र रथन्तरयोनेः परतो-वृद्धयोनेः पठितत्वात्तन्तरं तस्यां गेयमुन उत्तराग्रन्थं न रेया वा मन्वने-इत्यादिपठिते गेयमिति मन्वनेऽविशेषाद्भयत्र गेयमिति पूर्वपथे, उत्तराग्रन्थे—उत्तराशब्दस्य प्रकृतिः शब्दस्वरूपमाश्रयंशः न तु तत्रोत्तरशब्दपठितक्रियारंशे रथन्तरयोनेः परतः पद्यमान-कथु तु साद्वैतिकीयांशः । एवं पूर्वग्रन्था-

किञ्च फलंशोऽपि भावनायां विशेषणं कारकाण्यपि क्वचित्तया-
भूतानीति । “गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्” (जै०
सू० ३।१। २२) इति न्यायेन सर्वे सेवका राजानमिव भावनायामेव
परस्परनिरपेक्षाण्यन्वियन्ति । “न हि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचितुम-
र्हति सन्यन्यस्मिन्नभिक्षुके” इति न्यायेनापि फल त्यक्त्वा भावनाया-
मेवाऽन्वियन्तीति मीमांसका अपि मन्वते । एवञ्च विशेष्यतया
कारकादिप्रकारकबोधं प्रति धातुजन्यभावनोपस्थितेहेतुरिति कार्य्य-

दर्पणः

तदुत्तरयोग्यमिति” इति श्रूयते । तत्र रथन्तरयोनेः परतो बृहद्योने. पठितत्वाद्गन्तरं
तस्यां गेयम् ?

उतोत्तराग्रन्थे, “न त्वा वा मन्यन्ते” इत्यस्य पठितत्वात् तत्र गेयमिति संशयेऽवि-
शेषाद्भयत्र गेयमिति पूर्वपक्षे उत्तराग्रन्थे उत्तराशब्दस्य सञ्ज्ञारूपेण प्रसिद्धिर्बृह-
द्योनी तु तस्याः पूर्वग्रन्थाऽपेक्षिकोत्तरत्वबलाद्यौगिकी, इति संज्ञाशब्दस्याऽनोरथ्य-
प्रवृत्तिरूपेण बलवत्त्वाद्दुत्तराशब्दमङ्केतित—“नत्या वा मन्यन्ते” इत्याद्युक्त्यैव तद्गेय-
मिति नवमे निर्गातम् । तदुत्तरापीति भावः । ननु भावनायां क्रियापदन्य साङ्केति-
की शक्तिः फले तु यौगिकः प्रयोग इत्यत्रैव न हृदतरं मानम्, येनोक्ताधिकरणव-
सारः सम्भाव्येत । प्रायेण तस्य तु यौगिकरथेनाऽप्युपपत्तेरत आह—*किञ्चति* ॥

तथाभूतानीति । विनेपणानीत्यर्थः । कर्त्ताऽऽख्यातस्थले क्वचिद्दृष्ट्यादि-
तिभावः । *गुणानामिति* । विनेपणानां परार्थत्वादन्योपकारकत्वात्त पृथ समत्वा-
त्समानधर्मत्वात्तेषां परस्परं सम्यन्यो न भवेदिति न्यायार्थः । तथा च यथा कल्पन्यो-
पकारकत्वाद् विनेप्यभावनायामन्यवस्तथा कारकाणामपि साक्षात्परम्परया वा तत्रै-
वान्ययोऽन्यथा कारकत्वस्थैर्याऽनुपपत्तेर्न तु फले निराकाङ्क्षत्वादिति भावः । तदनुसा-
रिणोक्त्वात्प्रमप्युपन्यस्यति—*न हि भिक्षुक* इत्यादि ॥

मीमांसका अपीति । उक्तन्यायेन कारकप्रकारबोधं ग्रन्थाख्यातजन्यभावनो-
पस्थितेहेतुतायास्तेः क्लृप्तत्वादिनि भावः ॥ कारकादीत्यादिना लडाग्रपंचालपरि-

परीक्षा

पेक्षा चेति विलम्बितश्रुतिरूपेण न बृहद्योनी पठितानां क्रवां पहणम्, किन्तु उत्त-
राशब्दस्य स्वरूपमाग्रपेक्षा या सुश्रुतिस्तानां नत्या वा मन्यन्ते—इत्यादि क्रवामेव
बोधोऽयमुत्तराशब्द इति तास्यैव गेयमितिनर्गातम् ।

कारकाणां भावनायामेवान्ये सुस्त्यन्तरमाह—*किञ्चेत्यादिना* । *तथाभू-
तानि*—विनेपणाभूतानि । *गुणानामिति* । विनेपणानां परार्थत्वात्परोपकारक-
त्वात्समत्वात्परम्परसम्बन्धः । कल्पन्यात्र विनेप्यभावनापकारकत्वं चेतरेभेदमाध-
क्यम् ; कारकागन्तु तद्विषयादकत्वमिति सम्यामेतन्नयः, कल्प्य कारकाणां च,
न तु फले कारकागमन्ययो निराकाङ्क्षत्वात् । अस्मिन्नर्थे लोकरप्रसिद्धं दृष्टान्तमाह—
नदीति । *मीमांसकेति*—कारकप्रकारकताद्बुद्धित्वात्तच्छिन्नं प्रति शाख्याता-

कारणभावस्य क्लृप्तत्वात् यत्रापि पक्ता पाचक इत्यादौ भावना गुणभूता; तत्रापि क्लृप्तकार्यकारणभावाऽनुपेधात् तस्यामेवान्वय इत्यवसीयते इत्यादिभूषणे प्रपञ्चितम् ।

केचित्तु-भूतले घटः, देवदत्तो घटमित्यादावन्वयबोधाकाङ्क्षानिवृत्त्योरदर्शनात् तद्व्यतिरेकेण साधुत्वलाभ इत्याहुः ॥ १७ ॥

स्वयमुपपत्तिमाह—

दर्पणः

ग्रहः ॥ *गुणभूतेति* । तृजाद्यर्थकर्त्तरि विशेषणीभूतेत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तन्यायस्य तत्राऽन्वयमेवेति दर्शितः । *तस्यामेवेति* । धात्वर्थभावनायामेवेत्यर्थः । *प्रपञ्चितमिति* । फलांगं तु न कारकागामन्वयः, मीमांसकस्मत्तऽपि तस्या अव्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा कारकान्वितस्य कारकत्वाऽस्मत्तमेन यागरूपफलस्य करणतया क्रियायामन्वयाऽपत्तेरिति तत्रोक्तम् ।

अदर्शनादिति । 'सर्वं हि वाक्यं क्रियया परिसमाप्त्यते' इति न्यायेन तत्राऽस्तिज्ञानात्यादिक्रियामन्तरेणाऽन्वयबोधनिराकाङ्क्षत्वयोरदर्शनादित्यर्थः । तत्र 'संज्ञः सुन्दरः' इति क्रियासाराङ्गवाक्यस्याऽप्युत्पत्तिः । फलांगान्वयलाभेनैवोपपत्तौ भावनावाचकत्वालामन्वयत्वमेव आहुरित्यनेन सूच्यते ॥ १८ ॥

उपपत्तिमिति । उक्ताष्टकस्य भावनायामन्वये साधकोपमासत्त्वात् तामुक्तवानन्वये वाचकोपमासत्त्वात् तामादित्यर्थः । ननु सम्बोधनान्तादीनां क्रियान्वय एव

परीक्षा

यंभावनोपस्थितेः कारणतया अनेन न्यायेन तैः साधनादिति । कारकादित्यादिना कालस्य परिग्रहः । ननु यत्र त्र भावनायाः प्राधान्येन भानम् ; तत्र वा गतिरस आह-
यत्रार्पीति । *गुणभूताः*—प्रत्ययार्थकर्त्तरि विशेषणीभूताः । *क्लृप्तेति* । विशेष्यतासम्बन्धेन कारकादिप्रकारकताद्भ्रुदित्वावच्छिन्नं प्रति भावनात्वममानाधिकरणविषयतासम्बन्धनोपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावान् । *तस्यामेव*—भावनायामेव । *अन्वयः* । करणादिकारकागामिति शेषः । *प्रपञ्चितमिति* । फलांगं न कारकागामन्वयः, किन्तु भावनायामेव मीमांसकस्मत्तत्त्वान् । अन्यथा कारकान्वितस्य तदात्वर्थकारकत्वामनेन 'सोमेन यजेत' इत्यादौ सोमादिप्रदायदागरूपफलांगस्य करणतया भावनायामन्वयो न स्यादितिरोत्या प्रपञ्चितमित्यर्थः । *अदर्शनादिति* । क्रियावाचकपदाकाङ्क्षामत्येन तदावरूपदाध्याहारं विनेति शेषः । *तद्व्यतिरेकेण*—क्रियावाचकपदव्यतिरेकेण । *साधुत्वेति* । अन्वयबोधजनकत्वं हि साधुत्वमिति तेषामाशयः । *आहुरिति* । अत्रारचिर्वाञ्छन्तु साधुत्वस्य व्याकरणव्यङ्गजातिविशेषरूपतया क्रियावाचकपदमाकाङ्क्षेऽपि 'नीलो घट' इत्यादावन्वयेव तन् । अत एव "गामित्युक्ते कर्मनिर्दिष्टम्, कर्त्तुं क्रिया चानिर्दिष्टे" इत्यादि भाष्यं सङ्गच्छत इति ॥ १९ ॥

स्वयमिति । उक्तम्—ननु भूतमेव घटः इत्यत्र सप्तम्यर्थाभावः ; महानमवदित्यत्र च पदानुयोगिकत्वाद्यर्थबोध इति दूषयञ्जित्यादिः । क्वचित्तुस्तके तु-इत्यमेव पाठः ।

एवं कर्त्रादौ विहितानामिन्यादीनां क्रिययैवान्वय इत्याह—

अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ॥

क्रिया सम्यच्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थिता ॥१९॥

नधिधिच्य प्रहो प्रहणं यस्याः सा अविग्रहा गुणीभूतेति याचत् । तथा च ग्रामं गत इत्यत्र यथा—कप्रकृत्यार्था गुणीभूतापि क्रिया ग्रामादिकर्मभिः सम्यच्यते; तथा कृतपूर्वा कटमित्यत्रापि

दर्पणः

संति नोक्तनियमे व्यभिचारः । 'भूते न घटः' इत्यादौ यद् वक्तव्यं तत्तून्मम् । वक्ष्यते षाऽधिकमिति भावः ॥ १८ ॥

कृतपूर्वात्स्यत्र भावविहितकेन सिद्धाऽव्ययापन्नो भाव उच्यते । तद्विशेषणं च प्रकृत्यर्थक्रियेत्याशयेन मूलमवतारयति—*पूर्वमित्यादिना* । कर्त्रादावित्यादिना भावपरिग्रहः । इत्यादीनामित्यादिना पत्वानुमुनादीनाम् । *सम्यच्यते इति* । कारकप्रकारक्योर्धं प्रति विशेष्यतया धातुजन्यभावनोपस्थितेहेतुतायाः पूर्वमुक्तवादिति भावः ॥

कृतपूर्वा कटमिति । मन्वत्र कर्मणि क्ते कटशब्दादनभिहिताऽधिकारीपद्वितीया-मुपपत्तिः । भावे कस्तु सकर्मकाद्गमनमुपमाप्रमान एव । तयोरेपेति निपमान् । अत एव ननुमके भावेऽपि न सं; तथाच क्यमुक्तदार्ष्टान्तिकवाक्योपपत्तिरिति चेदग्राहुः—कर्मणो विशेषरूपेण प्राग्विषयता अकर्मकत्वाद्भावे प्रत्यये तदन्तस्य पूर्वशब्देन ममासे "मपूर्वाच्च" इतीनि; पश्चात्तु कर्मणो विशेषरूपस्य विवक्षया तत्र द्वितीयेति । इदं च "कतृकर्मणोः कृति" (पा० सू० १३।६९) इति भाष्ये स्पष्टम् । ईदृशविश्राविवक्षे परीक्षा

इतिरीत्या एवागोपादानाम्भावमद्रंजनीमाहृदयम् । एवं च स्वमिद्वान्तानुरोपेन 'भूते न घटः' इत्यभ्यान्वययोपजननावास्तांति पदमभ्याहार्यम् । 'परंतो बद्धिमान्' इत्यत्रापि भग्निमुहर्तीति पदमभ्याहार्यम् । प्रतिज्ञावाक्यमपि 'परंतो बद्धिमान्-विनुमर्हति' इत्याकारकमेव प्रयोक्तव्यम् । तत्राहणक्रियायामुदाहरणस्य यत्क्यति-प्रत्ययार्थमाहृदयत्वान्वयः । यत्र प्रकृतप्रदानमादिशब्दानां महानमादिकतुंक्रमने लक्षणा य स्वीकार्या । "तेन तुल्यम्" इत्यनुगापनानुरोधादिति भावः ॥ १८ ॥

एवम्—उपाहृत्कार् । *कर्त्रादावित्यादिना*—भावस्य । *इत्यादिना*—इत्यादिना—त्वानुमुनादीनां च परिग्रहः । तत्र कारकप्रकारक्योर्धं प्रति धात्वर्थमाननोर-स्थितेः कारणता पूर्वमुक्तैव । वस्तान्ताप्यस्य तत्रान्वयं प्रमायन्तु "समानकृत्योः पूर्वकारं" इति सूत्रमेव । एवम्—"तुमुनृत्तुन्नी" इति भूयेऽपि क्रियाार्थत्वां क्रिया-यामित्युत्तिरिति ।

ननु कृतपूर्वात्स्यत्र कर्मणो विशेषेण रूपेण प्रागन्वयाविवक्षया कृषानोरकर्मकत्वं मम्याय तस्माद्भावे प्रत्ययः । स ॥ मिदावर्था क्रियामभिधत्ते इति । मम्या धात्वर्थ-भावनया विशेषणत्वात्तत्र ननु कर्मणोऽन्वय इत्यानङ्गानिरामायाद्—*अविघे-

देशेऽपि, देवदत्तस्य गुरुकुलं, चैत्रस्य नत्ता, इत्यादायिवान्वयाभ्युप-
गमात् । एवं भोक्तुं पाकः, भुक्त्वा पाक इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥६६॥

दर्पण.

व्युत्पत्तिस्तु नित्यसापेक्षाऽतिरिक्तविषये तद्भावः । तथान्तिमपश्चमभिप्रेत्य समाधत्ते-
नित्यसापेक्षोऽप्यिति ।

तथाच गुरन्वादेरन्यनिरूप्यत्वेन तदुपस्थितौ नियमेन जायमानाया निरूपकारा-
ह्वाया निवृत्तये देवदत्ताद्यन्वयवत् प्रकृतेऽपि, किं साधकं गमनरूपमाध्यमिति सा-
धनाकाङ्क्षानिवृत्तये यामादिक्रमांश्वयस्याऽश्वयवत्त्वाच्च दृष्टान्तामङ्गतिरिति भावः ।
आदिना "शरैः शासितप्रभः" इत्यादेः मह्यहः । अवतरणिष्ठास्यादिपदप्राप्तं स्पष्ट-
यति-***एवं भोस्तुमिति*** । अत्राऽप्यादिपदप्राप्तम्-***भुक्त्वा पाक इति*** । धन्य-
भावगुणभूतायां पृथगर्थक्रियायां तुमुनन्तार्थक्रियान्वय इति षोऽप्यमित्यर्थः ।

अत्र नश्याः-**तुमुन्विधापके "क्रियायांयां क्रियायाम्"** इत्युक्त्या प्रत्यासत्त्या
क्रियोरैकजातीयत्वलाभेन स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थे प्रत्यगुणीभूतायाः साध्यमात्र-
स्वभावाया एव, क्रियायामित्यनेन ग्रहणाद्भोक्तुं गतं भोक्तुं पाक इत्यप्याप्येव । ध्य-
नितं चैत्रम् "उपपदमतिर्" इति सूत्रभाष्ये । यत्र तु क्रियामात्रार्थकस्य ग्रहणम्, तत्र
क्रियामात्रविशेषणार्थातिगतपाकार्थादयोगेऽपि सूच्यत्वा दीत्याहुः ।

तेषामयमाशयः-**यत्राद्यन्तस्थे प्रकृतिप्रत्ययाम्भ्यां विशेष्यविशेषणभावापन्नम-**
स्वाऽस्त्यन्वभावक्रियाद्वयमुपस्थाप्यते । तत्र प्रत्ययार्थक्रियायाः प्राधान्यम् । एवञ्च
धातुपस्थाप्यक्रियायाः साध्यमात्रस्वभावत्वेऽपि तस्या धन्यं प्रति गुणत्वाच्च तत्र
तुमुनादीति ।

परीक्षा

नित्या पशुरपशुरित्यादिशब्दानां प्रामागवापत्तिरारणाय 'पदार्थः पदार्थेनान्येति, न तु
पदार्थे कदेनेन' इति व्युत्पत्तिस्वीकाराद्गणनायाः पदार्थेकदेशत्वात् । 'देवदत्तस्य गुरु-
कुलम्' इत्यस्मादेवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य कुलमिति शेषः । 'चैत्रस्य नत्ता' इत्यस्मात्
चैत्रस्येत्यस्य नत्तपदार्थं जन्यजन्यः पुमान् तदेकदेशजन्यतायामन्ययः । ***अभ्युपग-**
मादिति* । उक्तव्युत्पत्तेः सम्यग्निष्ठातिरिक्तविषयत्वात् । तदुक्तं हरिणा-

सम्यग्निष्ठाद्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते ।

वाक्यवत्त्वा व्यंशस्य हि कृत्तारपि न होयते ॥ १ ॥ इति ।

नित्यं मांशु इत्यन्ययः । एतेनेनादन्त्ये प्रकृतेऽन्येऽपि साधुत्वमिति सूचि-
तम् । अथवा 'चैत्रस्य गुरुकुलम्' इत्यादौ पठन्तार्थस्य चैत्रस्यन्वयस्य स्वाधयगुरु-
माध्यन्तरूपप्रत्ययान्वयेन कुत्रैव्यान्वयः-**अयमपि पशुस्तेनोक्तः-**

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुत्वादिना ।

संशुद्धपात्रयस्ये तु सुश्रयन्ते नष्टता मद् ॥ इति ।

अथपरद्वारकसम्बन्धेन समुदायार्थेन सम्बन्धेऽप्ययमपि विधीयते सामर्थ्यात्पशु-
र्नाति क्लृप्तम् । अत्रत्यो निष्पत्त्यादिपन्थ आदिरीत्या द्रष्टव्यः । ***इत्यत्रापीति*** ।
गुणभूतधान्यार्थक्रियायामन्ययो भुजेः ॥ १९ ॥

अनु यदि गुणभूतक्रियामाशय पूर्वोक्तस्यानां साधुत्वम्, तदा नष्टत्वात् पात्रो, द्वि-

अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य समाधत्ते—

कृत्वोऽर्थाः क्त्वातुमुन्वत्स्युरिति चेत् सन्ति हि क्वचित् ॥
अतिप्रसङ्गो नोद्भाव्योऽभिधानस्य समाश्रयात् ॥ २० ॥

भोक्तुं पाकः ; भुक्त्वा पाक इत्यादौ “तुमुन्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्” (पा०सू० ३।३।१०॥) “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” (पा०सू० ३।४।२१) इति क्रियावाचकोपपदे क्रियायां पूर्वोत्तरकाले विधीयमानाऽपि तुमुन्नादयो गुणभूतां तामादाय यथा जायन्ते, तथा कृत्वोऽर्था अपि स्युः । एकः पाक इत्यत्र, “एकस्य सकृच्च” (पा०सू० ५।४।१६) द्वौ पाकौ, त्रयः चत्वार इत्यत्र “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुचू” (पा०सू० ५।४।१७) । पञ्चेत्यत्र कृत्वसुचू स्यात् । तथाच सकृत् पाकः द्वित्रिश्चतुः पाका इत्याद्यापत्तिरिति चेदिष्टापत्तिः । “द्विर्वचनम्” इत्यादिदर्शनात् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्याह— *अतीति* ॥ “न हि घञ्चिरन्तिपरः प्रयुज्यते” इत्याद्यभियुक्तोक्तरीत्या समाधेयमिति भावः ।

दर्पण.

तत्रेदं चिन्त्यम्—भावाऽनधिकारीयघात्वार्थाऽनुवादकप्रत्ययान्तयोगे तुमुनो दुर्वारत्वात् । किञ्च सुञ्चिधायकेऽप्युक्तविशेषणविशिष्टायास्तस्या ग्रहणमावश्यकम् । तत्तद्विशेषणीभूतक्रियायाः साध्यमाश्रयभावत्वेन तज्जन्मगणने द्वौ पाकावित्यत्र मुजापत्तेरशक्यवारणत्वात् । नच तत्रेष्टापत्तिः । क्रियापदोपादानवैयर्थ्यादभ्यावृत्तिपदसामर्थ्येनैव क्रियाया लभादिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

किञ्च ‘साध्यत्वेन क्रिया तत्र’ इति हरिषघ्न्याख्यावसरे, एकस्यैव सम्बन्धिभेदावाचार्थत्वमातुल्यत्वादिवदेकस्या एव क्रियायाः प्रकृतिप्रत्ययरूपवाचकसम्बन्धिभेदादुपस्थितिरिति स्वोक्तिविरोधः । क्रियाद्वयावोचाङ्गीकार इति ॥ १९ ॥

अतिप्रसङ्गमिति । गुणभूतक्रियामादाय कृत्वोर्थापत्तिरूपमित्यर्थः ॥ तुमुन्नादीत्यादिना, ‘कृष्णं दर्शको याति’ इत्यत्र ण्वुलः सङ्ग्रहः । क्रियोरित्यस्योद्देश्यत्वरूपे चादयं इति शेषः ॥ विधीयमाना इत्यस्य घोटकतयत्वादिः ॥ द्विर्वचनमित्यादीत्यादिना द्विः प्रयोगपरिग्रहः । तत्र ल्युङ्घनर्थगुणीभूतक्रियामादाय सुचो दर्शनादिति

परीक्षा

पाकञ्चिः पाक इत्यपि स्यादित्याशङ्कं निराचष्टे—*अतिप्रसङ्गमित्यादिना* । *इत्याद्यापत्तिरिति* । आदिना पञ्चकृत्वः पाक इत्यस्य संग्रहः । *इष्टापत्तिः* । ल्युङ्घनार्थे गुणीभूता या क्रिया तस्या जन्मगणने कृत्वमुजादिप्रत्ययोत्पत्ताविष्टापत्तिः । तत्र मानमाह—*द्विर्वचनमित्यादीति* । आदिना “द्विः प्रयोगोर्द्विर्वचनम्” इति भाष्यप्रयोगसंग्रहः । ‘मकृत्पाक’ इत्यादिर्द्वं चानभिधानाच्च भवतीत्याह—*अतिप्रसङ्ग इति* । “अनभिधाने दृष्टान्तमाह—*नहि वचीतिः । अनभिधानलक्षणाः—कृतद्वितसमाया इत्यभि-

केचित्तु—“क्रियाभ्यावृत्तिगणने” इत्यत्र क्रियाग्रहणं व्यर्थम् । तस्या पद्याभ्यावृत्तिसम्भवेन सामर्थ्यात्तल्लाभात् । तथाच—साध्यमा-
त्रस्वभावक्रियालाभाय तदिति वाच्यम् । नच पाक इत्यादौ तादृ-
शीति नातिप्रसङ्गः । द्विर्वचनमिति च, द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति

दर्पणः

भावः ॥ *तस्या पूर्वति* । क्रियाया पूर्वत्यर्थः । एवकारेण द्रव्यगुणव्यवच्छेदः । तयोः
सदृशोत्पत्तेः । क्रियायास्तु नैकस्या अपि निवृत्तिभेदाया धातुप्राच्यत्वोपगमेन तत्स-
म्भवादिति भावः ।

माध्यमात्प्रेति । यद्यपि धातुप्राच्यत्वायां तत्त्वमक्षरमुक्तयुक्तं, तथाऽपि माध्य-
मात्प्रत्ययभावपदस्योक्तप्रत्ययार्थगुणोभूतमाध्यम्यभावमात्रपत्त्वात्तदोपः ॥ *तादृशी-
परीक्षा

युक्तोक्तैर्येषां तद्विदितप्रत्ययान्तानां प्रयोगः प्रामाणिकस्तेषां साधुत्वान्वाह्यानम् । ‘सह-
स्पाकः’ इत्यादिप्रयोगे तु विनादसत्त्वात्तस्य साधुत्वान्वाहयानात् “एकस्य सहस्रम्” इत्ये-
तदत्र न प्रवर्तते इति भावः । न च गुणप्रदानभावो भिन्नयोः पदार्थयोर्भवति ; पाक
इत्यादौ च पक्—धातुप्रतिपाद्यक्रियाया एकत्वात्कथं गुणप्रदानभाव इतिवाच्यम् ?
साध्यत्वनिवृत्त्याभ्यामसत्यत्वत्वाभ्यां च धर्माभ्यामुपाधिभ्यां कल्पितभेदमादाय
विशेष्यविशेष्यभावोपपत्तेः । तत्र “प्रवृत्तिप्रत्ययी सहार्थम्” इत्यादि बन्धन्यायेन
प्रत्ययप्रतिपाद्याः सिद्धत्वमावक्रियायाः प्राधान्यम् । प्रवृत्त्यर्थभूतमाध्यम्यभाव-
क्रिया तस्यां विशेषणतया भावने । पुरुषानविपयत्वं च समगो विशेषणतया भाव-
मानक्रियायामेव कारकत्वयो यथा ; तथा कृत्योऽपि भवन्ति ।

अनभिधानं विनापि ‘सहस्रपाकः’ इत्यादिप्रयोगोपपत्तिं वारयतां मतमाह—*केचि-
त्यित्यादिना* । *तस्या पूर्वति* । सा माध्यमात्प्रत्ययभावः पूर्वापरीभूतावयवक्रि-
योक्ता तस्या पूर्वत्यर्थः । एवकारेण द्रव्यगुणव्यवच्छेदः । अयमभावः—यद्योर्द्रव्य-
गुणयोरेकारमुत्पत्तिस्तयोर्न पुनरुत्पत्तिरित्यनुभवमिदम्, किन्तु सहदेव क्रिया ॥
यद्यपि पूर्वापरीभूता नानावयवकत्वविशिष्टाभिन्ना भिन्नकारिप्रवृत्त्या माध्यते ; तथाऽ-
पि निवृत्तिभेदाद् धातुना प्रतिपाद्यते, शब्दशक्तिस्वभावादिति तस्या जन्मनि पौन-
पुन्यम्, अस्यां कल्पनायां “सहस्रायाः क्रियाभ्यावृत्ति” इति सूत्रमेव मानमिति, एत-
देवाह—*सामर्थ्यादिति* । अभ्यावृत्तिपदोपादान्यामर्थ्यादित्यर्थः । *ननु*—क्रिया-
पदम् । *नवेति* । नहीत्यर्थः । *तादृशी*—साध्यमात्प्रत्ययभावा । नच प्रागुक्तरीत्या
प्रवृत्तिप्रतिपाद्या माध्यमात्प्रत्ययभावेति वाच्यम् ? तस्याः कृदविहिता या द्रव्यभाव-
मापन्ना क्रिया तां प्रति विशेषणतया तस्या जन्मगणनामभ्येन या विशेष्यविधया
भावने तस्याः जन्मगणनं वाच्यम् । तत्र न सम्भ्रमोत्पत्त्यानयात् । द्विर्वचनमित्यादिभ्यो
सौप्रत्याह्वयानुत्वम् । अत एव द्विः प्रयोगाविति ॥ ज्ञापकमिति । माध्यमात्प्रत्ययभा-
वभावापेऽपि मुञ्च भ्रमोत्पत्त्याद्ये ज्ञापकमित्यर्थः । एवमेव द्विः प्रयोग इत्यस्याऽपि
साधुत्वम् । इदमुपलक्षणं सुमुञ्चिजायकसूत्रेऽपि क्रियापहणादुभयोः क्रिययोः मात्रान्य-
त्वाभावात् । मात्रात्प्रत्यय च माध्यमात्प्रत्ययभावकल्पनम् । स्वभावप्रवृत्तिप्रत्ययार्थ-

अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य समाधत्ते—

कृत्वोऽर्थाः क्त्वातुमुन्वत्स्युरिति चेत् सन्ति हि क्वचित् ॥
अतिप्रसङ्गो नोद्भाव्योऽभिधानस्य समाश्रयात् ॥ २० ॥

भोक्तुं पाकः ; भुक्त्वा पाक इत्यादौ “तुमुन्वत्स्युलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्” (पा०सू० ३।३।१०॥) “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” (पा०सू० ३।४।२१) इति क्रियाधाचकोपपदे क्रिययोः पूर्वोत्तरकाले विधीयमानाऽपि तुमुन्वाद्यो गुणभूतां तामादाय यथा जायन्ते, तथा कृत्वोऽर्था अपि स्युः । एकः पाक इत्यत्र, “एकस्य सकृच्च” (पा०सू० ५।४।१६) द्वौ पाकौ, त्रयः चत्वार इत्यत्र “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्” (पा०सू० ५।४।१७) । पञ्चेत्यत्र कृत्वसुच् स्यात् । तथाच सकृत् पाकः द्वित्रिचतुः पाका इत्याद्यापत्तिरिति चेदिष्टापत्तिः । “द्विर्वचनम्” इत्यादिदर्शनात् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्याह—*अतीति* ॥ “न हि घञिरन्तिपरः प्रयुज्यते” इत्याद्यभियुक्तोक्तरीत्या समाधेयमिति भावः ।

दर्पण

तत्रेदं चिन्त्यम्—भावाऽनधिकारीयधात्वर्थाऽनुवादकप्रत्ययान्तयोगे तुमुनो दुर्वा-
रत्वात् । किञ्च सुजिन्धायकेऽप्युक्तविज्ञेपणविशिष्टायास्तस्या ग्रहणमावश्यकम् ।
तत्तद्विश्लेषणीभूतक्रियायाः साध्यमाप्रत्यभावस्थेन तज्जन्मगणने द्वौ पाकावित्यत्र
सुजापत्तेरशक्यवारणत्वात् । नच तत्रेष्टापत्तिः । क्रियापदोपादानवैयर्थ्यादभ्यावृत्तिपद-
सामर्थ्येनैव क्रियाया लभादिति यक्ष्यमाणत्वात् ।

किञ्च ‘साध्यत्वेन क्रिया तत्र’ इति हरिपद्यव्याख्यावसरे, एकस्यैव सम्बन्धिभेदा-
दाचार्यत्वमातुलत्वादिवदेकस्या एव क्रियायाः प्रकृतिप्रत्ययरूपवाचकसम्बन्धिभेदादुप-
स्थितिरिति स्वोक्तिविरोधः क्रियाद्वयाबोधाङ्गीकार इति ॥ १९ ॥

अतिप्रसङ्गमिति । गुणभूतक्रियामादाय कृत्वोर्थापत्तिरूपमित्यर्थः ॥ तुमुन्वा-
दीत्यादिना, ‘कृष्णं दर्शको याति’ इत्यत्र ण्वुलः सङ्ग्रहः । क्रियोरित्यस्योद्देशत्वरूपे
सादर्थ्ये इति शेषः ॥ विधीयमाना इत्यस्य घोटकतयेत्यादिः ॥ द्विर्वचनमित्यादीत्या-
दिना द्विः प्रयोगपरिग्रहः । तत्र ल्युङ्घञ्यङ्गुणीभूतक्रियामादाय सुचो दर्शनादिति

परीक्षा

पाकस्त्रिः पाक इत्यपि स्यादित्याशङ्कान् निराचष्टे—*अतिप्रसङ्गमित्यादिना* । *इत्या-
द्यापत्तिरिति* । आदिना पञ्चकृत्वः पाक इत्यस्य संग्रहः । *इष्टापत्तिः* । ल्युङ्घञ्यं
गुणीभूता या क्रिया तस्या जन्मगणने कृत्वसुजादिप्रत्यययोत्पत्ताविष्टापत्तिः । तत्र मान-
माह—*द्विर्वचनमित्यादीति* । आदिना “द्विः प्रयोगोर्द्विर्वचनम्” इति भाष्यप्रयोग-
संग्रहः । ‘सकृत्पाक’ इत्यादिकं चानभिधानान्न भवतीत्याह—*अतिप्रसङ्ग इति* । “अन-
भिधाने दृष्टान्तमाह—*नहि वचीति* । अभिधानलक्षणाः—कृत्तद्धितसमामा इत्यभि-

केचित्तु—“क्रियाभ्यावृत्तिगणने” इत्यत्र क्रियाग्रहणं व्यर्थम् । तस्या एवाभ्यावृत्तिसम्भवेन सामर्थ्यात्तल्लाभात् । तथाच-साध्यमा-
प्रस्वभायक्रियालाभाय तदिति वाच्यम् । नच पाक इत्यादौ तादृ-
शीति नातिप्रसङ्गः । द्विर्वचनमिति च, द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति

दर्पणः

भावः ॥ *तस्या एवेति* । क्रियाया एवेत्यर्थः । एवकारेण द्रव्यगुणव्यरच्छेदः । तयोः
महदेयोत्पत्तेः । क्रियायास्तु नैकस्या अपि निवृत्तिभेदाया धातुवाच्यत्वोपगमेन तत्स-
म्भवादिति भावः ।

साध्यमात्रेति । यद्यपि धातूपम्याप्यायां तत्त्वमश्नमुक्तयुक्तेः, तथापि साध्य-
माप्रस्वभावपदस्योक्तप्रत्ययार्थगुणोभूतस्याध्यस्वभावमात्रपरत्वात्त दोषः ॥ *तादृशी-
परीक्षा

युक्तोक्तेर्वैषां तद्विषयव्ययान्तानां प्रयोगः प्रामाणिकस्तेषां साधुत्वान्वाख्यानम् । 'मह-
त्पाकः' इत्यादिप्रयोगे तु विराट्मत्यात्तस्य साधुत्वान्वाख्यानानाम् 'एकस्य महत्त्व' इत्ये-
तदत्र न प्रसूते इति भावः । न च गुणप्रधानभावो भिन्नयोः पदार्थयोर्भवति ; पाक
इत्यादौ च पच्—धातुप्रतिपाद्यक्रियाया एकत्वात्कथं गुणप्रधानभाव इति वाच्यम् ।
साध्यत्वमिद्वत्त्वाभ्यामप्यस्वत्वाभ्यां च धर्माभ्यामुदाधिभ्यां कल्पितभेदमादाय
विशेष्यविशेष्यगणनाभावोपपत्तेः । तत्र "प्रवृत्तिप्रत्ययो महार्थम्" इत्यादि क्लृप्तन्यायेन
प्रत्ययप्रतिपाद्यायाः सिद्धस्वभावक्रियायाः प्राधान्यम् । प्रवृत्त्यर्थभूतसाध्यस्वभावा
क्रिया तस्यां विशेष्यगणना भावते । एतज्ज्ञानविषयत्वं च संयोगो विशेष्यगणना भाव-
मानक्रियावामेव कारकान्वयो यथा ; तथा कृत्वोऽर्था अपि भवन्ति ।

अनभिधानं विनापि 'महत्पाकः' इत्यादिप्रयोगोपपत्तिं वारयतां मतमाह—*केचि-
त्वित्यादिना* । *तस्या एवेति* । सा साध्यमाप्रस्वभावा पूरापरीभूतावपवर्क-
योक्ता तस्या एवेत्यर्थः । एवकारेण द्रव्यगुणव्यरच्छेदः । अयम्भाष.—यद्योत्रव्य-
गुणयोरेवकारमुत्पत्तिस्त्वयोरनं पुनरुत्पत्तिरित्यनुभवमिदम्, किन्तु महदेव क्रिया तु
यद्यपि पूरापरीभूता नानावयवस्वविनिष्ठाभिन्ना भिन्नकालिकप्रवृत्त्या साध्यते ; तथा-
पि निवृत्तिभेदाद् धातुना प्रतिपाद्यते, शब्दज्ञप्तिस्वभावादिनि तस्या जन्मनि पौन-
पुन्यम्, तस्यां कल्पनायां "संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ति" इति मूलमेव मानमिति, एत-
देवाह—*सामर्थ्यादिति* । आभ्यावृत्तिपदोपादानस्यामज्यादित्यर्थः । *तत्र*—क्रिया-
पदम् । *नवेति* । महोत्यर्थः । *तादृशी*—साध्यमाप्रस्वभावा । नच प्रागुक्तस्या
प्रवृत्तिप्रतिपाद्या साध्यमाप्रस्वभावेति वाच्यम् ? तस्याः कृद्विहिता वा द्रव्यमा-
मापद्या क्रिया तां प्रति विशेष्यगणना तस्या जन्मगणनासम्भवेन वा विशेष्यविषया
भावते तस्याः जन्मगणनं वाच्यम् । तच्च न सम्भरतोम्यानायात् । द्विर्वचनमित्यप्ये-
वौपशय्याशुस्वम् । अत्र एव द्विः प्रयोगोपपत्तिः न ज्ञापकमिति । साध्यमाप्रस्वभा-
वस्याभावेऽपि मुक्तं अज्ञोत्थात्तथं ज्ञापकमित्यर्थः । एतदेव द्विः प्रयोग इत्यस्याऽपि
साधुत्वम् । इदमुपपत्त्यं तुमुन्विशयवर्ग्येऽपि क्रियापदहातुमयोः क्रिययोः साध्यमा-
प्रभावात् । साध्यमाप्रस्वभावोपपत्त्यर्थः । स्वभाववद्वृत्तिरित्यप्यर्थः ।

व्युत्पत्त्या “द्विर्वचनेऽचि” (पा० सू० १।१।५६) इति ज्ञापकं वा आधि-
त्योपपादनीयमित्याहुः ॥ २० ॥

ननु सिद्धान्ते बोधकतारूपा शक्तिराख्यातशक्तिग्रहवतां
बोधादावश्यक्ये इति धातोरेव भावना वाच्या, नास्यातस्येति कथं
निर्णय इत्याशङ्कं समाधत्ते—

भेदाभेदकसबन्धोप्राधिभेदनिबन्धनम् ॥

साधुत्वं तद्भावेऽपि बोधो नेह निवार्यते ॥२१॥

भेदं—विशेष्यम्, भेदकं—विशेषणं तयोर्यः सम्यन्धस्तस्य यो भेद-
स्तन्नियन्धनं साधुत्वम् । अयमर्थः—व्याकरणस्मृतिः शब्दसाधुत्व-

दर्पणः

ति—*धनुपस्थाप्योक्तरूपेत्यर्थः । *व्युत्पत्त्येति* ॥ विवरणपरभाष्यकारप्रयोगादि-
त्यर्थः ॥ *ज्ञापकमिति* ॥ तादृशसूत्रप्रयोगम् । ‘इतशायिकाः शप्यन्ते’ इतिवदिति
भावः । *आहुरिति* ॥ सारग्राहिण इति शेषः ॥ २० ॥ *सिद्धान्त इति ॥ वैया-
करणसिद्धान्ते । ‘इन्द्रियाणां स्वविषयेषु’ इत्यादिना प्रतिपादिता बोधकतारूपा शक्ति-
राख्यातेऽप्यवशिष्टे । ततो भावनाबोधस्य जायमानत्वादित्यर्थः । *साधुत्वपरेति* ॥
तथाच हरिः—

साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः ॥ इति

परीक्षा

विशेषणतामापन्नत्वैवाश्रयणाद्भोक्तुं गतो भोक्तुं पाक इत्यादि न भवति, किन्तु भोक्तुं
पचति भोक्तुं गच्छतीत्याद्येति । *आहुरिति* । आहुरित्यस्वरसवीजन्तु वृत्त्वमुञ्चि-
धापके क्रियाग्रहणम्, अभ्यावृत्तिग्रहणम्, अभ्यावृत्तिगणनं क्रियाया एव, न तु द्रव्य-
गुणयोरित्यर्थबोधक्रमेवास्तु । तावताऽपि तस्या चारिताद्येन साध्यमाग्रस्वभावेत्यप्र-
मानाभावात् । एवं च ‘सङ्ग पाक’ इत्यादिप्रयोगाणामनभिधानमेवोचितम् । एवं
“द्विर्वचनम्” इत्यादिलौकिकप्रयोगाणां स्वरसत एवोपपत्तौ सौत्रत्वाश्रयणमनुचितम् ।
एवं तुमुन्विधापकसूत्रस्योक्तरीत्या विलक्षणविषयत्वरूपेणैव धात्वर्थमात्रानुवादे-
कान्तयोगे तस्य दुर्वारकतेति भोक्तुं गतमित्यादि भवत्येति ॥ २० ॥

सिद्धान्ते—वैयाकरणसिद्धान्ते । *बोधकतारूपेति* । “इन्द्रियाणां स्वविषय”
इत्यादिना बोधकतारूपत्र शक्तिः प्रतिपादिता ।

यद्यभेदशब्द इतरभिन्नत्वेन ज्ञायमानपर इत्याशयेन व्याचष्टे—*भेदं विशेष्यमि-
त्यादिना* । *तस्य यो भेद इति* । तस्य विशेष इत्यर्थः । *स्तन्नियन्धनम्*—तत्प्र-
योज्यम् । अयमभावः—यादृशसम्बन्धेन यादृशविशेषणान्विते विशिष्ये यादृशानुपपूर्थाः
सूत्रकाराद्यन्यतमेन साधुत्वमुक्तम्, स शब्दस्तस्मिन्नर्थे साधुः, अन्यत्रासाधुः । अत एव
दन्त्यमन्थो अस्वशब्दोऽस्वत्वप्रवृत्तिनिमित्तमुपादायास्वे न साधुः, किन्तु दूरिद्र एव
एवमाख्यातस्य “लः कर्मणि” इत्यादिना कर्त्रभिधायकत्वस्य युक्तिमिद्वत्त्वात्तत्रैव सा-
धुता, न त्वन्यत्र । धातोश्च भावनानभिधायकत्वेऽसाधुता व्याकरणसिद्धान्तविरोधा-

परा तत्रैवावच्छेदकतया कल्प्यमानधर्मस्य शक्तिन्वं वदतां मीमांसकानां पुनः शक्तत्वं साधुत्वमित्येकमेवेति तद्रीत्या विचारे साधुत्वनिर्णय एव शक्तिनिर्णय उच्यते । अतिरिक्तशक्तिवादेऽप्याख्यातानामसाधुता भावनायां स्यादेव । एवञ्च चतुर्थ्यर्थं तृतीयाप्रयोगवद्धान्त्वर्थमाधनायामाप्यातप्रयोगे, याज्ञे कर्मण्यसाधुशब्दप्रयोगान्नाऽनृतं वदेदिति निषेधोल्लङ्घनप्रयुक्तं प्रायश्चित्तं दर्शान्तरतीयन्युपत्तिमतां स्यादेवेति ।

दुर्पणः

तत्र—साधुरादेः । *अवच्छेदकतया* । बोधजनकज्ञानवच्छेदकतयेत्यर्थः । *अतिरिक्तशक्तिवादेऽपीति* । साधुत्वं न शक्तत्वमसाधोरपि बोधात्किन्तु बोधरूपमिति वक्ष्यमाणसिद्धान्तिमतेऽपीत्यर्थः ।

असाधुता स्यादेवेति । आख्यातान्छक्तिधर्मेषु भावनायोधेऽपि तत्र तस्याऽसाधुता स्यादेवेत्यर्थः । तथाच भाष्यरूपा—“मिदं शब्दार्थमन्यथे” (स भा० आ० २) एत्यत्र “समानावामयांगती साधुभिर्भाषितव्यम्, नाऽमाधुभिरिति गम्यागम्येतिवन्नियमः । क्रियते” इति वक्ष्यतावामुक्तम् । एवं, यादृशनिर्गमगान्वितवाह-वाविनेत्यर्थे वाहदानुपूर्व्याः सूत्रदृष्टान्तन्यतममममत्वत्वं तादृशयोधे तादृशानुपूर्व्याः शब्दः साधुर्नान्यत्र । अत एवास्वशब्दोऽप्ये न साधुः, किन्तु निःस्प्ये । अत्रशब्दो निःस्प्ये न साधुः, किन्तु तुरग इति सङ्गच्छते । नन्वस्यु साधुनेत्यत्र वाह—*एवञ्चेति* वाहकर्मगोत्यनेन “नानृतं वदेन्नाऽप्यधिसितं वा” इत्यादिश्रुतिः क्रतुप्रकरणे पादादितरत्र तत्रप्रयोगं प्रत्यवावाऽभावं सूचयति—*स्यादेवेति* । भावनाबोधरूपेणाख्या-

परीक्षा

दिति, एतदेव विनादयति—*अपमर्थं इत्यादिना* । *तत्र*—“साधुरादेः । *अवच्छेदकतया*—तन्निष्ठा वा बोधजनकज्ञानविषयता तदवच्छेदकतया । *एवञ्चेति* । साधुरादेऽज्ञानाच्छब्दबोध इति तदुक्तं । अतुसाधुर्न न शक्तत्वमसाधोरपि बोधात्, किन्तु शक्तत्वमतिरिक्तमज्ञानादनाह—*अतिरिक्तेति* । *स्यादेवेति* । आख्यातस्य भावनायां शक्तिधर्मात्ततो भावनाया बोधेऽपि तत्र तस्यासाधुता स्यादेव; मूलकाराद्यन्यतमेन तत्र तस्य शक्तिबोधनात् । अत एव गम्यागम्या दृष्टान्तेन वक्ष्यतावामभाष्यरूपा—“समानावामयांगती शब्दोभावरतादेषु तत्र धर्मनियमः क्रियते” साधुभिर्भाषितव्यम्, नासाधुभिरिति । भावनायामाख्यातस्यासाधुत्वमिदं शक्तत्वमिति तदाह—*(१) तयापेति* । तत्र तस्यासाधुत्वे च । *नानृतमिति* । अत्राह—*इषा वाहकर्मगोत्यनेन, वाहकर्मगोत्यादि । अयांन्यस्येन्द्रवनाद्व्यपयोगः । *साधुत्वमिति* । क्रतुप्रकरणे “नानृतं वदेन्नावधिसितं वा” इति पादादिति शेषः । *दर्शान्तरादीति* । मीमांसकरीत्या भावनायामाख्यातस्य शक्तिरिति धर्मनां मूलकारा-

ननु त्वन्मते 'नानृतम्' इति निषेधः क्रत्वर्थ एव न सिद्ध्येद्, आख्यातेन कर्तृरुक्तत्वाच्छ्रुत्या पुरुषार्थतैव स्यात् । प्रकरणा-

दर्पणः

तस्य सूत्रकारादिभिरनुष्ठितत्वान् कर्तृबोधकृत्येनैव तदनुशासनादिति भावः ।

मीमांसकः शङ्कने-***नन्विति*** । त्वन्मते-**वैयाकरणमते** । ***नानृतमिति*** । **दर्शपूर्ण-**
मासप्रकरणे हि 'नानृतं वदेत्' इति ध्रुयते । तत्र क्रियं प्रतिषेधः पुरुषार्थः, आहो-
स्त्विन् क्रत्वर्थ इति संशये, वदेदित्याख्यातान् कर्तृप्रतीत्या कर्तृवाचकत्वनिर्गम्यो, "लः
कर्मणि" इत्यनुशासनात्तस्य कर्तृपरत्वलाभात् । प्रत्ययार्थत्वेन वदनं प्रति प्राधान्याद्
वदनं तावन् पुरुषार्थोऽतः प्रतिषेधोऽपि पुरुषार्थः । निषेधप्रतियोगित्येन वदनक्रियाम-
नुवदता वदेदिति शब्देन पुरुषार्थतयैव बोधनात् साहस्यैवाऽनृतवदनस्यानिष्टसाधन-
ताया विपरीतत्वभावबोधकरुना बोधनादन्वाहनाऽनृतवदनस्य चाऽनुपस्थितत्वान् ।
अत एवऽनारभ्याऽर्थात्स्मात्तद्वदननिषेधस्याऽप्येतदेव मूलं भवतीति लाघरम् । अन्य-
था तन्मूलभूतः पुरुषार्थोऽप्यो निषेधः कल्प्यः इति गौरवं प्रमज्येतेति पूर्वपक्षे, 'अन-
न्यलभ्य एव शब्दार्थः' इति न्यायाद्भावनेयाख्यातवाच्या, कर्ता स्याख्यातवाच्यभाव-
नाया अविनाभावादाद्येपलभ्य एवेति न तत्र तस्य शक्तिः । "लः कर्मणि" इत्यादि-
स्मृतिरपि "द्वेकयोः" इत्यनेनैवाभ्यतया तत्संख्यातवाचित्वपरैव । पचति देवदत्त
इत्यादौ च गौः शुक्ल इतिवन् सामानाधिकरण्यं लक्षणयैवेति नाख्यातस्य कर्तृ-
वाचित्वमिति कर्तुः धुनेरनुपस्थितत्वान्न पुरुषार्थता तस्य, किन्तु प्रकरणान् क्रत्वर्थ-
तैवेति निर्गीतं कर्त्रधिकरणे । ***आख्यातेनेति*** । तिरेत्यर्थः । :

परीक्षा

दिभिः कर्तृव्येवाख्यातस्य शक्तिबोधनात्-तस्मादेतद्वोपवर्णाय कर्तृकर्मणोराख्यात-
वाच्यत्वमावश्यकम् ।

ननु कर्तीत्या कर्तुराख्यातार्थत्वे व्याकरणमद्गतावपि दर्शपूर्णमासप्रकरणपठित-
स्य 'नानृतं वदेत्' इति निषेधस्य क्रत्वर्थत्वं न स्यात् । तथा **॥** कर्तौ-अपभाषणे
कर्तृवैगुण्यनिवारणार्थं प्रायश्चित्तानुष्ठानं न स्यादिति सकलमीमांसकशिष्टाचारवि-
रोध इत्याह-***नन्वित्यादिना*** । ***त्वन्मते***-**वैयाकरणमते** । ***क्रत्वर्थः***-**ऋतूपका-**
रकः । क्रियं प्रतिषेधः पुरुषार्थ-**आहोस्त्विन्** क्रत्वर्थ इति संशये वदेदिति श्रुत्या
कर्तुः पुरुषस्य प्रतिपादानान् पुरुषार्थः स्यात्, अनृतवदनकर्तुः पुरुषस्य ननु समभिध्या-
हारादनिष्टसाधनता प्रतीयेत । तथा चानभ्याधीतस्य नानृतमिति निषेधस्याऽपि
एतदेकवाक्यतया पुरुषार्थतैव स्याल्लाघवात्, ननु तस्यान्यपदार्थत्वमपि, स्मार्तस्य
श्रौतमूलत्वेन वेदश्रयण्यकल्पनायां गौरवात् । अनेनाख्यातेनेत्यादिना कर्त्राधिकरणो-
पपूर्वपक्षानुवादः कृतः, तत्र हि-**'अनन्यलभ्य एव शब्दार्थः'** इति न्यायेन भावनाया अ-
विनाभावात्कर्ता आनेपलभ्य एव, **॥** तु तत्राख्यातस्य शक्तिः "लः कर्मणि" इति सूत्रं तु
"द्वेकयोः" इति सूत्रैकवाक्यतया । आक्षिप्तकर्तृनिष्टसंख्याबोधकं देवदत्तः पचति इत्यादौ
सामानाधिकरण्यं तु "गौः शुक्ल" इतिवत् । एवं श्रुत्या पुरुषस्यानुपस्थितत्वात्, न तस्य
'नानृतम्' इति निषेधस्य पुरुषार्थत्वं, किन्तु प्रकरणान् क्रत्वर्थत्वमिति निर्गीतम् । यदि

खि ऋत्वर्थता, तत्र श्रुतिविरोधे वाध्यत इति चेद् ? न ।

द्वंशः

तच्चेति । प्रकरणं घत्वर्थः । *श्रुतिविरोध इति* । निरपेक्षरूपश्रुति प्रातिष्ठत्य इत्यर्थः ।

तथाहि-श्रुत्यादयः पत्रिह विनियोजकाः । तत्र विरुद्धयोगप्रोपनिपाते समुच्च-
यदीलम्बादेकेनाऽपरस्य बाधो बलव्यः स च बलवता दुर्बलस्येति कस्य दीर्घत्वमि-
त्याकाङ्क्षायां परदीर्घत्वप्रतिपादकं, 'श्रुतिलिङ्गत्वात्प्रकरणस्यान्यमाख्यानां ममवाये
पारदीर्घत्वमर्थविप्रकषात्' इति सूत्रं प्रणिनाय महर्षिर्त्रिमिनिः । श्रुत्यादीनां पठितानां
ममवाये एकरांपनिपाते पारदीर्घत्वमिति । पर एव पारः । उच्यते इति । तथा
घंसां मन्त्रे यदपेक्षया यत्परं तन् दुर्बलमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह-अर्धविप्रकषादिति ।
अर्धस्य विनियोजकस्य लिङ्गादितो विप्रकषादुत्तरार्धत्वात् । लिङ्गादेर्बलव्येन पूर्वा-
पेक्षया विनियोजकत्वात्तत्रैविति यावत् ।

तत्र ध्रुव्यादीनामुदाहरणानि निरपेक्षाग्येवं स्युः । इतरप्रामाण्यान्वर्धनप्रामा-
ण्यस्य च निरपेक्षत्वम् । यथा-'मोहीनवहन्ति' इति । अत्र त्रियाजन्वपञ्चभागित्वं
कर्मस्य बोधयन्ती द्वितीयाश्रुतिरितरनिरपेक्षं मोहीनामवपातशेषित्वं प्रतिपादयति ॥१॥

अर्धविशेषप्रकाशनमाम्यं लिङ्गम् । यथा-'बर्हिदेवमदनं क्षामि' इति । अत्र क्त-
नार्थप्रकाशकतया ल्वनस्य विनियोगः ॥ २ ॥

परम्पराकाङ्क्षावशादेकस्मिन्नर्थे पर्यन्तानि पदानि वाक्यम् । यथा 'द्वेष्य
स्या भक्तिः प्रमतेऽदितनोर्बाहुभ्यां पूज्यो ह्यन्ताभ्याम्' 'अन्ते त्वा जुष्टं निरंशामि'
इति । अत्र मन्त्रलिङ्गेन निशेषे प्रयुज्यमानस्य समन्ताभ्यां भागस्यैक्यास्यतावशेन,
'द्वेष्य स्या' इत्यादिभागस्यापि तत्रैव विनियोगः ॥ ३ ॥

परीक्षा

भरता ऋतुराभ्यातवाच्यता स्वीक्रियते, तदा तु पुराणार्थत्वं स्यादिति भावः । *श्रुति-
विरोध इति* । अत्र ध्रुविनाशो निरपेक्षरूपः । निरपेक्षो रूः श्रुतिरिति तैः कथयन् ।
'श्रुतिलिङ्गत्वात्प्रकरणस्यान्यमाख्यानां ममवाये पारदीर्घत्वमर्थविप्रकषात्' इति
त्रिमिनिमूर्धं हि प्रकरणस्य दीर्घत्वयोपक्रमम् । श्रुत्यादीनां पठितानामेवममवाये
एकरं ममवाये परस्येत्समवायेषु परस्य दुर्बलत्वमिति तदर्थः । परस्य दुर्बलत्वे
हेतुरर्थविप्रकषादित्यर्थस्य विनियोजकस्य विप्रकषादुत्तरार्धत्वात् । लिङ्गादेर्बलव्येन
विनियोजकत्वात्तत्रैविति यावत् ।

आद्यस्योदाहरणं यथा-'मोहीनवहन्तीति । अत्र द्वितीयाश्रुत्या निरपेक्षाया
मोहीनामवपातार्थं प्रतिपादयति ॥ १ ॥

लिङ्गमर्धविशेषप्रतिपादनमाम्यं, यथा 'बर्हिदेवमदनं क्षामि' इत्यादि । अत्र
क्षामोपस्य क्तनरूपाधंप्रकाशकतया ल्वनेऽस्य विनियोग इति वाच्यम् । परम्प-
राकाङ्क्षावशादेकस्मिन्नर्थे पर्यन्तानि पदानि यथा-'अन्ते त्वा जुष्टं निरंशामि'
इति मन्त्रस्य निरंशामिति मन्त्रलिङ्गेन निशेषे प्रयुज्यमानस्य समन्ताभ्यां भागस्यै-
क्यावशेन 'द्वेष्य स्या भक्तिः प्रमतेऽदितनोः' इत्याद्याः इति तत्रैव विनियोगः

त् क्रत्वर्थतैव । अस्तु वा क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः । अनुष्ठाने विशेष-
पाभावात् । “जज्ञभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रत्” इति वाक्योक्त-

दर्पणः

अस्तुवेति ।

अनुष्ठान इति ॥ “नाऽनृतं वदेत्” इति निषेधस्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे यजमानस्य प्राधान्यात्प्रधानीभूतकर्त्रेवानृतवदनं वर्ज्यं स्यात् ; क्रत्वर्थत्वे च यज्ञप्रवृत्तेन यजमानेन क्रत्वग्निभ्रं वर्जनं सिध्यतीति विशेषात् कथमेतदिति वाच्यम् । श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतुसम्यग्धपुरूपकर्तृकानृतवदनाभाव इति बोधेन क्रतुकर्तृकतिबोधे मानाभावात् इति क्रतुयुक्तेति वदतोऽभिप्रेतत्वादिति ।

तत्र दृष्टान्तमाह—*मयि दक्षिक्रत् इति* । दर्शपूर्णमासप्रकरण एवैतन्मन्त्रवचनं श्रुयते—“जज्ञभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रत्” इति । तत्र क्रिमेतन्मन्त्रवचनं शुद्धपुरुषधर्मः उत क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारकतया ऋत्वङ्गत्वमिति सन्देहे, वाक्येन तावज्जज्ञभ्यमानपुरुषधर्मतयैवाऽर्थं प्रतीयते । हृत्प्रत्ययस्य शानच्ः कर्तृवाचकत्वात् । प्रकरणेन तु क्रत्वङ्गतयाः प्रकरणं च वाक्यापेक्षया दुर्बलमिति पुरुषधर्मतैव युक्ता । सत्त्वां च फलाकांक्षायां “प्राणापानावेवात्मनं धत्ते” इति वाक्यशेषे श्रुतस्य फलस्य रात्रिसग्रन्यायेन कल्पनादिति पूर्वपक्षे, सिद्धान्तः—वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे बाध्यबाधकभावो, नत्व-प्रास्ति विरोधः । जज्ञभ्यमानपदस्य कर्तृवाचकतया तादृशपुरुषस्य क्रतावपि सत्त्वात् तत्संस्कारमुखेन क्रत्वङ्गतासम्भवात् । एवञ्चाऽर्थवादोपस्थितफलकल्पनागौरवमपि नेति । तथाच बलाबलविन्ताया विरोध एवौचित्येन जज्ञभ्यमानवाक्या-

परीक्षा

कर्तुरप्यन्वय इत्येतावतैव पुरुषार्थत्वमिति मूषेः । तदा प्रवृत्तेऽपि समनित्याह—*अस्तु वेति* । क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारद्वारा क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः । च क्रतुयुक्तः प्रधानीभूतो यजमानस्तेनैव प्रधानतयाऽनृतं वर्जनीयमिति कर्तृर्वाच्यत्वे समाधाति भावनाया वाच्यत्वे तु प्रधानन्यायानवतारासर्वेरिति विनेप-प्राप्नोतीति वाच्यम् । श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतुसम्यग्धपुरूपकर्तृकानृतवदनाभावबोध एव लभ्यते ; न तु क्रतुकर्तृकर्तृक इत्याशयात् । *अनुष्ठाने*—क्रत्वङ्गक्रियाकरणे जज्ञभ्यमानवाक्यवदिति । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितमिदं वाक्यम् , तत्र ‘जज्ञभ्यमान’ इत्यत्र कर्त्तरि शानच् प्रत्यय इत्यस्य शुद्धपुरुषसंस्कारकत्वमुत क्रतुसम्यग्धपुरूपसंस्कारकतया क्रत्वङ्गत्वमिति सन्देहे, अनेन वाक्येन तावज्जज्ञभ्यमानपुरुषधर्मतैव प्रतीयते, प्रकरणेन तु क्रत्वङ्गत्वमिति विरोधस्य सत्त्वात्केवलपुरुषसंस्कारकत्वमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तितम् । यत्र विरोधस्तत्र श्रुतिप्रकरणयोर्बाध्यबाधकभावः । यत्र तु न तथा ; तत्रोभयोः समावेश एव, न तु बाध्यबाधकभाव इति प्रवृत्ते जज्ञभ्यमानपदस्य कर्तृवाचकतया तादृशपुरुषस्य क्रतावपि सत्त्वेन तत्संस्कारमुपेन क्रतुसंस्कारकत्वमिति तथा प्रतीतेऽपीति भावः । तदुक्तम्भट्टपादैः—

स्त्र्युपायमांसमक्षादिपुरुषार्थत्वमपि ध्रितः ।

प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयात् ॥

इति स्त्र्युपायः—स्त्र्युपागमनं, प्रतिषेधो ‘न क्षियमुपेयात्’ ‘न मांसमदनीयात्’ ‘नाऽनृतं वदेत्’ इति प्रतिषेधः ।

मन्त्रविधिवदित्यादिभूषणे प्रपञ्चितम् ।

नन्वाख्यातस्य भावनायामसाधुत्वे ततस्तद्वोधो न स्यात्, साधु-
त्वज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वादित्यत आह—*बोध इति* ॥ असाधुत्वे-
ऽपि साधुत्वममाद् बोधोऽस्तु नाम, अप्रसंशयत् । असाधुत्वन्तु स्या-
देवेति भावः । वस्तुतः साधुत्वज्ञानं न हेतुस्तद्व्यतिरेकनिर्णयोऽपि न
प्रतिबन्धक इति 'असाधुरनुमानेन' इत्यत्र धक्ष्यामः ॥ २१ ॥

रङ्गोजिमट्टपुत्रेण कौण्डभट्टेन निर्मिते ।

पूर्णां भूषणसारेऽस्मिन् घात्वाख्यातार्थनिर्णयः ॥ १ ॥

इति श्रीकौण्डभट्टविरचिते शैयाकरणभूषणसारे घात्वर्थाख्यात-
सामान्यार्थनिर्णयः समाप्तः ॥ १ ॥

दर्पणः

ऽनुवचनस्य वाक्यप्रकरणान्यां ऋतुयुक्तपुरपधर्मतावत् प्रकृतेऽप्यनुवचननिर्देशस्य
श्रुतिप्रकरणान्यां ऋतुमन्वन्धपुरपधर्मसंबोधिता । उक्तञ्च भट्टपादैः—

लभ्युपायमांसभक्षादिपुरपार्थमपि श्रितः ।

प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयाद् ॥ इति भावः ॥

प्रपञ्चितमिति ॥ प्रपञ्चस्तु उक्तः । ननु साधुत्वज्ञानं विनाऽपि शाब्दबोधोदयेन
व्यभिचारात् कथमेतत्, साधुत्वस्य शक्यत्वरूपताया निराकरिष्यमाणत्वाच्चात आह—
वस्तुत इति । *तद्व्यतिरेकनिर्णय इति* । असाधुत्वनिश्चये इत्यर्थः । तन्निश्चयेऽप्य-
पभ्रंशाद् बोधदर्शनात् । तथाचाख्याताद्भावनावोपे बाधकाऽभाव इति भावः ॥ २१ ॥

इति भूषणसारदर्पणे घात्वाख्यातार्थनिरूपणम् ॥ १ ॥

परीक्षा

मीमांसकः शङ्कने—*नन्विति* । साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबुद्धिं प्रति कारणत्वमभ्युपेत्य
साधुत्वभ्रमादित्युक्तम् । वस्तुतस्तदेव नेत्याह—*वस्तुत इति* । ननु यत्संशयव्य-
तिरेकनिश्चयो यदुत्पत्तिप्रतिबन्धको तन्निश्चयस्तद्वेतुरिति सामान्यतो व्याप्त्या साधुत्व-
निश्चयस्य शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वादत् आह—*तद्व्यतिरेकनिर्णय इति* ।
न प्रतिबन्धक इति । तद्व्यतिरेकनिर्णयेऽप्यमाधोलीकिरैः प्रयुज्यमानाच्छाब्दबोधस्य
दर्शनेन व्यभिचारात्, असाधुत्वनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाभिदाबुक्त्याप्यनवम् इति
भावः ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्भूषणसारदीक्षायां परीक्षानामिकायां घात्वाख्यातार्थविवरणं समाप्तम् ।

अथ लकारार्थनिर्णयः ।

अथ प्रत्येकं दशलकाराणामर्थं निरूपयति—

वर्तमाने परोक्षे इवो भाविन्यर्थे भविष्यति ।

विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया लडादयः ॥२२॥

लडादयष्टितः पट् क्रमेणेष्वर्थेषु द्रष्टव्याः । तथाहि—वर्तमानेऽर्थे लट् । “वर्तमाने लट्” (पा०सू० ३।११=३) इति सूत्रात् । प्राग्ध्या-

दर्पणः

अथ लकारार्थनिर्णयः ।

लकारसामान्यार्थं निरूपिते तद्विषयकजिज्ञासानिवृत्तावयववक्तव्यत्वज्ञानाद्विशेषार्थनिरूपणेऽवसरस्य सङ्गतित्वं सूचयन्नाह—*प्रत्येकमिति* । *दशलकाराणामिति* । लट्, लिट्, इत्यादिक्रमेण षडितानामित्यर्थः । आदेशानां वाचकत्वमिति पक्षेऽपि तिङाद्यादेशनिष्ठां बोधकत्वारूपां शक्तिं लडादिप्वारोप्य तद्विधानात् तदर्थकत्वं तेषामनभिमतमिति भावः ।

प्राग्ध्यापरिसमाप्तत्वमिति । विनष्टाद्यवयवप्रागभावकृत्वे सत्यनुत्पन्नध्वंसान्त्यावयवकत्वमित्यर्थः । भाविभूतक्रिययोरतिप्रसङ्गवारणाय क्रमेण पदद्वयम् । लक्ष्ये

परीक्षा

लकारसामान्यस्वार्थं निरूपिते तद्विषयकसामान्यार्थां जिज्ञासानिवृत्तौ विशेषार्थविषयकजिज्ञासोत्पत्तावसरसङ्गत्या लकारविशेषार्थं निर्वक्ति—*वर्तमान इत्यादिना* । लडादयः पट् टितः क्रमाद्वर्तमानादिषु कालेषु द्रष्टव्या इत्यर्थः । नच वर्तमानत्वादिप्रतीतिर्लकारादेशज्ञानादिति बोधकत्वरूपा शक्तिरादेशोपेक्षोचिता, एवं चैते पट् वर्तमानादिष्वित्यनुपपन्नमिति वाच्यम् ? शास्त्रीयानुवादवशात्तस्याः शक्तेर्लडादिप्वारोपेण विधानाभ्युपगमात् । *प्राग्ध्यापरिसमाप्तत्वमिति* । अयं भाव—वर्तमानत्वं न शब्दप्रयोधिकरणकालवृत्तित्वम् । तादृशदिनादिरूपकालमाश्रय विनष्टेऽपि पाके पचतीति प्रयोगापत्तिः । नापि तादृशक्षणवृत्तित्वम्, क्रियायाः पूर्वापरीभूतावयवकसमुदायरूपायास्तादृशकक्षणवृत्तित्वासम्भवात् । किन्तु विनष्टप्रागभावाद्यवयवकृत्ये सति, अनुत्पन्नध्वंसान्त्यावयवकृत्वापारसमुदायनिष्ठं तादृशशब्दप्रयोगाधिकरणवृद्धिरूपक्षणसमूहावयवाश्रयकालवृत्तित्वमेव विवक्षितमिति । नचैवमपि यत् किञ्चिदेकक्षणे तादृशसमूहाभावादानुपपत्तिरेवेति वाच्यम् । क्रियाया यत्किञ्चिदेकक्षणवृत्त्ययं पचेत् तादात्म्यारोपेण पचतीत्यादिव्यवहाराभ्युपगमात् । अत एव निवृत्तमेवादतिरूपनमिति । यद्यपि “भावकालकारकसंख्याव्यवहारोऽर्था आप्त्यातस्य” इति निरुक्तभाष्ये प्रतिपादितमिति वर्तमानत्वादिकं क्रियातिरिक्तमादाय कालवृत्तिं निर्वक्तुमुचितम्, तथाऽपि उपाधिमन्तरा तस्य निर्वक्तुमशक्यतया धातुवाच्यक्रियाभि-

परिसमाप्तत्वं, भूतभविष्यद्भिन्नत्वं चावर्त्तमानत्वम् । पचतीत्यादाव-
धिश्रयणाद्यधःश्रयणान्ते मध्ये तदस्तीति भवति लट्प्रयोगः ।

दर्पणः

लक्षणं ग्राहयति—*पचतीति* । *अधिश्रयणादीति* । साध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषय-
पूर्वापरीभूताद्यधममुदास्यैव क्रियात्वादिति भावः ।

तदिति । उक्तवर्त्तमानत्वमित्यर्थः । यद्यपि भावकालकारकसंख्याश्रित्यारोऽर्था
आख्यातस्येति निरुक्तभाष्यात् क्रियातिरिक्तकालस्यैव वर्त्तमानत्वादिकं प्रतीयते,
तथापि निरुपाधिकस्य तस्य वर्त्तमानत्वादिना प्रत्येतुमशक्यत्वाद्गुणाधिभूतक्रिया-
मादायैश्च तत्र तत्स्वरूपं यत्कथ्यतयाऽऽपश्यत्वात् क्रियायामेव तत्त्वमुक्तमित्ययथेयम् ।

यस्तुतस्तु दण्डमुहृत्तांषात्मरुः खण्डकाल एव वर्त्तमानत्वादिना लडादिवाच्यः ।
तद्वत् वर्त्तमानत्वं च तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरणत्वमेव तदादिन्यायेन तत्तच्छब्दप्रयो-
गाधिकरणत्वेनाऽनुगमाच्च न क्षान्त्यानन्त्यम् ।

यद्येवमपि तत्तत्कालत्वेन तत्तत्कालयोपस्थानुभवनिष्ठानुपपत्तिरिति विभाष्यते;
तदास्तु शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षिततत्कालत्वावच्छिन्न
एव लटः शक्तिः । क्रियारम्भात् पूर्वं समाप्त्युत्तरं चाऽधीते पचतीत्यादिप्रयोगोप-
त्तिस्तु स्ववृत्तिप्रामभावाऽप्रतियोगिवृत्तित्वस्ववृत्तिर्ध्वंसाऽप्रतियोगिप्रकृतक्रियाऽनुयो-

परीक्षा

अक्रियामादायव काले वर्त्तमानत्वादिकं निर्वचनीयम्, तदपेक्षया तत्तद्वात्वर्थक्रियामा-
दाय तन्निर्वचनीयमित्येवोचितम् ।

यस्तुतस्तु तत्तत्कालत्वेनोपाधिना वस्तुवृत्तिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितेन तत्त-
त्काल एव लडादीनां शक्तिः कल्प्यते । एवं च तदादिन्यायेन तदाख्याने सा । न च
तत्कालत्वावच्छिन्नेप्यादादिरूपं काले लडादीनां शक्तिश्चेतादृशकालाधारकक्रियायां
देवदत्ताश्रयत्वमयाधितमादाय पचिक्रियाया आरम्भात्पूर्वं तादृशक्रियाध्वंसानन्तरं
च पचतीतिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । कर्ता ज्ञाख्यातार्थः ; स च व्यापाराध्य एव ।
तत्र व्यापारस्य धातुलभ्यत्वादनन्यलभ्यस्य तत्तच्छब्दप्रयोगकालावच्छिन्नव्यापार-
तावच्छेदकमन्यन्धावच्छिन्नाश्रयता वा लड्यर्थावच्छेदकता तथा दोषामावान् । एवं
वर्त्तमानसामीप्यमपि लड्यर्थः क्विन् । “वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा” इति सूत्रात् ।
वर्त्तमानसामीप्यं चातीतानागतमाधारणम् । तच्च क्रियानिष्ठम् । प्रकृतशब्दप्रागाधिकर-
णक्षगर्ध्वसाधिकरणशणोत्पत्तिकृतवप्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिक्ष-
णवृत्तिन्वान्यतररूपम् । ‘कदाऽऽयाम्यसि’ इत्युक्ते एष आगच्छामीत्युक्ते माद्ये कदा
गतोऽमीन्यादौ अन्त्यम्प्रतीयते । वर्त्तमानसामीप्यं च विवक्षाधीनं क्रियायां प्रधान-
भूतायां विशेषणतया भासते । निरुक्तवर्त्तमानसामीप्याश्रयमनानुकूलाक्रियेति योधा-
त् । *भूतभविष्यद्भिन्नत्वं वेति* । अत्र वाकारोऽनाख्यायां पूर्वपेक्षयाऽस्य गुरुत्वात् ।
एवं भूतत्वभविष्यत्वयोरप्येवं निर्वचनस्यैतत्तुल्यतया एतत्पथे कार्यमित्यन्योन्याश्रया-
पत्तिश्च स्यादिति पूर्वलक्षणमेव युक्तमिति । *मध्ये तदस्तीति* । *
पारे निरुक्ते वर्त्तमानत्वमस्तीत्यर्थः ।

आत्माऽस्ति पर्वताः सन्तीत्यादौ तत्तत्कालिकानां राज्ञां क्रियाया अनित्यत्वात्तद्विशिष्टस्योत्पत्त्यादिकमादाय वर्तमानत्वमूह्यम् । उक्तं हि भाष्ये—“इह भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां क्रिया स्तिष्ठतेरधिकरणम्” इति

दर्पणः

गिरुत्वाभ्यां विशेषितेन भाष्येयतासम्बन्धेनाऽन्वयनियमोपगमेन वारंणीया ।

यत्र ॥ खण्डक्रियैव धात्वर्थस्तत्र शुद्धाधेयतासम्बन्धेनैव तदन्वयान्नाऽऽत्माऽस्तीत्यादा शेष इति । भूतभविष्यद्विन्नत्वं वेत्यत्र वाकारोऽनास्थापाम् । पूर्वलक्षणापेक्षयाऽस्य गुरुत्वाद्भविष्यत्वस्यापि वर्तमानत्वघटितत्वेन तद्गते, भविष्यत्वगते च तदवच्छिन्नभिन्नस्वरूपवर्तमानत्वग्रह इत्यन्योऽन्याश्रयाच्च । एवं भूतत्वमादायाऽप्यन्योन्याश्रयो द्रष्टव्यः ।

ननु सत्ताश्रयत्वादीनां धात्वर्थत्वे तत्राऽसङ्गतिः तेषामखण्डत्वेनाऽवयवघटितोक्तलक्षणवर्तमानत्वाम्भवाद्दत्त आह—*आत्माऽस्तीति* । *अनित्यत्वादिति* । सावयवत्वेन प्रागभावप्रतियोगित्वे सति च्वंसप्रतियोगित्वादित्यर्थः । तद्विशिष्टस्यानित्यराजक्रियादिविशिष्टसत्तादिरूपार्थस्येत्यर्थः । तथाच केवलसत्तादिरूपार्थं तदसत्त्वेऽप्युक्तविशेषणविशिष्टे तस्मिन् विशेषणशमादाय तत्सत्त्वं नाऽनुपपन्नमिति भावः ।

यथा तद्विशिष्टस्य तदा अव्यहितत्वादनित्यत्वस्यैव परामर्शात् तादृशक्रियागतं वर्तमानत्वमारोप्य सत्ताधर्थको लङित्यर्थः । तत्र स्वोत्प्रेक्षितत्वं निरस्यति—*उक्तं हीति* । *तिष्ठतेरधिकरणमिति* । भाष्येयतासम्बन्धेन तादृशक्रियात्मककालविशिष्टत्वात् तासामिति भावः । अनेन साधुत्वं लभ्यते । लक्षितकालस्यैव वस्तुतस्त्वित्यादिना उक्तकल्पस्यैव क्रियापामाधेयतयान्वयलाभात् ।

परीक्षा

नन्वात्मास्ति पर्वताः सन्तीत्यादौ प्रधानीभूता याऽऽत्मधारणानुकूलक्रिया व्यापारभूता तस्यां निरक्षप्राग्भ्यापरिसमाप्तत्वं नास्तीति कथं लभ्य साधुत्वमत आह—*आत्माऽस्तीति* । *राज्ञामिति* । इदमुपलक्षणं यस्य कस्यचित् क्रियाया (१) । राज्ञामिति तु राज्ञः प्राधान्यात्तदुक्तिः । *अनित्यत्वादिति* । राजादिकर्तृत्वक्रियायां प्रागभावप्रतियोगित्वच्चंसप्रतियोगित्वरूपमनित्यत्वमस्तीति प्राग्भ्यापरिसमाप्तत्वस्य वर्तमानत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । *तद्विशिष्टस्य*—राजादिक्रियाविशिष्टस्य ।

अयम्भावः—आत्माऽस्तीत्यादौ धात्वनामनेकार्थत्वादाजादिकर्तृत्वक्रियाविशिष्टा आत्मधारणरूपफलानुकूलव्यापाररूपा क्रिया धारणार्थः । एवं च विशेष्यतया भूतक्रियाया अनित्यत्वान्तद्विशिष्टस्याप्यनित्यत्वमिति निरक्षवर्तमानत्वस्य सम्भव इति । उक्तार्थे भाष्यकारसम्प्रतिमाह—*उक्तञ्चेत्यादिना* । राजा तिष्ठतीत्यादौ स्वतो वर्तमानत्वस्य सम्भवः । आत्मा तिष्ठति, पर्वतास्तिष्ठन्तीत्यादौ तु राजादिक्रियामादायोक्तरीत्या वर्तमानत्वम् । *तिष्ठतेरिति* । स्थित्यादेरप्युपलक्षणम् । एवञ्च राज्ञः स्थितिर्भूतादिभेदेन भिन्ना, आत्मादिस्थितेर्भेदिका, अस्मिन्नर्थे हरिसम्प्रतिमन्याह—

परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकम्पते ।

पर्वतादिस्थितिस्त्वस्मात् पररूपेण भिद्यते ॥

इति चाक्यपदीये च । एवम् “तम आसीत्” “तुच्छेनाभ्यपिहितं यदासीत्” “श्रहमेकः प्रथममासम्, वर्त्तामि च भविष्यामि च” इत्यादिश्रुतयोऽपि योज्याः ।

तद्ब्रह्म-वर्त्तमानत्वादिना शब्दादिभिर्द्योत्यते । क्रियासामान्यवाचकस्य तद्विशिष्टे लक्षणायां लडादेस्तात्पर्यं ग्राहकत्वेनोपयोगात् ।

दुर्गणः

परतो भिद्यते इति । सर्वे पक्ष्यादिधात्वर्थसामान्यं परतः—स्वाऽपेक्षयाऽन्येन वर्त्तमानत्वादिना । *भिद्यते*—व्यावर्तते । आत्मास्तीत्यत्रात्मादिपदमात्मसत्ताधर्मकं न विकल्पते सनातनत्वेन निरवयवत्वादुक्तविशेषणसम्बन्धाभावेन भेदाऽनुमितिविषयो न भवतीत्यर्थः । तथाचाऽस्मास्तीति प्रयोगाऽनुपपत्तिरिति पूर्वार्द्धार्थः । समाधत्ते—*तस्मादिति* । विशेषाऽतिरिक्तपदार्थस्य स्वतो व्यावृत्तत्वासम्भवादित्यर्थः । पर्वतादीत्यादिनाऽत्यादिपरिग्रहः ।

पररूपेणेति । परस्य राजक्रियादिरूपार्थस्य, रूपेण—धर्मेण वर्त्तमानत्वादिना भिद्यते इत्युक्त एवार्थः । *तम इत्यादि* । तम आसीदित्यादयो भूतक्रियागतभूतत्वारोपात् । *भविष्यामि चेति* । भाविक्रियागतभविष्यत्वारोपाच्च योज्या इत्यर्थः । पक्षद्वयस्यैवाऽऽकराऽदृतां प्रदर्शयन् प्रथमद्योतकत्वपक्षे उपपत्तिमाह—*तच्छेति* । *क्रियासामान्येति* । कालसामान्यवृत्तिक्रियावाचकस्येत्यर्थः ।

तद्विशिष्टे । वर्त्तमानकालादिविशिष्टे, वर्त्तमानस्वादिविशिष्टे वा व्यापारे इत्यर्थः । लडादेरित्यादिना लिडादिपरिग्रहः । *उपयोगादिति* । च प्राक्प्रतिपादितः । तथाच लडाद्यादेशत्वेन तिवादीनां वर्त्तमानत्वादिद्योतकत्वान्नापाक्षीदित्यादा वर्त्तमानक्रियाप्रतीतिः । क्रियासामान्यशक्तघातोस्तत्तद्विशिष्टे लक्षणयैव तत्तद्विशिष्टक्रियाबोधोपपत्तौ पृथग्वर्त्तमानत्वादा तेषां शक्तिकल्पने मारयादिति भावः । वाच-

परीक्षा

परत इत्यादिना । आत्मा—विशेष्यस्यैवा मासमानम् । न विकम्पते—न तस्य रूपं भिन्नं भवति । *तस्माद्*—विशेष्यस्य स्वतो व्यावृत्तत्वासम्भवात् ।

पररूपेणेति । परस्य राजादेर्वा क्रिया तस्या यद्वृत्तं तद्वृत्तं वर्त्तमानत्वादिस्तेन भिद्यत इत्यर्थः । एवं वर्त्तमानत्ववद्भूतत्वभविष्यत्वविषयेऽपि तथैव भूतत्वं भविष्यत्वं चोपपादनीयम् ।

एवमेव श्रौतप्रयोगस्याप्युपपत्तिः कार्येत्याह—*तुच्छेनेति* । *तुच्छेन*—अज्ञानेन । प्रभुर्नित्यमात्मस्वरूपम् । *अभ्यपिहितम्*—आवृत्तस्वरूपम् यदासीदित्यर्थः । नासम् अत्र भूतत्वस्य, अवाप्तीत्यत्र निरक्तवर्त्तमानत्वस्य । यदुक्तं दशलकारणा-मर्थ इति तत्राद्यशब्दो वाच्यार्थपरः, किन्तु द्योत्यार्थपर इत्याह—*तच्छेति* । *वाचकस्येति* । घातोऽिति शेषः । *तद्विशिष्टे*—वर्त्तमानत्वादिविशिष्टे । *लडादेः*—लडाद्यादेशस्य । *तात्पर्यं ग्राहकत्वेन*—इत्यनेन द्योतकत्वं स्पष्टतयैवोक्तम् ।

नच "क्रिया नामेयमत्यन्तापरदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्" इतिभाष्यात् तस्या अतीन्द्रियत्वेन परोक्षे इत्यव्यावर्त्तकमिति शङ्क्यम् । पिण्डीभूताया निदर्शयितुमशक्यत्वेऽप्यवयवशोऽसाक्षात्करोमीति प्रतीतिविषयत्वसम्भवात् । अन्यथा 'पश्य मृगो धावति' इत्यत्र तस्या दर्शनकर्मता न स्यादिति प्रतिभाति ।

दर्पणः

धवत्वमित्यर्थः ।

उक्तन्येते प्रत्यक्षविषयतासत्त्वेऽपि तादृशाविलक्षणविषयत्वाभावप्रत्त्वमशुण्णमिति न तदनुपपत्तिः । प्रत्यक्षं तादृशशब्दप्रयोगोऽनुयाय्यम् । ननु दशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दादाव्यपरोक्षज्ञानस्य दृष्टत्वेन शब्दजन्यसादृशज्ञानविषयेन्द्रियामन्यव्यक्रियायां लिङ्गानुपपत्तिरिति चेद् ? न । तत्रापि शाब्दज्ञानमहकृतमनसैव दशमसाक्षात्कारे, न तु शब्दात् । लौकिकविषयतानियामकेन्द्रियसंयोगादेरभावेन शब्दे तद्वत्त्वाऽसम्भवात् । अत एव तत्त्वमसीत्याद्याचार्योपदेशात्तदमादिर्लक्ष्यं मन आत्मदर्शने कारणमिति गीताभाष्ये उक्तमिति सर्वे समञ्जसम् ।

"क्रिया नामेयम्" इति भाष्ये साऽसावनुमानाभाष्येति शेषः । क्रिया-साध्यत्वेन प्रतीयमाना, इयं पक्षतीत्यादिव्यवहारविषयीभूता । यतः पूर्वापरीभूता क्रमिरानेकव्यापारसमूहादिभिरा, अतोऽत्यन्तापरदृष्टा-परेण प्रत्यक्षप्रमाणेनाऽत्यन्तमदृष्टा तज्जन्यज्ञानाऽविषया इति यावत् । *पिण्डीभूतेति* । अवयवानामाशुविनाशित्वेन पिण्डस्वैवाभावादिति भावः । ननु तर्हि तस्यां किं प्रमाणमत आह—*साक्षादिति* । विविक्त्यादिरूपकार्याऽनुमेयेति । *अन्यथेति* । क्रियाया अवयवशोऽपि साक्षात्काराऽनन्युपगमे इत्यर्थः । *प्रतिभातीति* । उक्तार्थं एवाऽस्मद्बुद्धिर्विषयो भवतीत्यर्थः ।

ननु क्रियाऽवयवा अपि क्रियावदतीन्द्रिया एव ; यथा पंचेदकतेचनाद्रूपोऽवयवास्तथा तेषामन्यवयवास्तेऽपि समूहरूपेणैव धातुवाच्याः । यस्तु क्षणाऽवच्छिन्नस्तद्रूपो-

परीक्षा

दशानुच्यवसायनिरूपितविषयताशालि । एवं च प्रत्यक्षविषयक्रियायां तादृशानुच्यवसायनिरूपितविषयताश्रयप्रत्यक्षविषयत्वमत्वेन बाधान्न तत्र 'पपाच' इति प्रयोगः ।

परोक्ष इति विशेषणस्य व्यावर्त्तय दर्शयितुमाह—*नचेति* । *अत्यन्तापरदृष्टा*—परेण सर्वतो बल्यता प्रत्यक्षेणात्यन्तमदृष्टा । अत्र हेतुमाह—*पिण्डीभूतेति* । तदनुदायभावमापन्नानामवयवानामाशुविनाशित्वेन पिण्डीभावस्वैवासम्भवादिति भावः । अत एवानुमानाभाष्येति भाष्यं उक्तम् । अनुमानं च तत्कृतदर्शनेन बोध्यम् । एकावयवस्य प्रत्यक्षत्वमादाय यथा—'पश्य मृगो धावति' इति प्रयोगस्तथा पक्षात्त्वर्थक्रियाया अपि यत्र प्रत्यक्षत्वम् ; तत्र लिङ्गप्रयोगवारणाय परोक्षे इति विशेषणमित्याशयेनाह—*पिण्डीभूताया इति* । *अन्यथा*—अवयवशोऽपि तस्याः साक्षात्कारानन्युपगमे ।

व्यापारविद्यानां क्रियानुकूलसाधनानामेवात्र, पारोक्ष्यं विवक्षित-
मतो नोक्तदोषः । 'अयं पपाच' इत्याद्यनुरोधेद् व्यापाराविद्याना-
मितीत्यपि यदन्ति ।

कथं तर्हि "व्यातेने किरणावलीमुदयनः" इति स्वक्रियायाः स्व-

दर्पणः

उपपन्नः स तु न धानुवाच्यः, किन्त्ववसमूहाऽऽत्मनैव । आश्रितक्रमरूपत्वात्तद्वाच्य-
स्य । एवं सद्मद्रूपा क्रिया न सद्भिषयेन्द्रियग्राह्या । तदुक्तम्—

अस्मात् सद्मतां तेषामात्मना न समूहिनः ।

सद्स्तुविषयैरान्ति मन्बन्धं, चक्षुरादिभिः ॥ इति ।

अस्पन्तापरदृष्टेति भाष्यस्याऽऽव्यवयवत्वेन समूहात्मना चाऽदृष्टत्वेवाऽर्थः । अत
एव "वर्तमाने लट्" इति सूत्रे भाष्ये, "अस्ति वर्तमानो कालः, परं त्वाऽऽदित्यगति-
बध्नोपलभ्यते" इत्युक्तम् । तस्य प्रत्यभेनेति शेषः ।

एवं च वर्तमानत्वाक्रान्तक्रियायां स्पष्टमेवाऽप्रत्यक्षत्वं तत्र उपलभ्यते । 'पश्य मृगो
धावति' इत्यादौ तु दृशिज्ञानायको, धावतिवां पश्यर इति न कश्चिदोपः । किञ्च अवय-
वस्य प्रत्यक्षत्वे, प्रवृत्तः कर्मित्यादाववयवातीतत्वेन समुदायातीतत्वमादाय कापुप-
पादनवदवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमादाय, परोक्ष इत्यस्य चारिताभ्यं भाष्यस्य-
पूर्वपक्षस्य निर्दलत्वापचित्यपरितोषान्भतान्तरमाह—
• व्यापाराविद्यानामिति • ।
एवञ्चातीतानपतनव्यापाराविद्यपरोक्षकृतं क्रियाप्राप्तेर्द्रोतं परिलक्षिति, "परोक्षे लिट्"
(पा०सू० ३।२।११०) इति सूत्रार्थः ।

• अयं पपाचेति • । तदानीं कर्तुरपारोक्ष्येऽपि व्यापारदशायां पारोक्ष्यमत्त्वादुक्तप्र-
योगोपपत्तिरिति भावः । • इत्यपि यदन्वीति • । मतान्तरानादरेऽप्रापि पूर्वोक्तार्थ-
स्याऽप्यन्तरमार्गात्त्वं मन्वाना भाष्याऽनुसारिण इति शेषः ॥

अग्राह्येणैवाधिकः—पूर्वाऽप्रीभूताऽवयवसमुदायात्तत्कारिमापि क्रियावाच्यप्रत्य-
क्षत्वं युक्तमेव । समूहस्वैयाभावात् । तदवयवानामपि पारोक्ष्यं ॥ सर्वानुभवविरद्धम् ।
तत्र प्रत्यक्षकारणचक्षुःसंयुक्तमवयवादिः सत्त्वात् । अन्यथा घट्युक्तकारणप्रत्यक्ष-
त्वाऽपचितिरिति बहुव्याकोपः । अधिभरणं साशक्तकरोमिति मार्बजनीनप्रतीनेषु ।
प्रतीनेः पदायांऽप्यधस्त्वे व्यवहारमात्रोच्छेदाऽपचितिः । "क्रिया भानेयं" इति भाष्य-

परोक्ष

यत्तु परोक्षत्वं च वस्तुभिन्नकृतत्वम् । अत एव चैत्रयमक्षं चैत्रेण गमने कृतेऽपि
'मंत्रो जगाम' इति चैत्रोपयोगस्योपपत्तिः । स्वकृतं जगामस्य चित्तविभेदादिना परो-
क्ष्येऽपि 'स्यर्थं जगाम' इति ॥ प्रयोग इति तन्नामाहं पराचेति प्रयोगानुपपत्तेः । अ-
स्मत्प्रमाणानाधिकरण्य एवोक्तमनुरवधिधाने वस्तुभिन्नकृतकर्म्यवाचादिति । 'स्यर्थं ज-
गाम' इत्यस्य प्रथमान्तप्रयोगस्य तु नापत्तिः । शेषत्वाभावात् ।

मतान्तरमाह—
• व्यापारेति • । वेदव्यापनप्रत्यक्षत्वेऽपि मानुरवधिरित्याह—
• अपचितिः • ।

• कपलद्वीति • । स्वकृतं क्रियायाः स्वीयप्रत्यक्षविरहत्वमन्ववादिति भावः ।

प्रत्यक्षत्वादिति चेत् ? असद्गतमेव । 'व्यासद्वादिना स्वध्यापारस्य परोक्षत्वापपादनेऽपि, बहुतरमनःप्रणिधानसाध्यशास्त्रार्थनिर्णयजनक-
शब्दरचनात्मके अन्येऽनद्यतनत्वाऽतीतत्वयोर्विस्तारक्रियायामसत्त्वेन

दर्पणः

स्यापि इयं सावयवपञ्चादर्थरूपेत्यर्थोऽत्र तद्विरोधः । सदमतां तेषामित्यस्य विद्यमा-
नाविद्यमानावयवरूपाणामित्यर्थान् समूहात्मकक्रियायाः पारोक्ष्यप्रतिपादनपरत्वाच्च
हरिवाक्यविरोधोऽपि । अन्यथा क्रिया सदसद्रूपेति वदतोऽव्याघात स्पष्ट एव ।

कालस्य प्रत्यक्षत्वामायेन तदनुवादकमाप्योपपन्नोऽप्यन्यासोऽपि नावयवानां पारो-
क्ष्योपपादकः । प्रकृतः कर्मित्यत्राप्यवयववातीतत्वमादायैव प्रयोगोपपत्तौ समुदायाती-
तत्वारोपे मानाभावेन तद्वृष्टान्तासङ्गतिश्च । दार्ष्टान्तिकेष्ववयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्य-
क्षत्वमारोप्य पूर्वपक्षस्य निर्दोषत्वापादनमपि स्वाग्रहमूलकमेव । अत एव भाष्ये 'पश्य
मृगो धावति' इत्यनेन लौकिकविषयताशास्त्रार्थकदृष्टिकर्मत्वं धावतेः प्रतिपादितम् ।
कथमन्यथा आगारान्तरस्थितस्य न तादृशप्रयोगः । मृगकर्तृकधावने ज्ञानविषयत्व-
रूपज्ञानकर्मत्वाऽथाधात् ॥ धावतेः संयोगरूपफलार्थकत्वं व्यापारवाचकत्वाभावाद्धा-
तुत्वप्रमङ्गलम् । स्वजनकव्यापारगतपौर्वापर्यारोपेण क्रियात्वोपपादने चाप्रत्यक्षत्वापत्ति-
स्तद्वन्वयेति न किञ्चिदेतन् । तस्मात् पूर्वोक्तमतमेव निरायाधमिति ॥

व्यासद्वादिनेति । यथा—'मत्तोऽहं किल विललाप' इत्यत्र मदादिना मनोऽ-
परीक्षा

उपपादनेऽपीति । बहुतरमनःप्रणिधानमाध्यं किं अन्यरचनात्मकक्रियायाः इति शेषः ।

अत्रेदं बोध्यम्—प्रागुक्तमतयोः व्यापाराविष्टानामिति मतमेव युक्तमिति प्रति-
भाति । क्रियावयवानामपि सावयवप्रमातेषामपि समूहस्त्वत्वात्सदोऽपि क्रिया प्ररोक्ष्यैव ।
एवं चेन्निर्वाणं सदस्तुपाहकरणेन क्रियायाः सदमदस्तुस्यावास्तेन प्रत्यक्षस्य ॥ प्रम-
क्तिः । तदुक्तं हरिणा—

प्रमात्सदमतां तेषामात्मनां न समूहिनः ।

सदस्तुविपर्ययान्ति सम्बन्धं चक्षुरादिभिः ॥ इति

अत एव भाष्ये—अत्यन्तापरदृष्टेस्तथात्यन्तपदम्भारस्यमङ्गतिरिति । न च
'पश्य मृगो धावति' इत्यस्य प्रयोगस्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र हेतुं ज्ञान-
सामान्यार्थत्वान् । एवमधिप्रथमं साक्षात्करोमोत्यन्यापि यथा कथञ्चिदुपपत्तिः धार्या ।
अत एवागारान्तःस्थितयोरैकस्य परं प्रति शुरविशेषादिजन्यतद्व्यग्रगानन्तरं मृग-
कर्तृकगमनानुमानानन्तरं 'पश्य मृगो धावति' इति प्रयोगस्याप्युपपत्तिरिति । विद्य
यामन्तरं पारोक्ष्यादि न लिट् प्रयोगे नियामकम् । किन्तुविश्रान्तिवन्धनमन एव 'अध्या-
मन् सर्वतुमुत्थामयोऽप्याम्' इति लट्प्रयोगस्योपपत्तिः । एवं च 'ज्यानेने किरणान्ती-
मुदपन' इति प्रयोगस्यापि शीघ्रानायामनिवन्धनप्रतीतिरप्यभूतानद्यतनत्वविश-
क्षाया एव मृगमहादेन करिष्यामि यत्र मयाऽपि साक्षात्कर्तुंमत्तस्यमिति ज्ञानात्प्र-
पारोक्ष्यविश्रयाश्च मन्भ्राष्ट्रि उपपत्तिरिति मायुष्यमेव । एवमत्यन्तापरदोऽपि लिट्
भरति । 'अत्यन्तापरदोऽपि लिट् वक्तव्य' इति वचनात् । यथा कचित्पुराणे च त्रं प्रत्युक्तं
'मया कलिद्वे दृष्टोऽसि' तत्र गन्ता तु पुनः संस्कारयोगो भवति ।

तत्त्वञ्च-वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयोत्पत्तिमत्त्वम् ।

लेटोऽर्थमाह-विध्यादाविति* ॥ “लिङ्गर्थे लेट्” (पा०सू०३।४।७)
इति सूत्रात् । लिङ्गर्थश्च विध्यादिरिति वक्ष्यते । लोट्त्वर्थमाह-

दण्यः

ननु ‘अहमेकः प्रथममासं वर्त्तामि भविष्यामि च’ इत्यत्र धात्वर्थसत्तायां वर्त्तमान-
प्रागभावप्रतियोगित्वस्य भविष्यत्वस्य बाधात्तदर्थकान्नाभविष्यदर्थकप्रत्ययाप्रमत्तिरत
आह-तत्त्वञ्चेति* । वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिरूपमयवत्त्वमिति पाठः । तथाच
तदर्थव्यापाराधिकरणस्य काल्पन्यानित्यराजक्रियाऽऽद्यात्मरूप्योक्तभविष्यत्त्वान् तदा-
दायैव लुडुपत्तिरिति वयाधुतायांनुमारिणः ॥

अन्ये तु-ननु येषां मते नश्यत्वादिधातूनां नाशमाप्रमथंस्तेषां भविष्यत्वस्य वर्त्त-
मानप्रागभावप्रतियोगित्वमत्वे द्वो भाविनाशकेः परश्चो नृद्ध्यतीति प्रयोगापत्तिः ।
वर्त्तमाननाशप्रागभावप्रतियोगिनि तत्राग्रे परद्वस्तनकालवृत्तित्वसत्त्वात् ।

नच परद्वस्तनकालस्य भविष्यत्वघटकप्रागभावेऽन्वयाभ्युपगमान् तस्य च तत्प्रा-
गभावे बाधाभोक्तप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति द्वोभाविनाशकेऽपि द्वो
नृद्ध्यतीति प्रयोगाऽनुपपत्तिः । तत्रानाप्रागभावे श्यस्तनकालसम्यन्वयाधादत आह-
तत्त्वञ्चेति । अत्र ममवपदोपादानं कालो लडाचर्य इत्यभिप्रेत्य, न तु तस्य लक्षणे
निर्देशः, प्रयोजनाभावाद् विद्यमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वस्यैव सम्यक्त्वात् ।
यत्र तत्पत्तिरेव धात्वर्थस्तत्र तदुपरितमेव सन्निरंक्तव्यम् । अन्ययोत्पत्तेर्द्वेषा मान-
प्रमद्गान् । एवद्योक्तस्यैव भविष्यत्वघटकोत्पत्तौ परद्वस्तनकालवृत्तित्वबाधाभोक्तप्र-
योगापत्तिरित्यथमवतारयन्ति ।

अग्रेदमवपेयम्-इहाद्य षटो भविष्यतीत्यादौ देशकालविनैपादेरधिकरणत्वेन
धात्वर्थयोत्पत्तारैवाऽन्वयः । ननु भविष्यत्वघटकप्रागभावे उत्पत्तिमति वा, तथा सति

परीक्षा

दिता । एवं धानघवनस्यविशिष्टभविष्यत्ववत्यपि यदा भविष्यत्वमाप्रविरभाः तदा
लुडु भवतीति वाच्यम् । पूर्वोक्तान्निष्ठभविष्यत्वघटितं क्रियानिष्ठं भविष्यत्वमाह-
तरयं पंति । ननु यथा यत्किञ्चिन् क्रियायामनीतायामपि यत्किञ्चिदपीपरिवर्तनादि-
क्रियामत्वकाले पचतीति प्रयोगो भवति, तथा तस्मिन्काले यत्किञ्चिन् क्रियाया भवि-
ष्यत्त्वान् पचतीति प्रयोगापत्तिः । तत्रोद्देश्यताऽच्छेदकनक्रियायात्वावच्छेदेन भविष्य-
त्वस्यान्यय उपेयत इति वाच्यम् । तथा सति कदापि पचतीति न स्यात् । कस्मि-
न्नपि काले विश्लिष्यन्तुः कल्प्यापारमामान्यप्रागभावामस्यात् । न च प्रवृत्तावस्थावच्छे-
देन तादृशमभविष्यत्वस्यान्यवर्षे स्वीकुर्म इति वाच्यम् । उद्देश्यताऽच्छेदकस्य प्रवृत्ता-
वस्थाव्यवसादादनुत्पत्तिः । एतादृशे विषये धानोन्नाहनेऽप्ये लक्षणायां ॥ एतद्व्यवसा-
यरूपदोषप्रयोजिकेति चेत् ? न । पचतीत्यादौ नक्तपाकताम्यवच्छेदानुसमभिव्याहने
लडादिप्रत्ययेन भविष्यत्वप्रकारकतावद्बोधे जननाये नक्तपाकोपाद्यप्यारारविनेष्यक-
वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वप्रकारकं ज्ञानं महकारिवारणमिति स्वीकारात् । यदा तु
आद्यप्यपारनागेऽपि तत्र वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वप्रमः, तदा पचतीति प्रयोगो
भवत्येवेति ।

दर्पणः

पेण स्वर्गत्वादिना स्वर्गसाधनताज्ञानं तथा वाच्यम् । तथाच तेन रूपेणेष्टसाधनत्वस्य श्रुतेरनवगमाद्विधवाक्यात् कथं प्रवर्तकज्ञाननिर्वाह इति विभाव्यते; तर्हीष्टतावच्छेदकत्वेन स्वर्गत्वादीननुगमप्य तदवच्छिन्नसाधनत्वे विधेः शक्तिरूपगन्तव्या, एवञ्च न विधेर्नानार्थत्वमपि । तदादिवत् । इष्टताऽवच्छेदकत्वस्योपलक्षणत्वोपगमाच्च न स्वर्गत्वादीनां तद्रूपेण भानापत्तिः ।

अथ 'स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत' इत्यत्र श्रुत्या स्वर्गसाधनत्वं ज्योतिष्टोमे शोधनीयम् । तच्च न सम्भवति । वाजपेयादपि स्वर्गोत्पत्तेर्व्यभिचाराद्, वैजात्यस्य चोत्तरकालकल्पस्येन पूर्वमनुपस्थितत्वादिति चेद् ? न । घटं द्रव्यत्वेनैव जानातीत्यादौ घटत्वोपलक्षितव्यक्तिविशेष्यकद्रव्यस्वप्रकारकज्ञानाऽवगमवत् स्वर्गत्वाश्रयत्यकिञ्चिद्व्यक्तिसमानाधिकरणाऽभावाऽप्रतियागित्वमेव श्रुत्या यागेऽवगम्यते, अथवा दागाऽनुत्तरकालाऽश्रुतित्वमेव स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येनेति न कश्चिदोपः । अत एव साध्येष्टकत्वस्य विध्यर्थत्वमामनन्ति । अन्यथासिद्धत्वं ॥ विधेः प्रवृत्तित्वात्प्यंक्त्वाऽवधारणादुत्तरकालकल्प्यम् ।

इत्यत्र ग्रहणधादादौ नित्यत्वनेमित्तिकत्वयोरिव नित्यधादसन्ध्यादौ नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात्लाघवाद्वात्रिमग्रन्यायेन ।

इषादहरहः धादं पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ।

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितवताः ।

विधृतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥

परीक्षा

इति वाक्यात्स्वर्गकामपदोपस्थाप्यस्य स्वर्गकामनावत् उपस्थितौ स्वर्गोद्वेगस्य लाभः न च इच्छाविषयत्वमरुमामान्यधर्मावच्छिन्नसाधनताज्ञानमात्रेण प्रवृत्तिर्न भवति, किन्तु स्वर्गत्वादिरूपविशेषधर्मावच्छिन्नसाधनताज्ञानादेषेति, तत्तद्वर्मावच्छिन्नसाधनत्वं विध्यर्थ इति वक्तव्यम् । तच्च श्रुतिवाक्याश्रयगम्यते इति कथं प्रवर्तकज्ञाननिर्वाह इति वाच्यम् । इष्टतावच्छेदकत्वेन स्वर्गत्वादीनामनुगतनोपलक्षणीभूतस्येष्टतावच्छेदकस्यैकस्येन शक्तेरैक्यं; शक्यतावच्छेदकं च स्वर्गत्वावच्छिन्नसाधनत्वमेवेति विधिववाक्यास्य लाभान् । ननु 'स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत' इति वाक्याज्योतिष्टोमे स्वर्गत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितशरणतावाच्या, सा न सम्भवति । वाजपेयादपि स्वर्गोत्पत्तेः प्रत्येकं व्यभिचारात्स्वर्गनिवृत्ततद्वर्मावच्छिन्नसाधनता च वक्तुमशक्या । तत्तद्वर्मास्य पूर्वमनुपस्थितत्वादिति चेद् ? न स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येन कार्यत्वोपगमस्य श्रुतिवाक्यात्करणान् । 'घटं नीलं जानाति' इतिवाक्यात्स्वपञ्चमामानाधिकरण्येन नीलाभेदानविरयन्त्वलाभात् । इत्थं च यत्र स्वर्गकामादिपदमभिध्याहारस्तत्र स्वर्गविशेषसाधनत्वं कल्प्यते । यत्र तु न तत्तत्समभिव्याहारस्तत्र 'अहरहः सन्ध्यामुपासते' 'अहरहः धादमुपासते' इत्यादौ अर्थवादावाक्योरस्मितपल्लवसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वं स्वाकार्यम् । रात्रिमग्रन्यायात् । अथवाद्वाक्यं तु—

इषादहरहः धादं पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ।

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितवताः ।

विधृतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् । इति ।

दर्पणः

इत्याद्यर्थवादीपत्तिपितृवृत्तिवसल्लोकावाप्त्यादिकमेव फलं कल्प्यते । यद्यप्यन्यत्र समवायघटितसामानाधिकरण्येनैव यागस्वर्गयोः कार्यकारणभावः क्लृप्तः, तथाप्युक्तवाक्यप्रामाण्याच्छ्राद्धपितृवृत्त्योर्द्वैतत्वसमवायघटितसामानाधिकरण्येन कल्पनीयः । कर्तृनिष्ठाऽदृष्टस्य तु न पितृवृत्तिजनकत्वम् । व्यधिकरणत्वात् । श्राद्धानन्तरकृतकर्मनाशाजलस्पृशादिनातन्नाशेन पित्रादिस्वर्गाऽनापत्तेश्च । पितॄणां मुक्तत्वेऽनुष्ठातव्येव तत्कल्पयताम् । अत एव शास्त्राऽऽदेशितं फलमनुष्ठातरीत्युत्सर्गं इति वृद्धाः ।

एतत् पुरुषार्थदुःखप्रागभावः, प्रत्यवायाऽनुत्पादो वा तथा कल्पनीयः । तत्साधनत्वं च योगक्षेमसाधारणम् । नित्ये कृते प्रत्यवायाऽनुत्पादनियमात् । तत्सत्ये दुःखप्रागभावाऽवश्यम्भावाच्च । तथा च “सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात् तथा भूतोपदेशात्” इति सर्वशक्त्यधिकरणपूर्वपक्षसूत्रपुरुषार्थस्य भाष्यस्योभयत्र तौल्येन यथा कास्यं फलापालं तथा नित्यमपीति व्याख्यातं भादृष्टैः ।

नन्विष्टसाधनत्वस्य विषयर्थस्य साधनत्वस्याऽऽख्यातेनाऽभिधानाज्ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र तृतीयाऽनुपपत्तिरिति चेद् ? न । इत्थं कारकमिति पक्षे शङ्काऽनवकाशात् । शक्तिः कारकमिति पक्षेऽपि अज्यर्थं व्यापारनिष्ठभावनाभाष्यनिर्वर्तकत्वरूपकरणत्वस्याभिधानेऽपि यागनिष्ठस्य तस्याऽभिधानेन तत्सामानाधिकरणज्योतिष्टोमपदात्तदूपपत्तेः । ‘न कलञ्जं भक्षयेत्’ इत्यादेर्निषेधविधित्वोपपत्तये ननसमभिव्याहारे विधेरनिष्टसाधनत्वे शक्तिरपगमस्तथा । तस्याऽपि धात्वर्थेऽन्वयः । नन् तात्पर्यं ग्राहकः । कलञ्जकर्मकभक्षणमनिष्टसाधनमिति बोधः ।

यद्वा ननार्थाभावविशेष्यक एव बोधः । नन विधेरनिष्टत्वात्पर्यकत्वावधारणात् । तेन च स्वप्रतियोगिन्यमिष्टसाधनत्वात्तेषां च ततो निवृत्त्युपपत्तिरिति भावः । बलवदनिष्ठाजनक इष्टसाधने चन्द्रमण्डलानयने बलवदनिष्ठाननुबन्धिनि साध्ये निष्फले, त्विरूपेष्टसाधने कृतिसाध्यमनुविपसंपृक्ताऽन्नभोजने च प्रवृत्त्यदर्शनात् । प्रवर्तकज्ञाने विषयता-

परीक्षा

नित्यत्वस्य काश्यदेन विरोधाच्च नित्यस्य फलविशेषसाधनत्वकल्पनमिति तु वाच्यम् । तयोरविरोधस्य कल्पनात् । ननु यागस्येच्छाविशेषरूपस्य सुखविशेषरूपस्यर्गं प्रति समवायघटितसामानाधिकरण्यात् ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इत्यत्र भवतु स्वर्गसाधनत्वम् ‘अहरहः श्राद्धस्य तु कर्मविशेषरूपस्य पुत्रसमयेतस्य पितृप्राप्तिसाधनत्वं च सम्भवति ; व्यधिकरणत्वादिति चेद् ? न । एतादृशे विषये स्वसाध्यकत्वमुद्देश्यत्वसम्बन्धस्य कारणतावच्छेदकत्वकल्पनात् । पितॄणां मुक्तत्वे च कर्मानुष्ठातरेव तत्फलम् ।

यद्वा—नित्यसन्ध्यावन्दनकर्मणः प्रत्यवायानुत्पाद एव फलमित्यस्तु । तस्य अन्यन्धनु क्षेमिकमस्तु । न च ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इत्यत्र स्वर्गविशेषजनकत्वस्याख्यातेन प्रतिपादनात् तृतीयाया अनुपपत्तिरिति वाच्यम् । फलनिष्ठं यद्भावनाभाष्यनियतकृत्वरूपं पारिभाषिकं करणत्वं तस्याख्यातेनानभिधानेन कर्तृयोपपत्तेः । नन्विष्टसाधनत्वस्यैव विषयर्थेन भूममभिव्याहारे ‘न कलञ्जं भक्षयेत्, नागम्यां गच्छेत्’ इत्यादावनुपपत्तिः । धात्वर्थेऽप्यपारं इष्टसाधनत्वस्यावाधादिति चेद् ? न । एतादृशे विषयेऽनिष्टसाधनत्वस्य स्वलक्षणया विषयत्वात् । ननस्तात्पर्यग्राहकत्वकल्प-

यद्यप्येतत् कृतिसाध्यत्वस्यापि तज्ज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वात्,
तथापि यागादौ सर्वत्र तल्लोकत एव भवगम्यत इत्यन्यलभ्यत्वात्

दर्पणः

वच्छेदककोटी तेषां निवेशस्याऽवश्यकतया विधिवाच्यत्वं ध्युतेः प्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं-
भावश्यकमिति नैयायिकमतं निराकर्तुंमात्रहृते—यद्यपीति ॥ *एतत्* प्रवर्तकज्ञान-
विषयताऽवच्छेदकत्वम् । तत्सत्त्वे युक्तिमाह—*तज्ज्ञानस्येति* ॥ कृत्यप्राप्त्येऽपि
तज्ज्ञानात् प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः । निराचष्टे—*तथापीति* ।

लोकृत एवेति । लौकिकप्रमाणादेवेत्यर्थः । 'अनन्यलभ्यो हि शब्दाऽर्थ' इति
न्यायादिति भावः । वस्तुतस्तु उक्तन्यायस्य पदान्तरलभ्यैव शक्तिरन्यथा कस्यापि
पदस्य शक्तिर्न सिध्येत् । सर्वस्यापि शब्दातिरिक्तप्रमाणगम्यत्वात् । किञ्च-इष्टसाधन-
त्वादीनां स्वातन्त्र्येण यदि शक्यत्वं स्यात् ; तदा स्यादप्युक्तरीतिर्निरारुणक्षमा, कि-
न्तु प्रवर्तकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वबोधलक्षणात्प्रतीतेषु तेषु सा । उपलक्षणस्य च कृति-
साध्यत्वमाधारणतया सत्रापि सिध्यतीति शक्तिः केन प्रतिषेद्येति सन्त एवाऽधारयन्तु ।

यत्तु—कृतिसाध्यत्वे वेदादिवगतेऽवशकस्य यागादौ प्रवृत्त्यनुदयात् मईशविशिष्ट-
तज्ज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वं वाच्यम् । तस्य च यागो मईशकृतिसाध्यो, मईशकृतिसाध्यत्व-
विरोधिधर्मोऽनधिकरणत्वाम्मईशकृतिसाध्यपाकवदित्यनुमानेनैवाऽयमाश्रयस्य शक्यत्व-
मित्याशय इति । तत्र । इष्टसाधनताज्ञानस्याऽपि मईशविषयकत्वैव प्रवर्तकतया तस्य
विधिवाक्यादलाभेनेष्टसाधनस्य शक्यत्वभ्युपगमेऽपि प्रवर्तकत्वानुपपत्तेरपरिहारात् ।

यदि तु प्रतिपुष्टविधेरावृत्त्या बोधकत्वात्तेनैव तत्पुष्टयोदेषसाधनताबोधकत्वात्प्रव-
र्तकत्वोपपत्तौ नानुमानावगमकत्वमिति विभाव्यते; तदा कृतिसाध्यत्वेऽपि तुल्यमिति
बलवदनिष्टाऽनुबन्धिस्त्वस्य विध्यशक्यत्वे "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यत्र भक्षयेदि-
त्यस्य भक्षणेऽनिष्टसाधनत्वाबोधकतया निषेधविधित्वानुपपत्तिरिति तत्रापि विधिश-
क्तिरभ्युपया । अनिष्टे बलवत्त्वं चैष्टोत्पत्तिनान्तरीयरुद्रुखातिरिक्तत्वम् । तेन नाऽऽया-
ससाध्ये कर्मणि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । 'कष्टकर्म' इति न्यायेन मुष्मताग्रजनकर्मोऽममराच
नोक्तार्थस्य सिद्धिः । यदि च कदाचित्कर्मभ्रष्टवदेष्टोत्पत्त्यनान्तरीयरुद्रुत्त्वमेव तदाध्यम् ।

एतेन बलवदनिष्टाऽनुबन्धिस्त्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वमेव न यद्वायाससाध्ये कर्मणि
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । बहुतरुद्रुक्ष्मस्य तत्र जायमानत्वादल्पपदुःखस्यापि कृतश्चिन् बलवत्त्वेना-
नुगतबलवत्त्वस्य निर्वन्मुमनाक्यत्वाच्चेति च तस्य विधिवाक्यत्वमभावेनेति केषा-
श्चिन् प्रलपितं प्रत्युक्तम् ।

अयोक्तयुक्त्याऽनिष्टत्वेनाऽनिष्टसाधनत्वाऽभावाज्ञानस्य न प्रवर्तकत्वम्, किन्तु 'अ-
गम्यां न गच्छेत्' 'शार्कं न भुञ्जीत' इत्यादिवाक्यानां प्रामाण्योपपत्तये विशिष्य नर-
कन्यादिरूपेण तदसाधनत्वस्य तयात्वं वाच्यम् । तथाच शक्यत्वाऽऽनन्त्यं, शक्तिपहाऽ-
नुपपत्तिर्नयेति चेद् ? न । श्रेयविषयताऽवच्छेदकत्वबोधलक्षणनिरक्याद्यवच्छिन्नसाधन-

परीक्षा

नात् । इष्टसाधनताज्ञानमिव कृतिसाध्यताज्ञानमपि प्रवृत्तिजनमिति कृतिसाध्यत्व-
स्यापि विध्यर्थत्वमन्यत्वात्तद्व्यतिरेक—यद्यप्येति ॥ 'अनन्यलभ्यो हि शब्दाऽर्थ'
इति न्यायादृष्ट्येन समापत्ते—*तथाऽर्थानि* । *लोकृत एव*—*लौकिकप्रमाणादेव* ।

तच्छ्रयम् । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं च न हेतुः द्वेषाभावे-
नान्यथासिद्धत्वात् । आस्तिककामुकस्य नरकसाधनताज्ञानदशाया-

दर्शनः

तात्वावच्छिन्नाऽभावकृते तादृशाऽभावत्वेनाऽनुगते एकैव विधिप्रत्ययस्य शक्तिः ।
उपलक्षणत्वादेव च द्वेषविषयताऽवच्छेदकत्वं परित्यज्य नरकत्वाद्यवच्छिन्नाऽसाधन-
स्वमात्रं प्रतीयते । इच्चिन्व नरकसाधनत्वं, क्वचिद्दोषाऽसाधनत्वं प्रतीयते इत्यत्र
तात्पर्यमेव नियामकम् ।

नचाऽतिप्रमत्तस्योपलक्षणत्वाम्युपगमे प्रमेयत्वस्यैव तथात्वमस्तु, मान्यादिति
वाच्यम् । मुखाद्यसाधनत्वस्य विध्यर्थताविरहेण तत्साधारणप्रमेयत्वस्योपलक्षणत्वा-
सम्भवान् । अत्यन्ताऽजनकसाधारणरूपस्य कारणतावच्छेदकत्ववद् अद्विष्टसाधारणरू-
पस्यापि द्विष्टोपलक्षणताकल्पनानौचित्यात् । तात्पर्याऽभावादेव मुखाद्यसाधनताबो-
धानापत्तौ तस्य विध्यर्थत्वेऽपि न क्षतिरिति तु न युक्तम् । तथा सति तु तत्तात्प-
र्याधुनिकानां 'न भुञ्जीत' इति प्रयोगापत्तेः ।

तस्माद् द्वेषविषयतावच्छेदकत्वात्पलक्षितनरकत्वाद्यवच्छिन्नसाधनतात्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभावत्वेनानुगते तादृशाभावे विधिप्रत्ययस्य शाक्त्यरिति परिष्कृतं प्राची-
ननैयायिकमतं नव्यरीतिमलम्ब्य दूषयति—बलवदनिष्टेति* ॥ निरुक्तबलवदनिष्टाज-
नकत्वज्ञानं चेत्यर्थः ॥ *न हेतुः—न प्रवृत्तिहेतुः । क्वचिन् तथैव पाठः । तथाच न तद्विष-
यस्य विधिवाच्यत्वमिति भावः । तस्य प्रवृत्त्यजनकत्वे हेतुमाह—द्वेषाभावेनेति* ॥
मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने द्विष्टसाधनताज्ञानान् द्वेषविषये प्रवृत्तिवारणाय तद्विषयकप्र-
वृत्तिं प्रति तद्विषयकद्वेषस्य बलप्रतिकन्धकृतया प्रतिबन्धकाभावविषयावयवकलुषनि-
यतपूर्ववर्तितताकृते पाऽभावेनैवोपपत्तौ बलवदनिष्टासाधनत्वस्य न हेतुत्वम् । तेनान्य-
थासिद्धेरित्यर्थः । नव्यनव्यवयवतिरेकसहचारज्ञानस्य कारणताप्राप्त्यस्योभयत्र मान्यात्
तेनैवारूपान्यथासिद्धिर्दुर्वारेत्यत आह—आस्तिकेति* । स च परलोकाऽङ्गीकारवान् ।
तदनुकूलिकर्तुं नरकसाधनताज्ञानासम्भवात्तद्विषेपणमुपात्तम् । आस्तिकस्य नरकसाधन-
ताज्ञानेन तत्र द्वेषावश्यम्भावेन प्रवृत्त्यसम्भवादाह—कामुकेति* । तत्त्वञ्चोत्कटराग-
षत्त्वम् । रागे उत्कटरत्वं जातिविशेषो, विषयताविशेषो वा । प्रवृत्तेरित्यस्यागम्याग-
मने इत्यादिः । द्वेषाऽभावदशायामित्यनेन द्वेषमामधीवैकल्यं दर्शितम् । तच्च विषय-
तया द्वेषं प्रति उत्कटेच्छासामधीविरहविशिष्टद्विष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतया तादृशासा-
मन्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकतया बोध्यम् ॥

परीक्षा

मत्र प्रमाणम्—अनुमानम् । विधिवाक्यजन्यशाब्दबोधानन्तरं यागो भर्तृतिसाध्यः,
मःकृतिं विनाऽनुपपद्यमानत्वे सति अद्विष्टसाधनत्वादित्यनुमानस्य सम्भवात् । मधुवि-
षसम्पृक्तान्नभक्षणे प्रवृत्तिवारणाय बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानमपि प्रवृत्तिवारणमिति बल-
वदनिष्टाजनकत्वमपि विध्यर्थः । नत्रममभिव्याहारे च धात्यर्थे तदभाव एव प्रतीयत
इति नैयायिकमतं निरभिनुमाह—बलवदनिष्टेति* । *अन्यथामिद्वत्त्वादिति* ।
तथा धानन्यथासिद्धत्वपटितकारणत्वं न सम्भवतीति भावः । व्यापकत्वांशभावाद्पि
तस्य कारणत्वं सम्भवतीत्याह—आस्तिकेति* ।

दूषेण.

इति लाघवम् । तादृशप्रवृत्तिसामग्रीकाले पाकविशेष्यकृतिसामाध्यत्वप्रकारकनिर्णय-
स्याऽऽवश्यकरत्वेन, तस्य च स्वरूपसत एवोक्तज्ञानाऽभावमानसे बलप्रतिबन्धकत-
यैवोपपत्तेः ।

भवन्मते तादृशमानसे तादृशप्रवृत्तिसामग्र्याः, प्रतिबन्धकत्वरूपनेन गौरवं
स्पष्टमेव । पूर्वमप्रामाण्यविशिष्टपाकविशेष्यकृतिसामाध्यत्वप्रकारकज्ञानवानहमिति मा-
नसे पाकगोचरप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाऽकल्पनेनापि लाघवम् । तादृशविशिष्ट-
द्विषयितानालिमानससामग्रीकाले अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितोक्तज्ञानस्यावश्यकरत्वेना-
प्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितपाकादिविशेष्यकृतिसामाध्यत्वप्रकारकज्ञानयदिततादृशप्रवृत्ति-
सामग्रीतादृशमानससामग्रयोर्मेलनस्यैवाऽभावात् ।

भवन्मते कृतिमाध्यत्वाभावप्रकारकपाकादिविशेष्यकज्ञानाभावयदिततादृशप्रवृ-
त्तिसामग्रीतादृशमानससामग्रयोर्मेलने बाधकाभावेन तादृशमानसे तादृशप्रवृत्तिसाम-
ग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वनीयत्वेन गौरवस्यातिस्फुटत्वादनयैव दिशानिष्टसा-
धनत्वज्ञानाभावादीनामपि हेतुना निरसनीयेत्याहुः ।

गुरवस्तु-नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः; क्षणिकनयावगते यागे तस्य बोधयितुमशक्यत्वा-
देवं परम्परासाधनत्वमपि । तथा द्वाराऽनुपस्थितेः शाब्दबोधप्रयोजकान्वयप्रयोजक-

परीक्षा

अत्रेदम्बोधयम्-उक्तरीत्या बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावेऽपि
कृतिमाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वमावश्यकम् । कृत्यसाध्ये वृष्ट्यादी प्रवृत्त्यदर्शानात् । न च
कृत्यमाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकतया तदभावस्यावश्यकत्वस्यनियतपूर्वत्वेन तन्मि-
ष्टान्य कृतिसामाध्यताज्ञानान्यथासिद्धस्य सम्भवेन न कारणत्वमिति वाच्यम् । कृतिसा-
ध्यताज्ञानान्यतादृशावामधिकृत्य सामाध्यताज्ञानाभावस्य सत्त्वेन तदा प्रवृत्तिः स्याद्,
अतः कृतिमाध्यताज्ञानस्य कारणताया लावश्यकत्वात् । एवञ्च कृत्यसाध्यज्ञानादीनां
कारणीभूतज्ञानप्रतिबन्धकत्वमेव, ननु प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वमिति स्वर्गकामादिपदसम-
भिध्याहारवशात् तदर्थसमयेतत्त्वस्य कृतौ भावस्वाकारेण प्रकृतिमाध्यत्वस्याप्यन्यथा-
लाभ इति । न च यागस्येच्छाविशेषरूपस्याऽऽनुविनाशिनया कालांतरभाविस्वर्गजनक-
त्वमनुपपन्नम्, कार्यान्वयहितप्राग्क्षणावच्छेदेन कार्याधिकरणे कारणतावच्छेदकत्वमवा-
यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यागभावमत्वादिति वाच्यम् । अपूर्वद्वारा तस्य
स्वर्गप्रयोजकत्वस्य कल्पनान् । अपूर्वस्यैव स्वर्गजनकत्वमस्तु, यागस्तु पूर्वस्यावश्य-
कत्वनियतपूर्ववर्तिनः स्वर्गजनकत्वसम्भवे तद्विन्नत्वादन्यथामिदो भविष्यतीति तु
न वाच्यम् ? व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिविरहान् यागस्य स्वर्गविशेषं प्रति शा-
स्त्रबोधितकारणत्वान्यथाऽऽनुपपत्त्यामध्यऽपूर्वः कल्पने यदि यागस्य तं प्रति कारणत्वमेव
न स्यात्तदाऽपूर्वस्य सिद्धिरेव न स्यात् । न चैवमपि 'तृप्तिद्वयः पंचत' इत्यादिलौ-
किकविधिन्यत्रे तृप्त्यन्वयवहिनप्राक्क्षणावच्छेदेन तृप्तिरूपसाध्यं अधिकरणे पचिक्रियाया
अभावान् कृत्रयमित्साधनत्वस्य विध्यर्थत्वम् । अपूर्वस्य कल्पकत्वेदाभावेना-
मिद्वत्त्वादिति वाच्यम् ? एतादृशे विषये-दृष्टप्रयोजकस्यैकविध्यर्थत्वकल्पनादिति
द्वेषाभायस्य त्वावश्यकत्वमुपपत्त्यादितम् ।

दर्पणः

स्वरूपवत्त्वयोग्यतायास्तत्राभावात् । साधनतासामान्यबोधस्त्वेकविशेषबाधे तदितर-
प्रकाररूढवनियमादसम्भवदुक्तिकः । किञ्च यागो न कर्तव्यतया प्रतीयते ; काम्यादन्य-
त्काम्यान्वयवहितपूर्ववर्तिसाधनमेव कामी कर्तव्यतयाऽर्जतीत्यस्यान्यत्र क्लृप्तत्वात् ।
तस्माद् द्वारोमृतं काम्यान्वयवहितपूर्ववर्तिसाधनमपूर्वमेव कार्थ्यत्वेन शक्यम् ।

कार्थ्यत्वं च कृत्युद्देश्यत्वम् । तत्र विशेषणीभूतकृतेराश्रयविषययोराकाङ्क्षायां
विषयतया यागः साश्रयतया स्वर्गकामः सम्बद्ध्यते । मुत्रदुःखाभावादेर्लोकिप्रमाणे-
नैवापूर्वस्यापि घटेन कृत्युद्देश्यत्वबोधनादपौरुषेयं तस्मिन्नप्रामाण्यशङ्कानवकाशात्
तस्य तत्त्वम् । तथाच 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र स्वर्गकामकृत्युद्देश्यो यागविषयको
नियोग इति बोधः ।

अत्रापूर्वस्य यागविषयकृत्युद्देश्यत्वमेव यागविषयकत्वम् । यागस्य तादृश-
कृतिविषयत्वे पुरुषस्याश्रयत्वे चान्वयितावच्छेदरूपपूर्वकारणत्वम् । सैव योग्यता ;
यथा—'घटेन जलमाहर' इत्यत्र छिद्रेतरघटत्वं योग्यतावच्छेदकोपस्थितिघटेनेत्यादावर्था-
ध्याहारात् । प्रकृते चोपादानिकप्रमाणवशात्तच्छरपैव । तच्छरुत्वेवादाक्योपस्थित्या-
भ्युपगमे लक्षणोच्छेद इति न साम्प्रतम् । स्वशक्त्यान्वयबोधरूप्यैव स्वोपपादकमरूप-
पदार्थबोधनत्वोपगमात् ।

न च 'गङ्गायां धोषः' इत्यादौ गङ्गादिपदानां स्वशक्त्यान्वयबोधरूप्यं, येन तदुप-
पादकमरूपपदार्थबोधनायोपादानिकप्रमाणाश्वकाशः स्यात् । अजहत्स्वार्थलक्षणा तु
नाऽस्मिन्मतमिन्द्राः तथाच स्वार्थत्वेन कार्थ्यशेद्धा नियोज्यः ; समभिव्याहृतपदोप-
स्थापितफलाकामश्च तथेति काम्ये स्वर्गकामो नियोज्यः ।

एवञ्च वेदयोधितमपूर्वमुद्दिश्य पुरुषप्रवृत्त्युपपत्तौ नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः । इच्छा-
विषयमाधनतात्वेन तत्र शक्तौ प्रसक्तज्ञानानिर्वाहः ; स्वर्गजनकतात्वेन शक्तौ नानार्थ-
तापत्तेरिति तन्मतस्य विरूपमस्तत्वाच्च ।

अपिच नित्यैर्नमितिकर्मण्ये 'शुचिन्विकालजीविनो राहूपरागवतश्च मम सन्ध्यास्ना-
नविषयको नियोगः इति योधात्र फलाऽपेक्षा, अग्नये तु "चन्द्रसूर्य्यंघ्ने स्नायात्"
"अहरहः सन्ध्यामुपानीत" इत्यादौ फलाश्रवणादिष्यर्थबाधः प्रसज्येत ; मम तु
वैदिके कर्मणि वेदयोधितमपूर्वमुद्दिश्यैव पुरुषः प्रवर्तते । तस्यैव वेदेन पुरुषार्थत्वबोध-
नात् । काम्ये फलाऽतिरानुपगच्छियेत् । अत एव नित्येऽपि तदुद्देशेन प्रवृत्तिरप-
घते इत्याहुः ।

तदपरं न क्षमन्ते । लोके प्रसक्तत्वेन सर्वमगमनं यदिष्टमाधनत्वज्ञानं तद्विषये
इष्टमाधनत्वे विधिनाष्टिकल्पनैव विधेः प्रसक्तत्वोपपत्तौ नियोगस्य विधिवाच्यत्वे
मानाऽभावात् । वेदयोधितमपूर्वसाधनत्वानुपपत्त्या हि तत्कल्पनात् । न च तस्य
पूर्वमुपस्थितिरस्ति येन तत्र शक्तिग्रहः । एव विशेषेणोपे सामान्यज्ञानस्य तदितरप्रका-
ररूढवनियमेषु साक्षात्साधनतातिरिक्तमाधनतात्वेन बोधे बाधकाभावात् । तादृश-
साधनत्वे योग्यतावच्छेदकं च परम्परापटुक्रमपूर्वम् । तथाच स्वर्गसाधनत्वंकर्तव्यं
निर्गते शौचादानिकप्रमाणरूढादपौरुषेयतावपि न तद्वाच्यम् । अपूर्वाऽनुपस्थितौ
परम्परासाधनत्वमपि कथं वेदो बोधयेदिति स्वनुपस्थितेऽप्युं कथं शक्तिग्रह इत्यनेन
मुण्ययोगधमम् ।

दर्पणः

पुं काभ्याऽऽज्यवहितपूर्वसाधनं कामा कर्तव्यतयाऽवैतीत्यपि न, काम्यमाध-
नताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वाच्च तु तत्राज्यवहितत्वनिवेशोऽपि, गौरवान्मानाऽभावाच्च ।
दृश्यते च मृत्प्राथम्यस्तत्प्रयोजकं जलाहरणादी प्रवृत्तिः । इष्टसाधनत्वे यथा शक्तिप्र-
हस्तयोक्तम् । अपूर्वस्याशास्यत्वेऽपि यथा नित्यनैमित्तिके प्रवृत्तिस्तथोपपादितम् । ७

प्रत्युत तत्र तत्रैव सा दुरुपपादा । निष्फलत्वात् । दुःखेऽप्यलत्वाच्च । प्रवृत्तिमात्र
इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् । प्रवृत्तिविषयमाध्यतये सतीष्ट्यरूपसाध्यत्वम-
पि नाऽपूर्वस्य, येन तदुद्देशेनापि प्रवृत्तिः सम्भाव्येत । निष्फलतयावगते प्रवृत्तिस्तु श्रु-
तिसहस्रेणाप्युत्पादयितुमशक्येति वेदयोधितत्वात्त्रित्यं प्रवृत्तिरिति छात्रप्रनारणामात्रम् ।

अत एव 'यज्ञो दानं तपः कर्म' इत्यादिनाऽनिर्दिष्टोऽपि प्रत्ययापरीहारः स्वर्गा-
दिफलमनुद्दिश्य क्रियमाणानामेषां फलं भवतोत्पत्त्यर्थकेनाऽष्टादशाध्याये भगवद्गीतासु
पाठनत्वमुक्तम् । किञ्च एवेतेत्यादिलौकिकविधेरिष्टसाधनत्वबोधकत्वेन प्रवर्तकत्ववद्
बैदिकविधेरपि तच्छ्रुतस्यैव प्रवर्तकत्वज्ञाननिर्वाहे तस्यानुपस्थितार्थं शक्तिरूपेण
निष्प्रमाणकमेवेति ।

परं तु-लिङादिभ्रमणैऽथ मां प्रेरयतीति नियमेन प्रतीनेरभिधानामकः प्रेरणापरप-
प्यायो व्यापारो लिङ्गादिवाच्यः । सा च लिङ्गसंख्यानन्वयित्याद् व्यापारपदेन प्रव-
र्तकनिष्टत्वात् प्रवर्तनापदेन च व्यवहियते । प्रेरणात्वेन तस्याः त्रिविधत्वमपि शक्य-
ताऽच्छेदकं च प्रेष्यादिधात्वर्थतायच्छेदकतया सिद्धं प्रेरणात्वमक्षणोपाधिः ।

स च व्यापारः सम्मबालोके प्रवर्तकपुरपनिष्ठोऽभिप्रायविशेष गूय । तत्प्रवर्तक-
त्वञ्च-लिङ्गाद्युच्चारयितुत्वम् । वेदे तु-प्रयोक्तुरमम्भवालिङ्गाद्यन्तशब्दस्वरूप एव तत्त्वे
सति स्वतन्त्रत्वम् । राजादिप्रेरितशरीरेलिङ्गाद्युच्चारयितुत्वेऽपि प्रवर्तकत्वेनाध्ययद्विष-
माणत्वात्-स्वतन्त्रेति । अद्विष्टयाऽऽशोक्त्या च तथा स्वविषये इष्टसाधनत्वानुमा-
नम् । ततश्च प्रयोज्यप्रवृत्तिः । 'शत्रून्काद्विषं भुञ्जन्' इत्यतो विषभोजने इष्टसाधनत्वान-
वगतेराशोक्तयेति । आतोक्त्यापि-—'विषं भुञ्जन् मा चास्य गृहे भुञ्जथाः'
इत्यादिकस्यापि तस्मिन्निष्टसाधनत्वाननुमानादद्विष्टेति । तत्र विषभोजनविषयकाऽ-
भिप्रायस्य तदीयद्वेषविशिष्टत्वाच्च व्यभिचारः ।

भवतु वा लिङ्गादिममभिव्याहारे व्यापारान्तरस्थाननुभवात्सर्वत्र लिङ्गाद्यन्तश-
ब्दस्वरूपेव सा । अत एव "हेतुमति च" (पा०सू० ३।१।२६) इति सूत्रे भाष्ये-लिङ्गा-
दिशब्दप्रयोगरूपप्रयोजकरुतुर्व्यापारस्य सत्त्वादित्याशयेन 'पृच्छतु मां भवान्' इत्यत्र
गिञ् कस्माच्च भवतीति प्रश्ने-अरुतुत्वादित्युत्तरम् । सक्रियप्रेरणायां गिञ्, निष्क्रि-
यप्रेरणायां लोडादि । तत्प्रयोजक इत्यत्र तत्पदेन व्यापाराविष्टः कर्तोच्यते इति तज्जाय ।

अथापि कयञ्चित् कर्ता स्यादेवमपि न दोषो लोटोक्तत्वान्; प्रेषणस्य गिञ् च भ-
विष्यतीत्युक्तम् । तत आहत्यैव प्रेरणाया विषयत्वं लभ्यते । "विधिनिमन्त्र" इति
सूत्रभाष्येऽपि विधिः प्रेरणमित्युक्तेश्च । तस्मान्नेष्टसाधनत्वादि विषयः ।

त्रिषेदं ते इष्टसाधनं, तस्मात् त्वं कुर्विति स्वारसिकव्यवहारादपि न तस्य विष्य-
धत्वं, पौनहस्यपापतेः । पौनहस्यस्य सर्वथेष्टसाधनत्वबोधनतात्पर्यं कर्मण्येऽपि तस्मादि-
त्यम्यानन्वयापत्तेरपेत्वाहुः । तच्च-प्रायशो मह्यमताऽनुवाद एव । यतो मह्यमने लिङ्-
योभिप्रायो व्यापारः । स च लोके प्रयोक्तुपुरपनिष्ठोऽभिप्रायविशेष प्रेरत्यादि प्रा-

दर्पणः

ग्वन् । वेदे त्वन्यस्याऽमन्मवाहित्वाद्यन्तशब्दनिष्ठ एव सः, सम्भवेतश्चात एव सा शाब्दी भावनेति व्यवहियते ।

भावनायाः शब्दार्थभेदेन द्वैविध्यादाख्यातवाच्याऽऽर्थीति व्यवहियते । भावना-
रूपेण लिङ्गशब्दभावनायाः सविषयत्वमपि भावनाया भाव्यकरणेतिकर्तव्यतारूपांश-
प्रयविशिष्टत्वादभिधामभावनायाः सविषयत्वेनागतायाः किं भावयेदिति भाव्याकाङ्क्षायां
समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्यांऽशत्रयविशिष्टा स्वविषयप्रवृत्तिरूपाख्यातवाच्यार्था-
भावना विषयत्वेनोपतिष्ठते । इयमेव साध्याकाङ्क्षेति व्यवहियते । साध्यताख्यविष-
यत्व तस्याः सविषयत्वात् ।

एवञ्च तस्याः साध्यत्वेऽप्यगते केनेति करणकाङ्क्षायां लिङ्गादिपदज्ञानं करणत्वेना-
न्येति । करणत्वं च भावनाभाष्यनिर्वर्तकत्वमेव । कुशरादेरपि पुरुषव्यापारनिर्वृत्य-
छिदा निर्वर्तकत्वेनैव करणत्वात् । इयमेव भावना करणाकाङ्क्षेत्युच्यते ।

कष्टं कर्मेति श्यावाद्युपाये द्वेषेणाऽलस्यादिना वा अप्रवर्त्तमानं पुरपं प्रति प्रशस्त-
फलवत्ताबोधनेन द्वेषाद्युपायेनाऽर्थावादावाक्यजन्या प्राशस्त्यरूपा स्तुतिः सहकारि-
कारणमितीयमितिकर्त्तव्यतेत्युच्यते । एवमार्थभावनाया अप्यशत्रयवैशिष्ट्येन तद्वगतौ
किं भावयेदित्याकाङ्क्षायां स्वर्गकामादिपदसन्निधानात् स्वर्गो भाव्यतयाऽन्येति स्वर्गो
भावयेदिति । यद्यपि स व्यापारस्यागविषयोऽपि, तथाऽपि तस्याऽमुखरूपतयाऽरू-
पायत्वेन करणत्वेनैवोपस्थित्या च न भाव्यत्वम् ।

अत एव तत्समानाधिकरणज्योतिष्टोमादिपदात्तुतीया । केनेत्याकाङ्क्षायां यागः
करणत्वेनान्येति । करणत्वं तूक्तमेव । सहकार्याकाङ्क्षारूपे कथं भावाकाङ्क्षायां च 'स-
मिधो यजति' इत्यादिवाक्यावगतसामिप्राप्तकृत्यामादिक्रियाज्ञातमितिकर्त्तव्यतयाऽन्ये-
तीत्यधिकमन्यतोऽवधार्यम् । तदुक्तम्—

अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङ्गादयः ।

धार्तात्मभावना त्वन्या सा चाख्यातस्य गोचरः ॥

लिङ्गोऽभिधा सैत्र च शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरप्रवृत्तिः ।

सम्यन्धयोपः करणं तदीयं प्रतोचना चाऽङ्गतया प्रयुज्यते ॥ इति ॥

उक्तोऽर्थः । तत्र पूर्वोक्तमने अष्टमतादियान् विशेषो—यद्गृहमनेऽभिधाख्यो वैदि-
कलिङ्गयो व्यापारः शब्दममयेतस्तदतिरिक्तः । तस्मिन्नु लिङ्गाद्यन्तशब्दात्मक एव
लोऽत्रेदसाधारणद्वय । सविषयकत्वं तु मतइयेऽप्यविशिष्टमिति ॥

अत्र यदन्ति—अभिधा लिङ्गादिनिरूपिता शक्तिरेव, न तु तदतिरिक्तः कश्चन शब्द-
ममयेतो व्यापारः । मानाऽभावात् ; विधेः प्रवर्त्तकत्वस्य पूर्वश्रुतपादनात् तदनुपपत्तेर-
प्यभावात् । अन्वया स्पन्दाऽतिरिक्तः शब्दममयेत एको व्यापारः कल्पनीयः । तस्य
च स्वप्रवृत्तौ परवृत्तौ वा कारणत्वेनाऽकृतस्य तत्त्वेन कारणत्वम् । प्रवर्त्तनात्त्वेन पर-
निष्ठव्यापारबोधकत्वेन कृतस्य शब्दस्य स्वनिष्ठव्यापारबोधकत्वं सविषयकत्वं च
कल्पनीयमिति गारवस्य स्फुटत्वाच्च ।

प्रेरणाया विषयस्येऽपि सामान्यस्य विशेषे पर्यवसानात् कोऽसौ व्यापार इति
विशेषगणनेरगायां, समोहितमाधनस्यमेव स इत्येव वस्तुमुच्यते । लिङ्गन्तर्द्वयकत्वं
विना प्रवर्त्तनरस्यैवाम्मवात् । प्रेरणाविषयः शक इति बोधस्येदमाधनशकविषय-

दर्पणः

कस्य प्रवर्तकत्वं लोकविरुद्धमेव । न एतद्वागमसहस्रपेरितोऽपि स्वैष्टसाधनत्वमज्ञात्या प्रवर्तते कश्चिदित्यपि सर्वसिद्धमेव मस्यकरणस्य स्वनिष्टव्यापारद्वारैव फलजनकत्वमिति नियमस्तु नास्त्येव । व्याप्तिज्ञानादौ व्यवभिवारात् । तस्माल्लिङ्गादिजन्यबोधविषयाऽभिधायया इष्टसाधनत्वादिज्ञाननिरपेक्षायाः प्रवर्तकत्वं नियुक्तिरुमेव ।

शब्दरूपप्रेरणावादिनाऽपि तद्विषय इष्टसाधनत्वानुमितिद्वारैवोक्तयुक्त्या प्रवर्तकत्वं वाच्यम् । तत्र वैदिकविधिस्यले न सम्भवति । “तस्यैव महाभूतस्य निघसितमेतद् यद्व्येदो यशुर्वेदः सामवेदः” इति श्रुत्युपष्टम्भेन निघसितवद्देवे तैर्जन्यत्वाऽङ्गीकारेण यथार्थज्ञानवदुच्चरितत्वरूपाऽशोकत्वरूपविशेषगवैरुपेक्षेनोक्तानुमानाप्रयुक्तेः । एवं सविषयत्वमन्यात्मविशेषगुणाऽतिरेकित्वास्तस्याः सर्वतन्त्रविरुद्धम् ।

न च प्रेरणैव स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिहेतुः । स्वतन्त्रप्रवृत्तौ व्यवभिवारात् । “सर्वं इमे स्वभूतपर्यं प्रवर्तन्ते” इति समोहितसाधनज्ञानरत्नप्रवर्तकताप्रतिपादक हेतुमति च इतिसूत्रभाष्यविरोधाच्च । “कः प्रयोज्यस्य प्रेरणयाऽर्थो यदभिप्रायेषु सञ्जते” इति तत्सूत्रस्यभाष्येण गिज्यर्थप्रेरणाया अपि स्वातन्त्र्येणाप्रवर्तकत्वबोधनाच्चेति वैदिकविधेः प्रेरणाऽर्थकत्वासम्भवेन प्रवर्तकत्वानुपपत्त्येष्टसाधनत्वाऽर्थकस्यमेवाऽङ्गीकरणीयम् ।

एवञ्च लौकिकविधेरपि तच्छब्देन प्रवर्तकत्वोपपत्तौ न तदर्थेऽपि सा । अभिप्राय एव तत्र विषय इति कल्पस्तु यद्यमाणाऽऽचार्यमतनिरासेनैव निरस्तः । “विधिः-प्रेरणम्” इति भाष्यं तु प्रेष्यते-प्रवर्तनेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रवर्तकज्ञानविषयेष्टसाधनत्वपरम् । ज्ञानस्य तद्विषयकत्वेनैव प्रवर्तकत्वात् ।

यदपि तदुपष्टम्भकतया “पृच्छतु मां भगान्” इत्यादिभाष्योपन्यसनम्, तदपि नाऽस्माकं प्रतिकूलम् । यतस्तेन प्रवर्तकज्ञानजनकत्वेन प्रवर्तनापदव्यपदेशयाया लोडाग्रन्तशब्दप्रयोगरूपायाः प्रेरणाया गिज्यर्थत्वं प्रतिपाद्यते, न विषयत्वमपि । अर्थभेदस्य दर्शितत्वात् । अकर्तृत्वादित्यनेनाऽपि गमयत्यदेर्गच्छन्तं प्रेरयतीतिवत्, पृच्छत्वित्यस्य पृच्छन्तं प्रेरयतीतिविग्रहस्याऽदर्शनेन कर्ममन्वदुधात्वर्थविषयकप्रवृत्तिजनकज्ञानाऽनुकूलायास्तस्या गिज्यर्थत्वाऽभावप्रतिपादनात् तद्विरोधाभावात् ।

अथाऽपीत्याद्युचित्स्वैच्छेदनिः । विषयप्रत्ययप्रवृत्त्यर्थस्य स्वाभाष्येन भविष्यत्तयैव प्रतीतेः । तदानीं प्रयोज्यस्य निर्व्यापारत्वेन कर्तृत्वाम्भरादेव लोडा प्रेरणस्य घात्वर्थविशेषगतयैव भानात् तद्विशेष्यतया प्रेरणविशेषायां गिज्यो दुवारंरम् लोडन्ताद्वात्पर्यविशेष्यतया प्रेरणायाः प्रतीतेः पूर्वपक्षस्यैव निर्दोषतापत्तेः । इदं ते इष्टसाधनमित्यामुक्तिस्तु सर्वथेष्टसाधनत्वबोधनपरैव । इष्टसाधनत्वस्य प्रवर्तनात्वेन विधिग्राह्यत्वमिति पक्षे पौनरस्त्यमम्भगान् । नैवापिस्मने ष्ट्यात्मरूपापारम्य पप्याद्यर्थत्वाभावेन तन्मने इष्टसाधनतात्वेनेष्टसाधनत्वस्य विषयत्वे पौनरस्त्यापादनानपरकाराच्चेति ।

यन्नुनस्तु भाष्ये यदुपु स्यन्ते प्रेरणाया विषयकत्वकथनान् प्रामाण्याल्लिङ्गाद्यन्तशब्दप्रयोगरूपाया एव तस्या विषयत्वमुचिनम् । श्रुतेस्तु “तस्मात्तन्मन्त्रं हुत क्रुष सामानि जतिः” “घाना यथापूर्वमकृषयन्” इत्यादिधुनिवचनान् पौरुषत्वमभ्युपगम्य कर्तृत्वेन योऽनेदयोस्तद्विषये इष्टसाधनत्वाऽनुमानेन विषे प्रवर्तकत्वं निर्वाहमिति सर्वं यन्नुगमिति ॥

धिकृत्य "लुट्" (पा०सू०३।१।१०) इति सूत्रान् । अत्र विद्यमानच्च-
सप्रतियोगित्वं भूतन्वम् । तच्च क्रियायां निर्वाधमिति विद्यमानेऽपि
घटे घटोऽभूदिति प्रयोगः । विद्यमानच्चसप्रतियोगी घटाभिन्नाश्रयक
उत्पत्त्याद्यनुकूलो व्यापार इति बोधः ॥

अयमुत्र संग्रहः—कालो द्विविधः । अद्यतनोऽनद्यतनश्च । आद्य-
त्रिविधः । भूतभविष्यद्वर्त्तमानभेदात् । अन्त्यो द्विविधः । भूतो
भविष्यश्च । तत्र वर्त्तमानत्वे लट् । भूतन्वमात्रे लुट् । भविष्यत्तामात्रे
लृट्, हेतुहेतुमद्भावाद्यधिकार्यविक्षायामनयोर्लृट् । अनद्यतने भूत-
त्वेन विद्यक्षिते लङ् । तत्रैव परोक्षन्वविषयायां लिट् । तादृशे
भविष्यति लुट्, इति द्रष्टव्यम् ॥

लृट्-सत्यामिति ॥ क्रियाया अतिपत्तिरतिपत्तिरस्य

द्वयं:

वियोग्युत्पत्तिरुत्वं भूतत्वम् । अत एव नाशस्य विद्यमानतादशापामपि, विनाशो घट
इति प्रयोगः । तदुत्पत्तेर्वर्त्तमाननाशप्रतियोगिरवात् । तथाच यत्रोत्पत्तिं च धारण्य-
स्तत्रोत्पत्तेर्द्वेषामानप्रसङ्गोऽस्य आह—*अप्रेति* । भूत इति सूत्रे इत्यर्थः ॥ वर्त्तमान
इत्यादि । नवोक्तदोषः । अस्मन्मते नश्यन्वादेनांशः नुल्लङ्घ्यापाराज्यं कृतया काल-
ऽन्यदस्यापि व्यापार एव स्मर्यितरवेन च तदप्रयत्नेऽन्यत्पत्तिरवेन द्वेषामानाऽन्य-
स्मवाच्य । *क्रियायामिति* । पलायनकृत्यायां सस्यामित्यर्थः । विद्यमानेऽप्युत्पत्तिना
समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यामत्वाऽऽद्यतात्पर्यकारके कालान्वयोपगमे उक्तप्रयोगानुप-
पत्तिः सूच्यते ॥

नैवादिशान्तु—उत्पत्तिपत्तिरवेन लापरादुक्तार्थं एव भूतपदस्य शक्तिः । परमनु
नश्यत्वादी नाशातिरिक्तस्य व्यापारान्तरस्याननुभवात्तत्रोत्पत्तिरिति प्रत्ययस्य लक्ष-
णावदयङ्गीत्याहुः ॥

परीक्षा

भूतयामान्य इति । एतेन परोक्षत्वानलक्ष्यवयोर्ष्ववच्छेदः । *विद्यमान इति* ।
प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणक्षणे विद्यमान इत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववन्मध्यवर्त्तितक्रियाश्रणे
पूर्वमिवाप्यसमादायापाक्षीदित्वादिप्रयोगोत्पत्तिवारणाय 'तत्तत्पञ्चजनरचरमश्रियावि-
धेन्दवस्य सादृशातोऽन्यस्य ज्ञानं कालमिति वाच्यम् । *क्रियायाम्—* धात्वर्थं क्रि-
यायाम् । एवं च 'नतो घट' इत्यादीं नाशोत्पत्त्यनुल्लङ्घ्यापारस्य धात्वर्थत्वं वाच्यम् ।
तदप्युत्पत्तौ वर्त्तमानत्वं सप्रतियोगित्वमन्यत्वाच्च इति ।

*अनयोः—भूतभविष्यतोः । *अतिपत्तिरिति* । अतिपत्तिरस्य भावमिति
पारम् । अतिपत्तिरिति च यः पत्—धातुस्तस्य सम्भावनात्वं न्यात् । यस्मिन्नेव काले
वा ययोः क्रियायोः सम्भवात्तदप्यस्मिन्नेव काले वा ययोः सम्भावने प्रयत्नम्, यत्र
वापारमिदं च साहाय्यं एव ज्ञानं धातुवाच्यम् । यत्र तु न तदा तत्रोत्पत्तिरिति
ज्ञानमन्यत्वं न च एव । यथा—'यदि क्वंयदहमत्रोत्पत्त्यनशा पुत्रस्तत्रमत्रोत्पत्त्यः' इति ।
अत्र यदि सम्भाषोऽनिर्णयं कालविधेयत्वात् । व्यापारत्वम्—द्विगोपार्थः, एवं

गम्यमानायाम्, भूते भाविनि हेतुहेतुमद्भावे सति लुडित्यर्थः । “लिङ्-
निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ” (पा०सू० ३।३।१३६) इति सूत्रात् । लिङो
निमित्तं हेतुहेतुमद्भावादि । यथा—‘सुवृष्टिश्रेदभविष्यत् सुभिक्षम-

दृषणः

भूते भाविनीति ॥ कार्यकारणभावापन्नप्रवृत्त्यर्थयोर्भूतत्वे भविष्यत्त्वे वा गम्य-
मान इत्यर्थः ॥ *हेतुहेतुमद्भावादीति* ॥ आदिना शक्त्यादिपरिग्रहः । तत्र भविष्यदर्थं
उदाहरणमाह—*सुवृष्टिश्रेदिति* ॥ अत्रैकस्यैव धातव्यस्य कर्तृरूपोपाधिभेदेन कार्य-

परीक्षा

धानिधारितकालविशेषवृत्तिभविष्यद्वंतुभूतसहस्रवर्षव्यापकजीवित्वप्रकारकसम्भावना-
परुत्तुका सत्कृत्कालकालिकभविष्यकार्यभूतशतपुत्रकर्मकोत्पत्यनुकूलफलव्यापारम-
म्भावनेति बोधः । अत्र सहस्रजीवित्वस्य कर्त्तरि बाधज्ञानमत्वे—आहार्यज्ञानात्मक-
मेव सम्भावनम्, तस्यासत्त्वे ॥ तादृशसंशयस्य तच्छाब्दबोधविषय इति बोध्यम् ।
एवं भूतेऽप्युक्तार्थे लृङ् । यथा—‘यदि पर्वताः कोमला अभविष्यन्, तदा आरण्यकं रे-
षामक्षयिष्यन्’ इति । अत्र यदि शब्दस्यातत्त्वं कालविशेषश्चार्थः लृङ् श्रुतीतत्त्वं हेतु-
हेतुमत्वप्रसक्तिसम्भावनाचार्थः । असत्त्वम्—अभावप्रतियोगित्वं तद्घटकाभावप्रति-
योगितया घातवधोऽन्येति । तत्रैवाधिरुणत्वेन प्रथमान्ताधंस्याऽप्यन्वयः । एवं च
पर्वतवृत्त्यभावप्रतियोगिहेतुभूतवर्तमानध्वंसप्रतियोगिकोमलरुत्तुं कभवनप्रसक्तिसम्भा-
वनासमानकालिकारण्यरुत्तुं ककार्यं भूतातीतव्यापारजन्यभक्षणसम्भावनाविषय इति
बोधः । यदि त्वेतादृशे विषये योग्यतानिश्चयरूपबाधकसत्त्वात् संशयसम्भव इति वि-
भाव्यते; तदा—आहार्य एव बोधः । नन्वेवं ‘वद्विना सिधति’ इति वाक्यादप्यहार्य-
बोधः स्यात्, इष्टत्वात् । अथवा यदिपद—तदापद—लिङ्ममभिहारे एवाहार्यबोधः ।
आहार्यज्ञानस्येच्छाजन्यतया वद्विकरणकसेवनज्ञानं जायतामितीच्छासत्ये तु पदार्थो-
पस्थितिमूलको मानस बोध एव वद्विना सिधतीत्यादिभ्यो भवति । एवं ‘पर्वतो यदि
निर्वद्विः स्यात्तदा, निर्धूमः स्यादित्यादितर्कस्थलेऽपि । “हेतुहेतुमतो लिङ्” इति लिङ् ।
तदर्थं च वर्तमानत्वं प्रमत्तनं च । आपाद्यव्याप्यापादकत्वज्ञानानन्तरपरंतमाननिर्-
द्वित्यमत्ताप्रमत्तनजन्यतन्वालिनिर्धूमत्वप्रमत्तनमिति बोधः । अत्राप्याहार्यबोध
एव । यदिवाहार्यशाब्दबोधो नास्तीत्येव सिद्धान्तः, तदा यत्र हेतुहेतुमद्भावे लिङ् लृङ्,
तत्रापि तत्तद्भावयवधत्पदजन्याविशुद्धल्पदार्थोपस्थितिरेव तदनन्तरं विशेष्ये विशेष-
णं, तत्रापि विशेषणान्तरमिति शीत्या मानस्यंसंशय एव स्वीकार्यः ।

रान्ये ॥ हेतुहेतुमद्भावे यत्र लिङ्, तत्र तत्समभिव्याहृतधातोस्तत्तन् क्रियाप्रमक्त्य-
भावे लक्षणादिपदमभिव्याहारस्तात्पर्यसाहचः । यथापथमतोतानागतत्वं हेतुहेतु-
मद्भावश्च लृङ्पर्यन्तस्याभावेऽन्वयः । एवं च ‘पर्वता यदि कोमला अभविष्यन्’ इत्यादी
अतीतकालमन्वन्धिषण्तर्ककोमलमवनाभावप्रयोज्य—अरण्यकं र्णशतीतव्यापार-
जन्यभक्षणाभाव इत्येवान्वयबोधः । प्रतियोगिप्रमिद्विषयौ दो द्रष्टव्या । एवमेव ‘यदि
धर्ममहत्तम्’ इत्यादावनागतकालविषयको बोधोऽभावविषयकः; तर्कस्थले ॥ पूर्वोक्त ए-
पायं इत्याहुः । तत्राभावबोधस्य वञ्चनान्पयांतिपयन्वान् चमत्कारानाधायरन्वाच ।
यत्र त्वभावबोध एव वञ्चनान्पयंम्, तत्र मन्व्येताभावबोधस्तदाह—‘यथा सुवृष्टिश्रे-

विष्यत्' । 'बहिदचेत् प्राञ्चलिष्यद् अनमपत्यत्' इत्यादौ । अत्र बह्व्यभिन्नाऽऽश्रयकप्रञ्चलनाऽनुकूलव्यापारमाश्रयप्रयुक्त-भोदनाभिन्ना-श्रयकविभिलत्यनुकूलव्यापारमाश्रय इति शाब्दबोधः । एवं रीत्या द्रष्टव्यम् । अयञ्च अर्थनिर्देश उपलक्षणम् । अर्थान्तरेऽपि बहुशो विधानदर्शनात् । प्रसिद्धत्वादेप्त्वेवार्येषु शक्तिरन्यत्र लक्षणेति मतान्तररीत्या चोक्तम् । एतेषां क्रमनियामकश्चानुबन्धक्रम एव । अत एव 'पञ्चमो

द्वयं:

कारणमाश्रयगतिरुत्तरत्र तु स्वस्वतो भिन्नयोस्तयोरिति त्रिनेपः । *व्यापारमाश्रय इति* ॥ धात्वर्थयोर्भविष्यत्त्वप्रदर्शनाय परमभावविशेष्यत्वोपेक्षार्थोक्तम् । बह्व्यभिन्नाश्रयकभावविप्रञ्चलनजन्यौदनाऽऽश्रयकविभिलत्यनुकूलव्यापार इति शाब्दबोधन्तु-चितः ॥ *प्रयोज्य इति* ॥ व्यापारमाश्रयान्वयिप्रयोज्यत्वोत्कीर्तनं च बहिप्रञ्चलनौ-दनवाक्योः काव्यकारणभावप्रदर्शनाय । यद्भावो यद्भावप्रयोज्यः स तज्जन्य इति नियमान् । तथाच प्रकृते भोदनाकाभावे बहिप्रञ्चलनाभावप्रयोज्यत्वैव्यगते उत्प्रति-योगिनोस्तयोः काव्यकारणभावः सुबोधो भवतीति भावः । एवं भूते ।

परम्येण स्मृद्गणयित्वा न चेदिदं द्वयमयोजयिष्यन् ।

सन्मिन् द्वयं रूपविधानकतत्रः पर्युः प्रजानां विक्रमोऽभविष्यन् ॥

यदि द्वयदो नाऽभविष्यदित्यादि बोध्यमित्याह—*एवं रीत्येति* ॥ *अयञ्चेति* ॥ "वर्तमाने लट्" इत्यादिनोपात्त इत्यर्थः ॥ *अर्थान्तरेऽपि* ॥ अहंप्रतिमाप्राप्तकाला-द्यर्थोपात्यर्थः । एषु—वर्तमानत्वादिषु, शक्तिः—मद्भूतरूपा पदायांतररूपा वा, अन्यत्र—अहांद्यर्थे ॥ *मतान्तररीत्या चेति* ॥ बोधकत्वमेव शक्तिरिति वदताम-स्माकं तु केषाञ्चित् प्रयोगोपाधित्वमितरेषां शक्यत्वमेवेति भावः ॥ *अनुबन्धक्रम इति* ॥ लकाराद्यनुबन्धक्रम इत्यर्थः । ननु यत्र प्रत्ययस्य विधादेरदर्शनं तत्र धोतकत्वं धाचकत्वं वेति पक्षद्वयैऽप्यनुपपत्तिः । धाचकस्य धोतकस्य वा मत्त्वेन वर्त-

परोक्ष

त्यादिना* । अत्राभावयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावप्रदर्शनं प्रतियोगिनोः प्रयोज्यप्रयोजक-भावप्रदर्शनाय कारणभावस्य काव्यभावप्रयोजकत्वात् । *अयञ्चेति* । "वर्तमाने लट्" "परोक्षे लिट्" इत्यादिनोक्तः । *अर्थान्तरेऽपि*—अहंः प्रतिमाप्राप्तकालादिषु । *एवैव* । वर्तमानत्वादिष्वेव । *शक्तिः*—मद्भूतरूपा, पदायांतररूपा वा । *मता-न्तररीत्येति* । नैवाधिकर्मांसांमकरीत्या । धृतेन बोधकत्वं शक्तिरिति वदतामस्माक-महांद्यर्थविषयेऽपि । यदि शाब्दबोधस्तद्विषयस्योऽनुभवविद्, तदा शक्तिरेव ; नोचेत्प्र-योगोपाधित्वमिति प्यनितम् । *अनुबन्धक्रम*—लकाराद्यनुबन्धक्रमः । *अत एव*—

लकार' इत्यनेन मीमांसकैर्लेट् व्यवहियत इति दिक् ॥ २३ ॥

इति श्रीकौण्डभट्टविरचिते वैयाकरणभूषणसारे
लकारविशेषार्थनिरूपणम् ॥ २ ॥

दर्पणः

मानत्वादिबोधस्त्योपपादयितुमशक्यत्वाद् अह—*दिगिति* ॥ तदर्थस्तु पदं वाचक-
मिति पथे प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया वाचकत्वं सन्नारोप्य पदशक्तिरेव व्युत्पाद्यते ।
यत्र प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वा अधूयमाणत्वं तत्र धूयमाणस्यैव तदर्थकत्वं कल्प्यते । तदाहुः—
'शिष्यमाणं लुप्यमानाऽर्थाभिधायि' इति । अत एव 'व्यतिसं, इरियान्' इत्यादी प्र-
त्ययमात्रात्प्रकृत्यर्थविषयको बोध इत्यादिः ॥ २३ ॥

॥ इति भूषणामारदर्पणे लडाद्यर्थनिर्णयः ॥ २ ॥

परीक्षा

अकाराणुयन्त्रमस्य नियामकत्वादेव । *दिगिति* ।

दिगर्थस्तु—यत्र लादेशानामपहारी लोपेन तत्र तेषामध्वजाद्वाचकत्वाद्येव स्ता-
र्षभूमपमपि ॥ सम्भवति, किन्तु ध्वयमाणस्य परिनिष्ठितपदस्य वाक्यस्य वाचकत्वमिति
स्वीकार्यम् । अत एव 'व्यतिसं' 'इरियान्' इत्यम्मात्प्रकृतिलोपेऽप्यर्थस्य प्रकृत्यर्थसम्ब-
न्धस्य बोधः, स्फोटस्यैव सिद्धान्तितत्वादिति ।

इति श्रीमद्भूषणमारदीक्षायां परीक्षानामिच्छायां लडाद्यर्थविररणम् ।

“तथा युक्तञ्चानीप्सितम्” (पा०सू० १।४।५०) इत्यादिसंग्रहा-
च्चैवमेव युक्तम् । ईप्सितानीप्सितत्वयोः शाब्दबोधे भानाभावेन

दर्पणः

व्याप्नुमिष्यमाणतमं व्यापारजन्यफलसम्बन्धित्वप्रकारककर्तृनिष्ठोत्कटेच्छाविषयः
कमेति पथ्यवसानात् क्रियाजन्यफलाश्रयस्य कर्मतालभ इति । न चेच्छाकर्मभूताय-
धातोरेव “धातोः कर्मणः” इति सूत्रेणेच्छायां सनो विधानाद् व्याप्तीच्छार्थकसन्न-
धालुना व्याप्तिरूपकर्मापसंग्रहाज्जीवत्यादिवदकर्मकतया ततः कथं कर्मकोपपत्तिरिति
वाच्यम् । धात्वयोरपसंग्रहीतकर्मत्वमित्यत्र कर्मणा तद्भात्वर्थीयकर्मान्तरानाकाङ्क्षा-
विशेषेण सन्नप्रकृतिधात्वर्थकर्मणः कर्मान्तरसाकाङ्क्षत्वेनोक्ताः कर्मकत्वस्य सन्नन्ते अम-
म्भवारत् । एवं सन्नतस्य घृत्तितया तदुपटककर्माऽऽदाय कर्मसंज्ञाकान्वय्यर्थकत्वरूपस-
कर्मकत्वाभावेऽपि तद्बहिर्भूतकर्मान्वयित्वमादायैव सकर्मकत्वं बोध्यम् । एवं फलदा-
वच्छेदकसम्बन्धेन तद्भात्वर्थफलस्यधिकरणव्यापारबाधकत्वरूपं तदपीतिनेप्सित्यादितः
कर्मप्रत्यायानुपपत्तिः । जिप्रतेरपि स्वायांऽन्तरभूतकर्मणस्तदीयपुण्यादिकर्मान्तरसाका-
ङ्क्षत्वमस्त्येव । गन्धमिरूपितलौकिकविषयतायां पुण्यादेराधेयत्वीयसांसर्गिकविषयता-
निरूपितप्रकारतानिरूपकत्वेनाऽन्वयेनाऽकर्मत्वात् ।

‘कृष्याय राधयति’ इत्यस्य कृष्यास्य शुभाऽशुभं पर्वाल्लोचयतीत्यर्थांश्च धात्वर्थान्तम्-
तशुभकर्मणः कर्मान्तरसाकाङ्क्षत्वमिति न तत्रातिप्रसङ्गः । तुभूपत्यादीनां तु भवनाऽऽ-
दिकर्मणः कर्मान्तरानाकाङ्क्षस्य धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादकर्मकत्वं व्यक्तमेव ।
एवं स्वर्गत इति भाष्यप्रयोगस्यस्वरथरूपविकृतिकर्मणः सन्निहितशब्दरूपप्रकृतिकर्म-
साकाङ्क्षातया, करोत्यर्थेणिसन्नतात् कर्मप्रत्ययोपपत्तिरिति बोध्यम् ॥ केचित्तु—सना-
द्यन्तस्य धात्वर्थोपसङ्गुर्हातत्वेनाऽकर्मकत्वेऽपि तत्प्रकृतेः सकर्मकत्वमादाय तस्मात्
कर्मप्रत्ययोपपत्तिमाहुः ।

ननु तयापीष्टाऽपठितस्य भवदुक्तस्य कथं कर्मलक्षणत्वमत आह—तथा युक्त-
मिति* ॥ कर्मव्यवहारस्य द्वेष्योदासीनयोरप्यविशिष्टत्वात्तत्साधारणस्यैव लक्षणत्वमु-
च्यते । इच्छायदितस्यैव तस्य लक्षणत्वे तु द्वेष्यादिकर्मण्यव्याप्तिः स्यात् । तथाच
तस्माधारणयायेदमेवाश्रयितुं युक्तमिति भावः । *एवमेवेति* । इत्थमेवेत्यर्थः । ननु
द्वितीयाया उक्तकर्मायंरुःषे, हरिं भजतीत्यादी हृष्यादेरीप्सितत्वादिना भानाऽनुपपत्ति-
रत आह—ईप्सितानीप्सितत्वयोरिति* । *भानाऽभावेनेति* । सावजनीनतपानुभवा-

परीक्षा

त्वम् । एतेन कर्तृघृत्तिव्यापारजन्यफलसम्बन्धित्वेनेच्छाविषयत्वलाभः । नचेच्छाकर्मायंरुःषा-
त्तोरिच्छायां सनो जिघानाद् व्याप्तिरूपकर्माणोऽन्तर्भावोदकर्मकत्वापत्तिरिति कथं मप्र-
न्तात्कर्मणि प्रत्यय इति वाच्यम् ? एकस्य कर्मणोऽन्तर्भावेऽपि बहिर्भूतकर्मसाकाङ्क्षत्वेन
सकर्मकत्वोपपत्तेः । ‘पुष्पं जिघ्रति’ इत्यत्र घ्रायातोरेव । यद्वा सन्नन्तेऽप्याकर्मकत्वेऽपि
सन्नप्रकृतेः सकर्मकतया कर्मान्वयमम्भय इति बोध्यम् ।

नन्वेवमिच्छायदितमेव कर्मत्वत्वलक्षणमप्यु, इच्छाया निवेतनकृत्या क्रमेतादृशकर्म-
त्वाल्लक्षणेनेत्यत आह—नप्रायुक्तमिति* । *एवमेव*—इच्छायदितमेव । नन्वेव सति
‘हरिं भजति’ इत्यादी कर्मणो भानमिच्छायदितरूपेण न स्यादत आह—ईप्सितेति* ।

संज्ञायामेव तदुपयोगो, न तु धाच्यकोटौ तत्प्रवेशः । तथाच क्रियायाः फलस्य च धातुनैव लामादनन्यलभ्य आश्रय पंचार्थः । तत्त्वज्ञाखण्डशक्तिरूपमवच्छेदकम् । 'आदनं पचति' इत्यत्र विक्लिङ्गायाश्रयत्वात्

दृषणः

दितिभावः । ननु तर्हि क्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मत्वेन सूत्र्यतामत आह—*संज्ञायामेवेति* ।

अयमाशयः—क्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मत्वे 'मूत्रप्रणयने' वक्ष्यमाणसितोनाम्पितयोर-
विनेपेण संज्ञा सिद्धयति; तथापि 'अग्नेमांशवर्कं वारयति' इत्यादौ क्रियाजन्यफलमा-
गित्यनेष्टस्य माणवकस्याऽपि विशेषविहितेन "वारणायांनाम्" (पा० सू० १।४।२७)
इत्यनेनापादानंशा प्रसज्येत । सूत्रं तु 'हरि मज्जति' इत्यादौ चरितार्थम् । तत्परिहा-
रायेभिसततमत्वस्य संज्ञिकोटी निरेगे अप्राप्तद्वेष्योदासीनसंज्ञाविधानार्थमुत्तरसूत्रमिति
तथा भोक्तमिति । ननु तथापि पञ्चम्या इव न द्वितीयाया अप्याश्रयमात्रार्थरुता, किन्तु
विशिष्टस्यैवेत्येत आह—*तथाचेति* । आश्रय पंचत्वेवकारेण विशिष्टार्थस्य शस्यत्व-
व्यवच्छेदः । नन्वाश्रयत्वस्य तत्त्वस्वरूपात्मकस्य तत्तदाश्रयभिन्नत्वात् । कर्षं तस्य श-
क्यतावच्छेदकत्वम् । अनुगतधर्मस्यैव तत्त्वात् आह—*तत्त्वञ्चेति* । आश्रयत्व
घंत्वर्थः । *अग्न्यशक्तिरूपमिति* । शक्तिधर्मः । इतरपदायांघटितमूर्त्तिरूपधर्मरूपमिति
यावत् । आश्रय इत्यनुगतव्यवहारादाश्रयपदे शस्यतावच्छेदकत्वाच्च तस्तिद्विर्भ्य-
त्वादिवादिदिति भावः ॥

नैयायिकास्तु—आश्रयताया नियतान्यनिरूपितस्वरूपाया अनुगामरूपाऽभ्यन्मभः ।
शस्यतावच्छेदकत्वस्यापि विभुशान्यतरत्वादी व्यभिचारेण साऽग्न्यश्रयतापञ्चव-
मिति न द्वितीयाया आश्रयोऽर्थः । तस्य प्रकृत्यैव लभात् । प्रकृत्यर्थंभिन्नत्वेन तत्
आश्रयस्याऽननुभवाच्च । किन्तु फलान्ययिनी प्रकृतिरेव तदर्थम् । "कर्मणि द्वितीया"
इत्यन्य फलनिष्ठाऽऽप्येवत्वान्वयं प्रकृतितत्त्वार्थं तदुत्तरं द्वितीयेत्यर्थान् न तद्विरो-
धोऽपि । अनादितात्पर्यंसाहकार्येण परस्परया शक्तिमाहकारवाच्यं न तद्वैष्यर्थम् । आश्र-
यत्वं तु ॥ तच्छब्दवम् । तस्य निरूपकतामन्वयेनैव फलान्वयित्वास्यान्युपगन्तव्य-
तथा निरूपकत्वस्य च सूचयनियामरूपाऽभावप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वेन 'विहगो
भूमि गच्छति, न महीरहम्' इत्यादौ चास्वयंघटे संयोगे महीरहनिष्ठाश्रयतावास्तेन
सम्बन्धेनाभावस्याऽप्रसिद्धतया सत्रावोधन्वाऽसम्भवात् । न च सूत्रस्वरममहः । शक्तिः
कारकमितिपत्रे तदयोगात् । अप्येयताया अपि निरूपकतया कारकधर्मत्वादिन्याहः ॥

विक्लिङ्गस्याश्रयत्वात्कर्मतेति । कर्मसंज्ञेत्यर्थः । *एनेन फलगतप्रकृतपातपयं-
व्यापारप्रयोज्यतद्व्यधिरणप्रकृतघात्वर्थम् आश्रयत्वं कर्मत्वमुक्तमवति । यद् घञ्यति :

परीक्षा

संज्ञायामेव तदुपयोग इति । अयमभाव—क्रियाजन्यफलशक्तिधर्मस्युत्पात्तपि मूत्र-
दृष्टकं यद्यपि सिध्यति, तथापि "वारणायांनाम्" इति सूत्रं निरवधानः स्यादिति ।
वारणयोगे—'अग्नेमांशवर्कं वारयति' इत्यत्र माणवकस्य कर्ममन्त्रेण स्यात्त इच्छाऽर्थ-
कमन्वयितं पूर्वमूत्रमारब्धम् । तथाच द्वेष्योदासीनसंज्ञार्थं "तथा पुत्रम्" इत्यन्य
आरम्भ इति । *तथाच—क्रियाजन्यफलाश्रयत्वान्वय कर्मत्वस्वरूपे च ।
आश्रयत्वम् । *अग्न्यशक्तिरूपम्—अग्न्यशक्तिरूपम् ।

कर्मन्ता । घटं करोतीत्यत्र उत्पत्त्याश्रयत्वाद् उत्पत्तेर्धान्वयर्थत्वात् ।

द्वेषणः

‘उक्तप्रायत्वात्’ इति ॥ ‘अग्नेर्माणवकं वारयति’ इत्यादावग्न्यादावतिव्याप्तिनिरामाय व्यापारं कर्त्तृगतत्वमुपासम् । वारयतेश्च संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः । ‘चैत्रो घामं गच्छति’ इत्यादौ चैत्रादेवारणाय व्यधिकरणेति । वैयधिकरण्यं च—तदनधिकरणवृत्तित्वं, न तु तदधिकरणावृत्तित्वम् । तस्य संयोगे असत्त्वेन प्रामादावव्याप्तेः । तादृशवैयधिकरण्यविशिष्टाऽधिकरणतायाश्चैत्रादावमत्वाच्चातिप्रसङ्गसम्भावनापि । ‘मापेत्स्वदधं वध्नाति’ इत्यादौ वध्नन्प्रयोज्यमक्षणाश्रयमापाणां तत्त्वकारणाय प्रवृत्तघात्वर्थत्वं फलविशेषणम् । प्रवृत्तत्वं च—तत्र तत्र विशिष्टोपादेयम् । ‘पयमौदनं भुङ्क्ते’ इत्यादौ तु कर्मत्याश्रयक्षणात् द्वितीया । कृत्तमोजनस्य पयो लोभेन प्रवृत्तार्थाप्सितत-
मत्वस्यापि पयसि मन्मवादिति ।

अनु परीः कृत्तौ यत्नमात्राऽर्थकत्वाभ्युपगमात् कथमुत्पत्तेः प्रवृत्तघात्वर्थत्वमत आह—उत्पत्तेरिति* । तथाच—कृत्त उत्पत्तिरूपफलार्थकत्वस्य प्रागुपपादनाच्चाप्यस-

परीक्षा

स्मांभिन्नोऽग्रगणोपाधि । अत एव तस्यैकस्य वाच्यताऽवच्छेदकत्वं लाघवम् । आश्रय आश्रयानुगतकारकव्यवहाराच्च तस्यैकस्य सिद्धिः । ननु विभुत्विति व्यवहारस्य सर्वविभुषु इतरेण विभुत्वस्याप्यलङ्घ्यस्य सिद्ध्यापत्तिरिति चेद् ? न । इदृश्यात् । अप्रापिशब्दानां प्रवृत्तिपक्षे जातिः पदार्थमते चाभावत्वादिवत् सामान्यादीनि निः-
सामान्यानि इति परिभाषाया नैयायिकसम्मतताया अनाश्रयत्वात् । जातीयताया अपि व्यक्तियन्तारदभावान् । ‘घामं गच्छति’ इत्यादौ कर्मणो द्वितीयायांश्रये अभेदेमान्वयः । तस्य फले संयोगादिल्ले स्वनिष्ठाश्रयनानिरूपितत्वमन्वयेनान्वयः । नघेयमाश्रयत्वं निरूपकभेदेन मिष्टेनेति कथं तस्यासिद्धिरिति वाच्यम् ? समवायस्य प्रतियोग्यनुयोगि-
भेदेऽप्येकत्वप्रतिरूपकभेदेऽपि तद्वेदाच्छपनात् । न चैवं सति ‘भूमिं गच्छति’ । “न मही-
रुहं विहगः” इत्यादौ द्वितीयायांश्रयस्य महीरुहाभिन्नस्य स्वनिष्ठाश्रयनिरूपकत्वम-
न्वयवारच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे घात्वर्थमूले वाच्यः, स च न मन्मवति । शक्य-
नियामकमन्वयस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् ? स्वनिष्ठाश्रयता-
निरूपकत्वार्थं स्वस्वरूपमन्वयवारच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात् नैयायिकसम्मतया शक्यमनवितताभावानामेकत्वमपि तन्मनेऽस्त्येने वृत्त्यनियामकमन्वयवारच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावस्य मत्वाद् वृत्त्यनियामकमन्वयवारच्छिन्नप्रतियोगिता कल्पनारिहात् । वृत्त्यनियामकमन्वयवारच्छिन्नप्रतिरिक्ता प्रतियोगिता कल्पनारिहात् ।
गौरवं परमतिरिच्यते; तच्च नाम्नाकं प्रतिवृत्त्यम् । सर्वस्य पदार्थस्य सादापरिणामरूपतया तस्य नियमाभावान् इति ध्येयम् । *कर्मन्ति* । कर्मन्तिऽत्यर्थः । एतेन प्रवृत्तघात्वर्थ-
प्रधानोभूतव्यापारप्रयोज्यप्रवृत्तघात्वर्थकत्वप्रत्ययत्वं कर्मन्तिऽज्ञा प्रयोज्यताविरोधनात् ।
‘अग्नेर्माणवकं वारयति’ इत्यादौ वारयतेः उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूल-
व्यापारार्थकत्वात् तद्वृत्तिसंयोगरूपकत्वस्य प्रधानोभूतव्यापारप्रयोज्यताविरोधनात् ।
कर्मन्तिज्ञाप्रतिरिति “वारयार्थानाम्” इति सूत्रस्य जानकज्ञानम् । “चैत्रो घामं
गच्छति” इत्यादौ तु चैत्रादेः प्राप्ताऽपि कर्मन्तिज्ञा कर्मन्तिया वाच्ये । ‘मापेत्स्वदधं

जानातीत्यत्र आवरणमङ्गुरूपधात्वर्थफलान्नयत्वात् । अतीता-
 ऽनागतादिपरोक्षस्थलेऽपि ज्ञानजन्यस्य तस्यावश्यकत्वात् । अन्य-
 था यथापूर्वं न जानामीत्यापत्तेः । अतीतादेराश्रयता च विषयतया-

दर्पणः

द्वितिरिति भावः । धात्वर्थत्वादित्युक्त्या कृत्तः केवल्यत्नार्थकत्वे घटादीनां कर्मत्वानु-
 पपत्तिरिति दोषत्वेन ध्वन्यते । *आवरणमङ्गुरिति* । प्राचीनमतानुसारेणैवम् । निरूप-
 मते ॥ ज्ञानरूपकल्पविषयतया घटादी सत्त्वात्कर्मत्वमिति बोध्यम् । न चाङ्गुर-
 सापत्तिः । कल्पतावच्छेदकसम्बन्धेन सामानाधिकरण्याभावात् । नैयायिकमते स्वेता-
 दृशस्यले यथा घटादीनां कर्मत्वं तथोपपादितं धात्वर्थनिरूपणात्परम् ।

ननु विद्यमानघटे ज्ञानजन्याररणमङ्गुरस्य सम्बन्धेऽपि माविदितघटे निराश्रयस्य
 तस्यामभवेन तस्य कर्मत्वानुपपत्तिरत आह—*अतीतानागतोति* । तत्राश्रयताङ्गीकारे
 युक्तिमाह—*अन्यथेति* । विदिते तत्रावरणमङ्गुरास्त्योऽङ्गुर इत्यर्थः ॥ यथा पूर्वमिति
 जानातिक्रियाविशेषणम् । पदार्थानतिकृत्ताव्यवधीभावः । पूर्वमनतिक्रम्येत्यर्थः । पूर्व-
 ज्ञानानतिक्रमो यस्मिन्स्तरिति यावत् । घटस्य विद्यमानताज्ञानार्थं तात्कालिकज्ञानस्य
 तदुपघटे आवरणमङ्गुरनकृतयाश्रयितज्ञानायामाधुनिकज्ञानस्य तदुत्पत्त्यर्थेन पूर्वोक्तिक्रमस्य
 तत्वात् पूर्वानतिक्रान्तज्ञानाभासस्य विषयस्याऽव्याधात्तादृशप्रयोगस्य प्रामाण्यवापत्ते-
 रित्यर्थः । अतीतघटे आधुनिकज्ञानेनावरणमङ्गुरेत्वादाभ्युपगमे तु तेन पूर्वज्ञानानति-
 क्रमात् तदभासस्य बाधाहयति तस्याप्रामाण्यमिति भावः ।

ननु विदिते घटे वास्तवज्ञानाश्रयतेव कथमेत आह—*अतीतादेरिति* । आदिना

परीक्षा

जानाति इत्यादी मायाणां प्रधानीभूतबन्धधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यभक्षगाभयपदेषुऽपि
 भक्षगस्य प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वाभावात् कर्मत्वस्य प्राप्तिः, यदा कृतभोजनोऽपि
 पयो लोभेच्छया पुनः पयोभोजनात्पयंशीदन्नभोजने प्ररतेते तादृशस्यने—पयसा
 ओदनं भुङ्क्ते इति प्रयोगो दृश्यते ; तत्र पयसः प्राप्ताऽपि कर्मसंज्ञा न भवति, पयस सा-
 घटनमत्प्रविशसा बरगर्मजाप्रवृत्तेः । *व्याख्यां पश्यते* इत्यप्राधिरण्यवाविरक्षा-
 वत् । *उत्पत्तेरिति* । उत्पत्तिरुक्त्यानुकूल्यव्यापारस्येत्यर्थः । *आवरणमङ्गुरिति* ।
 आवरणमङ्गुरं तस्य मङ्गुर इत्यर्थः । न चाज्ञानस्य ज्ञानाभावरूपतयाऽभासस्य नित्य-
 स्त्वेन तदङ्गानुरागिरिति याच्यम् । अज्ञानस्य मायाविरिणामरूपतया तस्य भावरूप-
 रत्वात् । इदं प्राचां मनेन । यन्मुक्त्यु ज्ञानानुकूल्यव्यापार एव ज्ञानोत्तरं । विषयता
 च कृतकार्यच्छेदकसम्बन्धः ; तेन सम्बन्धेन घटादीः कल्पवृत्तव्यापारमना । अन्यममान-
 कालिकदत्तार्थयोरापाराधेयभावविशेषानतीतानागतकर्मजः कल्पवृत्तव्यापारिहास्य कर्म-
 मंजापत्तिरत आह—*अतीतेति* । *तस्य*—आवरणमङ्गुरस्य इत्यर्थः । *अन्यथा*—
 तथोक्त्यादृशरथाश्रयविरहे । *यथा पूर्वमिति* । पदार्थानतिकृत्ताव्यवधीभावः ।
 जानातीति क्रियाया विशेषणमेतत् । यथा घटादेर्विद्यमानताज्ञानार्थं तस्मिन्प्रावरणमङ्गु-
 रस्य ज्ञानोत्तरत्वात् सम्भवति । तथा तस्यातीतत्वेऽज्ञानत्वे वा न सम्भवत्याधवाभावा-
 दिति पूर्वानतिक्रान्तज्ञानाभासगर्भेतादृशप्रयोगाविरिति । तत्रान्यावरणमङ्गुराभ्यु-

ज्ञानाश्रयताया नैयायिकानामिव सत्कार्यवादसिद्धान्ताद्योपपद्यत इति । उक्तञ्च—

तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तित्वा ।

लब्धक्रमे तिरोभावे नश्यतीति प्रतीयते ॥ इति ।

ननु चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामस्यैव चैत्रस्यापि क्रियाजन्यमा-

दर्पणः

भाविपरिग्रहः । *नैयायिकानामिवेति* । यथाऽनुभवानुरोधेन तस्मिन् विषयतया ज्ञानाश्रयताङ्गीकारस्तेषां तथास्माकमपीति भावः । नन्वतीतो घटो ज्ञानविषय इति प्रतीतेरस्तु नाम तादृशपदस्य विषयतया ज्ञानाश्रयता आवरणभङ्गाश्रयतायां तु न तथा साधकोपलब्धिरस आह—*सत्कार्येति* । तमेव दर्शयति—*उक्तञ्चेति* । “सदेव सौम्येदमप्र आसीत्” इति श्रुतेः कार्यज्जातं सूक्ष्मरूपेण प्रागवस्थितमेव । परमते जनरूपेणाभिमतसामग्रीसमवधानाच्च तदभिव्यक्तीभवति । कारणे सूक्ष्मरूपेणावस्थानमेव सत्प्रागभावः । तस्यामेवावस्थायां स भविष्यतीति व्यवहियते । ततः प्रच्युतमभिव्यक्तिरक्षणं धर्ममप्राप्तं जायत इति प्राप्ताभिव्यक्तिस्त्यस्तीति ।

ननु सर्वदेव सति तस्मिन् कथं नाऽस्ति नश्यतीति व्यवहारोऽत आह—*तिरोभावाभ्युपगम इति* । तिरोभाव्यभिव्यक्तसामग्न्या तिरोभावेऽभिव्यक्तिरिति सति, नाऽस्ति नष्ट इति व्यवहारः । लब्धक्रमयां तु तस्यां नश्यतीति सत्कार्यवादसिद्धान्तः । प्रकृते घटस्य तिरोभावनेऽपि सूक्ष्मरूपेण सत्त्वात्तत्रावरणभङ्गरूपफलाश्रयत्वं मुलमिति भावः । उक्तनिष्कृतकर्मत्वं विशदीकर्तुंभाराद्भूते—*नन्विति* ॥ विभागस्येत्यस्य क्रियापरीक्षा

पगमे तु पूर्वाऽनतिक्रान्तज्ञानस्यैव सत्त्वेन न तादृशप्रयोगापत्तिरिति भावः । *नैयायिकानामिवेति* । शास्त्रपुराणादित्रय्यज्ञानानन्तरं नलं कलङ्कितं च जानामीत्यनुभवानुरोधेनासमानकालिकत्वेऽपि ज्ञानाश्रयत्वं तैर्यथा कल्प्यते । असमानकालिकयोर्नाशाराधेयभाव इत्येतद्विषयतासम्यग्धस्य बन्धनधारतावच्छेदकत्वं तन्निघ्नस्ये इति बाङ्गीक्रियते । तथाऽनुभवानुरोधेनावरणभङ्गोऽप्यभ्युपेयत इति भावः । सांख्यमताश्रयणेनाह—*सत्कार्येति* । सत एव कार्यस्य सूक्ष्मरूपेण स्थितस्य सामग्रीवशात्सूक्ष्मरूपेणाभिव्यक्तिरित्येवोत्पत्तिर्नाशोऽप्यभिव्यक्तस्य पुनः सूक्ष्मरूपेणाहृद्धारपरिणामे सत्त्वरूप इति हि तेषां मतम् । तन्मतेऽतीतानागतयोरपि सूक्ष्मरूपेण स्थितत्वान् नापरणभङ्गाश्रयत्वात्प्रागपत्तिरिति भावः ।

तमेव मतमुपदर्शयति—*उक्तञ्चेति* । *भावानाम्*—*पदार्थानाम्* । *सैवं*—*तिरोभावावस्थैव* । *नास्तित्वा*—*नास्त्येति* व्यवहारविषयताश्रयः । *लब्धक्रमे*—*तिरोभावस्य क्रमेण प्रारम्भे* ।

सत्कार्यवादस्य—*सदेव सौम्य इदमप्र आसीत्” इति श्रुतिप्रसिद्ध एव कारणेऽभिव्यक्तेः प्राग् सूक्ष्मरूपेणावस्थानमेव प्रागभावस्तत्प्रादाय भविष्यतीति व्यवहारः । तस्या अवस्थायाः प्रच्युतोऽभिव्यक्तिप्रप्राप्तो जायते इत्युच्यते । यदा तु सम्यगभिव्यक्तिमन्दाऽस्तीति कर्तुंमंजायाः कर्मसंज्ञावाचस्त्वमजानन् दाहते—*नन्विति* । तस्याः मंजाया वाचस्त्वप्रदर्शनेन समाधत्ते—*प्रागभ्युपेयति* ।

मसंयोगरूपकलाश्रयत्वात् कर्मतापत्तौ, चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यापत्तिः । प्रयागतः काशीं गच्छति चैत्रे प्रयागं गच्छतीत्यापत्तिश्च । क्रियाजन्यसंयोगस्य काश्यामिध विभागस्य प्रयागेऽपि सत्यादिति चेद् ? न ।

ग्रामस्येव चैत्रस्यापि फलाश्रयत्वेऽपि तदीयकर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधेन, चैत्रश्चैत्रमिति प्रयोगासम्भवात् । द्वितीयोत्पत्तौ संज्ञाया एव नियामकत्वात् । अन्यथा 'गमयति कृष्णं गोकुलम्' इत्यश्रये, पाचयति कृष्णेनेत्यत्रापि कृष्णपदाद् द्वितीयापत्तेः ।

शाब्दयोधश्चैत्रश्चैत्रमित्यत्र स्यादिति चेद् ? न । तथा व्युत्पन्नानामिष्टापत्तेः । उच्यतां या प्रकारतासम्बन्धेन धात्वर्थफलविशेष-

द्वयं:

जग्येत्यादि । ननु कर्मसंज्ञायाः परया कर्मसंज्ञया बाधेनेऽपि वास्तवकर्मसंज्ञस्य तत्राऽ-
बाधान् स्यादेव तादृशप्रयोगोऽत आह—द्वितीयोत्पत्ताविति० ॥ इदं च प्रवृत्ताऽभिप्रा-
येण । कारकविभक्त्युत्पत्तिमात्रस्यैव तन्निमित्तत्वान् । *अन्यपत्तेः० ॥ संज्ञाया अनि-
यामकस्य इत्यर्थः ॥

*द्वितीयोत्पत्तेरिति० ॥ गमयति कृष्णं गोकुलमित्यत्र गिष्प्रवृत्तस्यऽर्थव्यापारजन्य-
संयोगानुसृत्यापाररूपधात्वर्थकलाश्रयत्वस्यैव, पाचयति कृष्णेनादनमित्यत्रापि तादृ-
शाव्यपारजन्यविहितस्यनुसृष्टव्यापाराश्रयत्वस्य तत्र सत्यादिति भावः ॥ *शाब्द-
बोध इति० ॥ चैत्रनिष्ठसंयोगानुसृष्टवैश्वर्ण्यको वर्तमानो व्यापार इति शाब्दबोध
इत्यर्थः । तद्विषयव्यापारोऽप्यादिति भावः ॥ *तथा व्युत्पन्नानामिति० ॥ मामान्यतो
धात्वर्थकलाविशेषनानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधे आश्रयोऽभियन्तेहेतुव्या-
दिनामित्यर्थः । बोधस्य स्वव्युत्पत्त्यनुगारित्वादिति भावः ।

चैत्रकर्मकश्चैत्रकर्मव्यापारशाब्दबोधस्य चैत्रो धामं गच्छतीत्यादौ ननु मशाह-

परीक्षा

ननु कर्मसंज्ञाया नियामकत्वात्कल्पने कर्मसंज्ञावाचकत्वमस्तु; तथाऽपि वस्तुग-
त्योक्तकर्मत्वस्याद् द्वितीयाभ्यादेरेत्यत आह—द्वितीयोत्पत्ताविति० । *अन्यपत्तेः०
संज्ञाया नियामकत्वात्कल्पने । *द्वितीयोत्पत्तिरिति० । कृष्णस्योत्पत्तौ गिष्प्र-
वृत्तपानुप्रतिश्रापप्रयोगकल्प्यापारजन्यकलाश्रयत्वात् कर्मसंज्ञावती द्वितीयोत्पत्तिः ।
संज्ञाया नियामकत्वे ॥ "गतिबुद्धि" इति सूत्रस्य नियमार्थत्वाच्च कर्मसंज्ञेति न द्विती-
याविति भावः ।

ननु विषयावाचकश्चैत्रनिष्ठसंयोगानुसृष्टवैश्वर्ण्यको वर्तमानो व्यापार इत्याहारः
शाब्दबोधः स्यादित्याह—शाब्दबोध इति० । तथा व्युत्पन्नानाम्—व्युत्पत्तिः बाध-
कारणभावेऽस्मिन्नित्याह—सम्बन्धव्यवस्थेन धात्वर्थकलाप्रकारतावित्युत्पत्त्यानि-
ष्टविशेषनानिरूपणे—आश्रयोऽभियन्तिः कारणमिति बाधकारणपरिग्रहम् । चैत्र-
श्चैत्रं गच्छति इति शाब्दबोधेन शाब्दबोधेन ननु मशाह—उच्यतामिति० । *कर्मवि-
शेषकबोधे प्रतीतिः । कर्मनिष्ठविशेषनानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधे प्रती-

कवोधं प्रति धात्वर्थव्यापारानधिकारणाश्रयोपस्थितिहेतुरिति कार्य-
कारणभावान्तरम् । प्रकृते चैत्रस्य व्यापारानधिकारणात्वाभावात्
दोषः । प्रयागस्य कर्मत्वन्तु सम्भावितमपि न । समभिव्याहृतधात्व-
र्थफलशालिन्यस्यैव क्रियाजन्येत्यनेन विवक्षणस्य उक्तप्रायत्वात् ।

नैयायिकास्त्वाद्यदोषवारणाय परस्मन्वेतत्वम्— द्वितीयदोषवार-
णाय धात्वर्थतावच्छेदकत्वं फले विशेषणम्; द्वितीयावाच्यमित्युपाद-
दते । परस्मन्वेतत्वं धात्वर्थक्रियायामन्येति । तथैव कार्यकारणभावा-

दर्पणः

उच्यतां वेति ॥ *कार्यकारणभावान्तरमिति* । सामान्यतः कार्यकारणभावर-
हपने उक्ताऽतिप्रसङ्गेनाश्रयं प्रकृतधात्वर्थव्यापारानधिकारणत्वेन विज्ञेय्य तादृशाश्रयोप-
स्थितेहेतुत्वस्य कल्पनात् तादृशाश्रयोपस्थितिरिति भावः । *समभिव्याहृते-
ति* । प्रकृतेत्यर्थः । *उक्तप्रायत्वादिति* । धात्वर्थविविधत्वाश्रयात् कर्मत्वेत्यादिप्र-
त्ययेनेत्यस्यादिः । गमेस्तत्र पार्थक्येनाऽनुपादानादुक्तम्— *प्रायेति* । वस्तुतन्तु,
फलव्यापारयोरित्यत्र फलत्वस्य तद्भात्वर्थजन्यत्वे सति तद्भातुजन्योपस्थितिर्विप-
यत्वरूपस्य निर्वचनाद् व्यापारव्यधिकारणफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वोक्तयेवानति प्रसङ्गे
नोक्तविशेषणस्य पार्थक्येन निरेश इति ध्येयम् ॥

नैयायिकमते दूषयितुमुपन्यस्यति—*नैयायिकास्तित्यति* । *आद्यदोषेति* ।
चैत्रध्वं गच्छतीति प्रयोगावतिरूपेत्यर्थः । *धात्वर्थतावच्छेदकत्वमिति* । फलाप-
च्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वमिति वादिनां मतेनेदम् । तथाच तन्मते धात्वर्थताऽव-
च्छेदकरूपशालित्वं कर्मत्वं द्वितीयाऽर्थः पर्यवस्यति । *कार्यकारणभावेति* । द्विती-
याऽर्थपरममेतत्त्वस्य स्वनिष्ठप्रकारणानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति
भावनास्थापच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपस्थितेहेतुत्वान्तरकल्पनादित्यर्थः ।

ननु भेदस्य केवलाऽन्वयितया सर्वस्यैव परत्वेन चैत्रक्रिया अपि मैत्राऽन्वयममेत-
त्त्वान् तद्वाच्यताङ्गीकारेऽप्युक्तदोषतादवस्थ्यमत आह—*परत्वन्धेति* । व्युत्पत्ति-

परीक्षा

त्यर्थः । *कार्यकारणभावान्तरम्*—विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्वा कार्यकारणभावान्तरम् ।
द्वितीयस्य दोषस्यापत्तिं वारयति—*प्रयागस्येति* । *उक्तप्रायत्वादिति* । विभा-
गस्य फलस्य क्रियाजन्यत्वेऽपि तस्य गमधात्वर्थत्वाभावात्तापत्तिरिति भावः । अयं
चापौ धात्वर्थफलाश्रयत्वादिति पूर्वोपादानेन मूचिनो न सूक्त इत्यतः प्रायपदम् ।

वस्तुतन्तु विभागस्य फलत्वमेव न । तस्य तद्भात्वर्थव्यापारजन्यत्वे सति तद्भा-
रपर्यरूपतया तस्याभावादिति नाधिकविशेषणनिर्देश इति शोच्यम् ।

नैयायिकमते दूषयितुं नन्मतमुपन्यस्यति—*नैयायिकास्तित्यति* । *प्रायेति* ।
चैत्रध्वं गच्छतीति प्रयोगावतिरूपेत्यर्थः । *द्वितीयेति* । प्रयागस्य कर्मव्याप-
त्तिरूपेत्यर्थः । *द्वितीयावाच्यमिति* । परममेतत्त्वं धात्वर्थतावच्छेदकत्वं च द्विती-
याऽर्थ इति तेषां मतम् । ननु परममेतत्त्वं भेदाश्रयममेतत्त्वं भेदस्य च केवलाऽन्वयि-
तया मध्यप्रतिपोगिकभेदस्य चैत्रे सत्त्वादुक्तातिप्रसङ्गस्तदन्वय इत्यत आह—*पराप-

न्तरकल्पनात् । परत्वमपि द्वितीयया स्वप्रकृत्यथापेक्षया बोध्यते ।
तथाच चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलान्यसमवेतस्यापात्जन्यथा-
त्यर्थतावच्छेदकविभक्तितिशालित्वात् तण्डुलानां कर्मता । शाब्दबो-

दर्पणः

वैचित्र्यात् पदार्थरूढेऽपि प्रतिबोधितया प्रकृत्यथाऽन्वयः, प्रकृते चैत्रसंयोगजनकक्रि-
यायां चैत्रभिन्नममेतत्त्वथायाश्च चैत्ररूढे च गच्छतीति प्रयोगः । यत्र चोभयकर्मभ्यां
मल्लयोः संयोगस्तत्र मल्लान्तरक्रियायाः स्वनिष्ठसंयोगजनिहायाः स्वभिन्नममेत-
त्त्वेऽपि तादृशक्रियायाः स्वस्मिन् वावाञ्च मल्लः स्वं गच्छतीति प्रयोगः । स्वनिष्ठसं-
योगजनकस्यक्रियायां स्वभिन्नसमवेतत्वस्यायोग्यत्वेनाभावेऽप्यथाधितसंयोगजनकत्वं
विषयोऽकृत्य, "अभिचरन् यजेत" इत्यादाविव द्वाव्योधमम्भयान् तदर्थतात्पर्येण 'स्वं
गच्छति' इति प्रयोगो दुर्बल इति तु नास्तद्धर्मायम् । परममेतत्त्वात्ताऽविषयकस्य
द्वितीयाधीनफलजनकत्वबोधस्य कुत्राप्यन्यत्रपुण्यमेतत्तादृशबोधे तद्वान्मामन्त्या अ-
प्यपेक्षगान् तस्याश्च प्रकृतेऽस्तत्त्वान् ।

अथ स्वस्याऽपि द्वित्वाञ्चच्छिन्नभिन्नत्वान् स्वं गच्छतीतिप्रयोगवारणाय द्विती-
याप्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यमन्वयेनाऽन्वयो वाच्यः ।
तथाच—'चैत्रो द्रव्यं गच्छति,' 'मल्लो मल्लं गच्छति' इत्यादिवाक्यानामप्रामाण्या-
पत्तिः । चैत्रमल्लादिनिष्ठक्रियाया द्वितीयाप्रकृत्यर्थताञ्चच्छेदकद्रव्यत्वमल्लत्वावच्छि-
न्नाभिन्नाऽयमेतत्त्वान् तद्व्यक्तिस्त्वानुपस्थितावपि शाब्दबोधस्याऽनुभवसिद्धतया
तत्तद्व्यक्तिस्त्वोपस्थापकत्वाञ्चच्छिन्नप्रतियोगितयान्तरयामम्भयान्, तद्व्यक्तिस्त्वोप-
स्थापकपदाऽभावाच्च । एकधर्माञ्चच्छिन्नप्रतियोगिताया अन्यधर्माञ्चच्छिन्नत्वमार्गत्वे मा-
नाभावाच्च प्रतियोगिविशेषिताभावशुद्धेऽतिष्ठेद्विशिष्टाऽवगाहित्यनियमान् ।

तदुक्तं द्वीपितिरुता-प्रतियोगिविशेषिताभावभावेन तु विशिष्टवैशिष्ट्यमर्थादां नानि-
शेत् इतीति चेत् ? तर्हि क्रियान्वयिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं द्वितीयायाः । भेदे

परीक्षा

मतीति* । ननु प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययायकदेवे भेदे प्रतियोगितामन्वयेनान्वये चैत्ररूढो-
भयभेदस्य चैत्रे मल्लादुक्तापत्तिस्त्वद्वयस्यैव । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वमन्वयेनान्वय इत्यपि न, 'मल्लो मल्लं गच्छति' 'विहगः पृथिवीं गच्छति'-
इति प्रयोगानापत्तेः । प्रकृत्यर्थनिष्ठतत्त्वव्यक्तिस्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अन्यधर्मा-
ञ्चच्छिन्नत्वमार्गत्वविरहादिति चेत् ? न । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं द्वितीयायाः । भेदे
न प्रकृत्यर्थस्यापेक्षतामन्वयेनान्वयः भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तु घात्वर्थता-
वच्छेदकफलात्त्वित्त्वेऽन्वय इत्यत्र सात्पर्यात् । यदि तु—उभयनिष्ठक्रियान्वयसंयोग-
स्यैस्त्वान् तादृशसंयोगावच्छिन्नव्यापात्तितावच्छेदकत्वात्प्रतियोगिताकभेदस्य कर्म-
भूतमल्लेऽप्यस्यान् 'मल्लो मल्लं गच्छति' इत्यत्रानुपस्थितरूपेति निमाव्यते; तदा
द्वितीयायैभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य घात्वर्थप्रधानीभूते केवलव्यापात्तेऽन्वयाम्यु-
पगमान्नोक्तानुरागिः; क्रियाया भेदादिति । नचैत्रमपि 'चैत्रं चैत्रं न गच्छति' इत्यादौ
नान्यमभिध्याहारं प्रथमान्तपदार्थं 'चैत्रो न पचति' इत्यत्रेव द्वितीयायां न्वित्वाव-
च्छिन्नव्यापारान्विताऽव्यातायां भाव एव प्रतिपाद्यः । न च न सम्भवति; चैत्रप्रतिभेद-

धस्तु तण्डुलसमवेतधात्वर्थतावच्छेदकविक्रित्यनुकूलतण्डुलान्यसम-
वेतक्रियाजनककृतिभाँद्वैत्र इत्याहुः ।

तत्र रोचयामहे; परसमवेतत्वादेर्गौरवेणावाच्यत्वात् । अतिप्र-
सङ्गः किं द्वितीयायाः, शाब्दबोधस्य चा । नाद्यः । तावद्वाच्यकथनेऽपि
तत्तादवस्थात् । गमयति कृष्णं गोकुलमितिवत् पाचयति कृष्णं

वर्णः

काभाषो नन्ममभिख्याहारे बुद्धये; इति सङ्गोऽनुभवमिदोऽयमर्थः । 'प्रतियोग्य-
भावाऽन्वयौ तुल्ययोगधेमौ' इति वदता द्वीधितिक्रमोपनियतः । एवञ्च—चैत्रो प्रामं
गच्छतीत्यत्र नन्ममभिख्याहारे क्रियायां द्वितीयाऽर्थवृत्तित्वविशिष्टसंयोगजनक्य-
स्य बोधात् तत्समभिख्याहारे तत्र तदभावस्य बोधो जायमानः केन वारणीयः । न च
कारणाभावः । ननुर्थाभावप्रकारतानिरूपितविभेदप्यतामस्यन्धेन शाब्दबोधे प्रतियोग्य-
न्यययोग्याऽर्थोपस्थितेहेतुनया भव्याञ्च क्रियायां सन्वान् । न तु नप्रर्थनिष्ठविभे-
दानिरूपितप्रकारतामस्यन्धेन बोधे धानुजन्यभावनोपस्थितेहेतुता । चैत्रवैत्रं न
गच्छतीत्यादिषाक्यानामप्रामाण्यापत्तेः । चैत्रकर्मकचैत्रकर्मगमनक्रियारूपप्रतियोगि-
नोऽप्रसिद्धया नत्रा तदभावस्य बोधयितुमशक्यत्वात् ।

मन्मते तु चैत्रकर्मकक्रियायाम् चैत्रवृत्तिसंयोगजनकत्वेऽपि चैत्रवृत्तिभेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वस्य तस्यामसत्त्वेन नत्रा तदभावस्य प्रत्यायनात् प्रामाण्योपपत्तेः । अत
एव परसमवेतत्वस्य द्वितीयापपत्तिरकस्यते इति वाच्यम् । 'मैत्रो गच्छति चैत्रः न
चैत्र' इत्यत्र मैत्रक्रियावच्छिन्नप्रतियोगितारुभेदवत्त्वतरीपक्षयोगाद्यत्वयोर्हभयोर्द्वि-
तीयायोरप्यपत्तेः । अधिक्मणे वक्ष्यते ।

तस्मात् 'चैत्रो गच्छति' इत्यादौ चैत्रो न कर्मेति व्यवहारारब्ध, सर्वथा कर्तव्या-
वृत्तं धात्वर्थव्यापारप्रयोज्यतद्व्यधिकरणधात्वर्थकलाऽऽश्रयत्वं कर्मत्वं निर्वाच्यम् ।
तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वेऽपि वृत्तित्वे भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यर्थवमिते
वैयधिकरण्ये च द्वितीयादेः शक्तिरनन्यलभ्यत्वान् स्वीकरणीयेति । प्रकृतमनुसरामः ॥

विक्रित्यनुकूलति । इदं तण्डुलाऽन्यसमवेतक्रियाऽन्वयि । यथाभूतं दूषयति-
तत्र रोचयामहे इत्यादिना । ननु परसमवेतत्वस्य द्वितीयायत्वं विनाऽतिप्रसङ्गा-
ऽनिरामाद् गौरवं न दोषयत्यत आह—*अतिप्रसङ्गः किमिति* । *तावदिति* ।
परसमवेतक्रियाजनकधात्वर्थतावच्छेदकत्वतादित्वस्य कर्मत्वस्य द्वितीयायत्त्वस्योर्ग-
रेऽपि द्वितीयातिप्रसङ्गस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः । तमेवाह—*गमयति कृष्णमित्पादि-

परीक्षा

॥ मन्मथति । वृत्तनियामकमस्यन्धस्याभावप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वमने तादवप्र-
योगानुरत्तेरिति दिक् ।

मैवाधिकमर्तं शब्दयति—*तन्नेति* । ननु तस्याऽवच्छेदकत्वस्य कपमुक्तानिप्रसङ्गा-
रगमित्यत आह—*अतिप्रसङ्ग इति* । *तावदिति* । परसमवेतत्वव्यर्थव्यर्थः ।
*नतादवस्थ्यात्—*अतिप्रसङ्गनादवस्थ्यात् । मनेऽतिप्रसङ्गमाह—*गमयतीति* । ननु
गतिबुद्धि इतिगृहोपात्तधात्वर्थनिरिक्रमानुविषयतादनाकर्मजाविरक्षया बोधनाम्नो-

गोपःइति द्वितीयापत्तेः । तण्डुलं पचति चैत्र इतिवत्, तण्डुलं पच्यते स्वयमेवेत्यापत्तेश्च । विक्रित्यनुकूलतण्डुलान्यसमेवताः शिसंयोगरूपधात्वर्थाश्रयत्वात् । शाब्दबोधोधातिप्रसङ्गोऽप्युक्तरीत्यैव निरस्तः । परसमवेतत्वस्य शक्यत्वेऽपि परत्वस्य परसमवेतत्वस्य च इष्टाऽन्वयलाभायाऽनेकशः कार्यकारणभावाऽभ्युपगमे गौरवा-

दर्पणः

ना* । *द्वितीयापत्तेरिति* । द्वितीयोत्पत्तावुक्तकर्मत्वस्य तन्प्रत्ये, गमयति गोकुलं कृष्णमित्यत्र निजधंनिरूपितनिरुक्तकर्मत्वस्येव पचिप्रकृतिकनिजधंनकर्मत्वस्य कृष्णे मत्त्वेन पात्रपत्यादिप्रयोगेऽपि प्रयोज्यकर्तृवाचकाद् द्वितीयापत्तेः । अतः संज्ञाया एव द्वितीयोत्पत्ता प्रयोजकताऽङ्गीकरणीया । एवञ्च तत्र एवातिप्रसङ्गभङ्गे, कृतं तत्र द्वितीय-
शस्त्विति भावः ।

ननु साहचर्यकर्मत्वमेव द्वितीयानियामकम् । निरुक्तस्थले कृष्णे तत्सत्त्वेऽप्युपासग-
त्यर्थकाद्यतिरिक्तनिजधंनानुयोगे “गतिबुद्धि” इति सूत्रेण तद्विधक्षाबोधनाद्योक्त-
पत्तिः । विद्यक्षाया एव विभवन्त्युत्पत्तौ नियामकताया शक्यमाणत्वात्त आह—*तण्डुलं
पचयत इति* । तण्डुले अत्रुक्तद्वितीयानियामककर्मत्वस्य मत्त्वात्तदापत्तिः, मन्मते तु
कर्तृसङ्गहाया वाभास्य तदापत्तिरिति भावः । तण्डुलान्यसमवेतत्वनेन परसमवेतक्रियाज-
न्यस्य विलिङ्गतावस्तीति घोषितम् । धात्वर्थाश्रयादित्यनेन कर्तृसंज्ञासंत्वमात्रे-
घते । *उक्तरीत्यैवेति* । तथा व्युत्पन्नानामित्याद्युक्तरीत्यैवेत्यर्थः । धात्वर्थव्यापा-
राऽनधिकरणाधयोपस्थितिरूपेष्ट्वभावादिति भावः । ननु नाऽस्मन्मतेऽप्युक्तप्रयोगा-
पत्तिस्तत्र व्यापारस्येन फलस्यैव भावाऽङ्गीकारेण तण्डुलस्य धात्वर्थतावच्छेदकफल-
शालित्वाऽभावात् । निष्कृतमन्मतेऽपि व्यापारगतपूर्वाप्यारोपेण फलस्य व्यापार-
रतायाः स्वीकाराच्चेत्यतो कृपणान्तरमाह—

परसमवेतत्वस्येति । *इष्टाऽन्वयेति* । इष्टस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगितासम्ब-
न्धेन परसमवेतत्वस्यैकदेशे परत्वे परसमवेतत्वस्य चाश्रयतया क्रियायामन्वयस्य ला-
भाय—भानावेत्यर्थः । *अनेकश इति* । प्रकृत्यर्थप्रकाररुताऽबुद्धिं प्रति द्वितीयाऽ-
परीक्षा

कद्रोप इत्यत आह—*तण्डुलमिति* । *तण्डुलः* पचयत इति* । अत्र तण्डुलमिति
द्वितीयान्तपदपठितयादृच्छिक्यमुदाहरणमेतत् । स्वमते तु न साहसः प्रयोगः ।
आख्यातेन कर्मणा उक्ततया द्वितीयाया अमायुक्तान् । *धात्वर्थाश्रयत्वादिति* । एतेन
कर्तृसङ्गहाऽप्युत्पत्तिरिति कर्मवद्भावविषयता सूचिता । *उक्तरीत्येति* । विपरीतव्युत्प-
त्तिमतां भवत्येव । यदि ॥ जायतेः तदा विभेद्यतासम्बन्धेन द्वितीयाप्रकृत्यर्थप्रकारक-
ताऽबुद्धिं प्रति विभेद्यतासम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारानधिकरणाधयोपस्थितेः, सहका-
रिकारणत्वं स्वीकार्यमिति न शाब्दबोधोधापत्तिरितिरीत्येत्यर्थः । ननु ‘तण्डुलं पचयते,
स्वयमेव’ इत्यस्यानापत्तिः, तत्र कर्मण एव कर्तृत्वेन फलव्यतिरिक्तव्यापारस्य त्याग-
स्तत्त्वमानाधिकरणव्यापारस्य धानुवाच्यत्वविशेषा चास्ति फलव्यापारयोस्तु पृथग्
धानुवाच्यताऽऽधीकने । एवं च धात्वर्थतावच्छेदकत्वस्याश्रयविरहान्न कर्मतापत्ति-
रिति कथं द्वितीयाभावादप्युक्तमित्यत आह—*परसमवेतत्वस्येति* । *इष्टाऽन्वयेति* ।

तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु द्वेषा कर्म व्यवस्थितम् ॥

दर्पणः

तन्निर्वर्त्यम्' इत्येव वाक्यपदीयपाठः । अन्यथा सामान्यधर्मेण अलक्षितस्य विकार्यस्य विरोध्यरूपेण प्रदर्शनेऽर्थान्तरतापत्तेः । तदर्थस्तु—कैश्चिन् प्रसिद्धैराचार्यैः प्रकृतिविवक्षायां निष्पाद्यं विकार्यमित्युच्यते । अन्यथा तदविवक्षायां तन्निष्पाद्यं निर्वर्त्यमिति तदर्थः । तत्र घटं करोतीत्यादौ सत्या अपि मृदादिप्रकृतेः परिणामित्वेनाविवक्षा । 'भस्म करोति' इत्यादौ त्वमस्या एव तस्यास्तत्त्वेन सा ।

यद्यपि निर्वर्त्यते निष्पाद्यते इति व्युत्पत्त्या निर्वर्त्यत्वम् । तण्डुलानोदनं पक्वतीत्यादावोदनादौ विकार्यकर्मण्यप्यस्ति तथापि प्रकृतिवाचरूपशासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्यं सति निष्पाद्यत्वरूपपारिभाषिकनिर्वर्त्यत्वस्य विवक्षणात्र शेषः ॥

तदुक्तम्—सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।

यस्य नाधीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते ॥ इति ।

यस्य विवृत्तिकर्मणो नाधीयते—न प्रयुज्यते, न विवक्ष्यत इति यावत् । अन्यत्र-
दृक्कार्यम् । *विकार्यं स्विति* । तदुक्षणं तु प्रतीयमानप्रकृतिविवृतिभावकत्वे सति क्रियानिर्वाहविशिष्टासत्त्वोत्पत्त्यन्यतरफलवत्त्वम् । घटं करोतीत्यादिनिर्वर्त्यं क्रियानिर्वाहोत्पत्तिमस्यपि प्रकृतिविवृतिभावाभावात्तातिप्रसङ्गः । प्रकृतिकर्मणस्तादृशविशिष्टासत्त्वाद् विवृत्तिकर्मणश्च तादृशोत्पत्त्याधयत्वाहलक्षणप्रसङ्गतिः । ईदृशस्थले फलद्रूपप्रयोजकव्यापाराऽर्थकत्वं धातोरावश्यकम् । उक्तञ्च भाष्ये—'व्यर्थः पचिः' इति । अन्यथैकफलैकव्यापारार्थकत्वस्याकर्मकेष्वपि सत्त्वाद् विरोपोपादानानर्थक्यप्रसङ्गात् ॥

परं तु—'इत्यर्थः पचिः' इति भाष्याद्, विकलेदं निर्वर्तनं च पच्यर्थः । 'तण्डुलानोदनं पक्वति' इत्यस्य तण्डुलान् विकलेदपन्नोदनं निर्वर्तयतीति विवरणात् । तथाच प्रकृते तण्डुलाधयविविलक्ष्यनुकूलव्यापाराधयाधयक ओदनाधयकोत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इति शेषः । एवं 'काष्ठं भस्म करोति' इत्यादावप्युक्तमित्याहुः ॥

तदमत् । भावनाप्रकारकयोरे हेतुत्वेन कन्दायाः कृद्धात्वान्यतरजन्योपस्थितेर्विरोध्यतासम्यन्धेनाप्यातायैऽभावेन तादृशवोधाम्भवान् । एकैवैव क्रियया फलद्रूपोत्पत्तिमम्भेन तद्वाक्यजन्यवोधस्य व्यापारद्वयवियपरुत्वरूपवानीचित्यादाख्यातता-

परीक्षा

मत्वं लक्ष्यम् । नर्त्तवं मति विकार्यं कर्मणि निर्वर्त्यकर्मणो लक्षणमव्याप्तम्, तस्यापि यत्नमाध्यत्वादिति वाच्यम् ? प्रकृतिवाचरूपदममभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वस्यापि निर्वर्तान् । तदुक्तम्—

मनी वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।

यस्य नाधीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते ॥

इति मती विद्यमाना अविद्यमानाऽसती, यस्य विवृत्तिकर्मणः, प्रकृति—प्रकृति-
वाचरः शब्दः, नाधीयते—न प्रयुज्यते । एवं चैकस्य विरहाभेदेनोपपत्त्यनेन व्यवहार इत्युक्तमवति । *विकार्यं स्विति* । प्रकृत्युच्छेदमभूतम् । यत्नप्रयोज्यो यः प्रकृतेरुच्छेदो-जानः, तत्रजन्यतासदचात्रास्यन्ताप्रतीपमानपूर्वकालिकस्यस्यरूपपर-

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।

दर्पणः

व्याघ्रिवृत्तभेदाया एव क्रियया अवगमादिति रूपसूत्रोपकथयाच । किञ्च पचेव्यापार-
द्वयार्थकत्वे नच्यमते क्रियायां द्वित्वावायेन द्विवचनापत्तिर्दुर्बारा ।

वस्तुतस्तु विक्रुदेदं विविलत्तिर्निर्वर्त्तनमुत्पत्तिरेवोक्तप्रदयोर्भावव्युत्पन्नतयात् ।
तथाच-कलद्रुधाऽनुकूल एक एव व्यापारो घात्वर्थतया भाष्यकृतसम्मतः । व्यापारद्व-
यार्थकत्वोक्तिस्तु केषाञ्चिन् तत्प्रदयोर्णिजन्तप्रकृतिकल्प्युत्पन्नत्वधमनिबन्धनेत्यव-
धेयम् । यद्यपि विक्राप्यं द्वेषा-प्रकृतिविकृतिदन्वयेव वस्तुमुचितम्, तथापि विकृ-
तिद्वैविध्येश्च प्रकृतावपि विकार्यर्थं ज्ञातप्रार्थं भवतीत्याक्षयेन तदनुक्त्वं च विकृ-
तिकर्म विभजते-प्रकृत्युच्छेदेति* । एतेन क्रियानिर्वाह्याऽभावः प्रतियोगिताश्चच्छेद-
कधर्मवत्त्वं प्रकृतिरुमंत्वमिति ध्वनितम् ।

'काशान् फटं करोति, कुमुमानि स्रजं करोति, सुवर्णं कुण्डलं करोति, मृदं घटं
करोति, काष्ठं भस्म करोति, तण्डुलानोदनं पचति'इत्यादी क्रियानिर्वाहो यः पूर्वभाव-
विशिष्टकाष्ठाकाशादिप्रतियोगिताभावो विशिष्टाऽभस्मत्वरूपस्तत्प्रतियोगितावच्छेदक्यै-
शिएत्यर्थं काशकाष्ठादेरिति तत्तत्प्रकृतौ लक्षणमङ्गतिः । सर्वत्र विशिष्टाभाषप्रतियो-
गिनि तादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वत्वादितिप्रमङ्गवा रणाय क्रियानिर्वाहोति प्रकृ-
तघात्वर्थव्यापारनिर्वाहार्थकम् । ऋचिन् काष्ठतण्डुलादिधर्मिनाशादेव विशिष्टाऽभावो
भस्मोदनादिसम्पादकः । ऋचिर्दमिणः सत्पेऽपि कर्मभाषादिमन्दमविशेषविरहपूर्व-
भाषविशिष्टाऽभस्मत्वं कर्ममन्दर्मादिनिष्पादकं क्रियातो निर्वाहति ॥

सम्भूतमिति ॥ प्रकृतिनाशप्रयोज्योत्पत्तिमदित्यर्थः । इदं च भस्मवदित्येवमपि ।
काष्ठादीति श्रुत्य् पदम्, अन्यथा काष्ठमुषणदिस्तुरीयतापत्तेः ॥ *भस्मवदिति* ॥
तत्तौल्येन वर्त्तमानमस्यदपि विकारजातमित्यर्थः । सादृश्यं च प्रकृतिनाशप्रयोज्योत्प-
त्तिमत्पेनेव । एवमप्येऽपि । तथाच प्रकृतिविकृतिभाषावन्नकाष्ठभस्मादिविक्राप्यमि-
त्यर्थः पर्यवस्यति । एवञ्च-'काष्ठं भस्म करोति'इत्यत्र करोतेः प्रतियोगित्वविशिष्टनाश
वत्पत्तिद्वय फलद्रुपम्, तदनुकूलव्यापारद्वयार्थः । नाशे प्रतियोगितया काष्ठस्योत्पत्ता
भस्मन आवेपयतया काष्ठप्रतियोगिकृताशानुकूलो भस्मोत्पादको वर्त्तमानो व्यापार
इति बोधः । एवं तण्डुलानोदनं पचतीत्यादावपि ।

मैयायिकास्तु-'तण्डुलानोदनं पचति'इति विक्राप्येत्यले प्रकृतिरमोत्तरद्वितीयाया
नाशकत्वमर्थः । विकृतिरमोत्तरद्वितीयायादचोत्पादकत्वम् । तण्डुलाद्यन्विनं नाशकत्वं
॥ पाकेऽन्येति । शोदनाऽन्वितोत्पादकत्वस्य नाशकत्वविशिष्टे पाकेऽन्यथः । नाशे
षोत्पत्तेः प्रयोजकत्वमुद्देशपरिधेयभावमहिम्ना भावने । तेन पारुष्यं तण्डुलारम्भरु-
संयोगनाशकत्वेऽपि 'संयोगमोदनं पचति'इति न प्रयोगः । तण्डुलारम्भरुसंयोगनाश-
स्योदतोत्पत्तौ तण्डुलानोदनाऽन्ययामिद्वतया अत्रयोजकस्यात् ।

परीक्षा

कः, निश्चिन् गुणान्तोत्पत्त्या पूर्वकालस्थितावधर्मस्यान्विजानतीयावधर्मस्यान्विनि-
ष्टामत्वं विलक्षणोत्पत्तिमत्वान्वनरत्वं मामान्यव्यस्यं द्रष्टव्यम् । 'काष्ठं भस्म करोति'
'मृदं कुण्डलं करोति'इत्यादी प्रकृतिविकृत्योरभयोरपि मन्वात्तन्निगानुगतिः । प्राप्यस्य

व्यातम् । क्रूरमभिक्षुद्धयतीत्यन्यपूर्वकम् ॥

दर्पणः

बोधः । विभागावधित्वमेव गोः कर्मत्वम् । आद्यकल्पे ॥ पयोनिष्ठविभागाऽनुकूलगो-
निष्ठव्यापाराऽनुकूल एव कर्तृको वर्तमानो व्यापार इति । तत्र विभागाध्यत्वान् पयसः
कर्मता । तदनुकूलव्यापाराश्रयत्वान् गोः, न तु विभागाश्रयत्वेन । पयोनिष्ठविभागो-
यमस्यन्धस्यैव कन्तावच्छेदत्वादेवमन्यत्राप्युक्तम् ।

अन्यपूर्वकमिति । अन्यमंज्ञावाधनपूर्वं शास्त्रबोधितमित्यर्थः । 'क्रूरमभिक्षु-
त्ति' इत्यत्र "क्रुधदुर्देव्यां" इति प्रथमकर्मप्रदानमंज्ञायाः "क्रुधदुर्होरपसृष्टयोः कर्म" (पा०
सू० १।४।३८) इति बोधनात् । एवं 'वेकुण्ठमधिगणे' इत्यादावपि बोध्यम् । 'अज्ञां
शामं गमयति, 'शिन्यं शाम्भं बोधयति' 'ब्राह्मणमंत्रं भोजयति' 'धजमानं मन्त्रं वाड-
यति,' 'घटं जनयति' 'नाशयति' इत्यादौ "गतिबुद्धि" इति सूत्रेण गम्यादिषा-
त्यर्थकर्तुः कर्ममंज्ञाविधानान् गम्यादिप्रकृतिगणितानुसमभिव्याहृतद्वितीयाया
अप्याश्रयोऽर्थः । यद्यपि गिजन्तघात्वर्थप्रेरणाजन्यव्यापाररूपफलाश्रयत्वाद्जादीना-
मपि कर्मत्वं "कर्तुरीप्सिततमम्" इत्यनेनैव सिद्धं, तथापि गिजन्तेन भाष्यमान-
स्य चेन्नवति गत्याद्यर्थव्यापाराश्रयस्येति नियमार्थे सूत्रम् । तेन 'पाचयत्योदनं
इयदत्तेन' इत्यादौ न । तदुक्तम्—

गुणक्रियायां स्यातन्व्यान् प्रेपणे कर्मतां गतः ।

नियमान् कर्ममंज्ञायाः स्वधर्मैर्नाभिधीयते । इति ।

पाचयत्यात्मन्येन स्वनिष्ठया तृतीययेत्यर्थान् । यद्यपि कर्तृमंज्ञायाः परत्वात् "हेतु-
मति च" इत्यनुशासनान् स्वकारकविशिष्टक्रियाया गिजन्तसम्बन्धाज्जगतेरन्तरात्त्वाच्च
कर्ममंज्ञायास्तथा बाध एवोचितस्तथाप्यन्यानधीनत्वलक्षणाऽर्थप्राधान्यसाधुप्राधा-
न्ययोः प्रयोजकव्यापारं सत्येन प्रधानकार्यस्य च सर्वतो बलवत्त्वम् "आफडार'
(पा० सू० १।४।१) सूत्रे कथंतेनोक्तत्वात् "हेतुमति च" इतिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्याच्च
तदनुसारेणिकर्मत्वस्याऽन्तराद्वापि कर्तृत्यादूक्तत्वाऽनियमत्वमेव साधुप्रतम् ।

परे तु— "हेतुमति च" इत्यनुशासनादन्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपा स्वतन्त्र-
प्रेरणा गिजन्तः । कर्तृत्वं च क्वचित् प्रयत्नः, क्वचिदाश्रयत्वादि । येन यादृशात्तरा-
ख्यातेन यादृशं कर्तृत्वमभिधीयते ; तादृशात्तरगिजन्तस्येन तादृशकर्तृत्वनिर्वा-
हरो व्यापारोऽभिधीयते । निर्वाहत्वं च स्वरूपमन्यविशेषो, नाश्रो नाशयती-
त्यादावन्यथाऽनुपपत्तिः ।

एवञ्च पाकादिर्तुंस्वतन्त्रत्वविशेषेण गिजन्तानुप्रतिपात्ताज्जगतेरन्तरात्त्वं
परत्वेन तदाश्रयत्वान् पाकादिर्तुः कर्मत्वं तादृशकर्तृत्वविशेषगतया महावादिरूप-
स्यतन्त्रकर्तृत्वविविशेषायां पाचयत्योदनं सहायमित्यपि प्रयोगः साधुर्ष । अत एव
"अजिहृत्तं जनको धनुस्तद्" इति भट्टिप्रयोगः स्वरस्यः सङ्गच्छते । परं जनिताश्रि-

परीक्षा

अन्यपूर्वकमिति । शास्त्रान्तरप्राप्तमंज्ञान्तरस्थापकताश्रयोन्वयमंज्ञाकर्मिण्यर्थः ।
"क्रुधदुर्देव्यांगाम्" इति यथा । एवं 'वेकुण्ठमधिगणोत्वाद्यन्वितमंज्ञा-

कर्तृवृत्तीयाया आश्रयोऽर्थः । तथाहि—“स्वतन्त्रः कर्ता” (पा०-

दर्पणः

कतथा तद्रूपपादनं त्वगतिक्रमितिः । यदा ॥ णिचप्रवृत्त्यर्थव्यापारे स्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वस्य विज्ञेयगतया विवक्षा ; तदा सहायेनेत्येव । “गतिबुद्धि” इति सूत्रान् गत्याद्यर्थकधातुयोगे तादृशकर्तृत्वविज्ञेयगतया स्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वविवक्षा नियता, नाऽन्यत्रेत्यर्थबोधनद्वारा तत्र कर्तृप्रत्ययाऽसाधुत्वज्ञापकम् । तेन ‘पाचयत्योऽर्नं सहायेन’ इतिवद्-‘भजया ग्रामं गमयति’ इति च ।

एवञ्च ‘अज्ञां ग्रामं गमयति’ इत्यत्र ग्रामनिष्ठसंयोगाऽनुकूलव्यापारस्य यद्गानिष्ठं कर्तृत्वं निर्वाहकत्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टो यो व्यापारस्तदनुकूलकृतिमानिति बोधः । ‘पाचयत्योऽर्नं सहायेन’ इत्यत्र सहायकर्तृको यो त्रिविकल्पानुकूलो व्यापारो, निर्वाहकत्वसम्बन्धेन तत्कर्तृत्वसम्बन्धेन तत्कर्तृत्वविशिष्टव्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधः ।

‘चैत्रेण ग्रामं गम्यतेऽजा’ इत्यत्र कर्माख्याते तु तादृशव्यापारनिर्वाहककर्तृकव्यापारनिर्वाहककर्तृत्वनिरूपकं यद् ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलं गमनं तत्कर्तृत्वमिति बोधः । ‘सहायेन पाचयते तण्डुलश्चैत्रेण’ इत्यत्र तु चैत्रकर्तृकप्रेरणानिर्वाहककर्तृत्वनिरूपको यः सहायरूपस्वतन्त्रकर्तृवृत्तिव्यापारस्तज्जन्यविकल्पित्याश्रयस्तण्डुल इति बोधः । अर्थविवेकः स्वयमूढः ।

ये त्वनुकूलव्यापार एव णिजर्थस्तदन्वयिनी गमनादिक्रियैव धात्वर्थतावच्छेदकं फलं, तच्छालितयाऽजादीनां प्रासमेव कर्मत्वं “गतिबुद्धि” (पा० सू० १।४।५२) इति सूत्रेण नियम्यत इति वदन्ति । तेषां मते ‘पाचयत्योऽर्नं सहायेन’ इत्यादौ द्वितीयावृत्तीययोर्नियामकोऽलाभः । अधिक्रमन्यत्राऽनुसन्धेयमित्याहुः ।

‘वैकुण्ठमधितिष्ठति’ इत्यादावपि द्वितीयाया आपार एवाऽर्थः । अध्यापुपसृष्टशीलादियोगे “अधिशोऽ” (पा० सू० १।४।४५) इत्यादिसूत्रेणाधारस्य कर्मसञ्ज्ञाविधानात् । यदपि कर्मार्थव्यापारान्तर्भाषिणाऽध्यापुपसृष्टशीलादीनां लक्षणाभ्यामप्य “कर्तुरीप्सिततमम्” इत्यनेनैव कर्मसञ्ज्ञा सुसाधा, तथापि सुख्याऽर्थकतद्योगेऽपि कर्मप्रत्ययसाधुत्वबोधनार्थमपि “अधिशोऽइत्यासाम्” इत्यादिसूत्राणामन्धावश्यकतेति । कर्मप्रवचनार्थयोगविहितविभक्तेस्तु यथायथं लक्ष्यलक्षणभावादिः सम्बन्धो धोत्व इति वक्ष्यते ।

उपपदविभक्तानां तु पृथक्पवादकत्वात् सम्बन्ध एवाऽर्थः । “कालाऽन्ननोरत्यन्तसंयोगे” (पा० सू० २।३।५) इति विहितद्वितीयाया व्यापकत्वमर्थः । ‘मासमघोत’ इत्यादौ मासव्यापकाऽध्ययनमिति बोधात् । द्वितीयादीनामाश्रयोऽर्थ इत्यत्र विभक्तिपदस्य कारकविभक्तिपरत्वेन तद्विरोधादित्यन्यत्र विस्तरः ।

क्रमप्राप्तं तृतीयायै निरूपयति—*कर्तृवृत्तीयाया इति* । करणतृतीयाया व्यापारार्थकत्वस्यापि वक्ष्यमाणत्वादुक्तम्—*कर्त्रिति* । *आश्रय इति* । आश्रयमाश्रमित्यर्थः । आश्रयार्थकत्वे मानमुपन्यस्यति—*तथाहोत्यादिना* । ननु स्वातन्त्र्यमितरव्यापारानधीनव्यापारवत्वम् । तच्च ‘काष्टं पचति’ इत्यादौ काष्टादावप्रसक्तं, तद्व्या-

पचन्ति, तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादि सङ्गच्छते ।

नन्वेवं “कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च” (ब्र०सू०१।२।४) इति सूत्रे, “मनोमयः प्राणशरीरः” इति वाक्यस्य मनोमयस्य जीवत्वे वाक्यशेषे तस्य “एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मि” इति प्राप्तिकर्मत्वकर्तृत्वव्यपदेशो विरुद्ध इति भगवता व्यासेन निर्णीतं कथं सङ्गच्छताम् । उच्यते—जीवस्यैव ज्ञेयत्वे प्राप्तिकर्मत्वमपि वाच्यम् । कर्तृत्वञ्च तस्य आख्यातेनोक्तम् । नचैकस्यैकदा संज्ञाद्वयं युक्तम् । कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया वाधात् । तथाचैतमिति द्वितीया न स्यात् ।

दर्पणः

सङ्गच्छत इति । कृत्याग्रयत्वादेस्तत्त्वे तु तदसङ्गतिरिति भावः । उक्तविषयाः प्रयोगनियामकत्वं द्रढयितुं पृच्छति—*नन्वेवमिति* । एवं विवक्षाया एव प्रयोगनियामकत्वे मनोमयस्य मनोमयशब्दप्रतिपादनस्येत्यर्थः । जीवत्वे सङ्कल्पकर्तृरूपत्वे मद्भिन्नत्वे इति यावत् । एतमित इत्यादेरितः शरीरात् प्रेत्य निःसृत्य एतच्छरीरं परित्यजेति यावत् । एतं स्वप्रकारत्वादिगुणविशिष्टं पूर्वोक्तमात्मानम्, अभिसम्भवितास्मि प्राप्तास्मीत्यर्थः । *कथं सङ्गच्छतामिति* । मन्वन्मते वैवक्षिकयोः कर्तृत्वकर्मत्वयोरैकस्मिन्नपि सम्भवादिति भावः ।

सञ्ज्ञानिवन्धनविरोधं समर्थयन् कर्तृत्वकर्मत्वयोर्बांस्तवाविरोधं दर्शयति—*उच्यते इत्यादिना* । *जीवस्यैव ज्ञेयत्वं इति* । ‘स ऋतुं कुर्वीत’ इत्यनेन जीवस्यैवोपास्यत्वबोधने इत्यर्थः । *प्राप्तिकर्मत्वमिति* । अन्योपासनाया अपरप्राप्त्यफलकत्वादिति भावः । *आख्यातेनेति* । अभिसम्भवितास्मीत्येतद्रूपकनेत्यर्थः । *वाधापरीक्षा

विवक्षायाः प्रयोगनियामकत्वमित्येतद्द्रढयितुं शङ्कते—*नन्वेवमिति* । *एवम्*—विवक्षाया एव प्रयोगनियामकत्वं । *इति सूत्रम्* इत्यस्य निर्णयमित्यत्रान्वयः । मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शरीरात्मा उपास्यत्वेन विवक्षितः उत परमह्येति सन्देहे पूर्वपक्षे दूषणदानप्रस्तावे इत्यमुक्तम्—मनोमयः प्राणशरीरोसत्यकामः सत्यसङ्कल्पो यः इत्यादिकं ब्रह्मोपास्यत्वेन विवक्षितमित्यत्र हेतुः । “एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मि” इति व्यपदेशात् । एवं प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणकमुपास्यमात्मानमितः अस्माल्लौकिकशरीरान्, प्रेत्य निःसृत्य । एतच्छरीरं परित्यज्येति यावत् । *अभिसम्भवितास्मि*—प्राप्त्यास्मीत्यर्थः । जीवत्वे ऽवस्थापरत्वे तस्यैकस्य जीवस्य यदि जीव एवोपास्यत्वत्वात् कर्तृत्वं कर्मत्वं चैतमित इत्यनेनोक्तं तद्विस्मयमापद्येत इत्युक्तमित्यर्थः । *कथं सङ्गच्छतामिति* । मन्वन्मते वैवक्षिकयोः कर्तृत्वकर्मत्वयोरैकस्मिन्नपि सम्भवादिति भावः । कर्तृत्वकर्मत्वयोर्न सर्वथा विरोधः, किन्तु संज्ञानिवन्धन इत्यभिप्रायकं व्यासमूत्रमित्याशयेन समाधत्ते—*उच्यते इति* । *जीवस्यैव*—अग्रहण एव । *ज्ञेयत्वे*—उपास्यत्वेन ज्ञानविषयत्वे । *वाच्यमिति* । यस्योपासनं भवति, स एव प्राप्यते नान्य इति भावः । *आख्यातेन*—अभिसम्भवितास्मीत्येतद्रूपकनाख्यातेन । *वाधापरीक्षा* । कर्मकर्तृत्वयोरैकशरीरान्वयेन वाच्यवाचकभावस्य सत्त्वान् । ननु ‘पच्यते

कर्मकर्तृतायाञ्च यगाद्यापत्तिरिति गन्धविरोधद्वारा भवति च भेदहेतुः ।

एवञ्च व्यापारांशस्य धातुलभ्यत्वादाश्रयभात्रं तृतीयार्थः । कारकचक्रप्रयोजकत्वं, कृत्याश्रयत्वं वा, दण्डः करोतीत्यत्राव्याप्तम् ।

दण्डः

दिति* । सन्धयोराकडारीयतया समापेताऽसम्भवेन परया कर्तृमन्त्रया वापादि-
त्यर्थः । *यगाद्याऽपत्तिरिति* । अभ्युच्चयवादः । प्राप्ये कर्मणि कर्मवद्भावोऽप्र-
सक्तेः । शब्दविरोधद्वारा—एकदा सन्धाद्वयप्रयुक्तकार्याऽनुत्पत्तिद्वारा, सः—सन्ध-
द्वयविरोधस्तत्र कर्तृकर्मत्वव्यवहारभेदहेतुरित्यर्थः । न तु कर्तृत्वकर्मत्वयोः पारमा-
र्थिकभेदमाशयेति भावः ।

ननु विशिष्टाश्रयस्य तावत् तृतीयार्थोऽन्वमावातमत् आह—एवञ्चेति* । धातु-
पातव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वे चेत्पर्यः । *आश्रयमात्रमिति* । अनन्यलभ्यत्वादिति
भावः । मतान्तरं दूषयति—कृत्याश्रयत्वमित्यादिना* । *अव्याप्तमिति* । अचतने
तस्मिन्स्वात्पादिति भावः ।

अत्र घट्टन्ति—दण्डादिनिष्कृत्यापारस्य धात्वर्थत्वविवक्षया भवदुक्तत्वात्तन्व्य-
वन् धात्वकारकचक्रप्रयोजकत्वस्य दण्डादावभावेऽपि तदारोहात्कर्तृत्वव्यवहारस्त-
स्मिन् सुवपादः । अत एव हरिणा—

प्रागन्यतः शक्तिः प्रामाण्यभावाऽऽपादनादपि ।

तदधीनप्रवृत्तत्वात् प्रवृत्तानां निवर्तनात् ॥

अदृष्टत्वात्प्रतिनिवेश्यतिरेके च दत्तनात् ।

आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्तुरिच्छते ॥

इत्यनेन करणादिव्यापारान् पूर्वं करणादिमन्यादकतकिमस्त्वेन करणादीनामा-
हमाधीनत्वमन्यादनेन च तदापत्तव्यापारत्वेनाऽतिप्रवृत्तानां निवर्तनेन कर्तुः फलप्राप्तौ
स्वत एव निवृत्त्या प्रतिनिध्यभावेन कारकान्तराभावेऽप्यस्त्वादी कर्तुर्दंशनेन च
दूरादप्युपकारित्वेऽपि स्वातन्त्र्यमित्यर्थेन कारकवक्रप्रयोजकत्वमेव स्वातन्त्र्यम-
भिहितम् ।

घन्तुत एषां घर्मांगमभावेऽपि शब्देन यस्यते प्रतिपाद्यन्ते च कर्त्तुं तदाशयः ।
‘पाचयति मंत्रेण चैत्र’ इत्यादी प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापाराधीनत्वेऽपि शिष्टप्रहृत्थ-
यंसाधनान्तरविषये उक्तस्वातन्त्र्यस्य सत्त्वात् कर्तृत्वोपपत्तिः । धातुग्राह्यक्रिया कृत-
परीक्षा

तण्डुलः स्वयमेव इत्यत्रैकप्योभयरूपत्वं दृष्टमेवेत्यत आह—*कर्मकर्तृतायामिति* ।
अभ्युपगम्यवादोऽप्यत्र उक्तार्थकत्वे—एकमुक्तसम्भवान् । *मः*—कर्मकर्तृत्वव्यवहारः ।
भेदहेतुः—उपाय्योपासकयोर्भेदहेतुः । एतेन सन्धयोर्विरोध उपाय्योपासकयोर्भेदप्रयो-
जयो, ननु तयोर्वास्त्वो भेद इति दर्शितम् ।

एवं च—धात्वर्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वे च । मतान्तरं दूषयति—*कारकचक्रेति* ।
अव्याप्तमिति । दण्डस्यावतनत्वेन द्विविधमपि कर्तृत्वं तत्र न सम्भवतीति भावः ।

दर्पणः

स्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् कर्तृपरतन्त्रकरणेन स्वव्यापारमादाय कर्तृत्वम्, प्रयोज्यस्य स्वार्थसिध्यमर्थेषु प्रवृत्त्या करणादीनां कर्त्रधीनत्ववत् प्रयोज्यस्य प्रयोजकाऽनधीनत्वाच्च । न हि फलोद्देशाऽधीना करणादीनां व्यापारवत्ता । प्रयोज्यस्य तु तादृशप्रवृत्तौ "सर्वं इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते" इति "हेतुमति च" इतिसूत्रस्य भाष्यमनुभवश्च सार्वजनीनः प्रामाणमित्याहुः ।

इत्याश्रयत्वं दण्डादावव्याप्तमित्युक्त्या नैयायिकोक्तकर्तृत्वस्योपेक्षणीयत्वमावेदितम् । तेषां त्वयमाशयः—कर्तृत्वं मुख्यं पूर्वोक्तमेव, आश्रयप्रतियोगित्वादिरूपं तु गौणम्, उभयमपि कर्तृवृत्तौ यथा प्रतिपाद्यते ।

तथाहि—'चैत्रेण पच्यते' इत्यादौ कृतिमद्भेदेन तज्जन्यत्वं वा क्रियाविशेषणतया तृतीययाऽभिधीयते । अचेतनकाष्टादेरपि कर्तृत्वविवक्षायां तु काष्ठं पचतीतिवत् 'काष्ठेन पच्यते तण्डुल' इत्यत्रापि प्रयोगाद् व्यापाररूपं कर्तृत्वं तज्जन्यत्वरूपं सरुर्तृत्वं वा तस्य लक्षणा । एवं 'चैत्रेण ज्ञायते' इत्यादावाश्रयत्वरूपं कर्तृत्वे आश्रयत्वरूपं कर्तृमत्त्वं वा नश्यते घटेन' इत्यादौ प्रतियोगित्वात्मककर्तृत्वे अनुयोगित्वरूपकर्तृमत्त्वं वा लक्षणा । 'चैत्रः पचति' इत्यादावुक्तस्यले कर्तृत्वमेव मुख्यं गौणं वा क्रियाविशेष्यतयाऽऽख्यातेन बोध्यते । अचेतने स्वरसतः कर्तृव्यवहाराभावेन तत्र कर्तृपदमपि भाक्तमेव ।

नच यत्नवत् एव मुख्यकर्तृत्वे तदादायैव "कर्तृकरणयोः" (पा० सू० २३।३।६२) इत्यादेश्वारितायै गौणकर्तृत्वे तृतीयाद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्सूत्रस्य कर्तृपदन्य पारिभाषिककर्तृपरत्वात् । तत्सूत्रप्रणयनस्यैव तत्परस्यैव मानत्वात् । सूत्रे स्वातन्त्र्यं च समभिव्याहृतकारकान्तराऽनधीनत्वे सति कारकत्वम् । पुरुषव्यापाराऽधीनक्रियाऽनुकूलव्यापारवतामेव काष्ठादीनामन्यानधीनत्वविवक्षया 'काष्ठं पचति' इत्यादौ कर्तृत्वम् । अनधीनत्वान्तविशेषणं च 'चैत्रः काष्ठैः स्थाल्यां पचति' इत्यत्र 'चैत्रः काष्ठानि स्थाली पचन्ति' इति प्रयोगवारणाय चैत्रः पचति, स्थाली पचतीत्यादौ यत्र कारकान्तराप्रसिद्धिस्तत्रानधीनान्तविशेषणं न प्रतीयत एव । तन्निर्वाहश्च स्वतन्त्रशक्तिरूपनात् । विशिष्टाच्छेदविशेषणविषयविशेष्ययोर्धाजनकत्वात् । विशिष्टाक्त्या निर्वाहात् । चैत्रेण पाचयतीत्यादौ हेतुकर्तृसमभिव्याहारे प्रयोज्यस्य हेतुकर्त्रधीनत्वेऽपि ष्यन्तप्रतिपाद्यपाचमादिक्रियायामेव प्रयोज्यस्य कारकतया प्रयोज्यस्य पच्याद्यर्थक्रियाकारकाऽनधीनताया अत्र कल्पेन न तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयाद्यनुपपत्तिः । स्वतन्त्रकर्तृप्रयोजकव्यापारस्य तण्डुलक्रयणादिवत् पाकादावन्यथासिद्धत्वाद्कारणत्वेन तस्य पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्त्वेऽपि तत्क्रियाकारकत्वाभावाच्च । अत एव 'चैत्रेण मैत्रः पाचयति' इत्यत्र, मैत्रः पचतीति ॥

नन्यस्तूपदर्शितरीत्या चैत्रादेः स्वतन्त्रकर्तृतानिर्वाहः, तथापि तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयाद्यनुपपत्तिः कर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारस्य गिर्जयत्वेन स्वतन्त्रनिष्कृत्य तस्य गिवाऽभिधानादिति चेद् ? न ।

कर्तृत्वनिर्वाहकत्वसम्बन्धेन पाकाद्यन्वितहेतुकर्तृव्यापारस्य गिर्जयतापन्नेऽदोषात् । कर्तृत्वरूपफलाऽवच्छिन्नव्यापारस्य गिर्जयतामतेऽपि तदुपरकाश्रयण्याऽन्यतो मानानिर्वाहणानभिधानस्याऽऽशयत्वात् । अबोधनस्यैव तत्राऽनभिधानपदायत्वाद्भि-

अथ प्रिविधः—शुद्धः, प्रयोजको हेतुः, कर्मकर्त्ता च । 'मया हरिः सेव्यते' 'कार्यते हरिणा' 'गमयति कृष्णं गोकुलम्' । मद्-भिन्नाश्रयको हरिकर्मकः सेवनानुकूलोऽव्यापारः । हर्यभिन्नाश्रयक-उत्पादनानुकूलो व्यापारः । गोकुलकर्मकगमनाऽनुकूलरूपणाश्रयकता-दृशव्यापाराऽनुकूलो व्यापारः इति शाब्दबोधः । कर्णतृतीयाया-

दर्पणः

धानस्य "तिद्दृष्टद्विचसमासैः" इति परिगणनाच्च ।

आख्यातस्य धर्मव्याचरत्येऽपि कृत्वादिविदिष्टकर्तृबोधकत्वस्याऽभिधानस्य तत्र सम्बन्धो 'चैत्रः पचति' इत्यादौ कृतोवाऽऽपत्तिः । मुख्यविशेष्यतया तद्विवक्षायां 'चैत्रेण पचति' इत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यपि न । आश्रयान्तरिकतं विशेष्यतया कृतियोग-नस्येऽनभिधानदर्शयत्वात् । तथाभिधानं च 'लृट्कृतितममामि' ण्येति ॥ एवाभि-धायकतया कृत्तिकृतोपात्ताः ।

यद्यपि स्वतन्त्रव्यापारस्य कृतोवादेरनुशासनम्, तथापि कृतिरूपरन्त्य एव लाय-वाच्छ्रितव्यापारादौ तु लक्षणेऽनुक्तमनुशासनस्याऽनादितात्पर्यमात्रायाहस्यात्ता-धयसहकृतस्यैव तस्य शक्तिरूपकत्वात् । व्यापारे सम्बन्धेऽपि गौरवेण तदभिदेः ।

एवञ्च कृतिरूपकर्तृत्वबोधकत्वे कारकान्तरव्यापारकर्तृत्वञ्च न प्रतीयते ण्येति न तदन्तर्भागेण शक्तिः । प्रमाणाऽभावात् । व्यापारलाक्षणिककर्तृत्वप्रत्ययेन लक्षणया तद-न्तर्भागे व्यापारबोधनादेव पूर्वोक्तातिप्रमद्भव्य कारणान् । अन्यथा तदन्तर्भागे कृतौ शक्तावपि पूर्वोक्तातिप्रमद्भव्यदुष्परिहरत्वात् । 'घटो जायते' 'ओदनः सिञ्चति' इत्या-दौ घटादेः कारकत्वं कर्तृत्वं च सत्कार्यवादमगलम्ब्येवोपपादनीयम् ।

मुख्यं क्रियार्कर्तृत्वं च ॥ तदनुकूलकृतिमाश्रयम् । एकक्रियाविपरकृत्येऽत्र नान्तरी-यक्रियानिर्वाहस्तत्र तदिक्रियार्कर्तृत्वाऽऽवयवेऽनात् । किन्तु तदिक्रियाविपरकृत्ये मति तदनुकूलकृतिस्त्वेऽप्यस्त्वम् । शुस्तरभाराचोलनादौ तु यत्र क्रियाया अनिन्द्यस्तित्र गतिरर्क्येव । अन्योद्देशेन नाराचोपाद् यत्र प्राणव्यवधस्तत्र मरणाऽनुकूलनाराचोप-पदव्यापारस्य कृतिविपरकेऽपि हिम्ना । लक्षणस्योद्देश्यतापटिततया तस्य विप्रमरगानु-कूलव्यापारत्वेनानभिर्हितरथात्तेन रूपेण कृतिविपरकृत्ये सादृशव्यापारेऽवयवेन न प्राणव्यवधिविदिष्टव्यवधकर्तृत्वं तादृशव्यापारकर्तृरिति न सम्पूर्णं प्रापश्चित् तस्येति ॥

कर्तृविभागमाह—अथयेति* । अनुकूलं कृतोवाधेन निरुक्तः कर्तृत्वार्थः । शुद्ध इति* । हेतुत्वकर्मकर्तृत्वानभिर्करणमित्यर्थः । प्रेरणार्थकगिर्यकृतिपात्तव्यापारा-धय इति यावत् । हेतुरिति* । निज्यप्रेरणाधय इत्यर्थः । कर्मकर्तृत्वमिति* । पात्त-पात्तव्यापाराऽऽश्रयस्येति निज्यप्रेरणाधयव्यापारोऽऽवयवान्त्वेन विवक्षित इत्यर्थः । धर्म-योदाहरणान्वाह—मया हरिः सेव्यते इत्यादिना* । अत्र व्यापारविशेष्यबोधोपा-

वरीशत

अथम्, कर्ता । आद्ये हरिः शुद्धः कर्ताः द्वितीये प्रयोजककर्ता, तृतीये—कृत्य-कर्म-कर्ताः प्रकृत्यर्थे प्रति कर्ता निज्ये प्रति कर्म । केषांनुरोपेन त्रिषु स्थानेषु बोधप्रक्रिया-माह—मद्भिन्नेत्यादिना* । कर्णतृतीयाया इति* । कर्णे विशेष्यमानकृतोपाया

स्वाश्रयव्यापारौ वाच्यौ । तथाहि—“साधकतमं करणम्” (पा० सू० १। ४ ४६) । तमवर्थः प्रकर्षः । सचाव्यवधानेन फलजनकव्यापारवत्ता । तादृशव्यापारवत्कारणञ्च करणम् । उक्तञ्च वाक्यपदीये—
 क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्बहु व्यापारादनन्तरम् ।
 विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥

दर्पणः

चर्तं तु कैयदानुसारेण । तत्त्वं तु प्रागेवाश्रयोचाम । *स्वाश्रयव्यापाराविति* ॥
 ननु व्यापारस्य घातुत्वेनैवलाभात् तत्र शक्तिरूपनमपार्थमित्याशङ्क्य कर्तृ-
 निष्ठव्यापारस्य घातोर्लोभेऽप्यनुभूयमानकरणनिष्ठव्यापारस्य पदार्थत्वमन्तरेण शास्त्र-
 विपत्तयाऽनुपपत्त्या शक्तिरावश्यकं । आख्यातानिष्ठुक्तिभेदाया एव क्रियाया अवग-
 माद् व्यापारद्वयस्य घातव्यत्वासम्भवाच्चेत्यभिप्रेत्य स्वोक्तार्थस्य सप्रमाणतां दर्श-
 यितुं करणसंज्ञाप्रतिपादकं सूत्रमुपन्यस्यति—*तदाहोत्यादिना* । “साधकतमम्”
 इति सूत्रस्य कारकाधिकारोपत्वात् सूत्रोपात्त साधकताद्वादेव प्रकर्षलाभेऽपि गौगा-
 धाराधिकरणसंज्ञाफलकस्य “कारकप्रकरणे शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते” इत्य-
 र्थस्य बोधनाय तमबुशदानमिति सूत्रपत्राह—*तमवर्थः प्रकर्ष इति* । प्रकर्ष-
 कारकान्तरापेक्षो न तु करणान्तरापेक्षः । कारकसामान्यवाचिसापेक्षकताद्वाद्वात्तन्नेन
 तमया तदधिकप्रकर्षस्यैव धोतनात् ‘तेनाश्वेन दीपिकया व्रजति’ इति प्रयोगोप-
 पत्तिः । अन्यथा करणान्तराऽंशिकप्रकर्षस्य करणान्तरे अभावेन तदनुपपत्तेः ॥
 तादृशेति । फलोत्पत्त्यव्यवहितपूर्ववर्त्तोत्यर्थः ।

परे तु—फलायोग्यवच्छिन्नकारणत्वं करणत्वम् । स्वव्याप्येतरदावत्कारणसम्-
 धाने सति पदव्यवहितोत्तरक्षणे फलनिष्पत्तिस्तत्त्वमिति यावत् । स एव तृतीयायः ।
 सत्यन्तनिवेशाच्चसुपोऽन्धकारे फलाभ्योगेऽपि न तत्राऽप्रसङ्गः । प्रयोजकगतिप्रसङ्ग-
 निरासायाऽप्यवहितेति वदन्ति ॥

तत्र हरिसम्मतिमत्याह—*उक्तञ्चेति* । अत्र क्रियापदं फलपाम् । ‘वागेन हत’
 इत्यत्र वागव्यापाराव्यवहितोत्तरक्षणे प्राग्वियोगस्य फलाव्यवधानेऽभावाल्लक्षणमन्व-
 यः । विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षव विभक्ता प्रयोजिका, न वास्तवकरणत्वादिमत्तेऽप्यु-
 परीक्षा

इत्यर्थः । अत्र प्रकर्षश्च अप्रकर्षश्च कारकान्तरापेक्षया बोध्यः, ननु करणान्तरापेक्षया ।
 कारकसामान्यवाचकप्राथम्यकतात्तमपो विधानात्, तेन तदश्वेन दीपिकया पया व्रज-
 तीति प्रयोगस्योपपत्तिः, राजा चक्षुरिन्द्रियेण चाराणां प्रवर्त्तनं कृत्वा रात्रूणां सैनिकान-
 वकलयति यत्र, तत्र राजा चक्षुषा परसैनिकान् पश्यतीति प्रयोगोपपत्तिवाण्या-
 व्यवधानफलकन्तमवग्रहणम् तस्य कारकाधिकारात् कारकजाते सिद्धे पुनः साधक-
 ताद्वादादानादेवसाधकतमस्य लाभो भविष्यतीति वैयर्थ्यमिति यदि ब्रूये ? तदा
 कारकाधिकारं ‘शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते’ इत्यर्थज्ञापकतया चारितार्थ्यं
 बोध्यम् । तेन गौगाधारस्याप्यधिकरणसंज्ञेत्यन्यत्र विस्तरः ।

अव्यवधानेन फलोत्पादकततः करणसंज्ञायां हरिसम्मतिमाह—*उक्तं चेत्यादिना* ।
 क्रियायाः—फलस्य, *अनन्तरम्*—अनन्तरकाले, *विवक्ष्यते* इत्यनेन, विवक्षया

यस्तुतस्तदनिदृश्यं न हि यस्तु व्यवक्षितम् ।

स्यात्या पच्यते इत्येषा विचक्षा दृश्यते यतः ॥ इति ।

विचक्ष्यते इत्यनेन सृष्ट्यनेकेषां तदभावात् द्वितीयासमन्यादेरवकाशं

दर्शणः

म् । अत एव दायाऽनादेरेण बलस्य तत्त्वविवक्षायां, बडेन लुनातीति प्रयोगः । *वस्तुन इति* । यत इदमेव वस्तु करगमिति न नियमोऽन एव निश्चिताऽधिहरगत्याऽपि स्यातीति तुल्यत्वात् इति चिच्छरगत्याऽप्यनोत्पद्यते । *अप्रकाशमिति* । 'तद्गृहं स्यात्प्राप्यं पचति' इत्यादीं करणत्वाऽविवक्षायां न तत् संज्ञाप्रयुक्तद्वितीयादेरवकाशमित्यर्थः । तथाच 'काष्टेः पचति' इत्यादीं प्रकृत्यर्थकाष्टादेरभेदेनाश्रयरूपनृतीपाऽभेदोऽन्वयः । तस्य च द्युःपत्तिर्विचक्षेणेन समानप्रत्ययोपात्तत्वात्प्रत्यापत्त्या व्यापाररूपतद्व्यापारं आश्रयना-सम्बन्धेन फलोपहिततादृशत्वात्प्राप्त्य चानुपपत्त्यासम्बन्धेन विक्रित्यनुपपत्त्याप्राप्तेः । एवञ्च काष्टाऽभिप्राययको यः फलोपहितव्यापारस्तद्विचक्षितो विक्रित्यनुपपत्त्याप्राप्तेः यको वर्तमानो व्यापार इति बोधः । वेदितव्यं च-जन्यजनरुभावसम्बन्धेन बोध्यम् । अत्र च "यत्सन्निहितेषु सर्वेषु कारणेषु कलां प्रवर्तयिता भवति" इति मन्वृत्कारक-व्यापारस्य कार्यपोषणप्रतिपादनं, "कारके" इति मूलस्य भाव्यं प्रमाणम् ॥

अपरे तु-*क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्* इति वाक्यस्याऽनन्तर-द्व्यारम्यान् नृतीपायं व्यापारस्य जन्यतासम्बन्धेन फलोऽन्वयः । तथाच जन्यतासम्ब-न्धेन काष्टाश्रयरूपव्यापारविशिष्टफलात्प्राप्तौ व्यापार इति बोधमाहुः । नृतीपायं करण-त्वस्य व्यापार एवाऽन्वयः, शब्दान्निष्पत्तिभावमात्रं फलोऽर्थः । अत एव मन्वृत्कारकगवा मौमादिपदस्य नामरूपं मिद्वान्तिरुम् । अन्यथा व्यापारं प्रति करणत्वेनाऽन्विते फलोऽर्थे करणत्वेनाऽन्वयपोषणौ लक्षणाया अग्रमद् एव । अत एव 'सोमेन यजेत' इत्यत्र मन्वृत्कारकगति मौमांमहा इत्यस्ये ।

वस्तुतस्तु "आश्रयोऽपिरेदय" इति मूलव्यारम्यान् करणनृतीपाया अन्वय-वमाग्रमर्थः । प्रकृत्यर्थान्वितस्य च्यनित्यव्यापारजन्यत्वसम्बन्धेन धाम्यर्थव्यापारोऽ-न्वय इत्येव ज्ञापः ।

नैवापिहास्यमाधारणं कारणं करणम् । कारणे अभावात्तत्त्वं च-व्यापाररूपमेव । न तु फलाऽयोग्यत्ववच्छिन्नत्वम् । तस्य वाक्यकारणपटित्तया गौरवेण तदभावात्पटि-न्ने शब्दमिद्वेः । अ एव च प्रकृत्यर्थः "माधकृतमम्" इति तमसा बोध्यते । व्यापारस्य तद्व्यारम्यपविनिष्टतद्व्यारम्यरूपत्वाऽन्वयधाम्यार्थान्त्व्यापि जनकत्वपरत्वात् सा-परीक्षा

एवात्र करणत्वादिष्वपरिहारनिवामहेति ज्ञेयते ।
 एतद्व्यारम्यपति-*वस्तुन इति* । वस्तुनोऽन्वयः । *तत्त्वं-करणत्वादिद-
 वम् । *अतिरेदयम्, -इदं वस्तुकरणमेवैतद्व्यारम्यं निरूप्यमज्ञायम् । *हि-
 दः, *वस्तु व्यारम्येन न-*करणत्वादिस्तेन व्यारम्येन धाम्यार्थमर्थः* । निष्पत्ता-
 धिहरणत्वादि स्यात्प्रायाः अधिहरणत्वेनाविवक्षायां करणत्वेन तु विरहण इति
 तात्पर्यम्, तथा-*व्यारम्येति* ।

तदभावादिदि । करणत्वाभावादिद्वयः । *अप्रकाशमिति* । दत्ता काष्टस्य क-

सूचयति । नचैवं “कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” (ब्र०सू० २ । ३।३३) इत्युत्तरमीमांसाधिकरणे “शक्तिविपर्ययात्” इति सूत्रेणान्तःकरणस्य कर्तृत्वे करणशक्तिविपर्ययापत्तिरुक्ता न युज्येतेति वाच्यम् । ‘तद्दे-
तेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय” इति श्रुत्यन्तरे करणतया कर्तृ-

दर्पणः

भात् । तत्र पृथक्कृत्यभावेन व्यापारमात्रं करणतृतीयार्थः । तस्मिन् प्रकृत्यर्थस्याप्ये-
यतासम्बन्धेनाऽन्वयः । शेषं पूर्ववदित्याहुः ।

प्रथमिति । एकस्मिन्नपि धर्मिणि कर्त्तृकरणशक्तयोरविरोध इति यावत् ।
शक्तिविपर्ययादिति । ‘एष हि द्रष्टा श्रोताऽनुमन्ता बोद्धा विज्ञानाऽऽत्मा पुत्र्य’
इत्यादीनां तथा कर्तुः कर्त्तव्यविशेषप्रतिपादकानां यजेत शुहुवादित्यादीनां च सार्य-
त्वाय जीवस्य, “कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” इत्यनेन कर्त्तृत्वं बोधितं बुद्धिपदव्यवहा-
र्यं विज्ञानमेवाऽस्तु कर्त्तव्यत्वाद्वाद्यां विज्ञानशब्दवाच्यबुद्धेः कर्त्तव्यत्वाऽभ्युपगमे लोके
समर्थस्याऽपि कर्त्तुः सर्वोऽर्थकारिकरणान्तरसापेक्षस्यैव कार्यकारित्वदर्शनेन विज्ञान-
पदव्यपदेश्यत्वबुद्धेः करणशक्तिहान्यापत्तिरतस्तदतिरिक्तजीवस्यैव कर्त्तृत्वमुचितमि-
त्यर्थप्रतिपादकेन, “शक्तिविपर्ययात्” इति सूत्रेणेत्यर्थः ।

न युज्येतेति । कर्त्तृकरणशक्तयोरविरोधस्यैव भवन्निरभिधानादिति भावः ।
तद्देतेषामिति । *प्राणानाम्*—इन्द्रियाणां, विज्ञानं—ग्रहणशक्तिं, विज्ञानेन—विज्ञान-
शब्दवाच्येन मनसा तज्जन्यबुद्ध्यात्मकप्रवृत्त्येति यावत् । आदाय—गृहीत्वा हृदयं
स्वापे गच्छतीति श्रुत्यर्थः ।

करणतयेति । विज्ञानेनेत्यत्र करणतया कर्त्तृत्वस्येत्यर्थः । निष्प्रमाणेत्योः कर्त्तरि
करणशक्तिस्वीकारेऽपि द्वयोः शक्तयोरेकदा विवक्षायामसम्भवेन “विज्ञानं यज्ञं तनुते”

परीक्षा

रणत्वविवक्षा, तदा ‘काष्ठैः स्थाल्यां तण्डुलं पचति’ इति भवति । *मर्चयम्*—विवक्षा-
या एत्र नियामकं ये । *यत्तेति* । तत्र हि बुद्ध्यात्मकस्य विज्ञानस्य कर्त्तृत्वं जीवस्य धेति
सन्देहे जीवस्यैव युत्तरपक्षसाधक्यमुक्तिः । *जीवः*—कर्त्ता, *शास्त्रस्य*—विधिनि-
पेक्षशास्त्रस्य, *अर्थवत्त्वात्*—उपपन्नत्वात् ।

प्रवृत्तियां निवृत्तियां नित्येन कृतकेन वा ।

युतो येनोपदिश्येत शास्त्रं शास्त्रविदो चिदुः ॥

इति शास्त्रलक्षणम् । नित्येन श्रुत्या, कृतकेन स्मृत्या, जीव एव विहितं कर्त्तुं निषिद्धं
चाकर्त्तुमलम् । एवं रीत्या जीवस्य कर्त्तृत्वं व्यवस्थाप्य विज्ञानस्याकर्त्तृत्वे युक्तिरुक्ता ।
शक्तिविपर्ययेति । विज्ञानस्य कर्त्तृत्वे करणत्वशक्तिविलोपापत्तिः, करणस्याकर्त्तृत्वा-
दिति भावः । *विज्ञानम्*—बुद्धिः । *न युज्येतेति* । यथा करणस्यापि काष्ठस्य काष्ठं
पचतीत्यत्र कर्त्तृत्वं भवतीत्यत्र करणत्वकर्त्तृत्वशक्तयोरविरोधः, तथेहापि भविष्यतीति
भावः । *तद्देतेषामिति* । तदा म्यापराजालेः विज्ञानेन मनसा तज्जन्यबुद्ध्यात्मकप्रवृत्त्या
करणभूतया एतेषामिन्द्रियाणां प्राणपद्वाच्यानां विज्ञानमादाय ज्ञानजननशक्तिमा-
दाय तिष्ठति । करणतया कर्त्तृत्वस्य विज्ञानस्य इत्याशयान्, शक्तिविपर्ययापत्तिरित्य-
स्याशयात् ।

(ब्र०सू०२।६।४०) इत्यधिकरणे भाष्य एव स्पष्टमित्यादि प्रपञ्चितं भूपणे ॥

सप्तम्या अप्याश्रयोऽर्थः । “सप्तम्यधिकरणे च” (पा०सू०२।३।३६) इत्यधिकरणे सप्तमी । तच्च “आधारोऽधिकरणम्” (पा०सू०२।४।३५) इति सूत्रादाधारः । तत्त्वज्ञाश्रयत्वम् । तत्राश्रयांशः शक्यः । तत्त्वमयच्छेदकम् । नचाश्रयत्वमात्रेण कर्तृकर्मकरणात्तन्माधारसंज्ञा स्यात् । स्यादेव यदि ताभिरस्या न बाधः स्यात् । “कारके” (पा०सू०२।३।२३) इत्यधिकृत्य विहितसप्तम्याः क्रियाश्रय इत्येव यद्यपि

दर्पणः १

इति ध्रुवेः । यथा तक्षा वास्यादिकरणद्वस्तः कर्त्ता दुःखी भवति, स एव गृहस्थो विमुक्तवास्यादिनिष्कारः सुखी भवतीति तदर्थः । तथाच शक्तिविपर्ययादित्यस्य पराम्युपगतप्रदिकर्तृत्वनिरासे तात्पर्यम्, न तु बुद्धेः कर्तृत्वेन करणशक्तिपरित्याग इति न तद्विरोध इति भावः ॥

सप्तम्यर्थस्त्रिरूपति—*सप्तम्या अपीति* । ननु तावता सूत्रादाधारस्य वाच्यत्वं लभ्यते, नाश्रयस्येत्यत आह—*तत्त्वञ्चेति* । आधारत्वं चेत्यर्थः । *आश्रयत्वमिति* आश्रयत्वविशिष्टत्वमित्यर्थः । विशिष्टे सूत्रेण शक्त्योघनेऽप्याश्रयांशा एव सा, न तु विशेषणीभूताश्रयत्वेऽपि । तत्प्रकारकताद्बोधे आश्रयशक्तिज्ञानस्य हेतुताकल्पनस्यैव तज्ज्ञानोपपत्तेरित्याशयेनाह—*तत्राश्रयांशः शक्य इति* । यद्वा ननु तावता परम्परया क्रियाश्रयस्य सप्तम्यर्थत्वं लब्धं, नाऽऽश्रयमाश्रयस्येत्यत आह—*आश्रयांश इति* पूर्वोक्तरीत्या क्रियाया घातार्थं लामादनन्यलभ्याश्रय एव शक्य इत्यर्थः । तत्त्वम्—आश्रयत्वम् । *आश्रयत्वमात्रेणेति* । शक्यताञ्चच्छेदकस्य कर्त्तादिसाधारण्यात् करणवृत्तीयायाश्च व्यापारोऽपीत्यपिना आश्रयार्थकत्वप्रतिपादनादिति भावः ॥

परीक्षा

दृष्टान्तस्य तक्षः प्रदर्शनेन स्वाभाविकमेवात्मनः कर्त्तृत्वमनेरुम्भत्वमिव । यथा लोके तक्षा वास्यादिकरणयुक्तः कर्त्ता भवति दुःखी भवति ततो गृहं प्राप्नोति, विमुक्तवास्यादिकरणः स्वम्यो निवृत्तव्यापारः सुखी भवत्येवमविद्याप्रत्युपस्थितद्वैतसम्पृक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्त्ता दुःखी भवति; तत्कल्पमापनुत्तये तमात्मानं परब्रह्म प्रविश्य विमुक्तमङ्गः सुखी भवतीति । तक्षा दृष्टान्तद्वानेन द्रष्टव्यः । तथाहि—सत्तु तक्षादिव्यापारेण वास्यदिनोपपत्त्यैव कर्त्ता भवति । एवमयमात्मा सर्वव्यापारेण मन आदीन्यपेक्षैव कर्त्ता भवतीति विज्ञेयम् । *भाष्ये*—साह्वरभाष्ये । तथा च बुद्धेः करणशक्तिविपर्यये न तात्पर्यम्, किन्तु पराम्युपगतप्रदिकर्त्तृत्वनिरासे एतेति हृदयम् ।

तत्त्व—अधिकरणं च । *तत्त्व*—आधारत्वं च । *आश्रयांश इति* । क्रियाया घातार्थत्वादाश्रयांश एव शक्यः । *तत्त्वम्*—आश्रयत्वम् । क्रियाधारमाश्रयत्वाधिकरणसंज्ञा चेद् कर्त्तृकर्मणोरप्यधिकरणसंज्ञाप्राप्नोतीत्यसंज्ञां निराचष्टे—*नचेत्यादिना* । *आधारसंज्ञिति* । आधारस्य संज्ञाऽऽधारसंज्ञा, आधारस्य विधीयमाना अधिकरणसंज्ञेत्यर्थः । *ताभिः*—कर्त्तृकरणसंज्ञाभिः । *अस्याः*—अधिकरण-

अवधिः पञ्चम्यर्थः । “अपादाने पञ्चमी” (पा०सू०२।३।२६) । तच्च ध्रुवमपायेऽपादानम्” (पा०सू०२।३।२७) इति सूत्राद्, अपायो-वि-
श्लेषस्तत्रजनकक्रिया, तत्रावधिभूतमपादानमित्यर्थकादवधिभूतमिति
भावः । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

दर्पणः

अधिकरणं नाम त्रिप्रकार-व्यापकमौपदेशिकं वैपयिकमिति । इन्द्राद्यस्य इन्द्र-
वदेन कोऽभ्योऽभिमन्वन्धो भविनुमर्हत्यन्यदत् उपदेश्यात् “इको यगचि” उपदि-
ष्टस्येति तत्रान्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव भविष्यति । इत्युक्तम् अत्रोपदि-
ष्टपदाऽध्याहारणं मतमौत्यर्थे इदमेव भाष्यं मानम् । संहितायामित्युपलक्षणम् । “तत्र
च दीपने कार्ये भववत्” इत्यादिमृशम्यभाष्यस्यापि । तत्राऽपि अत्रैव विषय-
तिपादानादिति ॥

संयोगात्स्व-संयोगेनाधारः सम्बन्धेनाधार इत्याद्यनुगतप्रतीतिवशादाधारत्वम-
स्यग्रोपाधिः । संयोगादिरूपं नु न तत् । कुण्डसंयोगिनो वदरादरपि कुण्डाधारतात्वे ।
ननु वदरप्रतियोगिकश्च विशिष्टसंयोगानुयोगितायाः कुण्डाधारताव्यवहारनिग-
मकत्वाऽभ्युपगमाधोक्तदोषो, न वा कुण्डे कुण्डसंयोगाऽनुयोगितामत्वेऽपि कुण्डे कुण्ड-
मिति प्रतीत्यापत्तिः । कुण्डप्रतियोगिकश्च विशिष्टसंयोगानुयोगितायास्तत्र विहा-
दिति धेद्वमपि मल्ले मल्लाऽन्तरसंयोगमत्त्वे उक्तानुयोगिताप्रौढ्यान्मल्ले मल्ल
इति व्यवहारापत्तेरदाक्यवारगत्वेनोक्तप्रकारस्यैवाऽनुमत्तं व्यरथात् । तथाच नाहदाना-
धारत्वमायेयत्वं वा मसम्यर्थः । कस्याधारत्व इत्याकाङ्क्षायां क्रियामिरूपितस्य तस्य
वापाहुपस्थितत्वात् कर्तृकर्मणोराधार एव सेति तयोरेव तदन्वयः ।

‘मूले घट’ इत्यादौ न यत्र क्रियाग्रवर्गं तत्राऽपि कारकत्वनिर्वाहाय तदध्याहार-
स्यावश्यकता । इन्द्राद्यस्य परम्परासम्बन्धस्याऽपि क्रियाऽन्वयित्वरूपकारकावयव-
कता, शास्त्रप्रामाण्यात् । अत एवाऽक्षसौगड इत्यादौ सामर्थ्योपपत्तिः । एवञ्च मूले
घटोऽन्तीत्यत्र मूलकृतिर्घटो वत्तमानमत्ताऽऽश्रय इति बोधः । ननु ममिन्द्रादौ
तादृशसम्ययाऽभावो घटोऽपि मामत इत्याहुः ॥

पञ्चम्यर्थे निरूपयति—अवधिः पञ्चम्यर्थ इति* । *विदलेष इति* । विभाग इत्य-

परीक्षा

यस्य संयोगः शक्यो वक्तुम् । अधिकरणं नाम त्रिप्रकारकं भवति । व्यापकमौपदेशिकं
वैपयिकमिति । इन्द्राद्यस्य इन्द्राद्यस्य कोऽभ्योऽभिमन्वन्धो भविनुमर्हत्यन्यदत् उपदे-
ष्यात् “इको यगचि” उपदिष्टस्येति तत्रान्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव भविष्य-
ति” इत्युक्तम् । एतन्नाप्यदर्शनेन यत्र यत्र कार्यविधौ सप्तमी दृश्यते । तत्रोपदिष्ट-
दाध्याहारणं सा साध्येति बोध्यम् ।

अथ पञ्चम्यर्थमाह—अवधिरिति । “अपादाने पञ्चमी” इत्यम्यापादानकारकं
पञ्चमी भवतीत्यर्थादापादानं पञ्चम्यर्थः । *तच्च—अपादानञ्च । *तत्रनकेति*—वि-
श्लेषजननेत्यर्थः । ध्रुवपदार्यमाह—अवधिभूतमिति* ।

अत्र हरे. सम्मतिमाह—*टन्त्येति* । चलं वा यदि वादलमित्यनेन ध्रुव-

आपाये यद्दुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।
 ध्रुवमेवाऽतदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥
 पततो ध्रुव एवाश्वा यस्माद्दद्यात् पतत्यसौ ।
 तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमुच्यते ॥
 उभाप्यध्रुवौ मेधौ यद्यप्युभयकर्मके ।
 विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते ॥
 मेपान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।
 मेपयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वञ्च पृथक् पृथक् ॥ इति ।

वद्व्यार्थः—अपाये = विश्लेषहेतुक्रियायाम् । उदासीनम्—
 अनाश्रयः । अतदावेशात् = तत्क्रियानाश्रयत्वात् । एवञ्च विश्लेषहे-
 तुक्रियानाश्रयत्वे सति विश्लेषाश्रयत्वं फलितम् । घृणात् पूर्णं पत-
 तीत्यत्र पूर्णस्य तद्धारणाय सत्यन्तम् । घाततोऽश्वात् पतती-
 त्यत्राश्वस्य क्रियाश्रयत्वाद्द्विश्लेषहेत्विति । कुड्यात् पततोऽश्वत्
 पततीत्यत्राऽश्वस्य विश्लेषजनकक्रियाश्रयत्वेऽपि तत्र विरुद्धमित्या-
 ह—#यस्माद्दद्यादिति# । तद्विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सतीति विशेष-

दर्पण

र्थः । अवधिरथं च, प्रकृतधात्वर्थविभागजनकतत्क्रियाऽनाश्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थ-
 जन्यविभागाश्रयत्वम्, करणादिकारकेऽतिव्याप्तिवारणाय विरोध्यम् । यत्किञ्चिन्
 क्रियाजन्यविभागस्य तत्राऽपि सत्त्वादतिप्रसङ्गात्तदवस्थमन्तस्तद्विरोधम्—प्रकृतेति ।
 एवञ्च घृणात् पततीत्यादी विभागजनकक्रिया पतत्यर्थः । यद्भवति—यत्र घातना
 गतिनिर्दिश्यते तस्मिन्निर्दिष्टविषयमिति । अधिकं हरिपद्यव्याख्याऽवसरं ग्रन्थकृतेन स्फु-
 टीकरिष्यते ।

उदासीनं—विभागजनकक्रियानाश्रयः तद्दर्शविषयमाद्ये—#चलमित्यादि# । चलोऽ-
 श्वादिरेवलो ग्रामादिः ॥ #तत्क्रियानाश्रयत्वादिति# । तद्विभागजनकतत्क्रियाऽनाश्रि-
 हत्वादित्यर्थः ॥ #त्रियाश्रयत्वादिति# ॥ तथाचाऽव्याप्तिरिति भावः ॥ #विरोधार्थ-
 मिति# । तथाच विभागजनकक्रियाजन्यत्वेन निवृत्तनाश्रय इति भावः । समाधत्ते—#प्रवि-
 भक्ते त्रित्यादिना# । तत्तन्मेपश्रुतित्वविशिष्टत्वेन भिन्नतयाऽवगत इत्यर्थः । #ध्यय-
 स्थिते इति# । तत्तन्मेपश्रुतित्वविभागजनकक्रिये तत्तन्मेपानाश्रिते भवत इत्यर्थः ।
 तदेवाऽऽह—#मेपान्तरक्रियापेक्षमित्यादि# । परस्परपदोपात्तयोरपादानत्वं, तत्तत्क्रि-
 याश्रयत्वान्मेपपदोपात्तयोः कर्तृत्वञ्चोपपद्यत इत्यर्थः । तद्व्याप्तिर्वेनाऽपि धात्वर्थ-

परीक्षा

शब्दस्य निश्चयार्थं प्रकृतं नास्तीति सूचितम् । तन्व्याः—क्रियायाः, आदेशान्त
 दाशेनाः, तत्क्रियाश्रयत्वं तदभावादित्यर्थः । फलितार्थमाह—#एवञ्चेति# । करणा-
 दिकारकेऽतिप्रसङ्गात्तद्विरोध्यम् । अत्र करणस्य यत्किञ्चिन् क्रियाजन्यविद्वे-
 पाश्रयत्वादतिप्रसङ्गात्तदवस्थमन्तो विद्वेषे प्रकृतधात्वर्थक्रियाजन्यत्वं विरोधार्थं देयम् ।

पणीयमिति भावः । एवमश्वनिष्ठक्रियानाश्रयत्वात् कुड्यादेरपि ध्रुवत्वमित्याह—*तस्यापीति* ।

उभयकर्मजविभागस्थले विभागस्यैक्यात् तद्विश्लेषजनकक्रियानाश्रयत्वाभावात् परस्परस्मान्मेपावपसरत् इति न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—*उभावपीति* । *मेपान्तरेति* । यथा निश्चलमेपादपसरद्द्वितीयमेपस्थले निश्चलमेपस्यापसरन्मेपक्रियामादाय ध्रुवत्वम् । तथात्रापि विभागैक्येऽपि क्रियाभेदादेकक्रियामादाय परस्य ध्रुवत्वमिति । तथा च विश्लेषाश्रयत्वे सति तज्जनकतत्क्रियानाश्रयत्वं तत्क्रियायामपादानस्य चाच्यम् । क्रिया चात्र धात्वर्थो न तु रूपन्दः । तेन वृक्षकर्मजविभागवति वल्ले, वृक्षाद् वल्लं पततीति सङ्गच्छते ।

दर्पणः

क्रियाविशेषणीयेत्याह—*क्रिया चेति* । *धात्वर्थं इति* । प्रकृतधात्वर्थं इत्यर्थः । *न तु रूपन्दमात्रमिति* । यथाकथञ्चिदप्रतीपमानक्रियापीत्यर्थः । वृक्षकर्मजविभागवति वल्ले इत्युक्त्या वल्लदारकसम्बन्धेन क्रियान्वयित्वे वृक्षस्य सूच्यते । क्रियाजनकत्वं कारकत्वमिति मते तु तत्र वृक्षस्याऽपादानस्य दुरपपादमेव ॥ *सङ्गच्छत इति* । तादृशवृक्षनिष्ठक्रियायाः प्रकृतपतधात्वर्थत्वाभावेन तद्वति वृक्षे नाऽप्यासिरिति भावः ।

अत्र वदन्ति—पञ्चम्या आश्रय इव विभागोऽप्यर्थोऽविभागार्थकपतत्यादिसमन्विष्याहारं करणनृतीयाया व्यापारवद् अनेकधातूनां विभागे शक्तिरूपनाऽपेक्षया एकस्या पञ्चम्यास्तत्र शक्तिरूपनार्था लाघवात् । विभागस्य धात्वर्थत्वे द्वितीयादित्येव इव विभागस्य धातुना लाभादाश्रयमात्रं पञ्चम्यर्थं इत्येव भ्रूयात् । अवधेराश्रयात् वृधुपादानवैयर्थ्यात् । त्यजिपत्योः पर्यायतापत्तेश्च । प्रकृतेऽधोदेशसंयोगाऽनुकूलक्रियैव पतत्यर्थः । अधोदेशश्च संयोगांऽने उपलक्षणम् । गम्युपाससंयोगफल उत्सदेवात् । विभागाऽधीनपूर्वदेशसंयोगानाशमन्तरेण क्रियायाः संयोगजनकत्वाऽसम्भ-

परीक्षा

‘वृक्षात्पर्णं पतति’ इत्यत्र क्रियाजन्यविभागः पतत्यर्थः, तद्विश्लेषेत्यत्र तत्पदं विश्लेषस्य विशेषणम् । विश्लेषे हेतुपददानेऽप्युभयनिष्ठक्रियायां प्रविभाग एक एव । तत्र तद्विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वविरहाद्व्याप्तिवारणाय क्रियायामपि तत्पदं देयमित्याशयेनाह—*उभयैत्यादि* । *तज्जनकक्रियेति* । तज्जनकात् क्रियेत्यर्थः । क्रियार्थं प्रकृतधात्वर्थत्वमपि विशेषणं देयमित्याशयसम्पत्त्यर्थं नोपपद्यते । *धात्वर्थं विश्लेषजनकक्रियां प्रति अजनकत्वादित्यस्य प्रसङ्गः ; क्रियावाचकत्वं कारकत्वमिति मतेन ।

यच्च सिद्धान्तरीत्या क्रियाजनकत्वं, कारकत्वमिति मतम् ; तदा वृक्षस्य वल्लं पततीत्येव । अत्रेदमवशेषम्—वृक्षमत्रह्यपि पर्णे शाखाया न्युज्जत्येन यत्र—भूमिपर्णसंयोगस्तत्र वृक्षस्य पर्णे भूमि पततीति प्रयोग इष्यते—इत्यतः पत-धात्वर्थोऽध-संयोगानुकूलक्रियामात्रम् ; न तु पतधात्वर्थे विभागस्य प्रवेशः । तस्य प्रतीतिस्तु—पञ्चम्या विभागे—आश्रये च शक्तिरूपनयोपपादा । अत एव त्यजिपत्योः पर्यायित्वं न ।

दुर्गणः

यात् । तस्याऽविभागजनकत्वमनुष्णमेव । समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या व्युत्पत्तिर्विचित्रेणाश्रयस्वरूपसम्बन्धस्य विभागस्याऽपत्पदार्थे आवेयतयाऽन्वयस्तस्य चाऽनुकूलतासम्बन्धेन पतत्यर्थक्रियायाम् । एवञ्च विभागस्य धात्वर्थत्वाभावात्न कर्मताप्रसङ्गोऽपि ।

यद्वा अवधिरित्यनुगतव्यवहारदावधित्वमाश्रयत्वव्याप्यमनुष्णोपाधिस्तद्वच्छिन्न एव पञ्चम्यर्थः । एवञ्चावधेराश्रयान् पृथगुपादानम्, तस्य च स्वनिष्ठाऽवधित्वनिरूपकविभागजनकत्वसम्बन्धेन क्रियायामन्वयः । एवञ्च पूर्वकल्पे वृक्षात् पर्णे पततीत्यत्र वृक्षाऽभिन्नाश्रयकविभागजनरूपणाऽऽश्रयकः संयोगानुकूलव्यापार इति बोधः । द्वितीये ॥ वृक्षामिन्द्राऽवधिविशिष्टा तादृक् क्रियेति विभागजन्यसंयोगो विभागजनकक्रिया वा न पतत्यर्थः । पस्तु गनाविस्पन्दशासनान् गतिशब्दस्य, गम्यगतावित्यादौ संयोगानुकूलव्यापार एव प्रसिद्धेः । स्वगतत्वधे गतिव्यवहाराभावाच्च । पलाऽवच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नपले वा धातोः शक्तिमद्गीकुर्वतः स्वोक्तपलत्वाभावात्तन्विभागस्य धात्वर्थव्यापारावच्छेदकत्वासम्भवाच्च ।

पततेः संयोगरूपरक्षाऽर्थक्ये धामं गच्छतीतिवन् धामं पततीत्यापत्तिरिति तु न । शब्दशक्तिस्वाभावेन तदुपस्थितसंयोगस्याऽधोदेश एवान्वयान् । धामस्य तस्ये तु विहगो धामं पततीति त्विष्टमेव । अत एव नरकं पतित इति विभेदं "द्वितीयाश्रित" इति द्वितीयासमासविधानं सङ्गच्छते । न च वृक्षमग्रहत्यपि पर्णे भूमिं स्पृशति वृक्षान् पर्णे पततीत्यापत्तिः । तदुपस्थाप्यक्रियाजन्यदेशान्तरविभागे वृक्षावधित्वानुपगमात् । अन्यथा क्रियाजन्यसंयोगमात्रस्यैव विभागजन्यत्वेन भूमिपर्णसंयोगस्यापि तथात्वात् स्वन्मनेऽपि तादृशप्रयोगस्य दुर्वारतापत्तेः । अत एव—

गतिर्विना स्ववधिना नाश्राय इति कथ्यते ।
वृक्षस्य पर्णे पततीत्येव भाष्ये निर्दिशतम् ॥

इत्यवश्यमवयवयोग्यविभागाऽनुकूलत्वं विना संयोगजनितक्रिया नाऽप्यस्य । अत एव पर्णविशेषगतया वृक्षविवक्षायासपायस्याविवक्षणाद् वृक्षस्य पर्णे पततीत्यत्र भाष्ये पट्टयुक्तेत्येतदर्थकं हरिणोक्तम् । विभागजन्यसंयोगस्य पूर्वापरीभूतानुपगमत्वेन च व्यापारत्वाभावेन विभागस्य तदुक्तकालान्तरान्तरत्वेन तदुपवर्णकस्य पततेर्धानुत्वानुपपत्तेश्च ।

यत्र च 'वृक्षादपमरनि' इत्यादौ विभाग एव धात्वर्थन्तत्राश्रयोऽधिमात्रं वा पञ्चम्यर्थः । तस्याधेयतया स्वनिष्ठाऽवधित्वनिरूपकत्वेन वा यथावर्थं विभागेऽन्वयः ।

परीक्षा

नवाधोदेशस्य पततात्वर्थकुश्लौ प्रयेये जीवन्त्यादिवदात्वर्थसंगृहीतकर्मकल्पेनाहमेह स्वादती 'भूमिं पतति विहगः' इति प्रयोगानुपत्तिरिति वाच्यम् । आधोदेशस्योपलक्षणत्वस्याकारान् । गम्यधात्वर्थः—उत्तरदेशसंयोगानुकूलो व्यापार इत्ययोत्तरदेशस्येव । नवाश्रयरूपप्रत्ययायै प्रकृत्यर्थस्याभेदानान्वयेऽपि तस्य विभागस्यापारार्थे कथमन्वयः, एकताऽपात्तत्वादिति वाच्यम् ? परेषां ह्रीनाद्यावन्वयोरिविकाराद्भोनातयोरपि व्युत्पत्तिर्विचित्रेणान्वयः ।

वस्तुतो नैतावत् पञ्चम्या वाच्यम् । किन्तु भवधेर्लक्षणमात्र-
म् । द्वितीयाथोक्तरीत्या प्रयोगातिप्रसङ्गस्यासम्भवेन वाच्यकोटौ
प्रवेशस्य गौरवेणाऽसम्भवादिति तु प्रतिभाति । न चैवमपि 'बृक्षात्
स्पन्दत' इति स्यादिति शङ्क्यम् । आसनाच्चलितो, राज्याच्चलित
इतिवद् इष्ट्यात् । एतेन पञ्चमीजन्यापादानत्वबोधे सकर्मकधातु-

दर्पणः

'परस्परस्मान्मेपावपसरत' इत्यादौ तु मेपपदवाच्यत्वावच्छेदेनैव कर्तृत्वविवक्षा, न
परस्परवाच्यत्वावच्छेदेनेति, न पञ्चम्यनुपपत्तिरिति ।

उक्ताऽपादानत्वस्य पञ्चमीवाच्यतावच्छेदकत्वे गौरवं मनस्याधायाह—वस्तुत
इति* । *लक्ष्यमात्रमिति* ॥ मात्रपदेन शक्यताऽवच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । तथाच
व्यावृत्त्यादिफलकं निरुक्ताऽवधित्वमेव । पञ्चम्यर्थस्तु विभागाश्रयमात्रमेवेति भावः ।
द्वितीयाथोक्तरीत्येति । चैत्रो ग्रामं गच्छतीतिवच्चैत्रः स्वं गच्छतीति वारणाय
परया कर्तृसंज्ञया बाधादित्युक्तरीत्येत्यर्थः । नन्वेवं 'बृक्षात् पर्णं पतति' इत्यत्र
पर्णोऽपि विभागाश्रयत्वस्यावैकल्यात्, तदुत्तरं पञ्चम्यापत्तिरत आह—*मतिप्रसङ्गस्ये-
ति* । स्पन्दार्थप्रलक्षणजन्यविभागाश्रयत्वस्य वृक्षे सत्त्वादितिप्रसङ्गमाशङ्क्य निषेधति-
नघेति । *एवमिति* । विभागाश्रयत्वमात्रस्याऽपादानसंज्ञानियामकत्वे इत्यर्थः ।

स्यादिति । प्रलक्षणस्याऽधोदेशसंयोगाऽनुकूलद्रव्यक्रियारूपतया विभाग-
स्य धात्वर्थाऽभावेन परमते आपत्त्यसम्भवादित्याशयः । *इष्टत्वादिति* । चलत्यर्थ-
परीक्षा

पञ्चम्यर्थविभागस्य तु जनकतासम्बन्धेन धात्वर्थक्रियायामन्वय इति लाघवा-
दाह—वस्तुत इति* । *भवधेर्लक्षणमात्रमिति* । किन्तुचवधिः पञ्चम्यर्थ इति शेषः ।
अत एवाश्रयोऽवधिरित्यत्र पृथगुपादानं संगच्छते । अवधित्वमलग्नोपाधिरनुगतव्यव-
हारात् । अवधौ प्रकृत्यर्थस्याभेदेन, अवधेश्च स्वनिष्ठावधितानिरूपकत्वसम्बन्धेन क्रिया-
यामन्वयः, यत्र तु ग्रामस्यैवाधोदेशत्वः तत्र तु 'ग्रामं पतति पतङ्गः' इतोऽहमेव । अत
एव 'नरकं पतित' इति विग्रहे 'नरकं पतित' इति समासो "द्वितीयाश्रित" इति सूत्रेण
भवति । यत्र तु 'बृक्षादपसरति' इति प्रयोगस्तत्र विभागाश्रयत्वमात्रं धात्वर्थः, पञ्च-
म्यर्थस्तत्रावधिमात्रम् । तस्योक्तसम्बन्धेन विभागोऽन्वयः । न च 'परस्परान्मेपावपस-
रत' इति प्रयोगानुपपत्तिः । मेपस्य क्रियाश्रयत्वेन कर्तृसंज्ञया अपादानसंज्ञाबाधा-
दिति वाच्यम् । शब्दरूपोपाधिभेदेनाश्रयस्य भेदकल्पनया परस्परशब्दोपात्तस्य
कर्तृत्वाप्रसक्तेः । ननु आश्रयोऽवधिविभागाश्रयादिपञ्चम्यर्थस्तदा विभागाश्रयत्वस्य
पर्णोऽपि सत्त्वाद् बृक्षात्पतति पर्णं इतिवत्पर्णोऽप्यतति पर्णं, इति प्रयोगापत्तिरिति
चेत् ? लाघयमात्रं नावधिः, किन्तु—आश्रयत्वव्याप्यो धर्मविशेष एवावधित्वेन
विवक्षित इति पर्णात्पर्णः पततीति न प्रयोग इति विमोच्यताम् । प्रकारान्तरेणा-
प्युक्तप्रयोगापत्तिं वारयति—*द्वितीयाथोक्तेति* । परया कर्तृसंज्ञया बाधात् तादृश-
प्रयोगापत्तिरिति भावः । एवम्—विभागाश्रयत्वस्यापादानसंज्ञानियामकत्वे । अयम-
तिप्रसङ्गो द्वितीयपत्रे—अर्थः । ममपत्रे तु न तत्र विभागस्य धात्वर्थत्वमेव, पञ्चमीव्यो-
कारात् । *इष्टत्वादिति* । चलधातोर्विभागजनकक्रियाधैत्वमुपगम्यासनादेरवधित्वा-

जन्योपस्थितेहेतुत्वमिति समाधानाभासोऽप्यपास्तः ।

नचैवमपि 'वृक्षात् त्यजति' इतिदुर्वारम् । कर्मसंग्रहा अपादानसंग्रहाया वाधेन पञ्चम्यसम्भवात् । भ्रमात् कृते तथा प्रयोगे यदि योधाभावोऽनुभवसिद्धः, तर्हि पञ्चमीजन्यापादानत्वयोधे त्यज्यादि-मिन्नधातुजन्यबुद्धेहेतुत्वं वाच्यम् । 'बलाहकाद् विद्योतत विद्युत्' इत्यादौ निःसृत्येत्यध्याहार्यम् । रूपं रसात् पृथगित्यत्र तु बुद्धिपरिक-

द्वयं:

क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वस्यैतदर्थंक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वस्यापि पञ्चमीनियामर-
त्ये अतिविरहादित्यर्थः । चलनेर्गत्यर्थंरूपेऽपि राज्याश्चलि इति प्रयोगं विभागानु-
कूलक्रियापारत्ववत् स्यन्देरपि तदर्थंत्वमुपगम्यापत्तेरिष्टत्वमिति भावः । जल्पमत्र कर्तुं
पृक्षस्यैव कर्तृत्वविक्षायां ॥ परया कर्तृमंज्ञया वापेनोक्तापत्तेरसम्भवादिति भावः ।

*नचैवमपीति । एवमपि घात्वर्थविभागाऽऽश्रयत्वस्याऽपादानमंज्ञानियामरूपेऽ-
पीत्यर्थः । *दुर्वारमिति* । घात्वर्थक्रियाजन्यविभागाऽऽश्रयत्वादिति भावः । *कर्ममं-
ज्ञयेति* । वृक्षस्य स्वजत्वपर्यव्यापारजन्यविभागाश्रयत्वादिति भावः । पूर्वमतिप्रसङ्गः
कर्तृमंज्ञामादायेवोक्तः । इदानीं तु कर्ममंज्ञामादाय प्राप्तः ॥ निराश्रित इति बोध्यम् ।
अनुभवमिदं इति ।

वस्तुनो विभागाश्रयित्वस्य बुद्धेःवाघात्तज्जन्यबोधस्य प्रमात्वमिष्टमेव । विभा-
गाश्रयत्वस्याश्रयित्वोक्तेः । त्यजनेः पतत्यर्थे लक्षणाग्रहद्वयायां, वृक्षात् पतं त्यजतीति
प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वेन कारणतावच्छेदककोटौ त्यज्यादिभिन्नत्वस्य घात्वर्थे निरे-
द्यायितुमशक्यत्वादित्यभिप्रेत्योक्तम्—*यदीति* । *बलाहकादिति* । धूममरुज्योति-
स्ममूहो बलाहकः । ततोऽथवभूतज्योतिगामेव विभागविवक्षयान् मोऽधिः । घुनिश्च
लक्षणाया निःसरणपूर्वकविक्षोभनबोधकः । तथाच बलाहकाश्रयिकनिःसरणोत्तरकालिकं
विद्युत्कृतं विघातनमिति बोधः । *निःसृत्येति* । निःसरणपूर्वक विघातने घातो-
वृत्तिमुपगम्य पञ्चम्युपनाचेत्यर्थः । अत एवोपातविषयेऽस्याऽन्तर्भागे वक्ष्यमाण-
मदृच्छते ।

बुद्धिपरिकल्पितमिति । बौद्धविभागाश्रयित्वमाश्रित्येत्यर्थः । तादृशापादा-
परीक्षा

अपाऽऽपनाश्चलि इत्यादिप्रयोगस्तथा 'स्पदि विशिञ्चत्यत्र' इत्यभिदुष्टोक्तेः ।
स्यन्देरपि तदर्थंत्वमुपगम्योक्तप्रयोगस्येष्टत्वादित्यर्थः ।

विभागजनक्यापाराधंरूपानुयोगे कल्पयन्ती ; तदा वृक्षात्पततीति प्रयोगस्याप-
त्तिरिति शङ्कां धारयति—*नचैवमिति* । *यदि बोधेति* । वृक्षरश्मिस्तस्य विभागे
मत्वाघातबोधस्य प्रमात्वमिष्टमेव । किञ्च स्वज्ञातोपदा पतनान्वयंनान्ति-
तत्र भ्रमोः लक्षणाग्रहो वा, तदा वृक्षात् स्वजनीत्यस्मान्नाहःशब्दबोधस्य मंजनमि-
द्वयया तादृशबोधभासो नेत्याशयेन—यदीत्युक्तम् । विदित्यजनक्यापाराधपर-
धानुप्रयोगभावे यत्र पञ्चमी दृश्यते, तत्रोपरमिमाह—*बलाहकादिति* । निःसरण-
पूर्वकं घातनं घतपात्वर्थः । *रमात्पृथगिति* । अत्र बौद्धमन्त्रपर्यायो बौद्धो यो
विदित्यमन्त्रद्वयस्यापाराधो रूपान्तरको बौद्धः कल्पनीय इति भरतयतादृशस्ये

लिपतमपादानत्वं द्रष्टव्यम् । “पृथग्विना” इति पञ्चमी वा । इदञ्च—
निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधाऽऽपादानमुच्यते ॥

इति वाक्यपदीयात् त्रिविधम् । यत्र साक्षाद्घातुना गतिर्नि-
र्दिश्यते; तन्निर्दिष्टविषयम् । यथाऽऽद्यात् पतति । यत्र धात्वन्तरा-
थाङ्गं स्वार्थं घातुराह तदुपात्तविषयम् । यथा बलाहलाद् विद्योत-
ते । निःसरणाङ्गे विद्योतने घृतिर्वर्त्तते । अपेक्षिता क्रिया यत्र तद्-
न्यम् । यथा कुतो भवान्, पाटलिपुत्रात् । अत्रागमनमर्थमध्याह-
त्यान्वयः कार्यः ।

दर्पणः

नत्वाश्रयणे प्रमाणस्यैतत्वं मत्वाऽऽह—*पृथगिति* । *साक्षादिति* । मुख्यवृत्त्ये-
त्यर्थः । घातुनेत्यस्य समभिध्याहृतत्यादिः । *गतिरिति* । विभागजनकक्रियेत्यर्थः ।
उपात्तविषयमिति । समभिध्याहृतघातुनोपात्तोऽलक्षितो गतिरूपो यत्रेत्यर्थः ।
अपेक्षितक्रियमिति । अनुपात्तघात्वर्थं क्रियासाकाङ्क्षमित्यर्थः ।

अध्याहृत्येति । अथाध्याहाराभिप्रायेण । पदाध्याहारवादे तु आकाङ्क्षितक्रि-
यावाचकपदाऽनुमन्धानेऽप्यनुपात्तत्वरूपविशेषणघटितलक्षणस्यावैकल्यं बोध्यम् ।
प्रमाणं तत्र ‘पुष्पेभ्यः स्पृहयति’ इत्यादौ स्पृहयत्यादियोगे सम्प्रदानादिमन्त्राविधा-
यकानि, “स्पृहरीप्सितः” (पा० सू० १ । ४ । ३६) इत्यादिसूत्राणि । तैस्तत्तदादि-
योग एव तदुबोधमान् । अथाध्याहारं तु “क्रियायौपपदन्य” इत्यादिसूत्रे “ल्यङ्गोप”
इत्यादिवाक्तिकानि च ।

अन्ये त्विदमित्थं व्याचक्षते—यत्र विभागस्तज्जनकक्रिया चोभयं घातुनाऽभि-
धीयते तदाद्यम् । यत्र विभागोऽध्याहृतघातुना तथा तद्द्वितीयम् । यत्र तृतीयमप्य-
ध्याहृतघात्वभिधेयं तत्तृतीयमिति । अधिकमन्यतोऽवधार्यम् ।

परीक्षा

पञ्चमी । शौद्धविदलेपाकल्पनेऽपि पञ्चम्युपपत्तिमाह—*पृथग्विनेतीति* ।

इदञ्च—अपादानञ्च । *निर्दिष्ट*—शब्दावोधितो । *विषयो*—निरूपकार्यो यस्य
सः । *उपात्त*—समभिध्याहृतघातुलरूपो, *विषयो*—यस्य सः । *अपेक्षितक्रियमिति* ।
अनुपात्तघात्वर्थं क्रियासाकाङ्क्षमित्यर्थः । *अधात्यततीति* । अत्र गतिर्विदलेपजन-
कक्रिया साक्षाच्छक्त्या पत्-घातुना प्रतिपाद्यतेऽतो निर्दिष्टविषयस्यैतदुदाहरणम् ।
धात्वन्तरम्यार्थोऽङ्गं विशेषणं यस्य तादृशं स्वार्थं यत्र घातुराह—*तदुपात्तविषयम्* ।
बलाहलाद् विद्योतत इति । अत्र निःसरणरूपो यः सधात्वर्थस्योऽद्भूतो यस्य
एतादृशो यो विद्योतनरूपोऽर्थस्त्वं विपूर्वको घृत्-घातुः प्रतिपादयति, स्वाव्यवहितो-
त्तरत्वसम्बन्धेन निःसरणविशिष्टे विद्योतने घृतिर्वर्त्तते । *कुतो भवानिति* । अत्र
कुत इति पञ्चमी दृश्यते । सा च क्रिया विशेषणं विना निराकाङ्क्षार्थप्रतिपादिका ।
नेत्यपेक्षितक्रियमित्युच्यते । अथाध्याहारावादाभिप्रायेणैदम् । पदाध्याहारवादे तु
साकाङ्क्षक्रियावाचकानुपात्तपदमिति बोध्यम् । “क्रियायौपपदन्य” इति सूत्रद-

उद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थः । तथाहि—सम्प्रदाने चतुर्थ्या । तच्च “कर्मणा य-
मभिप्रैति स सम्प्रदानम्” (पा०सू०१।४।३२) इति सूत्रात् कर्मणा-
करणभूतेन यमभिप्रैति—ईप्सति तत् कारकं सम्प्रदानमित्यर्थका-
दुद्देश्यम् ।

दर्पणः

चतुर्थ्यर्थं निरूपयति—*उद्देश्यं इति* । ननुद्देश्यत्वं कामनाविषयत्वं, तच्च
‘विप्राय गां ददाति’ इत्यत्र क्रियाजन्यफलभागितया कामनाविषये गवादावतिप्रत्यक्ष-
मतस्तद्व्यापृत्तम्, सन्सुप्रदानाण्येन दर्शयति—*तच्च कर्मणेत्यादि* । कर्मणेत्यन-
न्तरम्, सम्बन्धमिति शेषः । कर्म चाऽत्र पारिभाषिकम् । “कर्मणा यमभिप्रैति” (पा०
सू०१।४।३२) इति क्रियाव्याप्यमानस्य सम्प्रदानस्यन्वाविधानात् । अत एव
तदुक्तकविषयम् ।

ननु ‘ग्रामं गच्छति’ इत्यत्र ग्रामरूपकर्मजन्यसुत्रादिपुत्रभागितयोर्द्देश्ये कर्त्तव्य-
तिप्रसङ्गोऽत आह—*करणभूतेनेति* । करणत्वं च सम्बन्धक्रियाऽपेक्षम् । क्रियाव्यव-
हितव्यापारवत् एव करणतया व्यापारे कर्मवृत्तित्वलाभेन तद्वृत्तित्वस्य घात्वर्थता-
वच्छेदकत्वं एव सम्भवात् । कर्मवृत्तित्वजन्यत्वस्य ग्रामजन्यसुत्रे असत्त्वान्नोक्ताति-
प्रसङ्ग इति भावः । यमित्यन्यानुवादाने योऽभिप्रैतीत्यर्थस्यापि लामात् प्रयमान्त-
कर्त्तव्येतिप्रसङ्गः स्यादतस्तदुपात्तम् ।

यद्यपि ‘गौर्मांसकणस्य भवतु’ इतीच्छाविशेष्यतया ग्रामंवाज्यगाहते; तथापि तस्य
सुत्रकलितार्थपरत्वात्त दोषः । तथाच—कर्मजन्यतद्वृत्तिफलभागित्वप्रकारको यद्वि-

परीक्षा

शान्दादपांज्याहारः “एतदेरीप्सित”सुत्रमत्वात्पदाध्याहारश्च बहुसंख्यानुरोधेन व्य-
वस्था काध्या । चतुर्थ्यावाच्यो य उद्देश्यः स एव दर्शयैस्तमाह—*तच्चेति* । *यमभि-
प्रैति*—यमभिमन्यन्मुमिच्छति । एवं च क्रियाकर्मसम्बन्धजन्यफलप्रत्येनेच्छावि-
विषयो यः स एवोद्देश्यपदेनोच्यते; नतिच्छाविषयमात्रम् । इच्छाविषयत्वस्य कर्म-
ण्यपि सत्त्वात् । न च ‘यः पुरयो ग्रामं गच्छति, तस्य ग्रामसम्बन्धजन्यं सुत्रं मे जाय-
ताम्’ इत्याकारेच्छावर्त्तत इति कर्तुरपि तादृशोद्देश्यत्वमत्त्वाद्भिन्निव्याप्तिरिति वा-
च्यम् ? “कर्मणा” इति तृतीयोपादानेन कर्मणः करणत्वं लभ्यते, तत्र करणत्वमभि-
सम्बन्धक्रियां प्रति बोध्यम् । करणस्य च व्यापारत्वनिवयमादनुास्मितस्य व्यापारस्य
कल्पनारंभया कर्मत्वप्रयोजकफलस्य व्यापारत्वकल्पनात्प्राप्तमिति “घात्वर्थफल-
हा” कर्मजन्यत्वं लभ्यते, यथा—‘विप्राय गां ददाति’ इत्यत्र दायात्वर्थः स्वस्वर्ध-
सविशिष्टपरमत्त्वानुद्देश्यो व्यापारस्तत्र फले स्वस्वर्धमविशिष्टपरमत्वं तद्दारा
कर्मजन्यत्वं विप्रवृत्तिमुत्स्य ‘ग्रामं गच्छति’ इत्यादौ तु न गम्भात्वर्थस्य मयोगस्य
कर्त्तृत्वमुत्स्य प्रति जनकत्वम्; अन्यथा सिद्धत्वात् । किन्तु ग्रामवामादेरित्यतिप्रसङ्गा-
मात्रम् । ‘विप्राय गां ददाति’ इत्यप्रोद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थः । स्वस्वर्धमविशिष्टेच्छा दाया-
त्वर्थः; गोपदोत्तरद्वितीयायः—जाग्रदवस्थास्य स्वस्वर्धमविशिष्टे स्वस्वर्धव्ययः, इच्छेव
व्यापारस्तस्मात् फलेऽविशिष्टगामनुद्देश्यतामन्वयेनेति विप्रोद्देश्येऽपि गोवृत्तिस्वस्व-
र्धमविशिष्टत्वत्वेच्छेति बोधः ।

दर्पणः

नेप्यकोऽभिप्रायः ॥ सम्प्रदानमिति सूत्रार्थः । तादृशफलमम्बन्धिकप्रकारतानिरूपितविनेप्यताश्रय इति यावत् ।

‘विप्राय गां ददाति’ इत्यादौ परस्वत्वजनकस्वत्वध्वंसावच्छिन्नेच्छात्मकस्त्यागो दाधात्वर्थः । उद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थः । गोस्वकर्मणश्चाऽऽश्रयत्वेन स्वत्वस्पर्शतेऽन्वयः । तथाच गोवृत्तिस्वत्वजनकस्वत्वध्वंसाऽनुकूलो विप्राऽभिन्नोद्देश्यकस्त्याग इति वैयाकरणमते-बोधः । उद्देश्यत्वं च विप्रे गोजन्यस्वत्वभागितयेच्छाविपयत्वमेव । एवं ‘वृक्षायोदकमासिञ्चति’ इत्यत्राप्युदकनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगफलभागितयेच्छाविपयत्वान् सम्प्रदानत्वमूहम् ।

नैयायिकास्तु—परस्वत्वेच्छाधीनस्वत्वध्वंसेच्छा त्याग इति मते स्वस्वत्वध्वंसावच्छिन्नस्त्यागो ददात्यर्थः । विशेष्यत्वं चतुर्थ्यर्थः । तस्य स्वनिरूपकनिरुक्तेच्छाजन्यत्वमम्बन्धेन ददात्यर्थन्यागे गोस्वकर्मणस्त्वाश्रयतया स्वस्वत्वध्वंसस्य फले । तथाच गोवृत्तिस्वत्वध्वंसजनको निरुक्तमम्बन्धेन विप्रनिष्ठविशेष्यताविरहितो यस्त्यागस्तदाश्रयक्षेत्र इति वाक्याद् बोधः । यदि तु ‘गौर्विप्रस्य भवतु न मन’ इतीच्छैव त्यागः । स च गवि स्वस्वत्वध्वंसमिव परस्वत्वमप्यवगाहते; तदा स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नस्त्यागो दाधात्वर्थः । एवञ्च उक्तस्यैव निरूपितत्वेनेच्छाविपयत्वं चतुर्थ्यर्थः । तस्य च स्वस्वत्वध्वंसेऽन्वयाद् विप्रनिरूपितत्वेन इच्छाविपयगोवृत्तिस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नस्त्यागोऽऽश्रय—इति बोधः । जन्यस्वत्वस्य गोवृत्तित्वेऽवगतेश्चांतिर्मन्तव्यजन्यत्वं लभ्यते एवेति गोजन्यस्वत्वनिरूपकत्वेनेच्छाविपयत्वरूपमुद्देश्यत्वं विप्रस्याऽक्षतम् । ‘वृक्षायोदकमासिञ्चति’ इत्यत्र तु संयोगावच्छिन्नद्रव्यक्रियावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थः । वृत्तित्वेनेच्छाविपयत्वं चतुर्थ्यर्थः । च धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगाऽन्वयी । द्वितीयाथं वृत्तित्वं तु द्रव्यक्रियान्वयि । तथाच वृक्षवृत्तित्वेनेच्छाविपयो यः संयोगस्तदवच्छिन्नायोदकवृत्तिद्रव्यक्रिया तदवच्छिन्नव्यापारानुकूलवृत्तिमानितिवोधः ।

न चैवं सिद्धधात्वर्थतावच्छेदकद्रव्यक्रियायां द्वितीयाथं वृत्तित्वान्वये ‘पयसा वृषं सिञ्चति’ इति न स्यात्, तादृशक्रियाया वृक्षावृत्तित्वादिति वाच्यम् । तत्र संयोगावच्छिन्नद्रव्यक्रियाया एव धात्वर्थतया तदवच्छेदकीमृतसंयोग एव वृक्षवृत्तित्वाऽन्वयाद्वाऽनुपपत्तिरित्याहुः ।

अपरे तु—विजातीयत्यागजन्यफलभागितयोद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थः । एवञ्च ‘विप्राय गां ददाति’ इत्यादौ त्यागजन्यफलभागित्वप्रकारकव्याहणवृत्त्युद्देश्यताकमोविपयकत्यागाश्रय इति बोधः । रद्राय गां ददातीत्यत्र रद्रस्य त्यागजन्यफलभागितयोद्देश्यत्वमस्यैव । स्वत्वं तु तस्य जायते न वेत्यन्यत् । त्यागजन्यं फलं तु स्वत्वरूपे प्राप्यम् । तेन पितृस्वर्गमुद्दिश्य दद्यायां गवि ब्राह्मणस्य सम्प्रदानत्वोपपत्तिः । पितुः स्वत्वरूपं फलं नोद्देश्यं, किन्तु स्वर्गः ।

‘पितृभ्यो दद्यात्’ इत्यादौ तु ‘रद्राय गां ददाति’ इतिवत् सम्प्रदानत्वमस्यैव । त्यागे वैजात्यनिरुद्धाच्च न कर्तुः सम्प्रदानत्वम् । ‘वृक्षायोदकमासिञ्चति’ इत्यादौ तु चतुर्थ्यर्थं गौणसम्प्रदानत्वम् । तत्र भिन्नद्रव्यवृत्तिसंयोगाऽनुकूला क्रिया । उदकादिपदमभिध्याहारे ॥ संयोगाऽनुकूलक्रियामात्रमर्थः । चतुर्थ्यर्थं तु वृत्तित्वम् ।

इदमेव शेषित्वम् । तदुद्देश्यकेच्छाविषयत्वं च शेषित्वमित्येव
पूर्वतन्त्रे निरूपितम् । अत एव "प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानम्"
(अ०४पा०२अ०६) इत्यधिकरणे कृते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रय-

दर्पणः

इत्यत्र वृक्षवृत्त्युदकीयसंयोगाश्चच्छिन्नक्रियेत्यादिवोधः ।

अत्र चतुर्थीद्वितीयाभ्यां तुल्यबोधजननात्तत्र द्वितीया मा भूदिति सम्प्रदानसञ्ज्ञा-
ऽनुशिष्यते । 'वृक्षं पयसा सिञ्चति' इत्यादौ तु वृक्षसञ्ज्ञान् द्वितीया भवत्येव । तत्र
तृतीयाऽर्थोऽभेदस्तस्य द्रवद्रव्येऽन्वयः । द्वितीयायंवृत्तित्वस्य तु संयोगेऽन्वयः । तथा
च—वृक्षवृत्तिसंयोगाऽनुकूलोदकाभिन्नद्रव्यद्रव्यक्रियेति बोधः ।

'शत्रवेऽस्त्रं सुञ्चति' इत्यत्र दुःखोद्देश्यकत्वं चतुर्थ्यर्थः । मोचनं विभागाश्चच्छिन्न-
क्रिया, क्रियातुल्यव्यापारो वा प्रहृत्यर्थस्य वृत्तित्वेन चतुर्थ्यर्थकदेशे दुःखेऽन्वयः ।
एवं 'मित्राय वृत्तं प्रेषयति' इत्यत्र वात्तादानोद्देश्यकत्वम् 'पुत्राय धनं प्रेषयति' इत्यत्र
प्रीत्युद्देश्यकत्वं चतुर्थ्यर्थं इत्याद्युदाहरित्याहुः ।

तस्मिन् सम्यक् । सम्प्रदाने हि चतुर्थी । न च भवदुक्तसम्प्रदानत्वे किञ्चिन्मानं, येन
वृक्षापेत्यत्र चतुर्थी स्यात् । किञ्च संयोगरूपधात्वर्थान्वपित्वाऽविशेषाद्बुद्धकपदादपि
चतुर्थ्यापत्तिः । बाधकं कर्मत्वं तु वृक्षेऽप्यक्षतमिति न किञ्चिदंतत् । *इदमेवेति* ।
निरक्तोद्देश्यत्वमेवेत्यर्थः । पूर्वतन्त्रे—मीमांसायाम् । *अत एवेति* । शेषित्वस्या-
ऽर्थकर्मप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः ।

प्रासनवदिति । "प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं कृतार्थत्वान्" इत्यधिक-
रणे । प्रासनदृष्टान्तश्चायं ज्योतिष्टोमे श्रूयते—"नीतासु दक्षिणासु चात्वालै
कृष्णविषाणं प्रास्यति" इति । यदा यजमानेन दत्ता दक्षिणा कृत्स्निर्गनीतास्तदा
यजमानः स्वहस्ते धृतं कृष्णमृगशूङ्गं चात्वालनामकमृगसं प्रक्षिपेदिति तदर्थः । तत्रैवं
सन्दिह्यते । किमेतन् प्रासनमर्थकमेति, प्रतिपत्तिकमेति वा, अर्थकमेव भविष्यतीति
सप्रयोजनत्वात् । प्रतिपत्तिकमेतायां तु अपूर्वाभावे निरर्थकमेव स्यादिति पूर्वपक्षे—
"कृष्णविषाणया कण्डूयति" इति श्रुत्या कृतार्थस्य प्रतिपत्त्वपेक्षत्वात् प्रतिपत्तिकर्म-
त्वेव युक्तः । न चानर्थक्यम् । प्रासनक्रियाप्रयुक्तापूर्वाभावेऽपि चात्वालं धरेति निय-

परीक्षा

इदमेव—तादृशोद्देश्यत्वमेव । विप्रस्तादृशस्यत्वजन्यमुखादिवान् भवत्विति-
च्छादातुर्भयतीति विप्रस्य तादृशेच्छाविशेषत्वमेव शेषित्वम् । गवादेश्च तादृशेच्छा-
प्रकारकत्वमेव शेषित्वम् । इच्छाविषयत्वमित्यत्र विषयता प्रकारतास्या पर्यवयवा ।
पूर्वतन्त्रे—पूर्वमीमांसायाम् । कर्त्रा क्रियमाणं कर्म द्विविधम् । अर्थरूपं प्रतिपत्ति-
रूपं च । यद्विरक्तशेषित्वप्रयोज्यं कर्म तदर्थं कर्मेत्युच्यते । पदसङ्कीर्णतानि-
वर्तकं कर्म तत्प्रतिपत्तिकर्मेत्युच्यते । *अत एव*—निरक्तोद्देश्यत्वरूपशेषित्वस्यार्थ-
कर्मप्रयोजकत्वादेव । *प्रासनवदिति* । यदा नीतासु दक्षिणासु चात्वालनामकमृगसं
विषाणं प्रास्यतीति श्रुत्वा यथा प्रतिपत्तिकर्म भवति तदुद्देश्यप्रदानमपि प्रति-
पत्तिकर्मेव कृतो नेत्यादाहय द्वितीयापेक्षया बलीयस्या चतुर्थीश्रुत्याऽर्थकर्मं न प्रतिप-
त्तिकर्मेति तद्विगीनमित्यर्थः । स्वस्वार्थमविशिष्टपरस्वत्वानुद्देश्यत्वात्प्रास्यतापेक्ष्यत्व

च्छतीति विहितं दण्डदानं न प्रतिपत्तिः, किन्तु चतुर्थीश्रुत्यार्थकमेति तत्र निर्णीतम् । रजकाय वस्त्रं ददातीत्यपि, खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीति भाष्योदाहरणादिष्टमेव ।

वृत्तिकारास्तु—सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत् सम्प्रदानमित्यन्वर्थ-संज्ञया स्वस्वत्वनिवृत्तिपर्यन्तमर्थं वर्णयन्तो रजकस्य वस्त्रमित्येवाहुः ।

दर्पण

मापूर्वसद्भावादिति सिद्धान्तितम् । तद्दण्डदानं न प्रतिपत्तिरिति योजना । *इत्यधिकरण इति* । चतुर्थीध्याय इति शेषः ।

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्यैव, 'मैत्रावरणाय दण्डं प्रयच्छति' इति श्रूयते । तत्र दण्डदानस्याऽर्थप्रतिपत्तिकर्मभावसन्देहेऽध्वर्युणा दीक्षासिद्धयै दत्तदण्डस्याऽऽसोमक्रयाद्यजमानधारणेन कृताऽर्थत्वादुपयुक्तस्य तस्य दानं प्रतिपत्तिकर्मवेति पूर्वपक्षे, "दण्डी प्रैषानन्वाह" इति श्रवणान्मैत्रावरणस्य प्रैषाऽनुवादेऽवलम्बनाय दण्डोऽपेक्षितः । एवञ्च भविष्यदुपयोगसद्भावात् दानव्याप्यमानदण्डव्याप्यमानत्वेन मैत्रावरणस्य प्राधान्याच्च दण्डदानस्य प्रतिपत्तिकर्मण उपयुक्तसंस्काररूपार्थकर्मैवोपयोक्त्यमाणसंस्काररूपत्वेन प्राशस्त्याच्चार्यकर्मतेवोचिता । उपयोजयितुमेव सर्वत्र संस्कारप्रवृत्तेः । उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपसंस्कारस्यासंस्कारमात्रपर्यवसायित्वेन काव्यपर्यवसानाऽभावादप्रशस्तत्वमतो मैत्रावरणसंस्काराय तद्दानमर्थकर्म । तथा सति निन्दपशौ असत्यपि दीक्षिते दण्डसम्पादनस्यैतद् दानं प्रयोजकमिति सिद्धान्तितम् ।

अर्थकर्मत्वे च शेषित्वं प्रयोजकम् । तत्र चतुर्थीश्रुत्या मैत्रावरणस्य बोध्यत इत्याह—*चतुर्थीश्रुत्येति* । ननु यत्रदा-धातुरधीनीकरणार्थस्तत्राऽधीनत्वादिरूपफलनिरूपकतयेच्छाविपयस्वरूपसम्प्रदानस्वस्य रजकादावपि सम्भवात् "रजकाय वस्त्रं ददाति" "होत्रे उष्ट्रं ददाति" इत्यादिप्रयोगाः प्रसज्येरन्नित्याशङ्कामिष्टापत्या परिहरति—*रजकायेति* । तत्र प्रमाणमुपन्यस्यति—*खण्डिकोपाध्याय इति* । *ददातीति* । दाधात्वर्थसंयोगसम्बन्धित्वेनेच्छाविपयस्वरूपोद्देश्यत्वस्य तत्र सत्त्वादिति तन्नावः । अस्मिन् प्रयोगे ददातिः संयोगानुक्तलव्यापाराऽर्थकः । अपेदापदार्थस्तु प्रसृतकरतलम् । "न शूद्राय मतिं दद्यात्" इत्यत्र ददातिर्बोधनार्थकः । मतिपदार्थश्च तज्जनकम्—वेदादिशास्त्रमिति बोध्यम् ।

स्वस्वत्वनिवृत्तीति । परस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नस्वस्वत्वध्वसेच्छारूपं व्यापारम्, अर्थ—दाधात्वर्थमित्यर्थः । तथाचोक्ताऽर्थकदाधात्वर्थकर्मनिष्ठफलमागितयेच्छा-

परीक्षा

एव सम्प्रदानसंज्ञेति न नियमः, किन्त्वन्वयापि इत्याशयेनाह—*रजकायेति* । अधीनीकरणं दाधात्वर्थः । 'चपेटां ददाति, इत्यत्र चपेटा—करतलम् । दाधात्वर्थः कपोलादिसंयोगानुकूलो व्यापार आहुरित्यस्वरससूचनाय । स चोक्तभाष्यप्रमाणव्याप्तसम्प्रदानशब्दस्यान्वर्थत्वे न मानम्, महासंज्ञाकरणं च सर्वनामस्थानसंज्ञावत् प्राचामनुतोधादिति । 'अजां ग्रामं नयति' इत्यादौ अजादेर्निरुक्तोद्देश्यत्वसत्त्वात्प्राज्ञापि सम्प्रदानसंज्ञा कर्मसंज्ञया बाध्यते । इदं सम्प्रदानं "कर्मणा यमभिप्रेति" इति सूत्रमद्वैतितम् ।

दुर्पणः

विषयत्वमेव सम्प्रदानत्वम् । अन्यथा महासञ्ज्ञाकरणसामर्थ्यानुक्तस्यैव न ददातेस्तदर्थ-
कत्वाभावेन 'रजस्तस्य वक्षे ददाति' इत्येवेति तेषामाशयः । उक्तभाष्यग्रामाणयादन्वर्थ-
त्वमेवाऽसिद्धम्, महासञ्ज्ञाकरणं तु प्राचामनुरोधादेव, सर्वनामभ्यानसञ्ज्ञावदित्य-
स्वरसादाहुरिति ।

ननु 'अज्ञां प्राप्तं नयति' इत्यत्राज्ञायां निरुक्तसम्प्रदानत्वस्य सत्त्वात्तद्वाचकाच्च-
तुर्ध्यापत्तिरिति चेद् ? स्यादेव; यदि परया कर्मसञ्ज्ञया सम्प्रदानत्वस्य न वाच्य
इति । 'यूपाय दारु' इत्यादौ न सम्प्रदानचतुर्थी, अपि तु तादर्थ्ये । तादर्थ्ये च-स
एवाऽर्थः प्रयोजनमस्य तत्त्वम् । समभिव्याहृताऽर्थे तादर्थ्यविवक्षायां तद्वाचकाच्चतु-
र्थीति 'तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या' इति वार्तिकार्थः ।

प्रयोजनत्वं च न जन्यत्वं दुःखाय पापमित्यस्याऽप्यापत्तेः । नाऽपि जन्यतयेच्छा-
विषयत्वम् । स्वर्गादेः पुण्यादिजन्यतयेच्छाविषयत्वेन स्वर्गाय पुण्यमित्यापत्तेः । नचे-
ष्टापत्तिः । तथा सति परन्तु व्रजतीत्यर्थे पाकाय व्रजतीति प्रयोगनिर्वाहाय "तुमयाञ्च"
(पा० सू० २।३।१६) इतिसूत्रप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः । पाकादेर्निरुक्तव्रजनाद्यर्थतयैव तद्वा-
चकाद्वार्तिकेन चतुर्थ्यपत्तेः । अपितु समभिव्याहृतपदाऽर्थनिष्ठव्यापारोच्छानुक्ते-
च्छाविषयत्वम् । तत्प्रयोजनरूपत्वं तादर्थ्ये तु तदिच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्र-
यत्वम् । दारुणो यूपेच्छाधीनेच्छाविषयतत्समादिरूपव्यापारवत्तया यूपाऽर्थत्वात्तद्वि-
वक्षया यूपपदाच्चतुर्थी । तदर्थक्षेच्छाऽधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वम् । प्रथमेच्छायां
यूपादेः प्रहृत्यर्थस्य विषयित्वेनाऽन्वयः । तस्याऽऽश्रयतया दावादी, एवं 'रन्धनाय
स्याली' इत्यादावव्यूहमिति केचिन् ।

तन्न मनोरमम् । तादर्थ्यस्योच्छरूपत्वं 'मुक्तये हरिं भजति' इत्यत्र चतुर्थ्यनुप-
पत्तेः । न हि भजनस्य मुक्तीच्छाधीनेच्छाविषयव्यापारवत्ता । नाऽपि मुक्तेः सम्प्र-
दानता, कर्मजन्यफलभागितयाऽनुद्देश्यत्वात् । तस्मात्तदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वमेव
तत्तादर्थ्यम् । 'स्वर्गाय पुण्यम्' इत्यादयस्त्वप्यन्त एव । वार्तिकं हृत्वा सूत्रश्लो-
प्रवृत्तेन "तुमयाञ्च" इतिसूत्रानुपत्तिरपीति । नमः स्वस्त्वादिसाध्ययोगेऽपि तदर्थ-
विशेषणवाचकात् "नमः स्वास्ति" (पा० सू० २।३।१६) इति सूत्रेण चतुर्थी विधी-
यते । तत्र नमः पदार्थस्त्यागो नतिश्च । तत्र नतिः स्वाऽपररूपयोगनाऽनुश्लो व्या-
पारः । 'हरये नमः' इत्यादौ "ण्योऽर्थः शिवाय नमः" इत्यादौ च त्यागः । चतुर्थ्यां च
तत्रोद्देश्यत्वं प्रत्याप्यते । त्यागश्च यदि शिवस्यायं भवत्विति ऋतेच्छाऽधीनो न ममे-
स्याकारकः स्वस्वत्वेच्छाभावरूपस्तदा तदुद्देश्यत्वं त्यागजनकेच्छायाः स्वत्वभागि-
तया विषयत्वम् । यदि त्यागरूपेच्छैवाऽन्यदीयत्वेन त्यज्यमानगतं स्वत्वमपि वि-
षयीकरोति; तदा स्वत्वभागितया विषयत्वमेव तदुद्देश्यत्वम् । न स्वकाराश्रय-
त्वम् । शिवादेर्विषयवतोऽपि स्वकाराभावात्तदाऽकारवन्तयाप्यातस्य मन्त्रस्य त्या-
गोद्देश्यतामते तद्भावाच्च ।

त्यज्यमानोपचारादौ शिवादिनिरूपित्वत्वाऽभावेऽपि तदीयत्वेन तत्र द्रव्ये
स्वत्वाऽन्यगाहिनीच्छाविमन्वादिरूपेव । अन्यदीयत्वे वाधिर्न शिवादिनिरूपितत्वं
शिवादिनिरूपितप्रसिद्धत्वान्तरे वा वाधिर्न तद्द्रव्यमप्यन्वयमग्राहते ।

तत्र प्रथमे स्वत्यप्रकारकेच्छाजन्यत्वं जन्यतामन्वयेन तादर्थ्येच्छावत्त्वं वा चतु-

इदञ्च—

अनिराकरणात् कर्तुंस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।

प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्प्रदानताम् ।

इति चाक्षयपदीयात् त्रिविधम् । 'सूर्यायाच्यं ददाति' इत्याद्यम् ।
नात्र सूर्यः प्रार्थयते, नानुमन्यते, न निराकरोति । प्रेरकम्—'विप्राय
गां ददाति'—'अनुमन्तु—'उपाध्यायाय गां ददाति' ॥

दर्पणः

व्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादेर्विषयताविशेषसम्बन्धेनाऽन्वयः, द्वितीये विषयता-
विशेषे पृथ सः । तत्र च प्रकृत्यर्थशिवादेर्निरूपितत्वसम्बन्धेनाऽन्वयः । नमः पदार्थत्या-
गस्य विषयताविशेषसम्बन्धेनाऽर्थाद्विद्रव्येऽन्वयः । द्रव्यस्यैव वा विशेष्यतया भास-
मानस्यागेऽन्वयः । शिवाद्योत्सृजतीत्यादाविद्य नात्रानिराकर्तुंसम्प्रदानता, नमः पद-
स्याऽधातुत्वात् ।

नमः पदेन च स्वप्रयोक्तृपुरपकर्तुंरूपोपरागेणैव त्यागो बोध्यते । अन्योच्चारितनमः-
पदेनान्यदीयस्यागाबोधनात् । तत्पुरोच्चारितनमःपदास्यागबोधे त्यागे त्यज्यमान-
द्रव्ये च तदीयत्वसंज्ञायाऽनुदयान् । अत एव तदीयत्वबोधनायाऽहं दद इतिवद्, 'अहं
नम' इत्यादि न प्रयुज्यते । ऋत्विजा च यजमानस्यपुरोपान्तरीयद्रव्यस्यागे स्वीयत्व-
मारोर्ष्यैव पूजायां नमःपदं प्रयुज्यते । स चारोपस्तस्मिन् विशेषदर्शनदशायामहार्थ-
तयोपपद्यते । प्रतिनिधिप्रयुक्तदानवाक्यस्यैव च पूजायां नमःपदमित्यस्यास्य बाधि-
तार्थक्येऽप्यदृष्टजनकत्वं न विरुद्धम् । शास्त्रप्रामाण्यादित्याद्यन्वय विस्तरः ।

तद् विभजते—*इदमिति* ॥ "कर्मणा यमभिप्रेति" (पा०सू०१।४।३२) इति
सङ्केतितं सम्प्रदानं चेत्यर्थः । त्रिविधमित्यनेनाऽन्वितम् । त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितं कर्तुं-
रनिराकरणादितिभ्यः सम्प्रदानव्यपदेशं लभत इति योजना । स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरु-
पकत्वसम्बन्धेन त्यागे समभिव्याहृतधात्वर्थे विशेषणतया प्रतीयमानत्वं तदङ्गत्वम् ।
तेन 'वृक्षाद्योद्गमासिञ्चति' इत्यादी न वृक्षादेराधिक्यम् ॥ *कर्मणेप्सितमिति* ।
कर्मजन्यफलभागितवेच्छाविषयः ।

इदं च विशेष्यं तद्वेदनियामकमाह—*अनिराकरणादिति* । प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्य-
राऽनुकूलव्यापारानुन्यत्वादित्यर्थः । *प्रेरणेति* । अप्रवृत्तस्य कर्तुंस्त्यागादाविष्टमा-
धननाबोधनं प्रेरणाजातेष्टमाधनताबोधे अप्रामाण्यदाहूया शिथिलस्य कर्तुंस्तादृशादी-
द्वाविपूनक्षमप्रमाणोपन्यासेन प्रवर्तनं कर्मनिष्ठत्वादिपलाऽभ्युपगममात्राऽनुकू-
ल्यापारवत्त्वं वाऽनुमतिस्ताभ्यामित्यर्थः । एवञ्च प्रकृतधात्वर्थकर्मजन्यफलभागितवे-
च्छाविषयत्वं सति कर्तुं प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यनरानुकूलव्यापाराऽभाववत्त्वमनिराकर्तुंत्वम् ।
निरुपविषयकस्य सति कर्तुंसम्बन्धिप्रत्यागादिविषयकैष्टमाधनताबोधोपधिक्यव्यापार-
वत्त्वं प्रेरकत्वमित्याण्डम् ।

सूर्यायाच्यं ददातीति । अत्र मनभेदेन दायातोः परस्वरपेच्छार्थान्बन्धव्यत्या-
परीक्षा

अनिराकरणादिति । कर्तुरनिराकरणात्त्यागाङ्गकर्मणा इष्टित्येकम् । कर्तुः प्रे-
रणा दशागाङ्गं द्वितीयम्, स्वानुमतिप्रदर्शनेन त्यागाङ्गं तृतीयम् ।

अत्र सर्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदः संसर्गः । विभक्तीनां धर्मि-

दर्पणः

भावेच्छारूपः, परस्वत्वगोचरस्वत्वामावेच्छारूपो वा त्यागोऽर्थः । अन्वयबोधस्तु "नमः स्वस्ति" (पा०सू० १३।१६) इति सूत्रोक्तदिशोहनीयः । *सर्वत्रेति* । तत्तत्सूत्र-विहितद्वितीयाद्यन्तप्रयोगेष्वित्यर्थः ॥ *अभेदः संसर्ग इति* । अभेदान्मकः संसर्गो विदित्प्रवृत्तिनियामको विशेष इत्यर्थः । अभेदसंसर्गकप्रकृत्यर्थप्रकारकबोधं प्रति सम्य-न्वयार्थकविभक्तिभिन्नप्रत्ययजन्योपस्थितेहेतुत्वादिति नावः ।

एतु सम्यन्वयस्य सम्यन्धिभेदनियतत्वात् अभेदस्य सम्यन्धत्वे मानाभावाद्भेदः संसर्ग इत्यस्य अभेदोऽपि संसर्गः—इतरसम्यन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेष्यगभाव इति; तत्र । विशेष्यविशेष्यगभावस्याऽपि सम्यन्धनियतत्वेन तदसत्त्वे तस्याऽप्यसम्भवात् । अत एव माममानर्धेशिष्टप्रतियोगित्वं विशेष्यत्वमिति टीकाकृतः । कथमन्यथा 'द्विष्टोऽप्यमौ परार्थत्वात्' इति विशेष्यगत्वेन विवक्षितस्य सम्यन्धं विना विशेष्यगत्वाऽसम्भवेन तदा-काङ्क्षित्वादिति स्वर्थं ध्यात्वात्तम् ।

न च तस्य सम्यन्धरते 'नीलो घट' इत्यादौ पठ्यापत्तिरिति वाच्यम् । 'शहोः शिर' इत्यादावौपाधिकभेदसम्यन्धमादाय पठ्युपपादनपरस्य "अनेकाऽवस्थाद्युक्तराहोः इदमेकाऽवस्थाद्युक्तं शिरोऽवयव" इति भाष्यप्रामाण्येन भेदमूलकसम्यन्ध एव पठ्य इत्यर्थलाभाद्भेदसम्यन्धे तदापादनाऽसम्भवात् । तादृशभाष्येणाऽभेदसम्यन्धस्य प्रातिपदिकाऽर्थविशेष्यत्वाऽविवक्षणात् । सम्यन्धस्य सम्यन्धिभेदनियतत्वं स्पष्टमिद-मेव । यदि भेदनियतत्वमेवेत्याहस्तदा सर्वमाधारणाय सम्यन्धिताऽवच्छेदकभेद एव नियामकत्वेनाऽभ्युपयताम् ।

न च तत्सम्यन्धत्वे मानाऽभावः । सर्वमिदानीत्यादिविशिष्टबुद्धेः च मानत्वात् । शाब्दबोधे तद्गाननियामकं च प्रकृतिप्रत्ययविशेषयोः समानाधिकरणप्रातिपदिकाऽर्थ-योश्च समभिध्याहाररूपाकाङ्क्षादिः । अत एव "अर्थवत्सूत्रे" (पा०सू० १३।१६) भाष्ये "एषो पदानां सामान्ये धर्तमानानां यद्विशेषे पथ्यं कर्मानं न वाक्यार्थः" इत्युक्तम् ।

अन्विताभिधानवादिमतेन चेदम् । तन्मतेऽन्वितस्यैव पदार्थत्वात् । तथाच सामान्यरूपेण सम्यन्धवाचकानां पदानां यद्विशेष इत्यादेस्तत्तदुपयोगिप्रतियोगिकत्व-वैशिष्ट्यबोधकत्वम् । आकाङ्क्षादिमन्वधानात् स एव वाक्यार्थो वाच्यबोधबोधवि-षय इत्यर्थः । वाच्यतास्त्यभिप्रायेण वा तथाऽभिधानम् । प्रातिपदिकाऽर्थसूत्रे भाष्ये "पदसामानाधिकरण्यमुपसङ्गानमधिकत्वात्" इत्यस्य ॥ 'घोरः पुरः' इत्यादौ विशेष्यविशेष्यगभावप्रयोजकप्रातिपदिकायाऽतिरिक्ताऽभेदसंसर्गाभ्याऽपि मानात् प्रातिपदि-काऽर्थमात्राऽभावात् प्रथमा न प्राप्नोतीत्यतः प्रथमाया उपसङ्गानमारूप्यमित्य-र्थात् तद्विरोधोऽपि ।

कथंतेनाऽपि न वाक्यार्थत्वादिति तत्प्रत्याख्यानानाम् घोरप्रातिपदिकादनंशि-

परीक्षा

सर्वत्र—सर्वविधसम्प्रदानस्यैव द्वितीयादिभ्यः च । *अभेदः संसर्ग इति* । त-थाभावेदसम्यन्धत्वावच्छिन्नप्रकृत्यर्थनिष्ठप्रकारतानिस्त्रिविधेनान्यसम्यन्धेन शाब्दबोधं प्रति पठ्येभिन्नविभिन्नन्योपस्थितिरिदं प्रकृत्यासम्यन्धेन कारणमिति वाच्यं कारणभावो

वाचकत्वात् । धर्ममात्रवाचकत्वे, “कर्मणि द्वितीया” (पा०सू०२१
३।२) इति सूत्रस्वरसमङ्गापत्तेः । कर्मार्थकञ्चद्वितादौ तथादर्शनाच्च ।
द्वितीयाद्यर्थकवहुव्रीहौ ‘प्राप्तोदक’ इत्यादौ धर्मिवाचकत्वालाभाच्च ।

दर्पणः

तदाब्दान्तरोहितविशेषणभावात् स्वार्थमात्रनिष्ठात् प्रथमा विधीयते; इत्यत्र प्रति-
पादितपदमपहायोहितशब्दप्रयुज्जानेन विशेष्यविशेषणभावनियामरुत्वमितरसम्बन्ध-
स्यैवाङ्गीकृतम् ।

वस्तुतस्तु प्रकृते विशेष्यविशेषणभावस्य सम्बन्धतानुपपन्नैव सम्बन्धस्य सम्-
न्धिभेदनिघतत्वादिति तदुक्तेः । विशेष्यविशेषणयोर्भाव इति व्युत्पत्त्या तस्या विशेष-
्यत्वविशेषणत्वमात्रप्रपञ्चवसायितया प्रत्येकं तयोरद्विष्टत्वाच्चाऽनुयोगित्वप्रतियोगि-
त्वाभ्यां द्विष्टत्वोपपादनेऽप्येकस्यैव सा स्यान्न समुदितघोर्द्वयोः, स्वस्वामिभाववत्
शब्दानुगममात्रस्याऽर्थाऽपरिच्छेदकत्वात् सम्बन्धान्तरे पक्षी, न विशेष्यविशेषणभा-
वसम्बन्धे इत्यत्र मानाभावाच्च । तस्माद्यथोक्तमेव रमणीयमिति । ननु विभक्तौनां
धर्मवाचकत्वस्य तन्प्राप्तारसिद्धतया कथं तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदेनाऽन्वयः, अयोग्यत्वा-
दस आह—*विभक्तौनामिति* । कारकविभक्तौनामित्यर्थः । *धर्मिवाचकत्वात्* । श-
क्तिमच्छकत्वादित्यर्थः ।

नन्वस्तु शक्तिरेवाऽर्थोऽसौ आह—*धर्मवाचकत्व इति* । *सूत्रस्वरसमङ्गापत्ते-
रिति* ॥ तदुपदककर्मदिपदानां धर्मपरतां विनोक्ताऽर्थाऽलाभात्परतये तदङ्गः स्पष्ट
परेत्यर्थः । तथाऽर्थस्य सूत्रकारसम्मतये, कर्मत्वे द्वितीयेत्यारोह मूयादिति भावः ।

ननु ‘कर्मणि’ इत्यादौ विषयमस्यमोयोध्य इत्यर्थः । तथाच विभक्तौनां धर्मोऽवाच-
कत्वेऽपि तस्याश्रयतया प्रकृत्यर्थेऽन्वयेन कर्मशेषान् तत्फलान्यपिनी वृत्तिरेव द्विती-
यार्थ इतिमतेऽपि तुल्यवित्तिरेचतया तण्डुलादीनां फलाश्रयकर्मत्वादिना मानात्र
सूत्रस्वरसमङ्गोऽसौ आह—*कर्मार्थकति* ॥ कृति-पक्षस्तण्डुल इत्यादौ । तदिते-शत्यो-
ऽस्य इत्यादौ । आदिपदात्, पक्ष्यमानाम्स्तण्डुला इत्यादौ लडादेशानानुसंहः ॥

तथा दर्शनादिति ॥ धर्मिवाचकतादर्शनादित्यर्थः । तथाच कर्मपरामर्शं कृत्वा
रूपदितयोरित्यादिमूत्रविहितफादीनां धर्मिवाचकत्वरदत्राऽपि तदाचकत्वमेव वाच्य-
मिति भावः । ननु तत्र पदायांन्तरस्यामानाधिकरण्याऽनुपपत्त्याऽस्तु तथात्वमत्र कृत्वा-
पत्यभावेनाऽस्तु धर्मवाचकत्वभेदेन्यत्र आह—*द्वितीयाद्यर्थकति* ॥ द्वितीयादिविभ-
क्तौनां धर्मवाचकत्वे तदर्थविहितमप्यस्यपि धर्मवाचकत्वापत्त्या ‘प्राप्तोदकः’ इत्या-

परीक्षा

दृष्टव्यः । धर्मो वाच्य इत्यत्र दृष्टान्तमाह—*कर्मार्थकति* । *कृति*—*मूत्र इत्यादौ,
तदिते—*शत्योऽस्य इत्यादौ । आदिपदेन श्लादेशो घातः । शक्तानाचोगोप्योवर्तन्वा-
योनिः । *तथादर्शनात्*—*धर्मिवाचकतादर्शनात् । ननु ‘पक्षस्तण्डुल’, ‘शत्योऽस्य-
‘पालनं कुर्यान् कुर्यान् वा राजानमोषं जानाति’ इत्यादौ पदान्तरस्यामानाधिकरणवा-
पुरोधार्थमिवाचकताऽस्तु । ‘यामं गच्छति’ इत्यादौ द्वितीयावास्तपत्वे किमानन्त्र
आह—*द्वितीयाद्यर्थकति* । तथाऽपि तत्र द्वितीयाद्यर्थप्राप्तोदको याम इत्यादौ मा-
नानाधिकरण्योपगतिर्भवति; अन्वयार्थेति ।

मुपां कर्मादयोऽप्यथाः सङ्ख्या चैव तथा तिङाम् ।

इति भाष्याच्चेति दिक् ।

दर्पणः

दाशुदरुक्तं कर्मादयोऽप्यथाः समामार्थस्य समानविभक्तिः प्रदोषस्याप्यथामादावभेदान्वयाऽनुपपत्तेरपि जागरूकतया द्वितीयादिविधायकमूत्रस्थकमांदिपदानां धर्मिणा-
एकत्वमावदयकमिति भावः ।

ननु त्वन्मतेऽपि षष्ठ्याः सम्बन्धार्थकतया तदर्थविरहितवद्भूमौः पदायान्तरमा-
नाधिकरणयानुपरत्तेऽर्थात्त्वेन तत्र लक्षणाया विशिष्टाकर्या वा मामानाधिकरण्यस्यो-
पपादनयाऽप्यप्राऽपि तथैव रीत्या निर्वाहं कृत्वा मुपां धर्मिणावस्तुनेत्यन आह—*मुपां
कर्मादयोऽप्यथा इति* ॥

यदि कर्मत्वादिधर्मो द्वितीयादिवाच्यतया विशिष्टोऽभिविन्यन् ; तदा कर्मत्वा-
दयोऽप्यथा इत्येवाश्रयन् । तदनुजगानु तेषां द्वितीयाद्यर्थत्वमप्रामाणिकम् । मुनिप्र-
परोक्षा

तथा भाष्यस्वारम्यमप्यप्रायेऽर्थात्त्वाह—*मुपामित्वादिना* । ननु द्वितीयादीनां
कर्मत्वाद्यर्थकत्वं तेषु प्रकृत्यर्थस्यापेयतारूपप्रसिद्धसम्यग्नेयान्वय उपपत्तेः, धर्मिणाचरु-
रेषु धर्मिषु प्रकृत्यर्थस्याभेदो वाच्यः, स च न सम्भवति । सम्बन्धो हि सम्बन्धिष्व्यां
मित्रो द्विष्टो विशिष्टबुद्धिनियामको भवति । न च तथात्वमभेदस्य सम्भवति । स-
म्बन्धिभिन्नत्वविरहादिति चेद् ? न । सम्बन्धिप्रतियोगिनो भेदस्त्वप्यावच्छेद उभय-
भेदस्य संसर्गस्तत्वात् । किन्तु सम्बन्धितावच्छेदकानवच्छिन्नविषयताप्रवत्कस्यः पारि-
भाषिक एव सम्बन्धरनियामक इति वाच्यम् ? न वाभेदस्य संसर्गत्वेऽपि सम्भवत्ये-
त्याशयात् । न च अभेदस्य संसर्गत्वे 'राहोः शिरः' इत्यादावौषाधिकभेदमादाय षष्ठ्युपादानं
भाष्यकारीयं विरुध्यते । 'भेदस्य घनम्' इत्यत्रेवानायासेनैवोपपत्तिमन्मवादिदि वाच्यम् ?
तत्रानेकावस्थापुनराहोःकावस्थापुनः शिरोऽवमत्रम्, इत्येव रीत्या षष्ठ्युपरिचि कुर्वता
भाष्यकृता यत्र भेदमूलकः सम्बन्धस्तत्र षष्ठी भवतीति ध्वन्यत इति सम्बन्धस्य प्रकृ-
त्यर्थनिरूपितविशेष्यतया मानं यत्र तत्र षष्ठी वा स्वोच्चारणम् । सम्बन्धस्य विशेष्य-
त्वे मानं तु क्रियाकारकयोः सम्बन्धस्य वाचिना द्वितीयेति भाष्याद् रिमन्पर्यस्य
संसर्गविषया मानेऽपि 'काण्ड' 'बुद्धे' इति रिमन्पर्यप्रधानमिति भाष्येन । अभेदस्य
संसर्गत्वादेव 'नोलमुत्पन्नम्' इत्यादिनाङ्गानां विशिष्टबुद्धिजनकत्वमुपपत्तेः । यत्रेवभेदस्य
संसर्गतां विनाऽपि—इतरसम्बन्धानरच्छिन्नविशेष्यविशेष्यभावमुपपत्तयर्थयोः स्यो-
कुर्वन्ति । तेषां मतं ॥ संसर्गदृश्यमनोऽनुकृत्यम् । विशेष्यविशेष्यभावस्यापि संसर्ग-
विषयत्वात्तस्येतरसम्बन्धानरच्छिन्नत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव भागमान-
विशिष्टप्रतियोगित्वं विशेष्यत्वमित्यभियुक्ताः । किंप्रतरसम्बन्धानरच्छिन्नविशेष्य-
विशेष्यभाव एवाभेदः, स एवाभेदः संसर्ग इति व्यरहारविषय इति हि तन्मतम् ।
तदपि न चमस्यम् । तन्मतमिहाभेदऽपि सम्बन्धिभेदानुरागदनात् । संसर्गतावच्छे-
दकं प्रतियोगितावच्छेदकानुयोगितावच्छेदकयोर्भेदस्यास्य संसर्गत्वमिति चेद्-
मिदाभेदाविरिक्त्याभेदस्योक्तांगेति दिक् ।

आश्रयस्यापि प्रकृत्यैव लाभात्त्र विभक्तिवाच्यता, किन्त्वाश्रयत्व-
मात्रं वाच्यम् । तदेव च तादात्म्येनावच्छेदकम् । करणतृतीयायाश्च

दर्पणः

याऽनुक्तत्वादिति भावः ॥ शक्तिवादपक्षमवलम्ब्याह—*आश्रयस्यापीति* ॥ आश्र-
यत्वेन भानं त्वसिद्धमेवेति भावः ॥ *आश्रयत्वमात्रमिति* ॥ द्वितीयातृतीयासप्तमी-
नामिति शेषः । मात्रपदेनाश्रयव्यवच्छेदः ।

नन्वाश्रयत्वस्य शक्यत्वे आश्रयत्वं शक्यताऽवच्छेदकं वाच्यम् । तच्चाश्रयत्वे-
तरावृत्तित्ववदितः स्याद् गुर्विति शक्यतावच्छेदकगौरवमेवेतस्मिन् कल्पे दोष इत्यत
आह—*तदेवेति* ॥ आश्रयत्वमेनेत्यर्थः । एवकारेण निरक्ताश्रयत्वव्युदासः ।
तस्याखण्डत्वस्योपपादितत्वान्नानाव्यक्तविशेष्यकताक्तिग्रह एव स्येतरधर्मस्याऽव-
च्छेदकत्वापेक्षयादिति भावः । कर्तृतृतीयाया आश्रयमात्रार्थकत्वादाह—*करणेति* ॥
व्यापारोऽपीत्यपि नाऽऽश्रयममुच्यते ॥

परीक्षा

'अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ' इति न्यायोपपत्त्येन मतान्तरमुपपादयति—*आश्रय-
स्यापीत्यादिना* । नन्वेवमाश्रयतात्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वे गौरवमत आह—
तदेवेति । आश्रयत्वमेनेत्यर्थः । नचान्यस्मिन्पत्रे 'प्राप्तोदको ग्राम' इत्यादौ द्विती-
याद्यर्थबहुव्रीहौ सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् ? अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्री-
हिरिति वान्यघटविभक्तिपदस्य विभक्तिप्रकृतिपरत्वान् । अन्यथा पञ्चमार्थबहुव्री-
हावपि सामानाधिकरण्यं न स्यात् । एवं च 'चित्रगुं देवदत्तं पदय' 'वीर पुरुषकाय
ग्रामाय गच्छ' इति न स्यात् । अय यत्र न सम्प्रदाने चतुर्थी ; तत्र कस्तस्यार्थ इति
चेत् ? शृणु—'धूपाय दारु' इत्यादौ "तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या" इति वार्त्तिकतादर्थ्यं
वाच्यम् ? तच्च तस्मिन् इदं तदर्थम्, तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति व्युत्पत्त्या तदुपकारक-
त्वरूपमिति ॥ ३ सर्वश्रोचितम् । शक्तिकानवनादिद्वारा रासभादर्घ्याद्युपकारकत्वात्
'घटाय रासभ' इति प्रयोगापत्तेः । नापि तन्ननरुत्वम् ; रासभस्य त्वन्वयासिद्धत्वेन
जनकत्वामावाप्तापत्तिरिति युक्तम् । 'दुःखाय पापं करोति' इत्यापत्तेः । नापि
तादृशेच्छा जन्येच्छाविषयत्वम् । फलेच्छाया उपायेच्छां प्रति प्रयोजकतया 'मृतये
पचति' इत्यादौ पाके नृसित्वमभवादिनि युज्यते । 'धूपाय दारु' इत्यादावेवानुपपत्तेः ।
दावांनयनतक्षणादीच्छाया एव धूपेच्छाजन्यत्वम् ; न तु दार्विच्छाया इति भवत्सम्म-
ततादर्थ्यानुपपत्तेः, 'स्वर्गाय पुण्यम्' इत्यापत्तेश्च । नचेशापत्तिः । तथा सति 'पाकाय
मज्जति' इत्यादावपि तादर्थ्ये चतुर्थ्येव निवृत्तिरिति "तुमथां च भाववचनात्" इति भूपण्य
वैयर्थ्यापत्तेः, किन्तु तदर्थनिष्ठफलेच्छाधीनव्यापारोच्छाविषयव्यापारवत्स्वरूपमेव तत् ।
अस्ति चेद् 'धूपाय दारु' इत्यादिस्थले । अत्र हि धूपनिष्ठं फलं तस्य निष्पत्तिस्तदिच्छा-
धीना या इच्छा तक्षणादीच्छा तद्विषयो यो न्यूनीभजनादिस्थो व्यापारस्तदाश्रयत्वं दा-
रुण्यस्ति, नहि तथात्वं स्वर्गाय पुण्यमित्यादौ सम्भवति स्वर्गादिनिष्पत्तिं प्रति
यत्नत्वेन पुण्येच्छाया एव जनकत्वम् । ननु पुण्यसम्पत्तीच्छायाः । एवं च तत्रिष्ठफलेच्छा-
जन्येच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वम्, न पुण्यम्येति केचित् । तत्र । 'मुक्तये हरिं मज्जति' इति
प्रयोगानुपपत्तेः । भजनरूपक्रियायां तादृशव्यापाराभावात् । किन्तु तदिच्छार्थनेच्छा-

व्यापारोऽपि, पञ्चम्या विभागमात्रम्, चतुर्थ्या उद्देश्यत्वमात्रम् ।

दर्पणः

विभागमात्रमिति ॥ मात्रपदेनाश्रयत्वव्यवच्छेदः । विभागस्याश्रयतयाऽन्वया-

परीक्षा

विषयत्वमेव तत् । 'स्वर्गाय पुण्यम्, 'रन्धनाय स्थाली, 'मुक्तये हरिं भजति' इत्यादयः प्रयोगा इष्यन्त्येव । वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्राप्रवृत्तेः, ननु सामर्थ्यादिति सूत्रवैयर्थ्यशङ्का ।

यद्वा 'यागाय याति' इत्यादौ तुमर्थावत्र सादर्थ्यस्योक्तत्वात्प्राप्तचतुर्थीसिद्धयर्थे तदारब्धम् । 'प्राह्णाय दधि' इत्यादावपि सादर्थ्यं चतुर्थ्यैव विप्राय आदिपदस्य विप्रादिमुखादिलाक्षणिरुक्त्वात् । विष्णवे नमः, एषोऽर्धः सूर्याय नमः इत्यादौ "नमः स्वस्ति" इति सूत्रेण चतुर्थी । तत्र नमःशब्दो नमस्कारार्थकः त्यागार्थकश्च । नमस्कारश्च-स्वनिष्ठापकृत्यप्रकारकज्ञानानुद्धलो व्यापारः । स एवाद्यन्ते प्रतीयते । द्वितीयस्थाने तु त्यागः । प्रथमे-चतुर्थ्यर्थो निरूपितत्वम्, तस्य नमःपदार्थघटकाप्रवृत्त्येऽन्वयः ।

अत्रेदम्बोधम्—दाधात्वर्थेस्त्यागविशेषस्य सूर्यायार्थं ददाति' इत्यादिप्रयोगस्य दर्शनाद्भिधायको वक्ष्यन्ति; तथापि तत्र त्यागस्यान्वयकृतं कृत्यापि प्रतीतिरस्त्येव । उत्तमसुखप्रयोगे 'अहं ददं' इति प्रयोगः । नमःपदेन तु स्वभावतः स्वोच्चारणकृतपुर-कृतं कृत्योपरकं एव त्यागोऽभिधायते । अतस्तत्र 'अहं नमः' इति न प्रयोग इति । नचैवं यत्र यजमानो द्रव्यस्य त्यागकृतांऽस्ति; तत्र क्रत्विकृ 'विष्णवे नमः' इति न प्रयुज्येते-ति वाच्यम् ? तत्र त्यागे यजमानकृतं स्वैयत्वरोपेण तथा प्रयोगात् । न च आरोपः आह्वयः । नचैवं तत्र नमःपदघटितवाक्यस्य क्रत्विगुच्चारितस्य बाधितार्थबोध-कतयाऽप्रामाणिकत्वेनादृष्टजनकत्वं न स्यादिति वाच्यम् ? शास्त्रयत्नात्प्राप्त्येऽप्यदृष्ट-जनकत्वस्य कल्पनादिति । 'स्वस्ति राज्ञे' इत्यादौ स्वस्तिशब्दो मङ्गलार्थः । सम्बन्ध-श्चतुर्थ्यर्थः । राजसम्बन्धि मङ्गलमिति बोधः । यत्र तु 'स्वस्त्वस्तु प्रजाम्य' इति प्रयो-गस्तत्र प्रजासम्बन्धि मङ्गलस्य कर्तृतया—आशंसाविषयभवेऽन्वयः । प्रजासम्बन्धि-मङ्गलकर्तृकमाशंसाविषयो भवनमिति बोधः । स्वाहास्यवाशब्दौ त्यागार्थकौ । तत्रार्थ-विशेषः देवताभ्यो दाने स्वाहाशब्दस्य; पित्रभ्यो दाने च स्वाहाशब्दस्य प्रयोगः । एवं षण्द् शब्दोऽपि देवभ्यो दाने । देवभ्यो हरिरलमित्यादौ अलशब्दाप्यंशमार्थ्यवान् तदेकदेशमार्थ्यं चतुर्थ्यर्थस्य मारणादिप्रयोजकत्वरूपमम्बन्धस्यान्वयः, इत्यादिमार-णप्रयोजकमार्थ्यवान् हरिरिति बोधः । 'भक्तिज्ञानाय कल्पने' इत्यादौ तु "कन्दपि सम्पद्यमाने च" इति चतुर्थी । सा च प्रथमाया बाधिता । अशाक्यत्वप्रकारकं ज्ञानं हि भक्तिः । 'वाताय कपिला विष्णु' इत्यादौ "उत्पातेन ज्ञापिते च" इति चतुर्थी । प्राणिनां शुभाशुभमूचको भूतविहार उत्पानः । ज्ञाप्यज्ञापकभारस्यमम्बन्धप्रतुर्थ्यर्थः । वातज्ञापिका कपिला विष्णुदिति बोधः । 'विप्राय हितम्' इत्यादौ हितशब्देन ममाग-विधानज्ञापकत्वं, चतुर्थी । इष्टतापनं हितशब्दार्थः सम्बन्धप्रतुर्थ्यर्थः । एवं च 'विप्राय हितं धनम्' इति शब्दादिप्रमम्बन्धोपेयाधनमिति बोधः । विप्राय सुगमित्य-त्रापि शापहादेव चतुर्थी, सापि सम्बन्धार्थिकैव ।

व्यापारोऽर्थाति । बाधिनाऽऽश्रयमुच्यते, आश्रयस्य वा । *विभागमा-

(१) 'वापदानमदशापेनेष्वाङ्गवदानम्' इति हि ३२४ः ।

क्षणाय गेहाद् गङ्गायां हस्तेन मया दीयते' इत्यत्र देवदत्तसम्बन्धिनी
या गौस्तदभिन्नाश्रयकत्यागाऽनुकूलो ब्राह्मणोद्देश्यको गेहनिष्ठवि-

दर्पणः

भोक्ता' इत्यादौ देवदत्तरूपकृतं कारकस्यैक्यान्मध्यव्यपदेशासम्भवात्प्राप्तसप्तमीपत्र-
म्योरुपपदनाथ प्रवृत्तस्य 'क्रियामध्य इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकरुखण्डनायोक्तम् ।
नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति । क्रियामध्यं च कारकमध्यमपि भवति, तत्र
कारकमध्यं इत्येव सिद्धमिति तत्र साधनमित्यस्य शक्तिमित्यर्थः ।

तथाच देवदत्तादिरूपकृतं द्रव्यस्यैव्यपदेशोऽपि कालभेदभिन्नभुजिक्रियाऽनुमितकारक-
पदार्थकृतं त्वशाक्त्योर्भेदान् तन्निमित्तमध्यव्यपदेशाऽव्याघाद्ययोक्तेऽनुपपत्त्याभावात्
'क्रियामध्यं' इति वार्तिकं नारम्मणोयमिति तद्भावः ।

इदमुपलक्षणमनभिहितसुप्रभाष्यस्य । तत्र 'संख्या विभक्त्यर्थं' इति पत्रेणाऽन-
भिहिताधिकारं समर्थं द्वयोः कारकयोरन्यतराऽभिधाने विभक्त्यभावप्रसङ्गः ॥
प्रासाद आस्ते, ज्ञान आस्ते, किम् कारणम् ? यदि प्रत्ययेनाऽभिहितमधिकरणमिति
कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य, न वाऽन्यतराभिधानात्, अनभिहिते विधान-
मित्यादिना प्रसङ्गप्रतिषेधे पथ्युदासे वा नभयं दूषणं परिहृत्य यदि साधनं द्रव्यं
स्यात् तदेकमेव तच्चाऽभिहितमिति पूर्वोक्तपरिहारो न सम्भवति । अथ शक्तिः साध-
नम् तदा तस्याभेदादनभिहितत्वसम्भवाद्भवत्युक्तपरिहार इत्यभिप्रेत्य किं पुनर्द्रव्यं
साधनमाहोम्बिद् गुण इत्याशङ्क्योक्तं, किं पुनःसाधनं न्याप्यम् ? गुण इत्याह ।
कथं ज्ञायते । एवं हि कश्चिन् कश्चिन् पृच्छति, ॥ देवदत्त इति ? ॥ तस्मादाद्येऽस्मौ
बुधे इति । कतरस्मिन् यस्तिष्ठति स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वाऽन्यशब्देनाभिसन्ध्यमानं
कर्त्ता सम्पद्यते । द्रव्यं साधनं यन् कर्म कर्मैव स्वाद्यन् कर्णं करणमेव यदधिकरण-
मधिकरणमेव' इति ।

कैयटेनाऽपि 'यदि द्रव्यं साधनं स्यात् तदा तस्यैकरूपत्वात् तन्नियन्धनादाधित
प्रत्यभिज्ञाविषयत्वाद् नानाऽर्थक्रियाकरणनिबन्धनो 'घटेन जलमाहर' 'घटं कुर' घटो-
ऽन्तीति व्यपदेशो न स्यात् । दृश्यते चाऽस्मौ । तस्मान्नानाशक्तिभावाद्यगमः सिद्धः'
इति तद्विवृतम् ।

एवं च शक्तिपक्षस्याऽऽरसम्मतनया द्वितीयादीनां कर्मत्वाद्दौ शक्तिरिति वदतां
मतमपि सम्यगेति भावः । "प्रातिपदिकार्यं" इतिमूत्रविहितप्रथमाया यथायथं
प्रातिपदिकार्यो लिङ्गं परिमाणं चाऽर्थः ।

कमांऽऽपाधिक्ये प्रथमा मा भूदिति तत्र मात्रपहणम् । इन्द्रान्ते धूम्रान्त्य
सस्य प्रत्येकं इन्द्रघटपदापेऽन्वयान् प्रातिपदिकार्यमात्रे प्रथमेत्यादिवाक्यमद्भुः ।
प्रातिपदिकार्यत्वं च नामनिष्ठतात्त्वच्छिन्नजनकानिरूपितव्यनताधयोरस्थित्य-
व्यापकविषयताप्रतियोगित्वम् । उच्चैरित्याद्यर्थविषयितावास्तादृशोपस्थितित्वव्या-
पकत्वान् तत्र प्रथमोपरत्तिः ।

एवं कृष्ण इत्यादौ कृष्णादिविषयिताया इव पुंलिङ्गादिविषयिताया अपि तदु-
पस्थितित्वनैवत्यं व्यपद्यते । यद्यपि 'द्विकं प्रातिपदिकार्यं' इति पत्रे लिङ्गस्योपस्थि-
तिविरक्त्यं दुर्घटं, तथाप्यनुभवाऽनुरोपेन शक्यार्थोपस्थितेः प्राग् लिङ्गोपपद्यमान-

भागजनको गङ्गाऽधिकरणको हस्तकरणको मन्निष्ठो व्यापार इति बोधः । *यथाययम्*—उक्तप्रकारेण ॥

अत्र मानमुपदर्शयन् 'घटं जानाति' इत्यादौ द्वितीयाया विषयतायां लक्षणेति बह्वाकुलं घटतो नैयायिकादीन् प्रत्याह—सुपां कर्मतीति ॥

दर्पण.

वधानस्य नियमेन कल्पनात् तस्य तत्त्वं बोध्यम् । एवञ्चालिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणानि, तत्रादिशब्दजन्योपस्थितौ ॥ पुंलिङ्गादिभानस्या नैयत्यात्तत्राऽप्राप्तप्रथमाविधानाय लिङ्गग्रहणम् ।

'सिंहो माणवकः' इत्यादौ सादृश्याऽद्याधिकार्यस्य प्रतीतावप्यन्तरङ्गत्वात् स्वाऽर्थमात्रनिष्ठात् तस्मात् प्रथमा सुलभैव । तत्र प्रथमाऽर्थलिङ्गस्य विशेषणतया प्रकृत्यर्थेऽन्वयो योग्यताशलादनुभवात् । तथैव काव्यकारणभावकल्पनान् । एवं 'द्रोणो वीहिः' इत्यादौ द्रोणप्रातिपदिकायांतिरिक्तद्रोणपदान् परिमाणस्याधिकार्येन मानात्तत्र परिमाणग्रहणम् ।

न च श्रीछादिपदसमभिव्याहारात् तद्वानेऽप्यन्तरङ्गत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्र एव साऽस्तियति वाच्यम् । तथा सति द्रोणपदार्थस्य भेदसम्भवेनाऽन्वयानुपपत्तेः । प्रथमार्थस्य तस्य तु भेदेनाऽन्वये न किञ्चिद् बाधकमिति सम्प्रदायः ॥

नव्यान्तु—प्रातिपदिकार्थस्तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं, तदाश्रयश्च । अत एव लिङ्गग्रहणं चरितार्थम् । अन्यथा "स्वामोर्नपुंसरात्" (पा०सू० ७।१।८३) इति सूत्रप्रामाण्यात् तस्याऽपि प्रातिपदिकार्थतया तदुपपादनवैयर्थ्यापत्तेः । आश्रयत्वं च वैशानिकम् । शक्यताऽवच्छेदकारोप एव लक्षणेत्यन्यत्र व्यवस्थापितत्वात् । गोपीत्यादौ प्रकृत्यर्थस्य लाक्षणिकरथेऽपि न क्षतिः । तत्रादिशब्दानां लिङ्गं वाच्यमेव । विमर्गादयन्तद्रूपोत्का ।

एवञ्च प्रातिपदिकार्थं इत्यस्यालिङ्गा लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाव्ययस्योपुंसादिसद्वाधोदाहरणमितरे लिङ्गमाप्राप्तधिक्यस्य । द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकद्रोणादिशब्दानां परिमाणत्वेन परिमाणमपि लिङ्गञ्च विशेष्यान्वध्यर्थः । एवञ्च लिङ्गवत् प्रातिपदिकार्थत्वाभावान् परिमाणग्रहणम् । "वीरः पुरपः" इत्यादौ पुर्यादिपदसन्निधाने विशेष्यविशेषणभावस्याधिकार्य मानेऽपि तन्समभिव्याहारात् पूर्वं स्वार्थमात्रनिष्ठात्तस्मान् मत्वाहुः ॥

"सम्बोधने च" (पा०सू० २।३।४७) इति विहितप्रथमायास्तु सम्बोधनमर्थः । प्रातिपदिकार्थापेक्षया तस्याधिक्येन मानान् पूर्वमूत्राविषयत्वात् तत्सुप्रारम्भः । तच्चाभिमुखीभवनानुपल्लो व्यापारः क्रियान्त्वर्थेति प्रतिपादितं प्राक् । 'वधावर्थं विभक्त्या' इत्यप्रत्ययं यथावयवदं व्याचष्टे—उक्तप्रकारेणेति* । यद्यंबोधे वा विभक्तिः समर्था तस्याः सोऽप्योऽवसेयः । तथैवोक्तं प्राग्, द्वितीयातृतीयापसर्मानामित्यादिनेति भावः ॥

अत्रेति । सुपां कर्माद्रिवाचकत्वं इत्यर्थः । *नैयायिकान् प्रतीति* । प्राचीनान् प्रतीत्यर्थः । यथा तन्मतं तथाकृतातन्निष्ठनिरूपणावसरं प्रतिपादितम् ।

ननु 'सुपां कर्मादयोऽप्यर्था' इति भाष्यात् सिध्यन्तु तेषां कर्मादौ क्वचितः । विषयत्वादौ लक्षणायां तु किं बाधकम् । क्रियाजन्यफलान्तिरूपसुख्यकर्तृत्ववाच एव

दर्पणः

अत्र वदन्ति—शास्त्रस्य गौणे प्रवृत्त्यनभ्युपगमे स्वादीनां फलत्वेनाभिमतं गत्यभावे धात्वर्थवशापारजन्यत्वाभावेन तद्घटितमुख्याकर्मकत्वाभावात्ततो भवे कर्त्तरि च प्रत्ययानुपपत्तिरेवं वारयतेः संयोगानुकूलव्यापाराऽभावानुकूलव्यापारार्थकतायाः सर्वसम्मतरथा तस्यापि मुख्यसकर्मकत्वाभावेन ततोऽपि कर्त्तरि कर्मणि च लकाराद्यनुपपत्तिरतो गौणेऽपि शास्त्रविषयताऽवश्यमभ्युपेतव्येति न घटं जानातीत्यादीनां विषयत्वलक्षणायामप्यसाधुता ।

यस्तुतस्तु शक्तिः कारकमितिपक्षस्य तन्मतेऽतिदुष्पुष्पु व्यवस्थितत्वेन द्वितीयाया विषयत्वान्वय्यापेयत्वबोधकत्वेऽपि न क्षतिः । तादृशस्थले विषयरूपफलस्य धात्वर्थपरतायाः प्रागुपपादनात् तन्मतेऽप्युक्तनियमविरोधस्य निषेधविषयतायाऽज्ञान्भवादित्यलम् ॥ २४ ॥

इति श्रीभूषणसारदर्पणे सुवर्धनिर्णयः ॥ ३ ॥

परीक्षा

सम्भवति । 'नराणां क्षत्रिय' इत्यादौ समानविभक्तिरूपद्रोपस्थाप्यत्वस्य विरहात् । निर्धार्यपदार्थावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्च भेदो भासत इत्यभ्युपेयम् । तेन 'नराणां प्रमेयः शूरतम' इति न प्रयोग इत्याहुः । तन्न । 'नराणां क्षत्रियः क्षत्रिय' इति प्रयोगापत्तेः । किन्तु निर्धारकधर्मनिर्धारणावध्योर्व्यावृत्तत्वात्तयः सम्बन्ध', अभेदश्च विभक्त्यर्थः । नरपदमत्र नरत्वेन रूपेण क्षत्रियस्तदन्वयतरघटितसमुदायोपस्थाकम् । व्यावृत्तार्थं चाभावप्रतियोगित्वं तत्राभेदसम्बन्धेनान्वयि, विषेयबोधकपदसमभिव्याहारोऽभावोऽन्योन्याभावो प्राहः । 'नराणां क्षत्रिये शौर्यम्' इत्यादौ 'भेदसम्बन्धेवान्वयि बोधकं पदमभिव्याहारं त्वत्यन्ताभावो बोध्यः । भेदे च प्रकृत्यर्थस्य-उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टाधिकरणतापेयतासम्बन्धेनान्वयः । उभयत्र वैशिष्ट्यनिधामक, सम्बन्धः सामानाधिकरण्यम् । तादृशव्यावृत्तत्वस्य बोद्देश्यतावच्छेदकभेदविशिष्टविषेयतावच्छेदकसमानाधिकरणाश्रयतासम्बन्धेन विषेयेऽन्वयः । अभेदस्य विभक्त्यर्थत्वन्तु 'नराणां देव्यः शूरतम' इत्यादेरापत्तिवारणाय 'नराणां क्षत्रिये शौर्यम्' इत्यादौ भेदसम्बन्धेनान्वयिबोधकसमभिव्याहारं उद्देश्यतावच्छेदकमभेदविशिष्टाश्रयतासम्बन्धेन विषेयेऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपव्यावृत्तत्वस्यान्वयः । अत्रापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्यं प्राहम् ।

यद्वा द्विविधस्य व्यावृत्तत्वस्य यथायथं विषेयतावच्छेदके विषेये वान्वयः । तेन नराणां क्षत्रिये प्रमेयमित्यनयोनापत्तिः । एवं च नराभिन्नः क्षत्रियो नरव्यावृत्तशूरतमाभिन्न इति रीत्या बोधः । 'रुदति रुदतो वा प्राप्सोर्जात' इत्यत्र "पृष्टी चानादरे" इति सूत्रेण पृष्टीसप्तम्यौ अनादरविशिष्टं प्रवजनं धात्वर्थः । वैशिष्ट्यमत्र सामानाधिकरण्यस्योत्तरकालिकत्वान्यां पुत्रादेरितिपदस्याध्याहारः । ज्ञाप्यज्ञापकभावाः पृष्टीसप्तम्योरर्थः । तथाच—रोदनकर्तृपुत्रादिज्ञाप्यमनादरविशिष्टं प्रवजनमिति बोधः । रोदनकर्त्रभिन्नस्य ज्ञापकत्वबोधं रोदनकालावच्छिन्नत्वं क्रियायां प्रवजनरूपायामः शाल्लभ्यत इत्यादि अधिकमन्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

इति श्री सुवर्धनिर्णयविवरणम् ॥ ३ ॥

॥ अथ नामार्थनिर्णयः ॥

नामार्थानाह—

एकं द्विकं त्रिकं चाऽथ चतुष्कं पञ्चकं तथा ॥

नामार्थ इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः ॥ २५ ॥

एकं जातिः लाघवेन तस्या एव वाच्यत्वोचित्यात् । अनेक-
व्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात् ।

द्वयं:

अथ नामार्थनिर्णयः ।

१

क्रमप्राप्तं नामार्थनिरूपणमित्याक्षेपनाह—*नामार्थानिति* । *जातिरिति* ।
नक्षत्रवशात्प्राथम्येण धर्म इत्यर्थः । तेनाऽभावत्वाद्भास्वत्वादीनां निरुपानेऽसम्भ-
वत्त्वरूपजातिस्वाभावेऽपि न क्षतिः । एतस्यैव शास्त्रे स्वार्थपदेन व्यवहारः । जातेः
पदार्थत्वं मानं तु—“जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्” (पा० सू० १।
२।१९) इति सूत्रे “मवर्णेऽग्रहणमपरिभाष्यमाहृतिग्रहणान् सिद्धम्” इति वार्तिकम् ।
“आहृति वाच्यपान्” इति सरूपसुस्थं भाष्यं च । युक्तिमप्याह—*लाघवेनेति* ।
एकाग्रपक्षस्तैरकस्या एव सम्भवादिति भावः ।

ननु शक्तिप्राहकशिरोमणिना व्यवहारेण व्यस्तावेव तत्परिच्छेदात् कथं जातौ
तस्मिन्निरत आह—*अनेकव्यक्तीनामिति* । पूर्वव्यवहारेण व्यक्ती शक्तिपदेऽप्याम-
न्त्यात् तावतीषु शक्तिप्रहासम्भवात्तदाश्रयभेदभिन्नानां शक्तिरूपेण गौरवात् ।
पश्चाज्जातायेव निद्राव्येने इत्यर्थः ।

परीक्षा

अथ नामार्थनिरूपणम् ।

सुपां प्रातिपदिकप्रभृतिरश्चन्निरूपणे प्रातिपदिकानां स्मृतत्वात्प्रत्यङ्गसङ्ख्या
संभवात्प्राधान्याह—*एकमित्यादिना* । अत्रैकमित्यस्य मतभेदेन विभिन्नापत्तं वर्णयति-
एकं जातिरिति । अत्र जातिपदं तत्त्वज्ञानो यद्यत्रतुच्छनिमित्तं तत्तत्परम् । तेन
परमतेऽभावत्वाद्भास्वत्वादेर्जातित्वाभावेऽपि न क्षतिः । जातेर्वाच्यत्वं मानन्तु “जात्या-
ख्याम्” इति सूत्रं “सवर्णेऽग्रहणमपरिभाष्यमाहृतिग्रहणान्” इति वार्तिकं भाष्यं
च यद्यप्यस्ति; तथापि तत्र युक्तिप्राह—*लाघवेनेति* । एकस्य वाच्यत्वे निरूपकत्वेन
शक्तेरव्यक्त्यस्य सिद्धिः । लाघवं द्रष्टव्यं—*अनेकैति* । यद्यप्यप्युक्त्यापि व्यरहा-
राद्वति । व्यरहादेव व्यक्तिविषयक एव । तथापि गौरवात्प्राधान्यात् इति भावः ।
नचैवं पदोऽन्वयत्वादिप्राधान्याद्व्यक्तिबोधानापत्तिरिति वाच्यम् ? लक्षणया व्यक्तिभा-
नस्य सम्भवात् । शक्यतावच्छेदिका चास्मिन्पत्रे जातिरेव तादात्म्येनेति न गोपदस्य
गोत्वत्वात्प्राधान्येन शक्तिरूपेण भवेतरासमांतरत्वे मति मरुत्सोसमोत्तररूपस्य
गोत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वात्पक्षिरूपमित्यन् एव गौरवमिति, उह्याऽश्वरः ।

यद्यपि शक्तिपदो गौगोपदस्य इत्याकारक एव, तथापि ‘मति विमर्शनं विधिनि-

न च व्यक्तीनामपि प्रत्येकमेकत्वाद्विनिगमनाविरहः । एवं हि एकस्यामेव व्यक्तौ शक्त्यभ्युपगमे व्यक्त्यन्तरे लक्षणायां स्व-
समवेताश्रयत्वं संसर्ग इति गौरवम् । जात्या तु सहाश्रयत्वमेव संसर्ग
इति लाघवम् । किञ्चैषं विशिष्टाच्चत्वमपेक्ष्य 'नागृहीतविशेषण'

दर्पणः

एकव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादपरव्यक्तिविषयकज्ञानबोधाऽभ्युपगमे तु गोव्य-
क्तिविषयकशक्तिज्ञानादस्वविषयकबोधापत्त्या तद्व्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानस्य तद्व्यक्ति-
विषयकबोधे हेतुताया आवश्यकरूप्यतयैकविषयज्ञानादपरव्यक्तिबोधाऽनुदापत्त्या
सकलव्यक्तिभानार्थं तावद्व्यक्तियु शक्तिकल्पनायां गौरवस्य स्फुरतया जातावेव श-
क्तिकल्पनोचिता । यद्यपि गौर्गोपद्वाच्य इति शक्तिग्रहो व्यक्तिविषयकोऽपि, तथापि
'सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाध' इति न्यायेन
जातावेव सतां परिच्छिनत्ति । यद्वा जातिविशेष्यरू एव शक्तिग्रहो गौर्गोपद्वाच्य
इति जातिशक्तिवाद् एवमेवाऽभिलाषात् । व्यक्तिभानस्य त्वधे उपपादयिष्यमाण-
त्वात् तदनुपपत्तिरिति भावः ॥

विनिगमनेति । एकतरपक्षपातियुक्तिरूपेत्यर्थः । तथाचैवं व्यक्तिः शक्त्या न
जातिरित्येवं प्रत्येकव्यक्तिग्रहे विनिगमकाऽभावः । पूर्वत्र तु व्यक्तिसमुदायस्यैव को-
दितया गौरवज्ञानस्यैव बाधकस्य विनिगमकत्वात् तदभाव इति भावः । तस्यधेऽपि
गौरवमेव बाधकमित्याह—*एवं हीत्यादि* ॥

ननु उक्तविनिगमनाविरहेण सर्वास्वपि व्यक्तिषु शक्तिसिद्धावशक्यव्यक्तेरभा-
वेन न तज्ज्ञानाय व्यक्तिवृत्तिकल्पनेति व्यक्तिशक्तिवाद्पक्षो निर्मुहोऽत आह—*कि-
ञ्चैवमिति* । यद्वा ननु गोत्वादिजात्यनुगताकृत्यावद्व्यक्तियु शक्तिस्वीकारान्नाऽऽन-
स्याद्विदोषोऽत आह—*किञ्चैवमिति* । एवम्-विशिष्टे शक्त्यभ्युपगमे । *नागृहीत-
ति* । 'नागृहीतविशेषण शुद्धिविशेष्यमधिगच्छति' इतिन्यायशरीरम् । विशेषणवि-
षयशुद्धिविशेष्यं नाऽवगाह्य इति तदर्थः । विशेष्यविषयकत्वस्य विशेषणविषयक-
त्वनियतत्वमिति यावत् । तथाच विशिष्टशक्तिवादे विशिष्टशक्तिग्रहस्य विशेषणवि-
षयकत्वावश्यकतया तदुभयविषयकत्वस्य पदार्थोपस्थित्यादिकारण्यत्वाच्चेदकत्वकल्प-
नापेक्षया विशेषणविषयकत्वमात्रस्यैव तदवच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया विशेषणविषयक-
त्वमात्रस्यैव तदवच्छेदकत्वकल्पनलाघवाद्बुचितेति जातावेव शक्तिः सिद्धयतीति भावः ॥

परीक्षा

षेधौ विशेषणमुपसंक्रामत', सति विशेष्ये बाधे' इति न्यायेन 'शिलो च्वस्तः' इत्यत्रैव
जातावेव तां परिच्छिनत्ति—*प्रत्येकमेकत्वादिति* । तथा चैकव्यक्तिमादायैव व्यक्ति-
वांच्या जातिवैति विनिगमनाविरह इति भावः । नात्र विनिगमनाविरहोऽन्वतरसाध-
कयुक्तेलांघवस्य सत्त्वादित्याह—*एवं हीत्यादिना* । *व्यक्त्यन्तर इति* । व्यक्त्य-
न्तरस्य शान्दबोधविषयताया उपपत्त्य इत्यादिः । *संसर्ग इति* । 'शक्त्यसम्बन्धो
लक्षणा' इति नैयायिशरीरत्येदम् । ननु नैकस्मिन्नेव जात्याश्रये शक्तिः, किन्तु जात्या-
नुगताकृत्या सर्वासु शक्तिरिति नाशक्यमानस्वीकारे गोपदादस्वस्यापि बोधापत्तिरत

न्यायाज्ञातिरेव वाच्येति युक्तम् ॥ व्यक्तिबोधस्तु लक्षणया । एवं च
तत्र विभक्त्यर्थाऽन्ययोऽप्युपपद्यत इति दिक् ।

दर्पणः

नन्वेवं 'गां दद्याद् 'ग्रीहीनवहन्ति' इत्यादौ दानावहननकर्मत्वाद्यन्वयानुपपत्ति-
ज्जातिस्तदन्वयायोग्यत्वादिति चेद् ? अत्र केचित्—जात्याधिष्ठव्यकारेण दानादिक-
र्मत्वान्वय इति, तत्र । प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरप्रवृत्त्यर्थव्यक्तौ तदन्वयामम्भात् ।
तदुक्तम्—

गम्यमानस्य चार्थस्य नैव ह्येदं विशेषणम् ।

सदृशान्तरविभक्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीतिवत् ॥ इति ।

किञ्चाऽयमाशेषोऽर्थापत्तिः समानसंबित्सेवेद्यत्वं वा । नाद्यः । अनुपपत्तिमन्तरंगा-
ऽपि गौरस्तास्यतो गौस्त्वविशिष्टबोधत्वात् । नान्त्यः । जातिविषयकतन्त्रिप्रहस्य विशि-
ष्टविषयकबोधहेतुत्वाऽभ्युपगमेन जातिविषयत्वात्वा व्यक्तित्वविषयतानेवत्वस्यो वाच्यो-
ऽन्यस्यासम्भवात् । स च गौत्वमस्तास्यत्र गौत्वविशिष्टाप्रत्ययाद् व्यभिचरित इत्यु-
क्ताऽनुपपत्तिदुर्वारे वेत्यत आह—*व्यक्तित्वोपास्त्विति* । *लक्षणमेति* । स्वराज्य-
गोत्याऽऽश्रयत्वात्सम्बन्धरूपलक्षणमेत्यर्थः । तथाच पदवृत्तिजन्योपस्थितरेव शाब्दबोधे
हेतुतया व्यक्तेरशस्यस्यऽपि लक्षणावृत्त्युपस्थितायां तस्यां नावघातादिकर्मत्वान्वया-
नुपपत्तिरिति भावः ॥

पदमेति ॥ लक्षणाऽभ्युपगमे चेत्यर्थः ॥ तत्र—लक्षितव्यक्तौ ॥ *उपपद्यत
इति* ॥ अन्यथा 'प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेः स नोपपद्येतेति भावः । ननु व्यक्तिलक्ष-
णाभ्युपगमे युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति सिद्धान्तभङ्गः । गौरस्तातिवाक्याद्गोभूषण-
व्यक्तिबोधानुपपत्तिश्च । लक्षणाबीजस्यान्वयानुपपत्तेस्तत्राभावादत आह—*दिगिति* ॥

परीक्षा

आह—*किञ्चैवमिति* । *न्यायादिति* ।

ग्राहीत्वविशेषशत्रुविशेषेण बोधजायते । विशेष्ये जाभिभागच्छेदे लक्षणशक्तिर्विशेषणे ॥१॥

इति न्यायादिति भावः ।

नन्वेवं 'गां दद्यात्' 'ग्रीहीनवहन्ति' इत्यादौ नित्यान्यः कथमत आह—*व्यक्ति-
बोध इति* । *एवं च*—व्यक्तौ लक्षणाऽभ्युपगमे च । *उपपद्यत इति* । 'प्रत्ययानां
प्रवृत्त्यर्थांस्त्वित्स्वार्थबोधकत्वम्' इति न्यायविरोधाभावेनेत्यादिः । ननु 'गौरस्ति
'गामानय' इत्यादितो जातिव्यक्त्युभयविषयकशाब्दबोधोऽनुभवसिद्धस्तदुपपत्तये युग-
पत्सर्वत्र शक्येर्लक्षणायाश्च कल्पनीयत्वं स्वीकार्यम्, तथाच युगपद्वृत्तिद्वयाद्गोकारापत्तौ
विरोध इति । *दिगिति* । दिगर्थस्तु युगपद्वृत्तिद्वयं विशिष्टवादिना 'गङ्गायां मौन-
धोषो स्त' इत्यत्रावश्यमङ्गीकार्यमिति तयोर्विरोधे मानाभावात् । एकस्मिन्काळे तयो-
रर्थप्रतिपादकत्वमिति नास्ति । एकस्मिन्त्वयोरमङ्गलमिति त्वस्माभिरपि स्वाक्रियत
इति । "प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाण" इति सूत्रे च प्रातिपदिकार्थेपदेन च प्रवृत्तिनिमि-
त्तस्यैव ग्रहणमिति । नचैतन्मात्रस्य न शाब्दबोधे भानमित्यसम्भय इति वाच्यम् ?
'प्रातिपदिकार्थमात्र' इत्यस्य प्रातिपदिकार्थविष्टा या शक्येतिद्वयजनकता तत्रिस्-
पिता योपस्थितिनिष्ठा जन्यता तद्व्यापकविधयिता प्रतियोगिनोऽर्थस्य ग्रहणेन लक्ष-
णायाः शक्तिभाननेत्यस्यैपि विरोधाभावादिति दिक् ।

यद्वा केवलव्यक्तिरेव एकशब्दाऽर्थः । केवलव्यक्तिपक्षे एवाणुग्रह-
णस्यैकशेषस्य चारम्भेण तस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात् । युक्तं च—

२१३५११

दर्पणः

तदर्थस्तु सति तात्पर्यं 'गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त' इत्यत्र वृत्तिद्वयस्य सर्वत्रैवा-
भ्युपगमात्तादृशन्यायो, युगपच्छक्तिस्तात्पर्याऽविषये लक्षणा च नेत्येवंपर इति न
तद्विरोधः । तात्पर्यानुपपत्तिसत्त्वाच्च न व्यक्तिलक्षणानुपपत्तिः । तद्विरोधाभ्युपगमे
तु जातिव्यक्त्योरभेदपक्षमुपगम्य विभक्त्यर्थान्वय उपपाद्यः । तदुक्तम्—

तेन तल्लक्षितव्यक्तेः क्रियासंबन्धचोदनात् ।

जातिव्यक्त्योरभेदो वा याक्यार्थेषु व्यवस्थितः ॥ इति ।

वस्तुस्तु जातिधर्मिकशक्तिग्रहस्य जातिविशिष्टव्यक्तिसाब्दबोधे हेतुत्वकल्प-
नाद्य व्यक्तिभानानुपपत्तिर्नाप्यशक्यभानापत्तिस्तस्य तद्विशिष्टाभावादिति जातिव्य-
क्तिवादानिष्कर्षः । यक्ष्यते चाऽधिक्यमुपरिष्ठान् ॥

अन्ये तु जातिशक्तित्ववादिमिस्थमुपपाद्यामामुः । माऽस्तु व्यक्तेर्भानम् । आन-
यनादिक्रिया केवलायां जातवसम्भवन्तो इयक्तिसाहित्येन निष्पाद्यते । समाहार-
पाणिपादसाहित्येन वादनक्रियावत् । तदुक्तं "तद्विदायं" (पा०सू २।१।११) इति
मूत्रे भाष्ये—"आहृतावाल्मभनादीनां सम्भवां नास्तौति कृत्वा तत्सहचरिते द्रव्ये
भविष्यति । यथाऽग्निरानांयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरानयनासम्भवादचोदितमपि
पात्रमानीयते । एतदेवाग्नेरानयनं यत्पात्रस्यस्य तथाऽऽहृतावाल्मभनादीनि चोद-
मानानि सामर्थ्यान् साहचर्यान् द्रव्येऽभिनिविशन्ते । सर्वं एवाऽहृतेयोगोऽन्तर्भावित-
द्रव्याया इति द्रव्यद्वारकः सम्बन्धः सम्पद्यते" इति । साहचर्यं सम्बन्धः । सरुप-
सूत्रे भाष्येऽपि ल्पुटोऽयमर्थः । हरिरप्याह—

व्यक्तौ कार्याणि संसृष्टा जातिस्तु प्रतिपद्यते । इति ॥

गोत्वादिपदानां तु गोत्वादिधर्मवृत्तिधर्म एव शक्तिरिति न तत्र गोविनेष्यको
बोधः । जातेराश्रयाऽवियोगेऽपि केवलायास्तस्याः शब्दवाच्यत्वं नानुपपन्नम् । ज-
लाऽऽदी दृश्यमानस्य मुखस्य स्वस्थानाऽवियोगेऽपि मुखादिपदबोध्यत्ववत् । शक्य-
तावच्छेदकता तु जातिगतधर्मस्येति ॥

इदमपि मतं जात्या व्यक्त्याक्षेपं पर्यवस्यति । तत्र न चाऽपदायं प्रत्ययान्वय
इति दूषणप्रस्तम् । विनाऽपि सङ्केतविषयतां सामान्येन सम्बन्धनियमादार्थाऽध्याहा-
रन्यायेनोपस्थितां व्यक्तं पुनर्जातिविशिनष्टि । रूपादिज्ञानविषयाणां चक्षुरादीनां
चक्षुषयामोति प्रतीत्या विषयोऽग्रणवदित्यपि कंचित् ॥

शक्यसम्बन्धरूपाया लक्षणाया एकस्या लक्ष्यलक्षणतावच्छेदकयोरसम्भवेऽपि
लक्ष्यार्थप्रतीती लक्ष्यतावच्छेदकभानवच्छेदक्यतावच्छेदके शक्यत्वभानेऽपि तादा-
कार्यकारणभावबलादेव गोत्वादिभाननिर्वाह इतं तत्र शक्तिरूपनयेत्याशयेनैकपद-
मन्यथा व्याचष्टे—*यद्वैति* । व्यक्तिरेवेत्यनेन जातिव्यवच्छेदः ।

नतु सर्वेषुऽणुग्रहणमित्यादिप्रामाण्यादस्तुक्तः पक्षः । व्यक्तिः पदार्थ इत्यत्र तु
किं मानमत आह—*केवलव्यक्तिरिति* । *एकशेषस्य चिति* । जातिपक्षे एकैव शब्देन

परीक्षा

मतान्तरमाह—*यद्वैति* । *एकशेषस्य चिति* । अत एव प्रत्ययं शब्दनिवेशान्

तत् । व्यचारेण व्यक्तावेत्र तद्ग्रहणात् । सम्यग्निधितावच्छेदिकाया जातेरक्याच्छक्तिरप्येकैवेति न गौरवमपि ।

नचैवं घटत्वमपि वाच्यं स्याच्छ्रुततावच्छेदकत्वात् । तथाच 'नाऽगृहीतविशेषणभ्यायात् तदेव वाच्यमस्त्विति शङ्क्यम् । अकारणत्वेऽपि कारणताऽवच्छेदकत्ववदलक्ष्यत्वेऽपि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववत्त-
धात्राऽपि सम्भवात् । उक्तञ्च—

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् ।

दर्पणः

द्वयोर्बहुना वा प्रस्थापनसम्भवात् तदनर्थकं सद् व्यक्तिवञ्जनापकमित्यर्थः । अणुग्रहणस्य भाष्यहृता प्रस्थापनान्तरूपस्य च शास्त्रीयप्रक्रियामाप्रोपयोगित्वस्याऽकारे व्यवस्थापनान्तरमुक्ताऽर्थं तयोः प्रामाण्यमत आह—'युक्तञ्चैतदिति' ॥ सयुक्तिक्रमप्येतदित्यर्थः । अपिना 'द्रव्याऽभिधानं व्यादिः' इति सरूपमूलस्थभाष्यप्रामाण्यं समुच्यते । युक्तिमेवाह—'व्यवहारणेति' ॥

एतत्त्वं शक्तिरूपे ब्रह्मते । एतत्कल्पं पूर्वोक्तं शक्त्याऽऽनन्त्यदोषं समुद्धरति—'सम्यग्निधितावच्छेदकस्येति' । शक्तिरूपे धर्मिताऽवच्छेदकस्येति, लिङ्गसर्वनामन्युसक्तत्वाद्ब्रह्मसमर्पकत्वाद्वा न तस्याऽनुपपत्तिः । तथाच सम्यग्निधितावच्छेदकजात्यनुगतौ कृतानाव्यक्तित्वेऽभ्रमावच्छिन्नाया एकस्या एव शक्तेरुपगमात् तत्रानात्वप्रयुक्तगौरवमिति भावः ॥

एवमिति । विशिष्टे शक्तित्वस्याकारे इत्यर्थः । घटत्वादेर्वदादिनिष्ठशक्त्यताऽवच्छेदकत्वाभ्युपगम इति वाच्यम् । तदेव-घटत्वादेव, वाच्यम्-शक्त्यमित्यर्थः । शक्त्यस्य हेतुपन्नसन्-
न्यायादिति । *अकारणत्वेऽपीति* । *दण्डत्वाऽऽदीनामन्यथा-
निद्वेषेनाकारणत्वेऽपि, तीरत्वादीनां प्रवाहाद्यस्यम्यन्धितया लक्ष्यत्वेऽपि च तत्र तत्रि-
ष्टावच्छेदघटानिरूपितस्वरूपसम्बन्धाऽऽस्तिः काया विषयिताविशेषाः* तिमिकाया वा अवच्छेदकताया अभ्युपगमवदशक्त्यस्यापि घटत्वादिस्तादृशशक्त्यताऽवच्छेदकत्वसम्भवात् । शक्त्यस्य मति शक्त्यविशेषणतापन्नस्य शक्त्यताऽवच्छेदकत्वमिति नियमं मानाभावाद्दिति भावः ।

उक्तेऽर्थसम्मतिमाह—'उक्तञ्चेति' । *आनन्त्येऽपीति* । भावानां व्यक्तीनां परीक्षा

केनानेकायांभिधानमिति भाष्ये उक्तम् । *एतत्—* व्यतिरेकशब्दार्थं इत्येतत्कल्पनम् । *तद्ग्रहणान्—* शक्तिग्रहणान् । नन्वेवं व्यक्तीनामानन्त्यादाध्रपभेदेन शक्तेर्भेदापत्तिरत आह—'सम्यग्निधितावच्छेदिक्या इति' । *एवम्—* जातः शक्त्यतावच्छेदकत्वं । *तदेव—* घटत्वादिरूपशक्त्यतावच्छेदकमेव । जात्यादिधर्मस्य वाच्यतां विना वाच्यतावच्छेदकत्वमनुपपन्नमितिः पदार्थोपस्थितिं प्रत्युभयविषयकराक्षिप्तानस्येन कारणत्वकरूपनापेक्षया जातिशक्तिज्ञानत्वे कारणत्वे लक्षणमिति भावः । *तथाऽप्रापि सम्भवात्* । अतश्चत्वे ऽपि शक्त्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् । *उक्तं घेति* । हरिणेति शेषः ।

आनन्त्येऽपीति—भावानां व्यक्तानामानन्त्येऽप्येवं जातिरूप धर्ममुपलक्षणं

शब्दः सुकरसम्बन्धो न च व्यभिचरिष्यति ॥ इति ॥

दर्पणः

नानात्वादपरिच्छेद्यत्वेऽपि । *एकम्*—अनुगतज्ञात्यादिधर्मम् । *उपलक्षणम्*—अद-
क्यत्वेऽपि शक्यव्यावर्तकं, *कृत्वा*—अभ्युपगम्य, *शब्दो*—गवाद्यात्मकः, *सुकर-
सम्बन्धः*—सुप्राज्ञगवादिनिष्ठवाच्यतासम्बन्धः । *न चेति* । शक्तिप्रहाविषय-
व्यभिक्त बोधयिष्यतीति तदर्थः । गोत्वादिसामान्यलक्ष्यगया सर्वास्वेव व्यभि-
क्त्यवधारणादिति भावः । अधिक्रमणे वक्ष्यते ॥

व्यक्तिरवाऽत्र द्रव्यपदेन व्यवहियते सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वान् । उक्तञ्च—

वस्तुपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षिते ॥ इति ।

परीक्षा

वाच्यतावच्छेदकं कृत्वा सुकरसम्बन्धः शब्दो भवति । *न च व्यभिचरिष्यतीति* ।
पदार्थोपस्थितिनिष्ठकार्यतानिरूपिता या शक्यवच्छिन्ना शब्दनिष्ठा कारणताव-
च्छेदकता तस्यां न च व्यभिचरिष्यतीत्यर्थः । तद्धर्मप्रकारकोपस्थितिं प्रति त-
द्धर्मावच्छिन्नशक्तशब्दज्ञानत्वेन कारणतेति कार्यकारणभावसम्भवादिति भावः । ननु-
कषद्वयमभ्युपपन्नम्, तथाहि—जातो शक्तिरिति जातिविशिष्टविषयकोपस्थि-
तिं प्रति जातिशक्तिज्ञानं कारणमिति हि कार्यकारणभावो वाच्यः । तथा सति
गोत्वं पदं गोत्वे शक्तमिति ज्ञानादपि गोत्वविशिष्टविषयकबोधोपपत्तिः । न च
किञ्चिद्वच्छिन्नगोत्वनिष्ठविषयताकदाचित्प्रहस्य गोत्वविशिष्टविषयकशब्दाद्बुद्धिं
प्रति हेतुत्वं कल्प्यते । उक्तशक्तिग्रहे तु गोत्वनिष्ठा विषयता गोत्वत्वाव-
च्छिन्नेति नोक्तापत्तिरिति वाच्यम् ? निरवच्छिन्नगोत्वनिष्ठविषयताकदाचित्प्रहस्य
गोत्वं न गोपदशक्यमित्याकारकगोत्वत्वावच्छिन्नविषयकशक्तिग्रहस्यैव हेतुताया अ-
वयदकत्वात् । न च गोपदत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितशक्तिसम्बन्धावच्छिन्ननिरव-
च्छिन्नगोत्वप्रकारताकं गोपदं गौरिति ज्ञानं गोत्वप्रकारकशब्दबोधे हेतुरिति न
बाधग्रहकाले शब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम् ? गोपदं गौरित्याकारकस्य शक्तिग्रहस्य
गोत्वप्रकारकशब्दबोधेऽनुत्वे कदाचित् समवाये गोत्वविशिष्टबोधः, कदाचित् कालि-
कसम्बन्धेन गोत्वविशिष्टबोध इति व्यवस्थाया अनुपपत्तेः ।

विशिष्टशक्तिवादे तु—समवायेन गोत्वविशिष्टविषयकशक्तिग्रहः समवायेन गोत्व-
प्रकारकबोधे कालिकसम्बन्धेन गोत्वविशिष्टविषयकशक्तिग्रहः कालिकसम्बन्धेन गो-
त्वप्रकारबोधे हेतुरिति व्यवस्थायाः सम्भव इति । किं च केवलव्यक्तिवादोऽपि न
युक्तः, गोः शुद्धश्च लो दित्यः इति सहप्रयोगानुपपत्तेः । शक्यतावच्छेदकधर्मभेदादेव-
म्प्रयोग इति तु न, अशक्यस्य शक्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः । अन्यथा द्रव्यत्वस्मापि
गोपदशक्यतावच्छेदकत्वापत्तिः ।

अपि च यस्मिन् हस्तिपदे हस्तिनः सम्बन्धग्रहस्तस्यैव हस्तिपदस्य हस्तिनि
पृष्ठे स्मरणम्, न तु हस्तिपदान्तरस्येत्यनुभवसिद्धम् । तथाच तद्व्यक्तिविषयक-
स्मृतौ तद्व्यक्तिविषयकसम्बन्धग्रहस्य कारणतावश्यं वाच्येति व्यक्तित्वादे यत्किञ्चि-
द्वर्गो शक्तिग्रहान् व्यस्त्यन्तरस्य बोधानापत्तिरतो विशिष्टशक्तिवाद एव युक्त इत्या-

दर्पण

स्वभावादेव बुद्धिविषयतायच्छेदकत्वोपलक्षिततत्तद्दमांश्चच्छिन्नबोधकं सर्वनाम यस्मिन् धर्मिणि तादृशधर्मं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रयुज्यते । इदं तदिति परामर्शयो-
ग्यमिति यावत् । द्रव्यपदेन व्यवहित इत्यर्थः । भेद्यत्वेन विरोप्यत्वेनेत्यादि तु लक्ष-
णान्तरपरम् । एतत्पक्षे तु जात्यादेरपि विरोप्यत्वविक्षायां द्रव्यत्वमिष्टमेव । तिरु-
न्ताऽर्थक्रियायाः किमादिभिः परामर्शात् स्तोत्रार्थनिरूपितविरोप्यतावत्त्वाच्च
द्रव्यत्वमस्त्येव । “विप्रतिपिद्धम्” (पा०मू० ४।१३) इत्यादौ च सामर्थ्यात्तन्त्रान्त-
रप्रसिद्धद्रव्यग्रहणम् । “वाद्योऽस्त्ये” (पा०सू० १।४।१७) इत्यत्र प्रथमकल्पोक्त-
द्रव्यत्वेप्येव पर्युदासो बोध्यः । शक्यतायच्छेदकत्वं च शक्यनिष्ठविरोप्यताऽवच्छेदकतया
भासमानत्वम् । यदाऽऽदिपदं शक्तिग्रहे च षड्त्वाऽऽदेव तत्त्वम्, न पृथिवीत्वादेरिति
न तेऽप्यः न पृथिवीत्वादिषोऽधः । आकाशाशब्दस्य द्रव्याश्रयत्वे शक्यभागेऽपि
तत्तत्स्वरूपैर्बोधः । तद्विशिष्टशक्तिग्रहस्य तद्बोधहेतुत्वात् । यदाऽऽकाशाश्वत्त्वमस-
ण्डोपाधिः । बुद्धिसुप्तोत्तरीत्या तत्पदं वाऽऽकाशाशब्दशक्यतावच्छेदकमिति ‘नाकाशाः
शब्दाश्रयः’ इति प्रयोगानुपपत्तिरिति द्रव्यवादनिरूपकः ।

ननु कपक्षद्रूपमपि न विचारसहम् । तथाहि—जातिशक्तिवादे गोत्वादिपदात्तद्वि-
शिष्टयोधापत्तिर्गोत्वशक्तिग्रहस्य तद्विशिष्टयोधोपपत्त्यस्य सत्त्वात् । न च निर्धर्मिता-
वच्छेदकशक्तिग्रहो गोत्वविशिष्टयोधे हेतुर्गोत्वत्वधर्मितायच्छेदकशक्तिग्रहश्च गोत्व-
त्वेन तद्रूपस्थितौ शाब्दयोधे च हेतुरिति वाच्यम् । गोत्वं न गोपदशक्यमिति गोत्व-
त्वधर्मितावच्छेदकवाधग्रहकाले निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहसम्बन्धेन गोत्वविशिष्टयो-
धापत्त्या गोत्वत्वधर्मितायच्छेदकशक्तिग्रहस्य तादृशयोधेहेतुताया आवश्यकत्वात् ।

एदि च गोत्वे नित्यच्छिन्नैव शक्तिः । गोपदं गौरित्वाकारकं शक्तिसम्बन्धेन
गोत्वप्रकारकं गोपदत्वविशिष्टविषयकं शक्तिज्ञानं गोत्वविशिष्टयोधेहेतुरिति नाक्त-
योधकाले शाब्दयोधापत्तिरिति विभाव्यते; तदापि कदाचिन् समवायेन गोत्वविशि-
ष्टयोधः, कदाचिन् कालिकादिसम्बन्धेनेति व्यवस्थाऽनुपपत्तिः । गोत्वविषयकशक्ति-
ज्ञानस्यापिशिष्टत्वात् । मन्मते तु समवायेन गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति
तेन सम्बन्धेन गोत्वविशिष्टशक्तिग्रहस्य स्वमितरसम्बन्धेन तादृशविशिष्टविषयकबोधे
तेन सम्बन्धेन तादृशविशिष्टशक्तिज्ञानस्य हेतुतया तद्विषयमोपपत्तेः । गोपदात् गौरि-
त्वाकारकशक्तिग्रहात् तादृशयोधाऽनुभववाच गोत्वादिपदानां गोत्वत्वे शक्ति-
रित्यपि न ।

प्रवृत्तिजन्यबोधप्रकारं भावप्रत्ययविधानात् गदंतराऽन्मनेतत्त्वविशिष्टसम्बन्धोस-
मनेतत्वस्वस्य गुरोः शक्यत्वाऽऽनुपपत्तेः लक्षणमूलकाऽऽहतिशब्दस्य मूलार्थविषया-
पक्षेऽपि व्यक्तित्वादेऽपि पदमाश्रयैव व्यक्तित्वावच्छेदाऽविरोप्यत्वात् । गौश्च नील
इत्यादीनां सहप्रयोगाऽऽनुपपत्तिः ।

किञ्च हस्तिपदस्यस्यन्तरे सम्बन्धग्रहे यत्र हस्तिपदं सम्बन्धो न गृह्यते त-
स्याऽपि हस्तिदत्ताने स्मरणाऽऽपत्त्या तद्रूपच्छिविषयकसम्बन्धग्रहस्य तद्रूपस्थितिनि-
यामकत्वस्याप्यवश्यतया कुपमेकविषयकशक्तिज्ञानादप्यविषयमोपस्थितिः ।

३. वस्तुतस्तु, “न ह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थः” इतिभाष्याद्
विशिष्टं वाच्यम् ।

दर्पणः

लक्षणा स्वापातरमणीयैवेत्यभिप्रायवानाह—*वस्तुतस्त्विति* । *विशिष्टमिति* ।
जातिविशिष्टा व्यक्तित्वं किं विशिष्टा जातिर्वैव्यर्थः ।

यद्यपि “आकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदात्ता, द्रव्यपदार्थकस्य चाकृतिर्न पदात्थं” इ-
त्युभयोरुभयं पदात्थं” इतिभाष्याद्विशकलितयोरेवाकृतिव्यक्तयोः शक्तिप्रहविषया
लभ्यते, तथापि “कस्यचित् किञ्चिद् गुणभूतं किञ्चित् प्रधानम्” इत्युत्तरभाष्यपर्यालो-
चनया तत् एव विशिष्टे शक्त्यवधारणात् तयोपादानमविरुद्धम् । अन्यथा तृतीयोपात्तै-
कत्वकरणत्वयोरिव विशेष्यविशेषणभावाऽनापन्नजातिव्यक्तयोः शक्यत्वे गोयद् गोत्वं
व्यक्तिश्चेति समूहालम्बनबोधोपपत्तेः । शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समान-
प्रकारकत्वनिपमात् । एवमेवाऽव्यवसंयोगरूपाऽऽकृतौ । तथाच सूत्रितं गौतमेन
“जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः” इति त्रिप्येकैव शक्तिरिति बोधनाय च तत्रैकवचनम् ।
“गुणभूतम्” इति भाष्यस्य च स्वारसिकतयेति शेषः । जातेः कदाचित् प्राधान्येन भानं
तु तात्पर्यप्रहसापक्षमिति तदाशयः । जातेः प्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्यामादाय तत्र द्वि-
वचनाद्युपपत्तिर्बोध्यता । तदुक्तं कैयटेन—“यथा भवत्” इत्यादौ क्रियाप्राधान्येऽपि साधन-
कृतौ वचनभेदः, एवमाकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यदोष” इति । द्रव्यप्राधान्ये-
ऽपि क्वचिजातिसंख्यामादाय वचनं, “श्राद्धं न हन्यात्” इत्यादौ यथा । जातेः प्राधान्ये
च निरवच्छिन्नाया एव व्यक्तैः प्रकारताविशेष्यैर्भूतजात्या च तद्गुणमः । न हि प्रका-
रीभूतमेवाऽनुगमकमिति नियम इति तत्कल्पपरिष्कारः ।

वस्तुतस्तु जातिविशिष्टव्यक्तिरेव शक्या । गवादिपदाद्गोविशिष्टगोत्वबोधस्याऽन-
नुभवेनाककल्पाऽसम्भवात् । अत एव तथैव व्याख्यातम् । जात्यतिरिक्तपदात्थस्य
किञ्चिदनाऽवच्छिन्नत्वमिति नियमेन निरवच्छिन्नायास्तस्या जात्येव भानाऽयोगात् ।
गोत्वस्यऽन्वयितावच्छेदकरूपेणाऽनुपस्थित्या तत्तत्कर्मत्वाऽऽध्वन्यासम्भवाच्च ।
‘सम्पन्नो ग्रीहिः’ इत्यादौ तु स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थव्यक्तावे-
षैर्बकत्वान्वयः । उक्तस्थले ‘एकवचनोपस्थितानि नानैकत्वानि न नाना ग्रीहिवन्दी-
यन्त’ इति ॥ न सत् । सजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपसजातीय-

परीक्षा

शयेनाह—*वस्तुतस्त्विति* । *विशिष्टम्*—जातिविशिष्टम् । व्यक्तित्वाद् व्यक्त्य-
न्तरस्य बोधानापत्तिरतो विशिष्टशक्तिवाद एव युक्त इत्याशयेन विशिष्टा जातिर्वा ।
यद्यपि सरूपसूत्रभाष्ये—“नद्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थः” “द्रव्यपदार्थकस्य चाकृतिर्न
पदार्थः” इत्युभयोरनुभवं पदात्वं इति ग्रन्थेन विशकलितशक्तिवादो लभ्यते, तथापि
कस्यचित् किञ्चिद्गुणभूतकिञ्चित्प्रधानमित्युत्तरभाष्यपर्यालोचनान्द्विशिष्टे शक्तिरि-
त्येव युक्तमिति । यद्दि परस्परं विशेषणविशेष्यभावानापन्नयोर्जातिव्यक्तयोर्वाच्यत्वं
स्यात्तदा ‘गोपदाद् गोत्वम्’ इति निर्विकल्पकस्मरणस्याप्यापत्तिः । समानविषय-
कत्वेनानुभवस्मरणयोः कार्यकारणभावादिति विशिष्टशक्तिवाद एव युक्तः । तत्र जातेः
प्राधान्येन भाने जात्यर्थेवाहकापेक्षाः तदा द्विवचनबहुवचने द्रव्यगत इति तदादाय

दर्पणः

द्वितीयादित्वस्यैकैक्यवचनाऽर्थत्वेन तत्र तस्य चाधात् संख्यारूपैकत्वस्य द्रव्यमात्रमाधारण्येनाऽर्थेन एव लाभाद्नुपयोगात्तस्यैक्यवचनाऽर्थत्वाभावाच्च ।

अत एव “पशुना यजेत” इत्यत्र तादृशैकत्वस्यैक्यवचनेन विवक्षितत्वाप्राप्तेरुपशुकरणक्रियागाद्दृष्टसिद्धिः । समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेण साक्षात्पस्य चियक्षणत्वाच्च नाऽत्र घटोऽस्तौत्यादौ घटनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकैक्यत्वाप्रसिद्धिः । एतद्देशविद्यमानघटनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकैक्यत्वस्यैव तत्र बोधेन तस्योक्तरीत्या प्रसिद्धिसम्भवात् । एवञ्च व्यक्तिविशेष्यक्रोधाऽभ्युपगमे क्वाऽप्यनुपपत्तेरभावेन तस्य च तद्विशेष्यकृताक्तिप्रहमन्तराणाऽसम्भवाद्गवादिपदानां जातिविशिष्टव्यक्त्यकारेण शक्तिः । व्यक्तिमात्रविषयकस्य जातिमात्रविषयकस्य वा शक्तिज्ञानस्य जातिविशिष्टव्यक्तिताऽन्वयार्थहेतुता वामुक्तदोषस्य दुर्बुद्धत्वादिति मारनिष्कर्षः ॥

अन्ये तु—“उभयोर्भयं पदार्थं” इति भाष्याज्जाती व्यक्तौ च गवादिपदानां शक्तिः । परन्तु व्यक्तिताऽन्वयार्थेऽपि जातिविषयकत्वेन जातिशक्तिज्ञानस्यैव हेतुता । व्यक्तिशक्तिस्तु स्वरूपसत्युपयुज्यते । अशक्यस्याऽपि शाब्दे भानाऽभ्युपगमे गवादिपदादशस्यगवादिष्वस्तेरिवाऽशस्यघटादीनामपि भानापस्या व्यक्तिताऽपि रावदपकां । भ्रममेव कुञ्जशक्तित्वाद् इति व्यवहितं । शान्दबोधप्रकारणतावच्छेदककौटौ व्यक्तिविषयकत्वस्यानियेतात् । तथाच गोत्वप्रकाररूपगोविषयकशान्दबोधे गोत्वविषयकगोपदशक्तिमतां गौरित्याकारकशक्तिज्ञानं कारणम्, न तु गोत्वविशिष्टविषयकगोपदशक्तिमति गौरित्याकारकं गोत्वमस्तीत्यादौ तादृशगोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानाभावाच्च गोत्वविशिष्टबोधप्रसङ्ग इत्याहुः ।

तदप्यपातमनोरमम् । गोत्वविषयकगोपदशक्तिमतां गौरित्याकारकशक्तिप्रहं कारणतावच्छेदककौटौ गोत्वविषयकत्वस्य प्रयेने गौरत्वात् ।

ननु माऽस्तु तद्विषयकत्वस्यावच्छेदककौटौ नियेताः । गोपदशक्तिमतां गौरित्याकारकशक्तिप्रहस्य गोत्वप्रकारकत्वेन गोत्वविशिष्टविषयकशान्दबुद्धिहेतुत्वे व्यक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककौटोरावनियेनेन लायगात् । इतान्तरस्य व्यक्तिविशेष्यक्रोधाऽभ्युपगमस्या समानविशेष्यकरणेन कार्यकारणभावाम्भवेन समानप्रकारकत्वेनेन कार्यकारणभावोपगमादिति चेत् ? मंथम् । व्यक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककौटोरावनियेने व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न च तदप्योकारं गोत्वप्रकारकताच्छान्द

परीक्षा

बोधः । व्यक्तौ प्रकारता च निरवच्छिन्ना, नर्चक्यपत्तेः प्रकारत्वेऽग्लिज्यपत्तौ काध्यान्वयो ऽ स्यादिति वाच्यम् ? विशेष्यभूतत्वात्पानुगतताहृतम्प्रकाररमिति तन्मतनिर्णयः ।

यस्तुतस्तु जातिविशिष्टा व्यक्तिताऽप्या इत्यत्र युक्तम् । अत एव जातिप्रकारिर्बो-पस्थितिः । नवानेक्योद्वितात्पस्यैक्यस्य 'सम्पन्नो प्राहिः' इतिवाच्यस्यानुपगमिरिति वाच्यम् ? अत्रैक्यवचनार्थस्यैक्यत्वस्य स्वाभावप्रहृत्यर्थतावच्छेदकत्वसम्भवेनान्यदप्यो-कारात् । शक्तिज्ञानरूपार्थोपस्थितिताऽन्वयार्थानां समानप्रकारकत्वेन कार्यकारण-भावात् निर्विपर्ययप्रकारकताः । नन्वेवमेकमिति पक्षस्य निताऽम्भवात्कारणित्त

तमेव विरुद्धधर्ममादाय तदादिशब्दा भिद्यन्ते ।

केपाञ्चिदनेकलिङ्गत्वव्यवहारस्तु समानाऽनुपूर्वीकत्वेन शब्दानामभेदारोपात् ।

एवञ्च पदार्थपदे पुंस्त्वमेव । व्यक्तिपदे स्त्रीत्वमेव । वस्तुपदे नपुंसकत्वमेवेति । सर्वत्रैवायं पदार्थः, इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु, इति व्यवहारः, तदस्तदतीतमिति चोपपद्यते ।

दर्पणः

चेत्यर्थः । पुलिङ्गः शब्द इति व्यवहारात्, “तस्माच्छसो न.” (पा० सू० ६।१।१०३) “स्वमोर्ध्रपुंसकात्” (पा० सू० ६।२३) इत्यादिसुप्रमाण्याञ्चेति भावः ॥ *तमेवेति* ॥ *समानाऽनुपूर्वीकरवेऽप्युपचयाद्यवस्थारूपं परस्परसमानाधिकरणं लिङ्गादर्थैवेत्यर्थः ॥ *भिद्यन्ते इति* ॥ पुंस्त्वादिलिङ्गकेतरव्यावृत्तिविधेयकानुमित्युद्देश्या भवन्तीत्यर्थः ॥

ननु लिङ्गस्योक्तावस्थारूपत्वे तासां परस्परविरुद्धानामेकप्राश्वस्थानासम्भवेन केषुचिच्छब्देष्वनेकलिङ्गत्वव्यवहारः किं निबन्धनोऽत आह—*केपाञ्चिदिति* ॥ तदादिशब्दानामित्यर्थः ॥

वस्तुतस्तेषां विरुद्धत्वेऽपि शब्दानां समानानुपूर्वीकत्वनिबन्धनाभेदाध्यासादनेकलिङ्गत्वव्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः । अर्थनिष्ठम्—‘स्तनकेशवती नारी लोमशः पुरुष स्मृतः’ इत्यादिस्मृतिलिखितं लिङ्गं तु नात्राऽध्ययितुं शक्यम् । दारानित्यादौ दासप्रकृत्यर्थे तदभावेन नत्वाद्यनापत्तेः । तथाच भाष्यम्—“एकाऽर्थशब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्च” इति । एरुस्मिन्नर्थे “पुण्यस्तारकानक्षत्रम्” इति लिङ्गानात्वदर्शनात्, ‘कुटीकुटीर’ इत्यादौ रेफस्याश्वयस्योपजनेऽपि लिङ्गभेददर्शनाच्चान्यदेव शब्दनिष्ठं लिङ्गमिति तदर्थः । अर्थनिष्ठत्वे तु—पुलिङ्गः शब्द इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्चेति भावः ॥

एवञ्चेति ॥ पारिभाषिकशब्दनिष्ठलिङ्गस्य व्यवहारोपपत्तिकत्वे चेत्यर्थः ॥ *व्यवहार इति* ॥ अर्थनिष्ठस्य तस्य तन्नियामरुत्वे तु स्त्रीव्यक्तिवस्तुपदार्थपदार्थानां व्यवहियेत; एवं पुरुषादिरपि व्यस्त्यादिशब्दैः स्तनकेशादिरूपलौकिकलिङ्गस्य सदादायभावेन तदापकान् स्त्रीप्रत्ययाद्यनापत्तेश्चेति भावः । *तदस्तदतीति* ॥ अर्थे लौकिकलिङ्गाभावेऽपि परस्पराऽसमानाधिकरणपारिभाषिकलिङ्गवत्त्वेन विभिन्नानां तदादिशब्दानां तत्तत्कार्यभाक्त्वमुपपद्यत इत्यर्थः ।

परीक्षा

भिन्ना ये शब्दास्तेषु शब्देषु स्थितं यदिलिङ्गं तस्त्वाध्वशब्दाच्चयम् । *तमेव* शब्दनिष्ठं पुंस्त्वादिकमेव । *भिद्यन्त इति* । यद्यपि तदेषानुपूर्वीं समानं, तथापि तच्छब्दरूपपदे तत्तदलिङ्गं हेतुता-इतरभेदविधेयताकानुमित्युद्देश्यता भवति । नच भेदोऽवस्थामेदेन सर्वेषामेवेति केषुचित् द्विलिङ्गत्वादिप्यवहाते यो दृश्यते, तस्य का गतिरत आह—*केपाञ्चिदिति* । वस्तुतः सर्वेषामर्थानां त्रिगुणात्मरूपस्यावस्थामेदेन भेदस्य सर्वेषामर्थभेदेन शब्दानाम्भेदः । पुंस्त्वादिकशार्थनिष्ठनत एव “एकाऽर्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वम्” इति भाष्यं संगच्छते । यथा—“पुण्यस्तारा

“पश्वाऽनतायुं गुहा चरन्तं” “पश्वे नृभ्यो यथा गवे” इत्यादिवेदे दर्शनाच्च ॥ मीमांसायां चतुर्थे “पशुना यजेत” इत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोर्वि-
 घञितत्वाच्चाऽनेकपशुभिः पशुस्त्रिया वा याम इति प्रतिपादितत्वाच्च ॥
 वस्तुतस्तु विशेषविध्यभावे उपत्ययान्तानां पुंस्त्वस्य व्याकरणेन
 निर्णयित्वाद् वेदभाष्येऽपि “जसादिषु छन्दसि वा वचनम्” इति ना-
 भाषाऽभाव इत्युक्तेः पशुशब्दस्य नित्यपुंस्त्वनिर्णयात् । प्रकृते—“छागो
 वा मन्त्रवर्णात्” इति न्यायेनैव निर्णयः । मन्त्रवर्णं हि—“छागस्य
 घपाया मेवसः” इति श्रूयते । तत्र छागस्येति छाग्यामसम्भावितमिति
 भवति ततः पुंस्त्वनिर्णय इति विस्तरेण प्रपञ्चितं भूषणे ।

दर्पणः

पश्वेति । तथा च वेदे पशुशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वस्याऽपि दर्शनेन न तस्य व्यक्त्यादि-
 शब्दसाम्यमिति भावः । स्वोक्तेऽर्थे मीमांसकसम्प्रतिमाह—*मीमांसायामिति* ।
 घञ्यमाणाऽस्वरसादाह—*वस्तुतस्त्विति* । ननु उपत्ययान्तानां नित्यपुंस्त्वे पर-
 त्यादिस्त्रीलिङ्गप्रयोगाऽनुपपत्तिरत आह—*वेदभाष्येऽपीति* । तथा च व्यक्त्यादि-
 शब्दोक्तलिङ्गस्यैव पशुशब्दोक्तलिङ्गस्यापि स्त्रीपुंससाधारण्यान्न तस्यार्थपरिच्छेद-
 कत्वमिति भावः ।

ननु कथं तर्हि पुष्पशोरेषु यागाद्भवति निर्णयोऽत आह—*छागो वेति* । न्यायेनै-
 वेत्येवकारेण लिङ्गस्याऽर्थपरिच्छेदकस्य प्युदासः । यथा—“सारस्यतौ मेपौ” इत्यत्र
 तद्विप्रकृतशब्दः स्त्रीलिङ्गः पुंलिङ्गो वेति सन्देहे, “सन्दिग्धे वाक्यशेषात्” (मी०
 सू० १।४।१९।२९) इति न्यायेन “एतद्द्वैद्वयं मिथुनम्” इत्यर्थवादाद्ब्रह्मयोर्वैश्वेपेण
 प्रहर्णं तद्वन्मन्त्रवर्णादत्र पुष्पशोरायां गाऽङ्गत्वनिर्णय इति भावः । *मन्त्रवर्णं
 इत्यर्थः । *असम्भावितमिति* । छागशब्दस्य व्यक्त्यादिवन्मित्यलिङ्गत्वाभावा-
 दिति भावः । *प्रपञ्चितमिति* । लौकिकलिङ्गमेव नामाऽर्थः । तच्चावयवविशेषत-
 स्थानरूपम् । दारानित्यादौ पुंस्त्वारोपेणैव तत्प्रयुक्तकार्यम् । “रात्राद्वाहाः पुंसि च”
 (पा० सू० २।४।२९) इत्यादिलिङ्गानुशासनसर्वोक्तार्थं मानत्वात् । अत्र एव-
 पशुस्त्रिया यत्प्रसिद्धिः । अथवा स्त्रीत्वादिजातिरेव ।

परीक्षा

पश्वेति । तथा च लौकिकवेदिकव्यवहारवदेन पशुशब्द उभयलिङ्गः । एतच्च
 पशुशब्दस्योभयलिङ्गत्वमभ्युपेत्य ।

वस्तुतः पशुशब्दो नित्यपुंस्त्वलिङ्ग एवेत्याह—*वस्तुतस्त्विति* । नन्वेवं व्यक्ति-
 शब्ददृष्टान्तेन पशुनेति नाभावदर्शनमात्रेण निर्णय इत्यत आह—*प्रकृत इति* ।
 न्यायेनैवेत्येवकारेण लिङ्गस्य परिच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । *मन्त्रवर्णादिति* । सन्देहो
 वाक्यशेषेण निर्णय इति मन्त्रे—“अमन्ये छागस्य हविषो घपाया” इति धरणेन पुं-
 एव “पशुना” इति वाक्येन यागाद्भवति प्रतिपादनमिति कल्प्यत इति भावः । लिङ्गस्य
 प्रातिपदित्वाच्च यथायां प्रमाणानु-“स्वमोर्नपुंसकात्” इत्यादिशास्त्रीयानुवादे एव । न
 मन्त्रादिशब्दाध्यायस्यात्मनो नित्यतया मत्त्वादिगुणानामुपचयादिकं तत्र ना-

•चतुष्कम्• ॥ संख्यासहितं त्रिकमित्यर्थः ॥ •पञ्चकम्• ॥ कार-
कसहितं चतुष्कमित्यर्थः ॥

दृपणः

विद्यो जातय एवैताः केषाञ्चिन् समवस्थिताः ।
अविस्त्रा विस्त्राभिर्गोमहिष्यादिजातिभिः ॥

इत्यादि वदोक्तमिति । परं तु—

स्तनकेशवती नारी लोभदाः पुलवः स्मृतः ।

प्लपोरन्तरं यच्च तदमानं ननुसकम् ॥

इति स्मृत्युक्तलक्षणलक्षितलिङ्गस्याऽसावंत्रिकत्वेन दारानित्यादीं नत्वाऽजा-
पत्या "स्त्रियान्" इति सूत्रे "अवदथं कश्चित् स्वहृतान्त आस्थेयः" इत्यादिना
सावंत्रिक्युणाऽवस्थारूपपारिभाषिकलिङ्गस्य शास्त्रीयकार्योपयोगिनाः भाष्यहृताऽ-
भ्युपगमेऽपि गुह्यसन्नाधिज्ञानान्नत्वादिशास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकलिङ्गस्याप्याधरणं
पुमादिसन्नातानां सङ्ख्यासन्नाया इवाधिकसङ्ग्रहायै प्रवृत्तत्वेऽपि नतसिद्ध्यर्थं निरासा-
र्थमप्रवृत्तेः । अत एव—

आविर्भावस्तरोभावस्थितिभ्येत्यप्यपायिनः ।

धर्मां मूर्तियु सवांमु लिङ्गत्वेन व्यवस्थिताः ॥

इत्यत्रापि नाऽलौकिकलिङ्गमपि समुच्छिपतवान् हरिः । तत्र सति सम्भवे सामा-
नाधिकरण्यसम्यग्धेन लौकिकपुंस्त्वविशिष्टशास्त्रीयलिङ्ग एव पुमादिशास्त्रानां शक्तिर्न
केवलशास्त्रीये, नाऽपि लौकिके । असम्भवे तु शास्त्रीय एव । अत एव 'पशुना यजेत'
इत्यादीं पशुधिया कृतं यागं वैगुण्यम् । तत्र लौकिकपुंस्त्वविशिष्टशास्त्रीयपुंस्त्वस्यैव
शब्देन प्रतिपादनादित्याहुः ।

अथ लिङ्गे शक्तिप्रहविषयताया अभावेन प्रातिपदिकाऽर्थत्वाभावान्, त्रिकमिति
पक्षोऽनुपपन्न इति चेत् ? न । "स्वमोर्नपुंसकाद्" (पा० सू० १।१।८३) इत्यादिमूत्र-
प्रामाण्येन पुल्लिङ्गादिविशिष्टोऽयं धर्मो घटपदवाच्य इत्याकारभ्रान्तिप्रहाऽभ्युपगमेन
सामञ्जस्यात् । शास्त्रनिष्ठमेव लिङ्गं नत्वादिप्रवृत्तौ निमित्तमिति नतं शास्त्राऽर्थयोर-
भेदे लिङ्गस्य साक्षादित्यर्थान् स्वाधयवाच्यत्वमन्वयेवाऽर्थान्ने प्रकारकत्वादमित्या-
वच्छेदकत्वेन धर्मिताऽवच्छेदकसमानाधिकरणत्वेन वा शक्तिप्रहविषयताया निपा-
मकत्वस्य फलव्यंजन कल्पनात् ।

वस्तुतस्तु पारिभाषिकलिङ्गमप्यर्थ एव स्वीकृतमुचितम् । पुल्लिङ्गः शब्द इत्यादी
पुल्लिङ्गाऽऽदिशास्त्रा अर्थाऽप्यत्रन्ताः । आत्मनि सर्वस्याप्यस्तत्त्वेन परम्परया तत्रापि
स्त्यानादिसत्त्वात् "आत्मा ब्रह्म" इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । स्त्यात् विरोभावोऽप्य-
चय इति यावत् । उपचयादिविधक्षाया एव प्रयोगनिषामकत्वेन तेषामेकत्र विरोधेऽपि

परीक्षा

स्तीति कथं पुल्लिङ्गोऽर्थोत्पादिव्यवहार इति वाच्यम् । सर्वस्यापि प्रब्रह्मस्यात्मन्य-
ध्यासेन परम्परया तथाप्युपचयादिमत्वमस्तीत्याशयान् ।

अथान्वयभ्यतिरिक्ताभ्यां प्रत्ययस्यैव कारकत्वावकत्वमुचितमत्र एव कर्तृहरणा-

नन्वन्यव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तद्वाच्यम्, तत एव लिङ्गादीनामुपस्थितौ प्रकृतिवाच्यत्वे मानाभावाच्चेति चेत् ? सत्यम् । प्रत्ययवर्जिते 'दधि' 'पदय' इत्यादौ प्रत्ययमजानतोऽपि बोधात् प्रकृतेरेव वाचकत्वं कल्प्यते । लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतेरेव दर्शनाच्च । अत एवैषु पक्षेषु न निर्वन्धः । प्रत्ययस्यैव वाचकताया युक्तत्वात् ।

दर्पणः

क्षस्यभावात् । अत एव "सामान्ये नपुंसकम्" (वा०) इति तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते । उत्कृतापकर्षसत्त्वेऽपि तद्विवक्षायामिति तदर्थं इत्याद्यऽन्यतोऽवधारणम् ।

लिङ्गादिप्रत्ययस्य नामार्थत्वं साधयितुं शक्यते—*नन्विति* । *अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति* । यथादिममभिन्व्याहारं अत्रादिप्रत्ययस्य श्रीत्वबोधार्थम् । अत्र बोधार्थं रूपाभ्यामित्यर्थः । एवमन्यत्राऽप्युदाहृतम् । तथा च ताभ्यां लिङ्गादेः प्रत्ययार्थत्वाच्च धारणात् लिङ्गादिप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थत्वमित्यर्थः । 'दधि' 'पदय' इत्यादावित्यादीनां 'अयं याति' 'इयमायाति' इत्यादिपरिग्रहः । *बोधादिति* । कर्मत्वादिबोधादित्यर्थः । तथाच व्यतिरेकव्यभिचारणान्यलभ्यत्वाच्च तदर्थत्वाऽभावान्नामाऽर्थत्वमेव तेषामावश्यकमिति भावः । वक्ष्यमाणयुक्त्या सङ्गयाकारकयोः प्रत्ययार्थत्वेऽपि लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वमेव युक्तमित्याशयेनाह—*लिङ्गेति* । *अत एवेति* । प्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरस्य वाचकत्वे युक्तिसाम्यादेवेत्यर्थः । *निर्वन्ध इति* । इदमेव मत्तं मुख्यमित्यभिनिवेश इत्यर्थः । तदेवाह—*प्रत्ययस्येति* । *युक्तत्वादिति* । अनन्तानां प्रकृतानां वास्तव्यरूपनापेक्षया कतिपयस्वादीनामेव तद्वत्त्वमेव लाघवादिमि भावः ।

केचिषु दानादिर्कं विनापि वागादिशब्देभ्यः श्रीत्वस्याऽन्युत्पत्तिपक्षे रामशानादिशब्देभ्यः पुत्रपुंसस्त्वयोर्योषोषस्य सावंजनोनाऽनुभवसिद्धत्वात् लिङ्गत्वं प्रातिपदिकार्थत्वमेव । लुप्तविभक्तिस्मरणादपि बोधाऽङ्गीकारेण सङ्गयाकारकयोर्विभक्तिवाचकत्वं । उक्तञ्च—

स्वाभौ तन्व-च-लिङ्ग-संख्या कर्मादिरेव च ।
अस्मी पञ्चैव नामार्थास्त्वयः केषाम्पिद्विधाः ॥ इति ।

परीक्षा

दीनां तत्प्रत्ययसमभिन्व्याहारं प्रतीतिरन्यथा नैत्यादायेन शक्यते—*नवान्वयेति* । *तन्व-कारकम्* । *तत एव-प्रत्ययादेव* । यथादिममभिन्व्याहारं वादवशाद्वात्प्रतीतिरिति सत्याऽन्यव्यतिरेकयोस्तथापि सत्यात् । *बोधादिति* । लिङ्गत्वेत्यादि । *लिङ्गानुशासनस्येति* । अकारान्तमात्रुद्विश्वरूपानुनन्दादस्यादिलिङ्गानुशासनस्येत्यर्थः । वक्ष्यमाणयुक्त्या संख्याकारकयोः प्रत्ययवाचकत्वमनुलिङ्गस्य तु लिङ्गानुशासनदर्शनेन प्रातिपदिकत्वाच्चत्वं युक्तमिति भावः । *अत एव-दधि' 'पदय' इत्यादीं स्थलविनेषेऽनुपस्था प्रकृतेरेव वाचकत्वरूपनादेव । यथा प्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरस्य वाचकत्वे युक्तिसाम्यादेव । *न निर्वन्ध इति* । इदमेव मत्तं युक्तिरयमभिनिवेशो नैत्यर्थः । एतदेवाह—*प्रत्ययेति* । *युक्तत्वादिति* । अनन्तप्रकृतानां वाचकत्वरूपनया कतिपयस्वादीनामयुक्तमिति भावः ।

दर्पणः

अग्रिमाः—लिङ्गान्ता इत्याहुः ।

नन्येकवचनत्वादेरनुगतस्य दुर्वचतया कथं तेन रूपेण स्वादीनामेकत्वादिवाचकत्वम् । तथाहि—न तावदेकत्वादिवाचकत्वं तत् । वाचकतायाः शस्ततारूपत्वेनात्माश्रयात् । बोधकतारूपत्वे तु द्विवचनादीनामपि शस्तिभ्रमेणैकत्वादिबोधकतयातिप्रसङ्गात् । बोधकत्वं शक्तिरिति मते आत्माश्रयस्य दुर्वारत्वाच्च । नाप्येकवचनत्वादिर्कजातिः । सुत्यादिना साङ्ख्यात् । न च पाणिनिसङ्केतसम्बन्धेनेकवचनादिपदत्वत्वं तत् । तादृशसङ्केतस्य संकेतत्वेन सम्बन्धत्वं कस्यचिदेकवचनादिपदादीजसादिबोद्धव्य इत्याकाररूपसङ्केतस्याऽपि सम्भवेनाऽतिप्रसङ्गात्तादृशस्यात् । पाणिनिसङ्केतत्वेन तत्त्वे तु व्याकरणान्तरप्रणेनृपुरुषान्तरस्यापि पाणिनिसंकेततुल्यसंकेतसम्बन्धेन एकवचनादिपदत्वत्त्वस्य 'दित्यादिपदात् स्वोऽज्ञादिवोद्धव्य' इत्याकाररूपरुपविशेषोपसंकेतसम्बन्धेन दित्यादिपदत्वत्त्वस्य वा विनिगमनाविरेहेण शस्तताश्वच्छेदेकत्वाऽऽपत्तेरिति चेत् ?

न । सुत्वाम्हादिनेरेकवचनस्य शस्तत्वाभ्युपगमनोक्तदोषान्नयकाशात् । काव्येतावच्छेदककोटावन्वयवहितोचरत्वनियेसाच्च न परस्परजन्योपस्थितौ व्यभिचारः । न च दधि मध्वित्यादौ व्यभिचारः । तत्र लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेनैव बोधाभ्युपगमात् । कथमन्यथा द्योतकतावादिमतेऽपि केवलप्रातिपदिकान् तदुपपत्तिघातकस्यैवाऽभवात् ।

नचाऽनेकसुत्वार्थानां शक्तत्वाऽश्वच्छेदकत्वं गौरवात् प्रातिपदिकत्वस्यैकस्य तत्त्वमुचितं, छाद्यवादिषु शङ्क्यम् । उक्तरीत्या प्रातिपदिकत्वस्याऽऽनुगतस्य दुर्वचत्वात् । तदज्ञानेऽप्येकत्वादिबोधाऽनुभवसिद्धत्वात् । पदत्वेन वर्णनेन वा शक्तत्वे तु विभक्तेरपि पाचकतासिद्धेः । एकत्वाद्युपस्थिते प्राग्बन्धेत्वाद्युपस्थितेरप्यनावश्यकत्वात् तदनुरोधेन तत्त्वत्पने गौरवाच्च । पदाधेयोविशेष्यविशेषणभावेनाऽन्यथे विभिन्नपदजन्योपस्थितेस्तत्र तथैकप्रकृत्युपस्थाप्यघटैकत्वाद्योस्तदभावेन परस्परमनन्यवापत्तिरप्येति स्वादीनां संख्यादिवाचकत्वमेवेति भावः ।

द्योतकतावादिनां पुनरयमाशयः—न प्रकृतानां पदैकत्वाद्योर्विद्वत्कृष्टयोः शस्तिव्यनोक्ततृपणाश्वकाशाः स्यात्, किन्त्वेकत्वविशिष्टे घटादौ शूषकतास्त्यनभ्युपगमेनाऽन्यस्यैवाऽभावात् । अनन्तप्रकृतानामेकत्वादिशक्तताकल्पनस्यौरयस्याऽप्यभावाच्च । पदत्वत्त्वस्यैकत्वे शस्तिभ्रमदशायां 'घटः प्रमेयः' इत्यादिवास्वादेकत्वं प्रमेयमिति बोधस्य सर्वमिद्वतया तदनुरोधेनेकत्वादिविषयकताम्बोधे घटादिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थितेहेतुताया भावदयकत्वाच्च ।

किञ्च विभक्तेः संख्यावाचकत्वमते ममानविषयकाऽनुमितिसामयोरप्रतिषन्धकतायां प्रातिपदिकजन्यघटाद्युपस्थितिः स्वादिजन्यैकत्वाद्युपस्थितिश्च निरेदया । तथाच तयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरेहेण प्रतिषन्धप्रतिषन्धकभाववाद्दृश्यम् । मन्मते तदुभयस्फलाधिकैकविशिष्टविषयकोपस्थितिस्तत्र निरेदयेति साप्यम् । विशिष्टविषयकोपस्थितेरप्येकत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादिविशेष्यतासात्त्विकेन घटादिविशेष्यतानिरूपितैकत्वादिप्रकारतानात्त्विकेन वा निरेता इत्यत्र विनिगमनाभारात् साम्यमिति तु न । भ्रममते यत्र योग्यताज्ञानयोपस्थित्येकत्वोपस्थितानां तिगुनां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरेहेण प्रतिषन्धप्रतिषन्धकभाववद्दृष्टं, तत्र मन्मते योग्यताज्ञाने विशिष्टविषयकोपस्थितेः प्रत्येकं विशिष्टोभयस्यैव वैशिष्ट्यं निरेदय इयं, प्रत्येकं

द्योतिका वाचिका वा स्युद्धित्वादीनां विभक्तयः ॥

दर्पणः

तादृशरूपावच्छिन्नायामुपस्थितौ योग्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्यं निवेश्य च द्वयमिति चतुष्टयमिति लाघवात् । अतिप्रसङ्गपरिहारस्तु तत्तत्संख्याबोधे तत्तद्बचनसमभिव्याहारस्य हेतुत्वकल्पनात् ।

एवं 'कारकं विभक्त्यर्थः' इति कल्पं तत्कारकबोधे स्वोत्तरतत्तद्विभक्तिसमभिव्याहारस्य हेतुत्वकल्पनात् स बोध्यः । स चाऽम् घट इत्यतो बोधवारणाय वाचकतावादिनामप्यावश्यकः । एवं रीत्योपसर्गाणामपि द्योतकत्वं बोध्यमिति पक्षद्वयेऽपि हरिसम्मतमाह—*द्योतिका वाचिका वेति* ।

यद्वा संख्यावतोऽर्थस्य समुदायोऽभिधायकः ।

इति स्वत्योत्तरार्द्धम् । घट इत्याद्याकारकाऽनुपूर्व्यवच्छिन्नविभक्त्यन्तसमुदायो वैकल्यादिविशिष्टपदादिषाचक इति तदर्थः । पदस्फोटमवलम्ब्य चेदम् । नामार्थधात्वर्थयोः साक्षादभेदाऽतिरिक्तसम्बन्धेनान्वयस्यान्युत्पन्नत्वादभिधानानभिधानव्यवस्थानुपपत्तेश्च कारकं विभक्त्यर्थं एव ।

यदि च नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन परस्पराऽन्वयापादनं, तण्डुलकर्मकपाकविशेष्यक्योर्धे द्वितीयान्ततण्डुलपदसमभिव्याहृतपद्यतोत्याद्यनुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनयैव निरस्तितुं शक्यम् । अनभिहिताऽधिकारस्यापि 'संख्या विभक्त्यर्थः' इति पक्ष एवोपयोगस्तत्पक्षे "कर्मणि द्वितीया" (पा०सू० २।३।२) "द्व्येकयोः" (पा०सू० २।२।२२) इत्यादीनामेकवाक्यतयैव प्रकृतेस्तत्र विशेष्यविशेषणभावे कामचारात् । एकस्य यत्कर्म, कर्मणि यदेकत्वमिति द्विधा वाक्यार्थसम्पत्तिः । प्रथमकल्पे द्वितीयादीनां तिहादीनां च कर्मादिवाचकतयाऽन्यतरणाभिधानेऽन्यतरस्य गतार्थत्वादनभिहितसूत्रमफलम् । द्वितीये तु कृता कर्मणोऽभिधानेऽपि सद्रगतसंख्याया अनभिधानात् प्राप्ता द्वितीया पारयितुं तद्वयसरः । सति तस्मिन्ननभिहितकर्मगतत्वाभावात् द्वितीयादिप्रसङ्गः । संख्यापि यदि प्रातिपदिकाऽर्थस्तदोक्तवाक्याऽर्थाऽसम्भवात् सूत्रवैयर्थ्यमेव ।

नन्वनभिहितसूत्राऽभावे 'भीष्मं कटं करोति' इत्यादौ भीष्मादिपदाद् द्वितीयाद्यनुपपत्तिः । विशिष्टस्यैव कटादेः क्रियोपसिक्ततमत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रस-

परीक्षा

उक्तानियमे हरिसम्मतमाह—*द्योतिकृति* । अत्र 'द्वित्वादिनाम्' इति क्यनेन संख्याकारकयोः प्रातिपदिकवाच्यत्वे मतभेदो दर्शितो न लिङ्गता इति लिङ्गं प्रातिपदिकवाच्यमेव तादादिकं द्योतकमत एव लिङ्गस्य विशेषणतया भानमिति दर्शितम् ।

उक्तञ्च—

"स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च संख्या कर्मादिव च ।

अर्था पञ्चैव नामार्थास्त्रयः केषाञ्चिदपिमाः ॥ इति,

भूमिमाः—लिङ्गान्ताः । विभक्त्यानामेकस्यादिवाचक्यपक्षे नियता या मुत्स्यादा-
नुपूर्वी सा पाचकतायच्छेदिता । नच यत्र विभक्तेर्मुक्तक्यनं सत्र संख्याऽप्रतीतिरिति
पाच्यम् । ननुविभक्तिस्मरणेन संख्याया बोधात् । विभक्त्यस्मात्कल्पने द्योतक-

६ शब्दस्तावच्छब्दबोधे भासते ।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दाऽनुगमादृते ॥

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ।

इत्याद्यभियुक्तोक्तैः ॥

धिष्णुमुच्चारयेत्यादावर्थोच्चारणासम्भवेन विना शब्दविषयं शब्दबोधासङ्गतिश्चेति सोऽपि प्रातिपदिकार्थः । नच लक्षणया

दर्पणः

घटमानयेत्यादिशाब्दबोधे घटादिशाब्दस्य भावे प्रमाणाऽभावेन तस्य प्रातिपदिकाऽर्थत्वसाधनमनुचितमित्याशङ्कं परिहरति—*शाब्दस्तावदिति* ॥ तत्र हरिवाक्यं प्रमाणयति—*न सोऽस्तीति* ॥ *प्रत्ययः*—शाब्दबोधारम्भः । *शाब्दाऽनुगमादिति* ॥ शाब्दविषयकत्वादिस्थयः । *अनुविद्धमिति* । विशिष्टमित्यर्थः । अनुच्यवसायो यथाऽनेन विशिष्टज्ञानं विषयोऽकरोति ; तथा शाब्देन विशिष्टमपीत्यर्थः । विशिष्टं चाऽयं द्वारकं बोध्यम् । घटपदजन्यबोधाऽनन्तरं घटे शाब्दबोधात्म्येवाऽनुच्यवसायात् कस्यं कुम्भं वेत्यत एव “उदेति सविता ताम्” इत्यादी न पीनश्कत्यम् । तत्पदाऽनुपादाने उदाऽस्तयोः शाब्दबोधे ऐक्यस्याऽनिर्वाहादिति भावः ।

ननु तावताऽपि शाब्दभानं सिद्धं न विज्ञेयत्वेनेति कथं शाब्दस्य शाब्दाऽर्थत्वसिद्धिरत आह—*विष्णुमिति* ॥ अर्थोच्चारणासम्भवेनेति वदता लक्षणावसरोऽपि सूचितः ॥ *असङ्गतिरिति* ॥ अनुपपत्तिरित्यर्थः । *सोऽपि*—*शब्दोऽपि* ॥ *प्रातिपदिकार्थं इति* । प्रकाराऽन्तरणोपस्थितस्य विज्ञेयत्वाऽसम्भवादिति भावः ॥ लक्ष-

परीक्षा

‘एकं द्विकम्’ इत्याद्युक्तम्, प्रतीत्यनुरोधत् । तथा शाब्दजन्यबोधोऽपि भासत इति सोऽपि शाब्दवाच्य इति सिद्धान्तः ॥ २६ ॥

तत्र शाब्दबोधे शाब्दभानं विप्रतिपन्नैयायिकप्रति तद्गुत्याद्गन्मावश्यकमित्यादी तस्य शाब्दबोधविषयतां द्रवयति—*शाब्दस्तावदिति* । *प्रत्ययः*—*शाब्दबोधः* । *शाब्दाऽनुगमान्*—*शाब्दस्य विषयितालक्षणसम्बन्धात्* । *अन्ते*—*विना-अस्ति स भान्तीत्यर्थः* । सर्वज्ञानं शाब्दमन्वदमेव । घटोऽस्ति घटोऽन्तोत्यादिवाक्यध्वनानन्तरं शाब्दबोधे जाते घटे शाब्दबोधात्म्येवाऽकारकानुच्यवसायो जायते तत्राप्येव विषयविषया भानन्तु सर्वमिदमेव तथाप्यं शाब्दः प्रकास्तया भासते तथाप्यं निश्चयः । यः शाब्दो ज्ञातः सप्रथमुपस्थापयति स एव भासने नत्वज्ञात इति घटोऽतीति वाक्यजन्यशाब्दबोधे घटशाब्दस्यैव भानं ननु कलनात्शाब्दस्य । नन्वस्तु शाब्दस्य शाब्दबोधे भानं तावताऽपि तस्य शाब्दवाच्यत्वे किम्यामन्न आह—*विष्णुमिति* । यदाहविष्णुनाशब्दोऽर्थः स्यात्तदाऽन्वयानुपपत्तिरिति विष्णुनाशब्दः शाब्दपर एवेति स्वस्यरूपेऽपि शक्तिः—*शाब्दस्य वाच्यत्व एव—

“उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तनेति च ।

सम्पर्शो च विरघो च महतामेकस्त्वता” ॥

शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात् तदा तथा ॥
नोचेच्छ्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थोऽवभासते ॥२६॥

यद्यनुकार्याऽनुकरणयोर्भेदविवक्षा; तदा शब्दोऽपि प्रातिपदिकार्थः । यदि न भेदविवक्षा, तदा श्रोतादिभिरुपस्थितोऽप्यर्थवद्भासते । अपिहेतौ । उपस्थितत्वाद्भासत इत्यर्थः ।

अयम्भावः—अनुकार्याऽनुकरणयोर्भेदे अनुकार्यस्य पदानुपस्थितत्वात् तत्सिद्धये शक्तिरूपेया । शब्दार्थयोरभेदे, प्रत्यक्षे विप-
३६६९

दर्पणः

स्थले । तच्चाऽनुकरणं द्विविधम् । ध्वनेर्वर्णस्य च । तत्रायम् पदस्करोतीत्यादि । द्वितीयम्—भुवो बुगित्यादि ॥ *भेदविवक्षेति* । पद्यदित्यादी ध्वनिमपत्ववर्णमपत्वाभ्यां, “भुवो बुक्” इत्यादावर्थपदाऽर्थकत्वशाब्दपदार्थकत्वाभ्यां तद्विवक्षेत्यर्थः ॥ *शब्दोऽपि प्रातिपदिकाऽर्थ इति* ॥ तथा च “मती छः सुक्तसाम्नोः” (पा०सू० १।२।१९) इति सूत्रे योऽसावाग्नायेऽस्य वामशब्दः पठ्यते स छप्रकृतेरस्य वामीयेत्यादी पदार्थोऽत एव प्रातिपदिकत्वाच्छिद्विरितीति भावः ॥ मूलं—अर्थेऽवभासते इति पाठे—अर्थे यदादिस्वरूपे, अवभासते—विशेषणतया विषयो भवतीत्यर्थः ।

वस्तुतस्तु भूपणपदार्थलोचनयाऽसावर्थो व भासते इति पाठः । तत्र यत्तद्वदः साहस्ये । तथा च भेदपक्षे यथाऽनुकार्यरूपोऽर्थो विशेष्यतया शाब्दबोधे भासते; तथाऽभेदपक्षेऽनुकार्याभिन्नाऽनुकरणशब्दोऽर्थोऽप्येत्यर्थः । तत्राऽनुपस्थितस्य कथं भानमित्याकाङ्क्षायामुक्तम्—*श्रोत्रादिभिरिति* ॥ आदिना वृत्तिज्ञानतज्जन्यमस्कारासंग इति केषित् ।

वस्तुतस्तु लिप्याद्यनुसंहितस्य तस्य शाब्दे भानसम्बन्धं—*आदीति* ॥ पदोपस्थितमेव शाब्दबोधे भासते इति त्वसावर्थिकमिति भावः । अत एव सारकृताऽर्थकज्ञासते इति तद्विद्वत्तम् । एतन्नाऽभेदपक्षेऽनुकरणस्यार्थाभावेन तदर्थे भानवर्णनसम्भवदुच्छिन्नमित्याशङ्का समाहिता ।

नन्वभेदपक्षेऽप्यनुकार्यस्य शाब्दे कथं भानम् । पदवृत्तिजन्योपस्थित्यभावात् आह—*अयम्भाव इति* । पदाऽनुपस्थितत्वादित्यस्य शाब्दबोधे भानाऽनुपपत्वेति शेषः ॥ *तत्सिद्धये*—शाब्दबोधजनक्यदजन्योपस्थितये इत्यर्थः ॥

शक्तिरिति । असम्बद्धस्य तत्स्मृतिजनक्यादिति शेषः । तथाच पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिमहावाचस्य शाब्दविययता मुलभेति । *अभेदे इति* । *अभेदवि-

परीक्षा

शब्दा इति पाठः । *इच्छित्*—अनुकरणस्यते । *भेदेन विवक्षा*—अनुकार्यानुकरणयोर्भेदेन विवक्षा । अयम्भावः—यदादित्यादिध्वनेरनुकरणम्भुवोबुगित्यादध्वराऽनुकरणत्वात् आद्येऽनुकार्यानुकरणयोर्ध्वनिमपत्ववर्णमपत्वाभ्याम्भेदः । आश्लेषयोरर्थपरत्वस्य परत्वाभेदः । तथा वाच्यो नो चेतु—भेदविवक्षा नो चेतु । विषयविधवा तदन्तस्योपस्थितिरनुकरणस्य नस्वनुकार्यत्वेति तद्वानसिद्धयेऽनुकार्योऽनुकरणस्य शक्तिः । *अभे-

यस्य हेतुत्वात् । स्वप्रत्यक्षरूपां पदजन्योपस्थितिमादाय शाब्दबोध-
विषयतोयपत्तिरिति ।

यद्यप्यतिप्रसङ्गवारणाय वृत्तिजन्यपदोपस्थितिरेव हेतुस्तथाप्य-

दूषणः

वक्षायामित्यर्थः । तत्रेति निरूप्यनिरूप्यरूत्वयोर्मदनिबन्धनत्वेनानुस्रणे तद्वृत्त्यसम्भ-
वादिति भावः । *हेतुत्वादिति* । उपस्थितिनिष्ठजन्यतायामनेति । *स्वप्रत्यक्षेति* ।
अनुकरणप्रत्यक्षस्यामित्यर्थः ।

शाब्दबोधविषयतोयपत्तिरिति । अयमाशयः—अभेदपक्षे स्वप्रत्यक्षरूपामुप-
स्थितिमादाय यथा शाब्दे शाब्दस्य भानं तथैव घटमानयेत्यादौ घटाऽऽदिपदानामपि
तां सामग्र्यमाशय भानस्य दुवारतया शाब्दबोधमात्रस्य शाब्दविषयस्त्वसिद्धिः ।

तदुक्तं "स्वं रूपम्" इति सूत्रभाष्ये "नेतदुक्तव्यं, किं कारणं, शाब्दपूर्वको ह्यर्थं
सम्प्रत्ययः । आतश्च शाब्दपूर्वः । योऽपि ह्यसौ नाम्नाऽऽहूयते; नाम च तेन यदा नोप-
लब्धं तदा पृच्छति, किं भवानाहति । शाब्दपूर्वकश्रायस्य सम्प्रत्ययः । इह शास्त्रे
शाब्दे सम्भवादर्थस्य निवृत्तिः" इति ।

तत्र शाब्दपूर्वको हीत्यादिना शाब्दवृत्तिज्ञानस्य पदार्थोपस्थित्यादावन्वयव्यतिरेकौ
प्रदर्श्य शाब्दपूर्वक इत्यादिपन्थेन प्रकारान्तरं प्रदर्शयति । शाब्दविशेषणक इत्यर्थः ।
तदाऽर्थे असम्भवेऽर्थविशेषणतयोपस्थिते शाब्दे कार्यमित्यर्थः । तथाचोक्तभाष्याच्छ-
ब्दतदर्थयोर्बोधोरव शाब्दाज्ञानम् । यत्र च लोके शाब्दे इतरपदार्थान्वयशाधस्तप्राश्याने
शाब्दस्य विशेषणता । अत्र त्वर्थे "विष्णुमुच्चारय" "अग्नेर्दक्" (पा० सू० ४।२।३३)
इत्यादौ तत्र शाब्दाऽग्नेऽर्थस्य विशेषणतेति स्पष्टप्रतिपक्षेर्विषयत्वमनाहृत्येति वाक्य-
पदीयाच्चेति । *अतिप्रसङ्गेति* । घटोऽस्तीत्यतः समवायेनेकज्ञानविषयत्वाऽऽदिना
वोपस्थितस्याऽऽकाशादेः शाब्दे भानाऽऽपत्तिवारणायेत्यर्थः । *वृत्तिजन्येति* । वृत्ति-
ज्ञानजन्येत्यर्थः । *पदोपस्थितिरिति* । घटपदं वृत्तिव्याप्यं वाहतापदोपस्थितेर्हेतु-

परीक्षा

दे*—अनुशाप्यानुकरणयोर्भेदे । *स्वप्रत्यक्षरूपाम्*—अनुकरणप्रत्यक्षरूपाम् । शाब्द-
बोधे मति स्वस्वरूपस्येत्यादिः । *अतिप्रसङ्गेति* । वृत्तिजन्यस्यापि भानेऽप्यशाब्दा-
त्पटस्यपि बोधापत्तिरित्यतिप्रसङ्गः । वृत्तिजन्यपदोपस्थितिरित्यस्य वृत्तिमतो वा
शाब्दजन्योपस्थितिः सेत्यर्थः । अनुशाप्यानुकरणयोर्भेदपक्षे विषयविधया स्वशाब्दज-
न्यशाब्दप्रत्यक्षरूपोपस्थितिस्तामादाय यथा शाब्दबोधे शाब्दभानम्, तथा घटोऽस्ती-
त्यादायपि शाब्दजन्योपस्थितिसत्त्वात्तत्रापि शाब्दस्य भानं सम्भवतीति शाब्दबोधवृ-
त्तिवाच्यविषयिताव्यापकविषयिताकत्वं शाब्दस्य सिद्धमित्याशयः । तदुक्तम्—"स्वं रूप-
म्" इति सूत्रभाष्ये । "स्वं रूपम्" इत्यस्य प्रत्याख्यानसमये "नेतदुक्तव्यम् । किङ्कारणम् ।
शाब्दपूर्वको ह्यर्थसम्प्रत्ययः, आतश्च शाब्दपूर्वको, योऽपि ह्यसौ नाम्नाहूयते, नाम च
यदानेन नोपलब्धम्, तदा पृच्छति किम् भवानाहति, शाब्दपूर्वकश्रायस्य सम्प्रत्ययः,
अत्र शाब्दे शाब्दे कार्यस्य सम्भवादर्थस्य निवृत्तिरिति । ननु वृत्तिमतः शाब्दबोध-
विषयत्वमित्युक्तायपि सम्बन्धस्य स्वप्रतिपक्षिकत्वविशिष्टस्य स्वस्मिन्नसत्त्वात्कथं

प्राश्रयतया वृत्तिमत्त्वस्य सत्त्वान्नाऽनुपपत्तिः । निरूपकताश्रयताऽन्य-
तरसम्बन्धेन वृत्तिमत एव शाब्दबोधविषयत्वं कल्प्यत इत्यनवयवम् ।
सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वात्, पदादर्थस्येव तद्वबोधकत्वेन स्वस्याऽपि
ज्ञानसम्भवाच्चेति ।

दर्पणः

ताया दर्शनात्, प्रकृते च तदभावेऽनुकरणस्य शाब्दविषयत्वं दुर्घटमिति भावः ।
आश्रयतयेति । इदं च बोधकत्वं शक्तिरित्यभ्युपेत्य । बोध्यत्वं सेति पक्षे तु, निरू-
पकतयेति बोध्यम् ।

नन्वाश्रयतासंसर्गं वृत्तिमत्त्वस्यैव शाब्दबोधविषयत्वे तन्त्रत्ये निरूपकतासं-
र्गं वृत्तिमतः शाब्दे भानाऽनुपतिरत आह—*निरूपकतेति* प्रामाणिकीर-
स्याद्वोपत्वादिति भावः । *अनवयवमिति* । वृत्तिनिरूपकार्थबोधकत्वस्यैव प्रातिपदि-
कत्वे तन्त्रत्याघ्राऽभेदपक्षे तत्संज्ञाप्रसक्तिरिति भावः ।

ननु स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धाऽश्रयतायाः स्वस्मिन्नभ्युपगमेन कथमु-
करणस्य वृत्तिमत्त्वत आह—*सम्बन्धस्येति* । *तद्वबोधकत्वेनेति* । प्रत्यक्षाऽऽम-
कशाब्दबोधजनकत्वेनेत्यर्थः । तथाच ह्यर्थादिवाक्यप्रामाण्यात् प्रकृते स्वस्मिन्नपि
तादृशसम्बन्धाश्रयताऽभ्युपगमात् तस्य शाब्दे भानाऽनुपपत्तिरित्यनयैव रीत्या शब्द-
मात्रस्य शाब्दे भानं निर्वाहमिति भावः । स्वीयप्रत्यक्षाऽऽमकबोधजनकत्वस्य
वृत्तित्वं दुरुपपादम् । शाब्दबोधजनकपदार्थोपस्थितिजनकज्ञानविषयताऽवच्छेदकस-
म्बन्धस्यैव तत्वात् । न चेतादृशज्ञानेन शाब्दबोधान् प्राक् शब्दरूपपदार्थोपस्थितिर्ज-
न्यते ; नाऽपि बोधकत्वेऽपि बोधकत्ववदिति ज्ञानं तदानीमस्तीति येन साऽपि सम्भा-
व्येत । तस्मान् कथमेतदिति चेत् ?

अत्र वदन्ति—सम्बन्धस्येत्यादिग्रन्थस्य पदवृत्त्युपस्थितेनाथेन सम्बन्धाऽविशेषा-
च्छब्दोपस्थितिस्ततः शब्दाऽर्थयोरुभयोरपि शाब्दे भानं शब्दवृत्तिप्रयोज्यत्वस्यो-
पस्थितिद्वयं सत्त्वादित्यर्थपरत्वात्तान्नाऽनुपपत्तिः । तत्रार्थस्येपेत्यनन्तरं बोध्यत्वा-
दिति नेपः । तद्वोपत्त्वेनेत्यत्र तदाऽव्यवहितप्रागुपस्थितार्थपदार्थपरामर्शस्यैवोप-
स्थादर्थबोधकत्वेनेत्यर्थान् । तदुक्तम्—

यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्वहेतुकम् ।

पिण्ड एव हि दृष्टः सन् संज्ञां स्मारयितुं क्षमः ॥ इति ।

शाब्दबोधस्तु यक्ष्यमाणह्यर्थादिवाक्यप्रामाण्यात् क्षगविलम्बेनैवाऽभ्युपगन्तव्यः ।
अनुकल्प्यत्वाऽभेदपक्षे भानाय प्रकारान्तरमेवाऽनुमतं व्यमिति ।

परे तु—उक्तमते पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुतायां तदवच्छेदककोटौ तत्तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नवृत्तिज्ञानजन्यत्वनिवेदावदयकत्वेन वृत्तेर्द्वेषा प्रसंगे गौरवम् । अन्यतरत्वेन
सम्बन्धनिर्गमे त्वन्यतरत्वघटकभेदबोधोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्तद-
परीक्षा

शाब्दस्य शाब्दबोधविषयत्वनिर्वाह इत्यत आह—*सम्बन्धस्येति* । *तद्वोपत्त्वेन*—
वृत्तिमत्त्वबोधकत्वेन अर्थबोधजनकत्वमेवास्माकं शक्तिस्तदाश्रयत्वेन शाब्दस्यापि
ज्ञानसम्भवात् ।

उक्तञ्च वाच्यपदोये—

प्राहृत्यं प्राहकृत्यं च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।

तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते ॥ इति ॥

विषयत्वमनादृत्य शब्देर्नाऽर्थः प्रकाशयते ॥ इति च ।

दर्शणः

स्वयमेव । तद्वैश्याऽभेदपञ्चे सादृश्यसम्बन्धेनाऽनुसृज्यादनुसृज्यां पथितिस्तयोप-
स्थितस्याऽपि तात्पर्यवशाच्छब्दे भानं वृत्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकमोदो सादृश्यज्ञा-
नाऽजन्यत्वनिर्देशान् । तद्वेनुतायां न व्यभिचारः । अत एव 'गवित्ययमाह' इत्यादौ न
विभक्त्युत्पत्तिः । वृत्त्यर्थबोधकत्वरूपाऽर्थवत्त्वाऽभावेनाऽप्रातिपदिकत्वात् । स्पष्ट-
दशाऽयमर्थो "मर्तो उः सूक्तसाम्नोः" (पा० सू० १।२।१९) इत्यत्र भाष्यैपरयोः ॥

स्वप्रतियोगिकस्त्वविशिष्टसम्बन्धस्य स्वस्मिन् सत्तां तत्रोदष्टान्तव्याजनेन दर्शयन्
स्वोक्ते हरिसम्मतिमाह—उक्तञ्चेति* । *प्राहृत्यम्*—बोधित्वम् । *प्राहकृत्यं*—
बोधकत्वम् । *एते*—प्राहृत्यप्राहकृत्ये । *पृथगवस्थिते* । इत्यनेन तयोर्ममनेयत्वं
दर्शयति । द्वापारिरूपतेजसो विषयमभिधाने तन्निद्रयं लोके प्रत्यक्षतद्वम् । तद्वम-
यधाने तु प्राहृत्यमेव यथा, तथा शब्दानामर्थार्थं उक्तशक्तिद्वयं, तत्रार्थं तु प्राहृत्य-
मेवेति तदर्थः ।

"स्वं रूपम्" इति सूत्रभाष्यादप्युक्तार्थस्य लाभादिति तत्सर्वं पदान्तरमाह-
त्रिपत्यमिति । स्वस्य त्रिपञ्चानामस्यैव शब्दार्थो न बोध्यत इत्यर्थः । स्वजन्या-
र्थबोधित्वस्य स्वविषयकत्वव्याप्यत्वादिति यावत् ।

अपम्भावः—शब्दार्थयोरभेदमते तन्मूलकाभ्यामाच्छब्दादुपाऽऽकारवृत्तौ जायमाना-
यां शब्देनाऽपि तस्यां स्वाकारसमर्पणमिति शब्दबोधस्य शब्दविषयकत्वसिद्धिरिति ।

अत्र वदन्ति—"न तौऽस्ति प्रत्ययो लोके" इत्युच्यते किं बोधत्वाऽवच्छेदेन
शब्दविषयकत्वं प्रतिज्ञायते, उत प्राहृत्यमिति पद्यशब्दाच्छब्दत्वावच्छेदेन तत्त्वम् ।
किं वा शब्दत्वमामानाधिकरण्येन । नायः । पदादिप्रत्यक्षाऽप्यश्रितप्रारूप्यते पदा-
दिपदोपस्थितेनेपर्येन तादृशप्रत्यक्षस्य पदादिपदविषयकत्वाऽसम्भवात् । एतं पदाद्य-
नुमितावपि तद्वानं न सम्भवति । व्यापकतया तदवच्छेदकतया वा व्याप्तिर्देह तद-
भानात् । तदनन्तरं पदार्थं साक्षात्करोमि पदपदनुमिनोमोत्यनुज्यवभाषाऽभावा-
च्च । न द्वितीयः । पदपदज्ञानजन्योपस्थितेस्तद्वाचकरदंभावेन तस्य शब्दविषय-
त्वाऽसम्भवात् । पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविषयाऽस्मात् शब्देन हस्तिपदज्ञानजन्यदृ-
श्युपस्थितौ हस्तिपदस्यैव तज्जन्याऽर्थोपस्थितानुसृज्यावच्छेदकस्य विषयत्वा-

परंक्षा

एते—द्वे शक्ती । *त्रिपत्यमिति* । शब्दस्य विषयत्वमनादृत्यं केचनोऽर्थो न शब्द-
बोध्यत इत्यन्वयः । एतन्न प्रामाण्ये विनिर्देशो यो वृत्त्याध्वर्यवोपस्थानमादाव शब्दस्य
न शब्दबोधे भानानुसृजितिरिति रीत्या सारस्य शब्दस्य शब्दबोधे भानमूलाकार-
मिति भावः । इं शक्ती वृत्त्यावस्थिते हस्तेनेन तयोः शरयोः समनेपरयाभावाद्-
शितः । तथापि यथा तज्जन्योऽर्थमभिधाने तन्निद्रयवत्ताः ; तत्रार्थं प्राहृत्यमेव । तथा

“प्रत्ययः” (पा०सू०३।१।२) “परश्च” “अपदं न प्रयुज्जीत” इति

दर्पणः

अन्ययेति । भेदपक्षस्यैवाऽभ्युपगमे इत्यर्थः ॥ *प्रत्ययः परश्चेति* । नियमशास्त्राणां निषेधमुखेनाऽपि प्रवृत्तेः प्रत्ययपरैव प्रवृत्तिः प्रयोक्तव्या, न केवलेति नियममूलकस्य “अपदं न प्रयुज्जीत” इति निषेधविधेः प्रत्यययोग्यस्य प्रत्ययं विना प्रयोगेऽतिव्रमणादासाधुतापत्तेरित्यर्थः । अस्मन्मते तु तस्य प्रत्यययोग्यत्वाऽभावात्निषेधविष-

परीक्षा

कारं । *प्रत्ययः परश्चेतीति* । नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिपक्षाभिप्रायेणेदम् । साधुत्वादेव गवित्यप्रमित्यादाविवादांशो भवति ।

अत्र केचित्—‘न सोऽस्ति’इत्यादिना स्ववाच्यार्थविषयकज्ञानत्वव्यापकविषयिताकत्वं शब्दे साध्यते । उत तादृशाब्दत्वव्यापकविषयिताकत्वम्, उत शाब्दत्वमामानाधिकरण्यम् । नाद्यः—घटादिप्रत्यक्षसामग्रीकाले शब्दं सन्निकर्षाभावेन शब्दभानासम्भवात् । एवं घटानुमितिसामग्रीकालेऽपि शब्दस्य व्याप्तिपहाद्यभावेनानुमितौ तद्भानासम्भवः । एवमप्रत्यक्षानुमित्यनन्तरं “घटशब्दं साक्षात्करोमि” “घटशब्दमनुमिनोमि” इत्यनुव्यवसायाभावेन प्रत्यक्षानुमित्योस्तद्भाने मानाभावः । न द्वितीयः—घटपदज्ञानजन्योपस्थितेः पदविषयकत्वाभावेन शब्दे तद्भानानिर्वाहात् । किञ्च पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधयार्थस्मारकत्वेन सम्बन्धिनो हस्तिनो हस्तिपकस्मृतौ मानाभाववत्पदस्यायंस्मृतौ भानसम्भवः । ‘घटो न घटशब्दः’ इति सार्वजनीनानुभावेन शब्दार्थयोस्तादात्म्ये मानाभावश्च । अपि च भिन्ने विषयेऽनुमितिसामान्या बलवत्त्वेन तादृशानुमितिसामग्रीकाले घटशब्दबोधो जायतामित्याकारकच्छासत्ये घटशब्दबोधो जायते, तदा शब्दशाब्दबोधो जायतामित्याकारकच्छाया अभावेन शब्दस्य शाब्दबोधे—भानानिर्वाहः । नापि तृतीयः, विष्णुमुच्चारयत्यादितो लक्षणाया शब्दबोधस्य परैरभ्युपगमादित्याहुः ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—सर्वप्रज्ञाने शब्दस्य वाच्यार्थसदृशत्वस्य अस्मन्मते च सिद्धान्तः । प्रत्यक्षे सन्निकर्षाभावाद्भानाभाव इति तु वक्तुमशक्यम्, जातिव्यवस्थोस्तादात्म्यावच्छेदेनापि सह तादात्म्यसत्त्वेनेन्द्रियसम्बन्धतादात्म्यस्य सम्भवात् । नचैवं तदावकस्य सर्वस्य शब्दस्य भानापत्तिरिति वाच्यम् ? परन्तु चक्षुःसंयुक्तसमवायसन्निकर्षेण घटत्वनिर्विकल्पककाले द्रव्यत्वस्यापि निर्विकल्पकतापत्याऽदृष्टविशेषस्य कालविशेषस्य वा नियामकत्वं कल्प्यते, तथाऽस्मन्मतेऽपि सम्भवात् । “वृद्धिरादेच्” इति सूत्रनिर्देशेन “ओमित्येकाक्षरम्रह” इति ध्रौतव्यवहारखलेन च शब्दार्थयोस्तादात्म्यादेवार्थनिरूपितव्याप्त्यवगाहपारामर्शस्यैव शब्दविषयकतया विशेषगतया वा शब्दविषयकत्वस्यानुमितौ सम्भवाच्च । एवं तयोस्तादात्म्यस्य भेदाभेदरूपतयाऽभेदस्योद्भूतत्वविरक्षया घटं साक्षात्करोमीत्येवानुभवः । पदजन्या पदार्थस्मृतिस्तु शब्दप्रकारिकत्वमवति । हस्तिपकत्वेन हस्तिपकस्मृतौ हस्तिनोऽपि विशेषगतया भानसम्भवेन । एवं सति घटो न घटशब्द इत्यनुभव उपपद्यते—इत्यनुभवसिद्धस्तदा “तस्य वाचकः प्रणवः” इति यथा भेदस्योद्भूतत्वविरक्षया व्यवहारस्तथा तदुपपत्तिः

निषेधादिलङ्घनादसाधुतापत्तिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे नामाऽर्थनिर्णयः ॥ ४ ॥

दर्पणः

यताया एवाऽभावात्तदतिक्रमणाप्रसङ्गेः साधुत्वादेव च तत्रादेशादिरपि । अन्यथा भाषाशाब्देऽपि च तत्प्रवृत्तिः स्यादिति भावः ॥ २७ ॥

इति श्रीभूषणसारदर्पणे नामार्थनिरूपणम् ॥ ४ ॥

परीक्षा

कार्त्वा—एवम्भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीकाले घटशाब्दबोधो जायतामिति वा इच्छा, तस्याः शब्दविषयकत्वमपि न शाब्दबोधे शब्दभानप्रतिबन्धक इति दिग् ॥ ४ ॥ २७ ॥

इति नामार्थनिर्णयविवरणम् ।

सुपां सुपां ॥ पदद्वयमपि सुवन्तं, राजपुरुष इत्यादिः ॥ सुपां तिङ्गा पूर्वपदं सुवन्तमुत्तरपदं तिङन्तम् । पठ्यंभूषयत् । अनुः व्यचलत् । “गतिमतोदात्तवता तिङ्गाऽपि समासः” इति वार्त्तिकात् समासः ॥ सुपां नाम्ना ॥ कुम्भकार इत्यादिः । “उपपदमतिङ्” (पा०सू०२।२।१०) इति समासः । स च “गतिकारंकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुवुत्पत्तेः” इति परिभाषया भवति सुवुत्पत्तेः प्राक् । अत्रोत्तरपदे सुवुत्पत्तेः प्रागित्यर्थः । अन्यथा चर्मक्रीतीत्यादी नलोपानापत्तेः ॥

सुपां धातुना ॥ उत्तरपदं धातुमात्रं, नं सुतिङन्तम् । कटप्रुः । आयतस्तुः । “किञ्चिप्रच्छयायतस्तुकटप्रुजुधीणां दीर्यक्ष” इति वार्त्तिकात् ॥ *तिङां तिङा* ॥ पियतखादता पचतभृज्जतेत्यादिः । “आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये” इति मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसू-

दर्पणः

अवयवाऽर्थविस्त्वो यत्र समुदायार्थस्तत्रैव सा, यथा कृष्णसर्पादाविति तदर्थः । अपमेव पक्षः—

समासे क्लृ,भिन्नेव सक्तिः पङ्कजशब्दवत् ।

इति वदतो मूलकृतः सम्मतः । तथा सति पङ्कजशब्दादी पर्ययोंगरूपमन्युपगमेन तद्वृष्टान्तोपन्याससार्थक्यात् । जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षस्य तत्सम्मतत्वे स्वमते तस्य पक्षतया तत्र तदन्युपगमेन तदुपन्यासाऽनुपपत्तेः स्पष्टत्वात् । अधिकमर्थे ष्यत् इति ।

गतिमतोदात्तवतेति । उपलक्षणमिदम्, “सह सुपां” इति योगविभागस्याऽपि । ‘अनुव्यचलत्’ इत्यत्राऽनोर्व्यचलदित्यनेन वेद्वाऽचलदित्यनेन युगपत्समासः । अन्विति सुवन्तैर्न व्यचलदिति समुदायस्य समर्थत्वात् ; सत्यां समाससंज्ञायां शाकलप्रतिषेधा-
प्रणादेशः समासाऽन्तोदात्तत्वं च भवति । तिङ्कत्वस्योक्तत्वात् प्रकृत्यर्थेऽप्यपारस्य संख्यान्वयाऽयोग्यत्वाद्वा न ततः सुवुत्पत्तिः । सम्यपरिपालकौत्सर्गिकैकवचनस्य तु तथा सुवन्तस्याऽभिधानादेवाऽप्रवृत्तिरिति भावः ।

अन्येति । सुवुत्पत्तेः प्राक्समाससंज्ञाऽन्युपगम इत्यर्थः । न लोपेत्यस्य-अ-
पदत्वादीत्यादि । यद्यपि “उपपदम्” (पा०सू० २।२।) इति सूत्रे भाष्येऽनयोयोग्यो-
निवृत्तं “सुसुपां” इत्युक्तं, तथाप्युपपदमिति महासंज्ञाबलादेव पूर्वपदस्य सुवुत्पत्त्यन्तरं
समास इति भावः । प्राक्सुवुत्पत्तेरित्येकदेशप्रयोजनप्रदर्शनमिदं परिभाषायाः प्रयोज-

परीक्षा

विशेषणभावापन्नविशिष्टार्थावगाहोपस्थितिजनकत्वम् । *वार्त्तिकादिति* । *इद-
मुपलक्षणम्, सदैवियोगविभागस्यापि । अनुव्यचलदित्यत्रानोर्व्यचलदित्यनेन वेद्वा-
चलदित्यनेन युगपत् समासः । अत्र समाससंज्ञाप्रयोजनञ्च समासान्तोदात्तत्वं
शाकलप्रतिषेधञ्च । *अन्यथा*—उत्तरपदेइति विशिष्यानुपादय सामान्यतः सुव-

२०१५

शात् ॥ अतिडां सुचन्तेन ॥ पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरं सुचन्तम् । जहि-
स्तम्यः । “जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारञ्चाभिदधाति” इति
मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात् ।

अयं पङ्क्तिधोऽपि समासः, “सह मुपा” (पा०सू० २।१।४।) इत्यत्र
योगविभागेन भाष्ये व्युत्पादितः स्पष्टः शब्दकौस्तुभादौ ॥ २८ ॥

स्वयं भाष्यादिसिद्धं तदुभेदं व्युत्पाद्य प्राचीनवैयाकरणोक्तविभा-
गस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिभिस्तल्लक्षणस्य प्रायिकत्वं च दर्शयति—

दर्पणः

नमपि दर्शितम् । सुवृत्पत्तेः पश्चात् समासे हि स्वार्थद्वयलिङ्गसंख्याकारकाणां क्रमि-
कत्वस्यान्तरङ्ग्यद्विरङ्गभावमूलकस्य “कृतिसते” (पा०सू० ६।३।२४) इति सूत्रभाष्य-
सम्मतत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात् सुवृत्पत्तेः पूर्वं टापि अनदन्तत्वात्, “क्रीतात् करणपूर्वात्”
(पा०सू० ४।१।१०) इति ङीपोऽनुपपत्तेरिति दिक् ।

भाष्ये व्युत्पादित इति । तत्र हि प्रत्येकं समाससंज्ञावारणस्य सहस्राष्टप्रयो-
जनं समुदाये वाच्यपरिसमाप्तिन्यायेन परिहृत्य “पूर्वं तर्हि सिद्धे ; यत् सहस्रहर्णं
करोति तत्सर्वतत् प्रयोजनं योगाङ्गं यथा पित्राग्रेत, सति योगाङ्गे योगविभागः करि-
ष्यते । सह मुप् समस्यते । केन समर्थेनाऽनुव्यचलदनुप्राविशत् । ततः मुपा, मुपा च सह
मुप् समस्यते । अधिकारश्च लक्षणं च, यस्य च समासस्याऽन्यल्लक्षणं नास्ति तस्यैव
लक्षणं भवति” इत्युक्तम् । तत्राऽधिकारप्रयोजनम्—देवदत्तः पत्नीत्यादौ समानाधि-
करणेन समाससंज्ञावारणं योज्यम् ॥ २८ ॥

भेदमिति । पाङ्क्तिधोरुपमित्यर्थः । *प्राचीनेत्यादि* ॥ यद्यपि “अव्ययं वि-
भक्ति” (पा०सू० २।१।९) इति सूत्रे भाष्ये समुदायस्य संस्कार्यत्वेन प्राधान्यात्तस्यैव
संमृद्वाद्ययो विधेयपणानीति समुदायात्संमृद्वादीनां गम्यमानत्वाद्वाऽप्यव्ययीभा-
यापत्तिरित्यभिप्रायेण “इह कस्माच्च भवन्ति मुमुदाः सच्छत्र” इति प्रश्ने, “नैव
दोषः, इह कश्चित् समासः पूर्वपदार्थप्रधान” इत्यादिसमासलक्षणाभ्युपगत्या नाऽत्र पू-
र्वपदार्थप्रधान्यं गम्यत इति समाहितम् । तथापि नैते समासायां निर्दिश्यन्ते
इत्यादिना पश्चान्तरूपन्यासेनोक्तलक्षणेऽप्यनिर्भरमूचनाददोष इति भावः ।

लक्षणस्येति ॥ तत्त्वं साधारणधर्मवत्त्वम् । धर्मं साधारण्यं च तदितराञ्चि-
त्ते सति सञ्चलतद्वृत्तित्वम् । यथा साक्ष्नाऽद्वृत्तत्वं गोलंक्षणम् । तत्र शृङ्गचत्वं
गगनहृष्णरूपादीनां लक्षणत्ववारणाय सत्यन्तवृत्तित्वमाकल्पानां निषेधः । तदुक्तम्—

परीक्षा

त्यप्तेः प्राक् समाससंज्ञास्वीकारे । *भाष्ये व्युत्पादित इति* । तत्र हि “सहस्रहणस्य
समुदायस्य संज्ञा यथा ह्याप्रात्रयवानामित्येतत्” । समुदाये वाच्यपरिसमाप्त्यप्रसिद्धे,
किन्तु सहस्रहर्णं योगविभागेन समर्थेन सह समस्यते, तेन पृथ्व्युपपत्तिवादि सिद्धय-
ति । ततः मुपंति, अत्र प्रथमान्तं मुवृषहणमनुरत्यं सुवन्तमहितं सुवन्तं मनाम-
संज्ञकमित्याधित्य पन्थान्यल्लक्षणं नास्ति, तत्र मनामसंज्ञायाधकमेतत्” इत्यादि-
कथितम् ॥ २८ ॥

समासस्तु चतुर्द्धेति प्रायोवादस्तथापरः ।

योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्याविषयः स च ॥ २९ ॥

भूतपूर्व्यात्, सोऽपि रेखागवयादिवदास्थितः ।

चतुर्धा अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदात् । अयं प्रायो-
वादः । भूतपूर्वः । द्वन्द्वः । काराम् । आयतस्तुः । वागर्थाविव ।
इत्याद्यसङ्ग्रहात् ।

तथा पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तपु-
रुपः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः
इत्यादि लक्षणमपि प्रायिकम् । उन्मत्तगङ्गम् । सुप्रप्रति । अर्द्धपि-

द्वर्षणः

“लक्षणे तान्येव पदानि देयानि धैरव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवदोषा वाप्यन्त” इति ।
उत्र—लक्षणे—लक्षणाऽस्तत्त्वमव्याप्तिः । अलक्षणे—तत्त्वमतिव्याप्तिः । लक्ष्यमा-
त्राऽव्ययीभावसम्भवः । उदाहरणानि वक्ष्यन्ते । असाधारणधर्मवत्तान्नात्तद्वर्मा-
श्रय इतरभेदाऽनुमितिव्यवहासश्च फलम् । यस्य तु धर्मस्य केवलाऽन्वयित्वं तद्वर्माश-
नस्य तु व्यवहारमात्रं तत् । तदुक्तम्—

व्यावृत्तिर्धर्मवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनम् । इति ॥

प्रायोवाद इति ॥ प्रायशस्तेषामुपलभ्यमानत्वेऽपि अन्येषामपि केषां चिदुप-
लब्धिपरित्यक्तत्वेव विज्ञेयमिति—*भूतपूर्व इत्यादि* । पूर्वा वक्ष्यमाणपत्किञ्चिल्ल-
क्षणाक्रान्तत्वेऽपि तत्तदधिकारीयसूत्राऽनुचितत्वादसंग्रहो बोध्यः, समासाऽधिकारीय-
सूत्रानुष्ठितत्वादिभागे तदसंग्रह इष्टापत्तेरयोगात् ॥

पूर्वपदाऽर्थेत्यादि ॥ प्राधान्यं च समासघटकपदार्थप्रकारतानिरूपितमुख्यवि-
शेष्यत्वम् । तथाच—पूर्वपदार्थविशेष्यत्वाधिकारकत्वमव्ययीभावत्वमित्यर्थः । पव-
मगोऽपि । उपकुम्भमित्यत्र कुम्भनिरूपितसामीप्यस्य विशेष्यतया बोधाद् राजपुरप
इत्यादौ राजसम्बन्धिपुरुषोत्तरपदार्थस्य पीताम्बर इत्यत्र पीताऽभिन्नाम्बरसम्ब-

परीक्षा

तद्वैदम्—समासभेदम् । *तथापरः*—अपरोऽपि वादस्तथा प्रायोवादः । अपर-
वादमेवाह—*योऽयमित्यादिना* । *भूतपूर्व इति* । अत्र हि—“सुप्पुषा” इत्यनेन
समाससंज्ञा भवति । अयं च समासोऽव्ययीभावादिसंज्ञाविनिर्मुक्त इति सुप्रसिद्धमेव ।
पूर्वपदार्थनिष्ठा या समासघटकपदान्तरार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपिता मुख्यविशेष्यता
तन्निरूपितविशेष्यताशालिवोधजनकः । यथोपकुम्भमित्यादिः । एकमप्रेऽपि । *उभ-
यपदार्थप्रधान इति* । धवस्तदिराविति यथा, साहित्यविशिष्टो धवस्तदिराविति
बोधान् । *अन्यपदार्थप्रधान इति* । चित्रगुरित्यादि यथा । अत्र हि बहुव्रीहियत्वं
पदे प्रथमान्ते ततोऽन्यत्पदं पठ्यन्तं तदर्थं समासाद्गीकारात् । *उन्मत्तगङ्गमिति* ।
उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन्देवे इत्यर्थेऽव्ययीभावसमासेऽन्यपदार्थप्राधान्यसत्त्वाद् बहुव्रीहि-
लक्षणातिव्याप्तिः । *सुप्रप्रतीति* । सुप्रस्य लेश इत्यर्थः । *अर्द्धपिप्पलीति* ।

द्रष्टव्यम् । असम्भवद्वैपामित्याह-भौतपूर्व्यादित्यादि ॥ रेखा-
गवयादिनिष्ठलाङ्गुलादेवास्तवपथ्वलक्षणत्ववदेतेपामपि न समासल-
क्षणत्वम् । बोधकता तु तद्वदेव स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

ननु पूर्वपदार्थप्राधान्यादि समासे भुवचम् । तथाहि “समर्थः पद-
विधिः” इति सूत्रे भाष्यकारैरनेकधोक्तेष्वपि पक्षेषु जहत्स्वार्थाऽ-
जहत्स्वार्थपक्षयोरेवैकार्याभावव्यपेक्षारूपयोः पर्यवसानं लभ्यते ।

दर्पणः

बलम्ब मूलमवतारयति—*असम्भवश्चैपामिति* ॥ अस्य जहत्स्वार्थवृत्तिपक्ष
इत्यादिः ॥ पूर्वा-लक्षणानाम् । असम्भवो-लक्ष्यमात्राऽवर्जनमित्यर्थः । तस्यै पूर्वा-
त्तरपदयोस्तस्येन कुत्राऽपि वृत्तेरभावेन तदर्थघटितानां तेषामुपकुम्भादावसम्भवा-
दिति भावः ।

मूले ॥ *भौतेति* ॥ शाब्दनिस्त्यतावादिमते यथाश्रुतभौतपूर्व्यस्याऽप्यव्ययीभा-
वादावसम्भवादाह—*सोऽपीति* ॥ व्यवहारोऽपीत्यर्थः ॥ *रेखेति* ॥ अन्यस्य कथमन्य-
धर्मबोधकत्वमत आशयं प्रकाशयति सारे—*रेखागवयेत्यादि* ॥ *तद्वदेति* ॥ रेखा-
गवयादिवदेत्यर्थः । यथा गवयादावविद्यमानमपि रेखागवयादिनिष्ठरेखावृत्तिपुच्छं
गवयादिपुच्छे सादृश्यमूलकाऽभेदाऽभवसायाद् गवयादिवोधकम्, तथा समासेऽवि-
द्यमानमपि विग्रहवाक्यनिष्ठपूर्वपदाऽर्थादिप्राधान्यं सादृश्यद् अव्ययीभावादिवोधक-
मित्यर्थः ॥ २९ ॥

अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे पूर्वपदाऽर्थप्राधान्यव्यवहारो न पुनः दुरूपपाद इत्याशयेन
मूलमवतारयति—*नन्विति* ॥ *अनेकधोक्तेष्विति* ॥ “अथ तेषां भुवता किं जह-
त्स्वार्थां वृत्तिराहोस्विदजहत्स्वार्थां” इत्यादिनेत्यादिः । *एकार्थीभावव्यपेक्षेति* ॥
एकार्थीभावस्तूक्तः । श्रुतेषां तु समस्तपदानां परस्परसाकाङ्क्षत्वम् । *पर्यवसानं

परीक्षा

पूर्वकायाश्चोत्तरपदस्येति तत्राप्युक्ता व्यवस्था न सम्भवतीति बोध्यम् । मूले—
भौतपूर्व्यादिति । सोऽपि पूर्वपदार्थप्राधान्यादिव्यवहारो भौतपूर्व्यादाश्रितो रेखा-
गवयादिवदित्यन्वयः । शब्दानां नित्यत्वेन समाससंज्ञाप्रवृत्तिकालापेक्षया पः पूर्व-
कालस्तस्मिन् समासवत्पूर्वात्तरपदसजातीयं यत्पदं तस्य योऽर्थो ज्ञातस्तस्येदानी-
म्प्राधान्यमिति कल्पनेन समुदायस्याल्लङ्घ्यस्य बोधकत्वादिति भावः । नन्वन्यस्या-
न्यलक्षणत्वं कथमत आह—*रेखागवयादिवदिति* । लोमवलाङ्गुलत्वं प्रसोर्लक्षणं
तत्त्वम्—वास्तवम्—गवये वर्तते, रेखाग्रूपगवये तु तत्रास्ति यद्यपि, तथापि रेखाविद्येपेण
साजात्यारोपाद्यया गवयादिप्रतीतिस्तथा पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादि व्यवहारः । वस्तु-
तस्तु तथा नास्तीति भावः । पूर्वपदार्थप्राधान्यं वस्तुगत्या वाक्येऽस्ति, तत्समासे
आरोपेणाश्रीयत इत्यविद्यमानस्यापि लक्षणत्वम् ॥ २९ ॥

ननु जहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षे पूर्वपदार्थप्राधान्यादिकं वास्तविकं समासे-
ऽपि सम्भवतीत्याशयेन शब्दते—*नन्विति* । *अनेकधोक्तेष्विति* । जहत्स्वार्थां वृत्ति-
राहोस्विदजहत्स्वार्थेत्यादि । *जहत्स्वार्थेति* । जहत्स्वं यस्य स जहत्स्वः, जह-

विशिष्टपुरुषभानसम्भवे न राजपुरुषपदयोरपि पुनस्तद्व्योधकत्वं कल्प्यम् । वृषभयावकादिपदेषु वृषादिपदानामिव ।

दर्पणः

ताथंस्य तत्रापहणादित्याशयात् । एरुस्यैव पदस्य वृत्तितत्प्राकालगोरथंवत्वानर्थवत्त्वं च प्रयोगानुरोध एव शरणम् । योगरुद्रिस्थले तु योगान्तभावेन शक्त्यभ्युपगमात् तदुच्छेदोऽपि ।

नवाश्रय पदं राजादिपदैः सर्वथा स्वायंत्यागं तद्भानं न स्यात्तस्माच्चैकपदायां परपदायं विशेषणमिति व्यवहार इति वाच्यम् । विशिष्टेनैव राजादिविशिष्टपुरुषाणुपस्थापनेनाऽच्छेदोपाभावात् । अथवाऽन्वयाद् विशेषणं भवतीति भाष्येन द्वितीयस्यापि समाधानात् । निष्कर्षाणां स्वपि सुमन स्वामोदान्वयमात्रेण यथा चम्पकपुरव्यवहारस्तथा सहस्रायांऽयममात्रेण राजादिपदार्थः पुरुषं विशेषणमिति व्यवहार इति तदर्थं इति जहत्स्वार्थं वृत्तिपक्षोपपत्तिः । परन्तु हि दृश्यते लोके 'पुरयोऽर्थं परकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वं कर्म जहाति, तद्यथा तस्मात् राजकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वं कर्म जहाति । एवमुक्तम्—यद्वाजा पुरपाऽर्थं वर्त्तमानः स्वमर्थं जहादुपगुप्राःपत्यायं वर्त्तमानः स्वमर्थं जहादिति भाष्यादेतत्कल्पेऽपि पूर्वपदाऽर्थं एव जहत्स्वार्थं लभ्यते इति ॥

परीक्षा

शिष्टपुरेति* । राजसम्बन्धविशिष्टपुरेत्यर्थः । *न राजपुरुषपदयोरपीति* । वृत्तिघटक्रयोरित्यादिः । तत्र दृष्टान्तमाह—*वृषभंत्यादि* । वृषंत्यानुपूर्वोपमपि वृषत्वावच्छिन्नशक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यन्तरघटक्रयत्वाभाववती या संवेतिवृषभरदान्तर्गतवृषदानुपूर्वो न शक्ततावच्छेदिका । अन्यथोपाधवपदादपि माधवस्य प्रतीत्यापत्तिः, धर्मवन्मित्यादिमनुदायघटक्रयैकवर्गस्यापि बोधत्वापत्तौ प्रत्येकवर्गस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्तौ जस्त्वाद्यापत्तिः । वाक्ये—राज्ञः पुरुष इत्यादी तु प्रत्येकमपदानुपूर्व्यापि शक्ततावच्छेदिका पुरां राज्ञ इत्यादिभ्योऽपि तादृशांप्रतीतेः । नचैतत्स्वल्पं—“महाबाहुः” “सुपन्था” इत्यादावात्वाद्यनापत्तिवृत्तिघटकानामनर्थकत्वादिति वाच्यम् ? वृत्तिप्राग्भाविनमर्थवत्त्वमारोप्य तत्तत्कार्यप्रवृत्तेः । नचारोपितायं वत्त्वं समासान्तमंतोऽपि चेद्वाप्यद्वयनघातिरूपमनुदायघटक्रयत्वात्पदादिपदानामपि सप्तम्यर्थं वृत्तित्वात्प्रगृह्यत्वमर्थप्रहणे “इदृत्तौ च सप्तम्यर्थं” इति सूत्रे श्लोऽपि दुषारमित्यर्थप्रहणप्रत्युदाहरणप्रदर्शनपरभाष्यविरोध इति वाच्यम् ? तत्र सूत्रेऽर्थप्रहणमामप्योदनारोपितस्यैव सप्तम्यर्थं वृत्तित्वस्याधयनात् पदजादियोगस्यै तु प्रत्येकं पदायानुपूर्व्यां अपि शक्ततावच्छेदकत्वमर्थप्रतीतिदर्शनादाधीयते । नचात्रपदं राजपुरुषादिमनुदायघटक्रयराजादिपदस्यानर्थकत्वं राज्ञो विशेषणतया तद्व्यवहारेण भानत्र स्यादिति वाच्यम् ? तत्र राजपुरेत्यानुपूर्व्याः, शक्ततावच्छेदकत्वेन तद्वर्मावच्छिन्नप्राज्ञमन्वन्ध्यानुपस्थ इत्याकारस्य शाःद्वयोपस्य स्वीकारेण राजत्वावच्छिन्ने विशेषणव्यवहाराधम्यकादिशामिनतिलादिजन्मवैलादावामोदान्वयदर्शनेन चम्पकपुर इत्यादि व्यवहारकम् । प्रथमस्मिन् पदं विशेषः । “यथा तस्मात् राजादिकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वमर्थं जहात्परं राजादिपदमपि स्वमर्थं जहात् । एवं हि दृश्यते लोके पुरयोऽर्थमपरकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वमर्थं जहातीति” इति भाष्येन पूर्वपदमेव स्वमर्थं जहातीति ।

अन्यथा राजपदेन विग्रहवाक्य इव, राजः स्वातन्त्र्येणोपस्थिति-
सत्त्वाद्, ऋद्धस्य राजः पुरुष इत्यत्रेव ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यास्या-
प्यापत्तेरिति ।

अजइदिति । न जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा अजह-
त्स्वार्था ।

अयमभिप्रायः—राजपुरुषादिसमासादौ नातिरिक्ता शक्तिः । कल्प-
काभावात् । ऋद्धराजपदादेवार्थोपस्थितिसम्भवे तत्कल्पनस्य गौर-
वपराहतत्वाच्च । ऋद्धशक्तित्यागोऽप्यप्रामाणिकः कल्प्येत । तथा-
चाकाङ्क्षादिवशात् फलतशक्त्यैव विशिष्टार्थबोधः । अयमेव व्यपेक्षा-
पक्षो मतान्तरत्वेन भाष्यकारैरुक्तः ।

द्वयं:

अन्यथेति । वृत्तौ व्यपेक्षारूपसामर्थ्याभ्युपगमे इत्यर्थः । इत्यस्याश्रीत्यपिना
राजपुरुषो भार्यायाश्चेत्येकत्र द्वयमिति विषयतात्तालिबोधजनकस्य समुच्चयः । *आ-
पत्तेरिति* । अस्मन्मते तु पदार्थकदेशत्वाद्भेदेऽपि शक्त्यभ्युपगमेन राजकीयभिन्नत्वेना-
ऽवगतं विशेषणाऽन्तराऽयोगाच्च न सेति भावः । अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षस्य भाष्याऽनु-
सारेणाऽन्यर्थवोपपादनाद् व्यपेक्षासामर्थ्यमेक इत्येकोयमताभिधानमुक्तत्वाद्—*अय-
मभिप्राय इति* । *नातिरिक्तेति* । ऋद्धप्रत्येकवृत्त्यतिरिक्तेत्यर्थः । कल्पकस्याऽ-
न्यथाऽनुपपत्तिरूपप्रमाणस्यानावादित्यर्थः ।

ननु विशिष्टाऽर्थाऽनुपपत्तेरेव तत्कल्पिका भविष्यतीत्यत आह—*ऋद्ध इति* ।
तत्कल्पनस्य । विशिष्टशक्तिकल्पनस्येत्यर्थः । ननु स्यादेवं यदेतत्पक्षे प्रत्येकपदश-
क्तिकल्पना, सैव नैति च गौरवाऽवसरोऽत आह—*ऋद्धस्यर्थाति* । वृत्तिप्राकारे
कल्पना वा प्रत्येकपदशक्तिस्तत्परित्याग इत्यर्थः । कालभेदेनाऽऽप्येकस्यैव शब्दस्याऽ-
र्थवत्त्वाऽनर्थकत्वयोर्विद्वत्त्वात् । नलोपादिव्यवस्थाऽनुपपत्त्या च वृत्तिपदार्थां तत्स्वी-
कारस्यैवोचितत्वादिति भावः ।

ननु प्रत्येकशक्त्या तत्तत्पदार्थोपस्थितावपि विशिष्टे शक्त्यनङ्गकारेण तदनुप-
स्थित्या कथं तस्य शाब्दविषयतेत्यत आह—*तथा चेति* । *आकाङ्क्षेति* । अदिपदा-
द्योग्यताऽऽदिपरिग्रहः । राजपदान्यवहितपुरुषपदत्वादिस्वाकाङ्क्षादिकारणसमवधा-
नादित्यर्थः । तथाच प्रत्येकपदार्थोपस्थितिसदृशताऽऽकाङ्क्षादिभिरेव विशिष्टबोध-
सम्भवेन तत्पूर्वं विशिष्टोपस्थित्यपेक्षा यस्यै सा कल्प्येति भावः । *अयमेवेति* ।

परिक्षा

अन्यथा—पूर्वपदस्याऽपि वाक्यबोधस्वीकारे । *ऋद्धस्य राजः पुरुष इत्य-
त्रेवेति* । तत्र राजो यथा ॥ पदार्थकदेशत्वन्तथा समासेऽपि स्यादिति ।

अजहत्स्वार्थां वृत्तिरिति पक्षस्योपपत्तिमाह—*अयमभिप्राय इत्यादिना* *ऋ-
द्धशक्तिरिति* । वाक्ये क्लृप्ता शक्तियेषां राजादिपदानां तेभ्य एवेत्यर्थः । *अयमेव*—
जहत्स्वार्थां वृत्तिरिति पक्ष एव ।

नचात्र मते समासे ऋद्धस्येति विशेषणान्वयापत्तिः । “सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न” इति वार्त्तिकत्वात् । तथाचैतन्मतवादिनां पूर्वोत्तरपदार्थसत्त्वाद् पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादिव्यवस्था सूत्रपादेति भावः ।

प्रसङ्गाद् वृत्तिभेदमपि निरूपयति—*ते पुनरिति* ॥ द्वे अपि वृत्तौ त्रिविधे वाच्यत्रैविध्यात् । वाच्यमेवाह—*भेद इत्यादि* ॥ भेदः—अन्योन्याभावः । तथाच—राजपुरुष इत्यादाद्यराजकीयभिन्न इति बोधः । मस्यावाच्यत्वे च राजपुरुषः सुन्दर इतिवद्, राजपुरुषो देववृत्तस्य चेत्यपि स्यात् । वाच्यत्वे तद्विरोधान्नैवं प्रयोग इति भावः । राजसम्यन्धवानित्येव शब्दं भानम्, भेदस्तत्तरकालमुपतिष्ठत

दर्पणः

अयमभिप्राय इत्यादिनोक्त एतेत्यर्थः । भाष्यकारैरित्यस्य परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेक इत्यादिनेति शेषः । उक्तापत्तिमुदरति—*नचात्रेति* । *अन्यवापत्तिरिति* । यथाश्रुताभिप्रायेण सम्यन्धिक्षणायामापत्तेरभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

प्रसङ्गादिति । स्मृतिकालाञ्चच्छिन्नोपेक्षानर्हताञ्चछेदकथनं वत्त्वादित्यर्थः । *वृत्तिभेदमिति* । वृत्तेः समासादिवृत्तेर्भेदं भेदसंसर्गादिरूपार्थकृतमित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—“सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा । अपर आह—“भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यम्” इति । यदि वृत्तौ भेदसंसर्गो न स्याताम्, तदा सामर्थ्यमेव न स्यात्तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यतस्तदर्थकत्वं तस्येति तद्भाष्यः । *भेद इति* । संसर्गाविनाभावित्वादानुमानमानतादात्म्यमन्यन्धाञ्चच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । तदेवाह—*अन्योन्या-

परीक्षा

आपत्तिरिति । पदार्थकदेसत्त्वाभावादिति शेषः । *वृत्तस्य*—पदान्तरार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापत्रार्थस्य । *एतन्मतवादिनाम्* । अत्रस्वायां वृत्तिरिति पक्षवादिनाम् । विशेष्यविधयाभानात्समानार्थं वृत्तयमतेऽपि विशेषणान्वयो भवति । पूर्वमतेऽनुपपादितरीत्या स्वपदार्थत्यागाभावात्, अयमपि पक्षो “व्यपेक्षासामर्थ्यमेक” इत्यादिना भाष्ये दर्शितः ।

प्रसङ्गात् । वृत्तिनिष्पन्नप्रसङ्गात् । *वृत्तौ इति* । समासादिवृत्तौ इत्यर्थः । *भेद इत्यादीति* । एषां वाच्यत्वे मानन्तु “सामर्थ्यं चाम भेदः, संसर्गो वा अपर आह—भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यम्” इति भाष्यमेव । *अन्योन्याभावः* । तादात्म्यमन्यन्धाञ्चच्छिन्नप्रतियोगितास्यभावात् । यदि वृत्तिजन्यबोधे भेदसंसर्गयोर्भानं न स्यात्तदा सामर्थ्यमेव न स्यात्, सामर्थ्यस्य तदात्मकत्वादिति भावः । यत्किञ्चित्प्रतियोगिकभेदस्य केवलान्वयित्वात्तज्ज्ञानमन्यावच्छेदमत आह—*तथाचेति* । भेदस्य वाच्यत्वे युक्तिमप्याह—*अस्यावाच्यत्व इत्यादिना* । भेदस्य भाने प्रतियोगितावच्छेदकथनं परतया संसर्गभानमावदयकमिति तस्यैव वाच्यत्वमाह—*राजसम्यन्धवानिति* । व्यपेक्षापक्षे वाच्यप्रविध्याद् वृत्तिं प्रविध्यम् । वस्तुतस्तु—वक्ष्यमाणरीत्या व्यपेक्षापक्षस्य त्यागादेव शब्दबोधो न, किन्तु राजपुरुषादिपदात्राजपदमधिधानरनात्राजसम्यन्ध-

इत्याशयेनाह—#संसर्ग इति# ॥ विनिगमनाविरहम्, ^{मन्त्रिणां} मस्वामिकेऽपि राजपुरुष इत्यादिप्रयोगापत्तिश्च मनसि कृत्योभयं वाच्यमित्याह—
#उभयं वेति# । तथाचाऽराजकीयभिन्नो राजसम्बन्धवाञ्छायमिति बोधः ॥ ३१ ॥

^{नानाकारकाग्निघात} व्यपेक्षावाद्स्यैव युक्तिभाष्यविरुद्धत्वात् तन्मूलकः पूर्वपदाऽर्थप्रधान इत्याद्युत्सर्गोऽप्ययुक्तः । किन्तु रेखागवयन्यायेनोत्सर्गोऽपि परम्परयैव बोधक इत्याशयेन समाधत्ते—

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ॥ ३२ ॥
घहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने
स्यान्महद् गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः ॥ ३३ ॥

दर्पणः

न्याभाव इति* ॥ *संसर्ग इति* । भेदाऽविनाभावित्वाद्नुमीयमानभेदो—भेदमूलकः संसर्ग इत्यर्थः ।

वरुतस्तु “भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यम्” इति भाष्यस्य राजादिपदसमभिव्याहृतपुरुषादिपदेन राजादिविशिष्टपुरुषादिरूपविशिष्टार्थस्यैव बोध इत्यभिप्रायः । न तु भेदे पृथक्शक्त्योषकं तत् । तादृशबोधाननुभवात् । रामकृष्णावित्वादिद्वन्द्वे भेदस्य वाच्यतया दुरूपपादत्वाच्चेति ॥ ३१ ॥

व्यपेक्षावादस्येति । अव्यवहितोक्तविधया धर्णितस्येति शेषः । उक्ताऽजहस्वार्थपक्षस्य तु निर्दुष्टत्वमेवेति भावः । *एवं युक्तीति* । उक्तवक्ष्यमाणेत्यर्थः । *भाष्येति* । “नानाकारकाग्निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः” इत्यादिभाष्यवृत्तित्-

परीक्षा

विशिष्टपुरुषादिविषयक एव बोधः । भेदस्य भानन्तु सर्वत्र न सम्भवति, घवत्खदिरावित्यादानुभवपदार्थयोः समत्वादिति बोध्यम् । नवान्योन्याभावभानानुपगमे राजपुरुष इति समुदायजन्यदान्द्वयोपस्थाराजकीयत्वप्रकारकज्ञानं प्रतिबन्धकत्वञ्च स्यादिति वाच्यम् । अराजकीयत्वस्य राजसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदरूपतया अराजकीयत्ववद्वाजसम्बन्धरूपत्वेन तत्प्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वसम्भवात् । राजपुरुषो देवदत्तस्य चेतिप्रयोगस्य वारणन्तु तेन सम्बन्धेनैकविशेषणविशिष्टे विशेष्ये तत्सजातीयसम्बन्धेन विशेषणान्तरान्वयबोधो नेत्याश्रयणाद्बोध्यः ॥ ३१ ॥

परम्परया वृत्तिवाच्यार्थबोधप्रकविषयवाक्ये यो राज इत्यादेरर्थो दृष्टस्तस्य सत्वदर्शनमात्रेण बोधक इत्येवम्परम्परा भिन्नेति । राजपुरुष इत्यादिसमुदायस्य राजसम्बन्धवत्पुरुषादौ शक्तिः, अवयवशक्तितो भिन्ना । पङ्कजादिशब्दस्य पद्मत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः परनयेऽप्यस्तीति तस्या दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः—*पङ्कजशब्दवदिति* । *वृत्तिधर्माणामिति* । वक्ष्यमाणानामिति शेषः । *वचनैः*—सविशेषणानामित्यादिवचनैः ।

समास इति वृत्तिमात्रोपलक्षणम् । “समर्थः पदविधिः” (पा०सू० २।१।१) इत्यत्र पदमुद्दिश्य यो विधीयते समासादिः स समर्थः । विग्रहवाक्यार्थाभिधाने शक्तः सन् साधुरिति सूत्रार्थस्य भाष्याज्ञाभात् । पदोद्देश्यकविधित्वञ्च कृत्तद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधा-

दर्पणः

त्वादित्यर्थः । *वृत्तिमात्रेति* । मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । अहङ्कस्वार्थलक्षणया वृत्ति-
पञ्चकोपस्थापकमित्यर्थः । *वाक्याभिधान इति* । तदर्थ्याभिधान इत्यर्थः ।
भाष्यादित्यस्य । समर्थानां पदवचनमित्यादिः ।

मूले, *पङ्कजशब्दवदिति* ॥ ससम्बन्धादिति । उपमेये सप्तमीदर्शनात् । पङ्क-
जशब्दे यथाश्वपवशक्त्यतिरिक्तशक्तिस्तद्वत्समासेऽपीत्यर्थः । न च पङ्कजपदे रुदित्वा-
कारे मानाभावः । समुदायात् पङ्कजविशिष्टप्रतीतेरेव मानत्वान् । पञ्चाग्रियतोपस्थिते
रुदित्वाकसाध्यत्वात् पङ्कजपदाद् योगेन कुमुदस्यापि बोधप्रसङ्गाच्च । रुदित्वाकार-
प्युत्पत्तिपदेन वृक्षादेरिव योगेन पङ्कजपदेन कुमुदमपि बोध्यत इति तु न; यत्र योगरु-
भ्यामेकार्थबोधस्तत्र केवलयोगिकार्थबोधे रतः प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् ।

अथवा कस्या नियमतः स्मृतपत्रमेव कर्तव्यचित्तकृत्प्रत्ययेन पङ्कजनिकर्तृत्वा
बोध्यते; “बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितव्यक्तिविशेषपरत्वम्” इति नियमाद्
व्यक्तिवचनानां यत्किञ्चिद्व्यक्तितात्पर्यकाणां सन्निहितो यो व्यक्तिविशेषस्तत्परत्व-
मिति तदर्थः । “यदेन जलमाहृत्” इत्यत्र सन्निहितसच्छिद्रव्यक्तिबोधवाराण्य-
तत्र बाधकं विनेति ।

तथाच पदमे तात्पर्यसत्त्वेन तदेव योगेनाऽपि प्रतीयते, न कुमुदम् । प्रथमकल्पस्य
रुदित्वात्स्य भाष्यानावानवगाहित्वात्तदज्ञानाऽविषयकत्वाच्च प्रतिबन्धकत्वाच्च सम्बन्ध-
वाच्च क्षोदक्षमः । सिद्धेननायत्या मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वान्युपगमेऽप्यन्यत्र
सत् कल्पने मानाभावात् । इत्यत्र पदमानुभवसामर्थ्यसत्त्वात् तस्यैव बोधो, न कुमु-
दस्य सत्यां हि मामान्यां फलाऽनुत्पादे प्रतिबन्धकत्वापेक्षमादिति तार्किकः ।
सद्दृष्टान्तेन वृत्तिसामान्ये समुदाये शक्तिरावश्यकोति कथने पूर्वोक्तार्थं एव पर्यव-
स्यतीति ।

नन्वहङ्कस्वार्थवृत्तिकल्पे विशिष्टास्तः सम्बन्धादे विरामस्योक्त्याशास्त्रेऽपि
सम्बन्धादे एव तैः स्वीकारात् को वृत्तिवाक्ययोर्वैषाकरणनये विशेष इति चेद्वाहुः ।
तत्र हि कल्पनात् पदाधोपस्थितिकाळे नियमतः सम्बन्धाऽस्त उद्बोधकाममवधान-
कल्पनेन शुभुगुणस्थितयोः पदाधयोः समर्थबोधः । वृत्तौ तु पदाधोपस्थितिमन्त्रक-
मेव नियमतः समर्थोऽस्त उद्बोधकममवधानकल्पनाद् विशिष्टाधोपस्थितिवि वेत्त-
ण्योपरतेः । अत एव प्राज्ञोद्भासौ विशेष्यविशेषणभाववैपर्यत्ये तु न बोधः । तत्रात्र-
पुन्यमानन्दितोपाध्यायः सम्बन्धश्रोमर्थ समुदायनाच्छिद्राध्ययनन्यतन्वत्त्वात् । कृत-

परीक्षा

वृत्तिमात्रेति । अत्र मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । तथाच सनासरदस्याहङ्कस्वार्थल-
क्षणाया ‘वाक्येभ्यो दधि रत्ननाम्’ इत्यत्रेव वृत्तिपञ्चबोधकत्वमिति बोध्यम् । पङ्कजवि-
शब्दार्थमाह—*पदमुद्दिश्येति* । पदस्य विधितिविधेरे वा पदो सोरोपरार्थविधि-

तुरूपासु पञ्चस्यपि वृत्तिष्वस्त्येव । विशिष्टशक्त्यस्योक्तृणां व्यपे-
क्षावादिनां मते दूषणं शक्तिसाधकमेवेत्याशयेनाह—पङ्कजशब्द-
दिति* ॥ पङ्कजनिकर्चुरपि योगादेवोपस्थितौ तत्राऽपि समुदाय-
शक्तिर्न सिद्ध्येत ।

न च पञ्चत्वरूपेणोपस्थितये सा कल्प्यत इति वाच्यम् । चित्र-
गवादिपदेऽपि स्यामित्येनोपस्थितये तत्कल्पनावश्यकत्वात् । लक्षणयैव

दूषणः

शक्त्यैव राजादिपद्माद्राजादेरुपस्थितिसम्भवेन तत्र समुदायशक्तिकल्पने गौरवाच्च ।
नामाऽर्थयोरभेदान्वय इत्यादिव्युत्पन्नयश्च शृयशुपस्थितनामार्थविपदा इति ॥

जहत्स्वार्थं वृत्तिपक्षे पङ्कजशब्दस्य पूर्वोक्तरीत्या दृष्टान्तत्वासम्भवेनाऽन्यथा मूल-
मवतारयति—विशिष्टशक्त्यस्वीकृतृणामिति* ॥ *साधकमिति* । विशिष्टशक्ति-
साधकमेवेत्यर्थः । व्यपेक्षावादिनये 'राजपुरुष' इत्यादी प्रत्येकपदवृत्त्या पदार्थो-
पस्थितावाकाङ्क्षादिवशात् विशिष्टार्थबोधनत् पङ्कजपदादपि तर्षथ विशिष्टार्थो-
पस्थित्या क्लृप्तयेदापत्तिः न च सा तत्रेष्ट्याह—पङ्कजनिकर्चुरपीति* ॥ तेन रूपेण
पदमस्यापीत्यर्थः ॥ *योगादेवेति* ॥ अवयवशक्तितरेवेत्यर्थः ॥ *तत्राऽपि*—पङ्कजादि-
पदेऽपि । तत्र तस्वीकारे तु किमपराङ्गं समासे विशिष्टशक्त्येति भावः ।

सा—समुदायशक्तिः । *तत्कल्पनस्य*—रुदिकल्पनस्य चेत्यर्थः ।

परीक्षा

यद्विधिसहचरितांऽपि विधिः, पदविधिसादेन गृह्यते । *शक्तिसाधकमिति* । अस्माकं
मत इत्यादिः । पङ्कजशब्दवदित्यत्र सप्तम्यन्तादितिः । *तत्राऽपि*—पङ्कजादिशब्देऽपि ।
*तत्—समुदाययोपकम् । पदार्थोपस्थितिः शक्तिसाध्या । यदि समुदायस्य पञ्चत्वाव-
च्छिन्ने शक्तिर्न स्यात्तदा ततो रुद्र्या पञ्चत्वावच्छिन्नोपस्थितिर्न स्यात् । *स्वामि-
त्वेन*—चित्राभिन्नगोस्वामित्वेन । *तत्कल्पनेति* । तस्याः समुदायपदाकेः कल्पने-
त्यर्थः । परसम्मत्सम्भवनं दूषयति—लक्षणयैवेति* । सा—लक्षणा । चित्रगुरित्यत्र
यथा गोशब्दस्य चित्रगोस्वामिनि लक्षणा ; चित्रपदं तात्पर्यसाहकमितिः तथात्र प्रत्य-
यस्य पदमत्वावच्छिन्ने लक्षणा । एतावताऽपि योगमात्रेण कुमुदबोधनं भविष्यतीति
भावः । नच पङ्कजतिसमुदायस्य शक्तिस्वीकारेऽन्यवयवशक्त्या कुमुदबोधं किम्बा-
धकमितिवाच्यम् ? केवलयोगिकार्थबोधं समुदायशक्तिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वस्य
कल्पनात् ।

यद्वा रुद्रार्थयोगार्थयोरुपस्थितयोरैकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमितरीत्या रुद्रार्थताव-
च्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरुपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नयोगार्थप्रकारताकताम्बुदि-
म्प्रति ता दृष्टतामप्रत्या नियामकत्वं कल्प्यते । तावृत्तं केवलयोगिकार्थबोधो न । 'रुदि-
योगापहारिणो' इति प्रवादस्तु शुद्धरुद्रस्यैव न तु योगरुद्रस्यैव । यथा—मण्डपप्रवी-
णादिपदापररुद्रार्थस्योपस्थितिः, तत्र न रुद्रार्थे योगार्थान्वयः । तत्रास्ति स्वेयोगाप-
हारकत्वव्यवहारः । स प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावनिबन्धनो न किन्तु प्रतिरूपस्थितस-
मुदायार्थेऽन्यवयवार्थस्याभेदापादनक्षम एव । किञ्च मणिमन्त्रादिन्यायेनैव प्रतिबन्धकता

तथोपस्थितिरिति चेत्, पङ्कजपदेऽपि सा सुवचा । एवं रथकारपदेऽपि ।
 तथाच “वर्षासु रथकारोऽग्निमादधोत” इत्यत्रापि विना लक्षणां
 फलसयोगेन ब्राह्मणादिविषयतयैवोपपत्तौ तत्कल्पनां कृत्वा जातिविशेष-
 पस्याधिकारित्वं प्रकल्प्यापूर्वविद्याकल्पनमयुक्तं स्यादिति भावः ।

दर्पणः

तथोपस्थितिरिति ॥ स्वामित्वादिना स्वाम्याद्युपस्थितिरित्यर्थः ॥ *सुवचेति* ॥
 पद्मत्वादिनोपस्थितिरपि लक्षणयेति वस्तुं शक्यमित्यर्थः । अधिकरणविरोधन-
 पि तत्राह—*एवमिति* ॥ *लक्षणांमिति* ॥ निरुद्धलक्षणांमित्यर्थः । तस्याः शक्ति-
 समकक्षत्वादिति भावः । *योगेनेति* ॥ प्रत्येकपद्मत्पुपस्याप्यरथकर्तृत्वेनेत्यर्थः ॥
 उपपत्ताविति ॥ शास्त्रसङ्कोचमन्तरेणाप्यनुष्ठाननिर्वाह इत्यर्थः ॥ *तत्कल्पना-
 मित्यादि* ॥ रुद्धिकल्पनामित्यर्थः । तां कल्पयित्येति यावत् । *जातिविशेषस्येति* ॥

रथकारस्तु माह्विष्यात् करिण्यां यस्य सम्भवः ।

इति स्मृतिसङ्केतितजातिविशिष्टस्येत्यर्थः ॥ *अयुक्तमिति* । विनैव शास्त्रसङ्कोचं

परीक्षा

कल्पनीया । तथाच गौरवं स्फुटमेव, अत एव “बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहि-
 तव्यक्तिपरत्वम्” इति नियम उपपद्यते, व्यक्तिवचनानाम्—किञ्चिद्व्यक्तितापदंकार्णां
 शब्दानां सन्निहितो यो व्यक्तिविशेषस्तत्परत्वमित्यर्थः । सच्छिद्रघटसन्निधाने ‘घटेन जल-
 माहर’ इति शब्दात्सच्छिद्रघटयोधापत्तिवारणाय बाधकम्विनति । तथाच पद्मे तात्पर्य-
 स्य सत्त्वेन तदेव प्रतीयते; न कुमुदम्, प्रथमकल्पस्तु न युक्तः । रुद्धिज्ञानस्य प्रादुर्भावान-
 यगाहितया जनकज्ञानाविशेषित्वाच्चेति समुदायशक्तिस्वीकर्तृणामस्माकं वृत्तिवा-
 क्ययोरुक्तावान् विशेषः । वृत्तेष्वत्र पदार्थोपस्थितिस्तत्र सम्बन्धाद्ये नियमत उद्बोधक-
 मवधानेन सम्बन्ध उपस्थितो भवतीति विशिष्टबोध एव भवति । वाक्यस्थले तु स-
 म्यन्धाद्ये नियमत उद्बोधकसमवधानाकल्पनेन प्रथगुपस्थितयोः संसर्ग इति सा सुवच-
 स्यनेन त्रैयापिकसिद्धान्तविरोधो लक्षणास्वाकार इति न तत्र लक्षणाः किन्तु विशिष्ट-
 शक्तिरेवेति तद्द्रष्टान्तेन वृत्तिमात्रे समुदायशक्तिरित्यभिहितम् । *एवम्—पङ्कज-
 दयम्, *रथकारपदेऽर्थाति* । समुदायशक्तिरेवेति शेषः ।

तथाचेति । यो वाक्यालङ्कारः तथात्र योगमात्रकल्पने । *विना लक्षणांमिति*
 तन्मताभिप्रायेण । तन्मते समुदायकृत्यभावेन लक्षणयैव जातिविशेषावच्छिद्रोप-
 स्थितिविवाच्या, सा तु लक्षणा न स्वाकार्येति भावः । *तत्कल्पनाम्—निरुद्धलक्षणाकल्प-
 नाम् । उपपत्तिश्च—‘संगुदौ नार्थोपाताम्’ इति शास्त्रसङ्कोचं विनाप्यनुष्ठानविशेषस्य
 द्रष्टव्या । *जातिविशेषस्य—जातिविशेषावच्छिद्रस्य । *रथकारो—माह्विष्येन करिण्या-
 मुत्पन्नः । “माह्विष्येन करिण्यान्तु रथकारः प्रजायते—” इति स्मृतेः । राजन्येन वेदया-
 यामुत्पादितो माह्विष्यः । वेदयाच्छूद्रायामुत्पन्ना करिण्या, नवास्य जात्यन्तरवि-
 शिष्टत्यात् “संगुदौ” इति निषेधविषयता कथमिति ‘वाच्यम् ? अनुष्ठानसङ्ग्रहानां
 मातृजातिवृत्तिरित्यात् । अत एव शङ्खस्मृतौ माह्विष्यश्रियवेदयेः क्षत्रियादेत्यागुद्रागुत्प-
 ष्याः, क्षत्रियवदपगुद्रा एव भवन्तीत्युक्तम् । एताश्च माह्विष्यादिविवाहिता बोध्याः ।
 विशेषविधिरिति पाञ्चरत्नस्य स्मृतेः । *अपूर्वविद्याकल्पनम्—आधानोपयोगिविद्या-

साधकान्तरमाह—*बहुनामिति* । ^{तन्मते} वृत्तेर्धर्मा विशेषणलिङ्गसंख्याद्ययोगाद्यस्तेषां वचनैरेव साधने गौरवमित्यर्थः । अयम्भायः-

दर्पणः

विधेध्वारिताभ्यादिति भावः ॥

ननु प्रतिबन्धेननुत्तरत्वं । किञ्च पङ्कजपदे लक्षणाऽपि न सुवचा । तथाहि—सा किं पङ्कजपदे, उत तद्वचनव—इप्रत्यये । न तावद्वाचः । समुदाये शस्त्र्यभारेण तद्वदितलक्षणाया अप्यसम्भवात् । किञ्च जहत्स्वार्थायास्तस्यास्तत्राऽसम्भव एव । अवयवाभ्यविरोधिण्या स्वरभावात् ।

जहत्स्वार्थां तु तत्रैव यत्र रुद्धिर्विरोधिणा ।

इत्यभियुक्तोक्तेर्यथा—मण्डपं भोज्युत्पन्न मण्डपपदस्य गृह्यविज्ञेयं रुद्धिर्योगविरोधिनी । रुद्धयर्थग्रहे मण्डपानकृत्तत्वरूपयोगार्थस्य बाधात्तत्र 'रुद्धिर्योगापहारिता' इति प्रवादादवयवशास्त्वा मण्डपानकृत्तत्वाऽसम्भवात्तन्मण्डपपदस्य मण्डपानकृत्तत्वं लक्षणा । तथाच तत्र रुद्धयर्थग्रहसम्बन्धितावच्छेदकतया गृहीतवैप्रत्ययदिनेव तद्व्याधौ न मण्डपानकृत्तत्वेन । न च तथा प्रकृते । पदमत्तं लक्षणायाभवयवार्थस्याभावेनाजहत्स्वार्थाया अप्यसम्भवात् । जहत्स्वार्थां त्ववयवाभ्यप्रतीत्यनुपपत्त्या न वस्तुं शक्या ।

नान्त्य । प्रकृत्यर्थत्वानन्वयावष्टेः । तदर्थे प्रत्ययस्यासाधुतापत्तेश्चेति लक्षणानवसरादानवस्था तत्र विशिष्टशक्त्यभ्युपगमः ॥ "राजपुरप" इत्यादौ तु प्रत्येरुपपत्त्याऽपि विशिष्टाऽधोनिर्वाहं समुदायशक्तिरूपत्वं तत्राऽनुचितमेव । नाऽपि रथकाराऽधिकरणविरोधः । यौगिकाऽधरथकरणनिमित्ते वषंविधानस्य सङ्करस्य विशिष्टाधानाऽपेक्षया लघुत्वेऽपि, "ऋभूणां स्वा देवानाम्" इति मन्त्रवर्णाहभूमौधन्वनप्यायप्रतिष्ठोमजातिरथकारस्यैव तदधिकारावगत्या लायवाऽनादरेण रुद्धाऽभ्यं तत्र विशिष्टाधानरूपमात् ।

नद्यापूर्वविधाध्ययनरूपपनागौरवम् । कलमुत्तत्वात् । प्रकृते राजपुरपादिसमुदाये शक्तिप्रादुर्भवं न तादृशं कोशादि, येन तद्वलादवयवार्थः । परित्यज्येतेत्याशयेन मूलमवतारयति—*साधकान्तरमिति* ॥ *लिङ्गैति* ॥ कुक्कुटाण्डमित्यादौ कुक्कुटपदार्थे स्त्रीत्वस्याप्रतीतेरिति भावः ॥ *सद्वृत्तेति* ॥ "राज्ञो राज्ञां वा पुरपः, इति वार्ये उपसर्जनपदानि संख्याविशेषयुक्तस्वार्थमभिदधति समासे त्वन्तभूतस्वार्थं प्रधानाभ्यंमभिदधति" इति भाष्यात्तत्र सङ्ख्याविशेषस्याऽप्रतीतेरिति भावः ॥ सङ्ख्यादार्थादिपदाद् "इमे तद्वेकार्थीभावकृता विशेषाः, सङ्ख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं चाऽयोगे" इति भाष्योक्तस्य, राज्ञो गवाधपुरपादा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राणां गौरित्यादौ चाऽयोगस्य च सद्वृत्तः । *वचनैरिति* । "सविशेषणानां वृत्तिर्न"

परीक्षा

कल्पनम् । विनेव शास्त्रस्य सङ्कोचम् ब्राह्मणविषयत्वेन विधेध्वारिताभ्यामसम्भवादिति भावः । ननु प्रतिबन्ध्यानुत्तरत्वमत आह—*भाष्यकान्तेति* । विशिष्टशक्त्यर्थेन साधकान्तरमित्यर्थः । *विशेषणेत्यादि* । स इत्यादि पदान्तद्रव्देन योगपदस्य पद्यासमासः, राजपुरप इत्यत्र राज्ञि ऋद्धस्येत्यस्य विशेषणस्य कुक्कुटाण्डमितिसमासे मृगक्षीरमिति समासे च पूर्वपदार्थे लिङ्गस्य स्त्रीत्वस्य संख्याया राजपुरप इत्यादि-

विशिष्टशक्त्यस्वीकारे 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्रेव 'राजपुरुष' इत्यत्रापि स्याद् विशेषणाद्यन्वयः । राजपदेन स्वतन्त्रोपस्थितित्वात् । विभाषावचनञ्च समासनियमवारणाय कार्य्यमिति ।

ननु "सविशेषणानाम्" इतिवचनाच्च विशेषणाद्यन्वयः, विभाषावचनञ्च कृतमेवेत्याशङ्कं समाधत्ते—*वचनरेवेति* । न्यायसिद्धमेव सूत्रम् । व्यपेक्षाविचक्षायां वाक्यस्य, एकार्थीभावे समासस्येति स्वभाष्यत एव प्रयोगनियमसम्भवात् । सविशेषणेत्यपि-विशिष्टशक्तौ-राज्ञः पदार्थैकदेशतयान्वयासम्भवान्न्यायसिद्धमिति भावः ।

अत एव व्यपेक्षापक्षमुद्गाह्य, "अथतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ययोऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्यः" इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् ॥ ३२ ॥

तथा धवखदिरौ निष्कौशाभ्यिगौरयो घृतघटो गुडधानाः केशचूडः सुधर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्ण इत्यादाधितरेतरयोग-अतिक्रान्त-युक्तपूर्ण-मिश्र-सङ्घात-विकार-सुचप्रत्ययलोपो-धीन्साद्ययो वाचनिको वाच्य इत्यतिगौरवं स्यादिति दूषणान्तरमाह—

द्वर्णः

इत्यादिभिरित्यर्थः । उक्तार्थमेव प्रकटयति—*अयम्भाव इति* । *न्यायसिद्धमेव सूत्रमिति* । इह व्यपेक्षायां समासो न भवत्येकार्थीभावे वाक्यं न भवति । विभिन्नविषयत्वेन बाध्यबाधकभावाऽसम्भवादिति न्यायसिद्धविभाषावचनं नाऽपूर्वमित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—“न संज्ञाया भावाऽभावाविष्येते” इति । एकार्थानां विकल्पनाज्ञायां विकल्पनेति तन्नायः ।

अन्वयासम्भवादिति । वृत्तौ दूषणसंज्ञनपदेन प्रधानार्थाऽभिधापिना भाष्यम् । स्वल्प विशेषणाऽऽह्वार्यां च प्राधान्यमिति कथमेकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्च स्यात्, युगपद्गुणप्रधानभावविरोधादिति न्यायसिद्धमेवेत्यर्थः । *अत एवेति* । व्यपेक्षावादस्याऽऽपातरमणीयत्वादेवेत्यर्थः । *दूषणमप्युक्तमिति* । अस्य नानाकारकत्वाच्चिघातयुष्मद्स्मद्गादेतप्रतिषेधः । अयं दण्डो हरोऽनेनेत्यादिनेति शेषः ॥ ३२ ॥

परीक्षा

एव राजादिपदार्थं संख्याविशेषस्यान्वयस्यायोग इत्यर्थः । *समासनियमेति* । समासस्य नित्यत्वेत्यर्थः । अस्माकन्तु वक्ष्यमाणरीत्या उक्तापूर्वमिति भावः ।

एव सूत्रमिति—“विभाषा” इति सूत्रमित्यर्थः । *अन्वयासम्भवादिति* । पद्भेदसत्त्वेन पद्भिरपद्भिरिति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिवारणायैक्यपदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे पदान्तरजन्यार्थोपस्थितिमुल्लेखविशेष्यतासम्बन्धेन कारणमिति काव्यं कारणभावात्कारणबाधेनान्वयासम्भवादित्यर्थः । *अत एव*—व्यपेक्षापक्षे गौरवादेव ॥ ३२ ॥

केयटोच्छदूषणमाह—*तथेत्यादिना* । *लोप इति* । विपह्वाक्ये निष्क्रान्तः

चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभङ्गनम् ।

कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः ॥३३॥

आदिना घनश्यामः, हंसगमन इत्यादाविवादीनां पूर्वोक्तानाञ्च संग्रहः । दूषणान्तरमाह—*बहुव्युत्पत्तिभङ्गनमिति* । अयमाशयः— चित्रगुरित्यत्र स्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा ।

न च तत्र लक्षणा । ग्रामोदको ग्राम इत्यादौ तदसम्भवात् । प्रातिकर्त्रभिन्नमुदकमित्यादिवोधोत्तरं तत्सम्यन्धिग्रामलक्षणायामप्युदककर्तृकप्राप्तिकर्म ग्राम इत्यर्थाभावात् ।

प्राप्तेति कप्रत्ययस्यैव कर्त्रर्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेत्तर्हि समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्नप्राप्तिकर्मैति, स्यात् । अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदा-

द्वयं:

कीदृशं दोषसङ्घातमाह—*तथेत्यादि* । *इति दूषणान्तरमिति* । इत्याकारकं दूषणान्तरमित्यर्थः । *पूर्वोक्तानामिति* । निष्क्रीशाम्बिरित्यादौ क्रान्ताद्यर्थवाचकानां लोपवचनमित्यादिज्ञानमित्यर्थः । एतद्दूषणोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—*दूषणान्तरमिति* । व्युत्पत्तिभङ्गमाविष्कर्तुमाह—*अयमाशय इति* । *लक्षणेति* । वाक्ये इति शेषः ।

चित्रगुरित्यादौ वाक्यस्य गोस्वामिलक्षकत्वेऽभीप्सितबोधलाभसम्भवादाह—*प्राप्तोदको ग्राम इति* । *लक्षणायामपीति* । इदञ्च मौमांसकमतेन । स्वबोध्यसम्बन्धस्यैव तर्लक्षणात्वाऽभ्युपगमात् । बोधोत्तरमित्यस्याऽनुपपत्तिप्रतिसन्धाने सतीति शेषः । लक्षणायामपीत्यपिना तत्र लक्षणया असम्भवं सूचयति—*अर्थाभावादिति* । प्रातिकर्त्रभिन्नोदकसम्बन्धिनो लाभेऽभ्यनुभूयमानोक्ताऽर्थाभावादित्यर्थः । *तर्हि समानाधिकरणेति* । *समानाधिकरणं प्राऽत्र समानविभक्तित्वम् । अन्यथा कर्म-

परीक्षा

क्रीशाम्ब्या इत्यादौ क्रान्ताद्यर्थस्य सम्प्रत्ययाय तद्वाचकानां क्रान्तादिशब्दानां यथाप्रयोगो भवति; तथा वृत्तिजन्यबोधेऽपि तेषाम्भानमस्तीति तत्तदर्थवाचकानाम्प्रयोगः स्यादिति ते लोपो वाच्य इति भावः । *पूर्वोक्तानां*—निष्क्रीशाम्बिरित्यादौ क्रान्ताद्यर्थवाचकानाम् । *तत्र*—समासे । *तदसम्भवात्*—लक्षणया असम्भवात् । प्राप्तेत्यत्र कर्त्तरि कप्रत्ययस्य सत्वादाह—*प्राप्तीति* । *अर्थाभावादिति* । किन्तु प्रातिकर्त्रभिन्नोदकसम्बन्धीत्येव बोधः स्यादिति शेषः । *कर्मणि लक्षणेतीति* । विशेषणविशेष्यभाववपरीत्यमपि चित्रगुरित्यादावन्यपदार्थस्यैव भविष्यतीति भावः । *व्युत्पत्तेरिति*—‘राजापुः’ इति वास्याद्राजपुरुष इति बोधापत्तिवारणाय तथा व्युत्पत्तिः कल्पनीया । समानाधिकरणमथ—समानविभक्तित्वम् । *अन्यथा*—उदकाभिन्नप्राप्तिकर्मविवोधास्वीकारे, कर्तृतासम्बन्धेनोदकस्य

न्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः । प्राप्तेर्धात्वर्थतया कर्तृतासम्बन्धेन भेद-
नोदकस्य तत्रान्वयासम्भवाच्च । अन्यथा 'देवदत्तः पच्यते' इत्यतः
कर्तृतासम्बन्धेन देवदत्तस्यान्वयसम्भवेनानन्वयानापत्तेः ।

अथोदकाभिन्नकर्तृका प्राप्तिरिति बोधोत्तरं तुसम्बन्धिग्रामो
लक्ष्यत इति चेद् ? न । प्राप्तेर्धात्वर्थतया कार्यकर्तारं प्रति विशेष्यताया
असम्भवात् "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यम्" इति व्यु-
त्पत्तेः । प्राप्तपदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तस्या एव नामार्थत्वेनोदकेन
सममभेदान्वयापत्तेश्च ।

एवम्, ऊदरथः, उपहतपशुः, उद्धृतौदना, बहुपाचिकेत्यादा-
वपि द्रष्टव्यम् । अत्र हि रथकर्मकचहनकर्ता, पशुकर्मकोपहरणौ-

दर्पणः

लाक्षणिककान्ताऽर्थोदकपदाऽर्थयोरभेदान्वयाऽनभ्युपगम इत्यर्थः । *भङ्गापत्तेरिति* ।
तादृशव्युत्पत्तेरत्रैव व्यभिचारादिति भावः ।

ननु तद्व्युत्पत्तौ सामानाधिकरणस्यैकाऽर्थाऽभिधायिस्त्वस्यैव निवेशेन नेदं तद्वि-
पयोऽत आह—*प्राप्तेरिति* । *अन्वयासम्भवादिति* । नामार्थात्त्वर्थयोः साक्षा-
द्भेदेनाऽन्वयस्याऽप्युपपन्नत्वादिति भावः । *अन्यथा देवदत्त इति* । *अन्यथाऽ-
उक्तव्युत्पत्तयनभ्युपगम इत्यर्थः । *ग्रामो लक्ष्यत इति* । वाक्येनेति शेषः । उक्त-
बोधस्य सम्भवदुक्तिकरने कथञ्चिद्व्यभिचाराऽपि कल्प्येत, तदेव नाऽस्तीत्याह—*प्राप्ते-
र्धात्वर्थतयेति* । 'प्रकृतिप्रत्यययोः' इति न्यायस्य संख्यादौ व्यभिचरितत्वं सम्भा-
व्याह—*प्राप्तपदे इति* । *नामार्थत्वेनेति* । नामजन्यप्रतीतिविशेष्यस्यैव नामा-
र्थत्वादिति भावः ।

अभेदान्वयापत्तेश्चेति । समानविभक्तिकनामाऽर्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति भावः ।
द्रष्टव्यमिति । भवन्मते बहन्कर्माऽभिधौ रथ इति बोधोत्तरं सम्बन्धिनि लक्षणा-
यामपि रथकर्मकचहनकर्ताऽनइवानितोऽपिस्ताऽर्थस्याऽस्त्वाभ एव । कर्माथं कर्तृप्रत्ययस्य
कर्तारि लक्षणायां धात्वर्थवहने रथस्य कर्मतया भेदसम्बन्धेनाऽन्वयो दुर्लभ एवोक्त-
व्युत्पत्तिविरोधादिति पूर्वोक्तदिशाऽप्यसेयमित्यर्थः ।

अत्र हीति । बोधाऽभ्युपगमादित्यनेनाऽन्वयि । अत्र 'ऊदरथः' इत्यादि समाप्ते

परीक्षा

प्राप्तिरित्यायामन्वयास्वीकारे चेति शेषः । *असम्भवाच्चेति* । नामार्थात्त्वर्थयोर्भे-
दान्वयासम्भवेनाऽसम्भवादित्यर्थः । अन्यथा नामार्थात्त्वर्थयोरपि भेदस्वीकारे
कृतप्रत्ययस्य कर्मणि लक्षणा न स्वीक्रियते, किन्तु प्रत्ययार्थः कर्ताः प्रकृत्यर्थो विशेष्य-
मित्यस्य । तस्मिन्नुदकस्याभेदान्वयः । *लक्ष्यत इति* । उदकपदेनेति शेषः । अवान्त-
रवाक्यार्थबोधपूर्वकमहावाक्यार्थस्यान्यत्र दृष्टत्वादित्वात्तत्वेन दाहते—*अपेति* ।
ननु भवन्मते कर्तुराख्यातस्य प्रकृतिवाच्यक्रियाप्रति विशेषणत्वं दृष्टमिति "प्रकृति-
प्रत्ययौ" इति नियम औत्सर्गिक इत्यत आह—*प्राप्तपद इति* । इत्यादावपि

दूदेदयः, ओदनकर्मकोद्धरणावधिः, बहुपाककर्त्रधिकरणमिति बो-
धाभ्युपगमात् । अतिरिक्तशक्तिपदे च घटत्वविशिष्टे घटपदस्येवोद-
ककर्तृकप्राप्तिकर्मत्वविशिष्टे प्राप्तेदक इत्यादिसमुदायशक्त्यैव
निर्वाह इति भावः ॥ ३३ ॥

साधकान्तरमाह—

अपष्टयर्थबहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना ।

कलृप्तत्यागश्चास्ति तत्र तत् किं शक्तिं न कल्पयेः ॥३४॥

अयम्भावः—चित्रगुरित्यादिषु चित्रगोः स्वाम्यादिप्रतीतिर्न विना
शक्तिमुपपद्यते । न च तत्र लक्षणा । सा हि न चित्रपदे । चित्रस्यामी
गौरिति बोधापत्तेः । नाऽपि गोपदे । गोस्यामी चित्र इत्यन्वयबोधा-
पत्तेः । चित्रादिमात्रस्य लक्ष्यैकदेशत्वेन तत्र गवादेरन्वयाऽयोगात् ।

नच चित्राभिन्ना गौरिति शक्त्युपस्थाप्ययोरन्वयबोधोत्तरं तादृ-
शगोस्यामी गोपदेन लक्ष्यत इति वाच्यम् । गोपदस्य चित्रपदस्य
या विनिगमनाविरहेण लक्षकत्यासम्भयात् ।

नच गोपदे साक्षात् सम्बन्ध एव विनिगमक इति वाच्यम् ।

दर्पणः

विशिष्टाद्व्युत्पत्त्यभ्युपगमे तु न कस्या अपि व्युत्पत्तेर्विरोध इत्याह—*अतिरिक्तेति* ॥३३॥

पष्टयर्थबहुव्रीहियुक्तेषु शक्तिं प्रदर्शयति—*अयम्भाव इति* । *विना शक्ति-
मिति* । *अनुदायशक्तिमित्यर्थः* । *न च तत्रेति* । तादृशसमुदायघटकपूर्वोत्तरपदयो-
रित्यर्थः । *चित्रस्वामीत्यादि* । समानाधिकरणनामाऽर्थगौरिति व्युत्पत्तेरिति
भावः । ननु गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा । गवि चित्रस्याऽभेदान्वये चित्राऽभिन्न-
गोस्वामीति बोधो नाऽनुपपन्नोऽत आह—*चित्रादिमात्रस्येति* । आदिना गवादि-
परिग्रहः । प्राथम्यात् पूर्वपदे लक्षणेत्याशयेन चित्रपदोपादानम् ।

लक्ष्यैकदेशत्वेनेति । लक्ष्यगोस्वामिरूपपदापकदेशत्वेनेत्यर्थः । *अन्वयायो-
गादिति* । एकपदाऽर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शब्दबुद्धिं प्रति विशेष-
प्यतासम्बन्धेनापरपदजन्योपस्थितेऽनुत्पत्त्यर्थपर्यवसितायाः, “पदार्थः पदार्थेनाऽ
न्वेति” इत्यादिव्युत्पत्तेर्विरोधादुक्तान्वयाऽभावादिति भावः । कस्यचिन्मतमादाहूय
परीक्षा

पूर्वबद्व्युत्पत्तिविरोधो वाच्य इति शेषः । स्वमते तु दोषो नास्तीत्याह—*अति-
रिक्तेति* ॥ ३३ ॥

प्रतीतिरिति । अनुभवसिद्धेति शेषः । परोकमनूय दूषयति—*नचेति* ।
लक्ष्यैकदेशत्वेन । गवादेर्लक्ष्यैकदेशत्वेनेत्यन्वयः । *तत्र*—गवादी । *चित्रादि-
मात्रस्य*—चित्रपदार्थस्य । *तादृशगोस्वामीति*—चित्राभिन्नगोस्वामीत्यर्थः ।
साक्षात्सम्बन्ध इति । गोपदस्यान्यपदार्थे स्वामिनि साक्षात्सम्बन्धश्चित्रपदार्थस्य

एवमपि प्राप्तोदकः कृतविंश्व इत्याद्यपद्ययर्थवहुव्रीहौ विनिगमकाऽ-
प्राप्तेः । यौगिकानां कर्त्रर्थकतया साक्षात्सम्बन्धाऽविशेषात् । ५००५०

नच पदद्वये लक्षणेति नैयायिकोक्तं युक्तम् । बोधावृत्तिप्रसङ्गात् ।
नच परस्परं तात्पर्यग्राहकत्वादेकस्यैवेकदा लक्षणा, न द्वयोरिति, न
बोधावृत्तिरिति वाच्यम् । एवमपि विनिगमनाविरहतादवस्थेन
लक्षणया असम्भवात् ।

नच चरमपदे एव साऽप्रत्ययार्थान्वयानुरोधात्, प्रत्ययानां
सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति वाच्यम् । एवं हि
बहुव्रीह्यसम्भवापत्तेः । “अनेकमन्यपदार्थं” (पा०सू० २।२।४) इत्य-

दर्पणः

निरावष्टे—नचति* ॥ *साक्षादिति* ॥ गोद्वारक इत्यर्थः । तथाच पदद्वयबहु-
व्रीहौ न व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनमिति भावः ॥ *पदद्वय इति* ॥ विनिगमकाऽन्वावादि-
भावः ॥ *नैयायिकेति* ॥ अस्य प्राचीनेत्यादिः । एकदेशान्वयपक्षे हि तैरित्युक्तम् ॥
बोधावृत्तिरिति ॥ बोध्यमानस्य स्वानिनो द्वेषा मानापत्तेरित्यर्थः ॥

विनिगमनाविरहिति । चित्रपदं तात्पर्यग्राहकमुक्तं गोपदमित्येवतरपक्षराति-
युक्तिविरहतादवस्थेनेत्यर्थः ॥ *असम्भवादिति* ॥ एकतरपदे लक्षणया असम्भ-
वादित्यर्थः । पदद्वये लक्षणायान्तरकक्षणे इति भावः । प्रत्ययार्थांश्चरपरचित्तं उच्य-
ते लक्षणया विनिगमिका भविष्यतांत्याशङ्क्य निरावष्टे—नचति* ॥ *एवं इति*
उत्तरपदस्यैवाऽन्यपदार्थलक्षकत्वे इत्यर्थः ॥ बहुव्रीह्यसम्भवे हेतुनाह—*अनेकमिति* ॥

परीक्षा

तु गोद्वारक इति परम्परयति विनिगमकसत्त्वात्प्रोपदस्यैव लक्षणेति, न पदद्वयबहुव्रीहौ
व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनेति भावः । *एवममिति*—चित्रगुरित्यत्र गोपदलक्षणया निवाहेऽपि ।
विनिगमकाप्राप्तेरिति । कस्य लक्षणेत्पत्र विनिगमकाप्राप्तेरित्यर्थः । ननु तत्राप्यु-
दकपदस्य द्रव्यानिषादकतया तदर्थस्य साक्षात्सम्बन्ध इति तस्यैव लक्षणाऽस्त्वित्य-
माह—*यौगिकानामिति* । *अविशेषादिति* । “सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवा-
धीयते” इतिसिद्धान्तात् । *लक्षणया असम्भवादिति* । एकतरपदे एव लक्षणया
असम्भवादित्यर्थः । पदद्वयलक्षणायान्नु दोष उक्त एव ।

प्रत्ययार्थान्वयानुरोध एवोत्तरपदलक्षणा विनिगमका भविष्यतांत्याशङ्क्य निरा-
वष्टे—नचति* । *एवं हि*—उत्तर-पदस्यैव लक्षकत्वे हि । बहुव्रीह्यसम्भवे काव-
माह—*अनेकमिति* । प्रतिपादकत्वेन तद्विधानादित्यनेन यस्य समुदायस्य नास्त्रेन
नाशुत्वं बोध्यते, तस्यार्थप्रतिपादकता न विधीयते ; किन्तु तदर्थप्रतिपादकत्वे
लौकिकमाहित्य तदनुवादेन साशुत्वनाशस्य विधानं क्रियते । अत एव “पद-
विशति” इति सूत्रेण पदस्यैवादीनामर्थकथनेऽपि साशुत्वबोधनं सङ्गच्छते । अत एव
ममर्थमन्यपदार्थं “स्वभावत एव तेषां शब्दानामेव्यर्थेऽप्यभिनिविष्टानां निमित्तत्वेन-
न्याशयानं क्रियते” इत्युक्तम् । एवञ्चान्यपदार्थप्रतिपादकत्वं लौकिकं बहुव्रीह्यसंज्ञायां
निमित्तं तद् भवन्मते नास्तीति बहुव्रीह्यसंज्ञा न स्यादिति भावः ।

नेनानेकसुबन्तानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वेन तद्विधानात् ।

किञ्चैवं सति घटाऽऽदिपदेष्वपि चरमवर्ण एव वाचकताकल्पना स्यात् । पूर्वंपूर्ववर्णानां तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगसम्भवात् । एवं सति चरमवर्णमात्रश्रवणेऽर्थबोधोपापत्तिरिति चेद् ? अत्राप्युदकपदमात्रश्रवणादर्थप्रत्ययापत्तिस्तुल्येत्यन्यत्र विस्तरः ।

एवञ्च, अपघ्नपर्यवहुमीहौ, व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना, उक्तयुक्तेः ।

२५५२ ३० २५५२

द्वयं.

तद्विधानादित्यर्थः ।

अयमभावः—वृत्तेर्विशिष्टार्थकत्वं न शास्त्रैरुक्तमयम् । “अचतुर” इत्यादावर्थाऽमादेशानात् । किन्तु लौकिकव्यवहारमयम् । “स्वभावत एव तेषां शब्दानामेव्यर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्तत्वेनान्वाख्यानं क्रियेत” इति समर्थसूत्रभाष्यात् । “अनेकमन्यपदार्थे” (पा०सू० २।२।२४) “चार्ये द्वन्द्वः” (पा०सू० २।२।२९) इत्यादीनामनेकप्रथमान्तमन्याऽर्थप्रतिपादकं बहुमीहितं भवति, चार्थं वर्त्तते यः प्रथमाऽन्तसमुदायः स द्वन्द्वसंज्ञको भवतीति क्रमेण लोकसिद्धाऽर्थाऽनुवादेन बहुमीह्यादिसंज्ञाविधायकत्वमात्रम् । अर्थस्याऽपि विधाने वाक्यभेदापत्तेः । स्वसमानार्थकवाक्याऽनिवृत्तये विभाषाऽधिकारोऽपि विधेयः स्यात् । एवञ्च सुबन्तसमुदायस्याऽन्यार्थप्रतिपादकत्वे, कथं बहुमीहिः स्यादिति ।

नन्वेकपदस्याऽन्यार्थप्रतिपादकत्वे तात्पर्यग्राहकतयापरपदस्याप्युपयोगित्वेन समुदायस्य विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वमविकल्प्यमत आह—*किञ्चैवमिति* ॥ समासस्थचरमपदस्यैव लक्षकत्वे सतीत्यर्थः ॥ इष्टापत्तावाह—*एवं सतीति* ॥ चरमवर्णस्य वाचकत्वे सतीत्यर्थः ॥ *अत्रापि* । प्राप्तेर्वादावपीत्यर्थः ॥ *आपत्तिरिति* ॥ आपाद्यन्यतिरेकनिर्णयकालिकाऽऽपाद्यव्याप्यापादकत्वाज्ञानसत्त्वादिति भावः ॥

नन्दकपदमात्रश्रवणान्न लस्याऽर्थबोधः, तदानीं लक्षणाकल्पिकायास्तात्पर्यग्राहकपूर्वपदोपस्थितेरभावाद् आह—*अन्यत्रेति* ॥ भूपणे इत्यर्थः । *विस्तर इति* । उत्तरपदलस्याऽर्थं प्रकृत्यर्थत्वाभावेन तत्र प्रत्ययार्थाऽन्वयाऽऽपत्तिरित्यादि तत्रोक्तम् ॥ *व्युत्पत्तीति* ॥ व्युत्पत्तित्यागः प्रकृते प्रतिज्ञाहानिरेव ॥ व्यपेक्षावा-

परीक्षा

नन्वेकस्य पदस्य लक्षणा-अपरस्य पदस्य तात्पर्यग्राहकताऽऽश्रीयते, तावतवानेकपदस्यान्यपदार्थप्रतिपत्त्युपयोगिताऽस्तीति नानुपपत्तिरत आह—*किञ्चेति* । *एवं सति*—चरमपदस्यैव लक्षकत्वे सति । *उपयोगसम्भवादिति* । तथाच घटादिशब्दानां घटादिवाचकत्वव्यवहारोच्चेदापत्तिः । ननु तथैवास्तित्वयत आह—*एवं सतीति* । चरमवर्णमात्रस्य वाचकत्वे सति । ननु पूर्वपदोपस्थितिस्तात्पर्यग्राहिका सा नास्तीति नोदकपदमात्रश्रवणेऽर्थप्रत्ययापत्तिरत आह—*अन्यत्र विस्तर इति* । उत्तरपदमात्रस्य लक्ष्यत्वञ्चेद्व्यर्थः, प्रकृत्यर्थो न स्यात्तत्त्वस्य समुदायपर्याप्तत्वादिति वाट्टशाश्वे प्रत्ययार्थानन्वयापत्तिः । प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरिति समुदायस्य वाचकत्वमभ्युपेयमिति शङ्कानुत्थानावाह—

अगत्या शक्त्यन्तरकल्पनेत्यर्थः ॥ क्लृप्तत्याग इत्यस्य क्लृप्तशक्त्योप-
पत्तिरिति व्युत्पत्तित्यागश्च तवास्ति ॥ तत् किं, सर्वत्र समासे शक्तिं
न कल्पयेरिति वाक्यार्थः ॥

यत्तु व्युपेक्षावादिनो नैयायिकमीमांसकादयः । न समासे शक्तिं,
राजपुरुष इत्यादौ राजपदादेः सम्बन्धिलक्षणैव राजसम्बन्ध-
भिन्नः पुरुष इति बोधोपपत्तेः ।

दर्पणः

दिन इति समर्थसूत्रे “परस्परान्वययोग्यत्वरूपसामर्थ्यमेव व्युपेक्षा” इति वादि-
इत्यर्थः ॥ न समासे शक्तिरिति । समासे राजपुरुषादिसमुदाये विशिष्टशक्तिर्नेत्यर्थः ।
समाससंज्ञाप्रयोजकत्वं क्लृप्तप्रत्येक्यद्वयव्यतिरिक्तं नास्तीति यावत् । संवृष्टार्थमिति
भाष्यकारोक्तेः संसर्गस्य पृथगुपस्थितिनिवन्धनत्वात् परस्परव्युपेक्षैव सामर्थ्यम् ।
“इसुसोः सामर्थ्ये” (पा०सू० ७।३।४४) इत्यत्र समर्थपदस्य तादृशाऽर्थकत्वस्य सर्व-
रेवाऽङ्गीकारात्, पराङ्गवद्भावापुरोध्याच्च, अन्यथा समासादापेक्षार्थीभावः, पराङ्ग-
वद्भावाद्वा व्युपेक्षेति वाक्यभेदापत्तेः । तत्र व्युपेक्षाऽनादरे तु, “ऋतेन मित्रावरुणावृता-
वृथावृतस्पृशौ” इत्यादावृतेनेत्यादेः पराङ्गवद्भावे सति, “आमन्त्रितस्य च” (पा०सू०
१।१।१८) इत्याद्युदाहृताऽऽपत्तिः ।

न च “तन्निमित्तप्रहर्षं कर्त्तव्यम्” इति वार्त्तिकेनामन्त्रितार्थस्य यद्यपि तं तद्वा-
चक्यमेव पराङ्गवदित्यर्थेन नियमितत्वात् पराङ्गवद्भावाऽप्रसक्तिरिति वाच्यम् ।
समर्थपरिभाषानाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वात् । “ऋतेन मित्रावरुणावृ-
तावृथावृतस्पृशौ” इत्येतयोः समभिध्यादुत्क्रियान्वयित्वेन परस्परसामर्थ्यात् “मित्रा वरुणावृतस्पृशौ”
एतयोस्तु पार्थिवान्वयबोधसत्त्वादस्त्येव सामर्थ्यम् । स्पष्टं चेद् बंदभाष्ये ।
अत एवाऽन्तरपाठोऽपि चरितार्थः । “पुत्रो राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य” इत्यादौ निरु-
व्युपेक्षासामर्थ्याभावादेव समासाऽप्रसक्तेः ।

समर्थसूत्रार्थस्तु—पदसम्बन्धा समासादिविधिः साक्षात्परम्पराया वा स्वप्रयोग्य-
विषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपव्युपेक्षाऽऽपरनामसामर्थ्यवत्पदाऽऽधितो बो-
ध्य इति बहुब्रह्मी चित्राऽऽदिविषयतायाः साक्षात्प्रयोजकत्वाऽऽभावात्परम्परायेति ।

किञ्च वृत्तित्वाऽवच्छेदेनकार्याभाववादिमते स्वाऽन्यवाथाऽतिरिक्ताऽर्थभिषाष-
कत्वरूपवृत्तिलक्षणस्य कर्मधारयऽन्यासिः । तत्राऽन्यवाथाऽतिरिक्ताऽर्थवत्त्वाऽना-
वात् । वृत्तित्वसामानाधिकरण्येन तु रथन्तराऽऽदिशुद्धे पञ्चादियोगस्य च कोशा-
ऽऽदिसिद्धायाः समुदायनकृतेरन्माभिरप्यभ्युपगमेन सिद्धसाधनात् । शुद्धयोगिकश्चि-
त्रवादिसमुदाये शक्त्यभ्युपगमस्तु कोशाऽऽद्यनुकत्वात्समासपदकृत्येकपदद्वयवो-
पपत्तेश्चैव इति उदाभिसन्धिः । शक्तिरूपकाऽनुपपत्त्यभावं तत्रयोजकतया दर्शयति-
राजपुरुष इत्यादाविति ।

परोक्षा

एवञ्चेति । *इति वाक्याय इति* । तथाच न पौनरुक्त्यमिति भावः । *व्युपेक्षा
वादिनः* । समर्थसूत्रवदकं सामर्थ्यम्परम्परान्वययोग्यार्थकत्वमावन्नमिति वादिनः ।
बोधोपपत्तेरिति । तथाच तत्पुरुषस्यैव विग्रहवाक्ये पूर्वपदाच्छ्रुदमाना वा विभ-

अत एव राज्ञः पदार्थकदेशतया, न तत्र शोभनस्येत्यादिविशेषणान्वयः । न वा घनदयामो निष्कौशाम्बिर्गोरथ इत्यादाविवादिप्रयोगापत्तिः । उकार्थकतयैव क्रान्तादिपदप्रयोगासम्भवात् । न वा “विभाषा” (पा०सू० २।७।११) इतिसूत्रावश्यकत्वम् । लक्षणया राजसम्बन्धभिन्नः पुरुष इति बुयोधयिषायां समासस्य राजसम्बन्धवानिति

दर्पणः

न ॥ सम्बन्ध एव लक्ष्योऽस्त्वेवं च न्याससमासयोः समानाकारबोधजनकत्वप्रवादाऽभ्युपपत्तस्यते । राजाऽऽदिसम्बन्धरूपलक्ष्यार्थस्योत्तरपदाऽर्थं आश्रयतयाऽन्वयेनेतौपपत्तौ सम्बन्धिनि लक्षणाऽभ्युपगमे प्रयोजनाऽभावश्चेति वाच्यम् । ‘राजा पुरुषः’ इत्यादायपि राजादिपदार्थस्य स्वस्वामिभावसम्बन्धेन पुरुषादावन्वयवाराणाय निपाताऽतिरिक्तनामार्थनिष्ठाभेदाऽतिरिक्तसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रकारतानिहृपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययनिपाताऽन्यतरजन्योपस्थितेहेतुत्वस्यावश्यकतया प्रकृते राजसम्बन्धरूपनामाऽर्थस्य प्रत्ययनिपाताऽन्यतराऽभ्युपस्थितेः पुरुषादावन्वयाऽसम्भवात् निपातातिरिक्तत्वविशेषणत्वात् ‘बन्ध इव मुञ्चम्’ इत्यादाविवपदार्थसादृश्यस्य नामार्थस्य प्रत्ययजन्योपस्थित्यविषये मुखे निपाताऽतिरिक्तनामार्थबन्धस्य तयोपस्थित्यविषये सादृश्येऽन्वयेऽपि न क्षतिः । अभेदाऽतिरिक्तसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वस्य प्रकारतायां निरेताच्च ‘राजा पुरुष’ इत्यादावभेदाऽन्वयेऽपि न हा ।

न च समव्यमानाऽतिरिक्तत्वाऽपि नाम्नो विशेषणीयत्वात् प्रकृतेऽभ्युपपत्तिरिति वाच्यम् । गौरवात्, क्वचिद्गत्या सङ्गोघेऽपि सर्वत्र सङ्गोचस्यान्याभ्यत्वाच्च । प्रकृते सम्बन्धिलक्षणाभ्युपगमरूपगतिसत्वात् । निपातानां द्योतकत्वमपे घटादिपदानां घटादिप्रतियोगिकलाक्षणकतयैवोपपत्तौ निपातातिरिक्तत्वस्याप्रवेशाच्चेति भावः ।

अत एवेति । पूर्वपदस्य सम्बन्धिलक्षणिकत्वादेवैत्यर्थः । *नविशेषणान्वय इति* । “पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति” इति व्युत्पत्तेरिति भावः । ननु ‘गभीरायां नद्यां घोष’ इत्यादौ नदीपदलक्ष्यनदीतीरार्थकदेशनद्यादौ गभीराद्यन्वयवदप्राप्येकदेशाऽन्वयो दुवार इति चेद् ? न । दृष्टान्तासिद्धेः । तत्राऽप्येतन्मते नदीपदस्य गभीरनदीतीरलक्षकताया, गभीरतात्पर्यपादकतायाश्च वक्ष्यमाणतया अदोपात्, तादृशव्युत्पत्तेः ससम्बन्धिव्यतिरिक्तविषयतया चैत्रस्य नप्तेत्यादावेकदेशाऽन्वयेऽपि क्षतिविरहादिति ।

उक्तार्थतयेति । तत्र निरादीनां द्योतकतया कौशाम्ब्यादिपदस्यैव काशाम्ब्यवधिकनिष्प्रमणकराद्यर्थे लक्षणाऽभ्युपगमेनेवेप्सिताऽर्थबोधोपपत्तौ क्रान्तादिशब्दानामुपादानाऽसम्भवादित्यर्थः । *आवश्यकत्वमिति* । तेन पारायणादावदृष्टार्थकतया

परीक्षा

क्लिस्तदर्थविशिष्ट लक्षणा स्वीक्रियत इति भावः । *अत एव*—राजपदस्य राजसम्बन्धे विशिष्टे लक्षणास्वीकारादेव । *प्रयोगासम्भवादिति* । पूर्वपदस्य लक्षणया तदर्थप्रतिपादकत्वसम्भवेन “उक्तार्थानामप्रयोगः” इति न्यायेन तदर्थप्रतिपादनाय प्रयोगासम्भवादिति भावः । यदुक्तम्प्राक् विभाषावचनञ्च कार्यमिति तत्परिहारमाह—

बुधोद्ययिपायां चिग्रहस्येत्यादिप्रयोगनियमसम्भवात् । नाऽपि पङ्कजप-
दप्रतिबन्दी शक्तिसाधिका । तत्रावयवशक्तिमजानतोऽपि बोधात् ।

न च शक्यग्रहे लक्षणया तेभ्यो विशिष्टार्थप्रत्ययः सम्भवति ।
अत एव राजादिपदशक्यग्रहे 'राजपुरुषः' 'चित्रगुः' इत्यादौ न
बोधः । नच चित्रगुरित्यादौ लक्षणासम्भवेऽप्यपच्छ्वर्थबहुव्रीहौ लक्ष-
णाया असम्भवे बहुव्युत्पत्तिमञ्जनापचेरिति वाच्यम् । 'प्राप्तोदकः'
इत्यादावुदकपदे एव लक्षणास्वीकारात् । पूर्वपदस्य यौगिकत्वेन
तल्लक्षणाया धातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतया विलम्बितत्वात् । प्रत्यया-
नां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्त्यनुरोधाच्च ।

घटादिपदे चातिरिक्ता शक्तिः कल्प्यमाना विशिष्टे कल्प्यते ।
विशिष्टस्यैव सङ्केतितत्वात् । बोधकत्वस्यापि प्रत्येकं घणैष्वस-

दर्पणः

स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थकतया वा तदुपयोगेऽपि न क्षतिरिति भावः । *प्रतिबन्दीति* । पङ्क-
जादिपदे पङ्कजत्वादिविशिष्टशक्यभ्युपगमरूपेत्यर्थः । अवयवशक्तिमजानतोऽपीत्य-
पिना दृष्टान्तवादांन्तिक्योर्बोधस्य सूच्यते । *शक्यग्रहे* । अवयवशक्तिग्रहाभावे ।
तेभ्यः । पङ्कजादिपदघटकाश्वयवेभ्य इत्यर्थः । *विशिष्टार्थप्रत्यय इति* । पङ्क-
त्वाऽऽदिरूपेण पङ्कजाऽऽदिबोध इत्यर्थः । लक्षणायाः शक्तिघटितत्वादिति भावः ।
अत एवेति । तत्पदशक्यग्रहे तत्पदशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादेवेत्यर्थः । उत्तरपद-
लक्षणायां विनिगमकमाह—*यौगिकत्वेनेति* । विलम्बितत्वादित्यनेन शीघ्रोपस्थि-
तिकत्वमुत्तरपदलक्षणायां विनिगमकमिति सूचितम् ।

ननु व्युत्पत्तिपक्षे यौगिकत्वमुदकाऽऽदिपदानामपि सममत आह—*प्रत्ययाना-
मिति* । यथाश्रुतप्रकृत्यर्थत्वस्यादकादौ बाधात् प्रकृत्यर्थपदमन्यथा व्याचष्टे—*सन्नि-
हितेति* । दण्डनमानय, इत्यादौ व्यवहितपदार्थदण्डादौ कर्मत्वाद्यन्यकारणाय
सन्निहितेति । तथाच 'अणुरपि विज्ञेपोऽप्यवसायकर' इति न्यायोक्तोत्तरपद एव
लक्षणेति न बोधाऽऽवृत्तिरूपदूषणमपीति भावः । पूर्वोक्तदूषणान्तरमुद्धरति—*घटादि-
पदे चेति* । कल्प्यमानेत्युच्यते अकल्पितत्वं सूचयति—*विशिष्टस्यैवेति* । व्यवहारा-

परीक्षा

न वा विभापेतीति । पूर्वोक्तपङ्कजशब्दवदिति दृष्टान्तोपादानं स्वगडयति—*नापीति* ।
नचेति—*नहीत्यर्थः । लक्षणायाः शक्यार्थोपस्थितिपूर्वकत्वेन शक्यार्थग्रहाभावे
लक्षणायास्तत्रासम्भवादिति भावः । *अत एव*—*राजपुरुषादिसमुदाये प्रत्येकपदस्य
बोधकत्वादेव । *न बोध इति* । शक्यार्थोपस्थित्यभावेन लक्षणायाऽर्थापस्थित्यस-
म्भवादिति भावः । द्वितीयकारिकासूचितं दोषं परिहरति—*नापि चित्रगुरिति* ।
विलम्बितत्वादिति । तथाच न पूर्वोक्तो विनिगमनाविरह इति भावः । उत्तरपद-
स्यैव लाक्षणिकत्वे साधकान्तरमाह—*प्रत्ययानामिति* । *अनुरोधाचेति* । उत्तर-
पदलक्षणेति शेषः । यदुक्तमप्याक् घटादिपदेष्वपीत्यादिना तत् स्वगडयति—*घटादिपदं
चेति* । ननु परमवर्णमात्रस्य सङ्केताभावेऽपि बोधकत्वमस्त्वित्याह आह—*बोधकः-

त्थात् । प्रकृते चात्यन्तसन्निधानेन प्रत्ययार्थान्वयसौलभ्यायोत्तरपदे एव सा कल्प्यत इति विशेषः । स्वीकृतञ्च घटादिपदेऽपि चरम-

दर्पणः

दिना तत्रैव तन्निर्द्धारणादिति भावः ॥ अक्षरत्वादित्यस्य, येन तत्रापि विनिगमकग-
वेषणा स्यादिति शेषः । *उत्तरपद इति* । प्राप्नोदकादिषट्कोदकादिपदे इत्यर्थः ॥ सा-
लक्षणा । *विशेष इति* । घटादिपदात् समासस्य लक्षणाया वैषम्यमित्यर्थः ॥

*अत्रेदं बोध्यम्—उक्तयुक्तयोपकुम्भमित्यादावुत्तरपदस्यैव समाप्राप्तये लक्षणा, पूर्व-
पदं तात्पर्यप्राहकम् । तत्पुरुषेऽपि ऋचिद्वंद्विप्यलोत्यात्वेकदेशिनि चरमपदस्यैव सा ।
पिप्यक्यार्थार्थं इतरत् घोतकम् । नोलोत्पलमित्यादिकर्मधारये तु न कापि सा, प्रत्ये-
कपदशक्त्युपस्थितयोरभेदाऽन्वयसौलभ्यात् । बहुव्रीहौ उत्तरपद एव संति सार एव
व्यक्तम् । पाणिपादमिति द्वन्द्वेऽप्युत्तरपदस्य पाणिपादसमाहारं लक्षणा, पदान्तरं
घोतकम्, तत्रैव परम्परया वादनकर्मत्वान्वयः । एवमितरेतरयोगद्वन्द्वे साहित्यापन्न-
प्रत्येकपदार्थयोर्द्वयस्यैव सा । अत एव द्विवचनाद्यर्थद्वित्वाद्यन्वयस्तत्र । समाहार-
द्वन्द्वे साहित्यं विशेष्यमत्र तु विशेषणमिति भेदः ।

यद्वा समाहारद्वन्द्वेऽपि साहित्याऽप्रतीतेर्न तत्र लक्षणा, किन्तु प्रत्येकपदशक्त्यु-
पस्थाप्ययोरेव साक्षाद् वादनकर्मत्वाऽन्वयः । “द्वन्द्वश्च प्राणि” (पा०सू० २।४।२) इति
प्रकरणातिदिष्टैकत्वसमासस्य समाहारपदव्यवहारेऽयत्त्वम् । इतरत्र तु तद्व्यवहार औप-
चारिकः । नापि इतरेतरयोगे तत्प्रसङ्गः । एवमितरेतरयोगे द्वन्द्वेऽपि च लक्षणा । एक-
स्मृत्याख्यपदद्वयात् प्रत्येकशक्त्युपस्थिताऽर्थयोर्द्वित्वाऽन्वयसम्भवाद् । एकक्रियाञ्च-
यित्वरूपस्य एकतुद्वयवच्छिन्नस्वरूपस्य वा साहित्यस्य पश्चादेवाऽवगमेन पूर्वं तत्र
लक्षणापहाऽसम्भवाच्च । “वाऽर्थं द्वन्द्व” इत्यस्य वाऽर्थाऽन्वययोग्य इत्यर्थान्न तद्-
विरोधोऽपि ।

युक्तं चैतत् । द्वन्द्वत्वाऽश्चिच्छब्दस्य प्रधानीभूताऽर्थद्वयप्रतिपादकत्वे एव, “द्वन्द्वः
सामासिकस्य च” (गीता) इत्यनेन समाससमूहमध्ये द्वन्द्वस्य विभूतितया परिगण-
नस्य भगवत्कृतस्य सङ्गतेः । विदिष्टशक्त्या लक्षणाया वा तस्य प्रधानीभूतसमाहारप्र-
तिपादकत्वे तु समासान्तराद् द्वन्द्वस्याऽविशेषात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

यद्यु-भारतमावदीपं-सममेकत्राऽऽसन्नं समासो, विदुषां गुरुशिष्याणां वा मन्त्रार्थं
कथार्थं वैकत्राऽवस्थानम् । तत्र विदितमर्थजातं सामासिकम् । चानुरर्थिकदृक् । तस्य
“द्वन्द्वेऽपि” (पा० सू० ६।३।१०) इतीकादेशः । “यत्वेति च” (पा० सू० ६।३।१८)
इत्यलोपः । तस्य मध्ये द्वन्द्वो र्हस्योऽहम् । “द्वन्द्वं रहस्य” (पा०सू० ७।१।१९) इति
मूत्रे द्वन्द्वशब्दस्य रहस्यवाचित्वं शान्दिकप्रसिद्धमिति व्याख्यातम् ।

तच्च विदिताऽर्थस्य चानुरर्थ्यामदत्तानाद्रथन्तराऽधिकरणन्यायेन सांकेतितममास-
नम्भ्याम् पारिभाषिकसमासरूपाऽर्थान्वयवोपस्थितेरुचितत्वेन प्राप्तस्य मान्द्विककः

परीक्षा

त्वस्यापीति* । ‘बोधकत्वं नक्ति’ इति मतेऽपि चरमवर्णमात्रे बोधकत्वं नास्ति ताव-
न्मात्रार्थप्रत्ययाभावात् । किन्तु घट इत्यादि समुदाये एव तस्य सत्त्वम् । *प्रकृते*-
सामान्यते । *सन्निधानेन*—उत्तरपदस्य सन्निधानेन । *सा*—लक्षणा । *विशेष

वर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसकम्मन्यैरित्याहुः ।

दर्पणः

समासशब्दात्तदनभिधानात् । “द्वन्द्वं रहस्यं” (पा० सू० ८।१।१५) इत्यनेन रहस्यं व्युत्पादितद्वन्द्वस्य नित्यनपुंसकत्वेन पुंलिङ्गस्य तद्वाचित्वाऽसम्भवात् । समासवाचि-
नश्च तस्य पुंलिङ्गतायाः “चाऽर्थे द्वन्द्वः” (पा० सू० २।२।२८) इत्यादौ दृष्टत्वात्
पारिभाषिकत्वाच्च तेन समासस्यैव ग्रहणस्यौचित्याच्च चिन्त्यम् ।

न च साहित्याभानेऽन्यतरस्य क्रियाऽन्वयविवक्षायां, पदय ध्रुवं, खदिरं छिन्धीति-
वाक्यत्वं पदय ध्रुवखदिरौ छिन्धीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्ययार्थद्वित्वाज्ज-
च्छिन्नधर्मिकस्यैव पदार्थाऽन्तरान्वयबोधस्याऽन्यत्र दर्शनेनाऽपि तद्वज्जनेनाऽन्य-
स्यैवोचितत्वात् ।

न च द्वित्वाऽन्वययोग्यताऽज्जच्छेदकसाहित्यभानमन्तरं द्वित्वाऽन्वय एव दुर्लभ
इति वाच्यम् । योग्यताऽज्जच्छेदकोपस्थितेरनपेक्षणाद् उपस्थितेयोग्य एव तदन्वयात् ।
अत एव ‘घटेन जलमानय’ इत्यत्र छिद्रतरस्यैव योग्यताबलेनाऽन्वयः । न तु छिद्रे-
रत्वप्रकारकः शाब्दबोधः । तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्यैव द्वित्वाऽन्वययोग्यतावच्छेदक-
त्वेऽपि क्षतिविरहाच्च । विवेचितं चेदमधिकमन्यत्र ।

न च “क्षौमयसनावग्निमादधीयाताम्” इत्यत्र समुच्चयलाभो न स्यारिति
पाच्यम् । “यत् कर्त्तव्यं तदनया सह” इतिवचनान्तरात्तत्सिद्धेः । यद्यपि द्वन्द्वे परस्पर-
रान्वयित्वरूपस्यपेक्षा दुर्घटा ; तथापि “चाऽर्थे द्वन्द्वः” (पा० सू० २।२।२९) इति विधि-
सामर्थ्यादेव तत्र समासः, तदर्थस्तुतः । समुच्चयान्वाच्ययोस्त्यनभिधानादेव न द्वन्द्व
इति स्पष्टं भाष्यं । यत्चेत्कस्यां क्रियायामेकरूपेणाऽन्वयित्वमेव तत्र सामर्थ्यमिति ;
तन्न । क्वचिदंतस्य क्वचित् पूर्वोक्तस्य सामर्थ्यस्याधयणे समर्थमूत्रे यात्रयभेदापत्तेरिति
पूर्वोक्तापत्तिमिष्टत्वेनाऽपि परिहरति—*स्वीकृतमिति* ।

चरमवर्णस्यवेति ॥ पूर्वपूर्ववर्णाऽनुभवजन्योद्बुद्धसंस्कारसहिताऽन्तिमवर्णस्य-
त्यर्थः । नाऽतः केवलचरमवर्णादवबोधोपपत्तिः । अधिकमप्रे वक्ष्यते ॥ *व्यपेक्षायां मा-
मर्थ्ये समास पदोऽसदृशहोतो भवति* इति भाष्यात्तत्र प्रकृतान्वयैवाधिकमर्थं दूष-

परीक्षा

इति* । घटादिपदात्समासस्य लक्षणायां वैषम्यमित्यर्थः । तथाचोत्तरस्य बहुमीही
लक्षणा सम्भवतीति भावः । यदुक्तं समासदृष्टान्तेन घटादिपदेष्वपि चरमवर्णस्यैव
बोधकत्वापत्तिरिति तत्रेष्टापत्त्या तामापात्तिं परिहरति—*स्वीकृतमिति* । *मीमांस-
कम्मन्यैरिति* । अनेन चरमवर्णस्यावबोधकत्वे-एव सर्वानुपहो न तु चरमवर्णस्य वाच-
कत्वं इति-इष्टापत्तिरनुचितेति सूचितम् । *इत्याहुरिति* । अत्र बहुवचनदर्शकत्वेने-
नान्योऽपि सदीपोक्तोऽर्थः सदृशोतः । तथाहि—उपकृतमभित्यादौ प्रत्ययार्थान्वयः
पूर्वपदलक्ष्यार्थं पठेतिचनुक्तव्युत्पत्तिभङ्ग इति तत्राप्युत्तरपदस्यैव कृतममर्मात्रे-लक्षणा
पूर्वपदान्तात्पर्यंवाच्यम् । तत्पदस्यैवैकदेशनिगमाच्च उत्तरपदस्य लक्षणात्प्रकारेण समास-
तु न कस्यापि लक्षणां छिन्नु शक्येतिवत्स्य पूर्वपदार्थस्योत्तरपदार्थेभेदस्यैव-
नान्वयः । समाहारद्वन्द्वे उत्तरपदस्य पाणिपादमित्यादौ पाणिपादमहात् लक्षणा

अत्रोच्यते—समासे शक्यस्योकारे तस्य प्रातिपदिकसंशङ्कं न
 स्यात् । अर्थवत्त्वाभावाद्, “अर्थवदधानुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्”
 (पा० सू० ७।१।४५) इत्यस्याप्रवृत्तेः । न च “कृत्तद्धितसमासाश्च”
 (पा० सू० १।२।४६) इत्यत्र समासग्रहणात् सा । तस्य नियमार्थ-

परीक्षा

पूर्वपदं तात्पर्यप्राहकम् । युञ्जन्नेभ्यश्चानां-द्वन्द्व-उत्राप्युत्तरपदस्यैव सर्वार्थसमाहारं
 लक्षणा, अन्येषान्तात्पर्यप्राहकता । समाहारः—समूहः, अपञ्जातुद्विविशेषतया ।
 न च तस्यां कर्मत्वाद्यनन्वय इति वाच्यम् ? परम्पर्या तदन्वयसम्भवात् । इतरेतर-
 योगद्वन्द्वे यदि सहित्यानुभवोऽस्ति; तदा सूत्रपदस्य ध्वरादिरावित्यादौ साहित्य-
 विशिष्टध्वरादिरयोर्लक्षणा । अत एव तयोः सामर्थ्यात्समासमञ्जा । सामर्थ्यस्य
 साक्षात्परम्परया वाख्यप्रयोज्यविषयतानिरूपिता या विषयता तन्निरूपकत्वरूपतया
 साहित्यनिरूपितविषयताद्वारा ध्वनिष्ठविषयतायाः तद्विरनिष्ठविषयतायाश्च निरूप्य-
 निरूपकत्वात् । द्विवचनाधर्मद्वित्वादेः साहित्यावच्छिन्नेऽन्वयः, यदि तु द्वन्द्वविष-
 येऽपि न साहित्यप्रतीतिस्तदा कस्यापि पदस्य न लक्षणा । अत एवोभयपदार्थप्रधानो
 द्वन्द्व इति सङ्गच्छते । समाहारेतरेतरयोग इति व्यवहारभेदेस्तु “द्वन्द्वश्च पाणि-
 त्पर्यम्” इत्यादिमूत्रप्रवृत्त्यप्रवृत्तिसामर्थ्यः । साहित्यस्यैकक्रियान्वयित्वरूपस्य सूत्र-
 कालम्नानयो बोधः । “वार्धे द्वन्द्वः” इति सूत्रस्य चार्थान्वययोग्यार्थकानां द्वन्द्व-
 सञ्ज्ञा भवतीत्यर्थः । अत एव गीतायाम्—“द्वन्द्वः मामामिकस्य च” इत्युक्तम् । समा-
 सममूहमध्य इत्यर्थान् । समासान्तरे पूर्वपदार्थोत्तरपदार्थयोर्विभेदोप्यविशेषणभावो द्वन्द्वे
 तुमयोर्बुद्ध्या वा समप्रधान्यमित्यस्य समान्तराच्छेदत्वमिति । न साहि-पस्य
 शाब्दबोध्यत्वाभावे पूर्वाच्चसामर्थ्याभावाद्बुद्धिनिष्ठ तद्विरम्पर्यन्तरेव द्वन्द्वो न
 स्यादिति वाच्यम् ? द्वन्द्वोत्तरद्विवचनाद्युपस्थाप्य द्वित्वादिविषयतामादाय सामर्थ्य-
 सम्भवात् । एवञ्च व्यपेक्षैव सामर्थ्यम् । सामर्थ्यस्यैतदुपत्वम् “इसुयोः सामर्थ्ये”
 इत्यत्र क्लृप्तम् । किञ्च व्यपेक्षायाः सामर्थ्यरूपत्वे पराङ्गज्ञावस्थेऽपि तस्याः सम्भ-
 वेनैकस्यनिर्वाहः । अत एव “ऋतेन मित्रावस्मावृता वृथा वृतस्य सौ” इत्यादौ ऋते-
 नेत्यादेः पराङ्गवृत्ताये सत्यामन्त्रितस्याद्युदान्तत्वापत्तिवारणाय—आरुन्धस्यामन्त्रिता-
 र्थस्य [यन्निमित्तन्तद्वाचकं यत् मुञ्जन्तन्त्राङ्गवद्वत्त्वोत्पत्त्यर्थकम्]—“यन्निमित्तप्रहङ्गर्त्त-
 व्यम्” इति वार्तिकम्, तस्य “समर्थानुवृत्त्या विदुम्” इत्यनेन प्रत्याख्यापनपरभाष्यं सङ्ग-
 ष्यते । “समर्थः पदविधिः” इति सूत्रस्य पदमन्वर्थविधिः साक्षात्परम्परया वा स्वप्र-
 योज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपसामर्थ्यवदाश्रितो बोद्धव्य इत्येवार्थः ।
 न च द्वन्द्वसमासस्य साहित्यनिरूपणवत्त्वत्त्वं द्विगोरप्येकस्येति समाहाररूपविशेष-
 कत्वे पञ्चदशतोल्यत्र “आयन्तो वा” इति नपुंसकत्वाभावे षपसर्जन्स्त्वत्वे समासाका-
 रोत्तरपदद्विगुत्यात्सौत्ये सति “द्विगोः” इति ङीप् भवति, स न स्यात् । समाहारस्य
 वाच्यत्वं तु तत्रैकार्थ्याभावस्यावश्यमेति वाच्यम् ? समाहार इत्यस्य समाहारेऽपि
 विहितसत् इत्यर्थान् । सचोत्तरपदस्य लाक्षणिकत्वेन पूर्वपदस्य तात्पर्यप्राहकतया च
 तत्रापि सम्भवतीति नानुपपत्तिरिति ।

स्वसिद्धान्तमाह—अत्रोच्यत इत्यादिनाम् । *तस्य*—समासस्य । *अर्थवत्त्वा-

ताया भाष्यसिद्धाया वैयाकरणभूपणे स्पष्टं प्रतिपादितत्वात् । समास-

दर्पण.

यति-अत्रोच्यत इति* । संज्ञादीत्यादिना पदत्वादिपरिग्रहः ॥ *भाष्यसिद्धाया इति* । "समासग्रहणमर्थवत्समुदायानां नियमार्थम्" इति भाष्यसिद्धाया इत्यर्थः ।

स्पष्टमिति । वाक्यस्याऽर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वप्रमत्तौ तद्व्यावृत्तये वचनारम्भमादाह्वय नियमार्थेन समासग्रहणेन समाहितम् । समासे शक्त्यनभ्युपगमे तु तस्य वृत्त्याथ बोधकत्वरूपाऽर्थवत्त्वाऽभावेनाऽप्राप्तसंज्ञाविषये तस्याऽऽवश्यकतया नियमार्थत्वव्याघातः स्पष्ट एव । तस्मादेतद्भाष्यमपि समासे विशिष्टाक्तौ मानमिति तत्रोक्तत्वादित्यर्थः ॥

न चाऽर्थवत्त्वसामर्थ्येनाऽर्थवाचकपदघटितेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिः । अन्यथा धात्वादिपर्युदासेनैवाऽर्थवत्त्वे लभ्ये तदुपादानवयर्थ्यं स्पष्टमेव । 'दत्तदाद्विमानि' इत्याद्यनर्थकसमुदायस्य तु नियमेन वारणोपस्त्वानिति वाच्यम् । अर्थवद्ग्रहणस्योत्तरार्थतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वेन तत्सामर्थ्याऽभावाद्, "अर्थवद्ग्रहणं संश्लिष्यपदे शार्थम्" इति भाष्येणार्थवत्त्वेन सादृश्यबोधनार्थं तदुपयोगदर्शनाच्चेति विशिष्टशक्त्यभ्युपगममन्तरेण समासे प्रातिपदिकसंज्ञादौ भिन्नमेवेति भावः ।

ननु चित्रगुरित्पादौ विशिष्टे शक्त्यस्वीकारेऽपि नाऽर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकसंज्ञाऽनुपपत्तिः । तथाहि—न शक्यसम्बन्धो लक्षणाः, 'गभीरायां नद्यां घोषः' इत्यादावसम्भवात् । तत्र तावन्न गभीरपदं तीरलक्षकं नद्यामित्यस्याऽनन्वयापत्तेः, न हि तीरं नदी, अत एव नदीपदमपि न तथा । गभीरपदाऽर्थस्यानन्वयापत्तेः । न च पदद्वये प्रत्येकं सा । विशिष्टनदीतीराऽभानप्रसङ्गात् । न च नदीपदेनैव गभीरनदीतीरं लक्षयते, गभीरादिपदं तात्पर्यमाहकमिति वाच्यम् । गभीरपदस्य तात्पर्यमाहकत्वमुत नदीपदस्येति विनिगमनाविरहात् ।

नच नदीपदस्य द्रव्यवाचकतया साक्षात्सम्बन्ध एव लक्षणायां विनिगमक इति वाच्यम् । गभीरपदस्याऽपि नित्यं गुणवाचकतया तदर्थत्वाऽपि साक्षात्सम्बन्धाऽविशेषात् । तस्मात् पदद्वयलक्षणायां गौरवात् समुदाय एव साऽङ्गीकार्या । अत एवार्थवादवाक्यानां प्राशस्त्ये लक्षणेति सङ्गच्छते । किन्तु स्वबोध्यरूपैव सा । अस्ति च गभीरायां नद्यामित्यत्र वाक्यज्ञाप्या गभीराभिन्ननदी तत्सम्बन्धस्तीर इति । एवञ्च चित्रगुरित्पादिसमुदायस्य लक्षणया चित्राऽभिन्नो गोस्वामिरुपाथबोधकत्वरूपाऽर्थवत्त्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा नाऽनुपपन्नेत्यत आह—*समासवाक्य इति* । वास्य इत्युक्त्या क्वचित्तत्सम्भवेऽपि सर्वत्र राज्पुरुपादिसमासे तदसम्भवं सूचयति ।

अयमाशयः—स्वज्ञाप्यसम्बन्धस्य न लक्षणात्वम्, अपभ्रंशेऽपि तत्प्रसङ्गात् । किञ्च स्वज्ञाप्य इत्यस्य स्वनिर्ज्ञापकतानिरूपकज्ञाप्यतावदर्थसम्बन्ध इत्यर्थो वाच्यः । तत्र

परीक्षा

भावाद् *समुदायस्वार्थवत्त्वाभावाद् । वृत्त्याऽर्थबोधजनकत्वं त्वर्थवत्त्वमिति सिद्धान्तात् । *सेति*—प्रातिपदिकसंज्ञेत्यर्थः । *तस्य*—समासग्रहणस्य । न च शक्त्यार्थबोधकत्वमर्थवत्त्वम्, किन्तु वृत्त्या इत्यस्य निवेशोऽस्तु । एवञ्च शक्त्यभावेऽपि लक्षणायाः स्वीकाराच्चानुपपत्तिरत आह—*समासवाक्य इति* ।

वाक्ये शक्त्यभावेन शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अप्यसम्भवेन लक्ष-
णिकार्थवत्त्वस्याप्यसम्भवात् ।

अथ "तिससृग्मि" इत्यारभ्य "ड्योस्सुप्" इति तिप्प्रत्याहारो
भाष्यसिद्धस्तमादाय "अतिप्रातिपदिकम्" इत्येव सूच्यताम्,
कृतमर्थवदादिसूत्रद्वयेन । समासग्रहणञ्च नियमार्थमस्तु । तथाच
अतिप्--तवन्तभिन्नं प्रातिपदिकमित्यर्थात् समासस्यापि सा
स्यादिति चेद् ? तथापि प्रत्येकं वर्णेषु संज्ञाधारणायाऽर्थवत्त्वा-

वर्णः

ज्ञापकत्वं वृत्त्या बोधकृत्यमुत ज्ञानजनकज्ञानविपर्ययत्वमात्रम् । भाष्यः । वाक्ये लक्षणा-
भावप्रसङ्गात् । तदर्थस्य गभीराभिन्नस्य वृत्त्यबोध्यात्वात् । नाम्न्यः । प्रत्येकं वर्णा-
नामर्धवत्त्वापत्त्या विभक्त्यापत्तेरिति स्वशक्यसम्बन्धो लक्षणेत्येवाङ्गीकृणीयम् ।
तथाच समासे तदसम्भवेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽनुपपत्तिस्तदवस्थेति तदर्थं विशिष्टशक्ति-
स्वीकार आवश्यक इति ।

भाष्यसिद्ध इति । "तिपेकादने प्रतिपेधोऽन्तवत्त्वात्" इत्यादन्तप्राऽभिधा-
नादिति भावः । *सूच्यतामिति* । "अतिप्समासश्च प्रातिपदिकम्" इत्येव सूच्य-
तामित्यर्थः । तथा च तिप्सुवन्तभिन्नं यत्तत्प्रातिपदिकमित्यर्थेन समासस्य प्रातिप-
दिकत्वालाभादतिरिच्यमानं समासग्रहणं नियमार्थमस्तिवत्यर्थः । *प्रत्येकं वर्णेष्वि-
ति* । वर्णानामानर्थक्यपक्षे प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकाशनीयाऽर्धाभावादविशेषेण प्रति-
वर्णं विभक्तिसम्भवादव्यपादिनेति भावः । *अर्थवत्त्वेनेति* अर्थवद्ग्रहणस्यावश्यक-
त्वेनेत्यर्थः ।

न चाऽर्थवत्त्वमुदायवदकवर्णानामर्थवत्त्वपक्षस्याऽपि भाष्ये दर्शनात्सूत्रग्रहणेऽपि वि-
भक्तिवृत्तिरिति वाच्यम् ॥ तत्पक्षेऽपि "सङ्घातस्यैकाग्र्यात् सुवभावो वर्णात्" इति
भाष्यात्तन्त्रैरेकेव विभक्तिः समुदायाऽवयवार्थगतमेकत्वं बोधयेत् । एकमेव तदेकस्यै
तच्चैकेन सुपा प्रत्यायितमिति बोधनीयाऽभावाद् विभक्ततेः प्रत्येकवर्णादनुपपत्ते-
रिति भावः ।

ननु समासवाक्यस्याऽर्थवत्त्वाऽभावेऽपि न प्रातिपदिकसंज्ञाऽनुपपत्तिः । "कृत-
द्वित" (पा०सू० १।१।४६) इति सूत्रेणैव तत्सम्भवात् । सम्भवति विधित्वे नियमक-
ल्पनाया अन्याप्यत्वान् । समासग्रहणमेव च समास एकार्थीभावाभावे वा मानम् ।
वाक्यस्य तु न पूर्वसूत्रेण तत्प्रसक्तिरर्थवत्त्वाऽभावात् । संसर्गस्याऽशक्यत्वेऽप्याका-
ङ्क्षादिवत्तादेव तन्नानस्य सूत्रादत्वात् । एवं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याऽप्यनर्थकत्वेनाऽ-
प्राप्तसंज्ञाविधानार्थं कृतद्वितग्रहणमिति समस्तस्यैव सूत्रस्य विधायकत्वम् । भाष्य-

परीक्षा

सूत्रभङ्गेन समासादिसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञां साधयति--अथेति* ।
भाष्यसिद्ध इति । नचैकादशे प्रतिपेधोऽन्तवत्त्वादिति तत्राभिहितम्, अतिप्स-
मासश्च प्रातिपदिकत्वस्य सिद्धेरिति भावः । *तथापि*--अतिप्प्रातिपदिकमिति
न्यासेऽपि । *अर्थवत्त्वावश्यकत्वेन*--अर्थवत्त्वस्य प्रातिपदिकसंज्ञाप्राप्त्या-

ऽऽद्यकत्वेन समासाव्याप्तितादवस्थ्यमेव । तथाच प्रातिपदिकसंज्ञारूपं कार्यमेवार्थवत्त्वमनुमापयति धूम इव वह्निम् ।

किञ्चंच चित्रगुमानयेत्यादौ कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिः, प्रत्ययानां

दर्पणः

मूत्रम्य तु अच्युत्पन्नमाधुनाद्स्वरूपमेव, न तु बहुपदुरित्यादिसमुदायोऽप्युत्तरपदलाक्षणिकतादृशमधुदायस्याऽर्थवत्त्वाऽभावान् । कृदन्तानां केषाञ्चिदर्थवत्त्वेऽपि धातुत्वात्, एवं तद्वितानामपि इः इयानित्यादीनां प्रत्ययत्वेन तादृशसमुदायस्य स्वार्थकत्वेन पूर्वसूत्राऽविपयत्वेन तत्र तत्र प्रातिपदिकत्वविधानार्थं सूत्रकारेण द्वितीयं सूत्रं प्रणीतम् । अत एवाऽग्रार्थवदिति नाऽनुवर्त्ततेऽसम्भवात्प्रयोजनान्नावाच्च । तत्र कृच्छ्रेन प्रत्ययपरिभाषया तदन्तप्रहणं संज्ञाविधावित्यस्य प्रायिकत्वात् । इतरादिवत्केवलकृतामप्रयोगेण तदुपादानार्थवत्त्वाच्च । यद्यप्युक्तयुक्त्या तद्वितपदस्यापि तद्वितान्तपरतेव लभ्यते; तथापि बहुपदवादिप्रहाय तत्त्वाभ्यवहितोत्तरत्वमन्वयेन तद्वितविशिष्टप्रकृतघटितसमुदायतद्वितान्तान्यतरपरतया व्याख्येयम् ।

प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधानावधित्वम् इः इयानित्यादौ तु प्रत्ययस्यैव तदन्तत्वात् शेषः । पञ्चतन्पादिसमुदायाच्छततद्वितप्रकृतौनिरुक्ततद्वितवैशिष्ट्याभावात् तत्राऽतिप्रसङ्गः । कृद्प्रहणपरिभाषाया अनन्तरप्रहणज्ञापिताया असार्वत्रिकत्वाच्च, न मूलकनोपदर्शमित्यादावतिप्रसक्तिः । एवं समासप्रहणेनाप्यप्रसप्तप्रातिपदिकसंज्ञाविधानाद्वाजपुरुष इत्यादिसमुदायान् स्वाद्युत्पत्तिः सुलभेति तत्र विशिष्टतास्त्यभ्युपगमो निष्प्रमाणः । वाक्यस्य सा नेत्युक्तमेव । तत्र कोशादिना शस्त्रपरिच्छेदात् ।

यत्र तु कोशादिकं परिच्छेदं तत्र समासे पङ्कजादौ तां न निवारयामः । एवञ्च वाक्यस्याऽर्थवत्त्वाऽभावेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽप्रस्तस्त्तदप्रकृतिरूपकलाऽभावेन समासप्रहणस्य नियामार्थत्ववर्णनमसाम्प्रतम् । भाष्ये तस्य निघन्तरतया वर्गनं तु संसर्गस्य शब्दत्वमित्येदं शिमतमनुसृत्यैतदवचेराह—किञ्चंचमिति* । एवं समासे विशिष्टताच्छर्वाकारं । कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिरित्यस्य गवादिपदार्थे इति शेषः । तत्र हेतुमाह—प्रत्ययानामिति* । तथाच प्रकृतित्वं प्रत्ययविधानावधित्वम्, न प्रत्ययान्यवहितपूर्वत्वम् । बहुपदुरित्यादौ पदवादिगच्छेऽव्याप्तेः ।

न च "तां च मुसिहो यो ततः परी, संव च प्रकृतिरावा" इति भाष्यात् प्रत्ययाऽऽवहितपूर्वस्यैव प्रकृतित्वलान इति वाच्यम् । तदर्थानवधोधात् । यी ततो विधानावपरसति विधेयानुशासनं परी तारेय मुसिहावित्युपलक्षणं, प्रत्यायान्तरस्यापि । यतो विहितो संव प्रकृतिरिति तदर्थम् । आद्येत्यन्यासाऽभिप्रायेण । तथाच समासोत्तरपदस्य विधानावधित्वरूपप्रकृतित्वाऽभावेन तदर्थे न कर्मत्वाऽऽद्यन्यः मन्भवत्युच्युत्पत्तिविरोधादिति भावः ।

परीक्षा

तुदेद्यतावच्छेदस्तरेण । *धूम इव वह्निति* । धूमो यथा वह्निमनुमापयति तथैत्यर्थः । मनासादि, विशिष्टोक्तः, प्रातिपदिकसम्प्रकृत्वात्—पङ्कजवदवत्, अनर्थकपदममुदायो व्यतिरेक इष्टान्तः ।

एकार्थाभावे साधकान्तरमाह—किञ्चंचमिति* । अनन्वयापत्तिरेकार्थाभावान्नाद्या-

प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकत्वव्युत्पत्तेः । विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययो-
त्पत्तेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात् ।

यत्तु सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्प्यत इति ;
तत्र । 'उपकुम्भम्', 'अर्द्धपिप्पली' इत्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्व-
येन व्यभिचारात् ।

नच तथापि सन्निधानमेव । आनुशासनिकसन्निधेर्विचक्षित-
त्वात् । तथाच यत्पदोत्तरं योऽनुशिष्टा सा तदर्थगतं स्वार्थं बोध-
यति । समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमिति वाच्यम् ।

दर्पणः

प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिर्हि दण्डिनमानयेत्यादौ दण्डादौ कर्मत्वाऽन्वयवाराणां
स्वीक्रियते । तदर्थं एव 'प्रकृत्यर्थेऽपि विपयान्तिरूपितविपयतासम्बन्धेन शब्दबुद्धिं प्रति
विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितित्वेन हेतुता इति तत्र प्रकृते सन्निहितत्वेनैव
निवेशस्तावतीबोधकत्वेन व्यभिचारवाराणां तु प्रकृतित्वेन, गौरवादिति मतं दूषयितु-
मुपन्यस्यति—*यत्त्विति* ।

सन्निहितेति । सन्निहितत्वं चाव्यवहितपूर्वत्वेनाऽनुसन्धीयमानत्वम् ।
तरुण च चिप्रवादिपदे गवादौ सत्वान्नोच्छाऽनुपपत्तिरितिभावः । व्युत्पत्तिरेवेत्येवका-
रेण पूर्वोक्तप्रकृतित्वघटितव्युत्पत्तिव्यवच्छेदः, उपकुम्भादौ व्यभिचारोद्भावनं तु प्राची-
नमते । नन्वनयं तत्रोत्तरपदे लक्षणाऽभ्युपगमेन तदप्रसङ्गः ॥ *तत्राऽपि* । उपकु-
म्भादिसमासेऽर्थात्थः ।

भानुशासनिकेति । सन्निहितत्वं त्राऽव्यवहितपूर्वत्वम् । तत्त्वेनाऽनुसन्धीय-
मानत्वं वा । धवलादिरावित्वादां धवादिपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयप्रसङ्गात् । किन्तु
सन्निहितत्वेनाऽनुशासनबोधितत्वम् । तच्च धवादिपदार्थानामिबोपादिपदार्थानाम-
स्तीत्यादायवानाह—*तथाचंति* । *समस्यमानपदोत्तरमिति* । समासस्याऽनेकपदस-
मुद्रायात्मकतया समुद्रापत्य्य प्रत्येकाऽनतिरिक्ततया समासरूपप्राप्तिपदिकात् विहित-
विभक्तेस्तत्तत्पदसन्निहितत्वादिति भावः ।

सम्भेदेच यदि समासग्रहणनिवन्धना प्रातिपदिकसंज्ञा, किन्तु तस्य नियामकतया

परीक्षा

र इत्यादिः । *प्रकृतित्वादिति* । तस्य च भवन्मतेऽर्थबोधकत्वाभावो नेति शेषः ।

पूर्वोक्तप्रकारमादाह्वय निराचष्टे—*यत्त्विति* । *सन्निहितेति* । सन्निहितत्वम-
व्यवहितपूर्वत्वेन प्रतिसन्धीयमानत्वम् । *खण्डयति*—*उपकुम्भमिति* । अय-
म्भावः—समीपायं विलमानस्याव्ययस्य समांशवाच्यर्द्धशब्दस्य च समासवि-
धानेन पूर्वपदस्य वाचकत्वमवश्यं वाच्यम्, तथा च सन्निहितार्थेऽनन्वयेन
व्यभिचार इति सन्निहितपदार्थस्यत्र सन्निधानम्पारिभाषिकं निरूपयत इत्या-
दायिकामाशङ्कां निरस्यति—*नचंति* । *अनुशासनिकेति* । अनुशासनप्रयोज्यत्प-
र्थः । *अनुशिष्टा*—अनुशासनेन विहिता । *अनुशासनमिति* । विधायकमिति

काशवारणाय वृत्त्या प्रकृत्यर्थत्वस्यावश्यकत्वात् ।

अथ प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेद् ? न । 'गामानयति कृष्णो दण्डेन' इत्यत्र कृष्णे तृतीयार्थान्वय-
प्रसङ्गात् । अथ समस्यमानपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वं समासोत्तरवि-
भक्तेः कल्प्यत इति चेद् ? न । अकल्पकल्पनां क्लृप्तश्रुत्युत्पत्ति-
त्यागञ्चापेक्ष्य समुदायशक्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति दिक् ।

दर्पणः

न्याऽर्थः ॥ *अकाराशवाख्यायेति* । समवायेनोपस्थिताकारे दृश्यर्थकर्मत्वाद्यन्वयवा-
रणायेत्यर्थः ॥ *वृत्त्या प्रकृत्यर्थत्वस्येति* । वृत्तिजन्योपस्थितिविषयत्वस्येत्यर्थः ।

'वादिवाक्ये यावन्तोऽर्थाः सम्भवन्ति' इति न्यायेनोक्तव्युत्पत्तिं दूषयितुमर्थान्तर-
परतया व्याचष्टे—*अपेक्षितं* ॥ पूर्वं तु प्रत्ययसन्निहितपदार्थत्वं प्रकृतित्वमत्र तु तत्प्रा-
ग्वर्त्तिपदार्थत्वमिति भेदः ॥ *प्रसङ्गादिति* ॥ प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्योपस्थितिविषय-
ज्ञायाः कृष्णे सत्त्वादिति भावः ॥ प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरकार्थीभाववादिमते
सत्त्वेऽपि नाऽस्मन्मते सा सार्वत्रिकी । समास एवाऽसम्भवात् । किन्तु प्रकृते व्युत्प-
त्यन्तरमेव कल्प्यते इत्यभिप्रेत्याह—*अपेक्षितं* । *अस्तसकल्पनामिति* । समस्य-
मानपदाऽर्थविषयतानिरूपितविषयतासम्बन्धेन शाब्दं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्य-
यजन्योपस्थितेः कारणत्वाऽन्तरकल्पनामित्यर्थः ।

ननु प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वरूपा व्याससमाससाधारण्येनैकैव
व्युत्पत्तिः, सन्निहितत्वं च प्रकृतिघटकत्वे सति प्राग्वर्त्तिवमिति नोक्तदूषणमत आह—
दिगिति ॥ तथा कल्पने चोक्तव्युत्पत्त्यपेक्षया पदत्वस्य प्रकृतित्वघटितस्य व्युत्पत्तौ
निवेशे गौरवमित्यादिदिगर्थः ॥

ननु 'प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेः प्रकृतिप्रत्ययघटिततया तत्र प्रकृतित्वप्रत्ययत्व-
परीक्षा

कुम्भपदपिप्पलीपदयोर्लक्षणायामपि पूर्वपदस्य तात्पर्यशाहकतया कुम्भसमीपोप-
स्थितौ प्रकृतिप्रयोज्यत्वसत्त्वादिति भावः । *वृत्त्येति* । वृत्त्येत्यस्य तृतीयस्य प्रकृ-
त्यर्थत्वघटकजन्यतायामन्वयाभिप्रायेणेदम् ।

पूर्वोक्तव्युत्पत्तेरवार्थान्तराभिधानेनाशङ्कते—*अपेक्षितं* । उपकुम्भमित्यादावव्य-
धीभावस्थले न लक्षणात्, तत्र पूर्वपदस्याव्ययतया तदर्थकदेशार्थं निरूपितत्व-
सम्बन्धेन कुम्भपदार्थोपस्थितिः । न च निरूपितत्वसम्बन्धे पदसम्बन्ध इति वा-
च्यम् ? अव्ययतिरिक्तनामार्थयोरेव भेदसम्बन्धेनान्वयव्युत्पत्तिस्वीकारात् । अर्द्ध-
पिप्पलीत्यादौ तु पिप्पलीपदस्य पिप्पलीसम्बन्धिनी लक्षणाधीयते, उभयथाऽपि
प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्यत्वमुपस्थितापस्त्येव, प्राग्वर्त्तित्वस्याव्ययद्वित्यापदितत्वा-
दिति भावः । *कृष्णे तृतीयार्थेति* । कृष्णपदार्थं तृतीयार्थस्य कारणत्वस्य विशेष्य-
विधयाऽन्वयापत्तिरित्यर्थः । तस्यापि तृतीयप्राग्वर्त्तिपदार्थत्वात् । समासस्थले

अस्तसकल्पनामिति—*अथ समस्यमानेति* । *अकल्पकल्पनाम्*

अर्थवत्सूत्रेण विशिष्टस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विशिष्टोत्तरमेव विभक्त्यऽनुशासनात् । १.२.२

अथ प्रकृतित्वाश्रये विभक्त्यर्थान्वय इत्येव कल्प्यत इति चेत्तर्हि, 'पङ्कजमानय', 'दण्डिनं पश्य', शूलिनं पूजय' इत्यादौ पङ्कदण्डश्लेषानयनदर्शनपूजनादेरन्वयप्रसङ्गः । 'अघटमानय' इत्यत्र घटेऽप्यानयनान्वयापत्तेश्च ।

नच दण्डादीनां विशेषणतया न तत्रानयनाद्यन्वयः । 'पाकात्रीलः' 'धर्मात् सुखी' इत्यादौ पाकधर्मादिजन्यताया रूपसुखादायनन्वयप्रसङ्गात् । यच्च प्रकृत्यर्थत्वं तज्जन्यज्ञानविषयत्वमात्रम्, तथात्राविरुद्धमिति, तन्न । घटं पश्येत्यत्र घटपदात् समवायेनोपस्थिता-

दर्पणः

पूर्वसूत्रेणैव सा वाच्या । तथाचोक्तप्रकाराऽसम्भव इत्याशयेनाह—'अर्थवत्सूत्रेणेति' । तथाच—शास्त्रबोधितसन्निहितत्वमपि विशिष्टस्यैव, न केवलपूर्वपदस्येत्युक्तस्थले व्यभिचारो दुरुद्धर इति भावः । प्रकृतित्वस्य पद्व्याप्त्यारूपविलक्षणसम्बन्धेन समुदायमात्रविधान्तत्वेऽपि केवलाश्रयतया तद्वत्त्वस्य प्रकृत्येकदेशेऽपि सम्भवादुक्तव्युत्पत्तिशरीरे आश्रयतेव निषेदानीयेत्याशयेन दाहते—'अथेति' ॥ *प्रकृतित्वाश्रये* । प्रकृतित्वाश्रयाय । असन्निहितप्रकृत्यर्थं दूषणमुद्राभ्य सन्निहितेऽपि तदाह—'अघटमिति' ॥ पूर्वपदार्थप्राधान्यमत्रेत्याशयेन दूषणोद्गावनम् । तत्त्वं चाऽग्रे वक्ष्यते ।

विशेषणतयेति ॥ एकत्र विशेषणतयावरुद्धस्यापरत्र तदन्वये नैराकाङ्क्षायादिति भावः । यत्र काऽपि विशेषणेनापरान्वय इति यथाश्रुतं दूषयति—'पाकात्रील इत्यादि' ॥ नीलत्वमुखपोः स्वाश्रये विशेषणतया न्वितयोः पाकादिस्थासन्तर्गतपञ्चम्यर्थहेतुत्वस्यामन्वयापत्तेरित्यर्थः ॥ *तज्जन्यज्ञानविषयत्वमिति* ॥ तत्पदार्थः प्रकृतिः । मात्रपदेन घृत्तिप्रतिपादत्वस्य व्यवच्छेदः । अत्र चित्रगवादिस्मासाऽन्तर्गतगवादिपदार्थ इत्यर्थः ॥ *अविरुद्धमिति* । अवाधितमित्यर्थः । 'घटं पश्य' इत्यत्र दृशिज्ञानसामा-

परीक्षा

शेषः । *विशिष्टोत्तरमेवेति* । तथा च समस्यमानपदोत्तरमित्यसद्गतमिति भावः । *प्रकृतित्वाश्रये* । प्रकृतित्वाश्रयाय । प्रकृतित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वावयवेऽपि तस्य सत्वमित्यभिप्रायः । परोक्तमभ्युपेत्य तद्वीत्यैव दूषणमाह—'अथेति' । *अन्वयप्रसङ्ग इति* । एतेषामपि भवत्सम्मतप्रकृतित्वाश्रयार्थत्वात् । *विशेषणतयेति* । एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयाऽन्वयोऽव्युत्पन्न इति न पूर्वोक्तापत्तिरिति भावः । *पाकान्नील इति* । अत्र नीलपदस्य नीलरूपविशिष्टे भवन्मते लक्षणा । तत्र नीलरूपस्य पाकजन्यतया तत्र पञ्चम्यर्थान्वयेऽपि नैकविशेषणतयेति पूर्वोक्तव्युत्पत्तिविरोधः । किन्तु स्याश्रयान्ते विशेषणत्वान्न तत्र तस्यान्वयसम्भवः । 'ननुपापेरुपाधिर्भवति' इति—'विशेषणस्य वा विशेषणम्' इति भाष्यदुरुद्धेः । समुत्पत्तयत्र समुत्पत्तय इत्यत्र प्रकृतिप्रतिपादत्वेनाश्रयविशेषणत्वं स्पष्टमेव । प्रकृत्यर्थान्वितत्वायैव प्रकृतित्वमिति तत्र प्रकृत्यर्थत्वं न दास्तथा प्रकृतिजन्यज्ञानविषयत्वम्; किन्तु प्रकृतिप्रयोजनत्वं ज्ञाने विशेषणमित्याशयेन दाहते—'अथेति' । उपरुद्धम्भम् अर्धपिप्पलीत्यादौ । *अविरुद्धमिति* ॥

काशवारणाय वृत्त्या प्रकृत्यर्थत्वस्यावश्यकत्वात् ।

अथ प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेद् ? न । 'गामानयति कृष्णे दण्डेन' इत्यत्र कृष्णे तृतीयार्थान्वय-
प्रसङ्गात् । अथ समस्यमानपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वं समासोत्तरवि-
भक्तेः कल्प्यत इति चेद् ? न । अक्लृप्तकल्पनां फलसंश्रुत्युत्पत्ति-
त्यागज्ञाप्येभ्य समुदायशक्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति दिक् ।

दर्पणः

न्यायः ॥ *भाषाशवारणायेति* । समवायेनोपस्थिताकाशे दृश्यर्थकर्मत्वादन्यथा-
रणायेत्यर्थः ॥ *वृत्त्या प्रकृत्यर्थत्वस्येति* । वृत्तिजन्योपस्थितिविषयत्वस्येत्यर्थः ।

'वाशियाक्ये यावन्तोऽथाः सम्भवन्ति' इति न्यायेनोक्तव्युत्पत्तिं रूपयितुमर्थान्तर-
परतया व्याचष्टे—*अथेति* ॥ पूर्वं तु प्रत्ययसन्निहितपदार्थत्वं प्रकृतित्वमत्र तु तत्प्रा-
ग्वर्त्तिपदार्थत्वमिति भेदः ॥ *प्रसङ्गादिति* ॥ प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्योपस्थितिविषय-
त्वायाः कृष्णे सत्त्वादिति भावः ॥ प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरकार्यभावादिमते
सत्त्वेऽपि नाऽस्मन्मते सा सावंत्रिकी । समास एवाऽसम्भवात् । किन्तु प्रकृते व्युत्प-
त्यन्तरमेव कल्प्यते इत्यभिप्रेत्याह—*अथेति* । *अक्लृप्तकल्पनामिति* । समस्य-
मानपदाऽर्थविषयतानिरूपितविषयतासम्बन्धेन शाब्दं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्य-
यजन्योपस्थितेः कारणत्वाऽन्तरकल्पनामित्यर्थः ।

ननु प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वरूपा व्याससमाससाधारण्येनैकैव
व्युत्पत्तिः, सन्निहितत्वं च प्रकृतिघटकस्ये सति प्राग्वर्त्तिरिति नोक्तदूषणमत आह—
दिगिति ॥ तथा कल्पने चोक्तव्युत्पत्त्यपेक्षया पदत्वस्य प्रकृतित्ववदितस्य व्युत्पत्तौ
निवेशे गौरवमित्यादिदिगर्थः ॥

ननु 'प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेः प्रकृतिप्रत्ययघटिततया तत्र प्रकृतित्वप्रत्ययत्व-
परीक्षा

कुम्भपदपिप्पलीपदयोर्लक्षणायामपि पूर्वपदस्य तात्पर्यप्राहकतया कुम्भसर्मापोप-
स्थितौ प्रकृतिप्रयोन्यत्वसत्त्वादिति भावः । *वृत्त्येति* । वृत्त्येत्यस्य तृतीयस्य प्रकृ-
त्यर्थत्वघटकजन्यतायामन्वयाभिप्रायेणैवम् ।

पूर्वाच्च व्युत्पत्तेरवार्थान्तराभिधानेनाप्रकृते—*अथेति* । उपकुम्भमित्यादावव्य-
योभावस्थले न लक्षणा, तत्र पूर्वपदस्याव्ययतया तदर्थकदेशार्थं निरूपितत्व-
सम्बन्धेन कुम्भपदार्थोपस्थितिः । न च निरूपितत्वसम्बन्धे पदसम्बन्ध इति वा-
च्यम् ? अव्ययातिरिक्तनामार्थयोरेव भेदसम्बन्धेनान्वयव्युत्पत्तिस्वीकारात् । अर्द्ध-
पिप्पलीत्यादौ तु पिप्पलीपदस्य पिप्पलीसम्बन्धिनो लक्षणाधीयते, उभयथाऽपि
प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्यत्वमुपस्थितावस्थेव, प्राग्वर्त्तित्वस्याव्यवहितत्वावदितत्वा-
दिति भावः । *कृष्णे तृतीयार्थेति* । कृष्णपदार्थं तृतीयार्थस्य कारणत्वस्य विशेष्य-
विषयाऽन्वयापत्तिरित्यर्थः । तस्यापि तृतीयाप्राग्वर्त्तिपदार्थत्वात् । समासस्थले
व्युत्पत्यन्तरमस्थीत्याशयेन शक्यते—*अथ समस्यमानेति* । *अक्लृप्तकल्पनाम्*
व्युत्पत्यन्तरकल्पनाम् ।

अपिच समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे 'राजपुरुषः' 'चित्रगुः', 'नीलोत्पलम्' इत्यादौ सर्वत्रानन्वयप्रसङ्गः । राजपदादेः सम्बन्धिनि लक्षणायामपि 'तण्डुलः पचति' इत्यादौ कर्म्मत्वादिसंसर्गेण तण्डुलादेः पाकादाद्यन्वयवारणाय, प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति, विभक्तिजन्योपस्थिते हेतुताया आवदयकत्वात्; पुरुषादेस्तथात्वाभावात् ।

'तण्डुलः शुभ्रः' इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थं तण्डुलादेस्तस्य च शुक्ले अभेदेनैवान्वयः । 'शुभ्रेण तण्डुलेन' इत्यादौ च (वशोपणविभक्तिरभेदार्थिका, पूर्णिक्रो वाऽन्वय इति नातिप्रसङ्गः । तथा-

दर्पणः

वीरनुगतयोर्दुर्बलत्वेन तत्तन्व्यक्तिभेदेन कार्प्यकारणभावो वाच्यः । तथाच समासस्यैव समस्यमानपदार्थस्य प्रत्ययार्थान्वयाऽभ्युपगमे बाधकाऽभावाऽस्त आह—*अपिचैति* ॥ *अनन्वयप्रसङ्ग इति* । 'नामार्थयोः' इति व्युत्पत्तेरिति भावः ।

अनन्वयमेवाह—*राजपदादेरिति* ॥ लक्षणायामर्पात्पिना सम्यन्धलक्षणायां निरामन्वयाऽभावः सूच्यते । नचोक्तव्युत्पत्तेस्तण्डुलः शुभ्र इत्यादौ व्यभिचारोऽस्त आह—*तण्डुलः शुभ्र इति* ॥ *अभेदेनैवान्वय इति* ॥ तथा च तण्डुलान्वयिनि प्रातिपदिकार्थं विभक्तिजन्योपस्थितेः सत्त्वात् तत्र व्यभिचार इति भावः । शुभ्रेण तण्डुलेनैत्यादौ व्यभिचारमादाह निराचष्टे—*अभेदार्थकैति* ॥ अथवा कट इव तत्स-

परीक्षा

विशिष्टाक्षिप्रकारान्तरेण साधयति—*अपिचैति* । अनन्वयप्रसङ्गमुपपादयति—*राजपदादेरित्यादिना* । *तथात्वाभावादिति* । विभक्तिजन्योपस्थिति विषयत्वाभावादित्यर्थः । *प्रथमार्थे—अभेदे* । *तण्डुलादेरिति* । तण्डुलाभिन्नः शुभ्रः इति बोधाभिप्रायेणैवम् । यदि तु शुभ्राभिन्नस्तण्डुल इति बोधस्तदा वैपरीत्येनान्वयो द्रष्टव्यः । *अभेदार्थेति*—तथा च न पूर्वोक्तकार्प्यकारणभावे व्यभिचार इति भावः । न च भिन्नविषयकानुमितिसंज्ञिति—इच्छाभावविशिष्टात्सामग्र्या प्रतिबन्धकतायां विभक्तिजन्योपस्थितेरपि प्रवेशाद्गौरवमिति वाच्यम् । शुभ्रभेदाभावज्ञांस्तण्डुलः प्रमेय इत्यादिविशिष्टे वैशिष्ट्यमिति रीत्या यत्प्रत्यक्षं तत्प्रतिबन्धकत्वं तादृशात्सामग्र्याः स्वातन्त्र्येण कल्पनीयमिति लाववात् । यत्स्वाहृतं शाब्दसामग्र्याः शुभ्रस्तण्डुल इत्याकारक योग्यताज्ञानव्यतिरिक्तेन तत्सत्त्वे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारज्ञानात्मककारणभावादेव प्रत्यक्षानुपस्थितिनिर्वाहेण तस्याः प्रतिबन्धकत्वात्कल्पनमिति । नच ममापि 'शुभ्राभिन्नस्तण्डुलः प्रमेय' इत्याकारक प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वं न शाब्दसामग्र्याः कल्प्यते, मन्मते शाब्दबोधस्याभेदमन्वयेन शुभ्रप्रकारकतण्डुलविशेष्यकतया तद्वन्नकयोग्यताज्ञानस्यापि तत्संसर्गिकतया तत्सत्त्वे प्रत्यक्षसामग्र्याधयनाभावादिति वाच्यम् ? शुभ्रभेदाभावात्प्यशुभ्राभेदान्निश्चयकारकस्य ज्ञानस्यास्मन्मते बाधज्ञानरिपया क्लृप्तप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावेन निर्वाहे स्वातन्त्र्येणास्मन्मते तस्य प्रतिबन्धकत्वात्कल्पनमन्मते तु तत्कल्पनमिति गौरवस्य स्फुटत्वात् । नच मन्मतेऽपि शुभ्रभेदः भावनाया शुभ्रभेदान्निश्चयस्य स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यमिति

च-समासे परस्परमन्वयासम्भवादावदियैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः ।

दर्पणः

मानाऽधिकरणभीष्माऽऽदिभ्यो द्वितीयादिविमच्छेदनभिहितसूत्रे भाष्यकृताऽभिधानात् सामानाऽधिकरण्यस्य सामानाधिकरणयोर्विशेष्यविशेषणयोर्भाष्यस्याभेदस्य—विशेषण-पदोत्तरविभक्त्यर्थत्वलाभात् । तथापि शुभ्रेणेति तृतीयाजन्याभेदोपस्थितिसत्त्वाद् व्यभिचार इति भावः ।

नन्वप्र अभेदो यदि भेदत्वाच्चिन्नाऽभावस्तदाऽप्रसिद्धिः । भेदस्य क्वलाऽन्व-यित्वात् । यदि भेदप्रतियोगिकाऽभावस्तदा नीलो वदिरिति वाक्यस्य प्रामाण्याप-त्तिरित्वादिना नीलभेदाभावस्य बन्धो सत्त्वाद् विशेषणविभक्त्यर्थकदेशे भेदे प्रकृत्यर्थ-स्यानन्वयापत्तिश्च ।

न च भेदेऽभावे च द्वितीयादेः शक्तिः । भेदे च प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थताऽवच्छेदका-वच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्येनाऽन्वयः । उक्तमन्वयेन प्रकृत्यर्थविशिष्टभेदस्य तु तत्त्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्येनाऽभावेऽन्वयोपगमादोक्तापत्त्यादिरिति वाच्यम् । 'प्रमेयो घट' इत्यादौ प्रमेयत्वाच्चिन्नभेदाऽप्रसिद्धयोक्तप्रकाराऽसम्भवात् । नीलयदादिपर-नीलयदवदितनीलो घट इति वाक्यस्य प्रामाण्याऽऽपत्तेश्च । नीलत्वादिना नीलभेदा-भावस्य घटेऽजाधात् ।

नच तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाऽभेद एव विभक्त्यर्थः । तथा सत्यपूर्वव्यक्तिनिष्ठतद्व्य-क्तित्वस्य भानाऽनन्वयेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावे शक्तिप्रहाऽसम्भवेनाऽपूर्व-व्यक्त्यभेदाऽन्वयाऽनुपपत्तेः, अभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्याऽवगाहित्वाऽनुपपत्त्या एकध-मांऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे अपरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सम्यग्धतया भाना-ऽसम्भवाच्चेति चेद् ? न । अभेदस्तादात्म्यं, तच्च स्ववृत्त्यसाधारणो धर्मः । असाधा-रण्यं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्व—स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टं यत्तद-न्यत्वमित्येकमात्रवृत्तिधर्म एव प्रकृतः सः । तस्मिन्नाशेयतया प्रकृत्यर्थाऽन्वयः । अपू-र्वव्यक्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्य विशिष्य ज्ञानुभयस्यत्येऽप्येकमात्रधर्मत्वेन सामान्यप्र-त्यासत्त्या सुप्रहात् सर्वे मुस्यमिति । *पार्थिक इति* ॥ शास्त्रबोधोत्तरकालिक इत्यर्थः ॥ *अन्वयेति* । तदोद्य इत्यर्थः । अस्याऽधिकरणरीत्या सर्वेषां विभक्त्य-र्थाणां प्रथमं क्रियायामेवाऽन्वयेन तत्र शुभ्रादिपदार्थान्वये विभक्तिजन्योपस्थितिस-त्त्वात्तत्पत्रेऽपि नोक्तव्युत्पत्तेर्व्यभिचार इति भावः ॥

ननु "नामाऽर्थयोः" इति व्युत्पत्ते राज्ञा पुरुषस्तण्डुलः पचतीत्यादौ राज्ञः स्व-

परीक्षा

साम्यमिति वाच्यम् । शुभ्रभेदस्य शुभ्राभेदाभावसत्यनियतत्वेन तस्यां मते स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनात्, नैवम्भवन्मते वक्तुं शक्यम् । अभेदसम्बन्धेन शुभ्रप्रकार-कबुद्धिप्रति शुभ्रभेदावगाहे ज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वम्, ननु स्वरूपसम्यग्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकृत्य शुभ्राभेदावगाहिज्ञानस्य बाधज्ञानविधया प्रतिबन्धकत्वम्, ननु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यमिति दिक् ।

विशेषणविभक्तिः साधुत्वाद्येत्याशयेनाह—*पार्थिक इति* ।

किञ्च 'राजपुरुषः' इत्यादौ सम्यन्धिनि, सम्बन्धे वा लक्षणा । नाथः । 'राजः पुरुषः' इति विवरणविरोधात् । समाससमानार्थकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात् । अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयो न स्यात् । नान्त्यः ।

दर्पणः

स्वामिभावसम्बन्धेन पुरुषे, तद्गुणस्य कर्मतासम्बन्धेन घात्वर्थपाकेऽन्वयवारणायाऽऽवयवकत्वेऽपि तत्र राजा पुरुषस्तोर्क पचतोत्यत्राऽभेदसम्बन्धेनाऽन्वयाद् व्यभिचारवारणायाऽभेदातिरिक्तसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वं नामाऽर्थनिष्ठप्रकारतायां निवेतनीयम् ।

नच विशेषणविभक्तोरभेदाऽर्थकतया निवाहः । क्व एव कर्मोति भाष्यव्याख्याऽवसरं भाष्यादीनां स्वयमकर्मकत्वेऽपि विशेष्यसम्बन्धिविभक्त्यैव भाष्यादिपदोत्तरं भवितव्यम् । तदेकयोगधेमत्वात् । केवलानां च प्रातिपदिकानां "प्रत्ययः" "परश्च" इति नियमेन प्रयोगाऽहत्वात् । यथेत्वरमुक्कदः स्वयं निर्वाना अपि तदीयधनेनैव तत्फलमात्रं पूर्वं गुणा भवति "अनभिहित" सूत्रे वदता कथनेन विशेषणविभक्तेः साधुत्वनाश्रयकत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । विभक्त्यर्थप्रातिपदिकार्थविशेष्यकपुरुषादिप्रकारकबोधस्याऽनुभववाच्यं । अत एव व्युत्पत्तौ भेदेनेति पठ्यते । तथाच तत्पत्रे छत्यार्थराजसम्बन्धिनः पुरुषादावन्वयो नाऽनुपपन्नोऽत्र जाह—*किञ्चेति* । *विवरणविरोधादिति* ॥

अत्र वदन्ति—विग्रहस्य विधियमागसमानाऽर्थकत्वं नाऽविधियमागजन्यबोधे यद्यद्विशेष्यकत्वं सति यद्यत्प्रकारकत्वं तद्यद्यद्विशेष्यकत्वं तत्प्रकारकबोधजनकत्वम् । प्राप्तमुदकं यमित्यादेः प्राप्तोदकादिसनासविग्रहत्वाऽनुपपत्तेः । पचति, व्याकरणमधीते इत्यादीनां पाचको वैयाकरण इत्यादिकृच्छ्रितान्तविग्रहत्वानापत्तेः । तत्र विग्रहविग्रहमागजन्यबोधविषयपदायां विग्रहविशेष्यभावधैर्योऽस्तीत्यात् । नाऽपि तज्जन्यबोधोपयावद्बोधविषयविषयकबोधजनकत्वम् । पुरुषस्य राजेत्प्रत्यापि राजपुरुषादिविग्रहत्वापत्तेः । किन्तु विधियमागजन्यबोधजनकत्वं तद् वाच्यम् । प्राप्तमुदकं यमित्यादेः प्राप्तोदकादिसनासजन्यबोधविषयाः परस्परसम्बद्धतात्पर्यविषयोभूताश्च यावन्तः पदायां तदुक्तादयस्तावद्विषयकबोधजनकत्वम् । घटकीया कर्मतेत्पेतावन्मात्रस्य घटकर्मकानपनहृतिरिति विग्रहत्ववारणाय यावदिति । राजः पुरुषः सुन्दर इत्यधिकाऽवगाहिनो राजपुरुष इति विग्रहत्वमिष्टमेव ।

वस्तुतस्तु वाक्यप्रवृत्त्याऽर्थं प्रयुज्यमाने तस्मिन्नतात्पर्यविषयाऽर्थकपदप्रयोगदौर्लभ्यमेव । पुरुषस्य राजेत्यादेस्तु विग्रहत्ववारणाय तात्पर्यविषयत्वं विशेषणम् । तत्र पुरुषप्रतियोगो न ; घटः कर्मत्वमित्यादिसमुदायस्य, घटानपनेत्यादीनां न । कुम्भं करोतीत्यादीनां कर्तृलाक्षणिकानामेव न्यायने कुम्भझारादिविग्रहत्वम् । प्रकृते च राजपुरुष इत्यादित्वस्य 'राजः पुरुषः' इति वाक्ये अक्षतत्वान्न तस्य विग्रहत्वानुपपत्तिरिति ॥

अन्यथेति । समानार्थकत्वाभावे इत्यर्थः । *तस्मात्*—विग्रहवाक्यात् ।

न स्यादिति । तत्समानार्थकवाक्यस्यैव तच्छक्तिनिर्णायकत्वादिति भावः ।

परीक्षा

परोक्षलक्षणापक्षे क्षण्डयति—*किञ्चेति* । *तस्मात्*—राजः पुरुष इति विवरण-

राजसम्बन्धरूपः पुरुष इति बोधप्रसङ्गात् । विरुद्धविभक्ति-
रहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरित्यादि प्रपञ्चितं वैयाकर-
णभूषणे ।

दर्पणः

सम्बन्धलक्षणाकल्पं दूषयति—*नान्त्य इति* । नीलोत्पलादिसमाससङ्ग्रहाय समान-
विभक्तिकेत्यपहायोक्तम्—*विरुद्धविभक्तिरहितेति* । विरुद्धविभक्तिप्रधानप्रातिपदि-
कार्थयोः, स्तोत्रं पद्यतीत्यादावभेदाऽन्वयदर्शनादाह—*प्रातिपदिकार्थयोरिति* । तथा-
चाभेदसंसागावच्छिन्नप्रातिपदिकाऽर्थाभिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्द-
बुद्धिं प्रति विरुद्धविभक्तिरहितपदजन्योपस्थितेहेतुतया तस्या राजपुरुष इत्यादिसमा-
सोत्तरपदार्थं पुरुषादीं सत्त्वादभेदाऽन्वयो द्रुयोर इति भावः ।

ननु विरुद्धविभक्तिराहित्यं व्यासनाससाधारणम्, न विशेष्यवाचकपदस्य विशेष-
पणवाचकपदाऽप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वम् । 'नीलं घटमानय' इत्यादावभावात् ।
नाऽपि विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वम्, विशेष्य-
पदाप्रकृतिकत्वस्य तदनुत्तरत्वस्य तदुत्तरत्वेनाऽप्रतिसन्धीयमानत्वस्य वा "नीलो घट"
इत्यादीं नीलपदोत्तरविभक्तौ घटादिपदोत्तरविभक्तिभिन्नायां सत्त्वेन तत्राभेधान्वयानु-
पपत्तेरिति चेत् ?

अत्र केचिन्—विशेषणपदे विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्त्यसजातीयविभक्त्यप्र-
कृतिकत्वमेव विरुद्धविभक्तिराहित्यम् । साजात्यं च मुत्वारिना प्रयमात्वादिना वा ।
'नीलो घट' इत्यादीं विशेषणविभक्तेर्विशेष्यविभक्तिभिन्नत्वेऽपि तत्सजातीयभिन्न-
त्वाऽभारंनोक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तत्राऽऽवतरत्वादिति ।

वस्तुतस्तु विशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थक्यमिति मते विरुद्धत्वं स्वार्थभिन्ना-
र्थकत्वम् । 'नीलो घट' इत्यादीं विशेषणविभक्तेर्निरर्थकतया तत्र विशेष्यविभक्तिविरु-
द्धार्थकविभक्तिर्द्वितीयादिरूपेव, तदप्रकृतित्वस्य विशेषणवाचकपदे सत्त्वाच्च तदसङ्गः ।
एवं 'नीलवटमानय' इत्यादिमस्तस्थले विशेषणविभक्तेरेवाभावेन तादृशाविनश्यप्रकृ-
तित्वं विशेषणवाचकपदस्याप्याहृतम् । अत एव 'वैश्वस्य सुतस्य धनम्' इत्यादीं
नाऽभेदान्वयाऽऽस्फाङ्गा । तत्र विशेषणविशेष्यविभक्त्योर्विभिन्नसम्बन्धार्थकत्वान् ।
नाऽपि स्तोत्रमचीत्याद्यसङ्ग्रहः । पूर्वकल्पे तु विशेषणवाचकविभक्तेस्तिङ्गिजाती-
यत्वेनोक्ताऽऽङ्गायास्तत्रासत्त्वेन तदसङ्ग्रहः स्पष्ट एव ।

परीक्षा

वाक्यात् । *विरुद्धविभक्तिरहितेति* । नच विरुद्धविभक्तिरत्वं विशेष्यवाचकपदोत्तर-
विभक्त्यव्युत्तिविभक्तिविभाजक्यसंबन्धविभक्तिप्रकृतित्वम्, तत्र राजन्—सन्धेऽस्तीति
न भेदान्वयानुपपत्तिरिति वाच्यम् ? वस्तुगत्या यत्तादृशविभक्तिरन्तर्दर्थस्य भेदान्वयः
इति चेदाश्रीयते, तदा राज्ञः पुरुषादिवाक्यवदके राज्ञ इति पञ्चम्यन्तत्वह्यपहदश्यायां
पष्टयन्तत्तत्समभिव्याहारोऽपि 'राज्ञः पुरुषादागतो भृत्य' इति वाक्याद्राजाभिन्नपुरुषा-
पादानकागमनकत्तां मृत्य इति बोधः सर्वत्रेति । विरुद्धविभक्तिरत्वेनाज्ञातप्रातिपदि-
कार्थयोरभेदान्वय इत्यर्थः कार्यः । तथा च राजपदे पष्टयन्तत्वाप्रहकाळे सम्बन्धे
लक्षणापत्रे राजसम्बन्धाभिन्नः पुरुष इति बोधापत्तेर्दुर्वीरत्वात् ।

अत एव “वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः” इत्यत्र न भक्षमुद्दिश्यप्राथम्यविधानं युक्तम् । एकप्रसरताभङ्गापचेरिति तृतीये । “श्र्यङ्गैः

दर्पणः

सारे—प्रातिपदिकार्थयोरिति प्रकृताभिप्रायेणैव । तथाच विरुद्धविभक्त्यप्रकृति-प्रातिपदिकार्थनिष्ठाभेदसंसावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे धातुप्रातिपदिकान्यतरजन्योपस्थितिः कारणमित्यर्थः फलित इति ।

मनु पूर्वनिरुक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्याभेदान्वयबोधकाङ्क्षत्वं ‘चैत्रस्य सुतस्य धनम्’ इत्यादौ तदापत्तिरत आह—*प्रपञ्चितमिति* ॥ विभक्त्यर्थमन्तर्भाष्य नामा-धान्वय एवोक्तःश्रुत्यपत्तिरिति तत्रोक्तम् । तस्यापि सार्थकविभक्त्यप्रकृतिस्वमपि विशेष-पणवाचकपदं निवेदानीयमत्रेति तात्पर्यम् । मीमांसकैरपि विशिष्टशक्तिपक्षोऽभ्युपेय इत्याह—*अत एवेति* । समासे एकार्थीभावस्य सर्वसम्मतत्वादयेत्यर्थः । *भक्षमु-द्दिश्येति* । “ऋत्विजो हविःशेषान् भक्षयन्ति” इति विहितभक्षणमनुष्ठेत्यर्थः ।

एकप्रसरताभङ्गापचेरिति । उद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वये पृथगुपस्थितेनियामक-त्वेन तदनुरोधेन तदभ्युपगमे विशिष्टाऽभ्युपस्थितिजनकस्वरूपैकप्रसरताभङ्गापचेरि-त्यर्थः । तैर्विशिष्टशक्त्यनभ्युपगमेऽपि विशिष्टलक्षणाया अभ्युपगमेनैकप्रसरतायास्त-म्मतसिद्धत्वात् । न चोद्देश्यतयाऽन्वये यच्छब्दयोगप्राथम्यादीनां विधेयतयान्वये च लच्छब्दयोगादीनां सम्प्रतया तत्र तदभावात् कथं तदापादानमिति वाच्यम् । सति तात्पर्यं, ‘प्रथमो भक्षः, ‘पण्डितो ब्राह्मणः, इत्यादावुद्देश्यविधेयभावेन बुद्धेरानुभवि-कृतया यच्छब्दयोगादीनां प्रायिकत्वात् । तादृशशाब्दबोधे असमस्तपदजन्योपस्थिते-र्हेतुता तु न । ‘शमोदरः पूज्यो, ‘राजपुरुषः मुन्दर, इत्यादितस्तथा बोधानुपपत्तेस्तत्र च प्राथम्यविशिष्टं भक्षणान्तरमेव विधीयते शब्दवृत्त्या । तत्रच प्राप्ताप्राप्तविधेकेन प्राथम्यविधिः पर्यवस्यतीति सिद्धान्तादिति भावः ।

श्र्यङ्गैरिति । तत्र हीज्याशेषभूतत्रित्वविशिष्टयत्किञ्चिद्भूविधानम्, किं वा त्रित्वविशिष्टाशेषाद्भूविधानमिति संशये प्रकृताविज्याशेषेण पुरोडाशेन स्थितृकृते हुत-त्वात्प्राप्तौ शेषभूतत्रित्वविशिष्टाऽङ्गैरेव स्थितृकृत्त्वं युक्तमिति पूर्वपक्षे, शेषभूतानि कानिचिद्भूतान्यनूय त्रित्वविधाने एकप्रसरताभङ्गापचित्स्मात् कल्पसूत्रोक्तत्रित्ववि-शिष्टाङ्गान्तरविधानमिति निर्गतं दशमाध्यायस्य सूत्रेण पादे इत्यर्थः । कल्पसूत्रो-क्तानि द्वादशाध्यायदशानि तु द्वादशम् १, त्रिंशत् २, वक्षो ३, यजुर् ४, वृक्षो ५, ६,

परीक्षा

अत एव—समासे एकार्थीभावस्वीकारादेव । *तृतीये—तृतीयाध्याये । तत्र हि ‘वपट्कर्तुः प्रथमो भक्षः’ इति वाक्येन वपट्कर्ता होत्राः तस्य भक्षणमृत्विजो हविः शेषं भक्षयतीति वाक्यात्प्राप्तमिति तदनुवादेनाप्राप्तप्राथम्यमनेन विधीयत इति पूर्वपक्षे ‘प्रथमभक्षः’ इत्यस्य समस्तपदत्वेन यदि प्राथम्यविधायकत्वं स्यात्तदा यो भक्षः स प्रथम इत्येवं विच्छिन्नान्वयो वाच्यः, स न सम्भवति, समासानुपपत्तेः, यथा पण्डितो ब्राह्मण इत्यस्मात्, पण्डितः स ब्राह्मण इतिबोधो भवति । तथा च पण्डित-ब्राह्मण इति शब्दात् न भवति, यदि तथा कल्प्यते, तदा यच्छब्दसापेक्षत्वाद् उद्देश्यविधे-ययोर्न सामर्थ्येन समासानुरूपपर्यन्तः स्यात् । एवं च प्राथम्यविशिष्टभक्षणविधानमेवा-

स्विष्टकृतं यजति" इत्याह्वानुवादेन त्रित्वविधानं न युक्तम् । एकप्रसरतामहापचेरिति दशमे च निरूपितं सङ्गच्छते । सङ्गच्छते चाऽह्वाधिकरणारम्भः ।

अन्यथा "अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रोणाति" इत्याह्वानपदयदितरयोरपि एकाब्दत्वादिगुणमात्रवाचकतया अमूर्च्छत्वात्, क्रोणातौ करणत्वासम्भवस्य तुल्यत्वादाहणस्यैव वाक्याद्-

दर्पणः

सर्व्यं दोः ७, उभे पादवे ८ । ९, दक्षिणा श्रोणी १०, गुदम् ११, इति । तत्र श्रीणि—
दक्षिणोऽसः, सन्वा श्रोणी, गुदं-मूर्त्तमिति ।

नन्येकप्रसरत्वं न-विशिष्टाभ्योपस्थितिजनकत्वं, किन्तु समासघटकरूपद्वयोर्होदयविधेयभावेनाऽन्वयाऽयोधस्त्वमिति व्युत्पत्तिस्तद्गङ्गापचेरिति तदर्थो, न तु विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वमहापचेरिति । तादृशाव्युत्पत्तिशरीरं तु समासघटकरूपदार्थनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे प्रति समासघटकरूपजन्योपस्थितिः प्रतिबन्धिकाति ।

नच तादृशप्रतियोग्यप्रतिबन्धकभावकरणे गौरवमिति वाच्यम् । सर्वथ विशिष्टशक्तिरूपनापेक्षया क्वचित् प्रतियोग्यप्रतिबन्धकभावकरणे एव लाघवात् ।

वस्तुतस्तु यत्रोद्देश्यविधेयभावेनान्वयसोपस्तत्पर्यायोपस्थितिसमवहितदानुपूर्वाविरहादेव तथान्वयासम्भवाप्रोक्तप्रतियोग्यप्रतिबन्धककरणेऽपि । एकप्रसरता तु प्रथमपदार्थाऽन्वितमक्षविशेष्यबोधोऽनुभव एवेति नोक्तयुक्त्या मीमांसकैर्विशिष्टशक्तिरभ्युपेयस्यत आह—सङ्गच्छते चेति* । वाक्याद् भेदेति* । नच तस्य वाक्य-

परीक्षा

नेन क्रियत इति सिद्धान्तितम् । *एकप्रसरतेति* । सा च विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वात् । *सा भज्येत* । उद्देश्यस्य पृथगुपस्थितेस्तथान्वयबोधे नियामकता भज्येत । *दशमे*—दशमाध्याये । तत्र हि—इत्याहोपभूतत्रित्वविशिष्टं तेषां यत् किञ्चिदङ्गविधानं किन्वा त्रित्वविशिष्टाद्येपाङ्गविधानमिति संसृते प्रकृताविन्याविशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृतो हुतत्वाद्वापि शेषभूतत्रित्वविशिष्टाङ्गेषु स्विष्टकृतवर्नं युक्तम् । 'अङ्गः स्विष्टकृतं यजति' इत्यत्र पशौ चोदकप्रासः स्विष्टकृतप्रधानहवियों हृदयादिभ्य एकादशाभ्योऽपि कर्त्तव्यत्वेन प्राप्त इति अङ्गैरिति वचनमह्वानुवादेन त्रित्वविधानार्थमित्याशयकं पूर्वपक्षे—एकहाई—समासपदं तत्सर्वमुद्देशकमुद्देश्यबोधकम् उपादायकम्—विधेयबोधकम् । यद्गुच्छादंमुद्दिश्य पूर्वादेस्य विधेयता स्यात्तदा प्रसरभेदात्सामर्थ्यविधानात्समासो न स्यादिति, त्रित्वविशिष्टाङ्गान्तरविधिरिति सिद्धान्तितम् । तच्चैकार्थाभावानभ्युपगमेऽसङ्गतमेव स्यादित्युक्तम् । एकादशाङ्गानि करणसुत्रोक्तानि बोध्यानि । हृदयम्, १ जिह्वा २ वक्षः ३, यकृत ४, वृक्की ६, सर्व्यं दोः ७ उभे पादवे ९, दक्षिणाश्रोणिः १०, गुदम् ११ इति, एकप्रसरसत्वोपपत्तये च समासघटकरूपदार्थनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे समासघटकरूपजन्योपस्थितिमङ्गीकृतनकार्थोभावेनैव निर्वाहात् । यत्र तु "सोऽप्योपा ऋत्विजः

सम्भवत्येव । “पष्टी” (पा० सू० २।२।६) इति समासविधानाद् राहः पुरुष इति च पक्षे वाक्यम्, तथापि तस्य न विग्रहत्वं भिन्नार्थत्वात्, किन्तूक्तस्यैवेति मीमांसकाः । तान् प्रसङ्गाच्चिरस्यति—

आख्यातं तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।
गुणप्रधानभावादौ तत्र दृष्टो विपर्ययः ॥ ३५ ॥

तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदर्थबोधकं विवरणमाख्यातं, तत्र विपर्ययो दृष्टः । तथाहि—‘आक्षिकः’ ‘कुम्भकारः’ इत्यत्राक्षकरणकव्यापाराश्रयः, कुम्भोत्पत्त्यनुकूलव्यापाराश्रय इति बोधः । ‘अक्षैर्दीव्यति’ ‘कुम्भं करोति’ इत्यत्राक्षकरणिका देवानुकूला भावना, कुम्भोत्पत्त्यनुकूला भावनेति बोधः । कृत्प्रत्यये कारकाणामाख्याते च भावनायाः प्राधान्यं घटनो मीमांसकस्याऽपि गुणप्रधानाभावांशव्यत्यासो न विवरणत्वबाधक इति नात्र पाक्षिकस्य ‘चित्रा गावो यस्य’ इत्यादेविग्रहत्वे बाधकमस्तीति भावः ॥ ३५ ॥

नन्यस्तूकरीत्या सर्वत्र समासे शक्तिः, अस्तु च तथा विग्रहस्थापि पष्टीतत्पुरुषकर्मधारययोः शक्तिमत्त्वाविशेषाच्चिपादस्थपत्यधिक-

वर्णनः

उक्तस्यैवेति । चित्राणां गवामयमित्यादेरेवेत्यर्थः । *एवकारेण प्रथमान्तचि-
प्रादिपृथग्वदितस्य व्यङ्ग्येऽऽहः । उपदर्शकपदस्य विवरणम्—*अर्थबोधकमिति* ।
आख्यातम् । तिङन्तम् । तत्र तिङन्तघटिते विवरणे इत्यर्थः । व्यरपासमेवाह—
तथाहीत्यादि ।

ननु तथाऽपि तिपः कर्तृलक्षकतयाऽक्षकरणकव्यापाराश्रय इति बोधान्न समानार्थ-
कत्वमङ्गोऽत्र आह—*कृत्प्रत्यये इति* ॥ *कारकाणाम्*—*कर्त्तादीनाम् ॥ *प्राधान्यम्*—
मुख्यविशेष्यत्वम् । कारकाणां प्राधान्यं “प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः” इति न्यायेन, भाव-
नायास्तु—“भावप्रधानमाख्यातम्” इति निरुक्तादिति भावः ॥ ३५ ॥

परीक्षा

माख्यातमित्यादि । अत्राख्यातपदम्—तिङन्तपरम् । तच्च तिङन्तघटिते
विवरणे विपर्ययमुपपादयति—*तथा हीत्यादिना* । *न चिवरणत्वबाधक इति* ।
तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनं हि विवरणम्, ननु तत्र समानविशेष्यकत्वस्य
प्रवेशः ॥ ३५ ॥

शक्तिमयेति । एकार्थाभावेत्यर्थः । *सिद्धान्तसिद्धिरिति* । सिद्धान्तस्य
निश्चितार्थस्य सिद्धिः । अनुष्ठानोपयोगिनी सिद्धिः । तत्र हि ‘निपादस्थपतिं याजयेत्’
इत्यत्र निपादस्थपतिशब्दः किं कर्मधारय उत पष्टीतत्पुरुषोऽथवा बहुमीहिरिति
संशये कर्मधारयो न युक्तो निपादाभिन्नः स्थपतिरिति तदा स्यात् ।

रणसिद्धान्तसिद्धिर्न स्यादित्यत आह—

पर्यवस्यच्छान्दयोघाऽविदुरप्राक्क्षणास्थितेः ॥

शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्ववहिरङ्गत्वचिन्तम् ॥ ३६ ॥

पर्यवस्यञ्चासौ शब्दबोधश्च तस्मादविदुरञ्चासौ प्राक्क्षणाच्च, तदानीन्तनलाघवमादायाऽधिकरणाऽविरोध इत्यर्थः । अयम्भावः— निपादस्यपतिपदस्य समासशक्तिपक्षे, निपादरूपेनिपादानाञ्च स्यपतौ निपादस्यामिके पुरुषान्तरे चेत्यं सञ्च शक्त्यादानाद्यत्वम् ।

दर्पणः

शक्तिमत्त्वाविशेषादिति ॥ शक्तिमत्त्वमेकार्थोभावः ॥ *सिद्धान्तसिद्धिरिति* ॥ सिद्धान्तस्य मांमांसितायंस्य सिद्धिरनुष्ठानोपयोगार्हत्वमित्यर्थः । तथाहि—“निपादस्यपति याजयेत्” इति ध्रुवते । तत्र निपादस्यपतिशब्दः किं पद्योतत्पुरपो बहुव्रीहिवौत कर्मधारय इति संशये, कर्मधारयेऽपूर्वविद्याध्ययनरूपनागौरवाद्, बहुव्रीहौ वाक्यलक्षणायां गौरवाद्याज्याभावात् पद्योतत्पुरप इति पूर्वपक्षे, तत्पुरस्यपि पूर्वपदलाक्षणिकतया कर्मधारयापेक्षया गौरवाद्याज्यात् कर्मधारय एव । अपूर्वविद्याध्ययनस्योपरकालकल्पन्यत्वेन तादृशागौरवस्य फलमुखतया अक्षोपत्वादिति सिद्धान्तितम्, तद् विशुद्धैत । भवन्ते तत्पुरस्य-वोकारोऽपि गौरवाज्याकारादिति भावः ॥

तदानोन्तनेति । तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधोपाध्यवहितप्राक्क्षणावृत्तिशक्तिग्रहनिष्ठान्तरङ्गत्ववहिरङ्गत्वचिन्तनप्रयुक्तलाघवमादायेत्यर्थः । तदेव विशुद्धपति—अयम्भाव इति* । *निपादरूपेति* । स्यपतावित्यनेनान्वितम् । *निपादानामिति* । निपादसम्बन्धिस्यपतावित्यर्थः । तत्र पद्यार्थसम्बन्धान्तर्भावोत्कर्षार्थोभावोऽभ्युपगमात् । *निपादस्वामिक इति* । स्यपतिशब्दस्य स्वाम्यर्थकतया निपादानिन्स्वामिके ईर्ष्यात्यर्थः । तत्रान्यपदायांन्तर्भावेण समुदायशक्तिस्वोकारात् । ‘नानार्थ’ इत्यस्य वृत्त्यानेकार्थोपस्थितौ जातवामिति शेषः । न्यायेनेत्यस्य क तात्पर्यमिति परीक्षा

विप्रान्मूर्धावसिद्धो हि क्षत्रियायां विशः क्षियाम् ।

अम्यष्टः गृध्याग्निपादो जातः पारपवोऽपि च ॥

इति । स्मृतेर्निपादः सत्त्वजतीयस्यपतिशब्दश्च राजपण्यांय इति तस्य वेदानधिकारापाज्यासम्भवः इति बहुव्रीहिवोच्यते, स न सम्भवति । वाक्यस्य लक्षणायां गौरवात् । किन्तु लाज्यात् पद्योतत्पुरप इति पूर्वपक्षे तत्पुरस्यपूर्वपदस्य लाक्षणिकतया गुरुत्वमिति, लाज्यात्कर्मधारय एव ।

नर्वचं तस्य वेदानधिकारात्कथं याज्यमिति वाच्यम् । यागोपयोग्यप्ययनस्य कल्पनात् । ‘फलमुखं गौरवञ्च न दोषाय’ इति सिद्धान्तितत्वादिह्येत । पदार्थोभाववादिनाम्भवतां तत्पुरस्य लक्षणाया अभावादिति भावः । *तदानोन्तनेति* । तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधोपाध्यवहितप्राक्क्षणावृत्तिशक्तिग्रहनिष्ठान्तरङ्गत्ववहिरङ्गत्वचिन्तनप्रयुक्तलाघवमादायेत्यर्थः । तदेतद्विशुद्धपति—अयम्भाव इति* । *नानार्थत्वम्* । समा-

तथा च "नानार्थं तात्पर्यात् विशेषावगतिः" इति न्यायेन तत्कल्पनायां पदद्वयेन पूर्वोपस्थितार्थं एवोपस्थित्यादिलाघवात् तत्कल्पयत् इति । परेषामपि सति तात्पर्यं, 'यष्टीः प्रवेशय' इति-

दर्पणः

सन्देहो सति । *तत्कल्पनायाम्* । तात्पर्यकल्पनायाम् ।

पूर्वोपस्थितार्थं एवेति । समासपदप्रत्येकपदशक्त्युपस्थापिताऽर्थमात्रविषयकर्मधारयशक्तिप्रहस्यान्तरङ्गत्वेन प्रथमोपस्थितार्थं एवोपस्थितिलाघवाद्निरूपयतिशब्दस्य तात्पर्यमवसीयते, तेन विशेषावगतिः । न तु बहिर्भूतपदार्थविषयकशक्तिप्रहोपस्थापिते, तदुपस्थितेर्विलम्बितस्वादिस्वास्वलाऽर्थः ।

निरुक्त्यपेक्षैव सामर्थ्यं मूलकृदभिप्रेतमित्यर्थं इदमपि प्रमाणम् । अन्यथा जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे पदानामानर्थक्यात् प्रत्येकपदवृत्त्याऽर्थोपस्थितेरसम्भवेन क तन्मूलकशक्तिप्रह इति तस्यान्तरङ्गत्वकथनमसङ्गतमेव स्यादिति बोध्यम् । *तत्*—तात्पर्यम् । *कल्पयते*—अवधारयति ।

ननु "संयोगो विप्रयोगश्च" इत्यादिना हरिणा संयोगादीनां विशेषावगतिरेतुत्वं बोध्यते, तन् कथं तात्पर्यस्य विशेषावगतिरेतुत्वमिति चेद् ? न । नानाशक्त्युपस्थिताऽनेकेषु संयोगादनेकस्मिन्नवधारिते तात्पर्ये विशेषावगतिरिति शब्दाऽर्थस्याऽनवच्छेद इति भावाऽर्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् । संयोगादीनां तात्पर्यप्रादुक्ततायामेवोपयोगेन तात्पर्यस्य विशेषावगतिरेतुत्वं सर्वसम्मतमेवेति भावः ।

ननु प्रत्येकपदवृत्तिपक्षेऽनायासेनैवाधिकरणसिद्धान्तोपपत्तौ विशिष्टशक्तिपक्षे तादृशसिद्धान्तसमर्थने क्लेशो दुष्परिहर एवेत्यत आह—*परेषामपीति* । *प्रवेशयति-बहिर्भूतं* । तात्पर्यस्यैव लक्षणानियामकृतया तत्सत्ये वाक्यलक्षणया समासाऽन्तरबोधस्य दुर्वारतया तात्पर्याभावेनैव तद्वगतेर्वारणोपत्वादित्यर्थः ।

ननु "निपादस्थपतिं याजयेत्" इत्यत्र स्थपतिशब्दः स्वामिपर्थ्यायः, श्रेष्ठपत्न्यो वा उभयथाऽप्यसौ गुणवचनः । तस्य च जातिवचननिपादपदेन कर्मधारये तत्र गुणवचनस्यैव पूर्वनिपातनियमेन स्थपतिनिपादमिति प्रसज्येत, ननु निपादस्थपतिमिति स्यात् । किञ्च उभयथापि स्थपतिशब्दार्थस्य नित्यं सम्बन्धिसापेक्षत्वेन पठोसमास एव न्याय्यो, न तु कर्मधारय इति कथमुक्तसिद्धान्तसङ्कतिः, प्रकृतोऽपीत्यत

परीक्षा

सार्थभेदेन नानार्थम् । *तत्कल्पनायाम्*—शक्तिप्रहकल्पनायाम् । *पूर्वोपस्थितेति* । समासपदप्रत्येकपदशक्त्युपस्थितार्थमात्रविषयकर्मधारयसम्बन्धिशक्तिप्रहस्यान्तरङ्गत्वेन प्रथमोपस्थितार्थं एवोपस्थितिलाघवाद्निपादस्थपतिशब्दस्य तात्पर्यमिति निर्धा-

वल्लक्षणया दुर्वात्त्वात् तात्पर्यमेव कल्प्यकोटौ अवशिष्यत इति
दिक् ॥ ३६ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे समासशक्ति निरूपणम् ॥ ५ ॥

दर्पणः

आह—*दिगिति* । तदयंस्वत एवास्वरसात् “लिङ्गदर्शनाच्च” इति सूत्रं हेत्वन्त-
रोपसङ्गाहकं प्रणीतं महर्षिणा । तच्च शबरस्वामिना, “कृटं हि निपादानामंबोपका-
रकं, नाऽयांगामेवञ्च तन्निपादानामेव स्वम्” इति भाष्यं व्याख्यातम् । तथाच कृट-
वृत्तिगालिङ्गात् कर्मधारयत्वे निर्णीते स्थपतिसम्बन्धस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातो
बोध्यः । सम्यन्थाकांक्षानिवृत्तिरप्यर्थतो निपादानां स्वत्वलाभादुपपद्यते । एवं लाघ-
वादिविचारस्तु कथञ्चित् सम्भवमात्रेणेति सर्वमनवद्यम् ॥ ३६ ॥

इति भूषणसारदर्पणे समासशक्तिनिरूपणम् ॥ ५ ॥

परीक्षा

यते । *तात्पर्यमेवेति* । नन्विदममुक्तम् । तात्पर्यनिर्णयके ह्यर्थ्युक्तेषु संयोगादिषु
तात्पर्यस्यागणनादिति चेद् ? न । शब्दार्थस्यानवच्छेदे नानाशक्त्योपस्थितेषु
नानार्थेषु तात्पर्यनिश्चये संयोगादिना हेतुनैकस्मिन्नर्थेऽवधारिते तत्रैव तात्पर्यं ह-
स्यत इत्यर्थात् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भूषणसाटीकायां परीक्षायां समासशक्तिनिरूपणम् ॥ ५ ॥

॥ अथ शक्तिनिर्णयः ॥

शक्तिप्रसङ्गात् तस्याः स्वरूपमाह—

इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।

अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा ॥३७॥

दर्पणः

अथ शक्तिनिर्णयः ।

प्रसङ्गादिति । “समासे खलु भिन्नेव शक्तिः” इति ग्रन्थेन स्मृतायाः शक्तेरनुप-
क्षणीयत्वादिति भावः । अगृहीतवृत्तिरूपात् पदान् पदार्थोपस्थितः शाब्दबोधस्य चा-
दर्शनाच्चदमावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति तदमावच्छिन्नार्थनिरूपितवृत्तिविषयक-
पदज्ञानं करणं, नृत्वा पदजन्यपदार्थोपस्थितिव्यापारः । तां विना तदनुपपत्तेः, न तु
वृत्तिमत्त्वेन ज्ञातं पदम् । अतोऽनागतशब्दानुसन्धानाच्छाब्दबोधाऽनुपपत्तयः ।

= वृत्तिश्च शक्तिर्लक्षणाभेदात् द्विविधा । तत्रार्थे पदसङ्केतः शक्तिः । स चेद् पदमि-
मिमर्थं बोधयतु, इति पदविशेष्यकच्छात्मकः । अस्मात् पदादयमर्थो बोध्य इत्याकार-
कपदार्थविशेष्यकच्छारूपो वा, विनिगमकाभावात् । तथा चार्थबोधकं पदं वाचकमिति
व्यवहियते । शास्त्रकारादिसङ्केतः परिभाषा । तथा चार्थबोधकं पारिभाषिकमिति व्यव-
हियते—नदीवृक्षयादिपदम् । लक्षणा तु शक्त्यसम्बन्धः । तत्कल्पिका तु मुख्यार्थभा-
षोऽन्नीततात्पर्यानुपपत्तिः ।

तथा हि—“गङ्गायां घोष” इत्यत्र गङ्गापदस्य घोषाऽभाववत् प्रवाहार्थकत्वेन ती-
रतात्पर्यं रूपे उन्नीते तात्पर्यविषयतीरस्मृतिं विनानुपपद्यमानेन तीरशाब्दबोधेन
तत्स्मृतिराक्षिप्यते । सा च गङ्गापदवृत्तिं विनानुपपद्यमाना तज्ज्ञानमाक्षिपति । तद्वि-

परीक्षा

अथ शक्तिनिर्णयः ।

प्रसङ्गादिति । “समासे खलु भिन्नेव” इति शक्तिनिरूपणप्रसङ्गादित्यर्थः । येषां
पदानामर्थनिरूपितवृत्तिमहविषयता नास्ति; तेभ्यः पदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधो वा न
जन्यत इति तदमावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदमावच्छिन्ननिरूपित-
वृत्तिविषयकपदज्ञानं कारणम् । नृत्वा पदजन्यपदार्थोपस्थितिव्यापारः, तत्र वृत्तिसत्त्वेन
ज्ञायमानपदस्य करणतैत्ति मत्केशाच्चित्, तत्र बुद्धम् । यत्र पदं न प्रयुक्तं केनचिद्, अपि
तु तस्योद्बोधकदर्शनमात्रेण स्मरणमजनिष्ट, तत्र तादृशपदाभावाच्छाब्दबोधो न
स्यात्, तादृशपदाभावात् । अस्माकन्तु—वृत्तिमत्त्वेन पदज्ञानस्य सत्त्वाद्भवति शाब्द-
बोधस्योपपत्तिः । एवं च कारणतावच्छेदकशरीरे वृत्तेः प्रवेशतस्या निरूपणमाव-
श्यम् । सा च वृत्तिर्द्वेषा शक्तिर्लक्षणा च । तत्रादौ स्वमतानुरोधेन शक्तिस्वरूप-
माह—*इन्द्रियाणामित्यादिना* । अर्थस्य चक्षुरादीन्द्रियविषयत्वव्यवहारश्च तज्ज-

दर्पणः

पया गङ्गापदनिरूपिता वृत्तिर्न शक्तिस्तस्यास्तत्रा भावादतस्तीरस्मारिका काचिदन्यैव वृत्तिः कल्प्यते । सा च गङ्गापदशक्यसामीप्यस्यैव, तेन रूपेण गृह्यमाणा तीरं स्मारयत्यनुभावयति च । शक्यादशक्योपस्थितिस्तु न लक्षणा । उपस्थितिहेतोस्तस्यास्तत्त्वासम्भवात् । नापि स्वबोधसम्बन्धः । समासशक्तिनिरूपणोक्तयुक्तेः ।

नन्वीश्वरेच्छायाः शक्तित्वासम्भवः, घटपदस्यापि पटे शक्तत्वप्रसङ्गाद्, घटपदात् पटो बोद्धव्य इतीच्छाया विषयतया पटेऽपि सत्त्वात् । यदि चेद्वंच्छीयघटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वं शक्तिरिति न पदार्थेऽतिप्रसङ्गः । तद्विषयत्वेऽपि तादृशविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य सत्रानभ्युपगमादित्युच्यते, तत्रापि गङ्गापदात् तीरबोधस्यापि जायमानत्वेन सन्मात्रविषयकेश्वरेच्छीयगङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य तीरे सत्त्वाच्छक्त्यैव निर्वाहे कृतं लक्षणयेति चेद् ? न ।

गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरादावसत्त्वेन गङ्गापदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वसम्बन्धेन ईश्वरेच्छीयगङ्गादिपदानां प्रवाहादौ शक्तिस्तीरनिष्ठविशेष्यतायाश्च गङ्गादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूप्यत्वेऽपि न तस्मात् तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपि तु शुद्धविषयतात्वेनैवेत्यभ्युपगमान्न तथा लक्षणान्यथासिद्धिनांऽपि विषयत्वलक्षणसम्बन्धस्य पदे जन्यजनरूपावे च सत्त्वेऽपि तत्रातिप्रसङ्गः ।

तत्र लक्ष्योपस्थितिनियामकः सादृश्यात्मकः सम्बन्धो गौणी, तदतिरिक्तस्तु शुद्धलक्षणेति व्यवहिते । शुद्धाऽभ्युपादानलक्षणभेदेन द्विविधा । तत्र मुख्यसंज्ञान्यायोपस्थापकत्वमुपादानत्वम् । शक्याऽविषयकलक्ष्यार्थोपस्थितिजनकत्वं लक्षणात्वम् । 'यष्टीः प्रवेद्याय' 'गङ्गायां घोष' इत्यादिके यथायथमुदाहरणे । तत्राऽप्याद्याऽजहृत्स्वार्थाऽन्त्या च जहृत्स्वार्थस्युच्यते । तद्भेदान्तराणि त्वन्यतोऽवधारणाणीति नैयायिका आहुः ।

मीमांसकास्तु—उक्तयुक्त्या लाक्षणिकपदस्य वाचकत्वपरिहारेऽपि नेश्वरेच्छायाः शक्तित्वम् । ईश्वरस्यैवाऽनभ्युपगमात् । नन्विच्छाया ईश्वरीयत्वमनुपादेयम् । एवं चाऽऽधुनिकसङ्केतज्ञानादपि शाब्दबोधोदयेन तादृशसङ्केतस्य वृत्तितानिर्वाहः । आधुनिकसङ्केतत्वेन तात्पर्यस्याऽपि वृत्तित्वप्रसङ्गस्तु न, पदार्थोपस्थितिनियामकसङ्केतस्यैव वृत्तित्वेन तस्यास्तत्त्वात् । तज्ज्ञानस्य साक्षादेव शाब्दधीजनकतया पदार्थोपस्थित्यात्मकव्यापाराऽनपेक्षणाद् वृत्त्युपस्थापितार्थं एव प्रकरणादिना तदवधारणात् ।

आधुनिकसङ्केतितडित्यादिपदेषु त्वाधुनिकसङ्केतस्य प्रागवधारितस्य द्विधादिव्यक्तिशाब्दधीजनकपदार्थोपस्थितौ नियामकत्वेन तद्वृत्तित्वस्य सौलभ्यादिति चेदेवमपि सङ्केतस्य निष्प्रतियोगिकतया तदोपेक्षविषयत्वस्याऽप्यापातरमणीयतया सम्बन्धित्वासम्भवेन पदार्थोऽनुपस्थापकत्वाद् वृत्तित्वानिर्वाहात् । तस्मात् पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावनियामकः सम्बन्धः पदार्थान्तरमेव । नाप्यसौ समवेतः । अभावादावपि सत्त्वात् । किन्तु वैशिष्ट्याख्येन सम्बन्धान्तरेण वर्तते इत्याहुः ।

इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां स्वविषयेषु—चाक्षुषेषु घटादिषु यथा-
ऽनादिर्योग्यता—तदीयचाक्षुषादिकारणता, तथा शब्दानामपि अर्थः
सह तद्बोधकारणतैव योग्यता, सैव शक्तिरित्यर्थः ।

ननु न बोधकारणत्वमनादिभूतं शक्तिः । आधुनिकदेवदत्तादि-
पदे तदभावात् । अन्यथा पिशादिसङ्केताज्ञानेऽप्यन्वयबोधप्रसङ्गो,
लाक्षणिकातिव्याप्तेश्चेति सङ्केतज्ञानमपि हेतुर्वाच्यम् । तथाचाश्रय-

दुर्णः

वाच्यत्वं यथा न समवायि तथा वक्ष्यत इति वदता शोधितिकृतापि तन्मतमेवा-
नुवृत्तम् ।

उदेत्तन्नामतानि निराकृतुंमादौ तास्वरूपप्रदर्शनमित्याशयेन मूलमवतारपति—
तस्याः स्वरूपमिति । *तस्याः*—शक्तैः । निर्विषयाणां तेषां कथं घटादिविषय-
योऽत आह—*चाक्षुषेति* । तथाचौपचारिकविषयत्वं न विद्वदिति भावः । चाक्षु-
षपदं त्वाचादिप्रत्यक्षस्याऽप्युपलक्षणम् । इन्द्रियनिष्ठचाक्षुषादिकारणतायामनादित्व-
म् । इन्द्रियजन्यपूर्वपूर्वबोधध्वंसकालिकत्वं, न त्वजन्यत्वमन्यावर्त्तकत्वात् । शब्दनि-
ष्ठबोधकारणतायां तु स्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधध्वंसवत्वम् । *तद्बोधकार-
णता* । अर्थबोधकत्वम् ।

ज्ञातमानं पदं कारणमभिप्रेत्येवम् । अन्यथा विषयतायां तादृशहेतुताऽवच्छेदक-
तेस्यैव बोध्यः । सङ्केतज्ञानं विनोक्तशक्तिप्रहाऽसम्भवेनावश्यापेक्षणीयतया तस्यैव
शक्तित्वमस्तु, “तद्वेतोरेव” इति न्यायात् इत्यासङ्गते—*नन्विति* । तस्याऽशक्तित्वे
हेतुराधुनिकेत्यादि । *आधुनिके*—एतत्कालिकमङ्केतविशिष्टे । *तद्भावात्* ।
निरुक्तानादित्वविशेषणविशिष्टबोधकारणत्वाभावादित्यर्थः । विशेष्यसत्त्वेऽपि प्रकृते वि-
शेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वेन तदप्रतियोगित्वरूपकारणत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ।

मन्बनादिभूतमितिप्रसिद्धिप्रदर्शनमाश्रयं, ननु तच्छक्तिशरीरं प्रविष्टम् । येन
तद्बोधेन तस्य हेतुता सम्भाव्येत; किन्तु बोधकारणत्वमेव । प्रकृते तेन रूपेण तज्ज्ञाने
बाधकाभाव इति चेद्, स्यादेवम् । यदि सङ्केतप्रहमन्तरेणैव तद्बोधो भवेन्न तु त्व
सम्भवतीत्याह—*अन्यथेति* । सङ्केतजिरपेक्षस्यैव तस्य शब्दबोधहेतुत्वं इत्यर्थः ।
लाक्षणिकेति । तत्राप्यनादिभूतबोधजनकत्वव्यवहारादिति भावः । *आवश्यक-

परीक्षा

न्यज्ञानस्यार्थविषयकत्वेन कार्यधर्मस्य कारणे आरोपात् । यथा शब्देषु वाच्यार्थविषय-
कत्वव्यवहारस्तद्वन्न योग्यतां विवृणोति—*तदीयेति* ।

एवं च शब्दार्थयोः सम्बन्धयोग्यता, सा च तच्छब्दनिष्ठा तच्छब्दशब्दार्थविषयक-
शब्दबोधकारणतारूपा, तस्याज्ञानादित्वविशेषणं कारिकावास्तुशक्तम् । अज्ञादित्वं
—प्रसङ्गात्प्रतियोगित्वम्, तत्र युक्तमित्याशयेन शङ्कते—*नन्विति* । *तद्-
भावात्*—अनादित्वविशिष्टबोधकारणत्वस्य तन्मते—पदानां सत्त्वेऽपि विशेषणा-
भावप्रयोज्यविशिष्टाभावात् । *अन्यथा*—अनादित्वविशिष्टबोधकारणत्वस्वीकारे ।
अतिव्याप्तेश्चेति । तेभ्योऽपि लक्ष्यार्थविषयकशब्दबोधस्य जननेन लक्ष्याविषयक-
बोधकारणतायास्तोषु दर्शनादिति शेषः । *सङ्केतज्ञानमपीति* । अपिना पूर्वोक्त-

कत्वात् स एव शक्तिरस्तु । स एवाधुनिके पित्रादेर्गवादी चेश्वरस्य

दर्पणः

त्वादिति* । अवश्याऽपेक्षणोपज्ञानविषयत्वादित्यर्थः । *स एव* । सङ्केत एव

परीक्षा

योग्यताज्ञानसमुच्चयः । *तथा च*—सङ्केतज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धौ च । *स एव*—
सङ्केत एव । सङ्केतश्चास्माच्छब्दाद्यमर्थो बोद्धव्यः, इत्याकारिकेच्छास्योऽर्थविशेष-
प्यक इदं पदं—इदमर्थं बोधयत्विति पदविशेष्यकेच्छास्यो वा; विनिगमनाविरहात् ।
अत एव—अर्थबोधकं पदं वाचकमिति व्यवहारः, परार्थबोधकत्वमेव वाचकत्वम्,
तत्रा दण्डवान् दण्डवानित्यादिवदयमपि व्यवहार उद्देशप्रतावच्छेदकविषयतावच्छे-
दकयोरेकत्वान्न स्यात् । तत्रार्थविशेषः—शेखरसङ्केतः शक्तिराधुनिकः शास्त्रकारादि-
सङ्केतः परिभाषेति । शेखरसङ्केतेनार्थबोधकं पदं वाचकम् । यथा—घटपदादिपदम् ।
परिभाषयाऽर्थबोधकं पारिभाषिकम् । यथा—वृद्धिगुणादिपदम् । यत्र तु न द्विविधोऽपि
सङ्केतोऽथ च घटपदमर्थविशेषस्य बोधकं भवति; तल्लक्षणात्समुच्यते । लक्षणा च
शक्यसम्बन्धरूपा । तत्र शक्यार्थस्य सादृश्यातिरिक्तः सम्बन्धो यत्रास्ति सोऽर्थो
कस्य इति व्यवहारस्य विषयः, सादृश्यात्मकसम्बन्धरूपा तु लक्षणा गौणीत्युच्यते ।
मुख्यार्थवाङ्मुरससं तात्पर्यविशेषपादगतिर्लक्षणाबीजम् । यथा—गङ्गायां घोष इत्यत्र ।
अत्रादौ गङ्गापदवाच्यस्य प्रवाहस्योपस्थितिस्तत्र घोषाभावपदे, इदं गङ्गापदं घोषा-
भाववत्, प्रवाहार्थकमिति यद्वैच्ये, इदं पदं तीरतात्पर्यकं घोषान्वयार्थबोधकत्वप्र-
कारकतस्काहिकसाभिप्रायविषयत्वादित्यनुमानेन तात्पर्यविशेषावगमे तीरे घोष
इत्याकारकः शाब्दबोधः, ततोऽर्थं शाब्दबोधस्तीरस्मृतिं विनाऽनुपपन्नस्तीरस्मृतिश्च
गङ्गापदस्य तत्र वृत्तिं विना नोपपद्यत इति तस्य पदस्य तत्र वृत्तिरस्तीति कल्पयति ।
तत्र शक्तिर्यावृत्तिस्तीरे शक्तिप्राहकरोनायभावाऽनुपपद्येति लक्षणाख्यास्तीति
रीत्योद्दमीया । ननु प्रागुक्ता याऽस्माच्छब्दाद्यमर्थो बोद्धव्य इत्याकारिकेच्छास्याऽ-
भिधा तस्याः शक्तिर्त्वं न युक्तम्, ईश्वरेच्छाया एकत्वेन सा यथा घटपदाद् घटो बोद्ध-
व्य इत्याकारा तथा घटपदात्पटो बोद्धव्य इत्याकारिकाऽपि । एवं च घटस्य घटपदवा-
च्यत्ववत् पटस्यापि घटपदवाच्यत्वापत्तिः । यदि चेश्वरेच्छाया एकत्वेऽपि घटपदजन्य-
बोधविषयत्वनिष्प्रकारतानिरूपिता या तादृशेच्छाया विषयता; सा ॥ घट इति न
पटस्य वाच्यत्वापत्तिरित्युच्यते, तथापि—तस्या इच्छायास्तन्मात्रविषयकत्वेन गङ्गा-
पदात्तीरबोधस्य लोकं ज्ञायमानत्वेन गङ्गापदात्तीरं बोद्धव्यमित्याकारकत्वमपि तस्या
सम्भाव्यते गङ्गापदबोधजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविषयतायास्तीरेऽपि सत्त्वा-
त्तीरस्य गङ्गापदवाच्यत्वापत्तिरिति चेद् ? न । गङ्गापदं तीरवाचकमिति, तीरं गङ्गाप-
दवाच्यमिति वा व्यवहारो लोकं न दृश्यत इत्यतस्तीरनिष्प्रविषयताया गङ्गापदजन्य-
बोधविषयत्वप्रकारतायाश्च परस्परं निरूप्यनिरूपकभावस्योक्तरीत्या सत्त्वेऽपि तादृ-
शविशेष्यतानिरूपकताया गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वनिष्प्रकारतायां सा मुद्विषयता-
त्वावच्छिन्ना, ननु गङ्गापदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नेति तत्रापदजन्यबोधविषयता-
त्वावच्छिन्नप्रकारतानिष्प्रनिरूपकताकविशेष्यतासम्बन्धेन, तत्तदर्थं वर्तमाना या ईश्व-
रेच्छा सा शक्तिरित्यभ्युपगमात् । अत एव गङ्गापदजन्यबोधविषयस्तीरं जायतामि-

चेति चेत्—

अत्रोच्यते—सङ्केतो न स्वरूपेण हेतुः । अगृहीतशक्तिकादर्थ-
बोधप्रसङ्गात् । नाऽपि सामान्यतो घातः । प्रमेयत्वादिना तज्ज्ञाने-
ऽपि बोधप्रसङ्गात्, नापि सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः । गवादिपदेष्वपी-
श्वरादेः सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानशून्यानां लौकिकमीमांसकादीनां तत्तद-

दर्पणः

पूर्वकारेण बोधस्त्वव्यवच्छेदः । सङ्केतस्य स्वरूपतः सामान्यतो विशेषरूपेण वा
हेतुत्वमभिमतमिति विरुद्धव्य वृषयति—*उच्यते इति* । *स्वरूपेणेति* । स्वस्य
पदरूपमिति व्युत्पत्त्या स्वाध्याधारणधर्मोक्तमङ्केतत्वेनेत्यर्थः । दण्डत्वेन घटे दण्ड
इव ज्ञानाऽविषय एव सङ्केतत्वेन हेतुरिति यावत् । *अगृहीतशक्तिकादिति* । अज्ञा-
तमङ्केतादित्यर्थः ।

अर्थबोधप्रसङ्गादिति । सङ्केतस्य तत्र विद्यमानत्वादिति भावः । *सामान्यत
इति* । जनकाजनरुसाधारणरूपेणेत्यर्थः । *सङ्केतत्वेनेति* । ईश्वरीयसङ्केतत्वा-
दिना विशेषधर्मोक्त्यर्थः । *तज्ज्ञानशून्यानामिति* । सङ्केते ईश्वरीयत्वमविदुषा-
मित्यर्थः । *लौकिकमीमांसकानामिति* । वैदिकानां तेषां कथञ्चिदश्वराद्यधसम्भवा-
दुक्तम्—*लौकिकेति* । अथवा लौकिकानां व्यवहारिकपदार्थमात्रविषयज्ञानवतां
परीक्षा

स्याकारच्छा विषयत्वस्य गङ्गापदे जन्यतायां विषयतायां च सत्येऽपि न गङ्गापदवा-
च्यत्वव्यवहारस्य तेषु पदार्थेष्वपत्तिः । *स चेति* । सङ्केतश्चेत्यर्थः । एवं परस्य
नैयायिकस्य मतम् । तत्र मीमांसकानुसारिण आहुः— ईश्वरेच्छायाः शक्तित्वं न
युक्तम् । ईश्वराभावात् । किन्तु तादृशसङ्केत इत्येव वाच्यम् । अत एवाऽनिकपित्रा-
दिसङ्केतितदेवदत्तादिपदादपि बोधः । नर्चैवं तात्पर्यस्य दृष्टत्वापत्तिः । येन सङ्केतेन
पदार्थोपस्थितिर्न्यतः-स-प्रवामिधा, तात्पर्यस्य तु साक्षादर्थविशेषविषयकशाब्दत्वा-
वच्छिन्नं प्रत्येव कारणत्वम्, स्वज्ञानद्वारा । ननु पदार्थोपस्थितिं प्रत्येवेत्यदोषात् ।
शब्देन वृत्त्या—उपस्थितेऽर्थेषु प्रकरणादिना तात्पर्यनिर्णय इति हि प्रसिद्धिरिति,
तन्न युज्यते । पदपदार्थयोः सम्यन्धोऽभिधासम्बन्धस्य च सप्रतियोगिकत्वमभिम-
तम् । सङ्केतस्य सप्रतियोगिकत्वे मानाभावेन न सम्यन्धत्वम्, किन्तु शक्तिः
पदार्थान्तरमेव स एव च पदार्थः ? पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः ।
तस्य वैशिष्ट्याचार्यसम्बन्धेनाद्युचित्वं प्रतियोगितासम्बन्धेन तु पदवृत्तित्वमिति
तन्मतमपि निराकर्तुं स्वमतमाह—

अत्रोच्यते इत्यादिना । तत्रादौ सङ्केतः शक्तिरिति मतं निरस्यति—*सङ्केत
इति* । सङ्केतः स्वरूपेण सन् हेतुर्वा ज्ञायमानो वा ज्ञानमपि सामान्यरूपेण विशेष-
रूपेण वेति । नाद्यः । स्वस्य रूपं स्वरूपं स्ववृत्तिधर्मः ; तथा च दण्डत्वेन दण्डस्येवा-
ज्ञातस्यैवावस्य हेतुस्ये आह—*अगृहीतेति* । न गृहीतां शक्तिरितिस्मित्यर्थः । द्वितीयं
निरस्यति—*नापीति* । द्वितीयस्य द्वितीयपक्षमाह—*नापि सङ्केतत्वेनेति* । तत्रादौ
नैयायिकमतं निरस्यति—*गवादिपदेष्वपीति* । ईश्वरमङ्केतत्वेन सङ्केतज्ञानं धृत्या न,
किन्तु—गोविषयकबोधजनकं गोपदम्, इत्याकारकज्ञानवतामित्यर्थः । *लौकिक-

र्थबोधजनकत्वग्रहवतामेव बोधोदयेन व्यभिचारात् ।

नचार्थधीजनकतावच्छेदकत्वेन तज्ज्ञानं तथा । ततोऽपि
लाघवेनार्थधीजनकतात्वेनैत्र हेतुतायामस्मत्पक्षसिद्धेः । न बाधुनिक-
देवदत्तादौ सङ्केतज्ञानादेव बोधेनास्य व्यभिचारः । तत्रापि “इदम्प-

दर्पणः

पामरागामिति यावत् । मीमांसकानां चेत्यर्थः । *बोधोदयेनेति* । सङ्केतत्वेन
तज्ज्ञानमात्राद् गदाद्यर्थबोधोदयेनेत्यर्थः ।

यद्यपि सङ्केतत्वेन सङ्केतज्ञानकारणतायादिमते नेश्वरीयत्वादेर्निवेशः, तथापि
गवादाबोश्वरस्येति सङ्ग्रन्थालोचनयेश्वरोदत्वादेर्निवेशस्तदभिमत इत्यभिप्रेत्य दूषि-
तमिति ध्येयम् । *तत्तदर्थधीजनकग्रहवतामेव*—इत्येवकारेण निरुक्तसङ्केतज्ञानव-
त्त्वव्यवच्छेदः । स च तज्ज्ञानानुन्यानामित्यस्यैवानुवादः । एवमन्यपाठस्तु सुगमः ।
इदञ्च शक्तिग्रहरूपकारणप्रदर्शकम् । *तज्ज्ञानम्*—सङ्केतज्ञानम् । *तथा* । हेतुः ।
ततोऽपीति । अर्थधीजनकतानिरूपितविषयतासम्बन्धावच्छिन्नज्ञानावच्छेदकत्व-
स्यावच्छेदकत्वाऽपेक्षयाऽर्थधीजनकतात्वेन हेतुताया औचित्येन वैपाकरणेऽसिद्धिरि-
त्यर्थः । सङ्केतज्ञानस्यैव पदमर्थधीजनकतावच्छेदकतावदित्याकारकस्याऽर्थधीजनक-
तावच्छेदकत्वाऽवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन हेतुत्वे गौरवात्—इदं पदमर्थधीजनक-
मिति ज्ञानस्यैवार्थधीजनकतात्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन हेतुत्वमुचितं लाघवा-
दिति भावः ।

यस्तुतस्तु—तन्मते सङ्केतत्वेनैव हेतुतेति नोक्तविकल्पाऽवसर इति बोध्यम् । सङ्के-
तज्ञानादेवेत्येवार्थधीजनकत्वग्रहव्युदासः । *अस्य*—बोधकरवग्रहस्य । *व्यभि-
परीक्षा

मीमांसकादीनामिति* । लौकिकानां मीमांसकादीनां चेत्यर्थः । लौकिकाः पामरा
व्यावहारिकपदार्थमात्रज्ञानवन्तः । मीमांसकास्तु—नैतादृशास्तेषां वैदिकपदार्थज्ञानस्य
सत्त्वात् । आदिपदेन नास्तिकपरिग्रहः । *बोधोदयेन* । पदविशेष्यकं पदार्थबोधजन-
कत्वज्ञानं तस्माद् बोधेन । *व्यभिचारादिति* । तत्तदर्थविषयकताद्बुद्धित्वावच्छिन्नं
प्रति तत्तदर्थनिरूपितेश्वरसङ्केतत्वावच्छिन्नशक्तिज्ञानत्वेन कारणतायां व्यभिचारा-
दित्यर्थः । अत्रैवकाररहितः पाठो युक्तः ।

यदुक्तं प्राक् विशेषरूपेणेति, तत्र विशेषरूपं नैश्वरसङ्केतत्वम्, किन्तु तत्तदर्थ-
विषयकबोधजनकतावच्छेदकत्वमेव विवक्षितमिति । तस्य शङ्कां निराचष्टे—
न चेति । तादृशसङ्केतविशेष्यं यत्तदर्थविषयकताद्बुद्धित्वावच्छिन्नप्रत्यता-
निरूपितज्ञाननिष्ठजनकतानिरूपितविषयतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वप्रकारकं ज्ञानं
तस्य हेतुत्वमिति, तन्मते दूषयति—*ततोऽपीति* । उक्तधर्मादपीत्यर्थः । न
तत्पदविशेष्यकतत्तदर्थविषयकबोधजनकत्वतत्प्रकारकज्ञानत्वेन कारणतायां कारण-
तावच्छेदकस्य लाघवमित्यर्थः । ननु सङ्केते ईश्वरीयत्वमनुपाद्यन्तदेव सङ्केतत्वेन
सङ्केतस्य ज्ञानं बोधस्य हेतुरिति प्रागुक्तमिति न भवदुक्ती दोष इत्याशङ्कां निरा-
करोति—*न चापुनिकेति* । व्यभिचारः—पदविशेष्यकतत्तदर्थविषयकबोधजनकत्व-
प्रकारकज्ञानत्वेन कारणतायां व्यभिचारः । सत्त्वाय व्यभिचारो व्यतिरेके बोध्यः ।

दमेनमर्थं बोधयतु" इतीच्छाग्रहे पदे तदर्थबोधकत्वस्याऽवगाह-
नेन व्यभिचाराभावात् ।

• न च स्वातन्त्र्येणार्थबोधकताज्ञानं कारणं वाच्यम् । अन्यथा 'नेदं
तद्बीजनकम्' इतिज्ञानयतोऽस्माच्छब्दादयमर्थो बुद्धोऽनेनेतिज्ञानत-

दर्पणः

षारोः—व्यतिरेकः ॥ *तत्राऽपि* । संकेतमात्रादर्थबोधस्यलेऽपीत्यर्थः ॥ *इच्छा-
ग्रह इति* ॥ इदम्पदविशेष्यकैतदर्थबोधकत्वप्रकारकेच्छाग्रहे इत्यर्थः ॥ *अवगाहने-
नेति* ॥ विषयीकरणेनेत्यर्थः । ज्ञानेच्छादिविषयकज्ञानस्य तद्विषयकत्वनियमादिति
भावः । *स्वातन्त्र्येणेति* । इतराविशेषणत्वेनेत्यर्थः । प्रकृतं चेच्छांशे विषयितया
विशेषणीभूतबोधकत्वस्यैव तज्ज्ञानेन विषयीकरणमिति भावः ।

अन्यथेति । पारतन्त्र्येणाऽपि बोधकताज्ञानस्य शाब्दयोहेतुत्व इत्यर्थः । इष्टा-
पत्तिनिरासायाह—*नेदं तद्बीजनकमिति* । *अस्माच्छब्दादिति* । पृथक्शब्द-
न्यतदाशयकबोधविषयोऽयमर्थ इत्याकारकवर्चमानग्रहवत् इत्यर्थः । पदविशेष्यका-
र्थधीजनकत्वबोधग्रहे विद्यमाने तदर्थेऽर्थधीजनकत्वावगाहिन इदं पदमेतदर्थधीजनकत्वेन
बुद्धमनेनेतिग्रहस्यासम्भवात्तदपहायास्मादित्याकारकबोधग्रह उक्तः । पृथस्मिन्तु न

परीक्षा

व्यभिचारमुद्धरति—*तत्रापीति* । तादृशसङ्केतज्ञानेऽपीत्यर्थः । *इच्छाग्रहे*—*इच्छा-
रूपो यः सङ्केतस्तस्य ग्रहे । *तदर्थबोधकत्वस्येति* । विशेषमतयेति शेषः । अवगाहा-
वगाहनं विषयीकरणम् । ज्ञानेच्छादिविषयकं यज्ज्ञानं तस्य ज्ञानेच्छा विषयविषयक-
त्वमावश्यकमिति देवदत्तपदमत्र सङ्केतितमिति यो ग्रहस्तस्येच्छारूपे सङ्केतविषयतया
तादृशेच्छाविषयतदर्थबोधजनकत्वसङ्केतग्रहविषयत्वादिति भावः ।

नन्वितराविशेषणत्वरूपस्वातन्त्र्येण तदर्थबोधकत्वस्वरूपज्ञानं तदर्थविषयक-
शाब्दयोधे हेतुरित्युच्यते । प्रकृतं तु तदर्थबोधकत्वविषयितयेच्छांशे विशेषणतापन्नं
सत्तादृशेच्छाविषयकज्ञानविषयमिति न स्वातन्त्र्येण तज्ज्ञानमिति व्यभिचारोऽस्त्ये-
वेत्यभिप्रायिकामाशङ्कामपनुदति—*न च स्वातन्त्र्येणेति* । *अन्यथा*—*इतरविष-
स्वानुपादाने । "वयस्यानागरा सङ्गादङ्गानां हन्ति वेदनाम्" इति वाक्यं चैत्रेण वयस्या
पदं हरितकीः नागरपदं शुष्ठी बोधयत्विति तात्पर्येणोच्चारितम्, ततो मंत्रेण वयस्या
तरुणीः नागरस्य नागरिकस्य सङ्गादङ्गानामित्यर्थो ज्ञातस्ततः स्वीयतादृशबोधस्य
प्रकारतामेवंविधशब्दप्रयोगस्तेन कृतः । तं श्रुत्वा यज्ञेश्वरस्यापि मंत्रीपत्राक्यजन्यशा-
ब्दबोधानन्तरं नेदं वाक्यं तादृशार्थबोधजनकं परन्त्वनेनायमर्थो बुद्ध इति प्रहो जायते,
तत्र यज्ञेश्वरस्यापि मंत्रीशब्दाब्दबोधसमानाकारशाब्दबोधापत्तिः । यज्ञेश्वरीयज्ञान-
ज्ञानस्यापि स्वविषयकज्ञानविषयसमानविषयकत्वेनास्माच्छब्दादयमर्थो बुद्ध इति ग्रह-
स्यार्थे तच्छब्दजन्यबोधविषयत्वप्रकारकत्वे तुल्यवित्तिविषयतया पदांशे एतदर्थ-
विषयकबोधजनकत्वप्रकारकत्वादिति भावः । नेदं वयस्यापदं तरुणीबोधकम्, नागरपदं
च न नागरिकबोधजनकमिति ग्रहस्य यज्ञेश्वरीयस्य प्रतिबन्धकत्वात् वयस्यानागर-
पदयोस्तर्गुनीनागरिकविषयबोधजनकत्वावगाहो तुल्यवित्तिनेद्यतयापि प्रहो भवितु-
मर्हतीत्याशयेन दृश्यते—*नेदमिति* ।

स्तद्वृत्तहापत्तेरिति वाच्यम् ।

नेदं तद्वीजनकमितिग्रहवतो वाधेन पदे परग्रहं जानतोऽपि तद्वृत्तहासम्भवात् । अन्यथा भ्रान्तिज्ञस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेरिति ।

दर्पणः

तस्य प्रतिबन्धकता, प्राज्ञाभावानवगाहित्वादिति भावः ।

तद्वृत्तहापत्तेरिति । यदादिशान्दबोधोपापत्तेरित्यर्थः । उक्तज्ञानस्य विषयविषयकत्वेऽपि न तेन पदांशेऽर्थबोधकत्वे विषयीक्रियते; येन तस्य शक्तिग्रहत्वं स्यात् । किन्तु बोधांशे तत्पदजन्यत्वमर्थान्ते तादृशबोधविषयत्वमेव तथा । तेन तुल्यवित्तिषेधतया पदांशेऽर्थबोधकत्वमप्यवगाह्यत इति नु दुर्बलम् । तुल्यवित्तिषेधत्वे मानाभावात् । तत्प्रतिबन्धकस्य प्राज्ञाभावावगाहिनो नेदं तद्वीजनकमिति ज्ञानस्य जागरूकत्वाच्च ।

न च पदनिष्ठार्थधीजनकत्ववर्धनिष्ठपदजन्यबोधविषयत्वमपि शक्तिर्विनिगमनाविरहादुभयविधज्ञानाच्छान्दबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वाच्च कार्प्यतावच्छेदककोटावच्छेदवहितोत्तरत्वनिवेशाच्च, न परस्परजन्यशाब्दयोधे व्यभिचारः । पूर्वञ्च द्वितीयशक्तिग्रहरूपात् तस्माच्छान्दबोधापत्तिः सुकरेति वाच्यम् । तथा सति नेदमर्थधीजनकमिति प्राज्ञाभावानवगाहिनोऽप्रतिबन्धकग्रहस्योपन्यासवैयर्थ्यान् । प्राज्ञाभावानवगाहित्वेऽप्युभयविधशक्तिप्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिबन्धकत्वोपगमेन तदुपन्यासस्य सार्थक्यसम्पादने तुक्तज्ञानस्याऽसम्भव एवेत्याशयेन दूषयति—*नेदं तद्वीजनकमिति* । *वाधेन* । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिस्तनिरुक्तनिर्णयार्थकप्रतिबन्धकसद्भावेनेत्यर्थः । *तद्वृत्तहासम्भवात्* । अर्थविशेष्यकपदजन्यबोधविषयत्वग्रहासम्भवादित्यर्थः । *अन्यथेति* । बाधग्रहेऽपि जायमानस्य रजतं बुद्धमनेनेति ग्रहस्य, इदं विशेष्यकरजतप्रकारकग्रहस्य । भ्रान्तिज्ञस्येत्यनेन दोषाऽभाववत्त्वमपि सूचयते । *भ्रान्तत्वापत्तेरिति* । तदभाववति परीक्षा

पदे—वयस्यापदे नामरपदे च । *तद्वृत्तहासम्भवात्*—तद्वृत्तहासम्भवात् । किन्तु बोधांशे वयस्यापदजन्यत्वप्रकारकत्वावगाही अर्थविशेष्यकत्वतादृशबोधविषयत्वप्रकारकत्वावगाही च बोधो भवतीति शेषः । अन्यथा स्वातन्त्र्येण बोधांशे तत्तद्विषयकत्वप्रकारकत्वविषयत्वस्य ज्ञानेऽस्वीकारो भ्रान्तिज्ञस्य । चैत्रस्य रङ्गे रजतत्वावगाहिज्ञाने जाते तदीयचेष्टादितज्ज्ञानानुमित्युत्पत्तिर्भेदस्य जायते ; अर्थं रङ्गं रजतं जानातीति । अथ नेदं रजतमिति तु ग्रहस्तस्य मैत्रस्यास्ति स मैत्रो भ्रान्तिज्ञो भवति । यथा चैत्रोऽयं ज्ञानं रङ्गे रजतत्वप्रकारकम्, तथा मैत्रीयज्ञानमपि यदि रङ्गे रजतत्वप्रकारकं तदा भ्रान्तिज्ञो मैत्रो भ्रान्तः स्यात् । किन्तु भ्रान्त्यंशे रजतविशेष्यकरजतत्वप्रकारकत्वमित्याकारकं रजतत्वावगाही ज्ञानवानेव भवतीति बोध्यम् । तथा च स्वातन्त्र्यनिवेशानं निष्फलमिति भावः । ननु पदविशेष्यकार्यधीजनकत्वप्रकारकज्ञानस्य पदार्थोपस्थितिं प्रति कारणत्वस्वीकारे तुल्यन्यायेनायमर्थ एतच्छान्दजन्यबोधविषय इति ग्रहोऽपि हेतुः स्यात् । तथा च तद्विषयस्य तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वस्यापि शक्तित्वं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । एकज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः पूर्वमुपन्यस्यान्यत्वाद्द्वयभिवारापत्तेरिति चेद् ? न तुल्यवित्तिषेधतया यत्पदांशेऽर्थबोधजनकत्वस्य ज्ञानं तस्यार्थांशे पदजन्यबो-

‘इदञ्चार्यधीजनकत्वं’ पित्रादिसङ्केतज्ञानादेव गृह्यते । अतस्तज्ज्ञानात् पूर्वं न बोधः । नाऽपि लाक्षणिकोच्छेदापत्तिः, इष्टत्वात् । शक्तिप्राहकव्यवहारस्य मुख्यलक्ष्यसाधारण्यात् ।

किञ्च प्रत्यक्षादिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधाऽनकृत्वाच्छब्दबोधं प्रति शक्तिजन्योपस्थितेर्लक्षणाजन्योपस्थितेश्च कारणत्वं वाच्यम् । तथाच कार्यकारणभावद्वयस्य कल्पने गौरवं स्यात् । अस्माकं पुनः शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव हेतुतेति लाघवम् ।

दूषणः

तद्वगाहिज्ञानवत् एव तत्त्वादिति भावः ।

अत्रेदं चिन्त्यम्—यत्रेदं पदमेतदर्थं बोधयस्विति सङ्केतमात्राच्छब्दबोधस्तत्र बोधकताशक्तिज्ञानस्य हेतुतावादिमते व्यभिचारो दुरुद्धर एव । नच तत्र सङ्केतज्ञानमेव बोधकताज्ञानमित्युक्तमेवेति वाच्यम् । सविषयज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वेऽपि तद्विशेष्यांश्चेत् तत्प्रकारो न तेन विषयोऽक्रियते । ‘घटमहं जानामि’इत्यनुब्यवसायेन ज्ञानांश्चेत् घटत्वप्रकारकत्वघटविशेष्यकत्वयोरेव विषयीकरणात् । अन्यथाऽभ्रान्तस्य भ्रान्तत्वापत्तिनिवाप्यैव स्यात् ।

अत एव शाब्दचिन्तामणौ तात्पर्यविषयसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वस्य पदपक्षकाऽनुमानेन सिद्धावपि नेतरपदार्थेऽभिमतपदार्थसंसर्गसिद्धिस्तादृशसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वाद्युमानेन संत्पदार्थतात्पर्यविषयसंसर्गस्याविषयीकरणादित्यस्वरसात् पदार्थपक्षकानुमानमवतारितं पक्षधरमिधैरिति ।

शक्तिप्राहकमाह—इदञ्चेति* । शक्तित्वेनाऽभ्युपेतं बोधकत्वं चेत्पर्यः । पित्रादीत्यादिनाऽप्यपरिग्रहः । पूर्वोक्तां लाक्षणिकोच्छेदापत्तिमिष्टत्वेन परिहरति—नाऽपीति* । शक्तिप्राहकेति* । शक्य इव शक्तिप्राहकव्यवहारादेर्लक्ष्येऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः ।

ननु शक्यलक्ष्यव्यवहारानुपपत्त्या लक्ष्यव्यावृत्तैव सा वाच्यः । तथाच—लक्ष्योपस्थितये लक्षणावृत्तेरावश्यकत्वेन कथमुक्तापत्तेरिष्टत्वमत आह—किञ्चेति* । शब्दबो-

परीक्षा

धविषयत्वावगाहित्वस्यापि सम्भवात् ।

यदि च तुल्यचित्तिरेतत्वे मानाभाव इत्युच्यते, तदा स्वसामानाधिकरण्यस्याव्यवहितोत्तरक्षगोत्पत्तिकृतत्वोत्पत्त्यसम्बन्धेन तत्तज्ज्ञानवैशिष्ट्यस्य कार्यतावच्छेदके निर्देशाच्च व्यभिचारः । तत्त्वर्थधीजनकत्वं यदि शक्तिरुत्पत्त्याश्च शब्दध्वन्यमात्रेण ग्रहः, तदा बालविशेषस्यागृहीतसङ्केताच्च ऋषाणोपदाऽपि बोधापत्तिरत आह—इदञ्चेति* । पूर्वोक्तां लाक्षणिकोच्छेदापत्तिमिष्टापत्त्या परिहरति—नाऽपीति* । साधारणत्वादिति* । यथा शक्तेर्यदत्त्वादिपदे इदं घटपदं घटबोधजनकमिति ग्रहो व्यवहारादिना भविष्यतीति भावः ।

लक्षणाया गृह्यन्तरत्वादिमते दूषणमाह—किञ्चेति* । शक्तिजन्य इति* । शक्तिज्ञानजन्य इत्यर्थः । एवं च लक्षणाजन्य इत्यस्याप्यर्थः । नत्वगत्यागौरवं सद्मते

अपिच लक्षणावृत्तिस्वीकारे कार्यकारणभावस्य प्रत्येकं व्यभिचारः । शक्तिजन्योपस्थितिं विनापि लक्षणाजन्योपस्थितिः शाब्दयोधात् । न चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्तदुपस्थितिमत्त्वं कार्य्यतावच्छेदकम् । तत्तदुपस्थितित्वञ्च कारणतावच्छेदकम् । अनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गात् ।

किञ्च पदार्थोपस्थितिं प्रत्यपि शक्तिज्ञानत्वेन लक्षणाज्ञानत्वेन च हेतुतेति व्यभिचारो गौरवञ्च प्राग्बोधे द्रष्टव्यम् ।

न चेदं पदमेतदर्थयोधकमिति शक्तिज्ञानेन कार्य्यकारणभावकल्प-

दर्पणः

धानद्वत्त्वादिति* । घटादिपदेऽगृहीतशक्तिकस्य प्रत्यक्षाद्युपस्थितघटादंघटादिपदाच्छाब्दबोधानुदायान्वयव्यभिचारेण प्रत्यक्षाद्युपस्थितेः शाब्दबोधजनकत्वादित्यर्थः ।

नन्वनायत्या तादृशगौरवं सोढव्यमत आह—*अपिचेति* । व्यभिचारो व्यक्तिरेके षोडशः । तमेवोपपादयति—*शक्तिजन्योपस्थितिमिति* । *अव्यवहितोत्तरत्वेति* । तच्च स्वध्वंसाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वम् । अत्र स्वपदं शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिपरम् । लक्षणाज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिप्रागवृत्तिशक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय विशेष्यम् । शक्यशाब्दबोधानन्तरभाषिलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । प्रकृते लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे उक्तसम्बन्धेन शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिर्षीष्टयाऽभावेन तत्कार्य्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वान्न व्यभिचार इति भावः ।

अनन्तेति । स्वत्वस्य तत्तद्रूप्यक्तिविधान्तत्वेनाननुगतसया तदुपदिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थितिमत्त्वस्य कार्य्यतावच्छेदककोटी निवेशे कार्य्यकारणभावा-नन्त्यमिति भावः । न्यायसाम्यादाह—*किञ्चेति* । *प्राग्बोधेति* । शक्तिज्ञानं विनाऽपि लक्षणाज्ञानात् पदार्थोपस्थितेरेवं लक्षणाज्ञानं विनाऽपि शक्तिज्ञानात्पदार्थोपस्थितेस्तयोरुपस्थितेरेतुतायां परस्परं व्यभिचारः । अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्कारणवैशिष्ट्यस्य कार्य्यतावच्छेदककोटी निवेशे च गौरवं तद्बोधेत्यर्थः ।

ननु बोधकत्वशक्तिवादिनोऽपि गद्गापदं प्रवाहबोधकमिति शक्तिप्रहाहृक्ष्यार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोरुपत्तिवारणाय कारणतावच्छेदककृक्षौ तत्तदर्थनिवेश आबश्यकः ।

परीक्षा

इत्यत आह—*अपि चेति* । तं व्यभिचारमेवाह—*शक्तिजन्य इत्यादिना* । अव्यवहितोत्तरत्वेति* । सामानाधिकरण्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । एवं च स्वसामानाधिकरण्य स्वान्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धेन शक्तिजन्योपस्थितिविषयेष्टशाब्दबुद्धिं प्रति शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिः कारणमिति रीत्या कार्य्यकारणभावः सम्पन्नः । एवं लक्षणाज्ञानस्येऽपि । *प्रसङ्गादिति* । स्वत्वस्य तत्तद्रूप्यक्तिविधान्ततया अनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गादित्यर्थः । गौरवान्तरमाह—*किञ्चेति* । लक्षणाया वृत्त्यन्तरत्वमते गौरवाच्छब्दां तुल्यत्वप्रदर्शनेन निराचष्टे—*न चेदं पदमिति* ।

नेऽपि पदतत्तदर्थभेदेनानेककार्यकारणभावकल्पने गौरवं तवापि स-
मानम् । परस्परव्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वे च
सुतरामिति वाच्यम् । शक्तिभ्रमानुरोधेन तत्तत्पदतत्तदर्थभेदेन
कार्यकारणभावानन्त्यस्य तवापि साम्यात् । लक्षणाकार्यकारणभा-
वकल्पनागौरवं परं तत्रातिरिच्यते ।

अथ वृत्तिजन्योपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधहेतुता, वृत्तिज्ञानत्वेन
च पदार्थोपस्थितिकारणतेत्येवं मया वाच्यमिति चेद् ? न । शक्ति-
क्षणान्यतरत्वस्य ^१ शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलपदपदार्थसम्ब-

दर्पणः

तथाच लक्षणावादिमते क गौरवमित्याशाङ्क्य निराचष्टे—*नवेति* । *परस्परंति* ।
गङ्गापदनिष्ठतीरबोधकत्वग्रहं विनाऽपि तीरादिपदनिष्ठतादृशशक्तिप्रदेण तीरबोधात्तयोः
परस्परजन्यबोधे व्यभिचारप्रतिरोधादेत्यर्थः । *शक्तिभ्रमानुरोधेनेति* । गङ्गापदस्य
तीरे शक्तिभ्रमदशायां तीरोपस्थित्यादेः सर्वमतसिद्धतया तत्राऽपि तत्तत्कारणताच्छं-
ककोटी तत्तत्पदतत्तदर्थनिरेक्षणावश्यकत्वादित्यर्थः ।

तवेति । लक्षणास्वीकर्तुरित्यर्थः । शक्तिज्ञानकारणतायां शक्तेःशक्तित्वेन
निरोधे स्यादेवोक्तयोः । किन्तु वृत्तिर्वेनेति न तत्सम्भावनेत्याशाङ्कते—*अथेति* ।
वाच्यमिति । शक्तिजन्योपस्थिताविव लक्षणाजन्योपस्थितावपि शक्तिलक्षणासा-
धारणवृत्तित्वावच्छिन्नजन्यत्वसत्त्वादिति भावः । *शक्तिःलक्षणोति* । शक्तिभिन्नत्वं
सति लक्षणाभिन्नं यत्तद्भिन्नत्वस्येत्यर्थः । *शाब्दबोधानुकूलत्वादि* । शाब्दबोधज-

परीक्षा

पदतदर्थभेदेनेति । गङ्गापदस्य प्रवाहरूपार्थविषयकज्ञानमादायैको गङ्गापदस्यैव
तीररूपार्थविषयकज्ञानमादायापर इत्येवं रीत्या भेदेनेत्यर्थः । अन्यथा गङ्गापदं प्रवाह-
विषयकबोधजनकमिति ग्रहकाळेऽपि तीरोपस्थितच्छाब्दबोधयोग्यतापत्तिरिति भावः ।
परस्परंति । प्रवाहोपस्थितं प्रति गङ्गापदं प्रवाहबोधजनकमिति ग्रहस्य कारणत्वं
जान्दवीपदं प्रवाहबोधजनकमिति ग्रहाद्यत्र प्रवाहोपस्थितस्तत्र व्यभिचारः । एवं
गङ्गापदं तीरबोधजनकमिति ग्रहाद्यथा तीरोपस्थितस्तथा तीरे घोष इति वाक्यादपि
गौरपदं तीरबोधजनकमिति ग्रहकाळेऽपि तीरवृत्तिर्घोष इति शाब्दबोधो भवतीति
तत्रापि परस्परजन्यबोधे व्यभिचारो बोध्यः । *शक्तिभ्रमानुरोधेनेति* । तीरपदं तीरे
शक्तमिति ग्रहाद्यथा तीरोपस्थितिः, तथा गङ्गापदं तीरे शक्तमिति भ्रमादपि तीरो-
पस्थितिर्भवतीति तीरोपस्थितं प्रति गङ्गापदशक्तिज्ञानस्य तीरपदशक्तिज्ञानस्य
गङ्गापदलक्षणाज्ञानस्य च कारणतास्तीति तत्राप्यव्यवहितोत्तरत्वस्य निरोधेन मन्मता-
पेक्षया तत्राधिकं गौरवमिति भावः । *तव*—लक्षणास्वीकर्तुस्तव ।

गङ्गापदशक्तः । शक्तित्वेन प्रवेद्ये शक्तिज्ञानलक्षणाज्ञानमादाय स्यादेव दोषस्तस्य
शक्तिःलक्षणयोर्वृत्तित्वेन निरोधेन सम्भव इत्याशाङ्कते—*अथेति* । *वृत्तिजन्येति* ।
वृत्तिज्ञानजन्येत्यर्थः । *अन्यतरत्वस्येति* । व्यञ्जनावृत्त्यस्वीकर्तृमताभिप्रायेणोद्गम् ।
तत्स्वीकारे तु शक्तिःलक्षणान्यञ्जनान्यतमत्वं निरोधयम् । अन्यतरत्वान्यतमत्वघटक-

मसम्भवदुक्तिकमिति । एतेन शक्तिप्रयोज्यैवोपस्थितिर्हेतुरिति न लक्षणाज्ञाने कार्यकारणभावान्तरं ममापीति परास्तम् । प्रयोज्यत्वस्यानतिप्रसक्तस्य दुर्वचत्वाच्चेत्यादि विस्तरेण प्रपञ्चितं भूषणे ॥३॥

दर्पणः

भावः । *असम्भवदुक्तिकमिति* । लक्षणाज्ञानस्य शक्तिविषयकत्वंऽपि तीरविषयकशक्तिप्रहात्मकत्वस्याभावादितिभावः ।

एतनेति । द्विविधवृत्तिज्ञानस्यैकरूपेण हेतुत्वासम्भवेन वक्ष्यमाणदूषणेन वेत्यर्थः । *शक्तिप्रयोज्येति* । लक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञानाऽधीनत्वेन तज्जन्योपस्थितौ शक्तिप्रयोज्यत्वसत्त्वाद् लक्षणावादिमते हेत्वन्तरकल्पनेत्यर्थः । *अनतिप्रसक्तस्येति* । जन्यजन्यत्वस्य लक्षणाज्ञानजन्योपस्थिताविव विनेपणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयविधया शक्तिज्ञानजन्यत्ववयवानित्याकारकविशिष्टैश्लेषावगाहानुस्यवसायात्मकोपस्थिताविव सत्त्वात्तद्विषयत्वाऽपि द्वाब्दबोधापत्तिः । साक्षाज्जन्यत्वस्य तत्स्वरूपत्वं लक्षणाज्ञानजन्योपस्थित्यस्यैवः । उभयसाधारणस्य तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । स्वरूपसम्यग्त्वस्य तस्योभयसाधारण्यं तु सुतरां सम्भावितमिति भावः । अन्यथा सिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकशक्तिज्ञानोत्तरवृत्ततावच्छेदकधर्मवत्स्वरूपं शक्तिप्रयोज्यत्वमुभयसाधारणं सुवचमित्यन्ये । अधिक्रमणे वक्ष्यते ।

परीक्षा

इतिपकोपस्थितिवृत्तिज्ञानजन्यत्वेऽपि उक्तधर्मानाक्रान्तत्वात्तच्छाब्दबोधापत्तिः । *एतेन*—द्विविधवृत्तिज्ञानस्यैकरूपेण हेतुत्वासम्भवेन । *शक्तिप्रयोज्येति* । लक्षणाज्ञानस्य शक्तिप्रदपूर्वकत्वेन तत्प्रयोज्यत्वमन्याहृतमिति भावः । *अनतिप्रसक्तस्येति* । लक्षणाज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिमात्रनिष्ठस्य । प्रयोज्यत्वस्य जन्यजन्यत्वरूपतया तस्य यथा लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिसाधारण्यं तथा विषयतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया यद्ये घटपदशक्य इति ज्ञानानन्तरं जायमाने घटपदशक्यवद्भूतलमिति ज्ञानेऽपि सत्त्वात्प्रसक्तादिति भावः । एवं च तत्तद्वर्मावच्छिन्नविषयकज्ञानदुदित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्वर्मावच्छिन्नविषयकबोधजनकत्वप्रकारज्ञानत्वेन कारणते स्येतादृशकार्यकारणभावेनैव सामञ्जस्येन लक्षणाया वृत्त्यन्तरत्वमित्याकारको निगूः शान्तिप्रायः ।

पस्तुतस्तु—तत्तद्वोधजनकत्वं तत्तच्छब्दत्वमिति न युक्तम् । एतद्वपदकते-
ज्ञाननिष्ठशाब्दद्विद्विकारणतानवच्छेदकत्वात् । स्वस्यावच्छेदकत्वे आत्माध्रयात् ।
किञ्च प्रथमं शक्तिप्रदो बालस्य प्रयोज्यप्रयोजकद्वन्द्वव्यवहाराद्भवति । तथाहि—प्रयो-
जकृत्वेन प्रयोज्यदृष्टं प्रति घटमानपेत्युक्तं तत्त्वतस्तस्य तस्माद्वाक्याच्छाब्दबोधो
जाते घटमानपति । तत्पार्श्वस्थो बाल इदं घटानयनरूपं कार्यं प्रयोज्यनिष्ठशाब्दद्वि-
प्रयोज्यमित्यनुमिनोति । ततोऽयं घटकर्मज्ञानयनमिति बोधः, एतच्छाब्दप्रयोज्य
इत्यर्थार्थं सम्यग्घटादिशाब्दस्य तत्तदर्थविषयकज्ञानबोधजनकत्वमनुपपन्नमित्य-
न्यथानुपपत्त्या तेष्वर्थेषु घटादिशाब्दानां सम्बन्धं कल्पयतीति तान्त्रिकमरणिः । तत्र
बोधजनकत्वानुपपत्त्या कल्प्यमानसम्बन्धस्य तदर्थबोधजनकत्वस्येऽन्यस्या-
पत्तिः, शक्तिनिश्चयानुपपत्त्या कालान्तरं यद्येऽस्तीति वाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिश्चेति

दूषणः

अत्र वदन्ति—अर्थबोधजनकत्वस्य वस्तुतः पदनिष्ठस्य वाच्यवाचकव्यवहारनियामकशक्तिवत्सम्भव एवोक्तकार्प्यकारणभावे गौरवलाघवादिचर्चा, न तु तस्य तद्रूपत्वसम्भवः । तथाहि—शाब्दबोधं प्रति वृत्तिजनस्य हेतुतेति त्रिविधादम् । सा च भवदुष्टार्थधीजनकत्वस्य वृत्तित्वे न सम्भवति; तद्रूपायास्तस्याः शाब्दधीजनकतायामनद्यच्छेदकत्वात् । आत्माश्रयेण स्वस्यैव स्वावच्छेदकत्वासम्भवात् ।

किञ्च प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारं दृष्ट्वा प्रयोज्यप्रवृत्त्यनुमिते प्रयोज्ययतनयनादिज्ञाने उपस्थितत्वाच्छाब्दस्यैव हेतुतायामवधार्यमाणायामसम्बद्धस्य कारणत्वानुपपत्त्या कल्प्यमानसम्बन्धस्य जनकत्वात्तमकत्वासम्भवः । स्वयमनुपपद्यमानत्वेन गृहीतस्य प्रहीतुमशक्यत्वात् । तस्मान्न बोधकत्वं शक्तिः । एवं न्यायमताभ्युपेताऽस्मात् पदादेतदर्थविशेष्यबोधो भवत्वित्याकारकेद्वेच्छाविषयत्वस्याऽपि मङ्कलीपगङ्गापदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितयोधत्वावच्छिन्नोद्देश्यकतानिरूपितविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकतायेपतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वपर्यवसितस्य न शक्तित्वं, लक्षणोच्छेदापत्तेः ।

गङ्गापदात् तीरबोधोदयेन गङ्गापदातीरबोधो भवत्वित्येच्छाया अपि भगवतः सम्भवात् । तादृशेच्छायनिरुक्तावच्छेदकताया लक्ष्ये तीरेऽपि सम्भवात् । तादृशाश्वच्छेदकतात्वेन शाब्दे शक्तिज्ञानस्य कारणताकल्पने गौरवाच्च । तीरादिनिष्ठावच्छेदकतायाः पूर्वोक्तविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकतानिरूपितत्वेऽपि न विशेष्यवृत्त्यवच्छेदकतात्वेन तन्निरूप्यत्वं, किन्तु शुद्धाश्वच्छेदकतामात्रेणेति न तादृशशक्तिस्तीरे इति तु शिष्यप्रतारणामाग्रम् । इच्छाविषयत्वं ज्ञानविषयत्वं वा शक्तिरिति विनिगमनाविरहाच्च । तस्मात् पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः सम्बन्धः पदार्थान्तरमेव ।

तस्य च लक्ष्यभ्यावृत्तस्यैव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात्लक्ष्यबोधार्थं शक्यसम्बन्धरूपलक्षणावृत्तेरपि स्वीकार आवश्यकः । तज्ज्ञानस्य शाब्दशोधे हेतुत्वान्तरकल्पनप्रयुक्तगौरवं तु फलमुक्तवान्न दोषावहम् । अन्यथाऽनुपपत्तेश्च । अत एव शक्यलक्ष्यव्यवहारः स्वरसतः सङ्गच्छते ।

अथवा शक्तिलक्षणाज्ञानयोः शाब्दरूपं प्रत्येकरूपेणैव हेतुता । तथाहि—तच्छाब्दं प्रति शक्तिश्चाश्वच्छिन्नतां सर्गिकविषयतानिरूपितपदनिष्ठप्रकारतानिरूपिततदर्थविपरीक्षा

शक्तिस्तन्मिन्नैः स्वीकार्या । किञ्चास्य चैत्रस्य तमःपदचन्द्रपदयोः क्वमुक्तविषयकबोधजनकत्वप्रहः पूर्वं नास्ति तं सप्रार्थं प्रति देवदत्तेन विपरीतरतिसमकालिकनायिकावृत्तान्तरकथनकाठे तमसा चन्द्रस्तिरोहित इत्युक्तम्, तच्छ्रुत्वा चैत्रस्य विशिष्टवृत्तिमत्तो गौण्या वृत्त्या कचभरणेन मुसमाच्छादितमिति महो भवति । यदि लक्षणावृत्तिर्नाभ्युपेयते, तदा तमश्चन्द्रशब्देभ्येककचभरवदनविषयकबोधजनकत्वप्रहस्तस्य चैत्रस्य नास्तीति तस्य कचभरवदनविषयकताशब्दबोधानुपपत्तिरिति न लक्षणाया अपेक्षोपजनकत्वस्य त्ववृत्तित्वस्वीकारेण ध्वङ्गनं भवति । तस्मात्पूर्वोपरीत्या तस्माच्छब्दादयस्यैव शब्दव्य इति माद्रेव एव शक्तिः । लक्ष्यशक्तिप्रसङ्गपरिहारः प्रागुच्यतेत्या कार्यः । लक्षणाऽपि वृत्त्यन्तरम् । सा च लक्षणा द्विविधा । गौणी शुद्धा च । तत्र गौण्याः स्वरूपं

दर्पणः

श्रेयताकज्ञानत्वेन हेतुता । शक्तिसम्बन्धेन, शक्यसम्बन्धेन वा पदप्रकारकज्ञाने शक्तेः संसर्गत्वात् । शक्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां पव्यान्तेरनिवेशेन शक्यसम्बन्ध-संसर्गकज्ञानस्यापि तेन ऋद्धीकरणत्वात् । परन्तु पदनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वाद्दशसांसर्गिकविषयतायामयंविशेष्यतानिरूपितत्वाज्जन्मुपगमान्न 'शक्तिसम्बन्धेन पदाऽभाव-प्रकारकतुद्विप्रतिबध्यत्वं लक्षणाज्ञानस्य ।

“इन्द्रियाणाम्” इत्यादिहरिपद्यस्य त्वयमर्थः—इन्द्रियाणां चाक्षुषादिविषयेषु घटादिषु पुरयप्रयत्नाज्जवेहा यथा योग्यता तदीयचाक्षुषादिकारणतावच्छेदकत्वास्ति। तथाऽऽः साकमपि पदानां सम्बन्धो योग्यता तच्छब्दबोधजनकतावच्छेदकधर्मो, न तु जनकत्वमेवोच्युस्तेरिति न तद्विरोधोऽस्ति सर्वमनवधमिति ।

तदुपाहर्षं च व्याकरणस्मृत्यादि । तदुक्तम्—

शक्तिप्रहं व्याकरणोपमानकोशासवाक्याद्भव्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषादिवृत्तेर्बुद्धिं साग्निष्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ इति ।

तत्र व्याकरणादिकं लाघवसहकृतमेव शक्तिप्राहकमिति नैयायिकमतम् । यतो लाघवसहकृतेन, “लः कर्मणि” (पा० सू० ३।४।६९) इति सूत्रेण कृतानेव शक्तिः परिच्छिद्यते, न तु कर्त्तरीति यथैतत्तयोक्तम् । एवं “गुणे शुद्धादय” इति कौशेनापि लाघवसहकृतेन गुणे एव शक्तिर्निर्दिश्याते; न तु गुणिनि गौरवात् । गुणिवोधस्तु शुद्धा-दिपरिभ्यो निरुद्धलक्षणपर्यवैति च तदुक्तेः निरुद्धत्वं च प्रादुर्निरुक्तम् ।

उपमानस्य तु सादृश्यज्ञानात्मकस्याऽतिदेशवाक्यार्थस्मृतिद्वारा गवयादिगंबया-दिपदवाच्य इति शक्तिपरिच्छेदकत्वम् । इदमेतद्वाचकमित्याकाराऽऽस्तवाक्यादपि तदुपहृः । आसत्त्वं च तदर्थविषयक्यथार्थज्ञानवत्त्वम् । व्यवहाराद् यथा प्रयोजकृतेन घटमानवैत्युक्ते प्रयोज्यकृतेनाऽऽर्जते घटं पादवैत्यो, घटकनकानपनादिकार्ये घटकन-कानपनादिज्ञानसाध्यमित्यनुमिर्माते । व्यवहारं व्यवहर्त्तव्यज्ञानस्य हेतुत्वात् । मनन्तर् तद्वैतुजिज्ञासायानुपस्थितं तद्वाक्यमेव तद्वैतुत्वेनाज्वधारयति । तस्य चाऽऽसम्ब-द्धस्य तद्वैतुत्वानुपपत्त्यार्थेन साकं पत्राद् वाक्यस्य सम्बन्धनवधारयति । सैव शक्तिरिति व्यवहियते ।

परीक्षा

प्रागुक्तम् । शुद्धा द्विविधा उपादानरूपा, लक्षणास्या च । ऐक्याधोपरित्यागेनेतरा-धोऽप्यस्तांति जनिका उपादानलक्षणा, इयमेवाजहत्स्वापैत्युच्यते । तदपरित्यागश्च येन केनाऽपि रूपेण लक्ष्यायांन्यविनादन्यदित्वम् । यथा क्षत्रियो यान्ति; कुन्ताः प्रवि-दान्ति, काकम्यो दधि रक्षतामित्यादौ, आद्ये क्षत्रियशब्दस्यैकसाधैवाहित्वावच्छि-न्ने, द्वितीये कुन्तशब्दस्य कुन्तधरे, तृतीये-काकशब्दस्य दध्युपवातकं लक्षणा ।

शक्यार्थपरित्यागेनेतदर्थविषयबोधजनिका लक्षणा इयमेव जहत्स्वापैत्युच्यते । तदपरित्यागश्च शक्यार्थस्य येन केनाऽपि रूपेण लक्ष्यायांन्यविनादन्यदित्वम् । यथा ‘गद्वायां घोषः’ इत्यादौ गद्वापदादेश्चोत्तरलक्षणायाम् ।

पतु-शक्यार्थविषयितायून्यलक्ष्यार्थविषयबोधजनिका जहत्स्वापैति । तन्न । मां यादौकानन्देत्थप्र मामित्यस्य गोतब्दे लक्षणायामतिव्याप्ते ।

द्वयं:

यद्यपि प्रथमं तेन वाक्यस्य वाक्यार्थेऽवधारितः सः, तथापि घटं न च गामानये-
त्यावापोद्वापान्यां पदवाञ्जातप्रत्येकरदशकित्तयहेण प्राग्जातवाक्यशक्तियहे चन्द्रा-
देर्ज्योतिःशास्त्राध्ययनजन्यज्ञतयोजनादिपरिमाणग्रहेण पादजातयेन प्राथमिकाल्पपरिमा-
णग्रह इत्याऽप्रामाण्यं गृह्यते इति नैयायिकाः । प्रत्येकरदशकित्तयहेणवाकाद्वादिग्रह-
तेन वाक्याऽर्थबोधोपरत्तिरिति तदात्मकः ।

अन्ये तु—वाक्याऽर्थशक्तिग्रहस्य प्रत्येकरदशकित्तयुपजांभ्यत्वात्तेर्मतद्राशामम्भरेण
प्राग्जातशक्तिग्रहस्यैव बलवत्यमित्याहुः ।

वाक्यग्रन्थेषु “यैतुंहेति” इत्यत्र—यत्रदस्य शौर्षेगुरुविशिष्टे भाषांगां प्रयो-
गात् ‘कृष्टो म्हेच्छानां प्रयोगात्’ क शक्तिरिति सन्देहे, “यत्राऽप्य भाषयथो म्हा-
यन्ते अर्थते मोदमाना इवोच्छिन्ति” इति वाक्यग्रन्थेन शौर्षेगुरुविशिष्टे तन्निर्गमः ।
विवरणस्य यथा शक्तिग्रहस्यैव तथा चात्यर्थनिश्चयने उक्तम् । “इह सहकारवती
मधुरं पिबो रीति” इत्यादौ प्रसिद्धसहकारादिपदसन्निधानात् पिबोदिपदानां कोटि-
कारौ शक्तिपरिच्छिन्नत्तिरिति । सेषा शक्तिनांनार्थेषु संयोगादिना नियम्यते । तदुक्तं
काव्यप्रकाशे—

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्ये विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्याऽन्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमीचिता दशः कालो न्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानरच्छेदे विज्ञेयस्त्वितिहवः ॥ इति ॥

शब्दाऽर्थस्याऽनरच्छेदे सन्देहे तन्निरासद्वारा विज्ञेयनिर्णयस्य अनकाः संयोगादय
इति तदर्थः । शक्योपस्थितानामनेकेषामेकस्वरमाश्रयतात्पर्यनिर्णयद्वारा तत्तदर्थयो-
धजनस्यैव तेषामिति भावः ।

सद्य सरत्सा धेनुत्पत्सा धेनुरिति क्रमेण संयोगविप्रयोगयोस्तराहणे । साहचर्यम्-
साहचर्यम्, सहकार्येव प्राथम्यं सहप्रयोगात् । एवञ्च रामलक्ष्मणावित्पादावुभयोर्वा-
नार्थयोर्धुगपदय साहचर्यमहाधोनतात्पर्यग्रहेण विज्ञेयाऽवगतिरिति नान्योन्याधय ।
‘शमार्तुनगतिस्तयो’ इत्यादौ विरोधेन सा ‘अज्ञलिना तुहोति’ ‘अज्ञलिनादित्य-
मुपतिष्ठते, इत्यादौ चात्यर्थवतावचकाराऽऽज्ञलिपरत्वम् । ‘संनयमानय’ इत्यादौ

परोक्षा

धुनरिमं द्विशिखा स्यारसिका चेति । प्रयोजनाभावेऽपि शक्यथापान्यवशात्पदान-
न्तरमन्यार्थस्य लक्षणया बोधस्तत्र निरुद्धलक्षणा । यथा त्वया ज्ञानमिति वाक्य-
पदस्य त्वरनादस्य स्वगिन्निधे । पूर्वं कुतलप्रवानादिनशब्दानाम् । प्रयोजनरतां तु
कुन्ताः प्रतिनन्ति मद्रादीं धोष इत्यादौ च । भाषे-भोतिवत्प्रत्ययान्तरास्ये कुन्तर-
स्य कुन्तमपुष्पुर्णं लक्षणार्था कुन्तगततदेष्यप्रतीतिः प्रयोजनम् । मद्रादीं धोष
इत्यादौ तु शक्यपारन्त्वस्य तारे प्रतीतिः प्रयोजनम् ।

अत्यन्तच्छेदे तु न लक्षणा, नचैवं तस्य शब्दबोधे भावेन न स्यादिति वा-
च्यम् । तदनुसारिच्छिन्ने शक्यसमन्वयस्य ग्रहस्य तदनुसारिच्छिन्ने पदान्तरमन्य-
प्रयोजनस्यैवपदेन तज्ज्ञाननिर्णयात् । अत्यन्तच्छेदे लक्षणा नास्तीति प्रसारी

दर्पणः

तु, भोजनादिरूपप्रकरणेन सा । 'अक्ताः शर्करा उपदधाति' इत्यादौ 'तेजो वै घृतम्' इत्यादिस्तुतिरूपाखिलद्वादशपदस्य घृतसाधनाऽङ्गने तात्पर्यावगतिः । 'रामो जामदग्न्य' इत्यादौ जामदग्न्यपदसन्निधानेन रामपदस्य परशुरामपरता । एवम् 'अभिरूपाय कन्या देया' इत्यत्राऽभिरूपतरावेति सामर्थ्यादवगम्यते । 'यत्र निम्बं पशुना' इत्यत्रौचित्यात् परशुपदस्य छेदनाऽर्थत्वम् । 'मात्यत्र परमेश्वर' इत्यत्र राजधानीरक्षेणात् परमेश्वरपदस्य राजपरत्वम् ।

'चित्रभानुभाति' इत्यत्र चित्रभानुपदं रात्रौ बर्हेर्द्वा सूर्यस्य बोधकम् । 'मिश्रं भाति' 'मिश्रो भाति' इत्यादौ ज्यस्तेः—छिद्वादाद्ये मुहदोऽन्त्ये सूर्यस्य बोधकं मिश्रपदम् । 'स्पूलवृषतीमनश्वाहीम्' इत्यत्र स्वरात् सत्पुस्यबहुव्रीह्यर्थनिर्गमः । आदिपदात् पत्वगत्वादि । यथा 'मुक्तिक्तम्' इत्यत्र मुक्तपदस्य कर्मप्रवचनीयस्य पूजाऽर्थकत्वं, मुक्तिमित्यप्रोपसर्गास्यान्याऽर्थकत्वम् । एवं 'प्रगायक' इत्यत्र गत्वात् प्रगयककर्तृबोधः । 'प्रनायक' इत्यत्र सदभावात् प्रगतनायकगोष्ठे इत्याष्टमम् ।

यत्तु पदपदाऽर्थयोऽर्थः स शब्दो यः शब्दः सोऽर्थः इतीतेतराऽभ्यासमूलकतादात्म्यं भेदव्यापृक्तमस्ति । "तस्य वाचकः प्रगवः" "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म" इति भेदाभेदयोर्दत्तानात् । आद्ये भेदस्योद्भूतत्वविवक्षया पृष्ठी, अभेदस्योद्भूतत्वविवक्षया त्वन्त्ये प्रातिपदिकाऽर्थं प्रथमा । स एव सम्बन्धः पददर्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः । शक्तिस्तु सङ्घेः पदार्थाऽन्तरं वेति भेदानुपायिमतम् ।

तत्तु न सार्थायः । अभ्यासमूलकस्याऽस्तत्त्वस्य सम्बन्धत्वासम्भवात् । भेदाभेदयोः परस्पराम्भवरूपतया विरुद्धत्वेनैकप्रासम्भवाच्च । कल्पचित् स्यादभ्याससम्भवेऽपि सर्वेषां तथाभ्यासे मानाभावात् । घटपदनाशेऽपि घटस्योपलम्बमानतया तपोस्तादात्म्यस्यासम्भवदुक्तिरुक्त्वाच्च ।

न च पाकरक्ते प्राक् इयामेऽपि पाकोत्तरमयमिदानो न इयान इति प्रतीतेर्भेदाभेदो न विरुद्धाविति वाच्यम् । अभ्याष्यवृत्तानां तेषामेकाऽवच्छेदेन विरोधान्तरायात् । अत एव तत्र देवकालावच्छेदकभेदेनैव 'अयमिदानो न इयामो' 'वृक्षो मूत्रेण कपिसंयोगी' इति न तु तदनन्गाहिनी—द्येऽर्थं न इयानो वृक्षो न कपिसंयोगीति प्रतीतिः । किन्त्वभेदादं घटपदनाशे घटनाशापत्तिः, एतं शब्दपर्यस्यापि भोगेन्द्रियग्राह्यतायाः शब्दस्य चक्षुरादीन्द्रियग्राह्यतायाश्चापत्तिरिति बहुव्याकोपः । शब्दस्य यथा न नित्यत्वं तथा वक्ष्यते ।

परोक्षा

मिर्मूल एव इति तु न, शक्यसम्बन्धो हि—ल्यप्ता—स—च—सम्बन्धः साक्षादेव गृह्यते ननु परस्पराम्बन्धः । अत एव प्रकाशकता प्रयोजनं न लक्ष्यं सम्बन्धाभावादित्युच्यते । अत्र प्रयोजनशब्दः प्रयोजनया प्रतीतिस्तद्विषयलाक्षणिकः । लक्ष्यतावच्छेदकं हि परस्पराम्बन्धस्यैव सम्भव इति । नच परस्पराम्बन्धो हि ल्यप्तेति स्यात्कारे द्विरक्षरस्य वाच्यं—यदेष्टव्यं; तदुपहिते धनरसं तदाप्यस्वररम्यराम्बन्धनादाय मधुयते ल्यप्ता न स्यादिति वाच्यम् ? इष्टारसेः, द्विरक्षरं तपन्तरपदपद्व्या मधुयतोत्यापकमित्यस्योक्तानात् । वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिः का-

दर्पणः

पत्तेः । गन्तृत्वेनोपस्थितस्य गमनाकाङ्क्षाविरहादिति चेत् ? सत्यम् । सम्यन्धिदाक्त-
मतुष एव तत्रैकसायं सम्बन्धिलक्ष्यरूत्वाभ्युपगमनेनोक्तदोषद्वयस्याप्रसक्तेः । न
छत्रपदवैयर्थ्यम् । तस्य तात्पर्यं बाहकत्वेन सायं क्वात् । 'लाक्षणिकं पदं नाऽनुभाव-
कम्' इति सम्प्रदायः । स्वदाक्याऽनुभवं प्रत्येव पदानां कारणत्वम् । इतरपदायैव सह
स्वदाक्याऽनुभावरूपेण क्लृप्ताद् घोषादिपदादेव तीराऽनुभवोपपत्तेर्न दाक्यादाक्यो-
पस्थितिलक्षणेत्यभ्युपगच्छतां मतं स्वजन्योपस्थितिसम्बन्धेनैव पदस्याऽनुभावकत-
या तस्याश्च तीरादावभावात्तस्याऽनुभावकत्वमिति तन्मूलम् । न च तत्सम्भवति ।
दाक्योपस्थितातीरादेरप्रकृत्यर्थतया तत्र प्रत्ययायां न्वयासम्भवात् ।

वस्तुतस्तु लाक्षणिकं पदमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाजनमिति चेत् तदर्थः । उद्देश्य-
विधेयभावेनान्वये शक्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात् । अत एव "न विधौ परः शब्दाऽर्थः"
इति सङ्गच्छते । किञ्च तन्तुसंयोगेन त्वतात्पर्यकं, 'तन्तुः पटं जनयति' इति सर्वलाक्ष-
णिकत्वाक्येऽन्वयाऽनुभवाऽप्यलापाऽऽपत्तेर्लाक्षणिकरूपदस्यानुभावकत्वमेव न्याप्यम् ।
गङ्गापदाचीरमनुभवामिति प्रतीतेश्च तादृशप्रवादे नाऽभिनिरूप्यम् ।

ननु 'स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं पदं प्रयोक्ष्यामह' इति न्यायाचीराद्यवा-
चकगङ्गादिपदाऽभिधानमनुचितम् प्रयोजनजिज्ञासायां पावनत्वादिप्रतिपत्तये तद्विति
यदि, तर्हि वृत्तिं विना तस्य शब्दे भानासम्भवात्तदर्थं व्यञ्जनावृत्तिरपि तृतीयाऽङ्गी-
करणीया । अत एव—

अवलानां धियं हृत्वा वारिवाहैः सहाऽनिसाम् ।

तिष्ठन्ति वपला यत्र स कालः समुपागतः ॥

इत्यद्याऽक्षान्तानां श्रियमपहत्य पुंश्चक्षयो जलवाहकैः साकमरमन्त इत्यतारप-
र्यविषयकव्यथाऽनालिङ्गितार्थाऽन्तरस्यापि प्रतीतिः सा चार्थद्वारिकाऽपि ।

"अत्र धार्मिक विश्रब्धं स शुनकोऽसमारितस्तेन ।

गोदातीरनिकुञ्जप्रतिष्ठितनिसर्गच्छसिंहेन" ॥

इत्यादौ प्रतिभातुपां सहृदयानां वक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्यस्फूर्त्तौ सिंहप्रतीत्यनन्तरं
गोदातीरे श्वभीरुभ्रमणायोग्यत्वप्रत्ययादिति चेत् ? न ।

रूढ्यर्थानालिङ्गिताऽर्थस्य केवलयोगेन प्रतीत्यसम्भवेऽपि लक्षणया तस्याः सू-
पादत्वात् । पावनत्वादिप्रतीतिविशिष्टलक्षणयाऽपि शुद्धलक्षणयैव अनुपपत्तिपरिहारे
विशिष्टे तदभ्युपगमे बीजाऽभाव इति तु न । 'यष्टीः प्रदेक्ष्य' इत्यत्रेवात्राऽपि तदना-
पत्तेः । वाच्याऽर्थवैयञ्जनिकतुद्धेरेनुमानेनाऽपि गतार्थत्वाच्च ।

वस्तुतस्तु गालिप्रदानादेरिवेतोऽपि तथा तात्पर्यमेवोन्नीयते, न त्वन्वयबोधोऽ-
नुमितिविर्वा । वाधे व्यभिचारपक्षधर्मतयोः सन्देहे वा तयोरसम्भवाच्चत्रैव तैर्व्यञ्ज-
नो-

परीक्षा

इति व्यवहारः । व्यञ्जना तु शब्दार्थविशेषतया बोधकशब्दो व्यञ्जक इत्युच्यते । एवं
त्रिविधस्याप्यर्थस्यान्यार्थबुद्धिजनकत्वं व्यञ्जनयेति । अर्थाऽपि व्यञ्जक इत्युच्यते ।
दाक्या शब्देन लक्षणया चार्थविषयकशब्दबोधे जाते व्यञ्जनमर्थान्तरस्फूर्त्तौ तद्विषय-
कोऽपि बोधः । शब्दबोध एव शब्दादमुमर्थं प्रत्येमीति । लोकानां स्वारसिकव्य-

नन्वेवं भाषादितो बोधदर्शनाद् बोधकतारूपा शक्तिस्तत्रापि स्यात् । तथाच साधुताऽपि स्यात् । शक्तत्वस्यैव साधुताया व्याकरणाधिकरणे प्रतिपादनादित्याशङ्कां द्विधा समाधत्ते—

असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते ।

वाचकत्वाविशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः ॥३८॥

असाधुः गाल्यादिरनुमानेन साधुशब्दमनुमाय, वाचको बोधकः कैश्चिदिष्यते । तथाच लिपिवक्षेपां साधुस्मरण एवोपयोगो, न तु साक्षात्तत्राचकत्वमतो, न साधुत्वमिति भावः ।

उक्तं हि धाक्यपदीये—

ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः ।

दर्पणः

वलासाऽभ्युपगमादित्यन्यत्र विस्तरः । यदि पुनराऽनुभाविको लोकानां स्वरसबाही शब्दादमुमर्थं प्रत्येमांति प्रत्ययस्तदा न्यञ्जनावृत्तिरप्रत्युद्भवेति ॥ ३७ ॥

स्वोक्तनिष्कृष्टमतमेवावलम्ब्य मूलमवतारयति—*नन्विति* । *एवम्*—बोधकत्वस्यैव शक्तित्वे । *तत्राऽपि*—अपभ्रंशात्मकभाषायामपि । *स्यादिति* । तस्या अपि बोधकत्वादीश्वरेच्छादीनां शक्तित्ववादिनां तु नाऽप्यमतिप्रसङ्ग इति भावः । इष्टापत्तावाह—*तथाचेति* । “नाऽपभ्रंशितवै” इत्यादिनिषेधविधिविषयत्वात्नापस्येष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः ।

द्विषेति । अपभ्रंशानामुक्तशक्तितमत्वाऽभावव्यवस्थापनेन साधुत्वस्याऽन्यथा निर्बचनेन चेत्यर्थः । मूले, *अनुमानेन वाचक इति* । अनुमानमत्र स्मृतिः । अनुपभ्रान्मानमितिरिति व्युत्पत्तेर्न तु व्याप्तिज्ञानम् । तच्छून्यानामपि शब्दबोधदर्शनात् । गव्याद्यपभ्रंशानां गवादिशब्दविकृतित्वेभोदूयोधकविधया क्षटिवि प्रकृतिस्मारकत्वादित्यादायेन व्याचष्टे—*अनुमानेन साधुशब्दमिति* । *अनुमायेति* । स्मृत्येव्यर्थः । वक्ष्यति च—‘तेषां साधुस्मरण एवोपयोग’ इति । अपभ्रंशानां साक्षात्बोधकता तु न, शब्दजनकसाधुत्वस्याभावादसाधुत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाद्देति भावः ।

तत्र हरिसम्मतिमाह—*उक्तं हीति* । *ते*—अपभ्रंशाः । साधुष्विति विषयसप्तमीः साधुविषयस्मरणेनेत्यर्थः । *प्रत्ययेति* । गवाद्यर्थबोधकारणानोत्यर्थः । पक्षान्तर-

परीक्षा

वहारात् । स च क्वचिद्द्वितीयः । क्वचिदादानेव, तद्विषयकोपस्यतावेक एव शब्दबोधः, अनुभूयते सुखमित्यादौ यथेतेषामुदाहरणानि कान्यप्रकाशादौ स्फुटानि ॥ ३७ ॥

नन्वेवमिति । अर्थबोधजनकत्वस्यैव शक्तित्वे तत्रापि भाषाशब्देऽपि अनुमानेन, अनुपभ्रान्मानमिति व्युत्पत्त्या अनुमानपदमत्र स्मृतिप्रसङ्गम् । *अनुमाय*—स्मारयित्वा । *बोधक इति*—एवं चार्थबोधस्तत्रमेव चेच्छक्यत्वम्, तदा तेष्विति प्रसङ्ग इति भावः । *असाधुरनुमानेनेत्यस्य*—यद्यपीत्यादिः, ननु साक्षात्तत्राचकत्वम् । *साधुष्विति* । *ते*—असाधवः । साधुष्विति सप्तम्यर्थो विषयत्वम् ।

तादात्म्यमुपगम्यैव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः ।

न शिष्टैरनुगम्यन्ते पर्याया इव साधवः ।

ते यतः स्मृतिमात्रेण तस्मात् साक्षाद्वाचकाः ॥

अभ्यास्येति यदा बालः शिक्ष्यमाणः प्रभापते ।

अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः ॥

एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते ।

तेन साधुव्यवहितः कश्चिद्दर्शोऽभिधीयते ॥ इति ।

नन्वपभ्रंशानां साक्षाद्वाचकत्वे किं मानम् । शक्तिकल्पकव्य
घहाऽरादेस्तुल्यत्यादिति चेत् ? सत्यम् । तच्च देशभेदभिन्नेषु

दर्शणः

माह—तादात्म्यमिति* । साधुगवादिशब्दतादात्म्यप्रकारज्ञानविषयतामापाद्य वेत्य-
र्थः । एवकारो वाच्यं । गोपदे उच्चारणीये करणापाटने गावित्युच्चारितम्, वस्तुतो
गोपदमेवेदमिति तादात्म्येन भासमाना गव्यादिशब्दा गवादिरूपायस्य प्रकाशका
इत्यर्थः । न च बक्ष्यमाणरूपाभेदः । तत्राऽपभ्रंशगतानुपूर्व्यां एव शस्यताञ्चच्छे-
दकत्वादत्र तु साधुगतायास्तस्यास्तत्त्वमिति भेदादिति भावः ।

यसु शब्दार्थयोस्तादात्म्यं शक्तिरिति स्वोक्ताञ्च तादात्म्यमित्यादिहरिकारि-
कार्दस्योपष्टम्भकृतयोपन्यमनं तन्मुधैव । तादात्म्यस्य शक्तिरत्वेऽपि शब्दनिष्ठतादा-
त्म्यज्ञानस्याध्यायोपधकत्वेन तस्य शक्तित्वाऽसम्भवात् । उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया
साधुशब्दतादात्म्यभ्रान्त्याऽपभ्रंशानामयं बोधजनकत्वमिति पश्चान्तरपरतपव तद्व्या-
ख्यानस्योचित्यादिति ।

अवाचकत्वं युक्तिमाह—न शिष्टैरिति* । यतस्तेऽपभ्रंशाः साधवः—पर्याया इव
शिष्टैः स्मृत्यादिना न प्रतिपाद्यन्तेऽत्र न वाचका इत्यर्थः । ते साधुष्वित्यापुक्तमर्थं
विशदयति—अभ्यास्येत्यादि* । अव्यक्तमिति भाषणक्रियाविशेषणम् । तद्विदाम्-
अव्यक्तशब्दधोतुणाम्, अव्यक्ते साधुशब्दे । अस्य, स्मृते सतीति शेषः । *निश्चयः*
तद्विशब्दयोर्बो भवतीत्यर्थः ॥ *पृथगिति* । इत्यमेवेत्यर्थः । *साधौ*—गवादिशब्दे ।
अपभ्रंशः गाव्यादिः । *तेन*—असाधुशब्देन । *साधुव्यवहितः*—साधुस्मृतिद्वार-
कः । *कश्चिद्*—प्रसिद्धोऽभ्यादिरूपः । अभिधीयते—बोध्यते इत्यर्थः ।

परीक्षा

तस्यानुमानपदार्थस्मरणेऽन्वयः । साधुविषयस्मरणेनेति समुदितायः, अयान्तर-
माह—तादात्म्येति* । साधुतादात्म्यप्रकारज्ञानविशेष्यतां प्राप्यरेत्यर्थः,
वार्थ—इयंशब्दस्तपामवाचकत्वे युक्तिमाह—न शिष्टैरिति* । *यत इति* । ते—
इति शेषः, तेऽसाधवः साधवः पर्याया इव शिष्टैर्न प्रतिमास्मृत्यादिना न प्रतिपाद्यन्ते ।
अतोऽवाचका इत्यर्थः । *पृथगर्थं विशदयति*—अभ्यास्येति* । *अव्यक्तमिति*
क्रियाविशेषणम्, तेनाव्यक्तेन, अव्यक्ते साधुशब्दे, स्मृते सतीति शेषः । *पृथगिति*
इत्यमेवेत्यर्थः । *साधुव्यवहितः* । साधुस्मृतिद्वारकः ।

प्रतिपादितायंमेव द्रष्टव्युमात्रद्वये—नन्विति* । *शक्तिरूपकत्विति* । यदा शब्दे-

तेषु तेषु शक्तिकल्पने गौरवात् । न च पर्यायितुल्यता शङ्क्या । तेषां सर्वदेशेष्वेकत्वाद् विनिगमनाविरहेण सर्वत्र शक्तिकल्पना । न हि अपभ्रंशे तथा । अन्यथा मापाणां पर्यायतया गणनापत्तेः । एवञ्च शक्तत्वमेवास्तु ; साधुत्वमिति नैयायिकमीमांसकादीनां मतम्, तन्मतेनैव द्रष्टव्यम् ।

इदानीं स्वमतमाह—*वाचकत्वाविशेषे चेति* ॥ अयम्भावः—
*अपभ्रंशानामशक्तत्वे ततो बोध एव न स्यात् । न च साधुस्मरणात् ततो बोधः । तानचिदुपां पामराणामपि बोधात् । तेषां साधोर-

दर्पणः

उक्तमेवाऽर्थं द्रवयितुमाशङ्कते—*नन्विति* । *तेषाम्*—साधुपर्यायागाम् । *एकत्वादिति* ॥ एकजातीयत्वादित्यर्थः ॥ तथा एकजातीयत्वं येन तथापि विनिगमकाभावाच्छक्तिकल्पना स्यादिति भावः ।

अन्यथेति । एकजातीयत्वस्य शक्तिकल्पनायामतन्त्रत्वे शक्तिमत्त्वाऽविशेषात्साधूनामिवापभ्रंशानामपि कोशादौ प्रतिपादनं प्रसज्येतेत्यर्थः । *तन्मतेनैवेति* । 'ते साधुष्वनुमानेन' इत्याद्युक्तहरिमतेनैवेत्यर्थः । अपभ्रंशाद्—बोधस्योक्तरीत्योपपादितत्वात् । तत्र शक्तिकल्पनं स्वाग्रहमूलकमित्याशङ्क्यां निराचिकीर्तुं स्वप्रकारात्सम्भवं दर्शयति—*अयम्भाव इति* । *तानिति* । साधुशब्दानित्यर्थः । अज्ञानेनुमाह—*पामराणामिति* । *बोधादिति* । व्यवहारेण तेषां बोधाऽनुमानादित्यर्थः ।

तथाचानधीतशास्त्राणां तेषां साधुत्वप्रकारकशब्दज्ञानाऽसम्भवेन न तत्र साधुशब्दस्मृतिकल्पनया शब्दद्विरूपपादयितुं शक्येति भावः । किञ्च साधुशब्दस्मृतिकल्पना कथञ्चिदसम्भवेदपि यदि प्रत्यक्षधृतसाधुशब्दबोधोदयः स्यात्, स एव नास्तीत्याह—

परीक्षा

शक्तिरूपको व्यवहारस्तथा गाल्यादिशब्देष्वस्तीति तेषामपि वाचकत्वमस्ति चेति भावः । *अन्यथेति*—अपभ्रंशेष्विति शेषः । तेषां पर्यायागामेकत्वाद्—एकजातीयत्वात् । उपैकजातीयत्वम् । अन्यर्थकजातीयत्वस्य पर्यायतायामनियामरूपेऽपर्यायाणां यथा शक्तिमत्त्वे तथा अपभ्रंशानामपि शक्तिमत्त्वे पर्यायितुल्यतया तेषामपि कोशादौ प्रयोगानापत्तिरिति भावः । *तन्मतेनैवेति* । 'ते साधुष्वनुमानेन' इत्यादिना यद्वरिमतमुक्तं तेनैवेत्यर्थः । ननु पूर्वोक्तरीत्या अपभ्रंशेभ्योऽयंप्रतीतिनिवाहे तेषु शक्तिकल्पनं स्वाग्रहमूलकमिति कस्यचिच्छङ्का स्यादिति तदनुत्पत्तये आह—*अयम्भाव इति* । ततस्तेभ्यस्तान्,=साधुशब्दान्, बोधादिति, गान्यादिशब्दध्रुवमोक्षरकालिक्रियामकृक्यावानयनादिदर्शनेन तेष्वबोधानुमानादित्यर्थः । यदि साधुत्वाभ्यशब्दज्ञानं तेषां स्यात्तदाऽसाधुभ्यः साधुस्मरणमनधीतशास्त्राणां तेषामपि स्यात्तदेव नास्तीति भावः । अधुर्वपरीक्ष्यमस्तीत्याह—*तेषामिति* । पामराणामित्यर्थः । अपभ्रंशेभ्य एव तेषां बोधो भवतीति न साधुस्मरणरूपकमस्तीति भावः । अपभ्रंशेषु शब्देष्वनिरूपितशक्तिभ्रंशेषु

बोधश्च । न च शक्तिभ्रमात् तेभ्यो बोधः । बोधकत्वस्याऽबाधेन तद्ग्रहस्यान्नमत्वात् । ईश्वरेच्छा शक्तिरिति मतेऽपि सन्मात्रविषयि-
प्यास्तस्या बाधाभावात् । शक्तेः पदपदार्थविशेषघटिताया भ्रमा-
सम्भवाच्चेति ।

दण्डः

तेषां साधोरिति । *शक्तिभ्रमादिति* । अर्थनिरूपितायाः साधुशब्दनिष्ठायाः शक्ते-
रपभ्रंशे भ्रमादित्यर्थः ।

किं बोधकत्वरूपशक्तिभ्रमात् तत्र बोध उपपाद्यते ? उतेश्वरेच्छारूपशक्तिभ्र-
मात् ? तत्र नाद्यः कल्प इत्याह—*बोधकत्वस्येति* । द्वितीयत्वाद्—*ईश्वरेच्छेति* ।
सन्मात्रेति । मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । अपभ्रंशाद् बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन
बोधकत्वेनेश्वरेच्छाया अपि तत्राबाधेन तामादायाऽपि न शक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वस-
म्पत्तिः । प्रतीतेभ्रमत्वे विषयबाधस्यैव तन्त्रत्वादिति भावः ।

ननु लाक्षणिक इवाऽपभ्रंशेऽपि वाचकत्वव्यवहाराभावेन तद्व्यावृत्त्येऽश्वरेच्छारूप-
शक्तेस्तत्र भ्रमे बाधकाभावोऽत आह—*शक्तेरिति* । *भ्रमासम्भवाच्चेति* । तत्पदविशेष-
प्यक्तदर्थबोधजनकत्वप्रकारकेच्छायास्तत्पदविशेष्यकत्वेन गृह्यतायाः पदान्तरविशेष-
प्यक्तत्वासम्भवेन तद्भ्रमाऽसम्भवादित्यर्थः । यथाश्रुताऽभिप्रायेणैतद् । परिप्लवितविशेष-
प्यत्वरूपायास्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वच्छेदकत्वरूपायाः पदार्थान्तररूपाया वा दान्ते-
स्तत्र भ्रमे बाधकाऽभावादिति बोध्यम् । तथाच भ्रमेणापि बोधस्य दुस्सादत्वेन
भाषार्था शक्तिरावश्यकैति भावः ।

परीक्षा

भ्योऽपभ्रंशेभ्यो बोध इति नैयायिकानुयायिनः शङ्कां निरस्यति—*न च शक्तोति* ।
भ्रमत्वत्वादिति । तद्भाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं हि भ्रमत्वदभावश्चापभ्रंशेण नास्ती-
ति भावः । *सन्मात्रेति* । अत्र मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । अपभ्रंशेभ्योऽर्थबोधस्य
सर्वानुभवसिद्धतया तेष्वप्यर्थबोधकत्वेनेच्छाविषयतायाः सम्भव इति भावः । ननु
यथा लाक्षणिकेषु वाचकत्वव्यवहाराभावेन तद्व्यावृत्तः सम्बन्ध ईश्वरेच्छायाः कल्पने
तथाऽपभ्रंशेष्वपि तस्य व्यवहारः सार्वजनो नो नास्तीति तदा वृत्तित्वसम्बन्धेन शक्त्य-
भावस्तेष्वस्त्येवेति भ्रमत्वसम्भव इत्यत आह—*अशक्तैरिति* । तदर्थविषयकबोधज-
नकत्वप्रकारकेच्छायास्तत् सद्विशेष्यकत्वेन गृह्यतान्वस्मिन्पदे भ्रमो वाच्यः । अन्यथा
विशेषणज्ञानभावेन तत्प्रकारको भ्रमो न स्याद्विशिष्टशब्दं प्रति विशेषणज्ञानस्य कार-
णत्वादतस्तस्या इच्छायास्तदर्थं तत्तत्पदविषयको गृहः पूर्वं वाच्यः । एवं च तेनैव
विशेषदत्तनेन प्रतिबन्धाद्भ्रानासम्भवः । अयमभावः—यथा नैयायिकमते—प्रवाहो गङ्गा-
पदसक्य इति ज्ञानं प्रमा, तारं गङ्गापदसक्यमिति ज्ञानन्नु भ्रम इति भवतीति ईश्वरे-
च्छाया गङ्गापदेन प्रवाहबोधो जायतामित्याकारिकाया प्रवाहे गङ्गापदजन्यत्वनिष्ठप्रका-
रतानिरूपितबोधनिष्ठप्रकारतानिरूपितविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्व-
रूपः सम्बन्धोऽस्तीति प्रवाहः सक्य इति ज्ञानस्य तादृशेच्छा गङ्गापदजन्यत्वनिष्ठप्र-
कारतानिरूपितबोधत्वावच्छिन्ने तादृशेच्छाया निरूपितत्वविशिष्टविशेष्यत्वावच्छेदक-

उक्तञ्च वाक्यप्रदीये—

पारम्पर्यादपभ्रंशा विगुणेष्वभिधातुषु ।

प्रसिद्धिमागता येषु तेषां साधुरवाचकः ॥

दैवी वाग् व्यवकीर्णयमशक्तैरभिधातुभिः ।

अनित्यदर्शिनां त्वस्मिन् वादे बुद्धिविपर्ययः ॥ इति ॥

अवाचकः = अवोधकः । बुद्धिविपर्ययः = एते एव वाचका नान्ये

दर्पण.

अस्मिन्नपि पक्षे हरिसम्मतिमादर्शयति—उक्तञ्चेति* । *पारम्पर्यादिति* । स्वायं व्यम् । विगुणेष्विति हेतुगर्भे विशेषणम् । वैगुण्यं च करणापाटवरूपम् । अभिधातुवैगुण्यस्याऽपभ्रंशनियामकत्वात् । तथाच विगुणेष्वभिधातुषु सत्सु परम्परया देवेषु प्रसिद्धिमागता इत्यर्थः । *दैवीति* । संस्कृतरूपेत्यर्थः । *अशक्तैः*—करणाऽपाटववद्भिः । *व्यवकीर्णैः* । उच्छिन्नाऽनुपूर्विका कृतेत्यर्थः । *अनित्यदर्शिनाम्* । शब्दाऽनित्यत्ववादिनाम् । *अस्मिन् वाद* । शक्तिविचारे इत्यर्थः ।

ननु 'तेषां साधुरवाचक' इत्यनुपपन्नम् । यस्मिन्नर्थेऽपभ्रंशाः प्रयुज्यन्ते, तद्वाचकत्वस्य साधुषु सर्वसम्मत्त्वाद्गतो व्याचष्टे—*अवोधक इति* । व्यवहितः साधुर्न तत्र बोधकः । किन्तु साक्षादपभ्रंशा एव तत्तदानुपूर्वामत्त्वेन वाचका इति भावः ।

नन्वियं अभ्रंशरूपा वाग् अभिधातुवैगुण्येनोच्छिन्नाऽनुपूर्विकाऽपि दैवी संस्कृतरूपैव । नैयायिकानां त्वस्या अवोधकत्वे भ्रम एव । पारम्पर्यादित्युपपादनात् साधुतादात्म्यभ्रान्तिमूलकशक्तिभ्रमेण बोधकत्वसम्भवादित्यर्थकं दैवी वाग्व्यवकीर्णयमित्यपि पूर्वोक्तान्तिमरूपस्यैवोपोद्बलकम् । नचैवं 'तेषां साधुरवाचकः' इत्यनुपपन्नम् । तत्कल्पे आरोपितसाधुत्वकाद्यपभ्रंशानां बोधकत्वेन साधुस्मरणाद् योधाऽनभ्युपगमात् । तेषामित्यादेः साधुतादात्म्यारोपविषयास्त एव प्रसिद्धार्थानां बोधकाः, न तु तत्तदानुपूर्वामत्त्वेन बोधका इत्यर्थात्तस्माद्वोक्तयुक्त्यापभ्रंशानां तत्त्वेन वाचकतासिद्धिरत आह—

परीक्षा

स्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितायेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकत्वम्—प्रमात्वम् ? तीरं गङ्गापदशक्त्यमिति ज्ञानस्य प्रमात्वम् । तादृशज्ञानाय तीरनिष्ठावच्छेदकतायां तादृशबोधविशेष्यत्ववच्छेदकतात्यावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूप्यत्वात्स्योकारात् । किन्तु शुद्धावच्छेदकतात्प्रेरेति कल्पनादिति । पदनिष्ठन्तच्छेदबोधजन्यत्वं शक्त्यमिति वादिनामस्माकं मते तु तीरं गङ्गापदशक्त्यमिति ज्ञानस्य पूर्वोक्तीत्या प्रमात्ववद् भाषाशब्दविशेष्यकमपि ज्ञानमप्रेरेति ।

स्योक्तार्थे हरिसम्मतिमाह—उक्तञ्चेति* । पारम्पर्यमित्यत्र स्वायं व्यम् । *विगुणेष्विति* । हेतुगर्भविशेषणम्, वैगुण्यद्वारणापाटवरूपम्, अभिधातुवैगुण्यस्यापभ्रंशनियामकत्वात् । *प्रसिद्धिमिति* । अस्यायं प्वित्यादिः । येन कारणेनापभ्रंशाः शब्दाः विगुणेष्वभिधातुषु सत्सु पारम्पर्येष्वयं प्रसिद्धिमागतास्तेन तेषामर्थानां साधुरवाचकः = अवोधकः । *दैवीवाग्* । संस्कृतरूपा । *अशक्तैः*—करणापाटवयुक्तैः, *व्यवकीर्णैः*—उच्छिन्नानुपूर्विकं कृता अनित्या दर्शिता, तत् = नैयायिकानाम् = शब्दा-

इति विपर्यय इत्यर्थः । किञ्च विनिगमनाविरहाद् भाषायामपि शक्तिः । न च तासां नानात्वं दोषः । संस्कृतवन्महाराष्ट्रभाषायाः सर्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं विनिगमनाविरहतादवस्थ्यात् ।

किञ्चानुपूर्वी पदेऽवच्छेदिका । सा च पर्यायेष्विव भाषायामप्यन्याय्यैवेति कस्तयोर्विशेष इति विभाव्यं सूरिभिः । तथाच संस्कृत-
घट्ट भाषायाः सर्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं शब्दाशक्ता एव । न च पर्यायतया भाषाणां गणनापत्तिः । साधूनामेव कोशादौ विभागभिधानात् ।

नन्वेयं साधुता तेषां स्यादित्यत आह—नियम इति* ॥ पुण्य-
जननयोधनाय साधूनां, "साधुभिर्भाषितव्यम्" इति विधिः । पापज-

वर्णः

किञ्चेति । *तासाम्*—भाषाणाम् । *दोष इति* । तथा च गौरवाद् तत्र शक्ति-
रित्यर्थः । सकलदेशशिष्टपरिगृहीतत्वमेव विनिगमकमत आह—*अवच्छेदकेति* ।
बोधजनकतावच्छेदिकेत्यर्थः । *सयोरिति* । साध्वपभ्रंशयोरित्यर्थः ।

सकलशिष्टपरिगृहीतत्वं तु न विनिगमकम् । "शक्तिर्मतिक्रमां कम्बोजेषु प्रयुज्यते,
विकार एवैनमाप्यां भाषन्ते" इति भाष्यात्तत्रदेशनियतसंस्कृतेषु शक्तिसिद्धयनापत्तेः ।
वाचकस्य व्यञ्जकतायामालङ्कारिकाणां प्राकृतभाषोदाहरणस्यासङ्गतत्वापत्तेः । अत
एव तत्तद्देशीयशिष्टानां तत्तद्भाषासु निस्सन्दिग्धशक्तत्वप्रत्ययः सङ्गच्छते । न चाऽसौ
भ्रमः वाधकाभावादिति भावः । उपसंहरति—*तथाचंति* । *एवम्*—अपभ्रंशाना-
मपि शक्तत्वे । *तेषाम्*—अपभ्रंशानाम् । *साधुता स्यादिति* । शक्तत्वस्यैव
साधुत्वादिति भावः । *साधुभिर्भाषितव्यमिति* । साधूनेव प्रयुज्यीतेत्यादिरूपद्वे-

परीक्षा

नित्यत्ववादिनाम् । अस्मिन् वादे—शक्तिविवारे, एते=साधवः, नान्ये-अपभ्रंशाः,
तेषां मतेऽपभ्रंशानां वाचकता तेषाम्मते साधूनामपि वाचकताऽस्तीत्यत उक्तम्—
अबोधक इति । तथा च साक्षात्तेषां साधुर्न वाधकः किन्त्वसाधुस्मरणाद्वाच्य-
साधु तादात्म्यारोपाद्वा असाधुर्बोधक इति बोध्यम् । नचैवमसाधुन्यः साधुतादा-
त्म्यारोपाच्चेद्वोधस्तदा वाचकता साधुष्वेव-पर्यवसन्नेत्यसाधुत्वं वाचकता न सिध्य-
तीत्यत आह—*किञ्च विनिगमनेति* । *तेषाम्*=असाधूनां प्रत्येकं महाराष्ट्रभाषा-
घटकस्यैकस्य शब्दस्य वा साधोर्वा वाचकत्वेवं विनिगमनाविरहप्रदर्शनम् प्रत्येक-
मित्युक्तम् ।

ननु वाचकतावच्छेदिकाऽऽनुपूर्वी साधुशब्दसम्बन्धिन्येका भाषाणां तु नानेति
विनिगमकसत्वान्न भाषाशब्दानां वाचकत्वमत आह—*किञ्चानुपूर्वीति* । *अवच्छे-
दिका* । बोधजनकतावच्छेदिका । नच साधूनां साधुत्वविशिष्टपरिगृहीतत्वेन तेषामेव
वाचकत्वे विनिगमकमस्तीति वाच्यम् । "शक्तिर्मतिक्रमां कम्बोजेषु विकार एवैनमायां
भाषन्त" इति भाष्यात्संस्कृतानामप्येकस्मिन् घर्मे सकलशिष्टसम्मतत्वाभावात् ।
असाधूनामपि बोधजनकतया प्राकृतभाषोदाहरणानि काव्यप्रकाशादौ स्फुटम्-

परीक्षा

नियमनम् । विप्रयोगस्तादृशसम्बन्धध्वंसः । तेन यथा अशङ्कचक्रो हरिरवत्सा धेनु-
रानीयतामित्यादौ ध्वंसस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वेन प्रतियोगिनो यन्निर्णायकता तस्मि-
न्नेव शक्तिनियमनं तेन क्रियते । साहचर्यम्—सहचरणं सादृश्यम् । यथा—रामलक्षणा-
वित्यादौ । अत्र परस्परसाहचर्येण युगपदेवोभयोः शक्तिनियमनमित्यन्योन्याश्रयो न ।
सदृशयोरेव सहप्रयोगात् । अत एव सङ्ख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये—“वतुसाहचर्याचदित एव
द्विर्गच्छते, न तु पातेडंतिः” इत्यभिहितम् । तेनोभयोरामलक्ष्मणयोश्शक्तिप्रतिपादक-
त्वम् । विरोधिता—विरोधः । सहानवस्थारूपो बध्यवातकभावो वा । आद्योदाहर-
णम्—छायातपाविति । अत्रातपेन सहानवस्थानियमाच्छायाशब्दस्यातपाभावप्रतिपा-
दकता । न तु शोभाप्रतिपादकतेति निर्णयः । न च छायाशब्दः शोभाप्रतिपादको नेति
भ्रमितव्यम् ।

ग्रामतरुणं तरुण्या नवमञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् ।

पश्य सा भवति मुहुर्नितराम्मलिना मुखच्छाया ॥

इत्यत्र दर्शनात् । अत्र मञ्जुलनिकुञ्जे दत्तसङ्घेतायास्तारुण्या मुखशोभा सत्र
गमनसूचकतादृशतरुणदर्शनजनितदुःखविशेषेण मलिना भवन्ति । द्वितीयोदाहरणम्—
विरोधिनोः कयोश्चित्तत्त्वोपमायां रामार्जुनगतित्स्वरिष्यत्र रामार्जुनपदयोर्भागवकार्त-
वीर्यप्रतिपादकता । अर्थः—प्रयोजम् । तेन यथा—‘स्थार्णुं भञ्ज भवच्छिद्रे’ इत्यत्र भव-
च्छेदनरूपप्रयोजनेन स्थार्णुशब्दस्य क्षिप्ते । अस्त्यैव मुख्यतया निर्णायकता संयोगादयस्त-
द्वयप्रपञ्च इति तु परैरुक्तम् । यथा वा—‘अञ्जलिना जुहोति’ ‘अञ्जलिना सूर्यमुपति-
ष्ठते’ इत्यत्र जुहोत्यादिपदार्थवशात् अञ्जलिपदस्य तत्तदाकाराञ्जलिपरत्वम् । प्रकरणम्—
प्रस्तावः, समयविशेषो वा । यथा—‘सैन्धवमानस’ इत्यत्र भोजनसमये सैन्धवपदस्य
लक्षणे इत्यादि । लिङ्गान्मिश्रशब्दस्य नपुंसकत्वात् मुहदि । मित्रो भातीत्यत्र तु पुल्लिङ्गात्
सूर्ये । स्वरत एतादिवर्षाद्बुद्धयेन वेदेष्वविशेषस्य प्रतीतिकृत् । यथा—इन्द्रस्य शातयितेत्य-
र्थेऽन्तोवात्ते उच्चारयितव्ये आद्युदात्त इन्द्रसन्नुशब्दः ‘इन्द्रसन्नुर्वदस्य’ इत्यत्र कृत्विजा
उच्चारितस्तेनेन्द्रभयम् । एवं ‘शातयिता सम्पन्न’ इति भाष्ये स्पष्टम् । यद्यमन्तो-
वात्तस्तदा पृष्ठीसमासः, यदा इन्द्रः सन्नुर्वदस्येत्यर्थस्तदा “बहुवीहो प्रकृत्या पूर्वपदम्”
इत्युदन्तः तच्चादाद्युदात्तस्येन्द्रशब्दस्य परपरस्त्वस्यैवावस्थानमिति शातपकर्तृत्वमि-
न्द्रस्य लभ्यत इति स्वरद्वय इत्यादिपदेन पत्वस्य णत्वाभिनयव्यदेशानां ग्रहणम् ।
पत्वेन यथा—मुपिक्तमित्यत्र मुसुब्दस्योपसर्गसम्पन्नाप्रासायां बाधित्वा पूजायां कर्मप्र-
वचनीयसंज्ञा, “सुः पूजायाम्” इत्यनेन विधीयते । सा चोपसर्गसंज्ञाबाधिकेति प्रकृतो-
दाहरणे पत्वदर्शनेन पूजातिरिक्तार्थकत्वम् । णत्वेन यथा—प्रणायक इति । अत्र
णत्वदर्शनेन प्रशब्दस्योपसर्गत्वनिर्णयः । प्रणायक इत्यत्र णत्वाभावदर्शनेन प्रगठनाप-
कस्य प्रतीतिः । अभिनयश्रार्याकारादिप्रदर्शिका हस्तादिवेद्या तदुदाहरणमुक्तं का-
व्यप्रकाशे—

(१) पृहमेतेत्यणिना एतदहमेतेहि अच्छिवचेहि ।

पृहमेत्तावत्या पृहमेतेहि दिअर्हि ॥ का० प्र० उ० २ । ११ श्लोकः

दाया—(१) एतावन्मात्रस्तनिस्य एतावन्मात्राभ्यामधिपत्राभ्याम् ।

एतावन्मात्रावस्था यतावन्मात्रैर्दिवसैः ॥

अतिरिक्तशक्तिग्रहोपायमाह—

सन्वन्धिशब्दे सम्यन्धो योग्यतां प्रति योग्यता ॥

दर्पणः

ननु शक्तिग्राहकयोः कोशव्याकरणयोर्विद्यमानत्वाच्छक्तिग्रहोपायकथनं व्यर्थमत आह—*अतिरिक्ततेति* ॥ कोशव्याकरणाभ्यामतिरिक्तो यः शक्तिग्रहोपायस्तमित्यर्थः ।

परीक्षा

व्यक्तिपदेन 'अक्षाः शर्करा उपदधाति । इत्यादौ अक्षा इत्यनेन घृतसाधनाञ्जनपरत्वम् । तेजो वै घृतमिति स्तुतिरूपादिद्वाद् घृतसाधनाञ्जनप्रतिपादनम् । शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः—शब्दान्तरसमभिव्याहारः । यथा—'रामो जामदग्न्यः' इत्यत्र जामदग्न्यपदसन्निधानेन, रामः परशुरामः । सामर्थ्यम्—कारणत्वम् । तेन यथा—मधुना मधुः कोक्लिह इत्यत्र मधुशब्दस्य वसन्ते । अन्यस्य मधुशब्दार्थस्य कोक्लिहार्थो न । सामर्थ्याभावात् । औचिती—अर्हता । यथा—

यत्र निम्बं परशुना यदचनं मधुसर्पिणा ।

यदचनं गन्धमाख्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः ॥

इत्यत्र परशुना इत्यस्य परशुरूपकठेद्वनपरत्वम् । मधुसर्पिःशब्दस्य तत्करणकठेद्वनपरत्वम् । गन्धमाख्याभ्यामित्यस्य तत्करणकठेद्वनपरत्वम् । देशेन यथा—भात्यत्र परमेस्वर इत्यत्र यथा । अत्र परमेश्वरपदस्य राजगानीत्यादिसाक्षात्परत्वम् । कारणेन यथा—विश्वमानुर्विभातीत्यत्र विश्वमानुशब्दस्य द्विप्रपुण्यमानस्य दिवाकरे, निशि तु बहौ । व्यक्तिर्निर्ग पुंस्त्वादि । तेन यथा मित्रं भाति, मित्रो भातीति । अत्र नृपस्यैव सुहृद्, पुंस्त्वेन—आदित्यः । अत्र विकसितमुकुलितानिपविशोपसाहित्येन स्वनस्य मुकुलितत्वपीनस्वाचर्यविशेषं बुद्धिदिशेपविपयत्वेनानुगतीकृतानेकधर्मावच्छिन्नशक्तितच्छब्दस्याभिधा नियम्यते । अपदेशो नाम—इदयनिहितइस्तादिनाऽभिमतनिर्देशः ।

इतः सदेतः प्राहधीनेत एवाहंति क्षयम् ।

विपवृक्षोऽपि भवर्ष्यं स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ॥

अस्मिन्पद्ये इत इत्यत्र य इदं शब्दस्तस्यादेशेनाभिधावक्तुरिति नियम्यते । पूर्वतः संयोगादिभिरैकग्रामिधानियमनानन्तरमनेकार्यशब्देन यदन्यार्थस्य प्रतिपादनं तद्वृद्धयञ्जनयैव । च दशेपेण यत्रार्थप्रतिपादनं तत्रोभयत्र तात्पर्योदयोभयप्रतीतिसम्भवे किं व्यञ्जनयेति वाच्यम् । यत्रोभयमर्थप्रतिपादने तात्पर्ये तत्र श्लेषः । यथा—हरिहरतात्पर्येण—'सर्वतोमाधवः पायात्संयोगद्वामहीधरौ' इत्यादौ ।

यत्र तु नोभयप्रातिपादने तात्पर्ये किन्त्वेकत्रैव यथा—

भद्रात्मनो दुरधितो हतनोर्विशालवशोन्मतेः कृतशिक्षोमुपसंग्रहस्य ।

यस्यानुपप्लुतगतैः परिवारणस्य दानाम्भुसेकमुममः सततद्वारोभूत् ।

इत्यत्र राशि उदन्वययोग्ये चार्थे प्रकरणेनाभिधानियमेऽपि गजस्य उदन्यप्रयोज्यस्य चार्थस्य या प्रतीतिः सा व्यञ्जनेवेत्याशयात् । अधिकमर्थतोऽव्ययम् ॥३८॥

ननु पुण्यजननयोग्यत्वं साधुत्वम्, उदयञ्जर्क च कोशव्याकरणादिति प्रागुक्तम् ।

समयाद् योग्यतासंविन्मातापुत्रादि योगवत् ॥३९॥

सम्बन्धो-विषयः। योग्यतां प्रति योग्यता-सम्बन्धिशब्दं प्रति योग्य-
ता विषय इति । समयाद्-व्यवहारात्, योग्यतासंघित् शक्तिग्रहः ।
घटपदमत्र योग्यमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारात्, सा ग्राह्येत्यर्थः ॥३६॥
इति चैयाकरणभूषणसारे शक्तिनिर्णयः ॥ ६ ॥

दर्पणः

तथाचाञ्छनीतव्याकरणानां तेन शक्तिग्रहाऽसम्भवात् तदर्थं व्यवहारस्मृत्युपायमाह-
तिपप्यंबसानाद्य वैयर्थ्यमिति भावः । एतेन ग्रन्थकृताऽतिरिक्तशक्तेरनङ्गीकारेण तदुप-
होपायप्रदर्शनं व्यर्थमित्याशाङ्गापि समाहिता । विषयपदाध्याहारेण मूलं व्याचष्टे—
सम्बन्धो विषय इति ॥

तथाचाञ्छमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारे सम्बन्धो विषयः । योग्यतां प्रति ह्यदुमप्रयो-
ग्यमिति योग्यताव्यवहारे योग्यताविषयो यतोऽतः समयात् तद्व्यवहाराद्योग्यतायां
बोधस्वरूपशक्तेः । *संघित्* । ज्ञानं भवतात्यर्थः ।

तत्र दृष्टान्तो—*मातापुत्रादियोगवदिति* ॥ यथाऽयमेतत्सम्बन्धीति व्यव-
हारस्तयोर्जन्यजनकभावनिश्चायस्तद्वदित्यर्थः ।

अन्ये त्विदं हरिपद्यमित्थं व्याचक्षते । सम्बन्धिशब्दे अयमेतत्सम्बन्धीति व्यव-
हारे योग्यतां प्रति अर्थबोधजनकताञ्छब्देऽप्यर्थसंज्ञकस्मृत्युपायताव्यवहारनिरूपितो
यस्तादात्म्यलक्षणो अन्यो वा सम्बन्धः ; स एव योग्यताऽपरपदार्थो-विषय इति
शेषः । अत्र चानादिद्वन्द्वव्यवहारापरपदार्थोऽस्मदादिसमयाभिधीयते, न तु बोधजनक-
त्वमेव शक्तिरन्तदुपोधजननेऽयं योग्य इति व्यवहारात् । अत एव तच्छब्दे-
सति प्रत्ययैर्न तुल्यं सम्बन्धे उपपद्यते ।

शब्दस्याऽर्थं यतस्तस्मात् सम्बन्धोऽस्तीति गम्यते ॥

इत्यन्तेनोक्तार्थः स्पष्टीकृत इति । अधिक्रमन्यतोऽप्यर्थम् ॥ ३९ ॥

इति भूषणसारदर्पणे शक्तिस्वरूपनिरूपणम् ॥ ६ ॥

परीक्षा

एवं च वेपां कथनं व्याकरणेन कोत्रेण वा तेषामसाधुतापचिरत आह—*अतिरि-
पतेति* । अत्र हि अतिरिपतेति शक्तिग्रहोपायस्य विशेषणम् । एतेनातिरिक्तत्वात्स्य
स्वमतेऽभावादिदमसङ्गतमित्यपास्तम् । तद्दाहरणम्—*सम्बन्धिशब्द इति* । इदं च
विषयपदाध्याहारेण व्याचष्टे—*सम्बन्धो विषय इति* । स सम्बन्धो निरूपितत्वम् ।
तस्य विषयपदार्थं रुदेनाविषयतायामन्वयः । योग्यताशब्दः शक्तिपदार्थः । योग्यताश-
ब्दस्य शक्तिपरत्वे लौकिकव्यवहार एव साधक इत्याशयेनाह—*घटपदमत्रेति* ।
तत्र दृष्टान्तोपादानम्—मातापुत्रादियोगवदिति । कंचिन् योग्यवदिति पाठः । यथा—
अयमेतत्सम्बन्धीदं च तथान्यवहाराद्योर्जन्यजनकभावनिश्चयस्तद्वत् ॥ ३९ ॥

इति भूषणसारदीक्षायां शक्तिनिर्णयः ।

॥ अथ नञर्थनिर्णयः ॥

नञर्थमाह—

नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात् सर्वनामता ।

आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं न ह्यसोऽप्यतिसर्ववत् ॥४०॥

नञ्समासे अपरस्य—उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात् सर्वनामता सिद्ध्यतीति शेषः । अत एव आरोपितत्वमेव नञ्द्योत्यमिति । अभ्युपेयमिति शेषः ।

अयम्भावः—असञ्च इत्यादावारोपितः सञ्च इत्यर्थे सञ्चशब्दस्य

दर्पणः

अथ नञर्थनिर्णयः ।

“समासे खलु भिन्नव” इत्यत्र पङ्कजशब्दवदिति वदता समासे तद्वचकप्रत्येकशक्तिरहितसमुदायशक्तेर्व्यपेक्षात्वमङ्गीकृतम् । तच्चाऽनुपपन्नम् । यत्र समासपदप्रत्येकपदस्याऽन्येकत्वं तत्र प्रत्येकशक्तिसाधिव्याप्तमभावात् यथा नञ्समासपदकननः ।

द्वयोरथाऽभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते । इत्युक्तेः ॥

एवञ्च जहस्त्वार्थावाद् इपेदशस्यते उत्तरपदार्थाऽदिप्राधान्यस्य स्वरसतोऽनुचितरपीतीमां शङ्कां परिहर्तुं नञर्थनिरूपणमित्याह—*नञर्थमिति* ॥ मूले ॥ *नञ्समास इति* ॥

अयम्भावः—‘घटो न पटो’ ‘घटो नास्ति’ इत्यादावभावशब्दबोधस्य सार्धजनानप्रसिद्धिसिद्धत्वात्तत्राऽऽभावाद्येकत्वमावश्यकम् । तथाचोत्तरपदार्थप्राधान्यादिव्यवस्थया मुलभा । यद्यपि घटो नेत्यादावभावविशेष्यक एव बोधस्तथाप्यऽनञ् इत्याद्यनुरोधेनारोपितत्वाद्यंश्वसंपि ननोऽङ्गीकर्णायमिति शेषपूरणेन व्यावृष्टे सारं—*सिद्धयतीति* ॥ *अत एवेति* ॥ प्राधान्यानुपपत्तेरेवेत्यर्थः ॥

ननु नञस्तत्राभावार्थकत्वे कथं प्राधान्यानुपपत्तिरित्यतोऽभावार्थमाह—*अयम्भाव इति* ॥ अन्यथा आरोपितत्वाद्यंश्वानभ्युपगमे भेदार्थकत्व इति यावत् ॥

परीक्षा

अथ नञर्थनिर्णयः ।

अथ “समासे खलु भिन्नव शक्ति” इत्यादिना अतिरिक्त एकार्थाभावो व्यवस्थापितः, एवं च जहस्त्वार्थावामेव पर्यवसानम् । उत्तरपदार्थप्राधान्यात् समास इत्यादयो व्यवहाराश्रानुपपन्ना इत्यादावपरोदाय नञर्थक्यनमित्याह—*नञर्थमिति* । ‘नञ्समास’ इति क्यनेन यत्र न समासस्य प्रयोगः, किन्तु ‘घटो न पट’ ‘घटो नास्ति’ इत्यादी तत्र ननोऽभावार्थकत्वेनापि निवाहो भवति । यस्त्वम इत्यप्राप्यभावस्य प्राधान्यत्वात्सारं सर्वनामकार्यन्न स्यादतो नञ्समासे ‘आरोपितत्ववद्’ द्योत्यम्’ इत्यावश्यकमित्याशयः प्रकटोक्तः ।

तदेवोपपादयति—*अयम्भाव इत्यादिना* । अन्यथा पूर्वपदार्थप्राधान्ये तस्य नञ-

प्राधान्याऽवाधात् सर्वनामता सिद्ध्यति । अन्यथा भतिसर्व इत्यत्रैव सा न स्यात् । घटो नास्तीत्यादावभावविषयकबोधे तस्य विशेष्यताया एव दर्शनात् । अस्मद्गीत्या च स आर्या बोधो मानसः ।

तथाचासर्ध्वस्मै इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गो नेति । अत्र चारोपितत्वमारोपविषयत्वम् । आरोपमात्रमर्थो; विषयत्वं संसर्ग इति निष्कर्षः । द्योत्यत्वोक्तिर्निपातानां द्योतकत्वमभिप्रेत्य ॥ ४० ॥

‘घटो नास्ति’ ‘अघ्राह्यण’ इत्यादावारोपबोधस्य सर्वानुभववि-

दर्पणः

सा—सर्वनामसंज्ञा ॥ *न स्यादिति* । असर्व इत्यत्र भ्रमोऽभेदार्यकत्वे तत्र प्रतियोगितया सर्वपदार्थस्योपसर्जनत्वेन संज्ञोपसर्जनानां सर्वादिबहिर्भूतत्वेनाऽतिसर्व इत्यादाविव तद्प्रबुद्धेति भावः । ननु भेदप्रतियोगी सर्व इति तत्र बोधाभ्युपगमात्प्रोक्तपदार्थस्य प्राधान्यहानिरस आह—*घटो नास्तीत्यादाविति* ॥ *तस्य*—ननर्थस्य ॥ ननर्थाऽभाववत्त्वस्य विशेष्यतायां सन्नत्वादिति भावः ।

ननु तवाप्यघटः पट इत्यतो घटभिन्नः पट इति सर्वसिद्धप्रतीत्यनुपपत्तिरत आह—*अस्मद्गीत्येति* ॥ *स*—भेदबोधः ॥ *आर्य इति* ॥ अर्थाद्रुपस्थितिबिषयादागत इत्यर्थः ॥ *मानस इति* । तत्र शाब्दत्वप्रत्ययत्वसिद्ध एवेति भावः । नन्वसर्वशब्दस्य सर्वनामत्वाभावे का क्षतिरस आह—*तथाचेति* ॥ *अत्र चेति* ॥ आरोपितत्वं ननुवाच्यमिति कल्पे चेत्यर्थः ॥ *निष्कर्ष इति* ॥ विषयत्वस्य संसर्गमप्यादयैव लाभादनन्यलभ्यारोपस्यैव ननर्थत्वं न त्वारोपविषयत्वस्य गौरवादिति भावः । नन्वारोपस्य वाच्यत्वाभ्युपगमे द्योतकताप्रतिपादकमूलविरोधोऽत आह—*द्योत्यत्वोक्तिरिति* ॥ वाच्यस्याऽपि तस्य विशेषणतैव नाभावबहिर्भूतेति सूचयितुमेव तयोक्तिरिति भावः ॥ ४० ॥

घटो नास्तीति ॥ यद्यपि समासयोग्यनम एवारोपाऽर्थकत्वं मूळे उक्तम्, तथापि घटो नास्तीत्युक्तिरत्रैव तत्राऽप्यारोपानुभव इति दृष्टान्तार्थत्वबोधम् । ननुघो-

परीक्षा

र्थाभावस्य दर्शनादिति । घटो नास्तीतिशब्दस्य स्वमते घटाभावः कालसम्बन्धीति बोधः । स्वमते तु घटाभिन्नैककर्तृकवर्तमानकालिकसत्ताभाव इति उभयथाप्यभावस्य प्रतियोगिनिरूपितप्राधान्येनैव मानम् । *स*—अभावविशेष्यबोधः । *आर्य इति* । अर्थादागत उपस्थितिबिषयादागत इति यावत् ।

इत्याद्यसिद्धिरिति । “संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः” इति वार्तिकसर्वनामेति महासंज्ञाभ्रणादाऽसिद्धिरित्यर्थः । अत्र ‘आरोपितत्वन्न चोत्पद्यते’ इतिरूपे लापवादाह—*आरोपमात्रमिति* । नन्वारोपितत्वन्नन्वाच्यमित्येवास्त्वित्युत आह—*द्योत्यत्वोक्तिरिति* । एवञ्च द्योत्यार्थस्य विशेषणताया अन्यत्र सिद्धान्तित्वाद् । अतः ‘असर्वस्माद्’ इत्यादौ सर्वनामकार्ये सिध्यतीति भावः ॥ ४० ॥

घटो नास्तीतिवदित्यसङ्गतम्, समासयोग्यस्य नम एवारोपितत्वद्योतकतायानुल्लृप्तोक्त्यादत आह—*अनुभवविरुद्धत्वादिति* । तथाचारोपितत्वानुभव एव तस्य

रुद्धत्वात्पश्चान्तरमाह—

अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् ।

विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्त्ववधार्यताम् ॥४१॥

तदर्थो नञर्थः । अर्थपदं द्योत्यत्ववाच्यत्वपक्षयोः साधारण्येन कीर्त्तनाय ॥ *भाष्यस्येति* ॥ तथाच नञसूत्रे महाभाष्यम्—“निवृत्तपदार्थकः” इति । निवृत्तं पदार्थो यस्य, “नपुंसके भावे कः” (पा० सू० ३।१।११४) इति कः । अभावार्थक इत्यर्थः ।

यत्तु—निवृत्तः पदार्थो यस्मिन्नित्यर्थः । सादृश्यादिनाऽप्यारोपितब्राह्मण्याः क्षत्रियादयोऽर्थाः यस्येत्यर्थं इति कैथ्यटः, तन्न । आरोपितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेर्ननुवाच्यत्वात् । ॐ

द्वयं:

त्यमित्यत्र नञो विशेषणतया व्यवधानेन चोपस्थितत्वेऽपि तत्पदादीनां बुद्धिम्यपरा-
मर्शकत्वाच्च सात्पर्यामर्शां नाऽनुषित इत्याह—*तदर्थो नञर्थ इति* ॥ *साधारण्ये-
नेति* ॥ प्रकृतेऽर्थपदस्य तज्जन्यवोधविषयपरतया पक्षद्वयमग्रहः । तत्रासति बाधके
वाचकत्वमेव सति तु तस्मिन् द्योतकतापीति भावः ॥ *ननुवाच्यत्वादिति* ॥

परीक्षा

दृष्टान्ततयोपादानमिति भावः । *साधारण्येनेति* । अर्थपदस्य तज्जन्यवोधविषयार्थक-
त्वात् । एवञ्चामति बाधकेऽभावो वाच्य एव । यदि बाधकावनास्तदा द्योत्यत्वं नस्ये-
ति साधारण्येन व्याख्यानमावश्यकम् । *भाष्यस्येति* । ननुतत्पुरुषस्य पूर्वपदार्थ-
प्राधान्ये ‘अस’ इत्यादौ सर्वनामकार्यन्न प्राप्नोतीति दोषे सत्पुत्रपदार्थप्राधा-
नोऽयं समास इति पक्ष उक्तः । अत्र पक्षे भेदस्य ननुवाच्यस्य प्रातिपदिकतासम्बन्धे-
नोत्तरपदार्थे विशेषणत्वे भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यर्थः स्यात् । तथाच ‘अब्राह्मणमान-
य’ इत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति नञः प्रयोगान्नभवंविशिष्टव्यानयनं भविष्यति
क. पुनरसौ नञर्थः । निवृत्तः पदार्थः ब्राह्मणदृष्टस्य गोत्रादेर्दर्शनादृष्टोपदेशाद्वा पूर्वं
ब्राह्मणोऽयमित्यवश्यमिति । ततः पश्चादर्थं लभते ‘नार्यं ब्राह्मण’ इति । ततोऽब्राह्मणोऽय-
मिति प्रयुक्ते । आतश्च तदृष्टगुणदर्शनादृष्टोपदेशाद्वा ब्राह्मणत्वात्प्रवृत्त्याय पूर्वमेव
‘नार्यं ब्राह्मण’ इति ज्ञानं तद्वैद्व्याख्यानमापये आसीनं दृष्ट्वा ब्राह्मणोऽयमित्यवश्य-
मिति । स्यात्स्वित् रस्तु तत्त्वत्स्वस्य विज्ञानं भवतीति भाष्यस्येत्यर्थः । *तदाश-
यात्*—अभावस्य तदर्थत्वमित्याशयात् । भाष्यानायमप्रकृत्यति—*तथाचेति* ।

कैयटमतं नृपयितुमादौ कैयटोक्तव्याख्यानमनुवदति—*यत्त्वरिति* । अप्यारोपित-
ब्राह्मण्या इत्यत्र बहुवीहि । अप्यारोपितं ब्राह्मण्यं यत्किञ्चिन्नान्यपदार्थस्य ब्राह्म-
णत्वप्रकारकाप्यारोपविशेष्यस्य लभे तस्य ननुवाच्यत्वमनुभवविस्तरमित्याशयेन
नृपयति—*ननुवाच्यत्वादिति* । ननु तद्वाच्येण सदसत्त्वसंघं कालवर्गमित्यादि-

दर्पणः

यद्यप्युत्तरपदार्थप्राधान्येन ननु तत्पुरुषस्य ब्राह्मणमात्रस्याऽऽनयनं प्राप्नोति । ननः प्रयोगात्प्रत्ययविशिष्टस्यानयनं भविष्यति । “कः पुनरसौ ननयो ? निवृत्तपदार्थकः । ब्राह्मणदृष्टस्य गौरत्वाददर्शनाद् दृष्टोपदेशाद्वा पूर्वमब्राह्मणोऽयमित्यव्यवस्यति । ततः पश्चादुपलभते नाऽयं ब्राह्मण इति । ततो ऽब्राह्मणोऽयमिति प्रयुङ्क्ते । अतश्च तद्दृष्टगुणदर्शनाद् दृष्टोपदेशाद्वा ब्राह्मणत्वाद्यव्यवसायपूर्वकमेव नाऽयं ब्राह्मण इति ज्ञानम् । नह्यं कालवर्णमापणे दृष्ट्वाऽव्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति । यथास्थितं वस्तुतत्त्वं तस्य निर्जातं भवति” इति नञ् सूत्रभाष्यपर्यालोचनया कैयटोक्तार्थस्यैव साधुत्वं लभ्यते । तथापि तद्भाष्यस्याऽभेदप्रत्यये क्वचिद् योग्याऽनुपलब्धेर्ननुत्वप्रदर्शनपरतयैवोपपत्तेर्नन आरोपवाचकत्वे तदुपलब्धकत्वाऽभावात् । अन्यथाऽत्यन्ताऽऽदृष्टे उक्त्युक्त्या तदारोपासम्भवेन तत्र ननर्थस्तदर्थकत्वासम्भवादयः पट इत्यनापत्तेः । ‘प्रतियोग्यभावाऽन्वयो नुल्ययोगधेनौ’ इति तान्त्रिकोक्तेर्नालो घट इत्यादौ तादात्म्येन घटाऽंशे नीलपदार्थभानात्प्रसमभिन्याहारं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ननीलाभावबोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्य ननोऽभावात्तत्त्वं विनाऽनुपपत्तेर्ननु रजतमिदं रजतमिति वाक्यजन्यबोधयोस्तत्तद्भावानवगाहितया परस्परप्रतियोग्यप्रतिबन्धकभावाऽनापत्तेश्च ननो भेदार्थकत्वमावश्यम् ।

नच ननो भेदार्थकत्वेऽब्राह्मणमानयेत्यादितो ब्राह्मणभिन्नलोष्टादेरपि बोधाऽऽपत्तिः । न चेष्टापत्तिः । “न ह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृता भवति” इति भाष्यविरोधादिति वाच्यम् । घटत्वेन घटार्थकघटपदात् सन्निहितव्यक्तिबोधवत् प्रकरणादिना ब्राह्मणभिन्नमात्रार्थकाद् ब्राह्मणपदात् क्षत्रियादेरेव बोधसम्भवात् । तस्माद्घटो न पट इत्याद्यसमस्ते ननोऽभेद एव शक्तिभेदत्वस्याऽऽङ्गोपाधितया तस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वे लायवान् । समासघटकस्य तस्य त्तरपदस्य तद्भिन्ने लक्षणायां तात्पर्यप्राप्तकत्वमेव ॥

नच “न ब्राह्मणैरेतैरुत्तमम्” इत्यादौ ननो भेदार्थकत्वे उत्प्रतियोग्यनुयोगिवाचरूपदयोः समानविभक्तिकत्वाऽनुपपत्तिः । सामानाधिकरण्याभावादिति वाच्यम् । प्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदाऽन्वयबोधोपपत्तिः काह्यायां सत्यामेव ननो भेदबोधनेन तयोः समानविभक्तिरूपस्य तदुपपत्तौच्यत्वात् । एवञ्च ननो भेदबोधनं प्रतियोग्यनुयोगिवाचरूपदयोः समानविभक्तिवाचकत्वनियामकम् । अत एव “भूतके न घट” इत्यादौ न भेदबोधः ।

परीक्षा

नोक्तप्रकारेण ब्राह्मणोऽयमिति प्रयोगात्कैयटोक्त पदार्थो युक्त इति चेद् ? न । अभावप्रत्यये प्रतियोग्यारोपः कारणमिति प्राचीनोक्तस्याभावप्रत्यक्षकारणस्य प्रदर्शकतद्भाष्यमिति कल्पनासम्भवात् ।

वस्तुतस्तु सादृश्याद्यथाभेदोपादानन्तर्ग्रहं भेदप्रतीतिरिति न निवमः । ‘घटो ॥ पटः’ ‘नीलो न रक्त’ इति रीत्याऽत्यन्तासदृशेऽपि ननः प्रयोगदर्शनात् । नचाभासस्य भेदरूपस्य वाच्यत्वं तस्य भेदस्य विशेषणत्वपथे ब्राह्मणमात्रस्य ‘अब्राह्मणमानय’ इति वाक्यजन्यबोधानन्तरमानयनमप्राप्नोतीति रूपणमस्त्विति वाच्यम् । यथेदं ‘नीलमप्यलमानय’ इत्युक्ते तद्पटकालनस्य सन्निहितकालपरत्वमेव । व्यक्ति-

दर्पणः

इदयते च—“यजतिपु येयजामहं करोति नानुयाजेषु” इत्यत्र नत्रा पय्युंदास-
बोधः । उक्तवाक्ये यजतिशब्दो यागस्वरूपवचनः । तथाचाऽनुयाजभिन्नेषु यागेषु
येयजामहशब्दवन्मन्त्रं करोति = उच्चारयतीत्यर्थः । अत एवात्रानुयाजभिन्नेषु यजतिपु
येयजामहपदवन्मन्त्रप्रयोगरूपैकाऽर्थविधानादेकविधेयार्थकत्वरूपैकवाक्यत्वमुपपद्यते ।
अन्यथा यागेषु येयजामहपदवन्मन्त्रविधानमनुयाजेषु निषेधविधानमिति विधेयद्वया-
र्थकत्वरूपवाक्यभेदापत्तेर्येयजामहपदानुपपन्नकल्पने गौरवाच्चेति भावः ॥

अन्येतु शास्त्रविहितप्रतिषिद्धत्वात्, षोडशग्रहणाग्रहणत्रिकल्पपक्षेनाऽनुया-
जेष्वित्यत्र नत्रः प्रतिषेधार्थकत्वम् । तथाहि—क्रियायाः कारकसाकाङ्क्षत्वाद् त्रिनिग-
मनाविरोधेण सकलकारकविशिष्टां प्रतियोगिभूतां भावनामुद्दिश्याऽभावविधिस्तत्र
वाच्यः । एवञ्चोद्देशस्य प्रसिद्धयर्थं तरप्राप्तिरपेक्षिता । प्राप्तिर्सापेक्षत्वात् प्रतिषेधस्य ।
प्राप्तिश्च—कचिद्वागतो, यथा “न कलञ्जं भक्षयेत्” इति । तत्र कलञ्जभक्षणगते रागत
इष्टसाधनत्वाऽवगत्या प्रसक्त्याः कलञ्जभक्षणभावनाया निषेधराशेग निवृत्तिविषयस्यै-
वगतेश्चात् सद्रूपयकलञ्जभक्षणस्यानिष्टसाधनत्वात्ततो निवृत्तिः ॥ प्रकृतौ ॥ ‘येय-
जामहकरोति, इति शास्त्रादेव सा। एवञ्च निषेधस्य शास्त्रविषयत्वेन प्राबल्यवद् विधिदा-
स्य्याऽप्युपजीव्यत्वेन प्राबल्याभिप्रेयेन किंपरित्यन्तवाथायोगात् विकल्प एव प्राप्नोति

विरूपे च ‘र्वाहिभिर्जुहोति’ ‘यवेवां जुहोति’ इत्यादौ प्रथमं प्रीहनुष्ठाने वेदस्य
विषयान्तररूपमितिजनकत्वासम्भवाद्यवशात्सास्त्रप्राप्तप्राप्त्याप्यस्वीकारः, प्रतीताप्रामा-
ण्यपरित्यागश्चेति दोषद्वयम् । प्रयोगान्तरे यवोपादाने यवशास्त्रस्य स्वीकृताप्रामा-
ण्यपरित्यागः परित्यक्तप्रामाण्योपादानश्चेति दोषद्वयमिति चत्वारो दोषाः । पुनस्त-

परीक्षा

वचनानां सन्निहितपदार्थबोधकत्वमसति वाक्ये इत्यस्य स्वीकारात्तथा प्रकरणा-
दिना ‘अग्राहणमानय’ इति वाक्यघटकस्याग्राहणपदस्य “नग्राहणमानयेत्युक्ते
लौप्तमानीय कृती भवति” इति भाष्याद्ग्राहणविशिष्टभेदाभये लक्षणा निरूढा
अस्तीति कल्पनात् । साऽपि लक्षणा न समुदायस्य ; किन्तु नत्र एवोत्तरपदार्थ-
विशिष्टभेदाभये लक्षणा, प्रतियोगिवाचकमुत्तरपदं वात्पर्य्याहकमितिस्वीकारात् ।
नच ननुसमासाभावे नत्रो भेदार्थकत्वे प्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदेनान्वयाभावात्, तद्वाच-
कपदयोः समानविभक्तित्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । यत्र ननुसमभिव्याहाराभावे
प्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदान्वयव्योपपयिकाकाङ्क्षातत्रैव नत्रो भेदार्थकत्वम् । वादशी
चाकाङ्क्षाप्रतियोगिनोः समानविभक्तिकत्व एव भवति । अत एव ‘भूतवै न
घट’ इत्यत्र नत्रो भेदार्थकत्वम्, किन्त्वत्यन्ताभावार्थकत्वमितिप्रवादः सापुरेय ।
एवञ्च प्रतियोग्यनुयोगिनोः समानविभक्तिकत्वे भेदार्थकत्वोपजीव्यम् । अत एव “प्र-
तियोग्यभावान्वयी तुल्ययोगक्षेमौ” इत्यस्यापि प्रवादस्य नानुपपत्तिरित्यागत्यात् ।
तदर्थश्च नत्रोऽभावे यद्गमावच्छिन्ने येन सम्बन्धेन प्रतियोगिनः प्रकारतया भानम्,
ननुसमभिव्याहारे तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य प्रकारतति ।
अत एव ‘यजतिपु येयजामहे; ‘करोतिनानुयाजेषु’ इत्यत्र नत्रः पय्युंदासपरतया एक-
वाक्यतेति सिद्धान्तोपपत्तिः । अत्र यजतिशब्दो यागपरः । येयजामहशब्दो येयजा-

दर्पणः

तीये प्रयोगे व्रीह्युपादाने व्रीहिशालस्त्रस्य स्वीकृताऽप्रामाण्यपरित्यागस्त्यक्तप्रामाण्य-
स्वीकारश्चेति दोषद्वयम् । चतुर्थे यवोपादाने व्रीहिशालस्त्रस्यास्वीकृताप्रामाण्यस्वीकारः
स्वीकृतप्रामाण्यत्यागश्चेति दोषद्वयमिति चत्वारोऽन्येऽपीत्यष्टदोषविकल्पपापत्या नञ-
नुयाजपदाभ्यामनुयाजभेदो बोध्यते । सोऽयं पच्युंदासः । अस्मिंश्च पक्षे येयजामहो न
कर्त्तव्यतया विधीयते । 'यजतिषु येयजामहद्दूरोति' इत्यनेनैव तद्विधानात् । किन्तु
सामान्यशास्त्रविहितयेयजामहमनूय तस्याऽनुयाजव्यतिरिक्तविषयता बोध्यते ।

तथाच सामान्यशास्त्रस्य विशेषविधिसापेक्षत्वाच्चानुयाजेऽप्यित्यनेनानुयाजव्य-
तिरिक्तविषयसमर्पणादनुयाजव्यतिरिक्तेषु येयजामहः कर्त्तव्यतया प्रतीयतेऽनुयाजेषु
तु न कर्त्तव्यतया प्राप्तेः, नाऽपि प्रतिषिद्धः स इति न विकल्पः । नच नञा निषेधबोध-
नेऽपि पदशास्त्रेणाऽऽहवनीयशास्त्रस्येव, नाऽनुयाजेऽपि विशेषशास्त्रेण 'यजतिषु
येयजामहद्दूरोति' इतिसामान्यशास्त्रस्य बाधात्र विकल्प इति वाच्यम् ।

परस्परनिषेक्षयोर्हि वाच्यबाधकभावः । पदशास्त्रेणाऽऽहवनीयशास्त्रस्यानपेक्ष-
णात् स उचितः । निषेधशास्त्रस्य तु प्रतियोगिप्रसिद्धयर्थमस्त्यपेक्षा विषयस्य ।
"प्रसक्तं हि प्रतिषिद्धयते" इति न्यायात्तेन तद्व्याधाऽसम्भवात् ; किन्तु कस्युक्त्या विक-
ल्प एव । तथा च द्विरष्टकल्पनाप्रसङ्गोऽपि । विषेक्षं ज्ञायते । यदनुयाजेषु येयजा-
महकरणेन कश्चनोपकारो भवति ; निषेधाच्च तदकरणादन्तवदनाकरणादिव दर्तापूर्ण-
मासयोः । ■ चोपकारो दृष्टरूप एवेत्यतोऽपि विकल्पो न युक्त इत्याहुः ॥

अत्र केचित्-निषेधशास्त्राऽनालोचनेन सामान्यशास्त्रालोचनमात्रेण भ्रमात्मकप्रतियो-
गिप्रसिद्धयाऽभावबोधनसम्भवेन विकल्पाऽप्रसक्तः । विशेषनिषेधे सामान्यविषेस्तदितरप-
रत्यस्य 'प्राज्ञेभ्योऽधि दातव्यं, कौण्डिन्याय न दातव्यम्' इत्यादौ व्युत्पत्तिर्द्वत्वाच्च ।
न च तत्रापि पच्युंदास एव नञा बोध्यते । नञा पच्युंदासबोधने विशेषविशेषण-

परीक्षा

महदाद्भवन्मन्त्रप्रयोगपरः । अनुयाजभिन्नेषु यागेषु येयजामहदाद्भवन्मन्त्रप्रयोग
कुर्व्यादित्यर्थः । एवञ्चोभयोरेकविषेयकोद्देश्यकान्वयबोधजनकत्वरूपं कार्यकत्वस्योपप-
त्तिः । यद्यत्र नमोऽस्त्यन्ताभावार्थकत्वं स्यात्तत्र यजतिषु येयजामहदाद्भवन्मन्त्रप्रयो-
गङ्गुर्थात् । अनुयाजेषु येयजामहदाद्भवन्मन्त्रप्रयोगान्न कुर्वांदित्यर्थं वाक्याभेदापत्तिः ।
किञ्चात्यन्ताभावार्थकत्वे प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते इति न्यायेन 'यजतिषु येयजामह
करोति' इति वरुणस्य यागत्वाच्चर्द्धेन येयजामहदाद्भवन्मन्त्रप्रयोगविधायकत्वं क्वप-
नीयम् । नानुयाजेऽप्यित्यनेनानुयाजाधिकरणकृतेयजामहदाद्भवन्मन्त्रप्रयोगोत्पत्यनु-
पृष्टत्वात्पदापर निषेधविधानमिति वाच्यमित्यनुयाजाधिकरणकृतेऽपि यजतिष्विति
वाक्यबोधार्थस्योपजीव्यत्वाच्चस्य सर्वथा बाधो न सम्भवतीति निषेधविषये विक-
ल्पस्यापत्तिः स्यात् । षोडशप्रहणप्रहणयोर्भेदव्यपत्तोऽपि दोषश्चेति पच्युंदास एव ।
एतेन न नञो भेदबोधकत्वेऽनुयोगिवाचरूपशोचरमप्रयमाऽपेक्षितेति यदन्तः परास्ताः ।
विकल्पे सत्यपि नक्षतिरिति तु न ; 'व्रीहिभियर्जत' 'यवैर्वा यजेत' इत्यत्रेवादोषापत्तेः ।
पच्युंदासेन सामान्यशास्त्रस्य निषेधविषयातिरिक्तस्यैव विधायकत्वमिति न विक-
ल्पः । न च निषेधस्य विध्युन्मूलकत्वेन प्रावत्याद्विधिताऽत्रविषयातिरिक्त एव विषे-

अन्यथा सादृश्यादेरपि वाच्यतापत्तेः । यत्तु—

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्याः पट् प्रकीर्त्तिताः ॥

इति पठित्वा, अग्राहणः, अपापम्, अनभवः, अनुदरा कन्या, अपशवो वा अन्ये गोऽश्वेभ्यः, अधर्म इत्युदाहरन्ति । तत्त्वार्थि-
कार्यमभिप्रेत्येतिस्पष्टमन्यत्र ।

विशेषणमिति प्रतियोगिनीति शेषः । तथाचासर्वपदे सर्वनाम-

दर्पणः

वाक्यपदयोः समानविभक्तिरूपत्वस्यैव तयोः समानवचनस्यापि तन्त्रत्वात्, तस्य प्रकृ-
तेऽभावात् । अन्यथा 'न महतो राज्ञ' इत्यादाविव न महतां राज्ञः इत्यादावपि महत्ते-
दप्रतीत्यापत्तिः । 'दुको न ह्यौ' इतिवत् कथञ्चित् समर्थनेऽपि द्वितीयाप्य दातव्यमि-
त्यस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गद्वय 'ब्राह्मणेभ्यो इधि दातव्यं कौण्डिन्याय न' इत्यादौ । अत
एव कौण्डिन्याभिप्रायब्राह्मणोद्देशकदधिदातव्यसम्भवादित्याहुः ।

विकल्पप्रसक्तिरूपदोषाऽभावेऽपि वाक्यभेदाऽऽपत्तेर्जागरूकतया समानविभक्ति-
कत्वादेस्तद्व्यवधानियामकस्य सत्त्वं च ननः पशुदासाऽर्थकत्वमेव, नाऽनुयामेष्वित्य-
शौचितमिति तु परं ॥

प्रकृतमनुस्रामः ॥ *अन्यथेति* । छाद्यवाऽनादरेणाऽऽरोपितत्वस्य ननु वाक्यत्वा-
ऽभ्युपगमे इत्यर्थः । सादृश्यादेरित्यादिना पठिष्यमाणाऽल्पत्वादेः सङ्ग्रहः । अग्राहण
इत्यादिब्राह्मणसदृशाः, पाकभावाऽस्त्वभिन्नोऽप्योदरा गवादेरेतरा पशवोऽप्रसस्ता धर्म-
विरुद्ध इत्यादिक्रमेणार्थः । ननु सादृश्यादेरवाच्यत्वे कथं तदस्तद्व्यवधानेऽव भाह—
तस्त्विति । तत्पठनं त्वित्यर्थः ॥ *अभिप्रेत्येति* । भेदप्रतियोगित्वप्रकारकब्राह्मणा-
द्विबोधाऽनन्तरभाविमानसवोधमभिप्रेत्येत्यर्थः ॥

ब्राह्मणादिवोधस्य तत्तत्पदादेव सम्भवाद्भेदप्रतियोगित्वेन ब्राह्मणादिवोधनाय पट्
ब्राह्मणादिपदोपादानं तत्सादृश्यादिना क्षत्रियादिवोधनार्थमित्यूहमूलकक्षत्रियादिवो-
धस्य भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यादिवाक्याऽर्थबोधोत्तरमेव सम्भवादिति भावः ।
तद्व्यवधाने शान्दत्वप्रत्ययस्याऽनुभवात्स्वल्पमेव सादृश्यादिना ब्राह्मणादिवोध इति
त्वन्त्ये । विशेषणस्य विशेष्यस्याकाङ्क्षत्वादाह—*प्रतियोगिनीति* । एवं चाऽब्राह्मण
इत्यादं प्रतियोगित्वात् भेदविशिष्टो ब्राह्मण इत्यादाकारको बोध इति भावः । भेद-

परीक्षा

यवोधकृतेति वाच्यम् । अस्याः कल्पनाया वाक्यद्वयजन्यवोधनन्तरमेव सम्भव इति
वाक्यस्य विधिवोधकृत्योद्देश्यतावच्छेदेन विधयवोधकृता स्यादेवेति विकल्पापत्तेः ।
तावतापि वाक्यभेदापत्तेर्द्वन्द्वेति दिक् । अन्यथा यथाकथञ्चित् प्रतीयमानस्यापि वा-
च्यत्वे वाच्यत्वापत्तेरिति । इष्टापत्तिस्तु न । शक्यतावच्छेदकमौत्वापत्तेः ।

ननु नपथंभेदस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रतियोगिनि विशेषणत्वे घटप्रतियोगिक-
भेदस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन घटे सत्त्वाच्चद्विशिष्टस्य घटस्यावयवत्वं नपेतिवाक्यात् बो-
धापत्तिस्त भाह—मूले—*विशेष्यो वेति* । प्रथमपक्षे नञर्थभावस्य प्रतियोगिविशेष-

संज्ञा । “अनेकमन्यपदार्थे,” “सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया” इत्यादा-
वेकशब्दार्थप्राधान्यादेकवचननियमः । ‘अब्राह्मण’ इत्यादाबुत्तरपदा-
र्थप्राधान्यात् तत्पुरुषत्वम् । ‘अत्वं भवसि’ ‘अनहं भवामि’ इत्यादौ
पुरुषवचनादिव्यवस्था चोपपद्यते ।

अन्यथा त्वदभावो मदभाव इतिवदभावांशे युष्मदस्मदोरन्व-
येन युष्मत्सामानाधिकरण्यस्य तिङ्श्वसत्त्वात् पुरुषव्यवस्था न
स्यात् । अस्मन्मते च भेदप्रतियोगित्वदभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेत्य-
न्वयात् सामानाधिकरण्यं नानुपपन्नमिति भावः ।

•विशेष्यो वेति• । प्रतियोगिनीति शेषः । अयम्भावः—गौणत्वेऽपि

दर्पणः

स्य प्रतियोगितयोत्तरपदार्थान्वये उपपत्तिमाह—•तथाचेति• ।

सर्वनामता चेत्यादि—प्रथमान्तघटुष्टयस्योपपद्यते इत्यनेनाऽन्वयः । •सर्वनाम-
ता•—सर्वनामसंज्ञा । तदन्तविधिनेति शेषः । अन्यथा संज्ञोपसर्जनानां सर्वादित्वाभावे
सदर्थस्य ननर्थविशेषणत्वे तस्संज्ञानुपपत्तिरिति भावः । अनेकमित्यादावेकभिन्नमिति
शेषे स्वीक्रियमाणे एकप्रतियोगिकभेदवति द्वित्वस्य बहुत्वस्य बाधव्यवस्थाभावे तत्-
स्तद्व्यवस्थाद्विवचनबहुवचनयोरापत्तिरेकत्वार्थस्य तत्र बाधात्तद्व्यवस्थावचनस्यानुप-
पत्तिश्चेति भावः ॥

•तत्पुरपत्वमिति• । भेदविशेषणत्वे तदनुपपत्तिः स्यात् । •पुरुपेति• । तिबादि-
त्रिरुसङ्कतितत्तत्पुरुपत्वार्थः । •वचनेति• । एकवचनत्वादिरूपत्वार्थः । “अमुदा भयय”
इत्यादौ युष्मदस्मदर्थभावविशेष्यकबोधे अभावे द्वित्वाद्यर्थस्य बाधाद् द्विवचनाद्यनु-
पपत्तिः । भावनाऽन्वयिन्येव सङ्ख्याऽन्वय इति त्वदभ्युपगमेनाऽन्याऽर्थागतसङ्ख्यामा-
दाय द्विवचनाद्युपपादनस्य कर्तुमशक्यत्वादिति भावः ।

•अन्यथेति• । ननर्थभावस्योत्तरपदार्थाऽविशेषणत्वे तद्विशेष्यत्व इति यावद् ।
•पुरुषव्यवस्थेति• । “युष्मद्युपपद” (पा० सू० ४।१।१०५) इति सूत्रद्वयाऽविपयतया,
“शेषे प्रथम” (पा० सू० ४।१।१०८) इत्यस्य प्रवृत्त्या प्रथमपुरुषस्यैवापत्तेरित्यर्थः ।
•नानुपपन्नमिति• । तथाचोक्तव्यवस्था सुलभेति भावः । ननु ननर्थभेदस्य प्रतियोगि-
तयोत्तरपदार्थाऽन्वये अद्यतमानयेत्यत्र स्वभेदप्रतियोगित्वस्य घटे सत्त्वात्तद्व्यवधानन्तरं
घटानयनस्याऽऽप्यापत्तिरत आह—मूले—•विशेष्यो वेति• । विशेषणाकाङ्क्षाशमाह-
सार—•प्रतियोगिनीति• । उत्तरपदार्थरूपप्रतियोगिनीत्वार्थः ।

परीक्षा

णत्वस्वीकारस्य प्रयोजनान्याह—•तथाचेत्यादिना• । •तत्पुरुषत्वमिति• । उत्तरप-
दार्थप्रधान एव तत्पुरुष इति वादिमताभिप्रायेणेदम् । •पुरुषवचनव्यवस्थेति• । युष्म-
दर्थस्य भेदविशिष्टस्य कर्तृतया युष्मदर्थेन सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात्पुरुषव्यवस्थाया
आदिपदभावे ‘युवां भवयः’ इत्यादौ द्विवचनादिव्यवस्थायाद्युपपत्तिरित्यर्थः ।

•अन्यथा•—ननर्थभावस्योत्तरपदार्थाविशेषणत्वे । मूलोक्तविशेष्यत्वपक्षे विशे-
प्यत्वस्य विशेषणतानिरूपकत्वनियमाद्विशेषणाकाङ्क्षाशान्तये आह—•प्रतियोगिनी-
तीति• । एषसाह इति शब्दात्तद्विधाध्य इति बोधः । •गौणत्वेऽपीति• । उपसर्जन-

नञ्समासे, “एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि” (पा०-सू० ३६।१। ३२) इति ज्ञापकात् सर्वनामसंज्ञा नानुपपन्ना । ‘असः शिव’ इत्यत्र सुलोपवारणायाऽनञ्समास इति हि विशेषणम् । नच तत्र तच्छब्दस्य सर्वनामताऽस्ति । गौणत्वात् । अकोरित्यकच्सहितव्यावृत्त्या सर्वनाम्नोरेव तत्र ग्रहणलाभात् । तथाचानञ्समास इति ज्ञापकं सुचचम् ।

“अनेकमन्यपदार्थे” इत्याद्यावेकवचनं विशेष्यानुरोधात् । “सुयामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे” (पा० सू० २।१।२) इत्यतोऽनुवर्त-

दर्पणः

निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । उचरपदार्थरूपप्रतियोगिनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताश्रयो नबर्ध इति यावत् । ननु तदुचरपदार्थाऽप्राधान्ये पूर्वोक्तद्रूपणगणो दुष्परिहारोऽन्त आह—अयम्भाव इति* । *गागत्वेऽपीति* । नन्समासघटकैतद्वाच्यस्य नबर्धविशेषणत्वेऽपीत्यर्थः । *ज्ञापकादिति* । तत्सूत्रस्थाङ्गन्यमासग्रहणाज्ज्ञापकादित्यर्थः । ज्ञापकतामेव प्रपञ्चयति—अस शिव इति ।

“एतत्तदोः” (पा० सू० ३।१।३२) इत्यनेन परस्परसाहचर्यात् सर्वनामैतत्तद्गं परस्य सोर्हलि लोपो विधीयते । नन्तत्पुरुषाऽन्तर्गततत्तदोऽपसर्जनतया सर्वनामत्वाभावादेवानतिप्रसङ्गे व्यर्थं सद्नञ्समासग्रहणं नन्समासे गुणीभूतार्थस्यापि सर्वाङ्गैः सर्वनामताज्ञापनेन चरितार्थमिति भावः । साहचर्यज्ञापकत्वस्यासार्वाङ्गिकत्वं सूचयन् सूत्रे सर्वनाम्नोरेव ग्रहणे मानान्तरमाह—अकोरिति* ।

असर्वनाम्नः सर्वनामविहिताकृतसम्भवेन तत्पर्युदासात् सर्वनाम्नोरेव तयोर्ग्रहणं निश्चीयत इत्यर्थः । एतत्कल्पे एतत्तदुचरस्य सोर्हलि लोप इति सूत्रार्थः । अर्थद्वारकसम्यग्वाश्रयणेन व्याख्यानं तु पूर्वोक्तप्राप्तिप्रायेणोत्तरपदलक्षणाभिप्रायेण वेति भावः । *विशेष्यानुरोधादिति* । असति विशेष्यानुज्ञासने विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदसमानवचनरूत्वानियमादिति भावः ।

ननु विशेषणस्य विशेष्यसद्व्याविहृदसंख्यावत्त्वेऽपि विशेषणवाचकपदात्तद्वचन-परीक्षा

स्वेऽपीत्यर्थः । प्रतियोगिनिष्ठप्रकारतानिरूपिताभावनिष्ठविशेष्यताकबोधजनकत्वस्यास इत्यत्रा सत्त्वादिति भावः । ज्ञापकमुपपादयति—अस इत्यादिना* । *गौणत्वात्* । उपसर्जनत्वात् । एतद्वा त्वदात्त्वानापत्या इत्थ्यादिलोपो दुवारः । ननु सर्वनाम्न एव “एतत्तदोः” इति सूत्रे ग्रहणमित्यत्र किम्मानमत आह—अक इति* । विप्रयोगस्यापि विशेषणवगतिदेतुत्वमन्यत्र दृष्टं तद्वीत्याऽश्रवम्प्रतीतिरिति भावः । *ज्ञापकमिति* । नन्समासे उपसर्जनत्वेऽपि सर्वनामकार्यम्भवतीत्यर्थं इत्यादिः ।

विशेष्यानुरोधादिति । ‘असति विशेषणविशेष्ये विशेषणवाचकपदं विशेष्यवाचकपदसमानवचनरूपमेव’ इति नियमस्य सर्वत्र दर्शनात् । ननु तत्र विशेष्यवाचकपद-दन्न धूयत परेत्यत आह—सुयामन्त्रित इति* । ननु विशेष्यविशेषणयोर्विहृदस

मानं सुप्रहणं विशेष्यमेकवचनान्तमेव । किञ्चाऽनेकशब्दाद् द्विवचनोपादाने, यद्द्वानां बहुवचनोपादाने द्वयोर्बहुव्रीहिर्न सिद्धयेदित्युभयसंग्रहायैकवचनं जात्यभिप्रायमौत्सर्गिकं वा ।

“सेव्यतेऽनेकया” इत्यत्रापि योपयेति विशेष्यानुरोधात् प्रत्येकं

दर्पणः

मित्यत्र प्रनाणाभावोऽत आह—*किञ्चेति* । नन्वेकशब्दोपादानादेव द्वयोर्बहुनां वा तत्सिद्धेर्द्विवचनबहुवचनयोरपि समयपरिपालनार्थत्वसम्भवादेकवचनोपादानं व्यर्थमेवेत्यत आह—*मौत्सर्गिकं वेति* । “एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते” इति, “न केवला” इतिनिषममूलकवचनविहितमित्यर्थः । सति तात्पर्यं क्वचित् सार्थकमप्येकवचनमिष्यत एवेत्याह—*प्रत्येकमिति* । एकभिन्नत्वेनोपस्थितासु योपासु प्रत्येकं सेव-

परोक्षा

ख्यावत्वेऽपि वचनं समानमेवेत्यत्र सूत्रकारानुग्रह इति यदि भूषात्राप्याह—*किञ्चेति* । *बहुनामिठ* । अस्य बहुव्रीहिर्न सिध्येदित्यत्रानन्वयः । *जात्यभिप्रायम्* । एकभिन्नरूपसामान्यधर्माभिप्रायम् । यथा ‘सम्पन्नो ग्रीहिः’ इति प्रयोगो बहुषु ग्रीहिषु सम्पन्नत्वं जायते, तत्रैकवचनार्थस्यैकत्वस्य स्वाधयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वत्वसम्बन्धेन विशेष्येऽन्वयः स्वीक्रियते; तर्थात्कभेदस्य द्विवहुसाधारणस्यैकत्वादेकवचनमिति भावः । न च विशेष्यवृत्तिप्रतियोगिताकृत्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकामाभावस्यानुपगमेन कथमेतदिति वाच्यम् ? स्वसत्तातीपद्वितीपरहितत्वरूपैकत्वस्य तत्रासत्त्वं न तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य सम्भवात् सम्पन्नो ग्रीहिरिति वाच्यं यत्र सम्मतिः—सन्तोषसम्पादिकाः तत्रैव प्रयुज्यत इति तत्रास्तु तथा, प्रकृते तु किं सार्थकम्, द्वयोर्बहुनां च समाससिद्धिरूपं प्रयोजकत्वेनेकशब्दोपादानं सामर्थ्यादेव भविष्यतीत्यत आह—*मौत्सर्गिकमिति* । “एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते” इति भाष्योपसिद्धान्तमाश्रित्यैकवचनइष्टम् । अन्यथा प्रातिपदिकमात्रोपादानेन “केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या” इति वचनविरोधः स्यादिति भावः ।

न केवलं विशेष्यानुरोध एव किन्तु सार्थकमपि तदित्याह—*प्रत्येकमिति* । एकभिन्नत्वेनोपस्थितासु योपासु पृथक् पृथक् सेवनानन्वय विवक्षयेत्यर्थः । अत एव अनेकशब्दस्यैकमिन्नार्थैकत्वादेव । यदि प्रतियोगितासम्बन्धेन भेदविशिष्टमेकमित्यर्थः स्यात्तदोभय इत्यनेन विशेष्यस्य बहुत्ववत्त्वेनोपस्थितत्वात्तत्र भेदविशिष्टैकभेदस्य बाधादनन्वयारम्भः । ननुवनप्यन्वयानुपपत्तिः । नत्रयं भेदेऽन्वयितावच्छेदकारच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यसम्बन्धेनैकान्वयो व्युत्पत्तिसिद्धः । अन्यथा प्राज्ञेऽपि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्प्राज्ञभेदस्य सत्त्वादप्राज्ञ इति प्रयोगापत्तिः स्यात् । तथाचैकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो वाच्यः, सत्त्वाप्रसिद्ध एवेति वाच्यम् । स्वसामानाधिकरण्यात्प्रतियोगिवृत्तितोभयमन्वयेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वानिरुक्तभेदमिनिष्टविशेष्यतावच्छेदकत्वमेवानेकत्वमित्यर्थस्य विरहितत्वात् । न च भेदस्तच्चतुर्विधप्रयोगिको बोध्यः । गगनयतीभयभेदमादाय गगनमनेकमिति व्ययहारापत्तिवारणाय व्यासज्यवृत्तीत्यादि । क्वचित्पनेके इत्यर्थेऽप्येव बहुवचनमित्यु-

सेवनान्ययवोधनाय चैकवचनं, न तूत्तरपदाऽर्थप्राधान्यप्रयुक्तम् । अत एव “पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः” इत्यादिकमपि सूत्रपादम् । अत्वं भवसीत्यादौ युष्मदस्मदोस्तद्धिन्ने लक्षणा । नञ् घोतकः । तथा च भिन्नेन युष्मदर्थेन तिङः सामानाधिकरण्यात् पुरुषव्यवस्था । त्वद्भिन्नाभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेति शाब्दबोधः ।

एवं ‘न त्वं पचसि’ इत्यत्र त्वद्भिन्नाश्रयक-पाकानुकूलभावनाऽभावः । घटो नास्तीत्यत्र घटाभिन्नाश्रयकास्तित्वाभाव इति रीत्या बोधः ।

दर्पणः

नाऽन्वयबोधोपायेत्यर्थः । उपसंहरति—*न त्विति* । *अत एवेति* । अनेकदाऽर्थक-भिन्नाऽर्थकत्वादेवेत्यर्थः ।

सूत्रपादमिति : भेदप्रतियोग्येकाऽर्थकत्वं तु तद् इत्यपादं स्याद् । एकत्रेपेण समर्थनं स्वगतिक्रान्तिरिति भावः । भाष्योदाहृते “नैकस्तिष्ठति” इति प्रयोगे जन इत्यध्याहार्यम् । प्रत्येकं स्थित्यन्वयबोधार्थं च तत्रैकवचनम् । अनेको जना इति त्वसाधेव । उत्तरपदार्थप्राधान्यादिव्यपदेशस्तु प्रायिक इत्याद्यपि बोध्यम् । अत्वं भवसीत्यादिनाऽनहन्मवामीत्यादिर्गुह्यते । युष्मद् इत्यस्मदोऽप्युपलक्षणम् । एवं त्वद्भिन्न इत्यत्रापि लक्षणेति तु नैयायिकाण्युसारेण । स्वमते तदनभ्युपगमात् । अत्वन्भवसीत्यादावारोपादिबोधस्य सर्वानुभवविस्तृत्वाद्गन्ममासे सर्वत्रोत्तरपदस्य स्वाऽर्थभिन्न लक्षणिकत्वमेव युक्तमिति भावः ॥

प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञो व्यवस्थामाह—*एवं न त्वं पचसीत्यादि** ॥ नञर्थे युष्मदर्थान्वये तु प्रकृते पुरुषव्यवस्था न सिद्धवेदितिसुचयितुं पचसीति मध्यमपुरुषनिर्देशः । अधिकं त्वादावेवोक्तम् । इदमुपलक्षणं ‘घटो न स्त’ इत्यादौ द्विवचनाद्युपपत्तेः । क्रियाप्रतियोगिकाभावविशेष्यत्वबोधे हेतुमाह—*असमस्तेति* ॥ व्याख्यानात् नञस्तदर्थस्य प्रसज्यप्रतिषेधस्य तादृशनञार्थाऽभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन बोधो, धातुजन्योपस्थितेर्भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वस्य पूर्वमुक्तत्वादिति भावः ।

नन्वभावस्य केन रूपेण शक्यता । न तावद्भावत्वेन । चेन्नो न पचतीत्यादावपि भेदबोधोपपत्तेः । प्रसज्यप्रतिषेधत्वेन शक्यत्वेऽपि स एव दोषः । भेदस्याऽपि योग्याऽनुपलब्धिजन्यप्रत्यक्षविषयत्वात् । तदनुपस्थितावपि नञोऽभावबोधोपपत्त्येव आह—

परीक्षा

कतं तत्त्वमिति भावः । यत्र तु प्रामाणिकोऽनेकशब्द एकवचनान्तोऽस्ति; विशेष्यवाचकान्तु पदत्र भ्रूयते, तत्र तात्पर्यानुबोधेन विशेष्यवाचकमप्यदमप्याहार्यम् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति तु व्यवहार औत्सर्गिक इत्युक्तमेव । प्रागुक्तमनुपपत्तिम्परिहरति—*अत्वमित्यादिना* । *लक्षणा*—उत्तरपदस्य लक्षणा ।

ननु यत्र नञः क्रियान्वयार्थप्रतिपादकता; तत्र कथम्बोध इत्यत आह—*नत्वम्पसीति* । ननु मूले अभावो वेत्येवोक्तम् । शाब्दबोधेऽभावस्य तु भेदत्वादिना भानमि-

असमस्तत्रः- क्रियायामेवान्वयव्योधात् । स चाभावोऽन्त्यन्ताभा-

दर्पणः

स चेति ॥ अभावश्चेत्यर्थः ॥ तथाच नरोऽन्योन्याभावत्वेनात्यन्ताभावत्वेन वाऽभावे शक्तिरूपनात्र दोष ।

अत्यन्ताभावत्वेति । अन्तं = स्वप्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमतिक्रान्तो व्यभिचरितोऽत्यन्तः । सचासावभावश्चेति विग्रहः । तस्य भावस्तत्त्वम् । स्वप्रतियोगिनिष्ठस्वदृशाभावप्रतियोगित्वन्यभिचारोक्त्यावत् । “अन्त्यो जघन्यं चरमम्” इत्यमरेणाऽन्त्यशब्दस्य जघन्ये वृत्तिबोधनाऽजघन्यत्वं चोक्तार्थस्य जघनवृत्तियोऽपत्त्वात् । घटात्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाववति घटवृत्तिधर्मं सत्त्वात्तत्त्वं तत्राऽक्षतम् । घटान्योन्याभावस्य तु स्वप्रतियोगिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगीत्वव्यापकत्वात्तद्व्यावृत्तिः । व्युत्पत्तिप्रदर्शनं चेदम् । लक्षणं त्वत्यन्ताभावस्य तादात्म्येतरसम्बन्धायच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् ॥ *अन्योन्याभावेति* ॥ अन्योन्यस्मिंस्तादात्म्येनाभावोऽभवनमिति व्युत्पत्त्या तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाषत्वमन्योन्याभावत्वम् । ताभ्यां शक्य इत्यर्थः ।

वस्तुतस्तु अत्यन्ताभावस्याभावत्वेनेव शक्यता, न सूक्ष्मरूपेण, गौरवात् । तेन रूपेण बोधत्याननुभवाच्च । अत एव “तस्माद्दृश्यमभावश्च” इत्यत्राभावत्वेनेवात्यन्ताभावोपादानम् ।

नच मत्रः संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादिनाऽभावे शक्य-
नभ्युपगमे ‘भूतते न घट’ इति वाक्यजबोधस्य संयोगसम्बन्धेन भूतलविशेष्यकबट-
विशिष्टबुद्धेर्विरोधित्वानापत्तिस्तत्संसावच्छिन्नतद्विशिष्टबुद्धौ तत्संसावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वावगाहिन्या एव तदभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् ।

निरुक्ताभावत्वेन सत्त्वावपि संयोगादीनां लक्षणे तादात्म्येतरसम्बन्धत्वेनानुगत-
रूपेणैव निवेदनायतया ननुपपन्नकस्याऽन्यभावे विशिष्यसंयोगाऽवच्छिन्नप्रतियोगिता-
स्त्वभानासम्भवात् प्रतिबन्धकत्वाऽनुपपत्तित्वादवस्थ्यात् । तादृशविशिष्टबुद्धिविरो-

परीक्षा

त्यनुपपन्नमत्तमाह—*स चेति* । अत एव ‘न पचति मंत्र’ इति शब्दात्त भेदस्याभाव-
त्वेन बोधः । *अत्यन्ताभावत्वेनेवेति* । अत्यन्ताभावत्वेनेवेत्यपि न ‘अयं चैत्रो न
मंत्र’ इति शब्दाद्भेदावेन बोधान्यापत्तेः । अत्यन्ताभावत्वम्—नित्यत्वे सति संसा-
भावत्वम् । तादात्म्यत्वेन तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योन्या
भावत्वम् । वस्तुतस्त्वभावत्वमेव शक्यतावच्छेदकम् । नत्वत्यन्ताभावत्वादिर्कं ‘चैत्रो
न पचति’ इति शब्दाच्चैत्रशून्यचक्रियाभाव इति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् । नचैवं
सति ‘न पचति चैत्र’ इति शब्दाद्भेदबोधस्यापत्तिरिति वाच्यम् । ‘प्रतियोग्यनुयोगि-
भावान्वयी नुल्लययोग्येभौ’ इति न्यायेनोक्तार्थकेन तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावबोधस्यैव सम्भवेनोक्तस्येव तदसम्भवात् । न च ‘चैत्रो न पचति’ इति वाक्य-
पठकस्य नरोऽत्यन्ताभावबोधकृतया तदसमभिव्याहारमते क्रियाविशेष्यश्लेषस्यैव

दर्पणः

धित्वाऽनुरोधेनाकाङ्क्षावलादेव तादृशप्रतियोगितास्त्वस्य विशिष्यप्रतियोग्यभावयोः सम्बन्धविधया मानस्योपगन्तव्यत्वात् ।

नन्वन्योन्याभावसाधारणाभावत्वस्य नन्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽन्योन्याभावे पृथ-
क्शक्तिरूपनानर्थक्यम् । नचाऽन्योन्याभावत्वप्रकारकबोधानुरोधोपात्तस्यापि तस्य-
तावच्छेदकत्वकल्पनमावश्यकत्वम् । अन्यथा तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकार-
कोऽर्थं घट इति बोधे, नाऽर्थं घट इति वाक्यजबुद्धेरप्रतिबन्धरूपापत्तेः । अन्योन्या-
भावत्वावगाहभावबुद्धेरैव तादृशबुद्धिविरोधित्वात् । घटाभाववानिति बुद्धेरपि तद्वि-
रोधित्वापत्तेरिति वाच्यम् ।

तत्राभावत्वस्य नन्पदसास्या तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितास्त्वस्य
समानविभक्तिकप्रतियोग्यनुयोगिवाचरूपदयोः समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षावलेन लाभेन
तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाषत्वस्याऽन्योन्याभावत्वावगाहितयैव त-
च्चबुद्धेः प्रतिबन्धरूपोपपत्तौ तेन रूपेण शक्तिरूपनस्याऽकिञ्चित्करत्वात् ।

न च नास्त्येव तद्वच्छिन्ने शक्तिः पृथगुपादानं त्वभावसामान्यस्य नपर्थत्वा-
लाभायैवेति वाच्यम् । तथा सति "ननधाः पद् प्रकृतिताः" इत्यस्यासङ्ख्यापत्तेरि-
ति चेत् ? स्यादेवम् । यद्यन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावत्वरूपं निर्वक्तुं शक्येत, तदेव नः संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया संयोगात्स्य
न्ताभावेऽतिव्याप्तिः । सम्बन्धविधया तादात्म्यनिष्ठावच्छेदकत्वानिर्देशः संयोगसं-
बन्धावच्छिन्नसंयोगधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽन्यन्ताभावातिव्याप्तितादवस्थ्यात्,
किन्त्वनुयोगिताविशेष एव । एवञ्च तादात्म्यस्याप्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेद-
कसम्बन्धत्वमपि प्रामाणिकम् । इह संयोगेन घटो नास्तीतिवदयं तादात्म्येन घट
इत्यादिप्रत्ययात् । एवञ्च तादृशानुयोगिताविशेषप्रकारतास्त्वमेवाभेदसम्बन्धेन प्रति-
योगिप्रकारकधीविरोधित्वं तन्प्रामिति तदनुरोधेन ननः पृथगन्योन्याऽभावे शक्ति-
रापत्तिरिति ।

ननु ननोऽविशेषणात्यन्ताभावबोधकत्वे 'भूतले न घट' इत्यादिवाक्यत्रोपेऽन्य-
न्ताभावमानापत्तिः । न नन्पदजन्यात्यन्ताभावबोधेऽनुयोगिवाचरूपदोत्तरसप्तमी-
समभिव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वात्प्रोक्तापत्तिरिति वाच्यम् । 'चेन्नो न पचति' इत्यादिवा-
क्यत्रावनात्यन्ताभावबोधे व्यभिचारणोक्तकार्यकारणभावस्यैवासम्भवादिति चेत् ?

परीक्षा

सिद्धान्तितत्वेन चेन्नरूपचिन्त्रित्वेन बोध इति, चेन्नविशेष्यकसामवायनसंगं कृ-
याप्रकारकबोधस्याभावेन कथमुक्तव्यायेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नक्रियाभावमानमि-
ति वाच्यम् । चेन्नरूपरूपसंगं प्राशयस्त्वम् । आश्रयता च-किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नरिति,
प्रकृते समवायसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयतायाश्चेन्ननिष्ठायाः क्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपित-
प्रकारतावच्छेदकतया भावेन नन्पदसमभिव्याहारे तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितारू-
पक्रियाभावमानस्याप्यङ्गीकारात् । एवम् 'घटो न पट' इति शब्दादप्यन्योन्याभावस्य
बोधः सम्भवति । अभावत्वावच्छिन्नस्य नन्या तत्र तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-

दर्पणः

अत्र चदन्ति—यत्र नञ्समभिध्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिनोराधारापेयभावसंसर्ग-
बोधोपयिकाकाङ्क्षा; तत्रैव ननोऽन्यन्ताभावार्थकत्वोपगमेन नोक्तस्थले तद्वबोधोपपत्तिः ।
तत्र नञ्समभिध्याहारं तादृशबोधोपयिकाह्राविरहात् । 'न पचति चैत्रो' 'नेद् चैत्रस्य'
इत्यादौ नञ्समभिध्याहारे तिङर्थस्य कृत्यादेः प्रथमान्तपदोपस्थापितचैत्रादा पष्ठव-
र्थस्त्वत्वस्येदंपदार्थ आधारापेयभावबोधोपयिकप्रथमान्तपदादिसमभिध्याहाररूपाका-
ङ्क्षायाः सत्त्वेन तत्र नजा कृत्याद्यभावबोधनसम्भवात् ।

एवञ्च यत्र प्रतियोग्यनुयोगिनोराधारापेयभावः सप्तमीं विनाऽनुपपन्नस्तत्राऽनुयो-
गिवाचकपदात् सप्तम्यपेक्ष्यते । यथा 'भूतले न घट' इत्यादौ । तदुक्तं दीधितिऋषि-
'वस्तुतो न पचति चैत्रो नेद् मंत्रस्येत्यादा विभक्त्यर्थकृतिसम्बन्धादेरभावस्य बोधने
मना सप्तमी नापेक्ष्यते, अपेक्ष्यते च प्रातिपदिकार्थस्येति" इति ।

न च 'चैत्रो न पचति' इत्यादौ नजाख्यातार्थभावनाभावबोधने, चैत्रो न पचत-
इच्चैत्रा न पचन्तीत्यादौ द्विवचनाद्यनुपपत्तिः । भवन्मते भावनाऽन्वयिनि संख्यान्व-
यनियमेन भावनान्वयिन्यभावे द्वित्वाद्यभावेन द्विवचनादिना तस्य बोधयितुमशक्य-
त्वात् । वैशारङ्गमते तु तत्र धात्वर्थक्रियाभावस्यैव नजा बोधनेन द्वित्वादिविशिष्ट-
चैत्रकर्तृकक्रियाभाव इति बोधाऽभ्युपगमेन तादृशानुपपत्त्यभावादिति वाच्यम् ।

नञ्समभिध्याहारे भावनाभावान्वयिनि तिङर्थसङ्ख्यान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तरा-
भ्युपगमेन द्विवचनाद्युपपत्तेः । स्वन्मतेऽपि यच्चैत्रकर्तृकः पाकोऽप्रतिद्वस्तत्र चत्रो न
पचतीति प्रयोगानुपपत्त्या क्रियाप्रतियोगिकाभावस्य नजा प्रत्याययितुमशक्यत्वाच्च ।

न च तत्र नजा भेद् एव बोध्यते । प्रतियोगितया चैत्रादिविशिष्टस्य तस्याऽऽख्या-
तार्थकर्तृत्व्येवाऽन्वयात् तादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति प्रतियोगि-
तासम्बन्धावच्छिन्नधात्वर्थप्रकारकयोरे असमस्तनृपदजन्योऽपस्थिते हंतुत्वस्याग्रैव
व्यभिचारं त्वत्सिद्धान्तन्यायात्वात् । नञ्समभिध्याहारे आख्यातार्थभावनाऽन्वय-
र्थकत्ववत् तत्समभिध्याहारं भावनान्वय्यर्थकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य शुष्मदादौ
सत्त्वाच्च न त्वं पचसीत्यादौ मध्यमादिपुरुषानुपपत्तिः ।

यद्वा—नञ्समभिध्याहारे स्वबोधकर्तृत्वबोधकत्वम्, तत्समभिध्याहारं तु भूत-
पूर्वे तदादाय पुरुषोपपत्तिरित्याहुः ।

इद् त्वपेयम्—नञ्समभिध्याहारं प्रतियोग्यनुयोगिनोर्यः सम्यन्धो भासते तत्स-
मभिध्याहारं तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्तदनुयोगिनि भासत इति व्युत्पत्तेर्न 'भूतले

परीक्षा

योगिता कृत्यस्य समानविमर्शकप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिध्याहारयशाद् भानेन
निर्वाहात् 'प्रतियोग्यनुयोगिभावान्वयौ मुख्ययोगधेर्मा' इति नियमस्य नञ्समभिध्या-
हारे प्रतियोग्यनुयोगिनोर्यत्सम्बन्धावच्छिन्नाध्यत्वप्रकारकयोर्धोपयिकाकाङ्क्षा तत्स-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितारूपेयाभावाद्यापि मान्मिस्यत्पर्थः । न च जडं समवा-
येन नोदरूपन्नास्ति' इति तद्व्याप्तीलरूपाध्ययतायां समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य
पृथग्भावान्भ्युपगमो भवता कल्प्यः । स च न सम्भवति । ऊक्तनियमेनेव सम्बन्धाव-

वत्वान्योन्याभावत्वादिरूपेण शक्यस्तच्छ्रुपेण बोधादित्याद्यन्यत्र
विस्तरः ॥ ४१ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे नञर्थनिर्णयः ॥ ७ ॥

दर्पणः

न घटः' इत्यादावन्योन्याभावबोधस्तद्वियामकं त्वादावेवोक्तम् । परन्तु घटत्वादिविनि-
ष्टोपस्थापकपदसमभिव्याहृतननादिपदस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन घट-
प्रकारकाभावसाहचर्यस्य, तथा नीलादिसाकाह्वयघटाद्युपस्थापकपदसमभिव्याहृतनञ्-
पदस्य नीलघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन नीलवदादिप्रकारकशाब्दबुद्धि-
त्वस्य च काव्यंतावच्छेदस्त्वोपगमान्न 'नीलघटो न घट' इत्यादिप्रयोगप्रसक्तिः, भवति
च 'पीतो घटो न नीलघट' इत्यादिप्रयोगोपपत्तिरित्याद्यन्यतोऽन्वयाप्यमित्यादापदानाह-
•इत्याद्यन्यत्र विस्तर इति• ॥ ४१ ॥

इति भूषणसार्दर्पणे नञर्थनिरूपणम् ॥ ७ ॥

परीक्षा

च्छिन्नत्वलाभेन समवायेनेति शब्दात्पुनस्तन्नामस्वीकारे पीनरुग्णादिति वाच्यम् ।
उच्चनिश्चयवशाद्यत्र समवायेनेत्यादिपदसमभिव्याहारो नास्ति; तत्र तत्सम्बन्धाव-
च्छिन्नार्थं प्रतियोगितायामेव भासते, यत्र तु समवायेनेत्यादिसमभिव्याहारस्त-
त्राभावात् समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धस्य प्रकारतया भग्नमित्यद्वोका-
दादिति दिक् ॥ ४१ ॥

इति धीभूषणसारे नञर्थविवरणम् ॥ ७ ॥

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

प्रादयो घोतकाश्चादयो वाचका इति नैयायिकमतमयुक्तम् । वैप-

दर्पण.

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

प्रासङ्गिकं निपातोपसर्गार्थनिरूपणमित्पात्रयेन मूलमवतारयति—*प्रादयो घोतका इति* । घोतकरूपसकृन्त इत्यर्थः । अथ एव 'प्रजयति' इत्यादौ न प्रकषांघ-
र्थस्य विशेष्यतेति भावः । मतान्तरे तु तात्पर्यप्राहकत्वं घोतकत्वं वक्ष्यति । तत्र
येनेत्यत्र यच्छब्दो नोचरार्थपठितहेतुमात्रपरामर्शकः ; किन्तु हेचन्तरपरामर्शकोर्था-

परीक्षा

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

शक्यार्थनिरूपणप्रसङ्गात् घोतयार्थमपि निरूपयति—*प्रादय इत्यादिना* । *घो-
तका इति* । न च घोतकत्वम्यङ्गनैव, सा च न नैयायिक्यम्मतोति कथमेतदिति वा-
च्यम् । तन्मते घोतकत्वेन समभिध्यादृतगता या वृत्तिस्तद्वोधकत्वमेव । तस्य च
प्रजयतीत्यादौ प्रशब्दोऽपि सम्भवः । धातोः प्रकषंविशिष्टत्वं लक्षणायाः स्वकारात् ।
प्रशब्दस्तु तत्र तात्पर्यप्राहकः । अन्ये तु प्रकषं प्रशब्दार्थस्तस्य समभिध्यादृतधात्वर्थे
प्रकारतया भानम् । नानार्थधात्वर्थयोर्भेदेन नान्वयबोध इति नियमो निपातातिरि-
क्तविषयकः । अथ एव मीमांसकमते 'न कलङ्गमभक्षयेत्' इति वाक्यात् कलङ्गमभक्षण-
भावविषयकं कार्यमिति बोधः । तस्मादेव धात्वर्थे कलङ्गमभक्षणे लिङ्गस्य यत्त्वदनि-
ष्टानुबन्धित्वस्याभावविषयकयोर्नैयायिकमते । नचोपसर्गस्य वाचकत्वे प्रतिष्ठत
इति यत्र प्रयोगस्तत्रापि स्थितिप्रकषंप्रत्ययः स्यादिति वाच्यम् । घोतकत्ववादिनाऽ-
प्रस्थयानुगतिवाची 'धातुनामनेकार्यत्वात्' । प्रशब्दस्तत्रादित्वस्य घोतक इति वा-
च्यम् । तदन्मयापि धातोः स्थितेः प्रशब्दादृगतादित्वस्य प्रतीतेः स्वीकारात् । निपा-
तानामनेकार्यतया प्रकषंबदादित्वेऽपि शक्तिरित्यनुपगमान् । आदित्वञ्च-तद्विषयकहृ-
तिर्ध्वसासमानकालिकत्वम् । तादृशानुपूर्व्याः प्रकषंविशिष्टगतिनिवृत्तिविषयक्योऽप्यनने
निराकाङ्क्षत्वमिति तूभयमनेऽपि कल्पनीयमित्याहुः । तदपेक्षन् । धातुनामनेकार्य-
त्वस्य सर्वमन्मतत्वेन धातुम्य एव प्रजयति प्रगमतीत्यादौ प्रकषंविशिष्टवपन्त्योः
प्रतीतिनिर्वाहं प्रशब्दस्य श्रुत्युक्तिरूपनस्य गौरवपराइतत्वात् । अनेकार्थप्रशब्दे-
कस्याप्यर्थस्यैव प्रतीती तात्पर्यप्राहक्यावश्यमपेक्षेति प्रशब्दस्य तात्पर्यप्राहकत्वस्योप-
योगात् । किञ्च प्रशब्दस्य प्रकषं शक्तिरित्यनुचितम् । धातुं विना केवलात्तस्मात्
प्रकषंप्रतीतेस्तुनवयिद्वत्त्वात् । शक्यानायेन लक्षणापि न । एतेन प्रजयतिप्रगमती-
त्यादौ प्रशब्दस्यैव प्रकषंविशिष्टवपन्त्योर्लक्षणाः ; धातुस्तत्र तात्पर्यप्राहक इति
परास्तम् । प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितस्वायंबोधकतया प्रशब्दलक्ष्यार्थं प्रत्ययार्थान-
न्वयप्रसङ्गात् ।

ये यीजाभावादिति ध्वनयन्निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते—

द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा ॥

उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा ॥ ४२ ॥

येन हेतुना प्रादयो द्योतकास्तेनैव हेतुना चादयो निपातास्तथा = द्योतका इत्यर्थः । अयम्भावः—ईश्वरमनुभवतीत्यादावनुभवादिः प्रतीयमानो न धात्वर्थः । अयतीत्यत्राप्यापत्तेः । नोपसर्गार्थः । तथा सत्यप्रकृत्यर्थतया तत्राख्यातार्थानिन्वयापत्तेः । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वित-

द्वयं:

स्याह—अयम्भाव इति* । *न धात्वर्थ इति* । न तत्रयोगाभ्युपगमत्प्रादयोरस्य इत्यर्थः । *आपत्तेरिति* । अनुभवादिप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः । *नोपसर्गार्थ इति* । न तद्वातुसमभिव्याहृतप्रादिस्य इत्यर्थः । *अनन्वयापत्तेरिति* । पृथक्वातुभगादिमात्रप्रतीतिमभ्युपेत्य । वस्तुतस्तथा स्वीकाराऽक्रियार्थकत्वेन अनुभवादिधातुत्वानापत्तेरिति शोच्यम् ।

नन्यनुभवार्थकत्वेऽपि तस्य पठस्थानोक्त्येन तदन्वयिभ्यापारसामान्याभ्यं कान्यापरीक्षा

नचैवं पठमानपतीत्यादौ पटादिनाभ्युपगम्यैव पठकर्मत्वं लक्षणास्वीकारेण पठकर्मकानपनादिप्रतीतिसम्भवे प्रत्ययस्यापि शक्तिविलोपापत्तेरिति वाच्यम् । कर्मत्वपर्यन्तस्य प्रातिपदिकार्थत्वस्यानपने भेदमभ्युपेतान्यथो न स्यात् । नामार्थधात्वर्थयोर्भेदमभ्युपेतान्यपशोपस्याभ्युपगमत्वात् । नचैवं पठकर्मकं लक्षणाद्विच्यति वाच्यम् । व्याकरणे—“कर्मणि द्वितीया” इत्यादेः शक्तिप्रादकत्वमिद्वान्तव्याकोपापत्तेः । न च तथापि पठमानपतीत्यादौ प्रतीयमानेऽप्येव यदादिपदस्य स्वार्थमन्वये लक्षणास्तु द्वितीयायाः कर्मत्वमात्रे शक्तिरस्त्विति वाच्यम् । क्लृप्तशक्तिरूपस्योभयप्रापिदिष्टत्वस्य यदादिपदस्य तत्र लक्षणा द्वितीयाया वेत्यत्र विनिगमकाभावात् । तस्मात्पुपसर्गाणां द्योतकत्वमेव । उपसर्गमंज्ञा तु क्रियायोग एवेति क्रियापदरूपाणुप्रयोगं तेभ्य एव द्योतकत्वमिति शक्यमिति वाच्यम् । यत्र न क्रियावाचरूपातोः प्रयोगस्त्वत्र तेषामुपसर्गत्वाभावेनास्तु ज्ञाप्यम् । अत एव निवृत्तान् इत्यत्र द्योतकत्वापि निर्मलक्षित्वेन ध्वनयत्यत्रोपसर्गस्य द्योतकत्वेऽप्युपगम्यमित्यत्र समीपप्रापत्तेः व्यतीकारः मङ्गल्यते ।

प्रादय इति । पठः पठकत्वादिभ्यः पठममुदितो पठ इत्याद्यर्थप्रतीतेरनुभवमित्यत्रान्यपभ्यतिरेकाभ्यां वाचकत्वस्य सिद्धेः । येषम्ये प्राघरेभ्रवा चादिषु येषम्ये यथा प्रादिषोत्सार्थस्य धात्वर्थं विवेचयन्ना, तथाचादिषोत्सार्थस्येत्येति न वैदम्यम् । तथा द्योतका इत्यनेन द्योतकत्वस्य समर्थनेऽपि येनेति मूर्त्तौ तस्य शोचराशोचानुशोभनेऽपि प्रादीनां द्योतकत्वमिति । किञ्च यदपि तत्र सापत्तमन्तोत्पानेनाह—
अयम्भाव इत्यादिना । *न धात्वर्थ*—तत्रयोगवदकत्व धातोरर्थः ।

स्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः । अनुगच्छतीत्यादौ-अनुभवादिप्रत्ययापत्ते-
श्च । न विशिष्टार्थः, गौरवात् । तथाच धातोरेव-विद्यमानत्यादि-
घाञ्चकस्यास्तु लक्षणा, उपसर्गस्तात्पर्यग्राहक इत्यस्तु । तथा च
तात्पर्यग्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति ।

तच्च चादिव्यपि तुल्यम् । चैत्रमिव पश्यतीत्यादौ सादृश्यविशिष्टं
चैत्रपदं लक्ष्यम् । इवशब्दस्तात्पर्यग्राहक इत्यस्य सुवचत्वादिति ।

दर्पणः

देर्न धातुत्वानुरपत्तिरत आह—*अनुगच्छतीत्यादाविति* । अत्रानोरनुभवाऽर्थकत्वे
तदुसुरोधेन गमेरपि व्यापारसामान्याऽर्थकताया एवाऽभ्युपयत्तया तथा प्रतीतिदुवारा
स्यादित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु संयोगाऽवस्तुव्यापारऽन्वयानुभवस्य बाधेनाऽन्वयासम्भवान्नाऽनोरनु-
भवाऽर्थकत्वसम्भावनेति भावः । *गौरवादिति* । विशिष्टानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे
गारवादित्यर्थः । *तथाचेति* । धातुपसर्गविशिष्टानां प्रत्येकं प्रतीयमानानुभवार्थप्रति-
पादकत्वासम्भवादिति समुदितार्थः । विद्यमानत्वादीत्यादिमोत्पत्तिर्गृह्यते । लक्षणे-
त्यस्यानुभवादिरूपेऽर्थे इति शेषः । लक्षणाकल्पिकायास्तात्पर्यानुपपत्तेस्तात्पर्यग्राह-
ऽधीनतया तस्य चोपसर्गसमभिव्याहाराद्यायत्तत्वादित्यर्थः ।

नन्वेतावतोपसर्गस्य तात्पर्यग्राहकत्वमेव समापारं, च द्योतकत्वमत आह—*तथा-
चेति* ॥ तात्पर्यग्राहकत्वमेवेत्येवकारेण द्योतकत्वस्य नृत्त्यन्तरव्यवच्छेदः । अनुभवा-

परीक्षा

व्युत्पत्तेरिति । इदमुपलक्षणम् । यद्यनुभव उपसर्गायंस्तदा तस्मिन्नर्थे भ्वादेशानुसं-
ज्ञान स्यात् । क्रियावाचकत्वाभावादिति । दूषणान्तरमाह—*अन्विति* । एतेनानुभव-
तीत्यादावनुभवः । फलन्तदनुकूलव्यापारो धात्वर्थ इत्यपास्तम् । अनुगच्छतीत्यत्र
गमेर्गतिवाचकतया गते स्वव्यापाररूपतयाऽनुभवानुकूलव्यापारस्य बोधापत्तिः । यदि
तु 'शर्म गच्छति' इत्यत्र गमधातोः संयोगावच्छिन्नव्यापारे शक्येस्तदा प्रकृतेऽपि
एव धात्वर्थो भविष्यति, तत्र शानुकूलतासम्बन्धेनानुभववैशिष्ट्याम्बाधितमिति
नानुभवानुकूलव्यापारप्रत्ययापत्तिरिति विभाव्यते, तदाऽनन्वयापत्तिर्दोषो बोध्यः ।
नन्वीश्वरमनुभवतोत्यत्रानुभू इतिविशिष्टस्य समुदायस्य सोऽर्थ इति चेत्तत्राप्याह—
गौरवादिति । विशिष्टानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवादित्यर्थः । एवं समुदा-
यार्थस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावेन प्रत्ययायोनन्वयापत्तिरित्यपि बोध्या । एवञ्च यत्सिद्धन्त-
दाह—*तथा चेति* । नन्वेतावतोपसर्गस्य तात्पर्यग्राहकत्वसिद्धावपि न द्योतकत्व-
सिद्धिरत आह—*तथाच तात्पर्येति* । एवकारेणान्याग्रह यस्य न, तस्य व्यवच्छेदः ।
ननुपर्युक्तद्योतकत्वन्तदा प्रार्थानामपि क्रियायोगाभावादुपसर्गसंज्ञान स्यादितिचेद् ?
न, क्रियायोगस्य यस्य क्रियाविशेषणीभूतार्थतात्पर्यग्राहकत्वरूपमेवार्थ इति यत्र
यस्य फलस्य धात्वर्थव्यापारविशेषणतया प्रतीतिर्यदुपसर्गसमभिव्याहाराधीनातत्र
सादृशार्थोत्ररूपमादायैवोपसर्गसंज्ञाप्रवृत्तेः ।

तत्र । निरुक्तं द्योतकत्वम् । उक्तस्य द्योतकत्वस्याद्वाङ्कारे युक्तान्तरमाह—

तत्र स्वयं युक्त्यन्तरमाह—उपास्येते हरिहरौ इति॥

तत्र ह्युपासनाकिमुपसर्गार्थं ? विशिष्टस्य ? धातुमात्रस्य वा ? नाद्यः । तथा सति स्वार्थफलश्रयधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपस-
कर्मकत्वस्यासुधातोरुपासनारूपफलवाचकत्वाभावाद्नापत्तेस्ततः क-
र्मणि लकारो न स्यात् । न द्वितीयो, गौरवात् । तृतीये त्वागतं
घोतकत्वम् । तात्पर्यप्राहकत्वलाभादिति भावः । दृश्यते इत्यत्र
कर्मणीति शेषः ॥ ४२ ॥

तथादिष्वपि तुल्यमित्याह—

तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्मवाचकः ॥

विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः ॥४३॥

अभ्यत्र = साक्षात्क्रियते मलङ्क्रियते, ऊरीक्रियते शिव इत्यादीं ।
अत्रापि धातोस्तत्तदर्थं कर्मणि लकारसिद्ध्यर्थं तत्तदर्थवाचकत्वं
पाच्यमित्युपसर्गघत् घातकत्वममीपामपीत्यर्थः । यद्यपि कृधातोः

द्वयः

दिक्ते धातोस्तात्पर्यप्राहकत्वस्योपसर्गसमभिव्याहाराऽर्थानत्वान् “उपसर्गाः क्रिया-
योगे” (पा० सू० १।४।१९) इत्यत्रापि क्रियाविशेषणार्थान्तात्पर्यप्राहकत्वमेव
“उपसर्गाः क्रियायोगे” इत्यनेन विवक्षितमिति भावः । एतत्तत्त्वमेव वक्ष्यते । *तत्रे-
ति० । घोतकत्व इत्यर्थः । सकर्मकत्वस्येत्यनापत्तेरित्यनेनाऽन्वितम् ॥

ननु मात्रानु सकर्मकत्वमेव आह—*तत् इति० । उपोपसृष्टासुधातोस्त्वर्थः ।
तथाधोपास्यते हरिरित्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः । *नृतीये त्विति० । धातुमा-
त्रार्थ इति कल्पे त्वित्यर्थः । आगतमिति कर्तुंशान्तम् । उपाद्यःसमभिव्याहारे विना
शक्तिं गन्धातोस्तादृशोपादर्शनात्तत्त्वैतत्परतायामुपसर्गस्य निवामकत्वलाभा-
दिति भावः ॥ ४२ ॥

*तथादिष्विति० । तद्—घातकत्वम् ॥ *तत्तदर्थेति० । तत्तदर्थोपकत्वमि-

परीक्षा

*स्वपमिति० । अत्र उपास्येते इत्यत्र सकर्मकत्वस्येति अस्यानापत्तेरित्यत्रान्वयः ।
नृतीये धातुमात्रार्थकत्वमेव आगतमिति उपसर्गागमभिव्याहारे धातुनाप्रत्या-
रिक्तस्य प्रयोगे उपामना न प्रतीयते इति उक्त्याम् धातोस्तादृशपरताया
तात्पर्यप्राहकत्वानुपसर्गस्य कल्प्यमिति घोतकत्वमिदिरिति भावः ॥ ४२ ॥

*तद्—निदग्न्घोतकत्वम् । *निपातेऽप्येति० । समभिव्याहारे इति शेषः ।
धातोस्तत्तदर्थोपकत्वपक्षे यथेष्टसिद्धिस्तथाह—*अप्रतीतिः । *अमीपाम्—
पारिनाम् ।

ननु नृधानुरिव न कृधानुरकर्मकः । किन्तु सकर्मक एव, क्लिप्ते च इति दर्शनात् ।

नञ् द्रष्टव्य इत्यस्यापत्तेस्तुल्यसमाधेयत्वादिति भावः ।

०११०२४

अपि च निपातानां वाचकत्वे प्रातिपदिकार्थयोर्धिना षष्ठ्यादिकं भेदेनान्वयासम्भवः । अन्यथा 'राजा पुरुषः' इत्यस्य राजसम्बन्धी पुरुष इत्यर्थापत्तेरित्यभिप्रेत्याह—*आदौति* ॥ घवखदिरयोः समुच्चय इति यद् धवस्य च खदिरस्य चेत्येव स्यादिति भावः ॥ ४३ ॥

ननु प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधे चिरुद्धविभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावो निपाताऽतिरिक्तविषय एवेति नोक्तदोष

द्वेषणः

ध्याहारं तत्प्रयोगस्याप्यसम्भवात् । अत एव वक्ष्यति—*नुत्त्यसमाधेयत्वादिति* ॥

ननु निपातानां वाचकत्वे "चार्यं द्रष्टुः" (पा० सू० ३।२।२९) इत्यादिमूर्धमेव मानम् । प्रादीनां वाचकत्वे तु मानाऽनुपलम्भान् द्योतकत्वैर्गोचरितेति चेद् ? तन् किम् "इपद्दुःमुपुङ्गुप्रदाकृच्छ्रापेण खम्" (पा० सू० ३।३।१२६) इत्यादिमूर्धात्मकं मानं पाणिपिहितमिति विभाव्य । षष्ठ्यादिकमित्यादिपदेन तदर्थपिहितद्वितीयादिपरिग्रहः । अभेदातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दस्यापच्छिन्नं प्रति विशेष्यतया विभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुतया प्रकृते तदभावेन भेदान्वयासम्भव इत्यर्थः । *अन्यथा*—उक्तकार्यकारणभावानभ्युपगमे । *आपत्तेरिति* । भेदान्वयबोधोपापत्तेरित्यर्थः । *आदौति* । भेदान्वयमहाहकमादिपदमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

भेदान्वयेति । प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय इति पाठस्तु तादृशान्वययोरे विभक्तिजन्योपस्थितेहेतुत्वस्य केनाऽप्यनभ्युपगमाद्प्रकान्तत्वाच्च चिन्त्यः । *निपाताति-

परीक्ष

निपातानां द्योतकत्वे इत्यादिः । *नुत्त्यसमाधेयत्वादिति* । यदि प्रादीनां नित्यस्य स्वतन्त्रतया फेवछानां तदर्थं विशेषणानामन्वय इति चेद् मूषे ! तदा प्रादीनामपि नित्यस्य स्वतन्त्रत्वात्तदर्थं विशेषणान्तरान्वयो न सम्भवतीति 'विष्णुमुपासत' इत्यत्रोपास्ये कर्माद्यन्वयासम्भवात्तपामपि द्योतकत्वमेव, यदि निपातानां वाचकत्वे "चार्यं द्रष्टुः" इति सूत्रं माधकमिति तत्राभिमतम्, तदा प्रादीनामपि वाचकत्वात् "इपद्दुःमुपु" इति मूर्धं मानमिति विभाव्येति भावः । *विना षष्ठ्यादिकमिति*—आदिपदेन द्वितीयादेः परिग्रहः । तथा चाभेदातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थनिर्दिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दयोरे विभक्तिजन्योपस्थितिर्विशेष्यतासम्बन्धेन कारणमिति कार्यकारणभावस्फारदर्थं वाच्यतया तदभावेनान्वयासम्भवः । *अन्यथा* । उक्तकार्यकारणभावानभ्युपगमे । *आपत्तेरिति* । स्वत्वसम्बन्धेन रात्र्यर्थप्रकारद्वयोपस्थापत्तेरित्यर्थः । *आदौति* । तत्रत्यमादिपदभेदसम्बन्धेनान्वयबोधसहाहकमिति भावः ॥ ४३ ॥

परेतीति । उक्तकार्यकारणभाववत्कृत्वापेताच्छेदकारोरेविशिष्टप्रातिपदिके निपातातिरिक्तत्वं विशेषणं दैवम् । तथा च आचार्यसमुच्चयस्य निपाताप्येतेन समसम्बन्धापान्तरस्य भेदसम्बन्धेनान्वयबोधस्य नानुरवतिरिति भावः । सट्त्तत्त्वं ममाना

सकर्मकत्वमस्त्येव, तथाप्येव्येषु सकर्मकता न स्यात् । अन्यथा वायुर्विकुरुते, सैन्धवा विकुर्वते इत्यापि स्यादिति भावः ।

अथोपासनासाक्षात्कारादिनिपातार्थोऽस्तु, “साक्षात्प्रत्यक्षतुल्य-योः” इति कोशस्वरसात् । तदनुकूलो व्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु । स्वस्ययुक्तनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्यापारवत्त्वं सकर्मकत्वमपि मुच्यमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकावयुक्ताविति नेदं साधकमिति चेद् ? न ।

नामाऽर्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्यथाऽसम्भवेन निपातार्थधात्वर्थयोरन्यस्यैवासम्भवात् । अन्यथा तण्डुलः पचतीत्यत्रापि कर्म-तया तण्डुलानां धात्वर्थेऽन्यथापत्तेरिति ।

किञ्च प्राचीनां वाचकत्वे ‘भूयान् प्रकर्षः’ ‘कीदृशो निश्चय’ इति-पद्, भूयान् प्रः कीदृशो निरित्यपि स्यात् । अस्मिन्मते प्रादेरनर्थक-त्वान्न तदन्वय इत्यतो द्योतकता तेषां स्यादिति । साधकान्तरमभि-प्रेत्याह—*विशेषणैति* ॥ शोभनः समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवद्भोभ-

दर्पणः

त्यर्थः । *भ्रमोपासिति* । चादिनिपातानामर्थात्पर्यः । *अस्त्येवेति* । घटः कियत इत्यादौ कर्मणि लकारदर्शनान् कृत्र- सकर्मकत्वानुपपत्त्या साक्षात्कारे लक्षणेति भावः । *पृष्विति* । साक्षात्कारादिस्वार्थत्वित्यर्थः । *अन्यथेति* । क्वचिदपान्त-रमादाय कृत्रः सकर्मकस्य सर्वत्र तत्त्वाङ्गीकारे इत्यर्थः ।

वायुर्विकुरुते इति । विभारानुपपत्त्यापारवाचकस्याऽपि सकर्मकतापत्त्या “अकर्मकाच्च” (पा० मू० १।३।३६) इति विहितस्मनेपदानुपपत्तिरिति भावः । ‘उपा-स्यते गुरु’ इत्यादानुपपत्त्यामुपासनादर्थवाचकत्वेऽपि पूर्वोक्तसकर्मकत्वानुपपत्तिं परिहरति—*इदमिति* । सकर्मकत्वानुपपत्तिरूपमित्यर्थः ॥ *साधकम्*—द्योतकत्व-साधकम् । *पुत्पत्तौ निराठातिरिक्तत्वविशेषणान्नेयमापत्तिरत आह—*किञ्चेति* । *इत्यपि स्यादिति* । अमुच्यवादेशोऽयं चाद्युपस्थाप्यसमुच्चयस्य नित्यं समुच्चय-माहात्म्यतया समुच्चयार्थकप्रयोगं विना चादिप्रयोगाम्भवात् । दान्द्राक्तित्या-भावेन नित्यं धानुपरतन्त्रोपमगः स्वार्थस्य धात्वर्थविशेषणतर्थाद्योपनेन तदमननि-परीक्षा

पत्र न कर्मायं कृत्स्नानुपपत्तिरत आह—*यद्यथेति* । *पृष्वेषु*—माहात्कारादि-प्रायेषु । अन्यथा—पत्र कुत्रचित्सकर्मकत्वदर्शनेन सर्वेष्वेव सकर्मकत्वे इत्यत्रापि स्या-दिति विभारानुपपत्त्यापारवाचकस्यापि सकर्मकत्वे सति विनाऽप्यमननिज्याहारः कर्म-कघोत्पत्तयेऽपि, सकर्मकत्वानुपपत्तिरूपं न स्यादिति भावः । *साधकम्*—द्योतक-त्वस्य साधकम् । *माहात्*—विभक्त्यर्थं मुरीहृत्य । *अन्यथा*—नानार्थधात्वर्थयोर्भेद-मन्यन्धेनान्यथस्वीकारः । *इत्यपि स्यादिति* । अमुच्यगम्यसांभेदोक्तिः, न निराठा-र्थस्य निरूपणम्, न तन्त्रतया केष्यनान्तर्दर्थे प्रयोगाभावात् । *साधकान्तरमिति* ।

नञ् द्रष्टव्य इत्यस्यापचेस्तुल्यसमाधेयत्वादितिभावः ।

अपि च निपातानां वाचकत्वे प्रातिपदिकार्थयोर्विना षष्ठ्यादिकं भेदेनान्ययासम्भवः । अन्यथा 'राजा पुरुषः' इत्यस्य राजसम्बन्धी पुरुष इत्यर्थापचेरित्यभिप्रेत्याह—आदौति* ॥ घबखदिरयोः समुच्चय इतियद् धवस्य च खदिरस्य चेत्येव स्यादिति भावः ॥ ४३ ॥

ननु प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधे विरुद्धविभक्तिजन्योपस्थितिहेतुरिति कार्यकारणभावो निपाताप्रतिरिक्तविषय एवेति नोक्तदोष

द्वयं:

ध्याहारं तत्प्रयोगस्याप्यसम्भवात् । अत एव कथ्यति—*नृत्त्यसमाधेयत्वादिति* ॥

ननु निपातानां वाचकत्वे "चार्यं दृष्टुः" (पा० सू० २।१।२९) इत्यादिमूर्धमेव मानम् । प्रादीनां वाचकत्वे तु मानाऽनुबल्यमान् द्योतकत्वयोर्विज्ञेति चेद् ! तन् किम् "इषद्दुःसुपुङ्गुः" (पा० सू० ३।३।१२६) इत्यादिमूर्धात्मकं मानं पाणिपिहितमिति विभावय । षष्ठ्यादिकमित्यादिपदेन तदर्थंविहितद्वितीयादिपरिग्रहः । अभेदातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतामन्वयेन शाब्दस्यावच्छिन्नं प्रति विज्ञेयत्वया विभक्तिजन्योपस्थितिहेतुतया प्रवृत्ते तदभावेन भेदान्वयासम्भवात् इत्यर्थः । *अन्यथा*—उच्छ्वापकारणभावानन्युपगमे । *आपचेरिति* । भेदान्वयबोधोपापचेरित्यर्थः । *आदौति* । भेदान्वयमहाहकमादिपदमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

भेदान्वयंति । प्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वय इति पाठ्यन्तु तादृशान्वययोर्विभक्तिजन्योपस्थितिहेतुत्वस्य कनाऽप्यनन्युपगमाद्प्रदान्तवाच्यं क्वचित्कः । *निपाताति-

परीक्षा

निपातानां द्योतकत्वे इत्यादिः । *नृत्त्यसमाधेयत्वादिति* । यदि प्रादीनां नित्यस्य स्वतन्त्रतया फेवलानां तदर्थं विशेषणानामन्वय इति चेद् मूढे ! तदा चादीनामपि नित्यस्य स्वतन्त्रतया तदर्थं विशेषणान्तरान्वयो न सम्भवतीति 'विष्णुमुपासत' इत्यत्रोपासार्थं कर्माधन्ययासम्भवात्तयामपि द्योतकत्वमेव, यदि निपातानां वाचकत्वे "चार्यं दृष्टुः" इति मूर्धंसाधकमिति तत्राभिमतम्, तदा प्रादीनामपि वाचक्यापाम् "इषद्दुःसुपु" इति मूर्धं मानमिति विभावयति भावः । *विना षष्ठ्यादिकमिति*—आदिपदेन द्वितीयादेः परिग्रहः । तथा चाभेदातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थनिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे विभक्तिजन्योपस्थितिविशेष्यतामन्वयेन कारणमिति कार्यकारणभावस्यात्र तदर्थं वाच्यतया तदभावेनान्वयसम्भवः । *अन्यथा* । उच्छ्वापकारणभावानन्युपगमे । *आपचेरिति* । स्वत्वमन्वयेन राजदार्थप्रकारण्योपस्थापचेरित्यर्थः । *आदौतीति* । तत्रत्यमादिपदभेदमन्वयेनान्वयबोधमहाहकमिति भावः ॥ ४३ ॥

परीतीति । उच्छ्वापकारणभाववच्छ्वापकारण्योपस्थापचेरितिप्रातिपदिकं निपातातिरिक्तं विशेषणं दृश्यम् । तथा च आचार्यसमुच्चयस्य निपातार्थपाठेन मन्वयस्यदार्थान्तरस्य भेदमन्वयेनान्वयबोधस्य नानुवर्धिरिति भावः । सद्यः नञ्ः मयाना

इत्याशङ्क्याह—

पदार्थः सदृशाऽन्वेति विभागेन कदापि न ॥

निपातेतरसङ्कोचे प्रमाणं किं विभावय ॥ ४४ ॥

सदृशा—सदृशेन, समानाधिकरणेनेति यावत् । अन्वेति, अभे-

देनेतिशेषः । विभागेन—असदृशेन, असमानाधिकरणेनेति यावत् ।

अयमर्थः—समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिनि-

दर्पणः

रिकेति* । तथाच समुच्चयावर्षस्य निपातायंस्त्वेन न तेन साकं पदार्थान्तरस्य भेदान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः । सदृशस्य समाना इगिति व्युत्पन्नस्योपादानेऽनन्वयापत्त्या प्रकृते तुल्ये रूटस्य, “तमिवैर्म पश्यन्ति जना” इति भाष्ये कर्तृकर्मव्युत्पन्नस्य वा । तस्य प्रहणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—*सदृशेनेति* । तुल्येनेत्यर्थः ।

ननु विरुद्धविभक्तिरूपस्यापि नामत्वादिना तुल्यत्वात् तेनाभेदान्वयापत्तिरत आह—*समानाधिकरणेनेति* । तथाच समानविभक्तिरूपशोपस्थाप्यत्वेन सादृश्यस्य विभक्त्याशङ्कदोष इति भावः । एवञ्च मूलेऽन्वेतीत्यनन्तरमभेदेनेतीति शेषः । स्तोत्रम्यथोत्पादादौ विभिन्नविभक्तिरूपशोपस्थाप्यत्वसदृशेनाप्यभेदान्वयादाह—*असमानाधिकरणेनेति* । विशेषवाचकप्रकृतिकविभक्तिविरुद्धार्थकविभक्तिप्रकृत्युपस्थाप्येनेत्यर्थः ।

ननु वाचकतावादिनोक्तव्युत्पत्तेर्निनाताविरिक्तत्वेन सद्वोधनीयतयैत्युक्त्यैवाशङ्क्यधौष्ये मूले समानाधिकरणेत्यादिकव्युत्पत्तिक्रमेऽर्थान्तरमत आह—*अयमर्थ इति* । स चेत्यं “विभागेन कदाचन” इत्यनेन व्यधिकरणयोरभेदान्वयं व्यवच्छिन्दता नामाधयोर्भेदानान्वय इति व्युत्पत्तिरेव प्राधान्येन प्रदर्श्यते, ननु समानाधिकरणयोरिति व्युत्पत्त्यन्तरं तथा । किन्तु दृष्टान्तविशेषतया तदुपन्यसनमिति नोक्तदोषः । तथाच प्रधानाभूतव्युत्पत्तयेव निपातेतरसङ्कोचोत्पन्नमिति सर्वे मूल्यम् ।

परीक्षा

इगित्यर्थको यद्यपि सम्भवति तदुपादानेऽन्वयानुपपत्तिरिति भावः । सदृशस्य समाना इगित्यर्थको यद्यपि सम्भवति ; तथापि तदुपादानेऽन्वयानुपपत्तिरिति तुल्यरूपेऽर्थे रूपस्य तस्य प्रहणमित्यभिप्रेत्याह—*सदृशेनेति* । *समानाधिकरणेनेति* समानविभक्तिरूपशोपस्थाप्यत्वेन सादृश्यं विवक्षितमिति भावः । ननु मृदु पचतीत्यादौ विरुद्धविभक्तिरूपदार्थेऽप्यभेदान्वयो भवतीत्यसदृशेनेत्यनुपपन्नमत आह—*असमानेनेति* ।

ननु पूर्वोक्तकार्यतावच्छेदकवच्छेदे निराताविरिक्तत्वं विशेषणं मया दीयते इत्यनेन वाचकत्ववादिन आशङ्क्यसिद्धौ पदार्थ इत्यादिक्रमनम्युक्तपूर्वाशेषपरिहारात् आह—*अयमर्थ इत्यादिः* । अयमभावः—विभागेनेत्यनेन व्यधिकरणयोरभेदान्वयव्यवच्छेदेन नामार्थयोर्भेदेन नान्वय इत्येव प्रदर्श्यते ; ननु समानाधिकरणयोरिति व्युत्पत्त्यन्तरं स्वीकार्यमिति । नच व्युत्पत्त्यन्तरं न स्वीकार्यमित्यनुपपन्न व्युत्पत्तिविचारस्याप्रकृतत्वादिति चेद् ? न । पूर्वोक्तदिपदेन ऋद्धीकारात् ।

पातातिरिक्तविषयेति कल्पने मानाभावो गौरवञ्च । अस्माकं निपा-
तानां द्योतकत्वादन्यथ एव नास्तीति नायं दोषः । अत एव
'घटो नास्ति' इत्यादौ घटपदं तत्प्रतियोगिके लाक्षणिकमिति नै-
यायिकाः ॥ ४४ ॥

दर्पणः

ननु नामार्थयोरभेदान्वययोश्च समानविभक्तिरूपद्वयव्योपस्थितिरेतुतार्था पदाद्ये
निपाताऽतिरिक्तत्वं निरेशनीयमिति नोक्तदोष इत्यत्रतरणं तु सधोर्वानम् । नच तादृ-
शव्युत्पत्तेरप्रधानत्वात् कथमेतदिति वाच्यम् । मूलोक्तादिपदेनैव पद्येतिरिक्तमन्तरेण
भेदेनाऽन्वयासम्भवं प्रतिपादयता समानविभक्तित्वेन ध्वजवत्यादावभेदान्वयाप्रादन-
स्याऽपि कुशीकृतत्वात्तद्वै च सामानाधिकरण्यं व्युत्पत्तौ निविष्टमिति यथाधुतमूल-
सङ्गमनादिति ।

ननु तदन्वयानुपपत्तिरेव मानमत्र आह—गौरवञ्चेति* । ननु तवाऽपीदं रूपं
समानमत्र आह—अस्माकमिति* । द्योतकत्वादिनामित्यर्थः । *द्योतकत्वादिति* ।
चादीनां समभिव्याहृतपदसमुच्चिततत्तदर्थरूपलक्ष्यायं तात्पर्यं प्राहकत्वादित्यर्थः ।
नास्तीति । समुच्चयपदस्त्वधिक्यरूपत्वादेव समभिव्याहृतपदेनैव लाभात्स्य पृथगु-
पस्थित्यभावेनाऽन्वयस्यैवाभावेनोक्तस्यलक्ष्य तादृशव्युत्पत्त्यविषयत्वादिति भावः ।
अत एवेति । व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणप्रदेशादेत्यर्थः । *प्रतियो-
गिके लाक्षणिकमिति* । व्युत्पत्तेस्तद्वदितत्वे तु तत्र लक्षणानुसरणं व्यर्थमेव स्या-
दिति भावः ।

नैयायिकास्तु ननु वाचकतया भाष्यसम्मतत्वात्, घटो न पदसंज्ञो ॥ एवति
इत्यादौ नमयाभावस्य विशेषणतया घटवशादिष्वन्वयाऽनुरोधोपाहुक्तव्युत्पत्तौ व्यभि-
चारवारणाय निपाताऽतिरिक्तत्वविशेषणमावश्यकम् । एवञ्च घटश्च पदसंज्ञयादौ विभ-
क्तिजन्योपस्थितिं विनाऽपि चार्थस्य घटादिष्वन्वयः सुखमः ।

न च घटो नैत्यत्र घटस्य नामार्थत्वादिभक्तिजन्योपस्थितिं विना प्रतियोगितास-
सांकनमर्थविशेष्यरूपोधानुपपत्तिर्दुष्परिहरंवेति वाच्यम् । एतद्विषयैव घटादिपदानां
परीक्षा

ननु निपातार्थेऽन्वयानुपपत्तिरेव मानमभिव्यक्तीत्यत्र आह—गौरवमिति* । *अ-
त एव* । उक्तव्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणस्याप्रदेशादेव । नैयायिका इति* ।
प्राञ्च इति शेषः । यस्तुतस्तु 'घटो ॥ पटः, 'संज्ञो न पवति, 'संज्ञस्य संज्ञः, इत्यादि-
भ्यो भेदसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थयोरन्वयबोधो दृश्यत एव । आद्ये—अन्वयितावच्छे-
कधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताऽन्वयसम्बन्धेन नामार्थप्रकाररूपभेदविशेष्यज्ञान्यवबोधः ।
द्वितीये—आद्यपातापंभावस्य संज्ञपदार्थे आध्ययतासम्बन्धेनान्वयबोधः, तृतीये इपा-
थंसादृश्ये निरूपितत्वसम्बन्धेन संज्ञपदार्थस्यान्वय इति निपातातिरिक्तत्वविशेषणमु-
क्तव्युत्पत्तौ नव्यनैयायिकैर्निरेशितमेव । नचैवं गौरवम् । उक्तव्युत्पत्तौ निपाताति-
रिक्तत्वविशेषणस्य स्वाध्वेन दाने हि तथा ।

यस्तुतस्तु—भेदसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थनिष्प्रविषयतानिरूपितविषयतासम्बन्धेन
नाम्पदस्य प्रति विभक्तिजन्योपस्थितिः कारणमिति काव्यंकारणभावः । तत्र कार्य-

अपि च निपातानां वाचकत्वे काव्यादावन्वयो न स्यादिति साधकान्तरमाह—

शरैरुसैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिब ॥

इत्यादावन्वयो न स्यात् सुपाञ्च श्रवणं ततः ॥४२॥

अत्रोन्नसदृशैःशरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्यर्थः । अयञ्चोद्घादिशब्दानां तत्सदृशपरत्वे इवशब्दस्य द्योतकत्वे सत्येव सङ्गच्छते । अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थाऽन्वितस्वार्थवोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः । तथाहि—उसैरिति करणे तृतीया । न चोसोऽत्र करणम् । इयार्थसदृशस्य करणत्वेऽपि तस्य करणत्वं नानेन बोधयितुं शक्यम् । अप्रकृत्यर्थत्वात् । इवशब्दस्य चाऽसत्स्वार्थकतया तदुत्तरं तृतीयाया

दर्पणः

तत्प्रतियोगिके लक्षणाभ्युपगमात् निपातातिरिक्तनामार्थयोः साक्षाद्भेदेनाऽन्वयोऽव्युत्पन्न इत्यत्र द्विवचनस्वारस्येन निपातातिरिक्तनामार्थनिष्ठभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितनिपातायां वृत्तिविशेष्यतासम्बन्धेन बोधे, विशेष्यतासम्बन्धेन विभक्तिजन्योपस्थितेहेतुत्वकल्पमात्रा सामअस्यादित्याहुः ॥ ४४ ॥

उक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तविषयत्वेन पूर्वोक्तदोषपरिहारेऽपि स्थलान्तरे तन्मतेऽऽन्वयानुपपत्तिर्दुर्वारंवेत्याशयेन मूलमवतारयति—*अपि चेति* । *इत्यर्थं इति* । इत्यन्वयबोधः सर्वसम्मत इत्यर्थः । *अयञ्चेति* । उक्तार्थान्वयइत्यर्थः । *अन्यधेति* । निपातानां वाचकत्वाभ्युपगम इत्यर्थः । व्युत्पत्तिविरोधं व्यक्तीकरोति—*तत्र* । उदीबोद्धारणे । *तथाहीत्यादि* ।

नन्विवशब्दोत्तरलुप्ततृतीयायंकरण एवेवापान्वयः सुलभो अत आह—*इवशब्दस्येति* । *असत्स्वार्थं कृतयेति* । लिङ्गाद्यनन्वयार्थं कृतयेत्यर्थः । निपातत्वादिति यावत् ।

परीक्षा

तावच्छेदकसम्बन्धवद्वचनामार्थनिष्ठविषयतायान्निपातायां वृत्तित्वदानेन सामञ्जस्यमिति गौरवाभावात् ॥ ४४ ॥

युक्त्यन्तरेण निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते—*अपिचेति* । *इत्यादावन्वय इति* । आदिना पुत्रमिव शिष्यस्याद्यतोत्यादः सङ्ग्रहः । *अन्यथा*—उत्पादिशब्दानासुग्रादिसदृशे लक्षणापर, अस्वीकारे । *नन्वय*—सदृश्यस्य । *अनेन*—उत्तरदोषेतरताप्रत्ययेन । *अप्रकृत्यर्थत्वादिति* । 'प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेर्जागरूकत्वादिति शेषः । नन्विवशब्दोत्तरतृतीयपदोपस्थापितकण्ठत्वे सहस्रस्यान्वयोऽस्त्वित्यत आह—*इवशब्दस्येति* । *तृतीयाया अमम्भवात्*—करणत्वायं कृतृतीयाया अमम्भवादित्यर्थः ।

क्रिया न युज्यते लिङ्ग क्रियानाधारकारकैः ।

असत्यरूपता सत्या इयमेवावधारयताम् ॥

असम्भवात् । सम्भवे वा श्रवणप्रसङ्गात् । उच्चपदोत्तरतृतीयानन्वय-
प्रसङ्गाच्चेत्याह—*मुपां चेति* ॥ मुपां श्रवणञ्चेत्यर्थः । चकारादुच्च-
पदोत्तरतृतीयानन्वयः समुच्चयते ॥

इत्यादावित्यादिपदाद्, “वागर्थ्याविद्य सम्पृक्तौ” “पार्श्वतीपरमे-
श्वरो यन्दे” इत्यत्र वागर्थयोर्त्रैदिकर्मत्वाभावात्तदुत्तरद्वितीयाया
अनन्वयः । इवार्थस्य कर्मत्वान्वयबोधकासम्भवश्च संगृह्यते ।

यदि च विशेषणविभक्तिरभेदार्या, साधुत्वमात्रार्था वा तदापि
इयशब्दस्य वाचकत्वेऽनन्वय एव । उच्चसदृशशराणां समानाधिकर-
णपदोपस्थाप्यतया भेदेनान्वयायोगात् । बाधादभेदेनापि सः न ।

इयं

एवञ्च कारकानन्वयितावच्छेदकरूपेणोपस्थितेऽप्ये कारकान्वयासम्भवेन तदर्थं कृतीयाया
असम्भवादिति भावः । *सम्भवे वेति* । वाकाराऽनास्थाप्याम् । अन्ये यशब्दस्य
कान्यदृष्टत्वाच्चदभ्युपगमे तु ततो विभक्तेस्तच्छ्रवणस्य च दुर्निवार्यत्वं स्यादिति ह्यु-
पान्तरमाह *उच्चप्रदोत्तरंति* । *अनन्वयप्रसङ्ग इति* । वाचकतावादिमत इति शेष ।

इदमुपलक्षणं तृतीयास्तुपपत्तेः । उच्चस्येवार्थसदृशानन्वये उच्चरणभ्रणत्वस्य तत्रा-
भावात् । अस्मन्मते तु उच्चसदृशरूपोत्पादस्य करणत्वात् तदनुपपत्तिरिति भावः ।
तदुच्चं सुव्यतिरिक्तप्रत्ययध्वगत्वापापत्वात्सम्भवेन समुच्चयासम्भवमाशङ्क्य चकार-
रस्यान्यत्राप्रकर्षं इत्याह—*मुपां श्रवणञ्चेति* । चकारसमुच्चयं दर्शयति—*उच्चपदोत्तर-
तृतीयेति* । तृतीयायास्तदर्थस्य अनन्वयमेव स्पष्टयति—*उच्चसदृशेत्यादि* । तत्त्वदा-
र्थानामित्यर्थः । *भेदेनान्वयेति* । समानाधिकरणनामार्थयोस्त्वुच्चदुत्पत्तेरिति भावः ।

ननु तत्रभेदान्वयस्तत्र स्यादत आह—*बाधादिति* । माहृश्यस्य भेदघटित-
परीक्षा

इति ह्युत्तेरिति । *सम्भवे वेति* । अत्र वाशब्दोऽनास्थाप्याम् । इवार्थस्य
कारकत्वव्याप्यधर्मवत्त्वेनोपस्थितेः । कानाप्यभ्युपगमस्याकृतत्वात् । *ध्वगा-
प्रसङ्गादिति* । “बादयोऽस्त्ये” इति सूत्रेण निपातसंज्ञाया अस्त्य एव विधानेन तस्य
सूत्रस्याप्रवृत्तौ निपातत्वाभावादव्ययत्वस्याप्यभावेन तृतीयायाः ध्वगप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
अनन्वयप्रसङ्गादिति । इयशब्दस्य वाचकतावादिमते सादृश्य एवोच्चस्य निरूपित-
त्वसम्भवेनान्वयेन तृतीयाया अनन्वयप्रसङ्गादित्यर्थः । इदं तृतीयायाः स्वत्वमभिप्रेत्य ।
यस्तुतस्तु—उच्चरीत्योदाहरणानन्वयेन तृतीयायाः ध्वगरूपोत्पत्तिरेव न स्यात् । तृती-
यापदं तृतीयायं कम् । उच्चपदार्थस्य स्वातन्त्र्येण क्रियान्वयपक्ष एवोच्चपदोत्तरस्तृतीया
करणत्वार्थिकेति वक्तुं शक्यम् ।

यदि तु विशेषणवाचकप्रदोत्तरविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थत्वमभेदो वा तस्या अर्थः,
तदा कथमेतदित्याशङ्क्यामाह—*यदि चेति* । उच्चसदृशतागामिति वाचकत्ववा-
दिमते इवार्थः सदृशः इव एव सन्निधानादित्यभिप्रेत्येवमुक्तम् । *भेदेनेति* । इवार्थं
सादृश्ये उच्चपदार्थस्य निरूपितत्वसम्भवेनान्वयासम्भवा इत्यर्थः । समानाधिकरणमा-
त्रिपदिद्वयार्थयोर्भेदेनान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादित्याशयः । यदि त्वभेदेनान्वय
मूले तदाप्याह—*बाधादिति* । इवपदार्थतावच्छेदकं सादृश्येति निरूपितत्वसम्भन्धि-

हि उक्षाभिन्नसदृशाभिन्नः सर इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ ४५ ॥

ननु त्वन्मते अत्राह्वण इत्यादौ तत्पुरुषलक्षणाव्याप्त्यापत्तिः पूर्व-
पदस्यानर्थकत्वेनैवोत्तरपदार्थप्राधान्याभावात् । उपसर्गस्यार्थवत्त्वा-
भावेन प्रातिपदिकत्वाभावाद्भिक्तिश्च ततो न स्यादित्यत आह—

नञ् समासे चापरस्य द्योत्यं प्रत्येव मुख्यता ॥

द्योत्यमेवार्थमादाय जायन्ते नामतः सुपः ॥ ४६ ॥

नञ्समासादौ योत्तरपदार्थप्रधानता सा द्योत्यमर्थमादायैव ।
तमेवार्थमादायार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु “अभ्ययादाप्सुपः” (पा० सू० २।४।२) इतिहाप-

दर्पणः

त्वादिति भावः । अत्रेदम्बोध्यम्—वाचकतावादिना इवादिना सादृश्यादिबोधने पर्यु-
दासननिबानुपोगिप्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिरूपस्य नियमकताया अ-
भ्युपगमेन प्रकृत उक्तनिरूपितसादृश्याध्ययनकरणकोद्धारणबोधः सुपपादः, भेदाभेदयो-
र्विकल्पस्योपन्यासस्तु सारकारोक्तश्चिन्त्य एवेति ॥ ४५ ॥

उत्तरपदार्थप्राधान्याभावादिति । प्राधान्यस्यान्यनिरूपितत्वनियमादिति भा-
वः । *द्योत्यार्थमिति* । द्योतकतावृत्त्युपस्थापितार्थमित्यर्थः । *तमेवेति* । द्योत्यमे-
वेत्यर्थः । *अर्थवत्त्वादिति* । अयमभावः—द्योतकताया अपि वृत्तित्वेन तपार्थवत्त्व-
स्य द्योतकेऽप्युक्तत्वान्न तन्निबन्धनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिः । न हि शक्तिरु-
णान्यतरदेवार्थोपस्थापकमिति वचनमस्तीति ।

ननु शब्दादुपस्थितसामान्यस्य विशेषे पर्यवस्थापकत्वं द्योतकत्वम्, न तु तदुप-
स्थापकत्वमेवेति न तदादायार्थवत्त्वसम्भवोऽत आह—*वस्तुतस्त्विति* । *ज्ञापका-

परीक्षा

तत्तत्पदार्थान्वयो न स्वीक्रियते; तदा सदस एवाभेदेनान्वयो वाच्यः, स च बाधित
इत्याह । तदेव स्पष्टयति—*न ऋक्षाभिन्नेति* ॥ ४५ ॥

त्यन्मते । द्योतकतावादिनस्तत्र मते । “अत्राह्वण” इत्यत्र प्राह्वणपदस्यैवारो-
पितप्राह्वणार्थकतयान्यपदार्थनिरूपितविशेष्यताया उक्षाभावेन सादृश्याव्यवहारासम्भव
इति भावः । दूषणान्तरमाह—*उपसर्गोति* । *द्योत्यत्वमप्येवेति* । पूर्वपदद्योत्या-
र्थमप्रत्ययेत्यर्थः । *प्रातिपदिकत्वमिति* उपसर्गाणामिति शेषः । द्योतकतान्यङ्गैः
सापि वृत्तिरिति प्राप्नुकमिति वृत्त्युपस्थाप्यत्वं तस्य स्थादेवेति भावः ।

व्यङ्गनाया वृत्त्यन्तरसत्त्वाद्भ्युपगमेऽप्याह—*वस्तुतस्त्विति* । द्योतकत्ववादे-
उपसर्गाणामनर्थकत्वेऽपि लुको ध्वंसस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वेन प्रतियोग्यन्यथाऽनुपपत्त्या
तत्कारणतावच्छेदकस्य प्रातिपदिकत्वस्यानुमानम्भविष्यतीतिभावः । निपाताः—
प्रातिपदिस्त्वन्तः, मुञ्चत्पत्तिनेन छात्राधितत्वात् । पूर्वादिशब्दवदिति न्यायप्र-
योगोऽत्र द्रष्टव्यः ।

ननु स्वराद्यन्यथानां सत्त्वार्थकतया तेभ्य उत्पन्नसुपो लुग्विधायकत्वेन सूत्रं सार्थ-

कात् सुवृत्पत्तिः । “निपातस्यानर्थकस्य” इतिवार्त्तिकेणा प्रातिपदिकत्वम् । “कृत्तद्धितसमासाश्च” (पा० सू० १।२।५६) इत्यनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेण निपातानां संग्रह इति वा बोध्यम् । तस्माद् युक्तं निपातानां द्योतकत्वम् । उक्ताञ्जाकृत्यधिकरणवार्त्तिके—

चतुर्विधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः ।

क्रियते संशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः ॥

तयोर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते । २ ७ - १

तदर्थद्योतकौ तौ तु वाचकः स विचार्यते ॥ इति ॥

श्रवणः

दिति* । द्योतकतावादे तेषामनर्थकत्वादेव मुख्यभावे लुग्विधानमर्थकं मनुक्तायं ज्ञापकमिति भावः ।

ननु स्वरादीनां सत्त्वचनानामपि सत्त्वात्तद्धितमुञ्जुग्विधाने चरितार्थस्य तस्य न ज्ञापकत्वमत आह—*निपातस्येति* । तद्वाचित्त्वात्प्राप्त्याख्यानेत्वाह—*कृत्तद्धितेति* । *सङ्ग्रह इति* । अनर्थकस्याऽपि निपातस्य प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः । उपसर्गरति—*तस्मादिति* । एतत्स्वरूपं मीमांसकसम्मतिमाह—*उक्तस्येति* । *चतुर्विध इति* । नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन चतुःप्रकार इत्यर्थः । *पदे*—मुष्टिदन्तरूपे । *द्विविधत्वम्* । नामाख्यातस्वरूपस्य । अपनिरूपणे इत्युमाह—*संशयोत्पत्तेरिति* ।

नामायां जातिः, किं वा व्यक्तिः, धात्वर्थो व्यापारः, उक्त फलं, किं बोधयामिति सन्देहं तन्निरूपणस्योचित्यायातत्वादिति भावः । *तयोः*—निपातोपसर्गयोः । *व्यापारः*—शक्तिरक्षणान्यतरूपः । *तौ*—उपसर्गनिपातौ । *पदार्थविषयकतात्पर्यप्रदजनकौ* । *सः*—नामाख्यातात्मकः शब्दः । तस्य च तिसृकृत्तद्धितपठितत्वात्तदर्थोऽपि विचार्यते इत्यर्थः ।

यद्यपि स्वाद्यन्तत्वनिवन्धनं नामत्वमुपसर्गनिपातयोरपीति तयोः पार्थक्येन निर्देशोऽनुचितः, तथापि लिङ्गसद्व्यानिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशास्त्रार्थक्यस्वरारिभाषिणामादाय तयोक्तम् । उपसर्गाणां निपातत्वेऽपि तदुपादानं तु प्राज्ञगवसिष्टन्यायेनेति बोध्यम् ।

परीक्षा

कमत आह—*निपातस्येति* । उपसर्गरति—*तस्मादिति* । स्वोपसिद्धान्तेऽन्यसम्मतिमाह—*उक्तं चेति* । *चतुर्विधे*—नामाख्यातोपसर्गनिपातरूपे । सुवन्तघ्नान्, तिदन्तमाख्यातम् । *नैव विद्यते इति* । शक्तिरक्षणयोर्वैवृत्तित्वमित्यभिमानेनेदम् । *तौ*—उपसर्गनिपातौ । *धानुपदम्* । धात्वर्थ इत्यप्रोपात्तधानुपदम् ॥४६॥

ननु प्रागुक्तादृश्यधिकरणवार्त्तिके उपसर्गनिपातयोः श्रृणुपादानं व्यर्थम् । तेषामपि मुख्यत्वेन नामपदेनैव सङ्ग्रहादिति चेत् ? न । लिङ्गाद्यन्तव्यर्थप्रतिरादकं हि नामेति परिभाषामादाय श्रृणुपादानात् उपसर्गाणां निपातत्वेऽपि श्रृणुपादानं गोषर्लावर्न्यायेन । पदान्तरस्य चन्द्र इव मुखमित्यादिकं चन्द्रादिपदस्य द्योतकतापक्षं समर्थं पश्चा-

उपसर्गेण धात्वर्थं वलादन्यः प्रतीयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदिति ॥

अत्रोपसर्गपदं निपातोपलक्षणम् । धातुपदं पदान्तरस्येति धोध्यम् ॥४६॥

नन्वन्यव्यतिरेकाभ्यां निपातानां तत्तदर्थवाचकत्वमेव युक्तम् ।

बोधकतारूपशक्तेरबाधात् । किञ्चोक्तरीत्या पचतीत्यादौ धातोरेव

दर्पणः

अत्र 'उपसर्गेण धात्वर्थं' इत्यत्र निपातत्वव्याप्योपसर्गत्वेन प्रादीनामुपादानात् कर्षं तच्चादीनां द्योतकत्वे उपलब्धमकृत आह—*उपसर्गपदमिति* । *पदान्तरेति* । चन्द्र इव मुखमित्यादावर्थवत्त्वेन चन्द्रादीनामुपलक्षकमित्यर्थः । एवञ्च न तद्गलान्निपातानां वाचकत्वमिति भ्रमितव्यमिति भावः ॥ ४६ ॥

इदानीं वाचकतापक्षं परिष्करोति—*नन्विति* । *अन्वन्यव्यतिरेकाभ्यामिति* । चन्द्र इव मुखमित्यादाविवादिनिपातसर्वे सादृश्याद्यर्थप्रतीतेस्तदसर्वे तदप्रतीतिश्च निपातानां घटादिपदुपलक्षकत्वमेव युक्तमित्यर्थः । नन्विच्छादिरूपशक्तेरभावात् कर्षं तेषां वाचकत्वमत आह—*बोधकतारूपेति* । तथाच तदर्थबोधकत्वमेव तद्वाचकत्वमिति तेषामपि घटादिपदुपलक्षकत्वमेवेत्यर्थः ।

नन्वन्यव्यतिरेकयोस्तदर्थतात्पर्यग्रहे उपयोगस्य प्रामादित्वात् तयोर्वाचकताप्रयोजकत्वमत आह—*किञ्चेति* । *उक्तरीत्येति* । अनन्वयत्वस्यैव शब्दार्थतया प्रजयतीत्यादौ प्रकृतजयस्य लक्षणया, जिधातोरेवोपस्थितौ न प्रादीनां प्रकर्षा-

परीक्षा

न्तर् समर्थयते—*नन्वान्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादिना* । स्वादिशब्दमभिध्याहारं तेषामर्थाश्चन्द्र इव मुखमित्यादौ प्रतिपत्तेः, तदभावे तु नेत्येवं रूपान्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । निपाताः—*वाचकताः*, स्वसमभिध्याहारप्रयोज्यार्थप्रतीतिकृत्वात् । घटादिशब्दवत् । अत्र पक्षतावच्छेदकमामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धे उद्देश्यत्वाच्च भागासिद्धिरनर्थकनिपातान्तर्भाषणेति धोध्यम् । नन्विच्छारूपा शक्तिरेष्यतीत्यत्र प्रमाणाभावात्कथं वाचकत्वमत आह—*बोधकतेति* । नन्वन्यव्यतिरेकी तात्पर्यग्राहकत्वसाधकावेवास्ताम्, तमाह—*किञ्चोक्तरीत्या* । *उक्तरीत्या* । प्रजयतीत्यादौ जिधातोरेव प्रकर्षविशिष्टजपादिवोधकत्वमस्तु, प्रादीनां तत्तदर्थतात्पर्यग्राहकत्वयुपयोग इत्युक्तरीत्या । यदि त्वन्वयव्यतिरेकात्तिष्ठां वाचकत्वम्भवत्सम्भवं स्यात्तदा निपातानामपि वाचकत्वमुपपत्तिमिति भावः ।

कंचित्तु—न तिष्ठामुक्तरीत्या वाचकत्वाभावापत्तिभिर निपातानामन्वन्यव्यतिरेकाभ्यां वाचकत्वस्य स्वीकरणमुचितम् । तिष्ठां वाचकत्वाभावे इष्टापत्तेः । धातूनामेव वाचकत्वमत एव 'पञ्चकं धात्वर्थं' इति प्रवादोऽप्युपपद्यते । अत एव यत्र तिष्ठाग्रश्रयणम् "अजयोः" "अचक्रान्" इत्यादौ तत्र कर्षार्थप्रतीतिरप्युपपन्ना भवति । नुसविभक्तिस्मरगाद्वोध इति नु मत्तं "प्रत्ययलोप" इति सूत्रस्य प्रत्ययनिमित्तककार्यमाग्रपल्लवत् वदता भाष्यकृता तिरस्कृतम् । अत एव कर्षार्थानां विशेषणत्वं धात्वर्थस्य विशेष्यत्वमिति सद्गच्छते । प्रत्ययस्य यत्र तद्विद्वान्तादौ वाचकता । यत्र प्रत्य-

युक्तं वा न तु तद्युक्तं परेषां मतमेव नः ॥४७॥

एवञ्च धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधो न व्युत्पन्न इति निपातातिरिक्तविषयः । समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय इत्यपि तथेत्यगत्या कल्पनीयमिति भावः । *न त्विति* । नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्वैषम्यमित्यर्थः ।

यच्च—सर्वेषां निपातानां वाचकत्वेऽर्थवत्सूत्रेणैव तेषां प्रातिपदिकत्वसम्भवाद्, “निपातस्थानर्थकस्य” इतिविधिवैयर्थ्यम् । सर्वेषां द्योतकत्वे “चानर्थकस्य” इति ध्यर्थम् । तथाच केचिद् द्योतकाः, केचिद्वाचका इत्यभ्युपेयमिति । तन्न । एवं हि चाद्यो द्योतकाः प्रादयो वाचका इति वैपरीत्या धारणात् । सर्वथानर्थकानां पादपूर-

वर्षणः

भवदुक्तरीत्यैव कर्तृविशिष्टभावनावाचकात्, कर्मविशिष्टभावनावाचकात् केवलभावनावाचकाच्च धातोर्लकारा भवन्तीत्यर्थे, “लः कर्मणि” इत्यर्थपर्यवसानेन, ‘अनिर्दिष्टार्था’ इति न्यायेनाऽपि तत्तत्कारकादिविशिष्टभावनाऽर्थकानां तिङां सर्वत्र सिद्धयसम्भवेन निषमस्यान्यथैव सङ्गमनीयत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु निपातानां वाचकत्वे ‘घटो न पट’ इत्यादौ घटादेः प्रतियोगितया नमर्थाभावे तस्य चाश्रयतया घटादावन्वयोऽनुपपन्नः । भेदसम्यग्भेदेन प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे विशेष्यतया प्रत्ययजन्म्योपस्थितेहेतुताया “नामाऽर्थयोर्भेदेनाऽन्वय” इति व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्, एवं “समानाधिकरणनामार्थयोः” इति व्युत्पत्तेरभेदेनान्वयापत्तिश्चेत्यत आह—*पूर्वञ्चति* । *विधिवैयर्थ्यमिति* । तादृशवार्तिकेन प्रातिपदिकसंज्ञाविधानवैयर्थ्यमित्यर्थः । *अनर्थकस्येति* । *व्यर्थमिति* । ज्यभिचाराभावेन तस्य विशेषण-

परीक्षा

तिप्रत्ययो” इतिनियमस्यौत्सर्गिकतया स्वीकारात् । “भावप्रधानमाख्यातम्, सत्त्वप्रधानानि नामानि” इति । तुष्यतु भवांश्च । अपि च ‘प्रविश’ ‘पिण्डीम्’ इत्यत्र यथा प्रविशेत्यस्य भ्रूयमाणस्य गृहं प्रविशेत्यर्थे शक्तिस्तथाऽजर्वाः ; अचकादित्यादौ प्रत्ययलोपेऽपि भ्रूयमाणस्य शक्तिरस्तु वाक्यैकदेशन्यायात् । यथा तत्र प्रविशेत्यत्र समायां प्रविशेत्यर्थे शक्तिस्वीकारेऽपि प्रविशति खिलिङ्गमिति व्यवहारो न सार्वजनीन इति स्वीवाचकता न प्रविशेति वृषे ; तदा मयापि वृषिधातुमात्रात्कर्त्राण्यर्थस्य प्रतीतावपि धातुर्न तेषां वाचकः, अपि तु शक्यते वृषेति स्वीक्रीयते, अतो न तन्मते दोषसम्भावनेति दिक् ।

मूले—*ननु तत्* । तत्परिणामत एव नोऽस्माकम्मतेन युक्तम् । यत्परिः प्रादयो द्योतका, एवादयो वाचका इति स्वीक्रियते तत्र युक्तम्, अर्द्धजरतीयस्यायुक्तत्वादिति भावः । तदस्यस्य शक्यां वारयितुमुपक्रमते—*यत्त्विति* । *विधिवैयर्थ्यम्* । तेन वार्तिकेन प्रातिपदिकसंज्ञाविधानवैयर्थ्यम् । *व्यर्थमिति* । अनर्थकस्येति विशेषणस्यैव सति वैयर्थ्यमित्यर्थः । तस्य उक्तवार्तिकस्य प्रत्याख्यातत्वादिति “कृच्छ्रित” इति सूत्रे अ-

णमात्रार्थमुपात्तानां संग्रहाय चार्त्तिकारम्भस्य कैयटादौ स्पष्टत्वात् । तस्य प्रत्याख्यातत्वाच्च ।

परेयामिति बहुवचनं मीमांसकसङ्ग्रहाय । केवलवृक्षशब्दात् समुच्चयायोधाश्चकारध्वजे तद्वोधाश्चकार एव तद्वाचको न द्योतकः । किञ्च द्योतकत्वे पदान्तराणां तत्र शक्तिः कल्प्या, चकारादेशोत्कल्प-
शक्तिश्च कल्प्येति गौरवं स्यादिति हि समुच्चयाधिकरणे स्थितम् । तदपि न युक्तमिति भावः ।

तथाहि—मन्वयव्यतिरेको तात्पर्यप्राहकत्वेनाऽप्युपयुक्तौ । घटादिपदानामेष समुच्चिते लक्षणा, तात्पर्यप्राहकः प्रकरणादिव-
च्चादिरति स्वीकारात् शक्तिद्वयकल्पनापि । अस्माकं लक्षणाप्रह-
दशायां योधाश्चत्कार्यकारणभावे मांयद्वयकः । एवं शक्तिप्रह-
स्यापीति पक्षद्वयेऽपि कल्प्यान्तराभावेन गौरवाभाषादुभयमपि
युक्तमित्यभिमतम् । अत एव—

“स वाचको विशेषाणां सम्भवाद् द्योतकोऽपि वा” ।

इति वाक्यपदीयं सङ्गच्छते । दर्शानन्तररीत्या वाचकत्वमेव द्योत-

द्वयं:

स्वायोगादिति भावः । *प्रत्याख्यातत्वाच्चेति* । “कृषदित्” (पा० मू० १।१।४६)
इत्यत्र घटाद्देशेनैव दर्पस्य समुच्चितत्वादिति भावः ।

वक्ष्यमाणास्वरस्तादाह—*किञ्चेति* । प्रकरणादिवदित्यनेन द्योतकत्वा युक्ति-
त्वाभावो ध्वन्यते । *अस्माकमिति* । पक्षद्वयान्मुपगन्तुनामित्यर्थः । *कार्यकार-
णभावे इति* । समुच्चितघटादिशाब्दबोधे घटपदनिरूपितलक्षणाज्ञानत्वेन हेतुतेत्या-
कारक इत्यर्थः । *शक्तिप्रहस्यापीति* । घटघण्टाबोधे पदशक्तिज्ञानस्य समुच्चयविशेषे
तच्छब्दज्ञानस्य हेतुतेत्याकारकः कार्यकारणभावोऽप्यविद्वेषक इत्यर्थः ॥

कल्प्यान्तराभावेनेति । द्योतकत्वापक्षे वाचकत्वापक्षेऽपि तत्तत्पक्षद्वयाः पिकृ-
षणार्थावाऽभावेनेत्यर्थः । *अत एवेति* । कल्प्यपक्षद्वये युक्तिसाम्यादेरेत्यर्थः । *म
वाचक इति* । उपसर्गं प्रत्यन्तेर्द्वा प्रतियुक्त इत्यत्र *गतिनिरूपित्वाच्च* स्थापानुसन्म-
परीक्षा

इत्यन्तस्तत्र तदर्थस्य योद्धोसम्भवादिति शेषः । *सदृशत्वापेति* । अनुना दलो-
स्यम्परेणां मतनेतस्ममुच्ययाधिकरणे मीमांसकसङ्ग्रहं सर्वेषां वाचकत्वमेवेति । तत्र-
युक्तम्, किन्तु द्योतकत्वमपीति ध्यायेयम् । वक्ष्यमाणास्वरस्तादाह—*किञ्चेति* ।

वाचकत्वसाधिकां तदुक्तिं कृषदित्—*अन्वयेति* । तद्वचनकारणभावः सा-
चित्तपदादिविषयपक्षशाब्दबोधे घटादिपदनिरूपितलक्षणाज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति कार्य-
कारणभावः । *शक्तिप्रहस्यापीति* । यथा—घटादिस्वायंविषयपक्षशाब्दबोधे घटादि-
शाब्दज्ञानत्वेन हेतुत्वम्, तथा समुचितविषयपक्षशाब्दबोधे तच्छब्दज्ञानत्वेन हेतुत्वमि-
त्यनुभवानुसारेण सममेवेति भावः । *अत एव*—*पक्षद्वयेऽपि युक्तेः साम्यात्* ।
सः—*उपसर्गः* । *वाचकत्वमेव* । निपातानाम्निपादिः । *द्योतकत्वमेव* । ४१५१।

कत्वमेव वेति नियमस्तु न युक्त इति ध्वनयन्नाह—*मतमेव न इति* ॥४७॥
पर्यवसितमुपसंहरन्नाह—

निपातत्वं परेषां यत्तदस्माकमिति स्थितिः ।

१.००। व्यापकत्वाच्छक्तायास्त्वचच्छेदकमिष्यते ॥ ४८ ॥

परेषां यन्निपातत्वम्—असत्त्वार्थकत्वे सति चाऽऽदिगणपठितत्वं
शक्तिसम्बन्धेन निपातपदत्वञ्चोपाधिर्वा जातिर्वा तदेवास्माकमपि,

दर्पणः

गंस्तद्भावरूपगतिवाचक इति पुत्रराजेन तदर्थस्य कथनात् । वाचकत्वमेवेत्यस्य
निपातानामित्यादिः, एवं चोतकत्वमेवेत्यस्योपसर्गाणामित्यादिः । *मतमेवेतांति* ।
वा । अथवाऽन्वयव्यतिरेकतो निपातानां वाचकत्वं युक्तम् । अस्माकं मते
परेषां यदेकस्य वाचकत्वमपरस्य चोतकत्वमिति मतं, तद्व ह न युक्तमिति मूल-
योजनम् ॥ ४७ ॥

अनु 'वादयोऽस्तवे' (पा० सू० १।१।१७) इत्यत्राऽस्तव इति प्रसन्न्यप्रतिपे-
धाश्रयणेऽसमर्थसमासापत्तिर्वाक्यभेदापत्तिश्चेतिप्युदास एवाश्रयणीयः । तथाचो-
क्तक्षगस्याश्रयणेऽनर्थकं तस्मिन्नध्यातिः । तावदन्यतमत्वस्य निवेशे तु गौरवमत्
आह—*शक्तिसम्बन्धेनेति* । तस्य लक्ष्यताञ्चच्छेदकत्वमभिप्रेत्याह—*जातिरिति* ।
निपातपदशक्यताञ्चच्छेदकतया च तत्सिद्धिरिति भावः ।

अनु इत्वादिना साङ्ख्यान्म निपातत्वं जातिः । तथाहि—निपातत्वाभाववति
ह्रस्वं धात्वादिहकारं, इत्वाभाववति निपातत्वं निपातात्मकवकांउ तयोरेकत्र हकारं
समावेशात् । तदुपकृताबीजं तु स्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्योभय-
सम्बन्धेन जातिविशिष्टजातित्वाञ्चच्छेदेन स्वसामानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वनियम-
मद् एव निष्पाधिसहचारग्रहश्च तादृशानियमेऽनुकूल्यत्तर्कः । अन्यथा तन्मात्रबल-
प्रवृत्तानां 'सत्तावान् जातेः' इत्याद्यनुमानानां विषयप्रसङ्गात् । अत एव 'भूतत्वं न
जातिः' इति साम्प्रदायिकाः ।

इत्वादिव्याप्यनिपातत्वस्य नानात्वान्युपगमेन साङ्ख्यान्मस्य परिहारेऽपि सकल-
धादिसाधारण्याभावेनानुगततया तस्यैवासिद्धिर्निर्प्रमागत्वात् । किञ्च कायताव-
च्छेदकत्वादीनां जातित्वसाधकानां तत्राभावादापि न सा जातिः । शक्यताञ्चच्छेदकत्वं

परीक्षा

गामित्यादिः ॥ ४७ ॥

एतावता प्रबन्धेन पक्षद्वयव्युत्पादनेन यत्कृतन्तद्गान्मोहनिवृत्तयेऽवतरणप्रद-
शनंन्याजेनाह—*पर्यवसितमिति* । "वादयोऽस्तवे"इति सूत्रेऽस्तव इत्यत्र
यदि प्रसन्न्यप्रतिपेक्षस्तदाऽसमर्थसमासस्य वाक्यभेदस्य चापत्तिरिति प्युदास
एवाश्रयणीयः । तथा जानर्थकनिपातानां पादपूरणकारणानां ब्रह्महस्तग्राह—*शक्ति-
सम्बन्धेनेति* । *जातिर्वेति* । निपातपदशक्यताञ्चच्छेदकतया सिद्धा जातिरिति
तदर्थः । अनु प्रत्वादिनासाङ्ख्यान्म । प्रत्वाभाववति चदान्दे निपातत्वम् । निपात-
वाभाववति विप्रदग्धयस्कप्रशब्दे प्रत्त्वम् । निपातात्मकप्रशब्दे च तयोरेकत्रानयोः

परन्तु सामान्यधर्मं प्रमाणानां पक्षपाताच्छुद्धता द्योतकता वा

दर्पणः

तु न तत्साधकम् । अभावत्वविभुत्वादीनामपि जातित्वापत्तेः । अत एव गुणदोषितौ गुणत्वस्य जातित्वं दोषितिवृत्ता खण्डितमत आह—*उपाधिवृत्तिः* । सामान्ये व्यापकधर्म इत्यर्थः ।

अयमभावः—उपसर्गपूर्वभयमतेऽपि द्योतकत्वे वाचकत्वे वा कल्पनीये तद्विभुत्वात्तयोपस्थितोपसर्गत्वनिपातत्वयोरुभयोर्यमयोर्मध्ये द्योतकत्वादिस्वमुपसर्गात्वावच्छेदेन कल्प्यमुत निपातत्वावच्छेदेनेति संशये अवच्छेदकनिर्णिनीपाया व्यापकतया निपातत्वावच्छेदेनेव तत् कल्प्यते । सद्वाहकलापवात् । अत एवेश्वरानुमाने कर्तृजन्यत्वं घटत्वादिनावच्छिद्यते, उत कार्यत्वेनेत्यवच्छेदकविज्ञासाधामुच्छेदाववात् कार्यत्वमेव तद्वच्छेदकं, न तु घटत्वादिमिति न्यायसिद्धान्त इति ।

अत्र वदन्ति—प्रमाणानां सामान्यधर्मस्यावच्छेदकतायां तत्र पक्षपातो, यत्र च बहुना धर्माणामवच्छेदकत्वरूपनाप्रयुक्तं गौरवम् । यथा कर्त्रजन्यत्वानुमाने वृत्तिजन्यतायां घटत्वाद्यपेक्षया कार्यत्वस्य । यत्र तु विशेषोऽप्येक एव तत्रोक्तयुक्तिविहातृ तत्सर्ववावच्छेदकत्वम् । अत एव व्यापारस्वस्याऽधिकसंवाहकत्वेऽपि वृत्तित्वस्यैवाध्यातृजन्यतावच्छेदकत्वम् । स्वोक्तं च मीमांसकैरपि द्रव्यप्रत्यक्षत्वं विहाय द्रव्यबाधुपत्यस्यैव लक्षणावच्छेदकत्वम् । प्रकृतं व्यापकत्वाधिपातत्वस्याधिकसंवाहकत्वेऽपि व्यापकत्वोपसर्गत्वस्याप्येकत्वेन तत्सर्ववावच्छेदकत्वमुचितम् । ननु निपातत्वस्य, अपोतकेऽवाचकं पादपूरणमात्राऽधिकं वृत्तित्वेनातिप्रसक्तत्वात् । 'प्रादयो द्योतकाः, उपसर्गात्वात्' इत्यनुमानाद्ये ।

परीक्षा

समायत्ताः, इति तस्य जातित्वञ्च युक्तम् । प्रत्वादिन्याय्यं नानानिपातत्वं यदि स्यान्निमित्तं; तदाऽनुगमेन तस्य शक्यतावच्छेदकत्वासम्भवेन तस्यैवासिद्धिः । किञ्च शक्यतावच्छेदकतया जातिस्वीकारे विभुपक्षस्यतावच्छेदकतया विभुत्वस्यापि जातित्वापत्तिरिति शक्यतावच्छेदकत्वञ्च जातित्वसाधकम्, किन्तु कार्यतावच्छेदकत्वं कारणतावच्छेदकत्वं तस्यैव आह—*उपाधिवृत्तिः* । अत्रि उपाधिविना जातिवृत्ति पाठः । तस्यैत्यनुपपत्तिः—साहचर्यस्य जातिबाधकत्वमित्येतञ्च युक्तम् । जातिबाधकत्वं यदि जातिनाशकत्वं तदाऽसम्भवं एव । जातेऽस्त्यतया तत्रागोसम्भवात् । यदि जातिस्वाभावासाधकत्वमित्यर्थः, तावतापि जातिस्वाभावमाधकत्वमस्य न स्यात्कार्यम् ।

उपाधि—भूतत्वं न जातिः । स्वसामानाधिकरण्य स्वाभावसामानाधिकरण्योभयमन्येन मूलवत्त्वादित्यनुमानं वाच्यम् । तद्य यदि विशेषतस्तदा दृष्टान्ताप्रसिद्धिः । यदि सामान्यतां यद्युभयसम्बन्धेन जातिविनिर्दिष्टत्वात्जातिस्वाभावरत्नं वृत्तिवृत्तयोर्गो योति तत्रागोसम्बन्धो द्रव्यत्वेऽपि वृत्तिवृत्तयोर्भेदप्रसम्बन्धेन मत्वात्तत्र स्वभिवारादिति । सामान्ये व्यापकधर्मं पक्षपातादिति तद्वच्छेदेन विशेषार्थसाधकत्वादित्यर्थः ।

तद्वचछेदेनैव कल्प्येति^१ नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्वपम्यमयुक्तिमि-

दर्पणः

न च प्रादीनां द्योतकता निपातत्वलिङ्गेनैव सेत्स्यतीति वाच्यम् । तस्योपसर्गत्व-
रूपोपाधिमत्तया तदसाधकत्वात् । न च चेष्टादौ साध्याऽव्यापकत्वात् तस्योपाधित्व-
मिति वाच्यम् । शुद्धसाध्याव्यापकत्वेऽपि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसम्भवात् ।
अस्ति हि निपातत्वावच्छिन्नं द्योतकत्वं यत्र तत्रोपसर्गत्वम् । यत्र निपातत्वं नत्रादौ
तत्र तदभावाद् । ननु प्रकर्याद्यर्थः प्रादिवाच्यः । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधी-
विपयत्वात्, यो यदन्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविपयः स तद्वाच्य इति सामा-
न्यव्याप्तौ घटादिद्वन्द्वान्तः ।

नचानन्यलभ्यत्वमुपाधिः । तस्य वाच्यत्वरूपसाध्यव्यापकत्वात् कत्रादौ आख्या-
तान्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविपये साधनाऽव्यापकत्वादिति वाच्यम् । उक्त-
हेतुघटकशाब्दद्वन्द्वद्वाराधेपाद्यजन्यत्वेन विशेषणेनानन्यलभ्यत्वस्य साधनव्यापकत्वेनोपा-
धित्वायोगात् ।

न च स्वरूपाऽसिद्धिः । धातोरेव प्रकृष्टजयाऽर्थकत्वेनोपसर्गस्य तात्पर्यमात्रप्राह-
कत्वादिति वाच्यम् । धातोः प्रकृष्टजयार्थकत्वस्य ग्रन्थकृतेव खण्डनात् । नापि लक्ष्यता
तस्य । प्रोक्तत्वादेर्लक्षकतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवात् । तस्माज्जयत्पादिधातोः
शक्यतावच्छेदकम्, प्रकर्षत्वादिकं तूपसर्गस्येति वाच्यम् । तथाच क हेत्वसिद्धिः ।
किञ्चार्थस्य धातुलक्ष्यत्वे जिपूर्वप्रत्वेनापि विनिगमनाविरहात्लक्षकतावच्छेदकोदौ
निवेशापत्तिः । नाऽपि तदर्थस्य धात्वर्थेन साकमनन्वयप्रसङ्गः । निपातातिरिक्तत्व-
स्योक्तव्युत्पत्तौ विशेषणात् । एवञ्च 'प्रतिष्ठत' इत्यादौ धातोर्गत्वभावोऽर्थः तदभावा-
दुपोपसर्गार्थः ।

तथाच ततो गत्यभावाभाववानिति धी, गमनत्वप्रकारकबोधस्तत्तरकालिको
मानस एवेति चेद् ? न । 'प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेर्जागरूकतया गमनाभावाभावा-
वानिति बोधस्यापि गमनकुमुमायमानत्वात् ॥

परीक्षा

अयमभिसम्बन्धः—उपसर्गेषु द्योतकत्वं वाचकत्वं बोधयमतेऽपि कल्पनीयम्, तत्रा
धर्मिभूतिधर्मावच्छेदेन कल्पनीयम्, तद्वर्तिभूतिधर्मश्च यथोपसर्गत्वं तथा निपात-
त्वमपीति संशये निपातत्वस्य व्यापकतया तद्वचछेदेनैव कल्पयितुमुचितम् । यथा
न्यायनयेऽदृष्टस्य कारणत्वकल्पनया तत्कार्यतावच्छेदकं व्यापकत्वात् कार्यत्वमेव,
ननु घटत्वादिकमिति कल्पने घटत्वादेवानुगतत्वेनामन्तकार्यकारणाभावात् । तथा
यत्रापि समुचितमिति प्रकृते प्रमाणं त्वनुमानमेव । निपाताः—द्योतका, निपातत्वात् ।
उपसर्गवत्, इति । अत्र जातिरूपमक्षण्णोपाधिरूपं वा निपातत्वं पक्षतावच्छेदकं
निपातपदवत्त्वं च हेतुपक्षतावच्छेदकयोर्मेदाच्च सिद्धसाधनताद्वावसरः ।

न च निपातत्वस्यानर्थकनिपातेऽपि सत्त्वात्त्र साध्यासत्त्वेन भागालिद्विरिति
वाच्यम् । द्योतका इत्यस्य वाचकत्वाभाववन्त इत्यर्थात् । न च घटत्वादीनामनेक-
त्वेन तद्वचछेदकत्वेनादृष्टकार्यत्वकल्पना न सम्भवत्यतस्तया यत्र कार्यत्वं कार्यताव-
च्छेदकमित्यस्तु; प्रकृते उपसर्गत्वनिपातत्वयोस्मयोरप्येकत्वेन विनिगमकाभावेनोपस-

दर्पणः

वस्तुतस्त्वन्ययोगव्यवच्छेदाऽयोगव्यवच्छेदयोरेवैवकारस्य शक्तिः । अन्वयिता-
वच्छेदकावच्छेदेनायोगव्यवच्छेदबोधे ग्रहणाऽप्ययनार्थकथातुसमभिध्याहारस्यापि
निषामकत्वाज्ज्ञानमर्थे गृह्णात्येवेत्यादिवन्न ज्ञानं रजतं गृह्णात्येवेत्यादिप्रयोगः ।
क्रियान्तरसमभिध्याहारं तु प्रायः सामानाधिकरण्येन तद्ज्ञानम् । इत्यञ्चान्वयिताव-
च्छेदकसामाधिकरण्येनान्ययोगव्यवच्छेदोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदः, अन्वयितावच्छेद-
कावच्छेदेन त्वयोगव्यवच्छेद इति व्यवहियते । विस्तरस्त्वन्यतोऽवधार्यः ।

‘क्षेव भोक्ष्यसे’ इत्यादावसम्भवावनाऽपि तदर्थः । एवमन्येषामपि सार्थकानां निषा-
त्तानामपां ऊहाः । वैयाकरणमते त्वेवकारस्य बाधकत्वासम्भवाद्बोधधारणात्मकज्ञा-
नविशेषघोतकत्वमेव । स च समभिध्याहृतपदार्थानुरोधान्नेकविधः । यथा ज्ञानमर्थे
गृह्णात्येवेत्यत्रावच्छेदकावच्छेदेनाऽर्थग्रहणाभावानधिकरणज्ञानप्रकारकज्ञानविषयो ज्ञा-
नकर्तृकमर्थकर्मकं ग्रहणमिति बोधादुक्तपदार्थघटितः सः । परन्त्वनेकधात्वादीनां तत्तदर्थं
वृत्तिकल्पनार्थक्यैवकारस्यैव सोचितेत्यन्ये ।

यद्यप्युपसर्गं प्रकृतम्—

स वाचको विशेषाणां सम्भवाद् घोतकोऽपि च ।

इति हरिणा पद्मद्वयमविशेषेणोक्तम्, ग्रन्थकृता च तदेवानुसृतम् । तथापि

कश्चित् सम्भविनो भेदाः केवलैरनिर्दिष्टाः ।

उपसर्गेण सम्बन्धो व्यञ्ज्यन्ते प्रसरादिना ॥ १ ॥

इति तदुक्तोपसर्गव्यतिरेकचनयोपसर्गाणां घोतकत्वमेवाश्वस्यते ।

अथैवं बोध्यम्—उपसर्गत्वाद्यज्ञानतोऽपि प्रजयतीत्यादौ प्रकृत्यवबोधत्वात् प्रत्वादि-
नैव तेषां घोतकत्वम् । निषात्तानामपि च त्वादिनैव वाचकता, यत्र ॥ वाचकतामन्तरेण
निर्वाहः । कश्चित् घोतकत्वमप्युक्तयुक्त्यानभ्युपगम्ये यथा “शरैरुत्तैः” इत्यादौ ।
क्वचिन्नोभयम् । यथा पादपूरणमात्रार्थकं त्वादी ।

परीक्षा

यद्यपि लिङ्गविपरिणामेन यथाकथञ्चिदुभयत्रान्वयस्तथापि भूरि(बहुलो) नान्वय
इत्यस्फुटत्वात्तस्य चमत्कारानापायकत्वेन दोषत्वम् । एवमुपमानोपमेयवाचकत्वमर्थं
यद्भवचनकन्तद्वचनकमेव साधारणधर्मवाचकं प्रयोक्तव्यम् । नतु विभिन्नवचनकम् ।
यथा—‘सक्तवो भिक्षिता देव शुद्धाः कुल्वभूरिव’ देवेति सम्बोधनविमर्शयन्तम् ।
अत्र बहुत्वविशिष्टस्य शुद्धत्वस्य शुद्धा इत्यनेनोपादानात्तस्य बहुत्वावरुद्धसङ्कुल्वैवो-
पमेयत्वान्वयः प्रतीयतेऽतो दुष्टमेवेदं कान्वयम् । एवं ननो निषातस्याभाववाचकता ।
यथा केवलस्य नेत्यस्य प्रयोगेऽप्यभावस्य बोधः । तथा सङ्घट्टं प्रकटमित्यत्र च सम्प्र-
शब्दयोर्वाचकत्वम् । तस्माच्च स्वार्थे—‘सम्प्रोदश्च कटच्’ इति कटचप्रत्ययः । एव-
मेवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदस्य विशेषणे प्रतीतिः । यथा—पार्थ एव धनुर्धर’ इत्यादौ
अन्यत्वसमभिध्याहृतपदोपात्तविशेष्यापेक्षया योगः सम्बन्धः । सचैवकाराभावे विशेष-
णतावच्छेदकत्वेन यो यत्र प्रतीयते, स एवैवकारसमभिध्याहारे सत्येतदुपस्थाप्याभा-
वरूपव्यवच्छेदस्यानुपयोगितावच्छेदकतया भासते । तथा च पार्थान्यतादात्म्याभाव-
वद्धनुर्धराभिन्नपार्थ इति बोधः । एवं यत्र ससम्बन्धविशेषणत्वाचकपदसमभिध्याहार-
स्तत्राप्येवकारार्थोऽन्ययोगव्यवच्छेदः । अन्यत्वे च सप्तमी प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थताव-

त्यर्थः । ध्यापकत्वात् = सामान्यत्वात् । शक्तताया इत्युपलक्षणं
घोटकताया येत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

इति चैयाकरणभूषणसारे निपातानां घोटकत्वादिनिर्णयः ॥ ८ ॥

दर्पणः

तदुक्तम्—निपाता घोटकाः केचित् पृथगर्थाभिधायिनः ।

आगमा इव केऽपि स्युः सम्भूयाऽर्थस्य वाचकाः ॥ इति ।

केचिदित्युभयाऽन्वयो । न त्वपसर्गत्वेन प्रादीनां, निपातत्वेन चादीनां घोटकता
वाचकता चेति स्थितेरपसर्गत्वावच्छेदेन घोटकता, न निपातत्वावच्छेदेनेति विवादः
सिद्धान्तानालोचनमूलक एव । कर्मप्रवचनीयानां तु नोपसर्गवत् क्रियाविशेषकत्वम्,
किन्तु क्रियागतसम्बन्धविशेषकत्वम् । कर्म—क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इत्य-
न्वयसंज्ञाविज्ञानात् । अधिपयोस्तु सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव सा । 'अपमनुप्रादपत्' इत्यत्र
हेतुभूतजपरिरूपितलक्ष्यलक्षणभाचसम्बन्धस्य वर्णनक्रियानिष्ठस्यानुना घोतनात्,
पृथगन्वयापि ज्ञेयम् । अत एव न तेषामुपसर्गत्वम् । क्रियागतविशेषघोटको ह्युपसर्गः ।

उक्तञ्च हरिणा—क्रियाया घोटको नाऽयं सम्बन्धस्य न वाचकः ।

नाऽपि क्रियापदाऽऽशेषी सम्बन्धस्य तु भेदकः ॥ इति ।

तदर्थस्तु—कर्मप्रवचनीयसंज्ञकोऽन्वादिः, प्रजपतीत्यादाहुपसर्गवद्वा क्रियागतविशे-
पस्य घोटकः । विभक्त्यैवोक्तत्वाच्च न सम्बन्धस्य वाचकः । नाऽपि, "प्रादेशं विलि-
खति" इत्यादौ विशद्वत् क्रियाशेषकः । नत्र विना मानक्रियाशेषात् । तथा सति
तत्तत्क्रियानियन्धना कारकविभक्तिरेव स्यात् । किन्तु विशद्वत्क्रियाजनितो यः सम्ब-
न्धो विभक्त्यर्थ इति तद्घोटकः । प्रादेशं विनाय लिखतीत्यर्थप्रतीतेरित्यधिकमन्व-
तोऽवधारणम् ॥ ४८ ॥

इति भूषणसारदर्पणे उपसर्गनिपातार्थनिरूपणम् ॥ ८ ॥

परीक्षा

च्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनान्वयः । योगश्च सप्तम्यर्थापेयत्वरूप एव ।
तस्य सप्तम्यन्तार्थस्य द्वेषा शान्दबोधं भानम् । अभावप्रतियोगिभूतमापेयत्व-
मेवकाराभावे शान्दसम्बन्धावच्छिन्नप्रतीयते तादृशसम्बन्धावच्छिन्नमेव । एवञ्च
पृथिव्यामेव गन्ध इति वाक्यात् पृथिव्यन्वयसमवेतत्वाभावधान् गन्धः पृथिवीसमवेत
इति बोधः । द्विधाभानस्य प्रयोजनन्तु पृथिव्यामेव गयनमिति प्रयोगधारणमेव ।
यत्र तु क्रियावाचकपदसमिन्व्याहृत एवकारस्तत्रात्यन्तायोगव्यवहारे एवकारार्थः ।
तत्रात्यन्तकत्वम्—अन्वयितावच्छेदकव्यापकत्वम् । तस्यायोगस्य प्रतियोगितास-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तद्धान्, तस्य क्रियायामभेदेन विशेषणम् ।
एवञ्च 'नोलं सरोजं भवत्येव' इति वाक्यात्सरोजत्वव्यापकाभावस्य यः
प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तद्द्वदभिन्ननोलकर्मकं, भवनमिति
बोधः । नचैवं 'सरोजनीलमेव' इत्यपि प्रयोगः स्यात् । सरोजत्वव्यापकस्याभावस्य यः
प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताभावस्तद्द्वदभेदस्य नीले सत्त्वादिति वा-
च्यम् । अत्यन्तायोगव्यवहारेण क्रिया..... (१) ॥ ४८ ॥

इति श्रीभूषणसारटीयां परीक्षायां निपातार्थनिर्णयः ॥ ८ ॥

॥ अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥

भावप्रत्ययार्थमाह—

कृत्तद्धितसमासेभ्यो मतभेदनिबन्धनम् ।

त्वतलोरर्थकथनं टीकायां हरिणा कृतम् ॥ ४९ ॥

“कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनाऽन्यत्र कृत्य-
भिन्नरूपाण्यभिचरितसम्बन्धेभ्यः” इति धार्तिकवचने मीमांसका-
दीनां भ्रममपाकुर्वन्नाह—टीकायामिति ॥ भर्तृहरिणा महाभा-
ष्यटीकायामित्यर्थः ॥ त्वतलोरिति भावप्रत्ययमात्रोपलक्षणम् ।

अयमर्थः—समासादौ शक्तिः कल्प्यमाना राजादिसम्बन्धविशि-
ष्टे कल्प्यत इत्युक्तम् । तथाच तदुत्तरभावप्रत्ययः सम्बन्धं वदती-
त्यर्थः । पतदपि भेदः संसर्ग उभयं वेत्युक्तेषु भेदपक्षे न सम्भवती-
त्यत आह—मतभेदेति ॥ पक्षभेदे इत्यर्थः ।

एवञ्च राजपुरुषत्वम्, औपगवत्यं, पकृत्वमित्यादौ स्वस्वामि-
भावसम्बन्धः, उपगवपत्यसम्बन्धः, क्रियाकारकभावसम्बन्ध इत्यन्व-
ययोधः । औपगवादावव्यभिचरितसम्बन्धे तु अर्थान्तरवृत्तिस्तद्वि-
त् उदाहार्यः ।

दुर्गणः

अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥

प्रकान्ते नामार्थनिरूपणे नामधेयकृत्तद्धितानामर्थमुपोद्घातसङ्गत्या निरूपयिष्य-
न्नादौ प्रकृत्यर्थप्रकारत्वाद्भावप्रत्ययार्थनिरूपणमित्याशयेनाह—भावेति ॥ व्युत्पत्तौ नादे-
रपि सम्बन्धरूपभावबोधकत्वात् तत्संप्रहार्यमाह—त्वतलोरिति ॥ भावप्रत्ययेति ॥
भावविहिततद्धितप्रत्ययेत्यर्थः । हरिवाक्यं विवृणोति—अयमर्थ इत्यादिना ॥ इत्यु-
क्तमित्यस्य समासशक्तिनिरूपणावसर इति शेषः ॥ सम्बन्धमिति ॥ उत्तरपदार्थं
पूर्वपदार्थसम्बन्धस्यैव धर्मत्वेन मासमानत्वादिति भावः ॥ भेदपक्ष इति ॥ तपक्षे
हि ‘राजपुरुष’ इत्यत्राऽऽज्जोयभिन्नः पुरुष इति बोधेन पुरुषार्थे राजसम्बन्धाभाना-
दिति भावः ॥ उपगवपत्यसम्बन्ध इति ॥ उपगवपत्ययोर्जन्यजनकभावात्मकः
सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ अन्वयबोध इति ॥ तत्तत्पदोत्तरभावप्रत्ययस्य तत्तत्सम्बन्धवाच-
कत्वादिति भावः ।

अव्यभिचरितसम्बन्धे त्विति ॥ अव्यभिचरितसम्बन्धरूपजात्यैवभानोपग-
ने त्वित्यर्थः । मुद्राब्दसूचिताऽहचिबीजं तु, “तस्याऽपत्यम्” (पा०सू०४।१।८२) इत्यनेन
पठोपकृत्यर्थोपगवादिसम्बन्धेऽपत्येऽणादीनां विधानेन पठ्यर्थसम्बन्धान्तर्भावेणैव तत्रै-
कार्थीभावस्योपगन्तव्यतया तत्रापत्याद्यर्थे संसर्गस्यैव प्रकारतया तस्यैव तदुत्तरभाव-
प्रत्ययार्थत्वेन जातेस्तद्वाच्यत्वासम्भवादिति ॥ अर्थान्तरवृत्तिरिति ॥ धात्वर्थवृत्ति-

दामोदरत्वं, कृष्णसर्पत्वमित्यादौ जातिविशेषेण बोधादाह—अन्य-
त्रेति* । रूढेरभिन्नरूपादव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यश्चान्यत्रेत्यर्थः । रूढि-
रुक्ता । द्वितीयं यथा शुक्लत्वम् । अत्र “तदस्यास्त्यस्मिन्” (पा० सू०
५।२।१४) इति मनुषो “गुणवचनेभ्यो मनुषो लुगिष्टः” (का० वा०)
इति लुप्तत्वात् तद्धितान्तत्वेऽपि, घटः शुक्ल इत्यभेदप्रत्ययाद्-
गुणस्यैव प्रकारत्वेन भानं जायते । तृतीयम्—सतो भावः सत्तेति ।
अत्र जातावेव प्रत्यय इति दिक् ॥ ४६ ॥

वृण्डीत्यादौ प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्रवाचकता तद्धितस्येति
घटन्तं मीमांसकम्मन्यं प्रत्याह—

अत्रार्द्धजरतीयं स्याद् दर्शनान्तरगामिनाम् ।

सिद्धान्ते तु स्थितं पक्षद्वयं त्वादिषु तच्छृणु ॥५०॥

वृणः

तार्थवृत्तिराक्षिकाद्यन्तर्गतङ्गादिरित्यर्थः । तदर्थं कर्मादौ देवनादिरूपक्रियायाः क्रिया-
कारकभावसम्बन्धस्य प्रकारतया भानादित्याशयः ॥ *रूढेरिति* । कथमप्यज्ञात
योगादर्थविशेषप्रसिद्धादित्यर्थः ॥ *अभिन्नरूपादिति* ॥ प्रत्ययान्तत्वेऽपि प्रत्ययलुक्ता
प्रकृतिसमानाऽऽकारात् “शिष्यमाणं लुप्यमानाऽर्थाभिधायि” इति न्यायेन प्रकृत्यर्था-
न्वितप्रत्ययार्थाभिधायिन इत्यर्थः । *अव्यभिचरितसम्बन्धेभ्य इति* ॥ अव्यभिच-
रितो व्यक्तिनिष्ठाऽत्यन्ताभावाप्रतियोगी, सम्बन्धः—समेवायामको यस्य जातादेस्त-
द्विशिष्टावकादित्यर्थः । नास्तः पाकादिना नायेन स्वाध्वनिष्ठाऽभावप्रतियोगिना—स-
त्यम् ॥ *उक्तेति* ॥ दामोदरत्वमित्यादौ जातिविशेषेण भानादिति ग्रन्थेनेत्यर्थः ॥
द्वितीयं यथेति ॥ अभिन्नरूपोदाहरणं यथेत्यर्थः । तद्धितान्तत्वेऽपीत्यपिना तदुत्तर-
भावप्रत्ययेन सम्बन्धाभिधानं प्राप्नोतीति सूचितम् ॥ *अभेदप्रत्ययादिति* । इदञ्च
पश्यथे विहितस्य मनुषः सम्बन्धाऽर्थकत्वशाङ्कानिरासाय । तृतीयमित्यस्योदाहरणं
यथेति शेषः ।

सत इति ॥ सच्छब्दजन्ययोधे शत्र्थकत्रये सत्तायाः प्रकारतया भानात्तदुत्तर-
भावप्रत्ययेनाऽपि सैवाभिधीयते इत्यर्थः । तथा चोक्तस्यलेषु भावप्रत्ययान्तात् सम्ब-
न्धाभानादुक्तवाक्ये, अन्यत्रेत्युपात्तमिति भावः ॥

ननु शुक्लत्वं सत्त्वमित्यादौ सतोऽपि शौक्लत्यादिसम्बन्धस्य भावप्रत्ययेनाऽनभि-
धानवद् राजपुरुष इत्यत्रापि तदनभिधानं स्यात् । तत्रापि राजादीनां पुरुषादिपदार्थे
स्वत्वादिसम्बन्धेन प्रकारतैत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह—*दिगिति* ॥
तदर्थस्तु—निर्वक्ष्यमाणभावे “तस्य भावः” (पा० सू० ५।१।११) इति सूत्रेण त्वत-
छादयो विधीयन्ते ॥ ननु जातित्वादिना जातावेव सम्बन्ध एवेति नियमः । तथाच
यत्प्रकृत्यर्थेऽनभिधानप्रकारकबोधः शास्त्रकृतसम्मतः स एव धर्मस्त्वाद्यभिधेय इति स्मृत्त्यादिभि-
भिन्नप्रकृतेः कृन्तादितोऽपि सम्बन्धप्रकारकबोधस्य भाष्यसम्मतत्वात् तस्यैव भावप्र-
त्ययेनाऽभिधानमुचितमिति नोक्तेषु भावप्रत्ययस्य जाताद्यभिधायकत्वमिति ॥ ४९ ॥

‘प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्रवचन’ इति पाठः । मात्रपदेन सम्बन्धव्यवच्छेदः ॥ *तद्धि-

अत्र=भावप्रत्ययविषये । तथाहि—दामोदरत्वं, घटत्वमित्यादौ भावप्रत्ययस्य सम्बन्धानभिधायकत्वेन मीमांसकानां दण्डित्वमित्य-
दिष्वपि तदभिधानं न स्यात् । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारः, प्रकृत्यर्थस-
मवेतो हि तदुत्तरभावप्रत्ययेनाभिधीयते । अन्यथा घटत्वमित्यत्र
द्रव्यत्वादेर्दण्डित्वमित्यादौ दण्डादेश्च तदुत्तरभावप्रत्ययवाच्यतापत्तेः ।
न च तन्मते दण्डीत्यादिवोधे सम्बन्धः प्रकारः । यच्च—

यदा स्वसमवेतोऽत्र वाच्यो नास्ति गुणोऽपरः ।

तदा गत्यन्तराभावात् सम्बन्धो वाच्य भाश्रितः ॥ इति ।

तन्न । इनादेः सम्बन्धिवाचकत्वेनोपपत्तौ गत्यभावाभावात् ।
प्रपञ्चितं चैतद्वादावेध वैयाकरणभूषणे ।

दण्डः

तस्येति* । इत्यादेशित्यर्थः ॥ *सम्बन्धानभिधायकत्वेनेति* ॥ प्रकृतिजन्यबोधे तस्या-
प्रकारत्वादिति भावः ॥ *तदभिधानम्*—सम्बन्धाभिधानम् ॥ *न स्यादिति* ॥
किन्तु दण्डस्यैवाऽभिधानं स्यान्न च तदभिधानमिष्टमिति भावः ।

ननु प्रकृतिजन्यबोधविषयस्येति सति प्रकृत्यर्थवृत्तित्वं भावत्वम् । तच्च दण्डसम्ब-
न्धस्याऽक्षतमिति भावप्रत्ययेन तदभिधानं भविष्यतीत्यत्र आह—*प्रकृतिजन्यबोध
इति* ॥ उक्तार्थस्य भावत्वे तु दामोदरत्वमित्यादौ जातिगुणसम्बन्धस्याऽपि भावाऽ-
र्थता प्रसङ्गवेतेति भावः । क्रमेण दण्डयुक्त्यावस्थमाह—*अन्यथेति* ॥ एकतरदलमा-
श्रोपादाने इत्यर्थः । *तदुत्तरेति* ॥ घटदण्डिपदोत्तरेत्यर्थः । तथाच घटत्वमित्यादौ
द्रव्यत्वस्यैव त्वन्मते दण्डीत्यादौ दण्डसम्बन्धस्याप्यपदार्थतयाऽप्रकारत्वाद्भावत्वेन
॥ तस्य प्रत्ययार्थत्वसम्भव इति भावः ।

बन्तुतस्त्वन्त्यदलोपादानं व्यर्थम् । मतुषादीनां सम्बन्धपर्यकतया दण्डीत्यादि-
वाक्य-जन्यबोधसम्बन्धस्यैव प्रकारत्वेन दण्डादीनां प्रकृत्यर्थेऽप्रकारत्वादेधानतिप्रस-
ङ्गात् । मीमांसकैकदेशिमते मत्पर्यायानां सम्बन्धवाचकत्वेऽपि तदाक्षिप्ताश्रयविशेष्य-
कबोधस्यैव तैरभ्युपगमेन तन्मतेऽपि प्रकृतिजन्यबोधविशेष्यांशे दण्डादीनामपकार-
त्वेन प्रयोजनविरहादिति विभावनीयम् ॥ *सम्बन्धः प्रकार इति* ॥ अस्य येन तस्य
त्वादिप्रत्ययवाच्यता स्यादिति शेषः । मीमांसकमतमुपन्यस्यति—*यत्त्विति* ॥
अत्र—दण्डित्वमित्यादौ ॥ *स्वसमवेतः*—त्वादिप्रकृत्यर्थसमवेतः ॥ नीलत्वमित्या-
दौ नीलादिगुणवन्न सम्भवति यतोऽतः सम्बन्धस्यैव भावप्रत्ययवाच्यत्वमाश्रितमि-
त्यर्थः । दण्डादेः प्रकृत्यर्थोऽप्रकारत्वेऽपि प्रकृत्यर्थाऽसमवेतत्वेनाभावत्वादिति भावः ॥

सम्बन्धिवाचकत्वेनेति ॥ “तदस्यास्त्यस्मिन्” (पा०सू० ६।२।४०) इति मतुषः
सम्बन्धे विधानेऽपि “दण्डी पुरुष” इति सामानाधिकरण्यानुरोधात् सम्बन्धिवाचक-
त्वस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ *गत्यभावाभावादिति* ॥ सम्बन्धस्यैव भावत्वसम्भ-
वादिति भावः । *आदावेवेति* ॥ एवं वैश्वदेवीत्यादिसामानाधिकरण्यस्योत्तरीत्यैवो-

ननु तत्रापीदं वैपम्यं कथमित्यत आह—#सिद्धान्ते त्विति# ॥
जायन्त इति वक्ष्यमाणविशेषणोऽन्वितम् । सिद्धान्ते प्रकृतिजन्य-
बोधे प्रकारे त्वादयो जायन्त इत्यर्थः । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकार
इत्यत्र पक्षद्वयं स्थितमिति योजना ॥ ५० ॥

तौ पक्षावाह—

प्रयोगोपाधिमाश्रित्य प्रकृत्यर्थं प्रकारताम् ।

धर्ममात्रं वाच्यमिति यद्वा शब्दपरा अमी ॥५१॥

जायन्ते तज्जन्यबोधप्रकारे भावसंज्ञिते ।

प्रयोगे उपाधि-निमित्तं, प्रकृत्यर्थं प्रकारतां = प्रकारतया भासमानं
धर्मं वाच्यतया आश्रित्य त्वादयो जायन्ते । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकार-
स्वाद्यर्थ इति यावत् ।

ननु घटत्वमित्यत्र प्रकारत्वात् तदुत्तरभावप्रत्ययेन घटत्वत्व-

दर्पणः

पपत्तेरित्यन्तप्रन्धेन भूषण इत्यर्थः । #तत्रापीति# । वैयाकरणस्याऽपीत्यर्थः ॥#इदम्# ।
कचिज्जात्यादिवाचकत्वं, कचित् सम्यन्धवाचकत्वमित्येवं रूपं वैपम्यमित्यर्थः ॥५०॥

*प्रयोग इति# ॥ शब्दप्रवृत्तावित्यर्थः ॥ *निमित्तमिति# ॥ यद्धर्मवत्त्वेन शास्त्रेऽर्थं
यदाशब्दः प्रयुज्यते; स धर्मस्तच्छब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः ॥ सः—शान्मोदरत्वमित्यादौ
जातिः, शुद्धत्वमित्यादौ गुण एवेति । ननु प्रकृतिजन्यबोधप्रकारकत्वेनैवोपाधेः संप्रदे-
तस्य दृग्गुणादानं स्वयंमत आह—#प्रकृतिजन्येति# ॥ स च प्रकृत्यर्थवृत्तिरसाधारणो
धर्मस्त्वस्मिन्नसाधारण्यञ्च—तदितरावृत्तित्वे सति सकलतद्बृत्तित्वम्; सत्यन्तोपा-
दाने द्रव्यत्वादेर्घटासाधारण्यं, विशेष्योपादानाच्च तद्गुणित्वादिनिरासः । तेन रूपेण
धर्मो भावप्रत्ययवाच्यः । तत्र तत्पदार्थस्य घटादेस्त्वादिप्रकृत्यैव लाभादनन्मलम्ब
इतरावृत्तित्वाद्वा भावप्रत्ययस्य शक्तिः । तत्रापीतराद्बृत्तित्वमभावः साकल्यं वृत्ति-
मच्च विशकलितमर्थः । इतरवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावस्यातिप्रसक्तत्वादितरवृत्तित्व-
त्वाज्जिह्वप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धत्वाद् घटत्वाद्वा . बाधाच्च विशिष्टस्य
शक्यत्वासम्भवात् । अत्र च प्रकृतिजन्यबोधे येन सम्बन्धेन प्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्म-
स्य प्रकारता; तेन सम्यन्धेनेतरावृत्तित्वं वृत्तिमत्त्वं च बोध्यम् । नास्तः कालादौ
कालिकादिसम्यन्धेन घटत्वस्य वृत्तावपि क्षतिः । न वा घटत्वमित्यादौ कम्बुपीवादि-
मत्वस्य भानम् । प्रमेयत्वमित्यादौ त्वितरावृत्तित्वांशो न भासते, अप्रसिद्धत्वात्;
किन्तु सकलं प्रमेयवृत्तित्वमात्रम् ।

न च विशिष्टस्याऽनतिरिक्तत्वमते गुणाऽन्यत्वविशिष्टसत्त्वमित्यादौ विशिष्टसत्त्वे
विशिष्टसदितरावृत्तित्वस्य महत्वमित्यादौ सकलमहद्बृत्तित्वस्य महत्परिमाणादाव-
सम्भय इति वाच्यम् । तदितरत्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतद्बृत्तय-
त्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वे दलद्वयतात्पर्यात् । तत्राघटलं घटत्वमि-
त्यादौ द्रव्यत्वादेरसाधारण्यवारणायेति भावः ॥ #प्रकारत्वादिति# । घटत्वासाधार-

स्यापि वाच्यता स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह--धर्ममात्रमिति* ॥ न त्वत्र लघुगुरुविचार इत्यभिप्रायः ॥ तत्तद्व्यक्तिविशिष्टब्रह्मसत्ताया एव घटत्वघटत्वत्वादिरूपत्वात् ।

सम्बन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥
तां प्रातिपदिकार्थञ्च धात्वर्थञ्च प्रचक्षते ।
सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ॥

इति वाक्यपदीयात् । उक्तञ्च 'तस्य भावुस्त्वतलौ' (पा०सू०५। १।११६) इति सूत्रे वार्तिककारः--'यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्द-निवेशस्तदभिधाने त्वतलौ' इति । यस्य गुणस्य=विशेषणतया भासमानस्य, भावाद्=भाष्यत्वाद्, द्रव्ये=विशेष्ये, शब्दनिवेशः=शब्द-प्रवृत्तिः, तस्मिन् वाच्ये त्वतलावित्यर्थः ।

तथाच रूपादिशब्देभ्यो जातौ, शुक्लाणुदीर्घमहदादिभ्यो गुणे,

दर्पणः

णधर्मत्वादित्यर्थः । *लघुगुर्विति* ।

अयम्भावः--धर्मस्यासाधारणधर्मत्वेन वाच्यत्वेऽप्येकस्वमित्यादौ परिमाणारे-र्भानापत्तिः । उक्तासाधारण्यस्य परिमाणे सत्वात् । नच प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपि-तत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन तदतिरावृत्तित्वं तद्रूपित्वं च विवक्षितम् । न च तेन सम्बन्धेन परिमाणं तत्र वृत्तीति नोक्तदोष इति वाच्यम् । तथा सत्यमन्तराक्षिकरूप-भावस्य कल्पे तत्तद्धर्मत्वेनैव धर्मं शक्तिरस्तु, किमतिरावृत्तित्वादिगौरवसहिष्णुतया ।

अत एव पृथक्त्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगुणान् भावप्रत्ययः प्रतिपादयति । प्रतीतिस्तु ताद्रूप्येण धर्मत्वेन वैत्यम्भदिति गुणरीधितावुक्तं सङ्गच्छत इति । एतेन भावशक्तत्वादिप्रत्ययेन कन्धुश्रीवादिमत्वमित्यादौ गुरोरपि धर्मस्य कन्धुश्रीवादिमत्व-स्य बोधनेन तद्रूपत्वत्वमित्यादावपि गुरोर्धर्मस्य त्वप्रत्ययेन बोधनसम्भवादाशङ्का नि.सारेत्यपास्तम् । धर्मस्य भावप्रत्ययवाच्यत्वे सम्प्रतिमाह--*सम्बन्धिभेदादिति* । जातिः पदार्थ इति कल्पे साधकमिदम् । *सम्बन्धिभेदाद्*--अनुयोगिभेदाद्, *भिद्यमाना*--मवेतरासमवेतत्वे सति सकलगोसमवेतत्वादिना तद्रूपवस्तुपरागण वा पार्थक्येन प्रतीयमाना गवादिनिष्ठा ब्रह्मसत्तैव जातिरित्युच्यते; तस्यां सर्वे शब्दा वाचकत्वेन व्यवस्थिता इत्यर्थः । तदेव व्यक्तीकरोति--*तामिति* । ताम्-तत्तद्रूप-वस्तुपरकां सचामित्यर्थः ॥

धात्वर्थमिति । आकृत्यधिकरणन्यायेन "जातिमन्ये क्रियामाहुः" इति पश्चाभिप्रायेण वा । महानित्यात्मविशेषणम् । क्वचिज्जात्यादिः, क्वचित् सम्बन्ध इत्युक्ताश्र्यं वार्तिकं प्रमाणयति--*उक्तञ्चेति* । गुणशब्दस्य वैशेषिकाणां रूपादि-प्येव । प्रसिद्धेः प्रकृतोपयुक्तार्थपरतामाह--*विशेषणतयेति* । तथाच प्रकृते गुणपदमुपसर्जनीभूतार्थपरमिति भावः । पर्यवसितमाह--*तथाचेति* । रूपादी-

पाचकादिशब्देभ्यः क्रियायां, घटादिशब्देभ्यो जातौ प्रत्ययः । रूपादिशब्दानां जातिप्रकारकबोधजनकत्वात् । पाचकादिशब्दानां क्रियाप्रकारकबोधजनकत्वे तस्यां प्रत्ययः, संसर्गप्रकारकबोधजनकत्वमिति मते च संसर्गे इति व्यवस्था सूपपादेति भावः ।

तत्र जातिवाचकानां व्यक्त्यु एव शक्यतावच्छेदिकाः । तथाच घटत्वमित्यत्र घटवृत्तिरसाधारणो धर्म इति बोध इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

पक्षान्तरमाह—अथद्वेति* ॥ यद्वा “सर्वे भावाः स्येनार्थेन भवन्ति, स तेषां भावः” इति वार्तिकोक्तेः—यद्वाशब्दस्तत्सूचनप्रयोजनकोऽपि । भवन्ति वाचकत्वेन प्रवर्तन्ते इति भाषाः = शब्दाः । स्येन-स्यरूपेण = अर्थेन । भवन्ति=प्रवर्तन्ते; मतः स तेषां भावः=प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । अयम्भावः—अर्थवच्छब्दोऽपि द्रव्ये प्रकारः । हरिहरनलेश्चाक्रुयु-

दुर्षणः

स्पादिना रसादेर्गुणपरशुक्लदेशच सङ्ग्रहः । *बोधजनकत्व इति* । बोधजनकत्वमत इत्यर्थः । व्यपेक्षावादे क्रियाकारकभावसम्बन्धेन कुर्यर्थादां धात्वर्थस्यैव प्रकारतया भानोपगमादिति भावः । स्वसिद्धान्तमनुसृत्याह—*संसर्गप्रकारकेति* । *सूपपादेति* । भावप्रत्ययो जातावपेक्ष्याद्यनियमादिति भावः । *सत्रेति* । जात्या दिवाचकभावप्रत्ययेषु मध्ये इत्यर्थः । *जातिवाचकानामिति* । अर्थनिष्ठशक्तेरिति शेषः ।

गुणाद्यात्मकभाववचनानां शुक्लत्वादिशब्दानां जातेः शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवादाह—*जातिवाचकानामिति* । भावप्रत्ययानामिति शेषः । *अवच्छेदिका इति* । उपस्थितत्वाद् घट्यादिजातिनिष्ठशक्तेः स्वैतरावृत्तित्वावच्छिन्ननिखिलस्ववृत्तिरूपापेक्षत्वादिसम्बन्धेनावच्छेदिका इत्यर्थः । तेन न द्रव्यत्वादिनिष्ठशक्तेर्घटावच्छिन्नत्वम् । अवच्छेदकानुगमकं च गोत्वादिकमेवेति भावः । पर्यवसितबोधमाह—*घटवृत्तिरिति* । *पक्षान्तरमिति* । ‘तच्छब्द एव भावप्रत्ययवाच्य’ इति मतान्तरमित्यर्थः । “अथ कस्माद्गौरित्युच्यते ? गौरित्येव हि गौर्गंवि वर्तते” इत्यौचित्यका इति निरुक्तमप्येतत्कल्पं उपलभ्यमानोच्यम् । *तत्सूचनप्रयोजनकोऽपीति* । यद्वा शब्दघटितोक्तवार्तिकसूचनप्रयोजनकोऽपीत्यर्थः । अपिना पक्षान्तरसङ्ग्रहः । वार्तिके—“स्येनार्थेन भवन्ति” इत्यत्र स्वशब्दस्यात्मीयवचनतयात्मीयाऽर्थेन जात्यादिना प्रवर्तन्ते इत्यर्थात् कथं पक्षान्तरपरता कथं वार्थावृत्तेर्भेदस्य शब्दस्य भावत्वं चेत्यत आशयं प्रकाशयति—*अयम्भाव इति* ।

जात्याद्यर्थस्य द्रव्यान्त्रे विशेषणतायाः प्रसिद्धत्वाच्च दृष्टान्तेन शब्दस्यापि तां साधयति—*अर्थवदिति* । जात्यादिवदित्यर्थः । शब्दस्यार्थविशेषणतायामसाधारणस्थलमाह—*हरिहरंति* । कश्चिदासीदित्यनेन जात्यादिप्रकारकबोधासम्भवो ध्व-

परीक्षा

..... (१) ततः स्वरूपतो न सत्त्वादिप्रकारकः शब्दबोध इतिरीत्या तस्योप-

तशक्तिकेभ्यस्तथैव बोधः । तथाच शब्दोऽपि त्वप्रत्ययार्थ इति प्रपञ्चितं भूपणे ॥ ५१ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे त्वादिभावप्रत्ययार्थविचारः ॥ ६ ॥

द्वयं:

शक्त्येने भाने उपस्थितत्वाद्बलादिपदानामपि तदर्थं भानमविद्वद्म् । इदमेतच्छस्य-मित्याकारकायंशक्तिग्रह एव विशेषरूपेणोपस्थितेस्तन्ग्रत्वादिति भावः । *तथैव बोध इति* ॥ पदवाच्यत्वप्रकारक एवेत्यर्थः । एवकारेण जात्यादिप्रकारकबोधव्यव-च्छेदः । इदञ्च कश्चिदर्थो नलादिपदस्योऽर्थत्वादित्यानुमानिरुक्तः।पद्माभिप्रायेण । उक्तोपनोतपदशक्तिग्रहे त्वर्थविशेष्यकबोधानुपपत्तये । शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थिति-शाब्दबोधानां समानप्रकारकत्वनियमादित्यवधेयम् ।

नैयायिकास्तु—नलादिपदानामपि विदित्व्यशक्तिग्रहो नानुपपन्नः । यत्र नलत्वा-दिसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्व्यवस्थितं तद्विषयीभूतनलत्वादेः शक्तिग्रहे धर्मितावच्छेदकतया भाने बाधकाभावात् । यद्वा यत्र प्रमेयत्वेन प्रमेयवानित्याकारा नलत्वादिविदित्वुदितिः, ततश्च प्रमेयत्वाद्ये मोपदत्तायां स्वरूपतो नलत्वादिप्रकारकनलपिषेप्यकस्मरणे बोधका-ऽभावाच्चद्विषयनलत्वादिना विदित्व्य नलादी नलादिपदशक्तिग्रहेण तत्तद्वयं नलादि-पदाप्रलादिबोधस्य सुलभत्वात् ।

न च प्रमेयत्वाद्ये मोपकल्पने मानामावः । अनुभूयमानतत्तद्वर्मप्रकारकताब्दबो-धानुपपत्तयेव मानत्वात् । कथमन्यथानुभवात्समूहालम्बनादेरुपपत्तौबोधकाऽन-मवधानेऽन्यपदार्थस्मृतिः । अकलुषस्वार्थोऽद्ये पदविशेषणत्वस्य कल्पनापेक्षया तादृश-स्मृतौ प्रमेयत्वाद्ये मोपकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात् । पदस्वार्थधर्मत्वाभावेन तस्य पदाद्ये विशेषणत्वासम्भवाच्च । तस्य पदस्य तस्मिन् पदे शक्तिरित्यर्थस्य लौकिकत्वेन पदप्रकारकबोधस्य सार्वत्रिकत्वासम्भवाच्चेत्साहचः ॥ ५१ ॥

इति भूषणसारद्वयं भावप्रत्ययार्थनिरूपणम् ॥ १ ॥

परीक्षा

दर्शनरूपोद्बोधकदर्शनेन सादृश्यात्कुण्डमात्रस्य स्मृतिर्जन्यत इत्यस्य लोकाप्रति-दत्त्वात् । नचैवं सति 'जातिमान् घटपदशक्यः' इति पदानन्तरं स्वरूपतो घटत्वस्य स्मृतिरपि स्यादिति वाच्यम् । उद्बोधकस्य फलव्यवच्छेदकत्वतया तादृशत्वजे मोक्षत्वा-कल्पनादिति ।

एतन्तु—भाष्ये "यस्य गुणस्य भावाद्ब्रह्म्यं शब्दनिरोधस्तदभिधाने त्वतली" इति प्रथमत उक्तम् । तत्र गुणशब्दज्ञानाध्यवस्य भेदकधर्मस्य बोधकः । तथा च सौत्रान् भावपदप्रवृत्तिनिमित्तपरम् । घटत्वमित्यादी प्रवृत्तिनिमित्तत्वावच्छिन्न-त्वाद्यर्थः । पदार्थः—आधेयता । बोधस्तु समभिध्याहरादिशेष्यैव । यत्रा—सर्ग-स्मिन् पद्ये—प्रवृत्तिः शब्दपरा, प्रवृत्तिनिमित्तं त्वाद्यर्थः । घटस्य भाव इत्यादी पदार्थां वाच्यत्वम् । पूर्वबोधोभयपद्येऽपि तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यैव भावप्रत्ययार्थत्व-मिति दिक् ॥ ५१ ॥

इति भूषणसारद्वयं परीक्षापाम्भावप्रत्ययार्थनिरूपणम् ॥ १ ॥

धिष्ठिरवसिष्ठादिशब्देभ्यस्तत्तद्वाच्यः कश्चिदासीदिति शब्दप्रकारक-
बोधस्य सर्वसिद्धत्वात् । अन्यथा वनौपधिवर्गादेर्नागरिकान् प्रत्य-
बोधकत्वापत्तेश्च । एवमेवाप्रसिद्धार्थकपदेभ्यनुभवः सर्वसिद्धो, न तु
घटादिपदेष्विव तच्चज्ञात्यादिरूपेण । तथाचोभयमवच्छेदकम् ।
यस्य तथा शक्तिग्रहस्तस्य ज्ञात्यादिरूपेणैवोपस्थितिः ।

पदप्रकारकः शक्तिग्रहस्तु विशिष्य नापेक्षितः । किन्तु इदं पदं
क्वचिच्छुक्तं, साधुपदत्वादित्यादिरूप एवापेक्ष्यते इति विशिष्यागृही-

दर्पणः

न्यते । हृद्यार्थौ सन्निकर्षाभावेनानुपस्थितहरित्वाद्यवच्छेदेन शक्तिग्रहाभावेन तद्वर्ग-
प्रकारकशाब्दबोधसम्भवाद्दुपस्थितपदस्यैव विशेषणत्वमभ्युपगम्यशाब्दबोध उप-
पादनीयः । यथाच वृत्त्याद्युपस्थितस्तथोपपादितं नामार्थनिरूपण इति भावः ॥

अन्यर्पति । अर्थोऽग्रे शब्दस्य प्रकारत्वानभ्युपगम इत्यर्थः । आरण्यकानां
सन्निकर्षेण जातिधर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहसम्भवाद्दुक्तम्—*नागरिकानिति* । *एव-
मेवेति* । पदप्रकारेणैत्यर्थः । *अप्रसिद्धेति* । अगृहीतज्ञात्यादिविशिष्टशक्तिरू-
पदंभित्यर्थः । *ज्ञात्यादिभेदेनेति* । तद्विशेषेणेत्यर्थः । क्वचित् ज्ञात्यादिरूपेणैवैत्येव
पाठः । *उभयमिति* । ज्ञात्यादिरूपं पदं चेत्यर्थः ॥ *अवच्छेदकमिति* । शक्त्य-
वच्छेदकमित्यर्थः ।

ननु ज्ञात्याद्यनुपस्थितिदत्तायामयमर्थं एतत्पदवानिति शक्तिग्रहोऽप्यसम्भवदुक्ति-
कोऽत आह—*पदप्रकारक इति* ॥ *विशिष्येति* । घटपदत्वादिरूपेणेत्यर्थः । यद्यपि
'सर्वे भावाः' इति सर्वशब्दोपादानादेतत्कल्पे शब्दस्यैव सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमव-
गम्यते, तथापि घटत्वादिना गृहीतशक्तिरूपदादिपदाद् घटत्वप्रकारकबोधस्य सार्वत्र-
णीनप्रसिद्धिसिद्धस्यापहोतुमशक्यतया प्रायशः प्रसिद्धार्थकस्थले शब्दाप्रकारकबो-
धस्यानुभवेन चैतत्कल्पेऽपि ज्ञात्यादीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमङ्गीकर्तव्यमेव ।

वार्तिकं तु भावशब्दस्याप्रसिद्धार्थकशब्दपरतया योज्यम् । तत्र निमित्तान्तराभावेन
वार्तिकरुदलाच्छब्दस्यैव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वावधारणात् । यथा कादिपञ्चकशक-
पदे । अत एव "अनुदाचष्टित" (पा०सू० १।३।१२) इति सूत्रेऽनुदाचष्टिता द्वावात्मनेपद-
मित्यस्य "तडानौ द्वावर्थं" इति तत्र "सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति" इति यथासङ्ख्य-
सूत्रे भाष्यकृदुक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा नवानां तदर्थत्वेनात्मनेपदत्वत्वेन बोधे सर्वपा-
मेकत्वेन तत्र च द्वावित्यास्यानुपपत्तिः स्पष्टैव । अत एव सारकृताऽभ्युपगम्यमवच्छेद-
कमित्युपसंहरतम् । क्वचिच्छब्दोऽपीति उदाशय इति ।

कथं तर्हि तत्र शक्तिग्रहोऽत आह—*किन्त्विति* । *क्वचिच्छक्तमिति* ॥ किञ्चि-
द्विशिष्टशक्तिनिरूपकमित्यर्थः । तथाच नृपादिवर्णनप्रस्तावे नृपत्वादिनोपस्थितनलादीनां

परीक्षा

पत्तिः कार्य्या । अपि च तदर्थेऽभ्युदोषककल्पनमेव नहि, यद्यत्पदार्थविषयक-
संस्कार एकस्तस्मात्सर्वपदार्थविषयिकैव स्मृतिर्जायत इति नियमः । कुण्डवदन-
विम्वानात्पनुभवजन्यसंस्कारस्यैकस्य सद्भावेऽपि तत्र तत्सद्वत्तान्यपदार्थमात्रस्य

तशक्तिकेभ्यस्तथैव बोधः । तथाच शब्दोऽपि त्वप्रत्ययार्थ इति प्रपञ्चितं भूपणे ॥ ५१ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे त्वादिभावप्रत्ययार्थविचारः ॥ ६ ॥

दर्पणः

शक्त्यंशे भाने उपस्थितत्वान्नलादिपदानामपि तदर्थे भानमविरुद्धम् । इदमेतच्छक्य-
मित्याकारकांशशक्तिप्रह एव विशेषरूपेणोपस्थितेस्त्वन्रत्वादिति भावः । *तथैव बोध
इति* ॥ पदवाच्यत्वप्रकारक एवेत्यर्थः । एवकारेण जात्यादिप्रकारकबोधव्यव-
च्छेदः । इदञ्च कश्चिदर्थो नलादिपदशक्त्योऽर्थत्वादित्यानुमानिकशक्तिप्रहाभिप्रायेण ।
उक्तोपनीतपदशक्तिप्रहे स्वर्थविशेष्यकबोधानुपपत्तिरेव । शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थिति-
शाब्दबोधानां समानप्रकाररुत्वनियमादित्यवश्यम् ।

नैयायिकास्तु—नलादिपदानामपि विशिष्यशक्तिप्रहो नानुपपन्नः । यत्र नलत्वा-
दिसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्धर्मवत्त्वधीस्तद्विपयीभूतनलत्वादेः शक्तिप्रहे धर्मितावच्छेदकतया
भाने बाधकाभावात् । यद्वा यत्र प्रमेयत्वेन प्रमेयवानित्याकारा नलत्वादिविशिष्टबुद्धिः,
ततश्च प्रमेयत्वांशे मोपदशायां स्वरूपतो नलत्वादिप्रकारकनलविशेष्यकस्मरणे बोधका-
ऽभावात्तद्विषयनलत्वादिना विशिष्य नलादौ नलादिपदशक्तिप्रहेण तत्तद्रूपेण नलादि-
पदान्नलादिबोधस्य सुलभत्वात् ।

न च प्रमेयत्वांशे मोपकल्पने मानाभावं । अनभूयमानतत्तद्धर्मप्रकारकशाब्दबो-
धानुपपत्तेरेव मानत्वात् । कथमन्यथानुभवात्मकसमूहालम्बनादिकल्पदार्थबोधकाऽस-
म्भवान्नेऽन्यपदार्थस्मृतिः । अकल्पस्वार्थोऽंशे पदविशेषणत्वस्य कल्पनापेक्षया तादृश-
स्मृतौ प्रमेयत्वांशे मोपकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात् । पदस्वार्थधर्मत्वाभावेन तस्य
पदांशे विशेषणत्वासम्भवाच्च । तस्य पदस्य तस्मिन् पदे शक्तिरित्यर्थस्य लौकिकत्वेन
पदप्रकारकबोधस्य सार्वत्रिकत्वासम्भवाच्चेत्याहुः ॥ ५१ ॥

इति भूषणसारदर्पणे भावप्रत्ययार्थनिरूपणम् ॥ ६ ॥

परीक्षा

दर्शनरूपोद्बोधरुद्रांशेन सादृश्यात्कुण्डमात्रस्य स्मृतिर्जन्यव इत्यस्य लोकरुप्रमि-
द्धत्वात् । नचेरं सति 'जातिमान् घटपदशक्यः' इति ग्रहानन्तरं स्वरूपतो घटत्वस्य
स्मृतिरपि स्यादिति पाष्यम् । उद्बोधकस्य पदबलकल्प्यतया सादृश्यात्ते मोक्षस्या-
कल्पनादिति ।

यस्तुतस्तु—भाष्ये "यस्य गुणस्य भावाद्बुद्धये शब्दनिदेशस्तदभिधाने त्यतली"
इति प्रथमत उक्तम् । तत्र गुणशब्दज्ञानाध्ययस्य भेदरूपमस्य बोधकः । तथा च
सौत्रात् भावपदप्रवृत्तिनिमित्तपरम् । घटत्वमित्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तत्वावच्छिन्न-
स्वार्थः । पदार्थः—आधेयता । बोधस्तु समभिव्याहारादिशेष्यः । पदा—सर्ग-
स्मिन् पथे—प्रवृत्तिः शब्दपरा, प्रवृत्तिनिमित्तं त्वार्थः । घटस्य भाव इत्यादौ पदार्थो
वाच्यत्वम् । एवञ्चोभयपथेऽपि तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यैव भावप्रत्ययार्थत्व-
मिति दिक् ॥ ५१ ॥

इति धीभूषणसारटीकायां परीक्षायां भावप्रत्ययार्थनिरूपणम् ॥ ६ ॥

केवलाद्देवतायाची तद्वितोऽग्नेःसमुच्चरन् ।

नान्ययुक्तोऽग्निदेवत्यं प्रतिपादयितुं क्षमः ॥

इति च मीमांसकैरप्युक्तमित्याशयेनाह—

प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् ॥ ५२ ॥

अभेदश्चात्र संसर्गो आग्नेयादावियं स्थितिः ॥

देवतायां प्रदेये च खण्डशः शक्तिरस्तु वा ॥५३॥

एकदेशे = देवतारूपे । तच्च विशेषणमभेदेनेत्याह—अभेदश्चेति॥

ननु देवतायाः प्रत्ययार्थकदेशत्वाच्च प्रकृत्यर्थस्य तथाभेदेनाप्य-
न्वय इत्याशयेनाह—अदेवतायामिति॥ तथाच पदार्थकदेशतया ना-
स्तीति भावः ॥ ५३ ॥

नान्यग्न्यादिदेवस्य प्रकृत्यैव लाभान्न तत्र शक्तिः फलत्या ।

दर्पणः

णमिति॥ ॥ भामिष्ठात्मकद्रव्यस्यैव देवतोद्देश्यकत्वागर्भमेत्वप्रतीतिरित्यर्थः ।

*केवलादिति॥ ॥ सोमादिपदासमभिव्याहृतात् ॥ *अग्नेः समुच्चरन्* । प्रत्यय-
त्वाद्ग्निरशब्दात्पुरः प्रादुर्भवन् । “आग्नेयोऽशकृपाखो भवत्यमावस्यायाम्” इत्या-
दौ ॥ *नान्येति* ॥ सोमादिसाहित्यापचाग्निदेवतोद्देश्यकं द्रव्यं प्रतिपादयितुं नष्टे,
स्मिन्नु तद्देवतास्मरेति तत्रावः । तथाच देवताविशिष्टदेवस्य तद्वितार्थत्वं तेषा-
मपि सम्मतमिति भावः ॥

प्रकृत्यर्थेति ॥ ‘पदार्थेनाऽन्येति’ इति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥ अस्मिन्
कल्पे च प्रकृत्यर्थस्याभेदसम्बन्धेन देवतारूपतद्वितार्थेऽन्यथः । तस्य च स्वोद्देश्यक-
त्वागर्भमेत्वसम्बन्धेन द्रव्यरूपतद्विताऽपरपदार्थे इति बोध्यम् ॥ ५३ ॥

परीक्षा

मिति॥ । गमकत्वादर्पणपदेन विषयपदस्य समासापेक्षत्येऽपि स द्रष्टव्यः ।

ननु यत्रैक एव देवतावाच्याग्निशब्दः श्रूयते । तत्राग्निदेवताविशिष्टं देव्यद्वाशोपो-
र्मायस्यापि प्रतीतिः कुतो नेति शङ्कानुत्पत्तये आह—*केवलादिति* । अस्याग्नेरित्य-
ग्रान्वयः । अग्नेः—अग्निपदात्—*आग्नेयादौ* । “आग्नेयोऽशकृपाखो इत्यादौ ।
तथा ॥ यत्र सोमादिपदासमभिव्याहृताग्निपदस्य प्रतिस्त्वम् । तथा “आग्नेयोऽश-
कृपाखोऽभावास्याम्” इत्यादौ । देवतान्तरोपस्थापरपदाभावाद्ग्निसमाप्रदेवताकमेव
द्रव्यप्रतिपादयति—*तद्वित इति* । ‘सिद्धन्त्येकदेशत्वात्’ इति “पदार्थेः पदार्थेनाऽन्येति,
ननु पदार्थकदेशेन” इति व्युत्पत्तिविरोधादित्यादिर्वैशिष्ट्यग्नियामकपूर्वोक्तसम्बन्धे स्या-
माद्देवत्वत्वं वेदेषाधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारकञ्चाविषयत्वरूपम् । एतदेव च देवतात्वम् ।
तेन प्राज्ञादेव्यांशुचिः । “आग्नेयो मन्त्रः” इत्यादौ वैशिष्ट्यग्नियामकसम्बन्धस्तु
त्यागाङ्गधारणकर्मत्वमेव । एवञ्च देवमित्युपलक्षणमिति बोध्यम् ॥ ५३ ॥

नन्विन्द्रादिपदाद्देवताया आभाषदन्तर्भावेण तद्वितस्य शक्तिरूपपरिग्रह्यमिति

॥ अथ देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥

“सास्य देवता” (पा० सू० ४०२१४) इत्यत्र देवताविशिष्टं देयं प्रत्ययार्थः । ऐन्द्री वैश्वदेवीत्यादाविन्द्रादेर्देवतात्वोपस्थापकान्तराभावात् । तेन रूपेणोपस्थितये शक्तिकल्पनावश्यकत्वात् । अत एव आमिक्षां देवतायुक्तां घटत्येवैव तद्धितः ।
अमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणम् ॥ इति ।

रूपेणः :-

अथ देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

ननु देवताया इन्द्रादिपरावलाभेन तदन्तर्भावेन तद्धितशक्तिरूपेणमनर्थकमत आह—*देवतात्वोपस्थापकेति* ॥ इन्द्रस्येन रूपेण देवतोपस्थितावपि देवतात्वेन रूपेण तदुपस्थापकाभावादित्यर्थः । *तेन रूपेणेति* ॥ देवतात्वेन रूपेणेन्द्रोपस्थितये इत्यर्थः । अन्यथा—

तद्धितेन चतुर्थ्यां वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः ।

देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलं च परं परम् ॥

इति मीमांसकसिद्धान्तासङ्गतिरिति भावः । द्रव्यस्य देवतासम्बन्धित्वं च तदुद्देश्यकृत्यागकर्मत्वं त्यागोद्देश्यकृत्यमपि वेदोपेक्षितावाधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारेणोच्चाविषयत्वम् । तदेव च देवतात्वम् । नातो घृतादिसम्प्रदानवाह्यगतस्य त्यागोद्देश्यस्येऽपि देवतात्वम् । तस्य तस्वामित्वाबोधात् ‘ऐन्द्रो मन्त्र’ इत्यादौ मन्त्रस्य तद्देवताकर्म च ॥ तदुद्देश्यकृत्यागकरणत्वम् । विनाऽपि मन्त्रमिच्छाविशेषात्मकत्यागोत्पत्त्याऽव्यभिचारात् । किन्तु त्यागाङ्गोच्चारणकत्वम् । एवञ्च देवतासम्बन्धी प्रत्ययार्थः ।

ननु तद्देवताकत्वम्, ‘ऐन्द्रं हविः’ इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । स आमिक्षादिपदसमभिव्याहारे तत्तद्द्रव्येण प्रतीयते । ‘देवं प्रत्ययार्थः’ इति ॥ तस्यामिक्षादिपदसमभिव्याहारे दानकर्मत्वेनापि प्रतीतिरित्यभिप्रेत्योक्तमिति भावः । उक्तार्थं सम्मतिमाह—*अत एवेति* ॥ देवतासम्बन्धिनः प्रत्ययार्थत्वादेवेत्यर्थः ॥ *सान्निध्यादिति* ॥ ‘सामिक्षा वैश्वदेवी’ इत्यत्रामिक्षापदसमभिव्याहारादित्यर्थः ॥ *विषयार्पण-

परीक्षा

अथ देवतादिप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

तद्धितप्रसङ्गादाह—*सास्येति* । *देवताविशिष्टदेयमिति* । तदुद्देश्यकृत्यागकर्मत्वसम्बन्धेन देवताविशिष्टं दानकर्म “सास्यदेवता” इति सूत्रविहितप्रत्ययार्थ इत्यर्थः । *अत एव*—देवताविशिष्टदेयस्य प्रत्ययार्थत्वादेव । *तद्धित इति* । अस्य मीमांसकैरुक्तमित्यत्रान्वयः ।

ननु “सास्य” इति सूत्रे आमिक्षापदाभावादामिक्षामित्यनुपपन्नमत आह—*आमिक्षापदेति* । *सान्निध्यादिति* । तस्य “तुप्ते पयसि दध्यानयति, सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्” इति वाक्ये सान्निध्यापादानादित्यर्थः । *तस्यैव विषयार्पण-

केवलाद्देवतायाची तद्धितोऽग्नेःसमुच्चरन् ।

नान्ययुक्तोऽग्निर्देवत्यं प्रतिपादयितुं क्षमः ॥

इति च मीमांसकैरप्युक्तमित्याशयेनाह—

प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् ॥ ५२ ॥

अभेदश्चात्र संसर्ग आग्नेयादाविद्यं स्थितिः ॥

देवतायां प्रदेये च खण्डशः शक्तिरस्तु वा ॥५३॥

एकदेशे = देवतारूपे । तच्च विशेषणमभेदेनेत्याह—**अभेदश्चेति** ॥

ननु देवतायाः प्रत्ययार्थकदेशत्वात् प्रकृत्यर्थस्य तत्राभेदेनाप्य-
न्वय इत्याशयेनाह—**देवतायामिति** ॥ तथाच पदार्थकदेशतैव ना-
स्तीति भावः ॥ ५३ ॥

नन्यग्न्यादिदेवस्य प्रकृत्यैव लाभान्न तत्र शक्तिः कल्प्या ।

दुर्षणः

णमिति* ॥ आमिक्षात्मकद्रव्यस्यैव देवतोद्देश्यकत्वागर्भत्वप्रतीतिरित्यर्थः ।

केवलादिति ॥ सोमादिपदासमभिव्याहृतात् ॥ **अग्नेः समुच्चरन्** * । प्रत्यय-
त्वाद्ग्निसन्दावपुरः प्रादुर्भवन् । “**आग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्यम्बावस्यायाम्**” इत्या-
दौ ॥ *नान्येति* ॥ सोमादिसाहित्यापन्नाऽग्निदेवतोद्देश्यकं द्रव्यं प्रतिपादयितुं नेष्टे,
किन्तु तद्देवताकर्मनेति तत्रावः । तथाच देवताविशिष्टदेवस्य तद्वितार्थत्वं तेषा-
मपि सम्मतमिति भावः ॥

प्रकृत्यर्थेति ॥ ‘पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति’ इति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥ अस्मिन्
कल्पे ॥ प्रकृत्यर्थस्याभेदसम्बन्धेन देवतारूपतद्वितार्थेऽन्वयः । तस्य च स्वोद्देश्यक-
त्वागर्भत्वसम्बन्धेन द्रव्यरूपतद्विताऽपरपदार्थे इति बोध्यम् ॥ ५३ ॥

परीक्षा

मिति* । गमकत्वादुर्षणपदेन विषयपदस्य समासापेक्षत्वेऽपि स द्रष्टव्यः ।

ननु यत्रैक एव देवतावाच्याग्निनाम्दः भवते; तत्राग्निदेवताविशिष्टं देवपदानीपो-
र्मायस्यापि प्रतीतिः कुतो नेति शङ्कानुत्पत्तये आह—**केवलादिति*** । अस्याग्नेरित्य-
ग्रान्वयः । अग्नेः—अग्निपदात्—**आग्नेयादौ*** । “**आग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्यम्बावस्यायाम्**” इत्यादौ ।
तथा च यत्र सोमादिपदासमभिव्याहृताग्निपदस्य प्रकृतित्वम् । तथा “**आग्नेयोऽष्टा-
कपालोऽम्बावस्यायाम्**” इत्यादौ देवतान्तरोपस्थापकपदाभावाद्ग्निसमात्रदेवताकर्मय
द्रव्यप्रतिपादयति—**तद्वित इति*** । ‘सिद्धन्त्पेकदेशत्वात्’ इति “**पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति,**
ननु पदार्थकदेशेन” इति व्युत्पत्तिविरोधादित्यादिर्गतिष्टग्निधामकपूर्वोक्तसम्बन्धे त्या-
गोद्देश्यत्वं पदार्थाधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारकेऽग्निपदत्वरूपम् । एतदेव च देवतात्वम् ।
तेन माहृणादेव्यांरूचिः । “**आग्नेयो मन्त्र**” इत्यादौ वैशिष्ट्यग्निधामकसम्बन्धस्तु
त्यामाहृणारणकर्मत्वमेव । एवञ्च देवमित्युपलक्ष्यमिति बोध्यम् ॥ ५३ ॥

नन्विन्द्रादिपदादेवताया खान्नात्तन्तर्भावेण तद्वितस्य शक्तिरूपमपि पृथग्मिति

न च देवतात्वेन रूपेणोपस्थितये सा कल्प्यते । प्रकृतेर्लक्षणयैव तयो-
पस्थितिसम्भवात् । उपसर्गाणां द्योतकत्वमये प्रजयतीत्यत्र प्रकृष्टजय-
प्रत्ययवदित्यभिप्रेत्याह—

प्रदेय एव वा शक्तिः प्रकृतेस्त्वस्तु लक्षणा ॥

देवतायां निरूढेति सर्वे पक्षा अमी स्थिताः ॥५४॥

न च 'ऐन्द्रं दधि' इत्यादौ द्रव्यस्य पदान्तराज्ञाभात् कुतः पुनः
प्रत्ययस्य तत्र शक्तिः कल्प्यत इति वाच्यम् । पदान्तराश्रयणेऽपि
तत्प्रतीतेः । ऐन्द्रं दधीति सामानाधिकरण्याच्च ।

अन्यथाऽऽख्यातस्यापि कर्तृकर्मवाचित्वं न स्यात् । मीमांसका-
नां पुनः प्रत्ययस्य देवतात्वमेवार्थोऽस्तु । द्रव्यं पदान्तराज्ञभ्यत यथेति

दर्पणः

घोतकत्वमय इति । घापकत्वमये प्रकृत्स्योपसर्गांश्वत्वेन तद्विशिष्टे घातोर्लक्ष-
णाया अकल्पनेन दृष्टान्तत्वासम्भवादितिभावः ॥ *प्रकृष्टजयवदिति* । प्रकृत्संशमाप्र-
मादाय दृष्टान्तत्वं बोध्यम् ॥ *लक्षणादिति* । समभिव्याहृतद्रव्यादिपदेन देवतारूपस-
म्बन्धिलभादित्यर्थः ॥ *कृतः पुनरिति* । “अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः” इति न्या-
यात् । किन्तु सम्बन्धार्थकत्वमेवोचितमिति भावः ॥ *तत्प्रतीतेरिति* । देवतासम्ब-
न्धिप्रतीतेरित्यर्थः । तथाच तद्रूपपत्त्या तद्वित्तस्य तदर्थकत्वमावदयकमिति भावः ।

पदान्तराश्रयणे सम्बन्धिप्रतीतेषु शपयन्निर्णयत्वादाह—*ऐन्द्रं दधीति* । सम्ब-
न्धमात्रार्थकत्वे सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ *अन्यथेति* । उक्तानुपपत्तेस्तद्-
साधकत्वे इत्यर्थः । ‘पवति देवदत्तः’ ‘पच्यते तण्डुलः’ इत्यत्र सामानाधिकरण्यानुपप-
त्तिर्हि कर्मादिवाचित्वसाधिकेति भावः ॥ वैवाकरणान् प्रतीयमापत्तिः । मीमांसकान्
कटाक्षीकृत्याह—*मीमांसकानामिति* । तन्मते तत्तद्देवताकल्पप्रत्ययार्थेन धर्मिण

परीक्षा

शङ्कते—*नैवेति* । *देवतात्वेन रूपेणेति* । इन्द्रत्वेन रूपेणैन्द्रताद्वाणलाभेऽतीत्यादिः ।
प्रकृतेः इन्द्रादिशब्दस्य लक्षणयैव इन्द्रभिन्नदेवतात्वावच्छिन्ने लक्षणेऽपि । *प्रकृष्ट-
जयवदिति* । दृष्टान्तोपादानं प्रकृत्संशे लक्षणानिर्णयनेन । फललक्षणेत्याकाङ्क्षापामाह—
देवतायामिति । *द्रव्यस्य*—देवतादिद्रव्यस्य । एवञ्च प्रत्ययस्य सम्बन्धार्थकत्व-
मेवोचितमिति भावः । *तत्प्रतीतेः*—देवतासम्बन्धिद्रव्यप्रतीतेः । सम्बन्धमात्रस्य
प्रत्ययवाच्यत्वे सामानाधिकरण्यान्यनुपपन्नमित्याह—*ऐन्द्रमिति* । *अन्यथा*—
उक्तानुपपत्तेरिवावृत्तत्वे । *न स्यादिति* । वैवाकरणमत इति शेषः । एवञ्च—‘पवति
चेन्न’ इति शब्दजन्यसामानाधिकरण्यावगाहानुभवविरोधः । ननु मास्तु सामानाधिक-
रण्यमिति चेत् ? न । सामान्यत्वेन कृत्यानुपपत्तेः । मीमांसकमतन्त्वयुक्तमित्यातदनेनाह—
मीमांसकानामिति । तन्मते घटत्वादिजातेर्यथादिशब्दवाच्यत्वेऽपि यथा, तथा व्य-

आख्यातस्य कर्तृवद्वाच्यत्वं मास्त्विति कुतो न शक्यते यच्चुमिति दिक् ।

दण्डः

आधेपालाभेन सामानाधिकरण्यापपत्तेरिति भावः । पदान्तरादित्याधेपस्याऽप्युपलक्ष-
णम् ॥ *वाच्यत्वं मास्त्विति* । आख्यातस्य कर्त्तव्यं तद्वितस्य द्रव्यं वाच्यं मास्त्वित्यर्थः । इष्टापत्तौ “आमिक्षां देवतायुक्तम्” इति त्वत्सिद्धान्तमङ्ग इति भावः ।

ननु तेषां कर्तुरनन्यलभ्यत्वाच्च प्रत्ययाञ्चाच्यत्वं, किन्तु प्राधान्यापत्तेरेव तत्त्व-
मत आह—*दिगिति* । तदर्थेदस्तु “प्रवृत्तिप्रत्ययार्थयोः” इति न्यायस्य सद्गवादी
व्यभिचारण तेन प्राधान्यापत्त्यभावात् । “भावप्रधानमाख्यातम्” इति निरुक्तात्-
स्याख्यातात्थांतिरिक्तप्रत्ययाऽर्थविषयकत्वोपगमाच्चेति ।

अग्नेदम्बोध्यम्—तद्वितस्य देवतात्वावधारितार्थकत्वे, “तद्वितेन चतुर्ध्यां वा” इति
न्यायस्य सर्वसिद्धस्यानुपपत्तिः । नच तद्वितस्य तदर्थकत्वेऽपि कथं तदपेक्षया चतुर्ध्यां
जघन्यत्वं स्यादित्येदं द्रव्यकत्वस्य देवताबोधकत्वस्योभयत्रावितिष्ठत्वादिति वाच्यम् । न
हि देवतासम्बन्धिदेयमात्रं तद्वितार्थः, किन्तु वेदबोध्यदेवतात्ववर्तितः । एवञ्च तद्विता-
न्तेन बोधस्य देवतात्वांसे वेदबोध्यत्वाज्जगद्दित्वेन तदर्थे अप्रामाण्यदाह्या अनुदया-
ज्जगदिति विनियोजकतया बलवत्त्वम्, चतुर्ध्यां तु तदर्थे वेदबोध्यत्वात्गाहिबोधस्यैव
जननेन तत्राप्रामाण्यदाह्यानिरासार्थमुपायान्तरस्वापेक्षणाजघन्यत्वम् ।

यद्वा तद्वितेन देवतात्वेन रूपेण देवताबोधे “साऽस्य देवता” (पा० सू० ४।२।२४)
इति स्मरणमस्ति । चतुर्ध्यांस्तु देवतात्वे न स्मरणम् । “चतुर्ध्यांसम्प्रदान” (पा०सू०
२।३।१३) इति सम्प्रदान एव तस्मिन्नात् । सम्प्रदानत्वं च त्वन्यमात्रव्योद्वेदयकत्वं
सति प्रतिगृहीतृत्वम् । एवञ्च ततः सम्प्रदानस्त्वव्यवकृतया देवतात्वप्रतीतावपि तद्वि-
तादिवन्मुष्यतया देवतात्वाधिगमात् तस्यास्तद्वितापेक्षया जघन्यत्वम् । एवं
मन्त्रवर्णादधिष्ठानप्रतीतावपि देवतात्वस्य साक्षात्प्रतीतेर्मन्त्रवर्णस्य चतुर्ध्यापेक्षया
जघन्यत्वं बोध्यम् । तद्वितस्य देवतार्थत्वाऽन्युपगमे तु तदसद्गतिः स्पष्टेति ।

परीक्षा

क्तेराधेपाकृष्टयोर्भावे भवति, तद्वद्वेवतात्वमेव वाच्यं स्यात् । देवताया आधे-
पालाभात्सामानाधिकरण्यं भविष्यतीति विरोधाभावः । *वाच्यत्वमास्त्विति* ।
आख्यातस्य कर्त्तव्यं तद्वितस्य द्रव्यं वाच्यं मास्त्वित्यर्थः । इष्टापत्तिस्तु भवता
कर्तुमदास्या ।

आमिक्षां देवतायुक्तं वदत्येवंप तद्वितः ॥

इत्येतद्बचनविरोधात् ।

ननु कर्तुं वाच्यत्वं प्राधान्यापत्तिभियोज्यते ; नत्वन्यलभ्यत्वं तस्येति बुद्ध्या
कल्प्यस्तदिति चेद् ? न । नच कर्तुः प्राधान्यापत्तौ “प्रवृत्तिप्रत्ययार्थो” इति बचनस्यानु-
रोधबलवत्त्वन्तु नास्ति, तस्य निश्चयस्य संख्यायां व्यभिचारादतस्तस्योत्सर्गिकत्वं
सर्वः कल्पनीयमेवेति प्रत्ययार्थं संख्याभिन्नत्वविशेषमस्यैव आख्यातात्थांतिरिक्तत्वमेव
“भावप्रधानमाख्यातम्, सत्त्वं प्रधानानि नामानि” इति बचनादुपादेशमिति कर्तुरा-
ख्यातार्थत्वेऽपि प्राधान्यापत्तेर्वात्सल्यमभवात् ।

देवतायाम्—देवतात्वेन रूपेण । निरूढति = अनुपपत्तिज्ञानापूर्वकः
त्वमनादिप्रयोगावच्छिन्नत्वं वा तत्त्वमिति भावः ॥ ५४ ॥

मनयैव रीत्यान्यत्राप्यवधेयमित्याह—

क्रीडायां णस्तदस्यास्तीत्यादावेपैव दिक् स्मृता ॥

वस्तुतो वृत्तिरेवेति नात्रातीव प्रयत्यते ॥ ५५ ॥

“तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः” (पा० सू० ४।२।५६) इत्य-
त्र प्रहरणविशिष्टा क्रीडा प्रहरणक्रीडे क्रीडामात्रं वार्थः । भादिना,

द्वयं

मन्दिन्नादिपदाच्छब्देष्वेव देवतालाभे तत्र लक्षणाभ्युपगमो व्यर्थोऽत आह—*देव-
तात्वेन रूपेणेति* ॥ तथाच “शस्त्रादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा” इतिवृद्धोक्ते-
र्वेवताया इन्द्रस्वरूपायाः शक्यत्वेऽपीन्द्राभिन्नदेवतात्वेन तद्वानार्थं सोचितेवेति भावः ।
अनुपपत्तिज्ञानपूर्विकायामपि तीरनिष्ठगङ्गापदलक्षणायां निरूढत्वव्यवहारादाह—
अनादोति ॥ एतत्तत्त्वमभिहितं प्राक् ॥ ५४ ॥

एकदेशान्वयप्रसङ्गमाह—*प्रहरणक्रीडेति* ॥ व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेकपदोपस्थितयो-
रपि तयोः परस्परमन्वय इति भावः ॥ प्रहरणस्यापि प्रकृत्येव लाभमभिप्रेत्याह—
क्रीडामात्रमिति ॥ क्रीडारूपसम्बन्धे वेत्यर्थः ॥ मात्रपदेन तत्प्रहरणस्य तद्विदा-

परीक्षा

मनु देवताया इन्द्रादिपदादेव लाभात्पुनस्तत्र लक्षणाकल्पनमनर्थकमत आह—
देवतात्वेनेति । एतेनेन्द्रपदादेवतात्वेन रूपेण लाभेऽपि देवतात्वरूपेण शाब्दबोधं
देवताया भानसिद्धये लक्षणा आश्रयणीया, “शस्त्रादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा”
इति सिद्धान्तो व्यवस्थितः । स च गंगापदस्य तीरे लक्षणा निरूढति व्यवहारो वा दृ-
श्यते । तस्य कथमुपपत्तिः, अनुपपत्तिज्ञानस्य तत्पूर्ववर्तित्वादिति चेद् ? अनुपपत्तिज्ञान-
पूर्विका लक्षणा सा निरूढति वाच्यम् । तथा च प्रकृतेऽनुपपत्तिप्रतिसंधानाभावात्कथं
निरूढत्वमस्य आह—*अनादोति* । अत्रानादित्वम्पारिभाषिकं प्रागभिहितम् ॥ ५४ ॥

अनयैव रीत्यादि । यत्र “सास्त्र्यं देवता” इति सूत्रविहिततद्वितप्रतिपादितेऽर्थे
प्रकृत्यर्थान्वय एकदेशे यदि स्वीक्रियते; तदा विशिष्टे शक्तिः । एकदेशान्वयानङ्गीकारे
रणद्वयः शक्तिरिति तथान्यतद्विदितार्थस्येऽप्यन्वय इति भावः । प्रहरणस्यापि प्रकृत्या
दण्डेत्यादौ लाभादाह—*क्रीडामात्रमिति* । दण्डेतिशब्दात्दण्डाभिन्नप्रहरणविशिष्टा
प्रतिद्विष्ट बोधः । प्रहरणवैशिष्ट्यं च—जन्यत्वसंबन्धेन “सोऽस्य निवासः” इति सूत्रविहित-
तद्वितस्य निवासः संबन्धो चार्थः । निवासशब्दोऽधिकरणवयन्तः । एवञ्च सौगन्दा-
द्वात् सुष्वाभिन्ननिवासाधिकरणसंबन्धीति बोधः । “सास्त्रिन्” इति सूत्रविहितत-
द्वितस्य पौर्णमासी-अधिकरणत्वार्थः । एवञ्च पौषपदात् पौष्यभिन्नपौर्णमास्यधिकर-
णमिति बोधः । अधिकरणत्वञ्च—घटितत्वरूपम् । पौषपदञ्च “नक्षत्रेण युक्तः कालः”
इति सूत्रविहितान्तप्रकृतिरुचोबन्तम् । तत्र नक्षत्रशब्दस्तत्रक्षत्रप्रयुक्तचन्द्रयुक्त-

“सोऽस्य निवासः” (पा० सू० ४।३।८) “सास्मिन् पौर्णमासी”

दर्पणः

र्थत्वव्यवच्छेदः ॥ तथाच दण्डाभिन्नप्रहारसाधनविशिष्टा क्रीडेति बोधः ॥ *सोऽस्येति* ॥ एतत्सूत्रविहितप्रत्ययस्य निवासः सम्बन्धी चार्थः । अत्र निवासशब्दोऽधिकरणधमन्तो-निगन्धेन च वासे नैरन्तर्यस्यातिशयः प्रत्यायते । स च प्रकरणादिना तत्तत्कालघटितो ग्राह्यः । तथाच सूचनाभिन्न-वासाऽधिकरणसम्बन्धीति बोधः । निवासश्च प्रत्यासत्या प्रत्ययार्थसम्बन्धकर्तृक एव । अत एव कादाचित्कसूचनावासकर्तरि न तथा प्रयोगः ॥

सास्मिन्निति । सूत्रविहिततद्वितस्य तु पौर्णमासीघटितत्वावच्छिन्नाऽर्थः । नक्षत्रयुक्तकालविहिताऽणाद्यन्तर्गोपादिशब्दानां पुण्याभिन्ननक्षत्रकर्मकतदिभोगाश्रयकालोऽर्थः । तस्योक्तार्थरुदेक्षपौर्णमास्यामभेदान्वयः । तथा च ‘पौपो मास’ इत्यादौ पुण्याभिन्ननक्षत्रकर्मकशशिभोगाश्रयकालाभिन्नपौर्णमासीघटितो मास इत्यादिवोधः । पौपादिपदं च न केवलयोगिकम् । ‘पौपः पक्ष’ इति व्यवहारविरहात्, किन्तु रुदमपि । एतन्न्योपनायैव सूत्रे संज्ञाग्रहणम् । रुदिनिरूपकतावच्छेदकञ्च त्रिंशत्तिथिसमुदायत्वमसत्त्वमात्रम् । यत्किञ्चित्तिथ्यवधिकत्रिंशत्तिथिसमुदाये मासादिव्यवहारोऽपि चान्द्रसौरपौपादिवह्निमंतर्गोपादिघटितत्रिंशत्तिथ्यन्तर्गततिथिषु पौपादिव्यवहारविरहात्, किन्तु शुक्लप्रतिपदादिदशांस्ततिथिसमुदायत्वमतो नोक्तदोष इत्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

परीक्षा

काळे वतंते । नच पौपोपौर्णमासीघटितत्वं यत्किञ्चित्पञ्चसंख्याकदिवससमूहे पक्षे वेति; तत्रापि पौपादिव्यवहाराय तदिति वाच्यम् । “संज्ञायाम्” इति वार्तिकस्य तत्र सत्वात् । तथा च यत्र पौपादिपदस्य सौरचान्द्रादिभेदेन भिन्ने मासे रुदिस्तस्मिन्नेवाभिधेये प्रत्यय इत्यते । एवञ्च तत् पौपादिपदं न योगिकमेव, किन्तु योग्यम् । नचैवमपि रुदिनिरूपकतावच्छेदकत्रिंशत्तिथिसमुदायत्वं वक्तव्यम् । तथा च यत्किञ्चित्तिथिमारभ्य तिथिसमुदाये पौपोपौर्णमासीघटितं पौपव्यवहारापत्तिरिति वाच्यम् । रुदिनिरूपकतावच्छेदकस्य तत्रासत्वात् । तत्र शुक्लप्रतिपदादिदशांस्ततिथिसमुदायत्वम् ।

नच यस्मिन्पौर्णमासीघटितं शुक्लाष्टम्यान्धनुस्सङ्क्रान्तिमकरसंक्रान्तिश्च पौप-
नवम्या जाता तस्मिन्सौरपौपेऽपि पौपव्यवहारो दृश्यते, तदनुपपत्तिरिति धनुस्यरविवि-
शिष्टत्वमेव रुदार्थतावच्छेदकमस्त्विति वाच्यम् । सादृश्ये सौरे यदि पौपव्यवहारो
यदि मुख्यः स्यात्, तदा तस्य सौरस्य पौपोपौर्णमासीघटितत्वाभावेन योगार्थस्या-
भावेऽपि पौपत्वमन्युपेयम् । तथा च योगरूढिलभ्यार्थस्य बाधापत्तिः । नवोष्टापत्तिः,
‘सास्मिन्’ इति सूत्रविरोधापत्तिरित्युक्तस्यार्थस्यैव रुदया सौरपौपादौ पौपादि-
व्यवहारस्य गौणत्वात् । नच संज्ञाशब्दानां यथाऽर्थद्वन्द्वव्युत्पादनं क्रियते, तत्रावय-
वार्थस्यासत्वेऽपि साधुत्वस्य स्वीकारः सर्वसम्मतः । रयन्तरकुशलप्रवोणादिपदं
यथा । एवञ्च धनुस्यरविविशिष्टत्वस्य रुदार्थतावच्छेदकत्वं स्योक्तस्य सौरपौपव्यव-
हारो मुख्योऽस्त्विति वाच्यम् । “संज्ञायाम्” इत्युपादाय योगार्थव्युत्पादनविरो-

(४।२।२१) इति, “तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्य” (पा० सू० ५।२।२१)

दर्पणः

“तदस्यास्त्यस्मिन्” (पा०सू० ५।२।८४) इति सूत्रेण प्रथमान्तादस्त्यर्थोपाधिकत्वं सम्बन्धिन्यधिकरणे च मत्वर्थीया विधीयन्ते । यद्यप्यस्येत्युक्तेः पद्युर्गत्सम्बन्ध इव मनुष्यादिविधानमाभातिः तथापि गोमांसैवैत्र इति सामानाधिकरण्यानुरोधात् सम्बन्धिव्यवहृतेवेत्युक्तं प्राक् । एवञ्च गोमानित्यादौ गोनिरूपितत्वामित्वसम्बन्धवानित्याद्यन्वयबोधः । नच—

भूमनिन्दाप्रसंशामु नित्ययोगेऽतिशयिने ।

सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुष्यादयः ।

इति सम्बन्धसमकक्षतया भूमाद्यर्थानामप्युपादानात् तेषामपि मनुष्यादिनाङ्गत्वमिति शङ्क्यम् । स्याद्बन्धु, यदि तेष्वर्थेषु मनुष्यादीनां विधायकं सूत्रादिकमुपलभ्येत, किन्तु प्रयोगोपाधित्वमेव तेषाम् । अस्त्यर्थवद् गवादिपदानां बहुत्वादिविशिष्टलाक्षणिकतयैव भूमादिप्रतीतिसौलभ्याच्च । अन्यं त्वस्तिशब्दान्मनुष्ये तद्ग्रहणमित्यादुरित्यन्यत्र विस्तरः ।

इत्यादिकमित्यादिपदात्, “तस्यापत्यम्” (पा०सू० ४।१।८२) “तेन रक्तं रागात्” (पा०सू० ४।२।१।) “संस्कृतं भक्षाः” (पा०सू० ४।२।१५) इत्यादिसङ्ग्रहः । तत्र ‘गार्गीः’ इत्यादौ तद्विधायांपत्यस्य जन्यपुरुषरूपस्यैकदेशे जन्यत्वे प्रकृत्यर्थगर्गादिनिरूपकतयाऽन्वयात्पूर्वगर्गनिरूपितजन्यताश्रयः पुमानित्यादिवोधः । ‘गार्यं’ इत्यादौ तु जन्यपुरुषजनकपुरुषाद्यारम्भोप्राप्त्यर्थैकदेशे जन्यत्वे प्रकृत्यर्थान्वयः । ‘गार्यापण’

परीक्षा

धात् । अप स्थलपद्ये पङ्कजन्यवहारवद्दर्पणविशेषीयसौरपीपे मुक्यार्थभावे का क्षतिस्तत्र पीपण्यवहारो लक्षगर्गोस्त्विति चेद् ? तर्हि तस्मिन्वर्षे चान्द्रपीपभासनिमित्तकस्य दशम्याह्वर्षुमहस्यादिकध्रादस्य विलोपापत्तिः ।

ननु “नक्षत्रेण युक्तः कालः” इति सूत्रेणान्प्रत्ययस्य प्रकृतिस्त्वंवर्षपीपौर्णमास्यां न सम्भवति, यस्मिन्वर्षे पीर्णमास्याम्युनर्वमुनक्षत्रयुक्तशशिनः सत्त्वन्तस्यां न्यभिचारादिति चेद् ? न । अण्प्रत्ययप्रकृतिकरोद्दिग्यन्यतरस्मिन् लक्षणा, फाल्गुनशब्दे तु फल्गुनोऽशब्दस्य पूर्वोत्तरफल्गुनोऽस्तान्वयमेव भाद्रपदशब्दे भद्रपदाशब्दस्य सततारकापूर्वोत्तरभाद्रपदा, आश्विनशब्दे अश्विनोऽशब्दस्य रेवत्यादिव्रितये लक्षणा । तदुक्तम्—

अन्त्योपान्त्यौ त्रिमौ त्रयो फाल्गुनश्च त्रिमौ मतः ।

त्रेषा मासा द्विभावेयाः कृत्तिकादिष्ववस्थया च इति

अन्यं तु—पीपादिपदस्य कवठस्त्वमेव, ननु यौगिकत्वम् । पुष्यादियोगस्य पीर्णमास्याननियमात् । रुद्रिनिरूपकतावच्छेदकञ्च—धनुस्परव्यारभ्यशुक्लप्रतिपदादिदशान्तमासत्वम् । धनुरादिस्थरविसमाख्यरविसंक्रान्तिमन्मासभिन्नधनुरादिस्थरव्यधिकरणशुक्लप्रतिपदादिदशान्तमासत्वं वा । धनुस्परव्यारभ्यत्वम्—शालिकसम्बन्धेन धनुस्परव्यधिकरणपक्षजशुक्लप्रतिपदादिकत्वन्ततस्मिन्वर्षे कार्तिशुक्लप्रतिपदात् ४६।५० तदित एव वृद्धिव्यमहकान्तिः १४।३६ एतस्मिन् काठे जाता तन्मासीयपठिका २९।३२ धनुस्संक्रान्तिस्तु दर्शसताप्त्युत्तरम् ४४ एतस्मिन्मये जाता तस्मि-

दर्पणः

इत्यादौ तद्विद्वार्थयुवापत्यैऋद्धे गोत्रप्रत्ययान्तार्थस्य निरूपकतयाऽन्वयः । परन्तु "त्री-
यति तु वंदये युवा" (पा०सू० ४।१।१६३) इति परिभाषणाद् गमर्गजीवनममानकालि-
कत्वमपि प्रधानप्रत्ययार्थे विज्ञेयम् । तस्याऽपि प्रत्ययसक्तत्वात् । एवञ्च गमर्गजीव-
नसमानकालिको गमर्गोत्राऽपत्यनिरूपितजन्यतावानर्थपुमानिति बोधः ।

"तेन रक्तम्" (पा०सू० ४।१।१) इति विहितप्रत्ययस्य तत्सम्बन्धाधीनतदीयरूपा-
रोपविषयोऽर्थः । तादृशारोपविषयत्वमेव तेन रक्तत्वम् । "रक्तः पीत" इत्यारोपमा-
दाय द्वाद्वादेरारोप्यपीतिमाध्यहरितालादिना रक्तत्ववारणायार्थानान्तमारोपविज्ञेय-

परीक्षा

लक्ष्यमासाख्ये पीपे प्रथमलक्षणस्याध्यासिरिति तादृशमलमाससङ्गमनाय द्वितीयम् ।
तथाहि-मलमासो द्विविधः, संक्रान्तिरहितः संक्रान्तिरूपयुक्तश्च । तदुक्तं काठकगृह्ये-
यस्मिन्वर्षे न संक्रान्तिस्संक्रान्तिरूपमेव वा ।

मलमासः स विज्ञेयो मासे प्रियत्तमे भवेदिति ॥

मलत्वमावदयकत्वं स्वयं त्रियावाद्यत्वात् । तत्राप्यस्य मलमासस्य लक्षणमन्य-
प्राप्त्युक्तम्—

अमावास्यापरिच्छिन्नरविसङ्क्रान्तिवर्जितम् ।

मलमामं विजानीषाद्भ्रजितं सर्वकर्मसु ॥

यदुक्तम्—'पूर्वस्मिन् द्वादशे मासे प्रियत्तमे' इति, तदाद्यमलमासपरम् । द्वितीय-
मप्याह सत्यमतः—

राशिद्वयं यत्र मासे सङ्क्रमेत दिवाकरः ।

नाधिमासो भवेदेष मलमासस्तु केवलम् ॥ इति

अमावास्यापरिच्छिन्नो रविसंक्रान्तिवर्जितो यो मास तस्यैवाधिमासत्वम् ।
तदाह यादरायणः—

"एकमासस्थिते सूर्ये यदि स्यादधिमासकः ।

एक एव हि मासोऽसौ षष्टिभिर्दिवसेर्मतः ॥ इति

मासः शुक्लादिर्ज्ञेयः । नच "अमावास्याद्वयं रविसङ्क्रान्तिवर्जितम्, मलमामः
सविज्ञेयः" इति वचने मलमासत्वममावास्याद्वयं यत्र 'रविसङ्क्रान्तिवर्जितं मल-
मासस्तपिज्ञेयः' इति वचनेन मलमासत्वममावास्याद्वयपठितस्यैव, ननु षष्टिदिवस-
परिच्छिन्नत्वेति याच्यम्, अमावास्याद्वयमित्यस्यामावास्याद्वयपरिच्छिन्नमित्य-
थांत् एकपदिदिवसात्मकेऽपि मासे अमावास्याद्वयपरिच्छिन्नत्वमासे वाऽमावा-
स्याद्वयस्य तादृशस्य तद्वद्वत्त्वात् सङ्क्रान्तिरूपयुक्तो मासः ॥ सर्वसङ्क्रान्ति-
मासभेदश्च, संक्रान्तिरूपयुक्तो मासो न्यूनाद्ययोःइत्यतिमञ्जद्वय, अधिक्रमात्-
संज्ञकं धायगस्य लक्षणं कर्त्तव्ये रव्यारभ्यत्वपठितं तद्द्वितीयं लक्षणमपि तत्र-
स्वयम् । कर्त्तव्यपरिमाणस्य यो रविसङ्क्रान्तिमन्नाम भाषादस्तद्विप्रत्यस्य कर्त्तव्य-
रभ्यधिकतयस्य ॥ तत्रास्तत्वात् । नच शुक्लप्रतिपदमारभ्य धायगस्य प्रारम्भे दश-
पर्यन्तं प्रियत्तमपरिच्छिन्नमासस्य समाप्तिरिति कर्त्तव्यत्वं समस्य रविसङ्क्रान्ति-
न्नामभिन्नत्वन्तत्र नास्त्येत्यज्यासिः, तस्मिन् धायगे इति याच्यम्, तादृशस्यैव
षष्टिदिवसपरिच्छिन्नस्यैव माम्भवमिति कर्त्तव्यपरिमाणस्य तत्रास्तत्वेन तादृश-

१४) इत्यादिकं संगृह्यते ।

दृष्यणः

णम् । मात्रिष्टपदादेश्वरादिना रक्षस्ववारणाय तदापत्वं रूपविशेषणम् । अत्र च रागकरणस्य मात्रिष्टादेः प्रकृत्यर्थस्य तद्विधितार्थकदेशसम्बन्धे प्रतियोगितया रूपे चायेयतयान्वयः । तथाच मात्रिष्टासंबन्धाधीनो यो मात्रिष्टानिष्टरूपारोपस्तद्विषयता-

परीक्षा

पादभेदमत्वात् यत्काश्चिद्गृह्यायम्पूर्वोक्तन्तदेतादृशाधिकारमेव । नच यदि चैत्रादिदाम्बो यौगिकस्ताई मीनादिरविविशिष्टकालरूपेषु चैत्रादिसौरेषु रुदिरैव चैत्रादिपदस्यास्ता-
मिति वाच्यम् । 'मायशास्त्रस्यामावास्याया रोहिण्या सम्बन्धते' इति श्रुतिबलाच्चान्द्र-
एव शक्तिसिद्धेः । तथाहि—यदि सौर एव शक्तिस्तदा वैशाखपदस्य मेपस्याविविशिष्ट-
काल एव शक्तिरिति तदभावास्यायां रोहिण्याच्चन्द्रस्यावस्थानामावाच्छ्रुतिविरोध-
स्यष्ट एव । "यः सूर्यचन्द्रमसोः परः सन्निरूपः साऽमावास्या" इति गोमिल्वचनादमा-
वास्यान्ते चन्द्रस्य सूर्यस्य तदवस्थाने नियमात् । यदि तु चान्द्रे शक्तिस्तदाऽस्ति संन-
यः । शुक्लप्रतिपदादूर्वेशास्त्रस्यान्ते चन्द्रावस्थानस्य प्रायो रोहिण्याःसम्भवात् । श्रुति-
स्थं रोहिणीपदं वृत्तिकारोहिण्यन्यतमपरम् । तदुक्तं ज्योतिःसिद्धान्ते—

मंपादित्ये सवितरि यो मासः प्रपूर्यते चन्द्रः ।

चैत्राद्यस्सविशेषः पूर्तिर्द्वित्वेऽधिमासोऽन्यः । इति ।

अत्राद्यदाम्बो वैशाखादिनष्ट्याहक इत्याहुः ।

अपरं तु—पौषपदे पुष्ययोगप्रयोगत्वं विवक्षितम् । एवञ्च पुनर्वसुनक्षत्रप्रसत्त्वेऽपि न
क्षविरित्याहुः । "तस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्य" अनेन सूत्रेण पौषस्येति पदार्थे
प्रत्ययो विधीयते इति प्रतिभाति, तथापि धनवान् इति सामानाधिकरण्यानुभवा-
त्सम्बन्धी वाच्य इति कल्प्यते । एवञ्च—गोमानित्यादी मनुष्यः सम्बन्धी तद्विद्व-
सम्बन्धे प्रकृत्यर्थस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः । नच "प्रकृतिप्रत्ययो" इतिनिघने
प्रत्ययार्थशब्देन प्रत्ययव्रज्यत्वप्रतीतिमुक्त्यविषयेष्यस्य ग्रहणात् तद्वैशान्वय उचितो
मनु विशेषणे इति वाच्यम् । औषगवादी यस्तद्विस्तृत्यार्थत्वेकदेशजन्यतायाम्प्रकृ-
त्यर्थान्वयपदज्ञानेनोच्छोक्तिनिघने प्रत्ययव्रज्यत्वप्रतीतिविषयमात्रस्याग्रहणात् । सम्बन्धे
भाक्षये च खगलाः सस्तः सम्भवाच्च । नच भूमिनिन्दादिभ्यो मत्वर्थोपप्रत्ययान्त-
जन्यताम्बोधे मासतः, तस्य क्यमुपपत्तिः, सूत्रास्तुतादानादिति वाच्यम् । प्रथमा-
दिवशात्तस्यार्थस्य शब्दबोधे भानानुभवो न । यत्र तेषामर्थानाम्प्रतीतिस्तत्र प्रकृत्य-
चदर्थविशिष्टे लक्षणास्वीकारात् ।

इत्यादिकमिति । आदिपदेन "तस्यापत्यम्" "तेन रक्तं रागात्" "संसृष्टं
मथाः" "तेन श्रौतम्" "तद्विस्मिन्नस्तीतिद्वे तन्नाम्नि" इति सूत्रानुष्टपस्य "एष्ट
माम" इत्यादेश्च परिपहः । तत्रापत्यार्थविहिततद्विधितार्थकदेशजन्यतायाम्प्रकृत्यर्थस्यै-
कान्वयो भवत्येव । जन्यत्वस्य नित्यनिरूपकाद्भाङ्गत्वात् । यत्र गोत्रापत्ये प्रत्ययस्तत्र
जन्यवन्दे पुंसि प्रत्ययस्य शक्तिः प्रथमजन्यतायाम्प्रकृत्यर्थस्योपसम्बन्धेनान्वयः ।
गामपापजो दाक्षायज इत्यादी तु पुनिप्रत्ययो भवति, तत्र प्रत्ययापौ युवत्यन् । अपत्यञ्च
प्रकृत्यर्थगंगोत्रापत्यं दक्ष्योत्रापत्यम्, तत्र निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः ।

भारोपितप्रकृतिप्रत्ययार्थमादाय वा । वस्तुतो विशिष्टशक्त्यैवार्थोप-
स्थितिरित्याह—*वस्तुत इति* ॥ ५५ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे देवतादिप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥ १० ॥

दर्पणः

गतिरत आह—*भारोपितेति* ॥ *विशिष्टशक्त्यैवेति* । विशिष्टार्थस्येति शेषः ॥
वृत्तौ पक्षद्वयान्युपगमेन जहत्स्वार्थपक्षे तद्घटकपदाऽर्थनिरूपणस्यानुपयोगेऽप्यजह-
त्स्वार्थपक्षे विशिष्टशक्तिप्रहस्य प्रत्येकशक्तिनिरूपणोपजीवकतया तन्निरूपणस्योचित्य-
मेव । पठस्सूत्रभाष्येव मूलेऽतीवेत्युपात्तमिति रहस्यम् ॥ ५५ ॥

इति भूषणसारदर्पणे देवतादिप्रत्ययार्थनिरूपणम् ॥ १० ॥

परीक्षा

दानां समानाधिकरणत्वपूर्वनाथत्वव्यवहारस्यापि का गतिरत आह—*भारोपितेति* ।
‘प्रकृतिप्रत्ययादिकम्’ इत्युपलक्षणम् । सामानाधिकरण्यादिकमन्येवं विशिष्टशक्त्या ।
ननु यदि जहत्स्वार्थां वृत्तिरेवास्ति तदा मूले—‘नाग्रातांवेति’ कथनमनुचितन्तग्रेत्येव
तर्हि कृतो नोक्तम् । किञ्च विशिष्टे शक्तिश्च विशिष्टार्थनिरूपिता चेत्सर्वत्र सम्मताः तदा
“जहत्स्वार्थां तु तत्रैव यत्र रुदिर्विरोधिनी” इति सिद्धान्तस्यापि नोपपत्तिरिति चेत् ?
न । अययवशक्तिप्रहसहकारणेव समुदायशक्त्या बोधस्य दर्शनेन अवपवानामन्यर्थनि-
रूपयितुमुचितमेवेत्याशयात् ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भूषणसारटीकायां परीक्षानामिकायां
देवतादिप्रत्ययार्थविवरणम् ॥ १० ॥

परित्यक्तविशेषं वा सङ्ख्यासामान्यं तत् । उक्तञ्च—

भेदानां वा परित्यागात् सङ्ख्यात्मा स तथाविधः ।

व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते ॥

दर्पणः

स्थितितुल्यामित्यर्थः ।

नन्वेकत्वद्वित्वादीनामेकत्र सत्त्वमनुपपन्नम् । न हि द्वावेकत्वेन व्यवहियेते, नाऽप्येको द्वाविति । “न हि द्विपुत्र” इति भाष्यात् ॥ किञ्च दृष्टान्तोऽपि न समञ्जसः । सत्त्वसवदारभ्येऽवयविनि माक्षिकेऽवयवसजातीयरसान्तरस्यैवोत्पादाभ्युपगमादत आह—*परित्यक्तेति* । वातशब्दः पक्षान्तरे । अगृहीतविशेषधर्मकं संख्यामात्रमित्यर्थः । पूर्वकल्पे उक्ताऽस्वरसाभिसन्धिकं वाक्यपदीयं तत्पक्षेऽपि प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति—*भेदानामिति* । *भेदानाम्*—एकत्वत्वद्वित्वत्वादिविशेषधर्माणाम् । *परित्यागाद्* । अप्रहात् । इदञ्च व्यापारपदार्थेऽभेदानां स्वयि ॥ *संख्यात्मा*—संख्यास्वरूपः ॥ *सः*—एकत्वादिः ॥ *तथाविधः* । अभेदैकत्वव्यपदेश्य इत्यर्थः । तदेव विशदयति—*जातिभागस्येति* । एकत्वत्वादेरित्यर्थः ।

भेदापोहेनेति । भेदस्य विशेषणस्य योऽपोहोऽग्रहस्तेनेत्यर्थः ॥ यद्वा भेदापोहेनेत्यस्य व्यापारादित्यनेनाऽन्वयः । प्रकृत्यादित्वात् ततोया । तथाचैकत्वत्वादेर्जातिविशेषस्य भेदाग्रहरूपो यो व्यापारो विशेषणाऽत्मा ततो वर्त्तत इत्यर्थः ॥ “भेदाऽ-

परीक्षा

न्मते एकत्वद्वित्वादेः सत्त्वेऽपि भेदकार्यं धर्मा एकत्वत्वाद्यस्तत्परित्यागेन सर्वासां स्थितिकर्तृत्वमात्रम् । सङ्ख्याया जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्ततया स्वरूपतो भानासम्भवात् । एवं च राशः राशो राशं वा पुरुष इत्येवं लौकिकविषयेऽपि राजसाम्यन्धी पुरुष इत्येव शाब्दबोधः ।

नन्विदमनुपपन्नम्, द्वित्वबहुत्वादीनां विशेषादेव स्थानासम्भवात् । अत एव “न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते” इति भाष्यकृतोक्तम् । एवं मधुदृष्टान्तोपादानमप्यसङ्गतम्, तत्र नानाजातीयरसवदवयवारभ्ये मधुनि दृष्टान्तरोत्पत्तेरभ्युपगमात् । नीलादिनानाजातीयरूपवदवयवारभ्येऽवयविनि पटे धिग्ररूपमत आह—*परित्यक्तेति* । अत एवोक्तं हरिणा—

अभेदैकत्वसंख्याया तथा न्यवोपजायते ।

संसर्गस्य सङ्ख्यानामविभक्तन्तदुच्यते ।

वृत्तानुपपन्नं नददानां सत्त्वभूतत्वात् सङ्ख्यायोगस्यावश्यकत्वेनान्यान्यासंसर्गरूपा सङ्ख्या जायत इति तदर्थः । एतन्मते—एकत्वत्वाद्यपि मालिकसंख्यात्वप्रकारप्रतीतिविषयः संख्यापदार्थोऽभेदैकत्वसंख्याव्यपदेशो भवतीति फलितम् । एतदपि मत् हरिसूचितमित्याह—*उक्तञ्चेति* । *भेदानाम्*—संख्याभेदकानाम्, एकत्वत्वादिस्वविशेषधर्माणाम् । एतेषां परित्यागश्च-ज्ञातधर्मवस्त्रेण ज्ञानविषयीभरनाभाव एव । स—एकत्वादिः । *तथाविधः*—अभेदैकत्वसङ्ख्याव्यपदेशकः । जातिभागस्य जात्यात्मरूपमस्यैकत्वादेर्व्यापाराद्वर्त्तत इत्यन्वयः । तं व्यापारमेवाह—*भेदापोहेनेति* । भेदस्य वि-

अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।

प्रख्यायते न शुक्लादिर्भेदापोहस्तु गम्यते । इति ॥

अस्याः वृत्तौ = समासादौ; भानं न्यायसिद्धमिति श्रेयः । इति मतस्थितिर्वैयाकरणानाम् ।

अयम्भावः—राजपुरुष इत्यादौ, राज्ञो, राज्ञोः, राज्ञां वाऽयं पुरुष इति जिज्ञासा जायते । विशेषजिज्ञासा च सामान्यज्ञानपूर्विकेति सामान्यरूपेण तत्प्रतीतिः शब्दादायावदयकी । मतस्तस्यां

दुर्पणः

पोहो न वचंते" निवचंते इति वा पाठे तु भेदरूपो योऽपोहोऽतद्व्यावृत्तत्वम्, स न वचंते; न भासते इत्यर्थोऽवसेषः । यद्यन्तरावलोकनेनेतत्पाठस्यैव हरिसम्मतत्वमव्यवसीयते । त्रिवृत्त्वाद्यप्रकृष्टकालिकसङ्ख्यात्वप्रकारकप्रतीतिगोचरः सङ्ख्यापदार्थोऽभेदैकत्वपदस्यपदार्थो भवतीतिसमुदिताऽर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—*अगृहीतविशेषेणेति* ॥ शुक्लत्वादिप्रकारकप्रहासमानकालिकरूपत्वप्रकारकप्रतीतिविषयेण शुक्लादिर्भव यथा घटादौ रूपवानिति प्रतीयते । शुक्लादेवो भेदरूपपोहः—शुक्लत्वादिप्रकृत्यव्यावृत्तिरूपः । तु न प्रतीयते । तद्ब्रह्मराजपुरुष इत्यादौ राज्ञादिपदार्थः सङ्ख्यावानिति प्रतीयते, न तत्र सङ्ख्यायां पदत्वादि भासते इत्यर्थः ।

तादृशसङ्ख्याभानस्य परानभ्युपेतत्वात् कथमिधं स्थितिरित्यन्तराशेषपूरणेन व्याचष्टे—*वैयाकरणानामिति* । ननु तादृशसङ्ख्याया वृत्तौ भाने किं प्रमाणमत आह—*अयम्भाव इति* । *सामान्यज्ञानपूर्विकेति* । तदेतुकेत्यर्थः । *भावयकीति* । तां

परीक्षा

शेषस्य योऽपोहः अप्रहस्तेनेत्यर्थः । *व्यापारादिति* । पञ्चम्यन्तस्याभेदेन तृतीयान्तेऽन्वयः । यद्वा भेदापोहपदार्थस्योक्तस्यैवाभेदेन सम्बन्धेन जातिभागस्य व्यापारराहित्ये तद्विशेषणत्वम्, तृतीया तु प्रकृत्यादित्वात्, धान्येन धनवानिति वत् । एवञ्चैकस्यत्वादिजातिविशेषस्य भेदाग्रहस्य यो व्यापारो विशेषगतात्मा तेन वचंते । पदत्वत्वाद्यप्रहासमानकालिकसङ्ख्यात्वप्रकारज्ञानविषयः सङ्ख्यापदार्थोऽभेदैकत्वसङ्ख्यापदेनोच्यते इति फलितम् । एतन्मते—राजपुरुषादिपदात्सङ्ख्यावद्ब्रह्मसम्बन्धोत्पादाकारको बोधः । तत्र दृष्टान्तमाह—*अगृहीतिति* । न गृहीतो विशेषे विशेषधर्मो यस्मिन्नेतादृशेन रूपेण रूपत्वेन गृहितेन रूपेण रूपवान् प्रख्यायते, भेदरूपो यो अपोहो, विशेषः—विशेष इति तु न गम्यते इत्यर्थः । यथा—दूरस्थितो घटादिपदार्थः शुक्लत्वादिप्रकारकप्रहासमानकालिकरूपत्वप्रकारकप्रहासमानकालिकरूपेण रूपवानिति प्रतीयते, रूपगवोऽपोहो विशेषधर्मो न प्रतीयते, अपोहः—आतद्व्यावृत्तिः । विशेषधर्मोऽस्मिन्नेतादृशानुचितः, तथा राजपुरुषादिसमुदायादपि सङ्ख्यावद्ब्रह्मसम्बन्धो पुरुष इत्याकारा प्रतीतिर्भवतीति भावः ।

मन्येवं बोधस्य परानभिमतत्वात्कथमिधं स्थितिरित आह शेषपूरणेन—*वैयाकरणानामिति* । अभेदैकत्वसंख्याया व्यावृत्तौ भाने साधकमाह—*अयमित्यादिना* । *पूर्विकेति* । विशेषस्य जिज्ञासा समभिन्न्याहृतपदार्थतायच्छेदकान्तरधर्मावच्छिद्यप्रका-

शक्तिरिति । तस्या एकत्वेन प्रतीतौ न्यायमाह—कपिललेति* ।

दर्पणः

विनोक्तजिज्ञासाया अभावादिति भावः । सा च संख्या पूर्वोत्तरपदार्थयोः सम्बन्ध-
वद् वृत्तिशक्त्यैव । अजहत्स्वरायावृत्तिपक्षे पूर्वपदस्य संख्याविशेषवाचकत्वे गमका-
भावात् । तेन 'द्विपुत्रः' 'मौद्रिको' 'मासजातः' 'तावकीनः' 'भवद्विरामवसरः' इत्यादौ
वृत्तावभेदैकत्वसंख्याया अभावेऽपि न क्षतिः ।

आद्ये सङ्ख्याविशेषस्यैव पूर्वपदार्थत्वात् । द्वितीये, एकमुद्रस्य ऋयकरणाद्यो-
त्वात् बहुत्वाऽवगतिः । तृतीये विशिष्टकालावगमाय मासपदयोगात् संख्याव्यव-
सायः । चतुर्थे तवकाघादेशवदेकत्वावगतिः । पञ्चमे प्रकरणाद् द्वित्वावगतिः । एवं कार-
कमप्य इत्यादावप्युक्तम् । एकस्य मध्यासम्भवात् । सति प्रकरणे राजपुरुष इत्यादा-
वपि संख्याविशेषप्रकारेणैव भावम् । तदा तत्रापि न तस्य वृत्त्यर्थत्वमिति । भेदो
भेदसहिता द्वित्वादिसंख्या, उद्भावसहितमेकत्वमभेदैकत्वमिति व्युत्पत्त्या संख्यात्वे-
मैकत्वमेवोपसर्जनपदार्थं भासते । *तथा* । अत एव "एकत्ववृत्तमुद्रसर्गात्—कविद्वयैः"
इति वचनाद्वाजन् अस्-पुरुष-सु-इत्यलौकिकविषये एकवचनं प्रयुज्यते । यत्र तु प्रक-
रणादिना संख्याविशेषभावं तत्र बहुवचनमपि यथा चित्रगुरित्यादौ—'चित्रा-अस्-
गो—अस्' इत्यभिप्रेत्योत्तरग्रन्थमवतारयति—*तस्या इति* । वृत्तिघटकपदाद्योप-
सर्जनव्यपेक्षित्यर्थः ॥

परीक्षा

रक्षानविषयकं च्छा सामान्यज्ञानपूर्विकैव यदा 'अयं माह्वणः' इति ज्ञानमस्ति तदा को
प्राज्ञम इति, जिज्ञासा न भवति । तादृशे ज्ञानसत्त्वे तु भवतीति सामान्यधर्मप्रकाररक्षा-
नस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाम्प्रतिकारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्प्यते । एवञ्च प्रकृ-
तेऽपि संख्याजिज्ञासाया अनुरोधेन सङ्ख्यात्वेनादौ प्रतीतिर्भवतीति स्वीकरणीयमिति
भावः । *शक्तिरिति* । समासदेरिति शेषः । समासदेः समुदायस्य शक्तिः कल्प्यमाना
संख्यात्वेन—संख्याविशिष्टे कल्प्यते इति यावत् । इयं संख्या न विभक्त्यर्थः । विभक्तेः
सर्वत्रासत्वात्, किन्तु यथा सम्बन्धः पूर्वोत्तरपदार्थयोः समुदायशक्त्यस्तथा संख्यापि ।

अयमभिप्रेतिः—यत्र यत्किञ्चिद्रूपे विशेषरूपेण संख्याप्रतीतिरप्यस्ति, तत्र विशेष-
रूपेण संख्याया वाच्यत्वमद्भ्योपपद्यते । यथा—तावकीनो मामकीन इत्यत्रादेशेन "तव-
कममकारैकवचने" इति सूत्रेणैकार्यस्यादेशविधानेनादेशेनैवैकत्वनिश्चयस्य सम्भवा-
त्तत्र वृत्तेः संख्याविशेषे शक्तिर्न कल्प्यते । एवञ्च द्विपुत्रो आधिको मासजात इत्यादे-
रपि न संख्याविशेषवाचकता । प्रथमे सा पूर्वपदवाच्यैव । द्वितीये बहुनामेव प्रयादि-
साधनत्वादार्थिकी बहुत्वावगतिः । यत्र तु तादृशं गमकं नास्ति, संख्याप्रतीतिस्तु
भवति, तत्र वृत्तेः शक्तिः अलौकिके विषये 'राजन् हस् पुरुष सु' इत्याकारकं औत्स-
र्गिकैकवचनस्य सत्यमाधित्य समाससज्जा भवति । ततो राजपुरुषादिनाम्नास्तसङ्ख्या-
त्वेन भावस्यानुभवसिद्धाच्च तस्मिन्नायं समुदायस्य शक्तिरनुमेया । अभेदे एकत्वमित्य-
स्याभेदसहितमेकत्वमित्यर्थः । द्वित्वादिकम्भेदाभेदसहितमेकत्वत्वमभेदसहितमेव । तच्च
सङ्ख्यात्वेनोपसर्जनं भासते । एवञ्च—यत्र सङ्ख्याविशेषस्य भावे प्रकरणादि-
साधनमस्ति, तत्र संख्याविशेषस्य वृत्तिवाच्यत्वमाधीयत इति सिद्धम् । अत एव—

वस्तुतस्तु जिज्ञासैव नानुभवसिद्धा । तथात्वे वा ज्ञानेच्छयं
समानप्रकारकत्वेनैव हेतुहेतुमद्भावात्तत्तद्रूपेणैव वाच्यता स्यादिति
ध्येयम् ॥ ५६ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे अभेदैकत्वसङ्घानिरूपणम् ॥ ११ ॥

दुपणः

स्थायाम् । अनुभवसिद्धत्वे चेत्यर्थः ॥ *समानप्रकारकत्वेनैवेति* ॥ एवकारेण विवि-
धप्रकारकत्वव्यवच्छेदः । तद्वर्त्मप्रकारकेच्छां प्रति तद्वर्त्मप्रकारकत्वज्ञानस्य हेतुताप-
मुखादीच्छास्थले क्लृप्तस्थात् । प्रकृते विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासायाः सविषयविषय-
कत्वेन ज्ञानप्रकारीभूतविशेषधर्मप्रकारकत्वस्यावश्यकत्वेन तत्पदार्थविशेषधर्मप्रकारक-
ज्ञानकार्प्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः ॥

तत्तद्रूपेणैवेति ॥ एकत्वस्वादिरूपेणैवेत्यर्थः । एवकारेण संख्यासामान्यधर्मव्य-
वच्छेदः । इष्टापत्तिस्तु न । तथा सति शब्दादेव विशेषधर्मावगतौ जिज्ञासाया अस-
म्भवादिति भावः ।

परीक्षा

न्यरूपेणैकत्वद्वित्वादेवाच्यताङ्गीकर्तव्या । सैव तु नास्ति इत्याह—*वस्तुत इत्या-
दिना* । एतच्चोक्तकार्यकारणभावमभ्युपेत्य वस्तुतस्तादृशकार्यकारणभाव एव नास्ति
एतत् राजादिपदविशेषश्रवणेऽपि विशेषजिज्ञासा तच्छब्दश्रवणरूपोद्बोधकजनितोद्बोधन-
विशिष्टसंस्कारजातस्मरणेन तावते तत्र व्यभिचाररात् । एवमासूफलदर्शनमात्रेणैव स्मर-
णानन्तरं विशेषरसजिज्ञासाऽनुभवसिद्धा । तत्रापि व्यभिचारो द्रष्टव्यः । *जिज्ञासै-
वेति* । 'राजपुरुष'इत्यादिश्रवणानन्तरजातशब्दबोधोत्तरं राज्ञः, राज्ञोः, राज्ञां, वेति
जिज्ञासैव नानुभवसिद्धेति । एवञ्च-कथं जिज्ञासानुरोधेन सामान्यधर्मप्रकारकज्ञान-
स्यावश्यकतेति श्रेयः । नतु जिज्ञासा जायते न येत्यत्र निर्णयः । स यथा नेति निर्णयस्य
सिद्धिः ।

प्रकारान्तरेण भवतीत्याशयेनाह—*तथात्वेवेति* । अनुभवसिद्धत्वे वेत्यर्थः । *समा-
नप्रकारकत्वेनेति* । यद्वर्त्मप्रकारकज्ञानमादौ भवति, तद्वर्त्मप्रकारिकैवेच्छा जन्मते इति ।
समवायेन तद्वर्त्मप्रकारकेच्छाम्प्रति तद्वर्त्मप्रकारकज्ञानत्वेन कारणता इत्याकारकः का-
र्यकारणभावः । यस्य पुरुषस्य 'सद्यः शुक्रस्मरणः' इति ज्ञानं तस्य पयो जायतामि-
त्याकारकेच्छा भवति यथा । एवञ्च जिज्ञासा—ज्ञानेच्छा, तस्य ज्ञानातिरिक्तविषय-
कत्वं याचितमण्डननाशयेन स्वविषयज्ञानविषयत्वेनैरेति । यदि विशेषधर्मप्रकारकज्ञाने-
च्छा जायते इति मूषे ! तदेच्छायां ज्ञानभिन्नविशेषपदार्थभाननिर्वाहाय विशेषधर्मप्रका-
रकज्ञानपूर्वकत्वमप्यस्तीति, अनापत्या भवता स्वीकार्यमिति सङ्ख्यात्वत्वात्प्रवृत्तिरे-
स्य वाच्यत्वं भवन्मते सिध्येत्, नतु सामान्यरूपेण विशेषस्य वाच्यत्वसिद्धिरित्याशयः ।
तत्तद्रूपेण एकत्वद्वित्वत्यादिविशेषरूपेण । यदिष्टापत्तिस्तर्हि विशेषधर्मप्रकारकं ज्ञानं
सिद्धमेव, तदा सिद्ध इच्छाविरहाजिज्ञासोच्छेदः । तथा च मूलोच्छेदात्तत्र शक्तिरूप-
मनर्थकमिति भावः । एतेन भवत्संमताया विशेषवति जिज्ञासा नैवास्तीत्यस्य सिद्धा-
नभेदैकत्वसङ्ख्याया द्वितीयमतरीत्या न सिद्धिः, तथा च प्रथममतमेव युक्तमिति

दर्पणः

अत्र वदन्ति—तद्वर्मप्रकारकज्ञानस्य कार्यतावच्छेदककोटौ स्वातन्त्र्येण तद्वर्म-
प्रकारकत्वं सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वानुरोधान्नि-
वेदनीयम् । अन्यथा सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्योच्छ्रितजिज्ञासां प्रति हेतुत्वं विधीयते ।

न च तत्र मानाभावः । जायते च कार्ये कारणे वा ज्ञाते क्रिमस्य कार्यं कारणं वा
इति दीधितिद्वैतव्यस्यैव मानत्वात् । प्रकृतं विशेषधर्मस्य पारतन्त्र्येणरेच्छांशे
प्रकारत्वात्तद्वर्मप्रकारकज्ञानं विनापि सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानान् तादृशजिज्ञासायाः
सूपपादत्वात् । सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानं तु विशेषधर्मप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यरेच्छा-
त्वमिति न गुणत्वसामान्यज्ञानान् सुखाद्रीच्छाप्रसक्तिः, अधिष्मन्व्यानुसन्धेयम् ।
तथाचात्र जिज्ञासायाः सर्वसिद्धये तदुपपत्तयेऽभेदैकत्वं वृत्तेवृत्तिराशयिका । एवञ्च
“अभेदैकत्वसंख्याया वृत्तौ” इति मूलस्य सङ्गतिः । एतेन भेदस्य तत्सद्वचरितद्वित्वा-
दरेकत्वस्य च वा प्रतीतिस्तदभाव इत्यर्थपरतया व्याख्यानं परास्तमिति ॥ १६ ॥

इति भूषणसारदर्पणेऽभेदैकत्वसंख्यानिरूपणम् ॥ ११ ॥

परीक्षा

ध्वनितम् ।

अत्रेदमवश्यम्—यदि विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाम्प्रति सामान्यधर्मप्रकारकज्ञान-
स्योत्पत्तीत्याऽन्यव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वं युक्तमेव । अत एव दीधितिद्वैताऽनन्त-
राभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः सङ्गतिरिति सङ्गतिविक्षणस्योपपत्तीव-
त्वाद्दी सङ्गमनकाले जायते च कार्यकारणे बाधते क्रिमस्य कारणं कार्यं वेति जिज्ञास-
त्युक्तम् । ज्ञानेच्छयोः सामान्यतो यः समानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभावेनान्यान्यथासि-
द्विस्तु न बाधनीया । तत्रेच्छानिष्ठा कार्यता तदवच्छेदकारिरेऽधिक्येन निवेदनात् ।

तथाहि—यस्या इच्छायाः स्वातन्त्र्येण सविषयकत्वम्, ताम्प्रतीच्छाप्रकारकज्ञा-
नस्य हेतुत्वम् । अत एव ब्राह्मणगृहमेतदिति ज्ञाने ज्ञाते ब्राह्मणत्वव्याप्यधर्मज्ञानजाय-
तामितीच्छा भवति, स्वार्थतादृशजिज्ञासाबोधनाय अन्य ब्राह्मणस्येति शब्दप्रयुद्धे
यदीच्छाज्ञानयोः कार्यकारणभावे स्वातन्त्र्यस्य निवेदो न स्यात्तदा ब्राह्मणत्वव्याप्य-
धर्मज्ञानजायतामितीच्छाया धर्मप्रकारकत्वात्तत्तद्व्याप्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य प्रा-
क्षण्युचित्वाभावेन न्यभिचारः स्यात् । स्वातन्त्र्यनिवेद्ये तु नैतादृशेच्छायाः स्वात-
न्त्र्येण ब्राह्मणत्वव्याप्यधर्मप्रकारकत्वम् । किन्तु याचितमण्डनन्यायेनरे इच्छाया य-
त्कारणं ब्राह्मणत्वव्याप्यधर्मज्ञानं यदिष्टमाधनमितिज्ञानन्तज्ज्ञानविषयविषयकत्वमेव ।
स्वातन्त्र्यन्धेच्छाया तद्वर्मप्रकारकत्वेनेति । एवञ्च—राजपुरुषादिपदजन्यताच्छोधान-
न्तरं यदि सद्व्याप्यव्याप्यधर्मज्ञानं जायतामितीच्छा भवतीति सर्वांनुभयमिदम् ।
तदा तस्या इच्छाया न स्वातन्त्र्येण द्वित्वत्वादिप्रकारकत्वमिति नोत्पत्तीत्याभेदैकत्व-
सद्व्याया ज्ञाने नामौ सम्ममः । परन्त्वच्छेदे तादृशी तत्र जायते इति सर्वमद्वय-
सम्मतिनेत्येतेनमतनिराकरणवीजं युक्तमिति तत्त्वम् ॥ १६ ॥

इति धीमन्भूषणसारटीक्यामभेदैकत्वसंख्यानिरूपणम् ॥ ११ ॥

॥ अथ सङ्ख्याविवक्षानिर्णयः ॥

सङ्ख्याप्रसङ्गादुद्देश्यविधेययोः सङ्ख्याविवक्षाविवक्षे निरूपयति—

लक्ष्यानुरोधात् सङ्ख्यायास्तन्त्राऽतन्त्रे मते यतः ॥

पञ्चैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम् ॥ ५७ ॥

“प्रहं समाष्टि” इत्युद्देश्यप्रहगतमेकत्वमविवक्षितमितिवन्ना-
स्माकमुद्देश्यविशेषणाविवक्षानियमः । धातोरित्येकत्वस्य विवक्षि-
तत्वात् ।

उत्पद्येत समस्तेभ्यो धातुभ्यः प्रत्ययो यदि ।

तदा सर्वैर्विशिष्येत द्वन्द्वोत्पन्नसुपर्यवत् ॥

इति शाब्दान्तराधिकरणे भट्टपादरभिधानाच्च । “भार्द्धधातुक-

दर्पणः

अथ सङ्ख्याविवक्षानिर्णयः ।

सङ्ख्याविवक्षाऽविवक्षानिरूपणे सङ्कृतिं दर्शयति—प्रसङ्गादिति* ॥ अभेदैकत्वस-
ङ्ख्यानिरूपणे ‘कपिञ्जलानालभेत’ इत्यत्र विधेयविशेषणतया त्रित्वसङ्ख्याविवक्षायाः
स्मृतत्वाद् उपेक्षानर्हत्वाच्चेत्यर्थः ॥ *अविवक्षितमितीति* । सङ्ख्याविवक्षणे यज्ञीयपावत्पा-
त्राणां मार्जनाऽलाभ इति भावः ॥ *धातोरितीति* ॥ प्रत्ययविधौ “धातोः” (पा०सू०
३।१।८१) इति सूत्रस्थधातुपदार्थविशेषणीभूतैस्त्वादेरेतच्छास्त्रे अविवक्षणादित्यर्थः ।
अस्मच्छास्त्रे ॥ उद्देश्यगतविशेषणस्याविवक्षा मीमांसकानामपि सम्मतेत्याह—
उत्पद्येतेति ॥ *विशेष्येतेति* ॥ तदा स प्रत्ययार्थः सर्वैर्धात्वर्थैर्विशिष्येतेत्यर्थः ।

ननु नेर्यं युक्तिर्विवक्षासाधिका, तादृशसमुदायस्य क्रियावचनत्वाभावेन ततः
प्रत्ययोत्पत्तेर्गमनकुमुमायमानत्वेन स्वत एव विवक्षासत्त्वादत् आह—*भार्द्धधातुक-
परीक्षा

॥ अथ संख्याविवक्षानिर्णयः ॥

सङ्ख्याया विवक्षायामविवक्षायाम् प्रसङ्गसङ्कृतिं दर्शयति—*सङ्ख्याप्रसङ्गादि-
ति* । प्रसङ्गश्च—स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वमेव । अस्ति च प्रकृते स्मृतिसामग्री । अभेदैक-
त्वसङ्ख्याया निरूपणावसरे ‘कपिञ्जलानालभेत’ इत्यत्र विधेयविशेषणत्रित्वसङ्ख्या-
विवक्षाया दर्शनात् । यथा—मीमांसकानाम्मते विधेयविशेषणसङ्ख्याविवक्षितोद्देश्य-
गतसंख्याविवक्षितेति नियमः, तथा नास्माकम्मते, इत्येतद्दर्शयति—*लक्ष्यानुरोधादि-
त्यादिना* । *तन्त्रगतन्त्रत्वे*—विवक्षाविवक्षे । *अविवक्षितमिति* । यज्ञीयसर्वपात्रा-
णां सम्मान्जनस्याभिमतत्वात् । *धातोरित्येकत्वस्य*—“धातोः” इति सूत्रज-
न्यवोधीयविषयतावदानुपदार्थकत्वस्य । एतेनोद्देश्यगतापि सङ्ख्या विवक्षितेति
सिद्धम् । स्योक्तार्थं मीमांसकस्यापि सम्मतिं दर्शयति—*उत्पद्येतेति* । *सर्वैर्विशि-
ष्येतेति* । स प्रत्ययार्थ इति शेषः ।

इत्येकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्चेति भावः । शब्दार्थस्तु सङ्ख्याया लक्ष्याऽनुरोधोत्तन्त्रातन्त्रे यतो मते, अतः पदवैकत्वाधिकरणोक्तहेतूनामाश्रयणं नास्मत्सिद्धान्तसिद्धमिति । आदिना ग्रहकत्वसंग्रहः ॥५३॥

ननु विधेयविशेषणविवक्षा आवश्यकी । अन्यथा 'सुद्ध्युपास्य' इत्यादावनन्त्यकाराद्यापत्तेः । 'भिन्न' इत्यत्र नकारद्वयवदन्येषामप्यापत्तेः । "एकः पूर्वपरयोः" इत्यत्रैकग्रहणञ्च स्थानिभेदादादेशभेदवारणायेत्यभिप्रेत्याह—

विधेये भेदकं तन्त्रमन्यतो नियमो न हि

ग्रहैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम् ॥ ५८ ॥

भेदकं विशेषणम् ॥ तन्त्रं विवक्षितम् । विधेयविशेषणं विवक्षितमित्यस्तु तथाऽप्यन्यतः—अनुवाचस्य नियमो न हि । क्वचित् तन्त्रं क्वचिन्नेत्यर्थः ।

दर्पणः

शङ्कामपाकरिष्यन् योजनाप्रदर्शनमिषेणाऽऽकरपदार्थं व्याचष्टे—शब्दार्थस्त्वित्यादि* ॥ पदवैकत्वाऽधिकरणोक्तहेतूनामिति* ॥ 'पशुना यजेत' इत्यत्र विधेयगतैकत्वस्याविवक्षणे पश्वन्तरालम्भे प्रयोगप्राप्तुभाववापेन यागवैगुण्यापत्तिः । गुणानुरोधेन यागाऽऽशुचौ प्रधानत्वमङ्गापत्तिर्थांवरपशुकरणक्यागासम्भवदचेत्येवमादयो दोषा इतवस्तेषामित्यर्थः ॥ *सिद्धान्तसिद्धमिति* ॥ सिद्धान्तार्थप्रतिपादकमहाभाष्यादिसिद्धमित्यर्थः ॥५३॥

आदेशभेदवारणायेति ॥ वस्तुतस्तु नैकग्रहणं विधेयगतविशेषणाविवक्षायां तन्त्रम् । "अनयोः पूलयोः कटं कुरु" इत्यादाविव "आद् गुग" इत्यादावपि "पूर्वपरयोः" इति द्वन्द्वनिर्देशेनैकत्वापत्तयेवोभयोः स्थाने एकविधानसम्भवात् स्थानिभेदा-

परीक्षा

थकत्वविवक्षाया जैमिनिसम्मतत्वाद्दत्तस्त्वर्थमाह—शब्दार्थस्त्वित्यादिना* । *हेतूनामिति* । यदि 'पशुना यजेत' इत्यत्रैकत्वमविवक्षितं स्यात्तदा यागोक्तक्रमस्य पश्वन्तरालम्भेन वापेन यागवैगुण्यापत्तिः, क्रियायामभ्यावृत्या यागस्याप्यापत्तिरिति यागस्य प्रधानस्य गुणानुरोधेनावृत्तौ प्रधान्यस्य भङ्गः, यावताम्यशूनां यागकरणत्वासम्भवदचेति हेतूनामित्यर्थः । *सिद्धान्तसिद्धमिति* । सिद्धान्तप्रतिपादकमहाभाष्यादिसिद्धमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

स्थानिभेदादिति । "पूर्वपरयोः" इति द्विवचनात्तस्य स्थानिवत्त्वेनेतरेतरयोगद्वन्द्वे उद्भूतावयवभेदसमुदायस्थानिवत्त्वादिति भावः । *आदेशभेद इति* । सूत्रकाररीत्वेदम् । भाष्यकाररीत्या नु-यथा—'अनयोः पूलयोः कटं कुरु' इत्यत्र एकस्यैव कटस्य करणत्वप्रतीतिस्तथा पूर्वपरयोर्गुणो भवतीत्यतोऽप्येकस्यैव गुणस्य प्रतीतिर्भविष्यतीति रीत्या सौत्रमेकग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।

प्रहैकत्वाद् यो हेतुर्वाक्यभेदादिस्तस्यात्राश्रयणमनाकरम् ।
एकत्वविशिष्टं धातुं बलादित्यविशिष्टमार्द्धधातुकञ्चोद्दिश्य प्रत्य-
येद्वागमादेर्विधिसम्भवादिति भावः ॥ ५८ ॥

नन्वेवं भिन्न इत्यत्र नकारद्वयलाभो न स्यादित्यत आह—

रदाभ्यां वाक्यभेदेन नकारद्वयलाभतः ।

क्षतिर्नैवास्ति तन्त्रत्वे विधेये भेदकस्य तु ॥ ५९ ॥

दर्पणः

नानेको गुण इत्येकग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानादिति रहस्यम् । *वाक्यभेदादि-
रिति* ॥ “प्राजापत्या नव प्रहा” इति वाक्यविहितप्रहोद्देशेन सम्मार्गो विधीयते ।
“ग्रहं सम्मार्ष्टि” इत्यनेन तत्रानुवाचप्रहैकत्वविवक्षायामुत्पत्तिर्वाक्यगतसद्गुणाय
विरोधाद् वाक्यस्य यो भेदो विभिन्नविशेष्यरूपो धजनरूपं तदापत्यादीत्यर्थः ॥
अन्येतु—“ग्रहं सम्मार्ष्टि” तं चैकमित्याकारकवाक्यभेदापत्तिमाहुः ।

आदिपदेनोत्पत्तिर्वाक्यगतनवत्वसद्गुणया ग्रहपदार्थस्य परिच्छिन्नत्वात्परिच्छेद-
काङ्क्षाभावस्य ग्रहमिति द्वितीयया संस्कार्यत्वलक्षणाप्राधान्यबोधनात् “प्रतिप्रधानं
गुणाऽऽवृत्तिः” इति न्यायादिनिगमनाविरहात् सोभावसेकनिरासफलकसम्मार्गस्य
सर्वेभ्य ईरपेक्षणाद्विधेयपश्वादिविशेषणवत् क्रियाङ्गत्वाभावेन तद्वृत्त्ययप्रयुक्तक्रियावैक-
ल्याप्रसक्तेश्च तद्विवक्षाविरहयोक्तस्य च संग्रहः । अनाकारमिति पूर्ववत् । इडागमादेरि-
त्यादिना “उदीचामातः स्थाने यकृपूर्वांशः” (पा० सू० ६।३।४६) इति विहितत्व-
संग्रहः । तत्राऽऽकारस्थानिकमातमुद्दिश्येत्त्वविधानात् । अत एवेणित्पेधविधायक
परीक्षा

वाक्यभेदादिरिति । अयम्भावः—“ग्रहं सम्मार्ष्टि” इत्यनेन वाक्येन ‘प्राजाप-
त्या नव प्रहाः’ इति वाक्यविहितनवप्रहोद्देशेन सम्मार्गो विधीयते । यदि प्रहृतदा-
न्दोपात्तमेकत्वं विवक्षितं स्यात्, तदात्पत्तिर्वाक्यप्रतिपादनवत्त्वसद्गुणया विरोधः
स्यादिति ‘ग्रहं सम्मार्ष्टि’ इति वाक्यस्यावृत्तिरुत्पत्तिर्वा तत्तद्ग्रहविशेष्यरूपो धज-
नरूतास्य वाच्या । तथा च सम्मार्गविधायकत्वात्स्यस्य ग्रहभेदेन भेदापत्तिरिति ।

किञ्च ‘ग्रहं सम्मार्ष्टि’ तच्चैकमिति रीत्या बधनाभिव्यक्तिः स्यात्, तथा च
वाक्यभेद स्पष्ट एव । आदिपदेन सद्गुणविवक्षाबोधनाभावसंग्रहः । तथाहि-
सद्गुणयाः सद्गुण्येपरिच्छेदकत्वेन परिच्छेदकाङ्क्षाया सत्याः सम्बन्धो वाच्यः,
साचात्र नास्ति । ग्रहाणां यागाङ्गत्वबोधकं यत् “प्राजापत्या नव प्रहा” इति वाक्यं
तेन नयत्वस्य प्राप्तयेन परिच्छेदकसद्गुणान्तरानपेक्षणात् । किन्तु ग्रहाणां संस्कार्य-
त्वलक्षणप्राधान्याद् गुणस्य संमार्जनस्यावृत्तिरेव भवतीति । *अत्र*—एतच्छास्त्रेण
द्वयोप्यसद्गुणविवक्षे । *इडागमादेरिति* । आदिपदेन “जनचि ध” इति सूत्ररिहि-
तद्वित्वस्य सङ्ग्रहः । अत एव “एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्” इति सूत्रव्याख्यानावसरं च
इत्येकत्वविवक्षेति व्याख्यान्त्याप्युपपत्तिः ॥ ५८ ॥

एवम्—मांसांकोच्छरीत्या नियमाभावे । *न स्यादिति* । “अस्जोरोपधयो.”

चकारसूचितं—निष्ठातस्य नः, पूर्वस्य दकारस्य च न इति वाक्यभेदमादाय नकारद्वयलाभ इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

इति धैयाकरणभूषणसारे सङ्ख्याविवक्षादिनिर्णयः ॥ १२ ॥

दर्पणः

“एकाच्” (पा० सू० ७।२।१०) इति सूत्रेऽत्र इत्येकत्वविवक्षाद्रेणानेकात्त्वोपदेशव्या-
वृत्तिग्रन्थकृद्भिर्व्याख्याता ।

वस्तुतस्तु परिकल्पयन्तेनाप्यनुवादविशेषणानां क्वचिद्विवक्षाऽस्तु, तदितर-
विशेषणानां विवक्षायां न किञ्चिद् बाधकम् । मीमांसायामनुवादांशे जातिलिङ्गस-
ङ्ख्याऽतिरिक्तविशेषणाख्यादर्शनात् । एषाञ्चोत्पत्तिवाक्यादेवावगमेनाऽऽनुपपन्नत्वाद्-
विवक्षा युज्यते । प्रकृते तु न तथेति बोध्यम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

इति भूषणसारदर्पणे संख्याया विवक्षादिनिर्णयः ॥ १२ ॥

परीक्षा

इत्यत्रैव विषेयाकारगतैकत्वस्य विवक्षयाऽकारद्वयलाभो न स्यादित्यर्थः ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भूषणसारटीकाव्याम्परीक्षाभिधायी
सङ्ख्याविवक्षादिनिर्णयः ॥ १२ ॥

ग्राह-#समानकर्तृकत्वादिति# ॥ अयम्भावः-‘भोक्तुं पचति, भुक्त्वा
 व्रजतीत्यादावेकवाक्यता सर्वसिद्धा भोजनपाकक्रिययोर्विशेषणवि-
 शेष्यभावमन्तरेणानुपपन्ना । अन्यथा भुङ्क्ते व्रजतीत्यादावप्ये-
 कवाक्यतापत्तेः । तथाच तयोर्विशेषणविशेष्यभावनिरूपकः संसर्गो,
 जन्यत्वं सामानाधिकरण्यं, पूर्वोत्तरभावो, व्याप्यत्वञ्चेत्यादिरने-
 कविधः । तथाच भोक्तुं पचति, भुक्त्वा तृप्त इत्यादौ भोजनजन-
 का पाकक्रिया, भोजनजन्या तृप्तिरिति बोधः । अत एव जलपानान-
 स्तर्यस्य तृप्तौ सत्त्वेऽपि, पीत्या तृप्त इति न प्रयोगः । सामानाधिकर-

दर्पणः

माप्रार्थकस्ये तु तदनुपपत्तिरिति भावः ॥ #समानकर्तृकत्वादीति# ॥ तथाच समानक-
 र्तृकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वकालसम्बन्धी योऽर्थस्तद्वाचकात् क्त्वेत्यर्थोऽर्थाङ्गायां
 “कर्तृति क्तु” इत्यस्य प्रसक्त्या तद्बोधनायै वार्तिकाऽऽरम्भेण भावस्यैव वाच्यता
 निर्धार्यते । कर्तुः प्रत्ययविशेषणत्वे तु समानकर्तरीत्येव श्रूयात् । सूत्रोपाचानां तु
 षोऽप्यस्त्वमेव, वर्त्तमानत्वादिति भावः ।

वस्तुतस्तु न षोऽप्यतायामपि निर्भरः, संसर्गमर्यादयैव तद्धानसम्भवादित्याह-
 #अयम्भाव इति# ॥ #एकवाक्यतेति# ॥ “समानकर्तृकयोः” (पा०सु० ३।४।२१) इत्या-
 दिसूत्राणां धातुसम्बन्धाधिकारोपत्वादिति भावः ॥ #अनुपपन्नेति# ॥ विशेष्यविशेष-
 णत्वयोः संसर्गविषयतानिरूप्यत्वेन सम्बन्धं विना विशिष्टबुद्धेरवासम्भवात् सम्बन्ध
 भानं तद्वाच्यतां विनाऽप्युपपन्नमिति भावः ॥ #अन्यथेति# ॥ विशेष्यविशेषणभावम-
 न्तरेणाऽप्येकवाक्यताऽनुपपत्तेरिति भावः ॥ #सामानाधिकरण्यमिति# ॥ एकाश्रयवृत्ति-
 त्वमित्यर्थः ॥ #पूर्वोत्तरभावः# । स्वोत्तरसमयोत्पत्तिकत्वम्, स्वपूर्वसमयवृत्तित्वं वा ॥
 #व्याप्यत्वम्# । अविनाभावित्वम् ॥

तुमुनाधत्ते शाब्दबोधदिशमाह-#तथाचेति# ॥ #भोजनजनिकेति# ॥ जनकत्व-
 स्यात्र संसर्गतेति स्फुटीकर्त्तृमियमुक्तिः । बोधाकारस्तु, भोजनविशिष्टेत्येव जनकत्व-
 स्यापदार्थतया अप्रकारत्वान् । क्रिययोरजन्यजनकभावस्यपि सम्बन्धत्वे दुक्तिमाह-
 #अत एवेति# ॥ जन्यत्वस्य संसर्गत्वाऽनुपपत्तादेवेत्यर्थः ॥ जलपानाऽऽन्तर्ध्वस्येत्यनेन
 परीक्षा

सदेतद्वाह-#अयम्भाव इत्यादिनाः# । #एकवाक्यतेति# । “समानकर्तृकयोः” इति
 सूत्रोपात्तयोरुभयपदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावस्यावश्यकत्वादिति भावः । नतु पदस-
 मूहत्वमेवैकपाकत्वसिद्धौ च । #तथा चेति# । सम्बन्धस्यानेकविधित्वे चेत्यर्थः । #ज-
 न्यत्वमिति# । जन्यत्वपदजनकत्वस्याप्युपलक्षकम् । एवञ्च यत्र जनकत्वं संसर्ग-
 स्तत्र तस्य संसर्गत्व विशेषणनिष्ठत्वनियामकः संसर्गो जन्यत्वरूपः । विशेष्य-
 निष्ठत्वञ्चाश्रयतया जन्यत्वस्य, तत्रे त्भयनिष्ठत्वं जनकत्वाश्रयत्वाभ्याम् । #अत
 एव#-जन्यजनकभावस्य संसर्गत्वस्वीकारादेव । जन्यजनकभावस्य संसर्गविधया
 भानमेवादृष्टवाक्यजन्यताऽद्बोधे भवतीति बोधनाय भोजनजन्येत्युक्तिः । शाब्द-
 बोधस्तु-भोजनविशिष्टा पचिक्रियेत्याद्येव । #सामानाधिकरण्यस्यापीति# । अपिना

प्यस्यापि संसर्गत्वेनार्थात् समानकर्तृकत्वमपि लब्धम् । भुक्त्वा
 व्रजतीत्यादौ पूर्वोत्तरभावः सामानाधिकरण्यञ्च संसर्ग इति भोजनस-
 मानाधिकरणा, तदुत्तरकालिको व्रजनक्रियेति बोधः ।

अधीत्य तिष्ठति, मुखं व्यादाय स्वपितात्यादौ चाध्य-
 यनव्यादानयोरभावकाले अप्रयोगात्, यदा यदाऽस्य स्थि-
 तिः, स्वापश्च तदा तदाध्ययनं मुखव्यादानञ्चेतिकालविशेषाऽ-
 पच्छिन्नव्याप्यत्वबोधाद् व्यस्यस्वं,--सामानाधिकरण्यञ्च संसर्गः ।

दर्पणः

पूर्वोत्तरभावसम्बन्धसत्त्वं बोध्यते । तज्जन्यत्वविवक्षायान्नु प्रयोग इष्टं प्रंति भावः ।
 सामानाधिकरण्यस्य संसर्गताऽभ्युपगमस्तु यत्र पूर्वोत्तरभावोपपन्नभोजननृत्पयोर्व्यधि-
 करण्यं तत्र भुक्त्वा नृत्पयोतिप्रयोगवारणाय अव्यवहितोत्तरत्वस्य तु दिनान्तरितपूर्व-
 कालवृत्तिसमानाधिकरणभोजनादिक्रियामादाय क्त्वावासाय । व्यवधानञ्च-तात्प-
 र्थ्यवशाद्दण्डमुहुत्तादिना प्राद्वम् । अतो भोजनानन्तरं दण्डादिव्यवधानेऽपि न तादृश-
 प्रयोगाऽनुपपत्तिरिति बोध्यम् ।

ननु पूर्वोत्तरभावस्य सम्बन्धताभ्युपगमेऽध्ययनकाले 'अधीत्य तिष्ठति' इति प्रया-
 गाऽनुपपत्तिः । स्थितावध्ययनानन्तर्याभावात् । एवम् 'मुखं व्यादाय स्वपिति' इति
 न स्यात् । ओष्ठपुटविभागरूपव्यादानकाल एव स्वापादिसत्त्वे तादृशप्रयोगस्येष्टत्वेन
 व्यादानस्य स्वापपूर्वकत्वाभावादत आह--*अधीत्य तिष्ठतीत्यादि* ॥ *कालविशेष-
 पत्ति* ॥ विभिन्नकालिकयोः कालिकसम्बन्धवदितव्याप्यव्यापकभावाभावेन तत्सम्ब-
 न्धावच्छिन्नत्वस्यापि संसर्गतोपगन्तव्या ।

न केवलं तत्र व्याप्यत्वस्यैव संसर्गता, किन्तु सामानाधिकरण्यस्यापीत्याह--
 सामानाधिकरण्यञ्चेति ॥ नातो विभिन्नकर्तृककालिकाऽध्ययनादिक्रमादायोक्तप्रयो-
 गापत्तिः । इत्यञ्च--"समानकर्तृकयोः" (पा० सू० ३।४।२१।) इति सूत्रविहितक्त्वा-
 न्तस्यैव समानकर्तृकत्वरूपसामानाधिकरण्यसंसर्गस्य शाब्दबोधविषयता सावंत्रिकी ।
 जन्यत्वादीनां तु तात्पर्यवशात् काचित्की सेति भावः ॥

अन्ये तु--सामानाधिकरण्यस्यैव पूर्वोत्तरभावस्यापि क्त्वान्तजयोऽपविषयता सावंत्रि-
 परीक्षा

चित्सामानाधिकरण्यस्य शृङ्खलं संसर्गत्वाभावसमुच्चयः । तेन जन्यजनकभावस्य
 सामानाधिकरण्यनियतत्वेन विभिन्नपुरुषकर्तृकक्रियाद्वयमादाय 'न भुक्त्वा नृत्' इति
 प्रयोग इति ध्यनितम् । तच्च सामानाधिकरण्यं क्रिययोः स्वस्वरूपितकर्तृत्वमस्यन्ध-
 पटितम्योध्यम् । *इति बोध इति* । एवं रीत्या विशिष्टवृत्तिनियामकः संसर्गः । *अमा-
 वादिति*--अप्रयोगादित्यर्थः । *संसर्ग इति* । केवलसामानाधिकरण्यस्य संसर्गत्वे का-
 लिकदिवसमात्रपवाध्ययनम्, स्थितिस्त्वाप्यनुम्, तत्रार्थोत्पत्ति तिष्ठतीति प्रयो-
 गापत्तिः, अतो व्याप्यत्वस्यापि संसर्गत्वस्वीकार इति बोध्यम् । कः पुरः मूढेव चैत्र-
 गृहे समागतो भोजनं कृत्वा गतस्तत्रापि भुक्त्वा गत इति प्रयोगो भ्रष्टः, तत्र
 व्याप्यत्वस्य संसर्गत्वे न कश्चिद्, किन्तु--सामानाधिकरण्यमहितोत्तरत्वमेव । ..

एवञ्चान्यलभ्यत्वान्न सूत्रात्तेषां वाच्यत्वलाभ इति युक्तम्—“अव्यय कृतो भावे” इति ।

एवञ्च प्रकृत्यर्थक्रिययोः संसर्गं तात्पर्यग्राहकत्वरूपं द्योतकत्वं क्त्वादीनाम् । अत एव ‘समानकर्तृकयोः’ इति सूत्रे स्वशब्देनोपात्तत्वान्नेति भाष्यप्रतीकमादाय पौर्वापर्यकाले द्योत्ये क्त्वादिर्विधीयते, न तु विषय इति भाव इति कैयटः ।

दर्पणः

त्रिकी । मुक्तं व्याशयेत्यादौ ‘मुक्त्वा मुक्तं व्यादत्ते’ इत्यत्रेव व्याशानोत्तरमपि स्वापानुवृत्तेस्तथा पौर्वापर्यमादाय प्रयोगोपपत्तिः ॥ एवञ्चोक्तसम्बन्धद्वयातिरिक्तसम्बन्धभानस्यैव काचित्स्वरमित्याहुः । न च

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।

मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥

इत्यत्र मत्प्रसूतिमनाराध्य ते प्रजा न भविष्यतीत्यर्थाद्विभिन्नकर्तृकादपि क्त्वाददर्शनात् समानकर्तृकत्वस्यापि क्त्वान्तजन्यबोधविषयता न सार्वत्रिकीति वाच्यम् । सूत्रस्वारस्यात् सादृशस्थले स्थित्यादिक्रियामग्न्यादृत्त्याज्जाराध्य स्थितस्येति बोधस्याऽभ्युपगमेन सार्वत्रिकत्वाऽक्षतेरिति ॥

अन्यलभ्यत्वादिति ॥ आकाङ्क्षानियम्यत्वाद्वाक्यशक्तिरुच्यत्वाद्देत्यर्थः ॥ *क्रिययोः संसर्ग इति* ॥ प्रकृत्यर्थविशेषत्वरूपस्य तस्यासम्भवेऽपि निरुक्तं यत्तदिह बोध्यमित्यर्थः ॥ *अत एवेति* ॥ क्त्वाः समानकर्तृकत्वादियोतकत्वादेवेत्यर्थः ॥ *भाष्यप्रतीकमिति* ॥ ‘इह कस्मान्न भवति पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद् व्रजताति ? स्वशब्देनोपात्तत्वात्’ इति भाष्यम् । तत्र समानकर्तृकत्वेन पूर्वकालत्वेन च क्त्व भाषादनम् ॥ *न तु विषय इति* ॥ न तु प्रयोगवदक्यत्किञ्चित्पदबोध्य इत्यर्थः । ‘उक्ताधी-

परीक्षा

स्वर्ध्वसाधिकरणक्षणवृत्तित्वम् । एवञ्च पञ्चम्याम्भोजनं कृत्वा स्थितेऽष्टम्याम्प्रातर्भुक्त्वा गते ‘भुक्त्वा गत’ इति प्रयोगोपचिन्तारणाधान्यवहितत्वसहितमुत्तरत्वम्बोध्यम् । तद्वाच्यवधानमप्रसिद्धम् । स्वर्ध्वसाधिकरणक्षणध्वसाधिकरणक्षणध्वसानधिकरणस्येति स्वाधिकरणक्षणध्वसाधिकरणत्वरूपम् । घटिकासुहृत्तदिनादिव्यवधानेऽपि ‘भुक्त्वा व्रजति’ इति प्रयोगस्येष्टत्वात् । अतस्तात्पर्यविषयपठिकादिकाकालमादाय स्वाधिकरणक्षणध्वसाधिकरणक्षणादिकालावसानोत्पत्यधिकरणक्षणध्वसोत्पत्यधिकरणक्षणवृत्तित्वरूपमेव । एवं कालविशेषावच्छिन्नव्याप्यत्वकथनेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यव्यापकभावः सूचितः । तथा सति मित्रपुत्रकर्तृकक्रियामादाय ‘भुक्त्वा व्रजति’ इति प्रयोगवारणाय सामानाधिकरण्यस्यापि संसर्गत्वमिति बोध्यम् ।

एवञ्च—उक्तानां संसर्गविधया भानसिद्धेव । *अन्यलभ्यत्वादिति*—आकाङ्क्षालभ्यत्वादित्यर्थः । *अत एव* । क्त्वः समानकर्तृकत्वादियोतकत्वादेव । *भाष्यप्रतीकमिति* । तत्र “इह कस्मान्न भवति, पूर्वम्भुङ्क्ते पश्चाद् व्रजतीति, स्वशब्देनोक्तत्वात् । न च तर्हीदानीमिदम्भवति पूर्वम्भुङ्क्त्वा ततो व्रजतीति,

यत्तु "समानकर्तृकयोः" (पा० सू० ३।४।२७) इति सूत्रात् समानकर्तृकत्वं क्त्वाद्याच्यम् । अन्यथौदनं पक्त्वाऽहं भोक्ष्ये इत्यत्र मये-

द्वयं:

नामप्रयोगः इति न्यायादिति भावः ॥ तथा च "समानकर्तृकयोः" इति निर्द्धारणे षष्ठी । "पूर्वकालः" इति च षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरिति कैयदाशयः । वाच्यार्थस्तु पूर्वमेवोक्तः ।

न च पूर्वकालस्य पूर्वादिशब्देनाऽभिधाने क्त्वोऽप्ताश्रुत्वे "पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद् प्रजति" इत्यत्र क्त्वाऽनुपपत्तिस्तदर्थेवेति वाच्यम् । भाष्यकृतं तत्समाधानात् । तथाच भाष्यम्— "नेतन् क्रियापूर्वकाल्यं, किं तर्हि कर्तृपूर्वकाल्यमेतत् । पूर्वमसौ भुक्त्वाऽन्येभ्यो यजिनृभ्यः पश्चाद् प्रजति" इति अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वाऽपरिभ्यो गन्तृभ्यः पश्चाद् प्रजतीत्यर्थे साधनाऽन्तरश्रियापेक्षे पूर्वकाल्यमादाय "विभाषा-ग्रह" (पा० सू० ३।१।४३) इति क्त्वः सम्भव इति तदाशयः ।

नभ्यास्तु— "पूर्वकालः" इति कर्मधारयः । 'भूत' इति तु नोक्तम् । पय्यापदाद्क्त्वात् तेन रूपेण बोधाननुभवाच्च । तथाच समानकर्तृकयोरर्थयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टा यंबुधिसिधातोः क्त्वेति सूत्रार्थः । तथाच पूर्वकालः क्त्वार्थो धात्वर्थप्रकार एव । अत एव समानकर्तृकत्वेन पूर्वं भुक्त्वे पश्चाद् प्रजतीत्यत्र क्त्वाप्रत्ययमादाद्युय स्वशब्देनोपादितत्वान्तेति परिहृतं भाष्ये । पूर्वशब्दस्य पूर्वकालोऽर्थो, न तु धातोस्तत्र वृत्तिरिति तदर्थो, न तु "उक्तायां नामप्रयोगः" इति । अत एव "इह क्त्वाग्र भवत्यास्यते भोक्तुम्" इत्यपिमशङ्कामङ्गतिः । अन्यथा षष्ठ्यर्थेऽनुमुना पूर्वकालत्वस्यासिद्धिः क्रियायां धोतनात् तदसङ्गतिः स्पष्टेव । पूर्वकालत्वस्य ततोऽप्रतीतो तु कथं क्त्व आपादानं वाच्यरूपन्यायेन षष्ठाऽप्राधितमित्यन्यत् ॥ एवञ्च षष्ठ्याः सम्बन्ध वाचकत्ववदनीयामपि सम्बन्धवाचकत्वं मुवचमित्याहुः ।

अत्रेदं चिन्त्यम्— ननु धातोस्तत्र वृत्तिरित्यर्थे, आस्यते भोक्तुमित्यग्रिमशङ्कालुपपत्तेश्च षष्ठ्यन्वयेनोपन्यसनं शिथिलम् । यतः कैयटमतेऽन्यस्यापि पूर्वकालसम्यग्धित्वस्य केनचिदनाभिधानेन "उक्तायां नामप्रयोगः" इति न्यायानवतारादाशङ्कित्यानसम्भवात् । प्रत्ययवाच्यस्य कृत्प्रत्ययस्थले धात्वर्थविशेष्यताया मज्यानामपि सम्मतत्वेन पूर्वकालः क्त्वोऽर्थो धात्वर्थप्रकार एवेति पूर्वग्रन्थनिरोधश्च । न च धौतृक्त्वाऽभ्युपगमादुक्तसङ्गतिः । षष्ठ्याः सम्बन्धवाचकत्ववदनीयामपि सम्बन्धवाचकत्वमित्युत्तरग्रन्थविरोधात् । न च तदपि मुवचम् । समानकर्तृकत्वादीनां वाच्यतायाः सूत्रादलाभात् । तस्मात् कर्मप्रवचनीयवन् क्रियासम्बन्धविशेषकत्वमेव क्त्वादीनामिति कैयटोक्तमेव सम्यगिति ।

मतान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति— अथत्विति* । *क्त्वाद्याच्यमिति* ॥ "समानकर्तृकयोः पूर्वकालः" (पा० सू० ३।४।८१) इत्युभयोः पदयोर्बहुव्रीहित्वाविशेषेण पूर्वकालस्य वाच्यत्वमित्यस्यैव चोत्पत्तिरिति वैषम्ये बीजाभावादिति । वैषम्ये वाच्य-

परीक्षा

नेतन्— क्रियापूर्वकाल्यम्— किं तर्हि कर्तृपूर्वकाल्यमेतत्, पूर्वं त्वसौ भुक्त्वाऽन्येभ्यो भोक्तृभ्यस्ततः पश्चाद् यजतीति, अन्येभ्यो यजिनृभ्यः" इति भाष्यवदप्रतीकैत्यर्थः ।

विषयभावप्रयोगशक्त्यतिद्वित्पदबोध्यं क्त्वाप्रत्ययस्य वाचकत्ववादिमतप्रिरस्य-

ति तृतीयाप्रसङ्गश्च । नचाख्यातेन कर्तुरभिधानान्न संति, वाच्यम् । भोजनक्रियाकर्तुरभिधानेऽपि पाकक्रियाकर्तुस्तदभावात् । अनभिहिते भवतीति पर्युदासाश्रयणात् ।

अत एव 'प्रसादे मास्ते' इत्यत्र प्रसादनक्रियाधिकरणस्याभिधानेऽप्यस्ति क्रियाधिकरणस्यानभिधानात् सप्तमीति भाष्ये स्पष्टम् । तस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्य कर्तृवाचित्वमावश्यकमिति । तन्न । सूत्राच्चस्य वाच्यत्वात्त्वाभात् । समानकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकाले क्त्वा इत्येष तदर्थत् । अन्यथा समानकर्तृरीत्येव सूत्रन्यासः स्यात् । तृतीयापादानं तु आख्याताऽर्थक्रियायाः प्रधानभूतायाः कर्तुरभिधानात् प्रधानानुरोधेन गुणे कार्य्यप्रवृत्तेर्न सम्भवति ।

दर्पणः

माह—*अन्यथेति* ॥ तस्य क्त्वाप्रत्ययावाच्यत्वे इत्यर्थः । *तृतीयाप्रसङ्गश्चेति* ॥ क्त्वाप्रत्ययेन कर्तुरभिधानादिति भावः ॥

ननु "अनभिहित" इति सूत्रे मन्त्रः प्रसज्यप्रतिषेधाऽर्थकतया प्रकृते कर्तुराख्यातनाभिधानात् तृतीयापत्तिरित्यादाह्य निराचष्टे—*न चेति* ॥ *अनभिहित इति* ॥ न प्रसज्यप्रतिषेधो, वाच्यभेदादिदोषात् । न चानुपपत्त्या तत्स्वीकारः । वक्ष्यमाणभाष्यविरोधात् । तथाचैकनाभिधानेऽप्यन्यनाभिधानात् तृतीयापत्तिरित्यभिप्रायणाह—*पाकक्रियाकर्तुरित्यादि* ॥ *तदभावादिति* ॥ *अभिहितमिदं क्त्वादित्यर्थः* ॥ *अत एवेति* । तत्सूत्रस्थाननः पर्युदासार्थकत्वादेवेत्यर्थः ॥ भाष्ये इत्यस्यानभिहितसुप्रस्थे इति शेषः ॥ *तस्येति* ॥ समानकर्तृकत्वस्येत्यर्थः । द्विवचनप्रकृतिवद्बुद्धीहिणा समानकर्तृकत्वस्य धात्वर्थविशेषणतव प्रतीपते, न तु विधीयमानत्व इति भावः ।

तदेव विशदयति—*अन्यथेति* । एतत्सूत्रस्य कर्तृशक्तिप्रतिपादकत्वे इत्यर्थः ॥ *समानेति* । तदुपादानाच्च कर्तृत्वस्यैव लाभः । *न्यासः स्यादिति* । "कर्तरि कृत्" इतिवत् । वस्तुतस्तु न तथा सम्भवति । "कर्तरि कृत्" (पा० सू० ३।३।६७) इति सूत्रेणैव गतार्थत्वाद्, "अव्ययकृतो भावे" इति वार्तिकविरोधाच्चेति भावः । उच्चारणं निरस्यति—*तृतीयापादानं त्विति* । *आख्यातार्थक्रियाया इति* ।

परीक्षा

ति—*यस्त्विति* । *अन्यथा*—*क्त्वो वाचकत्वाभावे । *न सा*—*न तृतीयाः । *कर्तुरिति* कर्तृत्वविशिष्टस्येत्यर्थः । *तदभावादिति*—*अभिधानाभावादित्यर्थः । एतेन शक्तिभेदेनाभिधानानभिधानव्यवस्था बोधिता ।

अत एव—*लाघवात्पर्युदासाश्रयणादेव । *प्रसाद इति* । प्रकृतेण सोदत्यस्मिन्नित्यधिकरणे घृत् । *कर्तृवाचित्वमिति* । नर्कवम् "पक्त्वा चैत्र" इत्यत्रैव कर्तृवाचित्वेऽप्युत्पत्तिरिति वाच्यम्, व्युत्पत्तिर्वचिन्नेण प्रत्ययवाच्यस्यापि क्त्वाप्रत्ययप्रयोगे तस्य विशेषणतास्वीकार इत्याप्तयात् । *सूत्रात्*—*समानकर्तृकयोः" इति सूत्रात् । अलाभमुपपादयति—*समानेति*—*निर्धारणे पृथीति भावः । *अन्यथा*—*निर्धारणपृथग्भावे । पूर्वोक्तं परिहरति—*तृतीयेति* ।

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।

शक्तिर्गुणाथया तत्र प्रधानमनुब्रूयते ॥

प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।

यदा गुणे तदा तद्द्रव्येणापि प्रतीयते ॥ इति ॥

किञ्चान्यथा कर्मणोऽपि स्वार्थतापत्तिः । 'पस्त्वौदनो मया

दर्शणः

क्रियाद्वयनिरूपितकर्मणस्तथास्त्वोरनेकत्वेऽपि प्रधानत्तिङन्तार्थक्रियानिरूपितकर्तृशब्देराख्यातेनाभिधाने तत्र कृदन्तार्थक्रियानिरूपिततत्तच्छक्तेरनभिहिताया अप्यभिहितत्वात्तिदेशस्य अनभिधाने त्वनभिहितत्वात्तिदेशस्य चोक्तभाष्यप्रामाण्येनाऽभ्युपगमात् तृतीयापत्तिः प्रकृते इति भावः ।

प्रधानेतरयोरिति । गुणप्रधानक्रियानिरूपितशक्तिद्वयं यत्रैकस्मिन् द्रव्ये तत्र गुणक्रियानिरूपितशक्तिः प्रधानक्रियानिरूपितशक्तिधर्ममनुब्रूयतीत्यर्थः । उक्तात्तिदेशेऽपि तत्सम्मतिमाह—*प्रधानविषयति* । प्रधानः विषयो निरूपकं यस्याः सा शक्तिर्यदा प्रत्ययेन तिङ्शक्तिभिधीयते, तदा गुणक्रियावाचकधातुत्तरप्रत्ययेनाऽनभिहिताप्यभिहितवत् प्रतीयत इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । अनभिहिताया अपि अनभिहितवत् प्रतीतेः । 'तत्र प्रासाद आस्त' इत्युदाहर्तव्यम् । अवश्यं घन्त्यमभ्युपेतव्यम् । अन्यथा कर्तुः स्वार्थत्वाभ्युपगमेनोक्तस्थले तृतीयापत्तिवारणेऽपि, 'पस्त्वौदनो मया भुज्यते' इत्यत्रौदनपदोत्तरद्वितीयापत्तिर्दुर्बारा । तत्र पाकक्रियानिरूपितकर्मत्वशक्तौः कृतानभिधानादुक्तरीतेरसम्भवादिष्याह—*किञ्चेति* ।

अप्रेदम्यांभ्यम्—यदौदने पाकक्रियानिरूपितकर्मत्वस्यैव शाब्दविषयत्वमभिप्रेतं, न तु प्रधानक्रियानिरूपितकर्मत्वस्यापि तदौदनं पस्त्वा भुज्यते इत्यपि साधु । ओदनस्य भोजनकर्मताया आर्थिकत्वात् । यदा त्वभयकर्मत्वस्यैव शाब्दविषयत्वमभिप्रेतं,

परीक्षा

प्रधान इति, *क्रिययोरिति*—निरूपितत्वं सम्यर्थः । *द्रव्यस्येति* । निष्ठत्वं पद्वर्थः । *शक्तिः*—कर्मत्वकर्तृत्वादिः । *गुणाधया*—गुणोभूतक्रियानिरूपिता । अनुब्रूयतीति—*प्रधानविषयत्वादिना* । *गुणे*—गुणोभूतक्रियायाम् । सम्यर्थो निरूपितत्वम्—तस्यानुस्तेत्यत्रान्वयः । एवञ्च प्रधानप्रधानोभूता क्रिया विषयो-निरूपकं यस्या एतादृशी शक्तिः कर्मत्वादिर्द्यदा प्रधानक्रियाप्रतिपादकधातुत्तरजात-तिङ्गा कृता वाभिहिता भवति, तदा गुणभूतक्रियानिरूपिताशक्तिरनभिहितापि अनभिहितवत् प्रतीयते । तेषां प्रयागीक्रियानिरूपितकर्मत्वस्यैव शक्तिरनभिहितापि प्रतीयते । प्रत्ययो नेति सिद्धम् । अत एव 'पस्त्वौदनो भुज्यते' इत्यत्र कदापि द्वितीया न भवति ।

तदेवाह—*किञ्चेति* । *अन्यथा*—'प्रधानेतरयोः' इति न्यायानुद्धारः । यदा तु गुणोभूतक्रियानिरूपितकर्मत्वस्यैव विवक्षा प्रधानक्रियाकर्मत्वाविवक्षा, तदा 'पस्त्वौदनं भुज्यते' इति भवत्येव । एवञ्च "प्रधानेतरयोः" इति न्याय उभयनिरूपितकर्मत्वस्य युगपद्विवक्षायां द्रष्टव्यः । किञ्चात्र शक्तिरिति सामान्यतोऽभिधानेन यत्र

दर्पणः

स्परविशेष्यविशेषणभावः । “गुणानां च परार्थत्वात्” इतिन्यायात् । एवञ्च ‘स्नात्वा पीत्वा भुक्त्वा व्रजति’ ‘भुक्त्वा स्नात्वा व्रजति’ इत्यविशेषेण प्रयोगाः ।

परीक्षा

नैकक्रियाप्रकारतानिरूपितक्त्वार्थद्वयविषयकज्ञानबोधे तत्तद्वातुसरवत्वाज्ञानं कारणमिति, कार्यकारणभावः । आश्रयत्वस्वरूपकर्तृत्वन्तु ‘रथे स्थित्वा गच्छति’ इत्यत्र प्रतीयते । व्यापारवत्स्वरूपन्तु-तत्काष्ठमोदनम्पक्त्वा त्तै तमेनम्पच’ इत्यत्र प्रतीयते । प्रतियोगित्वरूपस्य कर्तृत्वस्याग्निना काष्ठम्प्रणयय मस्म भवतीति । नच यत्र ‘एक-मोदनम्पक्त्वा मंत्रेणोदनान्तरम्भुज्यते’तत्रापि ‘मोदनं पक्त्वा भुज्यते मंत्रेण’ इति प्रयोगापत्तिः ।। इष्टापत्तिस्तु न । ‘ओदनम्पक्त्वादनान्तरं भुज्यत’ इति प्रयोगस्यैष्ट-त्वादिति वाच्यम्, कर्मप्रत्ययसमभिध्याहारं धातुद्वयस्य तद्गतिकर्मत्वविशिष्ट-स्वार्थतावच्छेदकरूपेण क्रियाव्यवस्थभिधायकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । अत एव संयुज्जात्वर्थकर्तृत्वस्याश्रयत्वस्वरूपतया यत्र घटोऽङ्गुल्या संयुज्य तत्संयोगनाशानन्तरं घटेन संयुक्तो भवति तत्र घटपटसंयोगस्याङ्गुलीपटसंयोगस्य घटाश्रितत्वेन घट-स्यापि तत्र कर्तृत्वेन घटोऽङ्गुल्यां संयुज्य घटेन संयुज्यत इति प्रयोगापत्तिरिति निर-स्तम् । एतादृशप्रयोगस्थलेऽङ्गुल्यनुयोगिकत्वविशिष्टघटप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोग-व्यक्तिसमानकालिकत्वस्य प्रागभावे सत्त्वं यक्तव्यम् । तच्च बाधितमिति नैतादृश-प्रयोगः ।

प्रागभावाच्च—घटादिकपालतत्संयोगादिपटितस्वसामग्रीवशादुत्पन्नस्य पुनरुत्पा-दापत्तिवारणाय स्वीक्रियते । यदि तु कार्यात्पत्तिम्प्रति समवायादिना कार्थ्यस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनोत्पन्नस्य पुनरुत्पादापत्तिवारयितुं शक्यत इति प्रागभावो न स्वोक्तार्थस्य इत्युच्यते, तदा ध्वंस एव क्त्वाप्रत्ययार्थोऽस्तु । तत्र प्रकृत्यर्थः प्रतियोगि-तासम्बन्धेन विशेषणम् । तस्य तु स्वप्रतियोगिक्रियासमानकर्तृत्वस्वाधिकरणता-त्पर्वविषयसमयोत्पन्नस्वोभयसम्बन्धेन समभिध्याद्वतक्रियाम्प्रति विशेषणत्वमित्य-ङ्गीकार्यम् । एवञ्च ‘चैप्रो भुक्त्वा व्रजति’ इत्यादिभ्यो भोजनध्वंसविशिष्टधैत्राभिन्नक-र्तृका व्रजनक्रियेति शाब्दबोधः ।

नन्वेवमपि क्त्वाप्रकृतिप्रतिपाद्य यत्किञ्चित् क्रियायाः प्रतियोगितया ध्वंसम्प्रति विशेषणत्वम्, क्रियासामान्यस्य वा । आद्ये—‘काशीं गत्वा काशीं रमते’ इति प्रयो-गापत्तिः अयत्क्रियाध्वंसविशिष्टस्य च रमक्रियायां सत्त्वात् । अन्त्ये—‘स्थित्वा पश्यति पुस्तकम्, स्थित्वा जक्षति जेमनम्’ इत्यादौ चानुपपत्तिः । स्थितिक्रियाया दर्शनो-त्तरमदनोत्तरञ्च सत्येन स्थितिक्रियासामान्यसामान्यप्रतियोगिकर्त्तृत्वस्यैष्टस्य दर्शनयोर्भावादिति चेद् ? तर्हि क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वकाल एव शक्तिः । शक्यतावच्छेदकञ्च कालत्वमेव, तत्र प्रकृत्यर्थस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधार-तासम्बन्धेनान्वयः । तस्य कालस्य ॥ स्वध्वंसाधिकरणक्षणेत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन स-मभिध्याद्वतपदोपस्थाप्यक्रियान्तरम्प्रति विशेषणता बोध्या । कालश्च—पूर्ववत्तात्पर्व्य-विषययद्यादिरूपो विवक्षितः । कालविशेष्यस्य वाच्यत्वमूचनाय “समानकर्तृकयोः” इति सूत्रे पूर्वकाल इत्युपात्तम् । चैत्रकर्तृकभोजनाधिकरणकालानन्तर्यस्य मैत्रकर्तृक-

भुज्यत' इत्यथ द्वितीयायाः प्रकारान्तरेणद्वारणादित्यास्तां
विस्तरः ॥ ६० ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे क्त्वाद्यर्थनिर्णयः ॥ १२ ॥

दर्पणः

तदौदनपदाद् द्वितीया असाध्वेव । उक्तन्यवस्थितेः । परन्त्वाद्यातवाच्यक्रियायाः
प्राधान्यात् तां प्रत्येव क्त्वान्तोपस्थिताः सर्वाः क्रिया गुणीभवन्ति; न तु तासां पर-

परीक्षा

प्रधानक्रियानिरूपितवाच्यभिधायिनी । अत एव 'मूलकनोपदंतं भुङ्क्ते' इत्यादी
तृतीयैव नतुपदंशलक्रियाकर्मत्वाभिधायिनी द्वितीया मूलकपदादित्यपि बोध्यम् ।

इदमत्र बोध्यम्—यत्राप्रधानोभूताः क्रियाः तत्र तासामुक्तसम्बन्धेन प्रधानक्रिया-
यामेव विशेषणता, न तु परस्परं गुणप्रधानभाव इति तत्तद्वाचकप्रकृतिरुक्त्वाभ्या-
मिति यतः प्रयोगो, न तु यासां पूर्वकालिकत्वं तद्वाचकप्रकृतिरुक्त्वाभ्यान्तस्य पूर्वमेवोत्-
रकालिकवाचकानाम्परस्परं प्रयोग इति नियमः, तेन 'भुक्त्वा स्नात्वा पीत्वा गत'
इति 'स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा गत' इति च भवति । तासाम्परस्परसम्बन्धे मानन्तु
'गुणानाञ्च परार्थत्वात्' इति न्याय एव । यत्र तु समानकर्तृकक्रियावाचकानामप्र-
योगः, क्त्वान्तस्य च प्रयोगो दृश्यते तत्र योग्यप्रधानक्रियावाचकाद्याहारः, यथा—

भवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।

मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां क्षयाप सा ॥

इत्यप्रानाराध्येत्यनन्तरं स्थितस्येत्यस्य । एवमेव—'प्रातः काजे शिवन्द्रष्टु
निशि पारं व्यपोहति' इत्याद्यानपि द्रष्टव्यम् । समानकर्तृकरत्वं क्त्वाप्रत्ययवाच्य-
मिति वादिनो "अव्ययवृत्तो भावे" इति वार्तिकविरोधोऽपि शेषः । यत्र भावे दु-
मुन्प्रत्ययस्तत्रापि यथोक्तसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यासम्बन्धेन प्रधानक्रियापाहुण-
क्रियायान्तुमुन्नतप्रतिपाद्या या विशेषणता परन्तुदेदयत्वमपि सम्बन्ध इति ।
अत एव 'शिवन्द्रष्टु याति'इति वाक्याच्छिबकर्मकभविष्यदर्शनोद्देश्यकम्दर्शनविशिष्टं
यानमिति बोधः । ण्डुलन्तस्य "तमुण्डुलो"इति घृत्वविहितस्य प्रयोगोऽप्येवमेव बोधः ।
'मुक्षं व्यादाय स्वपिति' अत्र क्त्वाप्रत्ययस्य प्रागभावे शक्तिः कर्तरि निरुद्धलक्षणा ।
प्रागभावश्च-समानकालिकत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यः, प्रतियोगितासम्बन्धेन
तुत्तरक्रियायां विशेषणम्, क्त्वावरुक्त्यर्थक्रियाकर्तृत्वंपि विशेषणम् । कर्ताऽप्युत्तर-
क्रियायां स्वनिष्टकर्तृत्वनिष्पत्तिसम्बन्धेन विशेषणम् । कर्तृत्वं च-यथायथं व्यापार-
वत्त्वाश्रयत्ववृत्तिमत्वप्रतियोगित्वस्य बोध्यम् ।

एवञ्च 'भुक्त्वा व्रजति चैत्रः' इति वाक्याद्भोजनकर्तृकत्वं भोजनकालिकप्रा-
गभावप्रतियोगिकं व्रजनमिति बोधः । एवञ्च मुहूर्त्तदिव्यभोजनस्य 'भुक्त्वा
गतः' इत्यादिप्रयोगस्योपपत्तिः । नचैवं स्वोद्यभोजनपूर्ववर्तिपुरुषान्तरोद्यभोज-
नोत्तरवर्तिपुत्रमनन्तदादाय 'भुक्त्वा गच्छति चैत्रः' इति प्रयोगं मैत्रः कुर्वादिति
वाच्यम्, क्त्वाप्रत्ययार्थयोर्विशेष्यतया भावे प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वेणैकक्रियान्व-
यित्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धस्य हेतुत्वात् । तथा च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मावच्छि-

दर्पणः

तुमुनस्तादर्ध्यरूपमुद्देश्यत्वमपि चोत्थम् । “क्रियाधायां क्रियायाम्” इत्युक्ते । तन्निष्कर्षश्च पूर्ववदेव तुम्प्रकृत्यर्थोपपदायंयोस्तादर्ध्यवत् समानकर्तृकत्वादिकमपि सम्बन्धः । तथाच “हरिद्रष्टुं याति” इत्यतो हरिकर्मकं भविष्यद्दर्शनौद्देश्यकं दर्शनकर्तृकर्तृकं यानमिति शाब्दधोः । अनयैव दिशैधानाहारको ब्रजतीति बोध ऊहनीयः ॥६८॥

इति भूपणसारदर्पणे क्त्वाघर्षनिरूपणम् ॥ १२ ॥

परीक्षा

गमनेऽपि सत्येन ‘भुक्त्वा गच्छति मैत्रः’ इति प्रयोगापत्तिः । अतो भोजनक्रियायाः स्वसमानकर्तृकत्वसम्बन्धेन क्रियान्तरम्प्रति विशेषणत्वम्, क्त्वाप्रकृत्यर्षक्रियाया द्वेषाभासमित्याहुः, तन्न । “अव्यय कृतोभावे” इति सिद्धान्तविरोधात् ॥ ६० ॥

॥ इति श्रीमद्भूपणसारटीकायाश्क्त्वाघर्षनिर्णयविवरणम् ॥ १२ ॥

अथ स्फोटनिरूपणम् ॥

रूपं:

अथ स्फोटनिरूपणम् ।

इत्थं व्याकरणादिना गृहीतशक्तिरूपदससुदायादनासधादगृहीतार्थतात्पर्यंकाद-
योग्यादनाकाङ्क्षाच्च शाब्दबोधदर्शनादास्त्यादिकमपि ज्ञप्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थित्या
बोधे-ज्वनीये-सहकारि । आसत्तिश्च-प्रकृतबोधानुकूलपदानुवधानम् । अस्ति च
“पर्वतो वह्निमान्” इत्यत्र तादृशपदाव्यवधानम्, न तु “गिरिर्भुक्तं वह्निमान् देवदत्तेन”
इति, न ततो बोधः । अत एव “स्थाल्यां तण्डुलं पचति” इत्यत्र तण्डुलकर्मक-
स्थाल्यधिकरणकक्रियेति बोधेनाऽनासन्नता । तदुपकृतसर्वेषां पदानां तादृशबोधानु-
कूलत्वात् । स्थाल्यां पचतीत्येतावन्मात्रबोधे तु तदनासन्नमेव । इलोकादींस्तु योज-
नावाक्यादेव बोधः, तदुद्भवेणाऽनासन्नाद् बोधदर्शनाच्च-ज्ञानमेव हेतुरिति-सम्प्रदायः ।

नव्यास्तु—“मौनिदलोकादन्वयबोधानुप्रसङ्गाच्चोक्तान्वयवधानमासत्तिः । आका-
ङ्क्षादिसत्त्वे तात्पर्यज्ञाने च सति व्यवहितादव्यवहिताच्च बोधदर्शनाच्च-ज्ञानविल-
म्बेन शाब्दाविलम्ब्याच्च, किन्त्वित् पदमेतत्पदेन सम्भूयाऽन्वयबोधं जनयत्वित्याकार-
कपदतात्पर्यरूपामिसन्धापयित्रिच्छा सा, न तु वक्रिच्छा । मौनिदलोकादीं श्लोपता-
दवस्थ्यात् । शुक्रवाक्ये तु भगवत्तात्पर्यमादायैव गतिरित्याहुः ।

वस्तुतस्तु सत्यर्थतात्पर्यज्ञाने पदतात्पर्यज्ञानविलम्बेन शाब्दबोधाविलम्बाद्
वृत्त्या पदजन्यपदार्थानामन्वयवधानेनोपस्थितिरैवासत्तिः—स्वरूपसत्यन्वयबोधे हेतुः ।
न हि पदार्थानामनुपस्थितान्वयधीः केनाप्यनुभूयते इति । अर्थात्तात्पर्यं त्विदं पदमे-
तस्मिन्नर्थेऽपरपदार्थान्वयं बोधयत्वित्यभिसन्धापयित्रिच्छा । संवादिशुक्रवाक्ये तु भग-
वत एव सा । विसम्वादिनि तु शिक्षयितुरेव । अस्य संशये व्यतिरेकनिदचये चान्व-
यबोधोत्तदुद्भवेणान्वयबोधदर्शनाच्च तज्ज्ञानमप्यन्वयबोधे हेतुः । अधिकमत्रे वक्ष्यते ।

शाब्दबोधे योग्यताया ज्ञानं कारणमिति बहवः । सा चैकपदायेंऽपरपदार्थस्य
यादृशसंसर्गवत्त्वं तादृशसंसर्गवत्तैव प्रकृतशाब्दबोधविषयसंसर्गवत्त्वमिति यावत् ।
अस्ति च ‘पयसा सिञ्चति’ इत्यत्र सेके पयःकरणकत्वस्य संसर्गः । अत एव कर-
काऽभिप्रायप्रयुक्त—‘पयसा सिञ्चति’ इति वाक्यं न योग्यम् । पयःपदार्थकरकायां
सेककरणत्वाभावात् । यादृशेति विशेषणाच्च ‘आकाशः शब्द’ इति वाक्यं समवाय-
संसर्गमादाय नापेदाऽन्वये योग्यम् । अयोग्येऽप्येतदुद्भवेणान्वयदर्शनादेतज्ज्ञान-
स्यापि हेतुता ।

ननु संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन तद्वाधात् प्रागनुपस्थित्या कथं तद्वोधस्य तत्र तत्त्व-
मिति चेद् ? न । योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधे निश्चयत्वेन हेतुतां धूमो, येनोक्तदोषोऽव-
काशमासादयेत् । किन्तु संशयनिश्चयसाधारणज्ञानत्वेन । तस्य च न दौर्लभ्यम् ।
‘पयसा सिञ्चति’ इत्यादौ सेकः पयः करणको न वेति संशयात्मकस्य भूतले घटोऽस्ती-
त्यादौ च प्रात्यक्षिकनिश्चयरूपस्याऽपि तत्प्राक्सौलभ्यात् । स्वजन्यशाब्दबोधस्यैवा-
न्वयबोधप्रतिबन्धकतयोक्तवाधात्तत्सम्भवात् ।

दण्णः

केचित्तु लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतद्दत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तद्भाववत्ताज्ञानाभावस्य हेतुतया शब्दबोधस्यापि तत्कार्यतावच्छेदकाक्रान्ततया अयोग्यताज्ञानसत्त्वे तद्भावादेव शब्दबोधवारणे कृतं योग्यताज्ञानस्य तद्वैतुतया । कार्यतावच्छेदकदोषो प्रत्यक्षान्यत्वनिवेशेनैव लौकिकप्रत्यक्षनिरासेऽपि घटाद्युपनीतभानसद्प्रहाय तद्विहायाजन्यान्तद्वयनिवेशः ।

नच बाधनिश्चयाभावत्वापेक्षया संशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वे लाघवमिति वाच्यम् । स्यादेवम्, यदि बाधाभावस्य शब्दत्वं कार्यतावच्छेदकं कल्प्येत, किन्तु शब्दबोधस्य बाधाभावकार्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तदशायां तं प्रतिरोधामः । अत एव घटोऽभिधेय इत्यादाबुक्तबाधाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । उत्संसर्गावच्छिन्नतत्प्रकारकतद्विशेष्यकबुद्धिस्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वात् । घटाभावेऽभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वभ्रमदशामादाय तद्भावस्यापि प्रसिद्धेऽश्वेत्याहुः ।

अत्र वदन्ति—न हि तद्विशिष्टबुद्धिसामान्यं बाधाभावः कारणं, किन्तु बाधावतारे वृच्छासत्त्व आहाप्यप्रत्यक्षोदयादिच्छाया उत्तेजस्त्वानुरोधेन प्रत्यक्षस्यैव प्रतिरोध्यतावच्छेदकत्वापश्यकतपोपनीतभानसाधारणप्रतिबन्धतायाः शब्दबोधेऽसम्भवात् । न च तयाप्यनुमितिसाधारणप्रतिषेधतायाः शब्दबोधसाधारण्यं दाह्यम् । तत्साधारणस्य प्रत्यक्षान्यज्ञानस्य प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वे प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्मिषो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनापिरेहेणानेकप्रतिषेधप्रतिबन्धकभावापत्तेः । प्रतिबन्धतावच्छेदकगौरवापत्तेऽनुमितित्वस्यैव तदवच्छेदकत्वस्याङ्गीकरणीयत्वात् । अतो बाधाभावस्य स्वातन्त्र्येणैव शब्दबोधं प्रति हेतुता वाच्यः । तत्र बोधगौरवेण संसर्गरूपयोग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वमुचितम् ।

अपि च शब्दबोधे तद्दुन्द्योन्याभावतद्भावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनां प्रतिबन्धकत्वकल्पनाऽपेक्षया लाघवाद् योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वमुचितम् । किञ्च 'पयसा सिद्धति' इति शब्दसामग्रीकाण्डे सेकः पयः करणकत्वाभाववानिति मानसवारणाप तत्र शब्दबोधसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने तत्र योग्यताज्ञानस्यावश्यकतया विपरीतज्ञानोच्चरप्रत्यक्षं विशेषदर्शनस्य हेतुतया तद्भावादेव तद्वारणात् । विशेषदर्शनस्येव तु तद्भावव्याप्यवत्तानिर्णयरूपप्रतिबन्धकत्वेन शब्दसामग्र्या एवाभावेन तथा मानसे इष्टारक्तेः ।

नच निर्णयं प्रत्येव विशेषदर्शनस्य हेतुतया शब्दसामग्रीकाण्डे मानससंशयवारणाप शब्दसाट्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनाये संशयत्वमनिवेश्य सेकस्याऽवच्छिन्नविशेष्यकपयः करणत्वाऽभावप्रकारकमानसत्वमेव तत्प्रतिषेध्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । सेकत्वावच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणकत्वप्रकारकमानसे शब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वान्तरात् कल्प्यतया तर्नेव संशयवारणे उत्संसर्ग्ये प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनात् ।

न च विपरीतज्ञानोच्चरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुत्वसिद्धायेव योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । गुरुभूतशब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया तद्वैतुत्वकल्पनाया एवोचितत्वात् । अन्यैव विशेषसाधनत्वादिज्ञानानां प्रवृत्तौ हेतुत्वसिद्धिरित्यलं परमतानुवर्जनेन ।

यः कर्मत्वमित्याधारापेयभावेनान्वये निराकाङ्क्षाकस्याद् घटाया कर्मतेति बोधानुरयादाकाङ्क्षापि सहकारिणी । सा च यत्पदे यत्पदमभिध्याहारप्रयुक्तं यद्विशेष्य-

सिद्धान्तनिष्कर्षमाह—

वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षं तिष्ठतीति मतस्थितिः ॥

दर्पणः

कयत्संसर्गकयत्प्रकाररुधोदजनकृत्वं तत्पदे तत्पदनिरूपिताकाङ्क्षा । यथा घटमानयती-
त्यत्र घटपदे कर्मताविशेष्यकाधेयतासंसर्गकघटीया कर्मतेति बोधोपयिका अम् पदनिरु-
पिताकाङ्क्षा । तां विना घटः कर्मत्वमित्यत्र घटपदेन तादृशबोधजननात् । एवं धातु-
पदेऽप्याख्यातनिरूपिताकाङ्क्षा । अत एवानयनं कृतिरित्यत्र मानयनानुकृष्टा कृति-
रिति बोधः । धातावाख्यातासमभिव्याहारात् । इयमेवाकाङ्क्षा व्याकरणेन प्रतिपा-
द्यते । तथाच तत्तत्पदे तत्तत्पदपूर्वापरीभावस्वरूपसमभिव्याहारः संति पश्यति । तां
विना यद्यप्युक्तानाकाङ्क्षे कर्मत्वपदेऽप्यदस्त्वभ्रमदशावां घटिया कर्मतेति बोधोदयेन
तज्ज्ञानं हेतुर्न तु स्वरूपसती सा ।

न च जनितान्वबोधोधाद्वाभ्यात् पुनरपि तादृशयोधापत्तिरुक्ताकाङ्क्षायास्तदानीम-
प्यविकलत्वादिति वाच्यम् । प्रकृतान्वयोधसमानाकारयोधानुपहितत्वस्यापि स्वरू-
पसत् आकाङ्क्षत्वेन जनितान्वयोधस्थये तदुभायेनापत्यसम्भवात् । तात्पर्यविषय-
स्वरूपप्रकृतत्वेन बोधविशेषणाच्च । बोधद्वयं जायतामिति तात्पर्यसत्त्वेन जनितान्वय-
द्वितीयबोधे निराकाङ्क्षत्वं स्वसमानेत्पुनरेव न जनितान्वन्तरयोधस्य महावाक्यार्थ-
बोधे तत्त्वम् । अत एव ।

“अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽप्यसाप्यंताम्”

इत्यादौ राज्ञः पुरुषेण सहान्वयबोधजनने सर्वदा निराकाङ्क्षत्वम् ।

नन्यास्तु—यत्पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्ततात्पर्यविषयीभूतान्वयाननुभाषकत्वं
तेन सह तस्याकाङ्क्षा । ‘अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषः’ इति वाक्ये राजपुरुषसंसर्गप्रतीती-
च्छयोच्चरिते राज्ञ इत्यस्य पुरुषेण साकाङ्क्षत्ववारणायान्वयबोधे तात्पर्यविषयत्वं
विशेषणं पुरुषेणान्वये तात्पर्यसत्त्वे तु साकाङ्क्षत्वमपि । एवञ्च ॥ तात्पर्यज्ञानस्य
शाब्दबोधे पृथक् हेतुता । अगृहीतार्थतात्पर्यकं निरुक्ताऽऽकाङ्क्षाज्ञानाभावादेवान्वय-
बोधोपत्यभावादित्याहुः ।

एवञ्च शाब्दयोधात् प्राग्वदयकसत्तत्पदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षयैवान्वयरूप-
वाक्यार्थभानोपपत्तौ वाक्यस्य तत्र शक्तिनिष्प्रमाणेति नैयायिका वदन्ति ।

मीमांसकादयस्तु—वाक्यस्य तत्र लक्षणैव, न तु तत्र शक्तिरिति तन्मतं खण्डयितुं
स्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमन्वतारयति—*सिद्धान्तेति* । यद्वा ननुक्तं व्याकर-
णस्य प्रकृतिप्रत्ययेषु तत्तदर्थबोधकृत्वशक्तिप्रतिपादकृत्वमनुपपन्नम् । प्रकृतिप्रत्ययानां
कमिक्राशुविनाशिनानावर्णाऽऽत्मकतयाऽस्त्यसत्त्वेन—अप्रत्यक्षतया तत्र शक्तिग्रहण-
रूपसत्यसम्भवेन तत्प्रतिपादकृत्यास्य शास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्याशङ्कानिराकरणाय
स्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमन्वतारयन्नाह—

सिद्धान्तनिष्कर्षमिति । तथाचोपोदात्तसङ्घटितरेत्येवमेवम् । तत्तन्मतम् ॥
परीक्षा

अयं स्फोटनिरूपणम् ।

नैयायिकमीमांसकमतं खण्डयितुमुपक्रमते—*सिद्धान्तेति* । धियाऽपि मि. प्रातं-

दर्पणः

करणं तु मूल एव मुख्यकम् । अष्टानां स्फोटानामाकरसिद्धतया तन्वावृत्त्याद्यम्
परीक्षा

त्यर्थः । नैयायिका श्लेषमाहुः—शकम्पदम्, पदसमुदायो वाक्यमिति । एवञ्च प्रकृतिप्र-
त्यययोः स्वस्वार्थोभिधानसमर्थयोः समभिध्याहारत्वात्प्रकृत्यर्थेविषयतानिरूपितप्रत्यया-
र्थेविषयताशालिवोधो जन्मते । तत्र प्रकृतिप्रत्यययोरालाङ्घ्याऽपि सहकारिणी । अन्यथा
घटकर्मत्वमानयनं कृतिरिति शब्दसमुदायापेयतासम्बन्धावच्छिन्नवदनिष्टप्रकारतानि-
रूपितकर्मत्वनिष्ठविशेष्यताको निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नकर्मप्रकारतानिरूपितानयन-
निष्ठविशेष्यताकोऽनुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नानयननिष्ठप्रकारतानिरूपितकृतिनिष्ठवि-
शेष्यताशक्यत्वबोधस्स्यात् । यत्पदे यत्पदसमभिध्याहारप्रयुक्तं यत्संसर्गक्यत्प्रकारक्य-
द्विशेष्यकबोधजनकत्वम्, तयोः पदयोः समभिध्याहारं श्याकाङ्क्षा । अस्ति च सा 'घटमा-
नयति' इत्यत्र । घटकर्मत्वमित्यादिप्रयोगे तु सा नास्तीत्यतो न घटोऽपि कर्मतेति तत्रोक्त्या
बोधः । एवं धात्वाख्यातयोरपि बोध्यम् । संवाकाङ्क्षा व्याकरणेन प्रतिपाद्यते । सा चा-
काङ्क्षा ज्ञाता सती शब्दबोधेऽपि नैतु स्वरूपसती । यत्र घटकर्मत्वमिति केनचित्प्रयुक्तम्,
तत्र घटपदोच्चरवति कर्मत्वशब्दे अम्यदत्वस्य धर्मो यदा, तदा तस्माद्घटोऽपि कर्म-
तेत्यन्वयबोधो जायते, तस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चाकाङ्क्षाज्ञानाद् घटमिति
शब्दाद् घटोऽपि कर्मतेति बोधे जातेऽपि तस्य कारणीभूतज्ञानस्य सत्त्वात्पुनस्तथा-
न्वयबोधः स्यादिति वाच्यम् । तात्पर्यविषयान्वयबोधानुपहितत्वस्य स्वरूपतः
शब्दनिष्ठस्य नियामकत्वात् । एकस्य बोधस्य तात्पर्यविषयत्वे तच्छब्दयोऽनुपहित-
त्वस्य तत्र सत्त्वाद्भवति बोधः । द्वितीयस्तु न भवति, एकज्ञाने जाते तदुपहितव्यवशि-
ष्टस्य तस्य शब्दस्य सत्त्वात् । यत्र शब्दबोधद्वयं जायतमित्येच्छा तत्र बोधद्वयस्य
तात्पर्यविषयतया बोधद्वयानुपहितत्वस्य प्रथमशब्दबोधे जातेऽपि तत्त्वाद्भवत्येव
द्वितीयो बोधः । एतन्मूलक एव 'सकृदुच्चरितः शब्दस्सकृदर्थं गमयति' इति साम्प्रदायि-
कानामुद्योषः । ॥ चावान्तरवाक्यार्थज्ञाने जनिते तेन महावाक्यार्थबोधो ॥ स्यात्,
तस्मिन्प्रकृतान्वयबोधानुपहितत्वाभावादिति वाच्यम् । तात्पर्यविषयान्वयबोधे स्य-
विषयत्वान्पूतानतिरिक्तव्यविषयकत्वस्य विशेषणीयत्वात् । एवञ्च महावाक्यार्थबोध-
विषयत्वान्पूतानतिरिक्तविषयताक्यबोधानुपहितत्वस्यावान्तरबोधे जातेऽपि सत्त्वाद्भव-
त्येव महावाक्यार्थबोधः । एवञ्च—साकाङ्क्षाच्छब्दसमुदायादेव शब्दबोधस्योपरि-
सम्भवात् वाक्यस्य पदसमूहस्य ग्रहम् वाक्यार्थे शक्तिरिति । पदाधेतासंसर्गस्त्वनुप-
स्थित एव । आकाङ्क्षा तात्पर्यवशाद्भासते, ननु शक्तिस्त्वस्मिन्नर्थे कल्पनीयेति ।

मार्मासकादयस्तु—संसर्गो वाक्यस्य स्वरूपोऽयं इत्येवमाहुःरिति, तदप्यसिद्धमिति
ध्वननाय सिद्धान्तपदोपादानम्, किञ्च—व्याकरणप्रक्रियया प्रकृतिप्रत्यययोस्तदर्थबो-
धकत्वेन क्तस्योः मत्वाच्छब्दबोधोऽप्यसतीः न पदेष्वित्यादौः सुबन्तस्य प्रकृतिप्रत्यय-
समुदायस्य बोधकत्वमिति यन्मतन्तदप्ययुक्तम् । शब्दानामात्र विनाशितया समुदाये-
तादृशस्याभावाद्गतः स्फोटस्य वाचकत्वमभ्युपेयम् । ॥ च स्फोटो नानाविधा दद्यपि
सम्भवन्ति, तथापि निष्कण्ठं सति वाक्यस्फोट एव स्फोटोऽनुचित इत्याशयेन सिद्धान-
न्तेन पूर्वोक्तरीत्या स्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्था । तेन परमतस्य निराकरणम्भवति ।

साधुशब्देऽन्तर्गता हि बोधका न तु तत्स्मृताः ॥६१॥

यद्यपि वर्णस्फोटः, पदस्फोटः, वाक्यस्फोटः, मखण्डपदवाक्य-
स्फोटौ, वर्णपदवाक्यभेदेन त्रयो जातिस्फोटा इत्यष्टौ पक्षाः सिद्धान्त-
सिद्धा इति वाक्यग्रहणमनर्थकं दुरर्थकञ्च, तथापि वाक्यस्फोटाति-
रिक्तानामन्येषामप्यवास्तवत्वबोधनाय तदुपादानम् । एतदेव ध्वन-
यन्नाह—*अतिनिष्कर्ष इति* ॥ इति मतस्थितिर्वैयाकरणानां महा-
भाष्यकारादीनाम् ।

तत्र क्रमेण सर्वान् तान् निरूपयन् वर्णस्फोटं प्रथममाह—*साधु-

दर्पणः

इत्याद्येनाह—*अनर्थकमिति* । निष्प्रयोजनकमिस्यर्थः । *दुरर्थकमिति* । तदुपा-
दाने वाक्यातिरिक्तानामसंग्रहापत्तेरिति भावः । समाधत्ते—*तथापीति* । अन्येषां
वर्णादिपदस्फोटानामित्यर्थः ।

तत्र स्फोटत्वं स्फुटस्यभिव्यक्तीभावस्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्यार्थप्रकाशकत्वं, प्रका-
शश्च ज्ञानम् । तपर्यायंनिष्ठविषयताप्रधानकृतमित्त्वं *पर्यवस्यति* । वर्णस्यैव
तत्त्वान्युपगमे वर्णस्फोटः । *पदादीनां तत्त्वाभ्युपगमे तु पदादिस्फोट इति व्यवहारः ।
अवास्तवत्वेति । वर्णस्फोटादीनामाकाङ्क्षानिवर्तकत्वाभावादवास्तवत्वं शास्त्रीयप्र-
क्रियानिर्वाहाय परं सिद्धान्ते तत्स्वीकारः । पारमार्थिकत्वं ॥ वाक्यस्फोटस्यैवेति
भावः । *विप्रतिपत्तिरिति* । संशयोपयावत्कोट्युपस्थापकं वाक्यमित्यर्थः । न तु
संशयजनकं वाक्यमेव सा । परोक्षं ज्ञानं निश्चयात्मकमेवेति प्राचीनप्रवादेन संशयजन-
कत्वस्य वाक्ये असम्भवात् ।

यस्तु तस्य संशयजनकत्वाक्यत्वमेव विप्रतिपत्तित्वम् । तत्तद्भावबहविरितधर्मव-
र्द्धमिज्ञानस्यैव समानाङ्गेकतिसूत्रेण विप्रतिपत्तेरप्याहस्यैव संशयहेतुत्वोत्कीर्तनादित्यव-
धेयम् । मूले असाधुशब्दान्तर्गतवर्णवाचकताविधारस्याप्रस्तुतत्वं मत्वाह—*साध्वि-
ति* । अत्र साध्वन्तर्गतवर्णत्वसामानाधिकरण्येन वाचकत्वादिसाधने तद्वाक्यस्य

परीक्षा

पूर्वं सप्ताष्टानामेकस्यापि वाचकत्वकथनेन परो निरस्तो भवतीत्यादौ वाक्यस्फो-
टस्यैव कथने किं बीजमित्याशङ्कानिराकरणव्याजेन निष्कृष्टार्थं सूचयति—*यद्यपीत्या-
दिना* । स्फुटति प्रकाशने ज्ञानो भवत्यर्थोऽस्मादपी स्फोट इति व्युत्पत्त्यार्थविषयकं
पञ्ज्ञानम्, तज्जनकतावच्छेदकज्ञानित्वन्तत्त्वम् । तत्र प्रकृतिनिष्ठप्रत्ययनिष्ठञ्च स-
म्भवतीत्याद्येनाह—*वाक्यग्रहणमिति* । *अनर्थकम्*—*प्रयोजनरहितम् । प्रत्युत त-
स्योपादानेऽन्येषामसंग्रहापत्तिरूपो दोषोऽर्थात्याह—*अनर्थकमिति* । *अन्येषाम्*—
वर्णादिस्फोटानाम् । अत्र वर्णपदप्रकृतिप्रत्ययपरम्, अर्थस्फुटिजनज्ञानविषयताव-
च्छेदकज्ञानित्वप्रकृतिप्रत्यययोरैवेति वर्णस्फोटः, पदस्यैव वादशाक्तमित्वमिति पद-
स्फोट इति व्यवहारः । *अवास्तवत्वमिति* । प्रकृतिमात्रस्य प्रत्ययमात्रस्य वा नि-
राकाङ्क्षप्रतिपत्तिमधिकृतत्वेनेति तस्याऽवास्तवत्वमित्यर्थः । शास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहाय
तस्य स्वीकार इति भावः ।

स्वादयदचेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

ये तु प्रयोगान्तर्गतास्तिच्चिसर्गादयो न वाचकाः । तेषां बहु-
त्वेन शक्त्यानन्यापत्तेः, एधाञ्चके ब्रह्मेत्यादावादेशलुगादेरभाव-
रूपस्य बोधकत्वासम्भवाच्च । किन्तु तैः स्मृता लकाराः स्वादयश्च
वाचकाः । लत्यस्य जातिरूपतया शकतावच्छेदकत्वोचित्यात् ।

दर्पणः

यः । बोधकरवसिद्धौ ॥ तदन्यथानुपपत्त्या पदार्थान्तररूपा शक्तिरपि सिद्धयेत्, तद-
भावे तु साऽपि नेति वाचकत्वसामान्याभावसिद्धिरिति भावः ॥ ६१ ॥

नैवापिस्मृतं वृषपितृनुपपन्थस्यति—*ये रिवति* । वाचकरवाभावं प्रयोऽस्माह-
तेषामिति । बहुवचनेत्युपलक्षणमनुगमकथमांभावस्यापि तिङ्त्वमुत्पादात्मिकत्व-
नत्वादिद्यनुगमकरवासम्भवात्तिङ्स्वाद्युपस्थितिं विनापि वृत्त्याद्यर्थोपस्थितेर्व्यभिचा-
रेण शक्यतानदच्छेदकरवाच्येति बोध्यम् ।

ननु तिबाधादेशिनामपि तच्छदनुबन्धभेदेन नानारवान्नोच्छरोत्या तेषां वाचकत्व-
मत आह—*एषामिति* । अनुप्रयुज्यमानधातुचरैर्धादीनापि तदर्थबोधोपपत्तेर्नो-
च्छदोपोऽत आह—*ब्रह्मेति* । भादिना 'अत्ति चिप्यो, लिट्, पुक्' इत्यादिसंभ्रहः ।
लुगादेशित्यादिना, लुप्लोपयोः सः । *तेरिति* । आदेशैरित्यर्थः । उच्छदोपमात्-
क्याह—*लत्यस्येति* । *जातिरूपस्येति* । लडादिषु ल—इत्यनुगतप्रतीत्या
वसिद्धिरित्यभिप्रायः ।

नम्यास्तु—शकतावच्छेदकतया न वसिद्धिः, सर्वलकारसाधारणलत्वस्यातिप्रस-
क्त्याहशक्यकारमाश्रयेस्तु शक्तिप्रहात् पूर्वमनुपस्थितेः पचन्वित्यादौ वृत्तिबोधोपपत्त्या

परीक्षा

त्वस्य नैवापिस्मृतस्य तदन्तर्गते तस्मृते वाचकत्वाभावरूपेव साधने धर्मि-
भेदादिक्रममिच्छित्त्वनानाधर्मप्रकारज्ञानस्यैव संशयत्वादत् आह—*साधुता-
न्तर्गता इत्यादि* । तथा च साध्वन्तर्गतस्मृतानामप्रक्रियानिशंङ्कानां छा-
दीनां वाचकत्वसाधने तात्पर्यमिति भावः । "लः कर्मणि." इत्यादि "स्वीजमौड्"
इत्यादिषु विहितानामेव वाचकत्वम्, प्रयोगे भूयमाणदेशानान्तु तास्मारम्भतोप-
योग इति परेषाम्मतम् । एवञ्च साधुतान्तर्गतवर्णस्मृतवर्णतावच्छेदेन कोटिद्वयसा-
धनमभिप्रेतमिति नोच्छदोप इत्याशयः । 'वाचकत्वमिति कोटिरन्वेषाम्, नेति संवा-
करगतान् । परेषाम्मतद्वयव्ययिनुपपन्नमेत-
साधुताद इति । तेषामेव—बोधजन-
यानामेव ॥ ६१ ॥

परमतमाह—*ये रिवति* । तदन्तर्गतानां वाचकत्वाभावे साध्वन्तर्गताह—*तेषा-
मिति* । बहुवचनेत्युपलक्षणम् । शकतावच्छेदकधर्मानुगमनादित्यपि बोध्यम् । किञ्च-
तिङ्स्वादीनां शकतावच्छेदकत्वे तद्व्यमं प्रहारज्ञानस्यार्थोपस्थितौ कारणता वाप्या,
सा न सम्भवति, तिङ्स्वानुपस्थितावपि लत्येनेवोपस्थिता वृत्त्या वृत्त्याद्यर्थोपस्थि-
तिर्ज्ञानेन व्यभिचान् । नवानन्यसम्भवतामपि स्मृतानां लडत्वद्विरव्यादिरुदेन
शक्यत्वस्य भवत्सम्मतत्वादत् आह—*एषामिति* । *अमन्भवाच्येति* । भूयमाणा-

वाचकत्वम् । न च तेषां तिङ्शु शक्तिभ्रमाद् बोधः । तस्य भ्रमत्वे मानाभावात् । आदेशिनामपि तत्तद्वैयाकरणैः स्वेच्छया भिन्नानामभ्युपगमात्, कः शक्तः को नेति व्यवस्थानापत्तेश्च ।

सर्वेषांशकत्वे गौरवं, व्यभिचारश्चास्त्येव । आदेशानां प्रयोगान्तर्गततया नियतत्वाद् युक्तं तेषां शक्यत्वम् । तथाचाऽऽदेशिस्मरण-

दर्पणः

रोधादिति* । प्रमाणेन पदार्थनिर्द्धारणं व्यवस्था उद्भव्यानुपपत्तेरित्यर्थः । *शक्तिभ्रमादिति* । छत्वावच्छिन्नप्रतिश्रवाचकत्वस्य तत्रारोपादित्यर्थः । *मानाभावादिति* । विषयवाचकस्यैव भ्रमत्वं सम्प्रतया प्रकृते बोधकत्वज्ञानेस्तत्राभावादिति भावः ।

नन्वादेशानां बहुत्वमेव तत्र शक्तिस्वीकारे वाचकत्वमत्र आह—आदेशिनामरो-
ति* । *वैयाकरणैः* । शकटापनप्रभृतिभिः । *व्यवस्थेति* । इदमेव वाचकमिति
निर्द्धारणाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । अनुज्ञासनस्य सर्वत्रापि सत्त्वादिति भावः । सर्वेषामि-
त्यस्य विनिगमनाभावादित्यादिः । ननु तथाप्यादेशानपेक्षयाऽऽदेशिनामल्पत्वेन तत्र-
युक्तलापवादादेशिप्येव वाचकत्वं सेत्स्यतीत्यत आह—व्यभिचारदधेति* ।
ननु विनिगमनाभिरहादेशिनां वाचकतासिद्धिरत आह—आदेशानामिति* ।
तथाच गौरवादिदोषस्य तस्परिहारस्य बोधपोः साम्येऽप्यादेशिस्मरणकल्पनाविरह-
प्रयुक्तलापसहस्रप्रयोगनैयत्यमेवादेशानां वाचकत्वे विनिगमनमित्यलण्डलार्थः ।

ननु बोधकतायाः शक्तिश्च एव भवदुक्तव्यवस्थोपपत्तिः । न च बोधकत्वस्य शक्ति-
त्वं तन्मतसिद्धं, किन्तु सङ्घट्टस्य पदार्थान्तरस्य वा तत्त्वम् । तथाचानुज्ञासनेन यत्र
सा प्रतिपाद्यते; तत्रैव तदङ्गीकारेण कथं विवादिषु तत्सिद्धिः । स्मरणकल्पनावगौरवं तु
प्रामाणिक्यमादपि न दुष्टमित्यस्वरसात् प्रयोगे भूयमाणानां विवादीनां वाचकत्वं सा-

परीक्षा

छत्वावच्छिन्नस्य, *तेषाम्*—अवैयाकरणानाम् । *शक्तिभ्रमादिति* । बोधकत्वरूप-
शक्येरोपादित्यर्थः । *मानाभावादिति* । बोधकत्वरूपायाः शक्येरोपाभावादिति
भावः । छत्वारस्यैव कर्मत्वादी विधानं यदि सर्वव्याकरणे प्रागदन्तश्च भवदुक्तः
सम्भवः स्यात्, तदेव न । छत्विदितिबलत्त्वं चिदित्यादिरोत्वा विधानेऽपि प्रयोगो-
पपत्तेरित्याशयेनाह—आदेशिनामपरोति* । *वैयाकरणैः*—शकटापनादिभिः । *व्य-
वस्थानापत्तेश्च* । इदमेव वाचकमिति निर्णयानुपपत्तेरित्यर्थः । अनुज्ञासनानुरोधो
हि भवताम्बलम्, तत्त्वानुज्ञासनं सम्भवतीति भावः ।

नन्वस्तु विनिगमनपरिहारसर्वेषां वाचकत्वमत्र आह—सर्वेषामिति* । नन्वादे-
शानपेक्षया आदेशिनामल्पत्वेनेत्याशङ्क्यायामाह—व्यभिचार इति* । छत्वावच्छिन्न-
ज्ञानाद्यत्रार्थोपस्थितिस्तत्र तिस्रवावच्छिन्नज्ञानस्य ततः पूर्ववच्छिन्त्याभावेन व्यभि-
चार इत्यर्थः । स्वमतस्वोपपत्तिमाह—आदेशानामिति* । यद्यप्यादेशिनामादे-
शानपेक्षया आधिस्वात्परोत्वम् । परस्परत्येकज्ञानस्य कारणतायां व्यभिचारश्च । अस्म-
न्मतेऽपि तथादेशिस्मरणकल्पना नेति लापसहस्रप्रयोगनियतत्वमस्माकं विनि-
गमनम् । व्यभिचारवारणन्तव्यवहितोत्तत्वसम्बन्धेन कारणवशिष्टस्य काण्ठा-

कल्पना नेति लाघवम् । साधकान्तरमाह—#व्यवहृतेरिति# ॥ व्यवहारस्तावच्छक्तिग्राहकेषु मुख्यः । स च श्रूयमाणतिङ्गादिष्वेवेति त एव वाचका इत्यर्थः ।

किञ्च,—#नद्धेतुन्यायत इति# ॥ लकारस्य बोधकत्वे, 'भू-ल' इत्यतोऽपि बोधापत्तिः स्यात् । तादृशबोधे 'भव-मति' इति

दर्पणः

धकान्तरमुपन्यस्यतीत्याह—#साधकान्तरमिति# । मुख्य इति । मुख्यत्वं च तस्मिन् शक्तिग्राहकान्तरनिरपेक्षत्वम् । व्याकरणादिना शक्तिग्रहे नियमे तद्रूपाहकान्तरापेक्षणात् । #मघेति# । व्यवहारजन्यशक्तिग्रहव्येत्यर्थः । #तिङ्गादिष्वेवेति# । व्यवहारेण पूर्ववाक्ये तद्रूपेऽप्यावापोद्वापाभ्यां पश्चाच्छब्दकतिङ्गादिष्वेव तन्निर्णयादिति भावः ।

ननु प्रयोगान्तर्गतवर्णेषु सर्वसिद्ध्यवहारेण शक्तिग्रहे घटमानयेत्याद्यन्तर्गतश्रुवादीनामपि वाचकत्वापत्तिः । न च सेष्टा । विकरणानां नेरर्थक्यमिति सिद्धान्तव्याकोपात् । किञ्चाऽऽनयनादिव्यवहारस्य लोडाद्यन्तप्रयोगं विनाऽसम्भवेन तादृशप्रयोगान्तर्गतवर्णानां तेन तत्त्वसिद्धावपि तद्रहितवाक्यान्तर्गतवर्णेषु वाचकत्वमनुशासनेनैवेष्टव्यम् । तथाच तत्रादेशिनां वाचकत्वसिद्ध्यन्यत्राप्यादेशेषु सा कल्पयेत्यस्यसादाह—#किञ्चेति# ॥ #तदेत्वेति# ॥ "तदेतौरेव तत्त्वे किं तेन" इति न्यायाकारः, लाघवमूलकमर्थं न्यायः । उभयोर्हेतुत्वे गौरवापत्तेः । सङ्गमयति—#लकारस्येति# ॥ #बोधापत्तिरिति# ॥ भवनकर्तृबोधापत्तिरित्यर्थः । 'न केवल' इति न्यायात् केवललकारस्य प्रयोगानर्हत्वाद् 'भू' इत्युक्तम् । लकारद्वारायां शपोऽसम्भवात् भवतीत्युपात्तम् । तथाच भवतीत्यत्रानुसंहिताल्लकाराद्यथा कर्तृबोधस्तथा प्रत्यक्षश्रुतलकारादपि कर्तृबोधापत्तिरिति भावः ॥

न वासाधुत्वज्ञानं प्रतिबन्धकम् । शक्तत्वरूपसाधुताया अपि सत्त्वादपभ्रंशादपि बोधोदयेन तदीयज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वाच्चेति भावः ॥ #तादृशेति# ॥ आपादितक-

परीक्षा

वच्छेदके निवेशेन कार्यमिति भावः । #साधकान्तरम्#—पूर्वसाध्यस्य हेत्वन्तरम् । पतेन बोधकत्वं यदि शक्तिः, तदा भवदुक्तिसङ्गतिः । तत्रैव तु विवादः, शक्तेः सङ्केतरूपतायाः परसम्मतत्वात् । तस्याश्च शक्तेरनुशासनेनादेशिष्वेव सिद्धिः । स्मरणप्रयुक्तकल्पनागौरवन्तु फलमुष्णत्वाच्च दोषावहमिति परास्तम् ।

आद्यशक्तिग्रहोपायन्यवहारस्यादेशविषय एव सम्भवेन तत्रैव शक्तेरन्याप्यत्वादिति तिङ्गादिष्वेवेतिन्यवहारेणादौ यद्यपि वाक्ये शक्तिग्रहः, तथाप्यावापोद्वापाभ्यामुत्तरकालान्तद्वयकतिङ्गादिष्वेव तन्निश्चयेन भवत्सिद्धान्तविलोपापत्तिः । अतो व्यवहारेण यथा प्रथमं वाक्ये शक्तिग्रहेऽपि पश्चात्त्यागः, तथादेशेषु जातशक्तिग्रहेऽप्यप्रानाग्यरूपनास्तु, किन्त्वनुशासनसहायेन यत्र शक्तिनिश्चयः, तेपामेव वाचकत्वमस्तित्यत्यादेशिनां वाचकत्वसिद्धिरत आह—#किञ्चेति# । #न्यायत इति# । तदेतौरेव तत्स्यात् किन्तेनेति भावादित्यर्थः । लाघवमूलकमर्थं न्यायं सङ्गमयति—#लकारस्येत्यादिना# । #बोधापत्तिः#—कर्त्रार्थबोधापत्तिः । केवललकारस्य प्रयोगानर्हत्वात्, भूतादसाहित्येनैव प्रयोगदर्शनम् । #तादृशबोधे#—भवनादिविशिष्टकर्मदिविषयकबोधे । #भवतीति# ।

समभिव्याहारोऽपि कारणमिति चेत्, तर्ह्यवदयकत्वादस्तु तादृश-
समभिव्याहारस्यैव वाचकत्वशक्तिः । अन्यथा लकारस्य वाचकत्वं
समभिव्याहारस्य कारणत्वञ्चेत्युभयं कल्प्यमिति गौरवं स्यात् ।

तथाच तादृशसमभिव्याहारः, समभिव्याहृता वर्णा वन्त्यत्र
विनिगमनाविरहात् प्रयोगान्तर्गता वर्णा वाचका इति सिद्ध्यती-
तिभावः ।

दर्पणः

सुबोधे इत्यर्थः ॥ *समभिव्याहार इति* ॥ पूर्वापरीभावापवर्णसमुदाय इत्यर्थः ।
आवश्यकत्वाच्च विना लकारेणाऽपि बोधाजननेनोक्तसमभिव्याहारस्यापक्षगादित्यर्थः ॥
वाचकत्वशक्तिरिति ॥ आर्यबोधकत्वस्या शक्तिरित्यर्थः । तथाचाप्राप्तकालता
वर्णस्फोटोपयोगित्वात् स्यादिति भावः । वाचकत्वान्म्युपगमे आदेशिशक्तिवादिमते
गौरवं प्रदर्शयति—*अन्यपेति* । उक्तसमभिव्याहारस्य वाचकत्वान्म्युपगमे इत्यर्थः ।

नन्वेतावता समभिव्याहारस्य वाचकत्वनायातं, न प्रयोगान्तर्गतधनुप्रत्ययवद-
कानां वर्णानामत आह—*तथापेति* ॥ *विनिगमनाविरहादिति* ॥ न च वर्णानां
बाहुल्यमेव विनिगमम् । उक्तानुपूर्व्यांस्तदनुगमकत्वात् । किञ्च समभिव्याहारस्य
वाचकस्य तदवच्छेदानामवच्छेदकतायां गौरवम् । वर्णानां वाचकत्वं तदुक्तानु-
पूर्व्यां एकस्या एव तत्त्वमिति लाववस्यैव विनिगमकत्वमिति भावः ।

ननु प्रयोगान्तर्गतवर्णस्मारितवर्णत्वावच्छेदेन वाचकत्वसिद्धौ प्रकृतायां वाचकत्वा-
भावसाधनाय भू + ल् इत्यतो भवनक्रियाकर्तृबोधापादनमनुचितम् । तादृशलकारस्य
प्रयोगान्तर्गतवर्णस्मारितत्वात् । तथाच नोक्तयुक्तिः समभिव्याहारस्य वाचकत्व-
साधिका । नाप्यत्र तद्वेतुन्यायावकाशः । समभिव्याहारस्य एवाचकताप्रहोपयोगितया
शाब्दबोधे हेतुत्वेऽपि तद्वाचकतायां मानाभावेन तेन तदन्यथासिद्धयसम्भवात् । लका-

परीक्षा

अस्याश्रितिरिति शेषः । *समभिव्याहारः* । पूर्वापरीभावापवर्णपरिनिष्ठितसमुदायवत्क्या-
चद्वर्णोच्चारणम् । न च 'भू ल्' इत्यादिभ्यो न बोधापत्तिरसाधुत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धक-
त्वादिति, अपत्रशादपि बोधस्य दर्शनेन तस्याप्रतिबन्धकत्वात् । *आवश्यकत्वा-
दिति* । तादृशसमभिव्याहारज्ञानं विना केवललकारेण बोधादर्शनेन समभिव्याहार-
ज्ञानस्य कारणताया आवश्यकत्वादित्यर्थः । *समभिव्याहारस्येति* । एवकारेण
लकारस्य व्यवच्छेदः । *वाचकत्वशक्तिः*—आर्यबोधजनकत्वरूपशक्तिः । सिद्ध्यतीति
शेषः । *अन्यथा*—उभयोरप्यर्थबोधजनने सहायत्वे । *प्रयोगान्तर्गतवर्णा इति* ।

नचादौ वाक्यस्फोटस्य वाचकत्वमुक्तमिदानीमप्रयोगान्तर्गतवर्णान्तत्वाव्ययते
इत्यप्रकृतमिति वाच्यम् । वक्ष्यमाणवर्णस्फोटोपयोगित्वात् । अत्र प्रत्येकावृत्तियर्थस्य
समुदायावृत्तित्वम् इति नियमोऽपि साधको दृष्टव्यः । न च प्रत्येकावृत्तिस्य द्वित्वस्य
समुदायवर्ष्यांस्त्वदर्शनेनोक्तनियमो व्यभिचरित इति वाच्यम् । तस्यापि समवायेन
प्रत्येकावृत्तित्वान्मुपगमात् । अत एव स्वाध्रयनिष्ठेद्प्रतियोगितावच्छेदकत्वरूप-
व्यासज्यवृत्तित्वस्य सिद्धिः । न च प्रयोगान्तर्गतवर्णानां वाचकत्वं तेषां बहुत्वा-
द्गौरवमिति वाच्यम् । आनुपूर्व्यांस्तदनुगमकत्वादिति ।

अपि च लकारस्यैव वाचकत्वे कृत्तिङोः कर्तृभावनावाचक-
त्वव्यवस्था त्वत्सिद्धान्तसिद्धा न स्यादित्याशयेनाह—*किञ्चेति* ॥
आदेशानां वाचकत्वे च तिङ्त्वेन भावनायां, शानचादिना कर्तरि
शक्तिरित्युपपद्यते विभाग इति भावः ।

न च शानजादौ कृतिर्लकारार्थः, आश्रयः शानजर्थ इत्यस्तु, “क-
र्तरि कृत्” (पा० सू० ३।४।६७) इत्यनुशासनादिति शङ्क्यम् ।
स्थान्यर्थेन निराकाङ्क्षतया शानजादौ कर्तरीत्यस्याप्रवृत्तेः । अन्यथा
घञ्आदावपि प्रवर्त्तते ॥ ६२३ ॥

‘देवदत्तः पञ्चमल’ इत्यादिसामानाधिकरण्यानुरोधाच्छानचः
कर्ता वाच्यः स्यादित्याशङ्क्याह—

तरवाद्यन्ततिङ्क्ष्वस्ति नामता कृत्स्विव स्फुटा ॥६३॥
नामार्थयोरभेदोऽपि तस्मात्तुल्योऽवधार्यताम् ।

दर्पणः

रस्य वाचकत्वे त्वनुशासनस्यैव मानत्वादिरस्यपरितोषान्मूलमवतारस्यति—*अपिचेति* ॥
॥ स्यादिति ॥ स्थानिनो लकारस्योभयत्रेक्यादिति भावः ।

मन्वयैवानिर्गमये तु नेयमापत्तिः । तैः प्रयोगान्तर्गततिबादीनामेव वाचकताया
अभ्युपगमात् । धातुप्रत्ययलोपस्थले तत्तदर्थबोधोपपादनं तूभयोः समप्रयत्नकृत्वमित्य-
वधेयम् । *इत्यस्त्विति* ॥ तथाच तदुभयशक्त्यैव कर्तृलाभः । कृत्याभ्रयस्यैव कर्तृ-
त्वादिति भावः ॥ *अन्यथेति* । अनाकाङ्क्षेऽपि शास्त्रप्रवृत्तावित्यर्थः । शक्ततावच्छे-
दकभेदस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः ॥ ६२३ ॥

सामानाधिकरण्यानुरोधादिति । शानचः कृतिवाचकत्वे सर्वांनुभवसिद्धाभेदा-
परीक्षा

नच ‘तद्वेतु न्यायत’ इत्यनुपपन्नम् । समुदायस्य शाब्दबोधजनकत्वे सहायत्वेऽपि
पदार्थस्मारकत्वरूपबोधजनकत्वप्रदे सहकारित्वादित्यत आह—*अपि चेति* ।
कृत्तिङोरिति । अस्य यथासङ्ख्यमन्वयो न स्यात्, स्थानिनो लकारस्यैकत्वेन
भेदसिद्धेरिति शेषः । इदमप्रयोगान्तर्गतवर्णानां वाचकत्वव्यवस्थापनम्प्राचीननैया-
यिकान् प्रति, नर्व्यस्तु तिगादिष्वेव वाचकत्वस्य स्वीकारात् । यत्र धातोः प्रत्ययस्य
वा लोपः, तत्रार्थबोधजननोपायस्तुमान्यामपि समान इत्यवधेयम् । *इत्य-
स्त्विति* । कृत्याभ्रयस्यैव कर्तृपदार्थत्वादिति भावः । *अन्यथा*—अर्थाकाङ्क्षाभावेऽपि
शास्त्रप्रवृत्तौ । *प्रवर्त्ततेति* । तथाच यत्रार्थाकाङ्क्षा तत्रार्थव्यवस्थापकशास्त्रप्रवृत्ति-
र्भवतापि वाच्येति भावः ॥ ६२३ ॥

ननु मन्मते साधकान्तरमस्तीत्याह—*देवदत्त इत्यादिना* । नचैवं शतशानचो
लादेशात्कृत्वपनमनर्थकम् । तृजादिवत्प्रत्ययान्तरत्वस्यैव स्वीकर्तुमुचितत्वादिति
वाच्यम् । धात्वर्थे वर्त्तमानत्वस्यान्वयबोधजननस्य तत्फलत्वात् । *तरवाद्यन्तेति*
कृत्स्विव तरवाद्यन्ततिङ्क्षु नामता स्फुटाऽस्तीत्यन्वयः । तिङ्गन्तप्रवृत्तिकतरवन्तेऽपि

पचतितरां मैत्रः, पचतिकल्पं मैत्र इत्यादिषु नानार्थत्वाभेदान्वय-
योः सम्भय एवेति कर्तृवाचकता स्यादिति भावः । न च 'पचतिक-
ल्पम्' इत्यत्र सामानाधिकरण्याऽनुरोधत् कर्त्तरि लक्षणा, 'पचमान'
इत्यत्राप्यापत्तेरिति । "लः कर्मणि" इत्यनुशासनञ्च लाघवात्
कल्पिते लकारे कर्त्रादिवाचित्वं कल्पितमादायैत्युक्तम् ॥ ६३३ ॥

इति वर्णस्फोटनिरूपणम् ।

दर्पणः

न्ययसाधानुपपत्तेरित्यर्थः । लडादेशत्वबोधनफलं धात्वर्थवर्चमानत्वप्रतीतिरेवेति
योज्यम् । *पचतिकल्पमिति* । इदञ्च स्वाद्यन्तं नामेति मतमनुसृत्य । 'सस्त्वप्रधा-
नानि नामानि' इति निरुक्ताद् इत्यविशेष्यकयोधजनकत्वं नामरथम् । तद्वत् *नामा-
र्थयोः' इति व्युत्पत्तिपटकम् । अत एव निपातार्थस्य भेदाऽन्वय इति मतेनेदं रूपण-
मिति तु परं । लक्षणेऽस्यैव लस्येति शेषः ।

आपत्तेरिति । न च सा तपेति भावः । मन्वादेशानां वाचकत्वं आदेशिशक्ति-
प्रतिपादकं "लः कर्मणि" इत्यादिसूत्राणां वैयर्थ्यमत आह—*लः कर्मणीति* । *उक्त-
मिति* । आख्यातशक्तिनिरूपणावसर इति शेषः । एवञ्च प्रयोगे श्रूयमाणप्रकृतिप्र-
त्ययपटकवर्णेषु शक्तिवर्णस्फोटमिति पर्यवसन्नम् ॥ ६३३ ॥

इति भूषणसारदर्पणं वर्णस्फोटनिरूपणम् ॥ १३ ॥

परीक्षा

पचतितरामित्यादिषु नामस्त्वमस्तीति 'पचतितरान्देवदत्तः' इत्यादिषु सामानाधिकर-
ण्यानुरोधात्कर्तृत्वाच्च्यत्वमस्तु, कृतप्रत्ययस्थले नामार्थयोरभेदान्वय इति नियमा-
नुरोधो भवताङ्कर्तृत्वाच्च्यत्वमिति चेत्पचतितरान्देवदत्त इत्यादावपि तस्यानुरोधस्तुल्य
इत्यर्थः । इदं सुबन्तनामेति मतेन । यदि तु 'सस्त्वप्रधानन्नाम' इति 'चत्वारि पद-
जातानि' 'नामाख्यातोपसर्गनिपातैः' इति उक्तवाक्ये उपसर्गनिपातयोः पृथगुपादाने
नार्थायेते तदा नायन्दोष इत्यवचेयम् ।

अथवा—तरवाद्यन्तेत्यादिना कर्तुरादेशवाच्यत्वसाधिका भवदुक्तिः, मा न युक्ता ।
लकारस्य कर्त्तरि लक्षणव्यापिसामानाधिकरण्यस्योपपत्तिरिति कस्यचिच्छङ्कास्ति-
रस्यतिः—*नचेत्यादिना* । मन्वादेशानामेव वाचकत्वे "लः कर्मणि" इति सूत्र-
विरोध इत्यत्र आह—*लः कर्मणीति* । *उक्तमिति* । आदेशिशक्तिनिरूपणावसर
इति शेषः । एवञ्च प्रयोगे श्रूयमाणेषु प्रकृतिप्रत्ययेषु वर्णसमुदायरूपेषु शक्तिव्या-
सन्न्यवृत्तिरिति वर्णस्फोटपक्षः सिद्धः ॥ ६३३ ॥

इति वर्णस्फोटविवरणम् ।

अथ पदस्फोटनिर्णयः ।

अथाऽऽदेशा वाचकाश्चेत् पदस्फोटस्ततः स्फुटः ॥६४॥

एवमादेशानां वाचकत्वे सिद्धे पदस्फोटोऽपि सिद्ध एवेत्याह—
 मथेत्यादि ॥ आदेशास्तिब्धिसर्गादयः । अयम्भावः—समभिव्याहृत-
 वर्णानां वाचकत्वे सिद्धे तादृशवर्णसमभिव्याहाररूपपदस्य वाचकता
 सिद्ध्यति । प्रतिवर्णमर्थस्मरणस्यानुभवविह्वलत्वात् । प्रत्येकं वर्णाना-
 नामर्थवत्त्वे प्रातिपदिकत्वापत्तौ “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (पा०
 सू० ७।२।७) इत्यादिभिर्धनं वनमित्यादौ नलोपाद्यापत्तिश्च ।

दर्पणः

अथ पदस्फोटनिर्णयः ।

पदस्फोटनिरूपण उपजीव्योपजीवकभावस्याऽपि सङ्गतित्वं सूचयन् मूलमवतार-
 यति—*एवमिति* । उक्तरीत्येत्यर्थः । आदेशानामपि केषाञ्चित् प्रयोगान्तर्गतत्वा-
 दाह—*तिब्धिसर्गादय इति* । प्रयोगान्तर्गतवर्णानामिति यावत् । ननु पावद्वर्णानां
 वाचकत्वे, कथं पदस्फोटसिद्धिरतो भावार्थमाह—*अयमिति* । समभिव्याहृतं दृस्ता-
 र्थम् । *सिद्ध इति* । आनुपूर्वीविशिष्टतावतां वर्णानामवाचकत्वे आनुपूर्वीरूपपदस्य
 वाचकत्वात् दुरापेति भावः ।

ननु समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वेन वाचकतायाः प्रत्येकवर्णं विश्रामो वाच्यः,
 तथाच कथं समुदिततादृशवर्णरूपपदस्य वाचकतेत्यतः प्रत्येकवर्णवाचकतां निरस्यति—
 प्रतिवर्णमिति । *अनुभवविह्वलत्वादिति* । घञ्शब्दादमुमर्थं प्रत्येकीत्येव प्रतीतेरि-
 त्यर्थः । बाधकान्तरमप्याह—*प्रत्येकमिति* । *अर्थवत्त्व इति* । तदभ्युपगम

परीक्षा

अथ पदवाक्यस्फोट निरूपणम् ।

वर्णस्फोटनिरूपणपदस्फोटनिरूपणयोस्मजीव्योपजीवकभावसङ्गतिरिति सूचयन्ना-
 ह—*एवमिति* । पूर्वोक्तरीत्या वर्णस्फोटसाधनाय प्रवृत्त्या वरादिकान्वेषणाय प्रवृत्ति-
 श्रिन्तामर्णि लब्धवानिति वा शिष्टोक्ता जाणफन्यायेन पदस्फोटस्य सिद्धिरिति भावः ।
 प्रयोगानन्तानामादेशानाग्निरासायाह—*तिबित्यादि* । *तादृशवर्णोक्ति* । आनु-
 पूर्वीविशिष्टवर्णेत्यर्थः ।

तावच्छेदकत्वौचित्यादिति दिक् ॥ ६४ ॥

सुप्तिङन्तं पदमिति पारिभाषिकपदस्य वाचकत्वस्वीकर्तृणां मतमाह—

घटेनेत्यादिषु न हि प्रकृत्यादिभिदा स्थिता ।

वस्नसादाविवेहापि सम्प्रमोहो हि दृश्यते ॥ ६५ ॥

घटेनेत्यादौ 'घटे' इति प्रकृतिः 'न' इति प्रत्ययः, 'घट्' प्रकृतिः 'एन' इति प्रत्यय इति विभागस्य, "सर्वे सर्वपदादेशा" इति स्वीकारे विशिष्य प्रकृतिप्रत्यययोर्ज्ञानासम्भवात् वाचकत्वमित्यर्थः । वैयाकरणैर्विभागः सुज्ञेय इत्यतो दृष्टान्तव्याजेनाह—#वस्नसादाविति# ॥ "बहुवचनस्य वस्नसौ" (पा०सू० २।१।२१) इति समु-

दर्पणः

इयकः । अत एव पदे वर्ण इति व्यवहारोऽपि स्वरसतः सङ्गच्छते । नित्याश्च वर्णास्तेषु पौर्वापर्यञ्च पूर्वपूर्ववर्णानुसन्धानस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोत्तरवर्णानुसन्धाने वाक्यस्फोटवक्ष्यमाणरीत्या सम्भवात्तद् विषयकानुसन्धानविशिष्टानुसन्धानविषयत्वरूपमिति स्वीकारोऽपि क्षत्यभावाच्च । यथा चैतत् तथा वाक्यस्फोटनिरूपणे वक्ष्यत इति तथा च वर्णसमुदायो वाचक इति पदस्फोटपथे पर्यवस्यति ॥ ६४ ॥

पारिभाषिकेति । ज्ञानकारसङ्केतितेत्यर्थः । पूर्वं तु प्रकृतिघटकवर्णसमुदायरूपस्य प्रत्ययघटकवर्णसमुदायरूपस्य च तस्य वाचकत्वोक्तं । इदानीन्तुभयसमुदायरूपस्यैव तेति भेदः । घट् इति प्रकृतिरनेति प्रत्यय इति प्रकृतिप्रत्ययौर्विभागस्य ज्ञानासम्भवादिति योजनाय—*सर्वे सर्वपदेति* ॥ वर्णानित्यताप्रतिपादकं भाष्यमेतत् । वस्नसादरपि पक्षत्वादाह—#व्याजेनेति* । तथा च निश्चितसाध्यवत्त्वस्यैव दृष्टान्तत्वे

परीक्षा

समुदायरूप्यास्तं वाचकत्वमित्यसङ्गतमत आह—*दिमिति* । दिगर्धस्तु—स्वसामानाधिकरण्य स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्व उभयसम्बन्धेनैकवर्णविषयकज्ञानविशिष्टज्ञानविषयत्वमपरवर्णं इत्येवं रीत्या आनुपूर्वी कल्पनीया तस्या नानुपपत्तिरिति ॥६४॥

ननु 'शक्तम्पदम्' इति वदताम्परेषामपि पदस्य वाचकत्वं सिद्धमेवेत्यत आह—*सुप्तिङन्तमिति* । पूर्वोक्तरीत्या प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य वाचकत्वसिद्धावपि यत्र प्रकृतिप्रत्ययविभागः सुज्ञानः, तस्यैव वाचकत्वमिति शङ्कानिवारणायायम्प्रयत्न इत्यवश्यम् । *स्वीकार इति* । शब्दानाघ्नित्वत्वसमर्थनाय भाष्यकृतेति शेषः । *न वाचकत्वमिति* । पार्थक्येनेति शेषः । किन्तु समुदायस्यैव तत्त्वमुपेयमिति भावः । *दृष्टान्तव्याजेनेति* । अयमत्र प्रयोगः—घटेनेत्यादिसमुदायाः—घटाद्यभिन्नकरणादिशक्त्याः, घटाद्यभिन्नकरणादिप्रतीत्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिज्ञानविषयत्वात् । *वस्नसादिवदिति* । नव वस्नसादीनामपि पक्षान्तर्गतत्वाद्दृष्टान्तत्वेनोपादानासङ्गतिरिति वाच्यम् । निश्चितसाध्यकस्य दृष्टान्तत्वं भवति, तच्च वस्नसादावप्यस्तीत्याशयात् । तत्र एव व्याजपदम् । *समु-

दायस्याऽऽदेशविधानान्नात्र तद्विभागः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

सुप्तिङन्तचयरूपवाक्यस्यापि तदाह—

हरेऽवेत्यादि दृष्ट्वा च वाक्यस्फोटं विनिश्चिनु ॥

अर्थं विशिष्य सम्बन्धाग्रहणं चेत् समं पदे ॥६६॥

लक्षणादधुना चेत्तत्पदेऽर्थेऽप्यस्तु तत्तथा ।

हरेऽय विष्णोऽवेत्यादौ पदयोः “एङः पदान्तादति” (पा०स० ६।१।१-८) इत्येकादेशे सति न तद्विभागः सुष्ठानः। तथा च प्रत्येकं पदान्ता-
नेऽपि समुदायशक्तिज्ञानाच्छाब्दयोधात् समुदायेऽप्यावदियकी शक्तिः ।
एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययेषु विशिष्यान्नायमानेष्वपि समुदायव्युत्पत्त्या

दुर्बलः

तन्नास्त्वेन तस्य पक्षभिन्नत्वाभावेऽपि न दृष्टान्तत्वमनुपपन्नमिति भावः । *तत्र* ।
वस्नसादित्यलं । *विभागः*—तन्निर्णयः । अस्य वैयाकरणानामपीति शेषः ।

परं तु आमादौ प्रत्ययत्वस्य दृष्टत्वेन वामित्यादावामो न इत्यादेशेसादेः प्रत्य-
यत्वमितरांशस्य प्रकृतित्वमनुमानुमशक्यमित्युक्तीत्या न प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपप-
दस्य वाचकत्वसिद्धिः । घटेनेत्यत्र तु मदाब्दस्य टादेशत्वं भाष्यहृतैवोक्तमिति न तत्र
विभागासिद्धिः । ‘अजर्वाः’, ‘अचकात्’ इत्यादौ त्वगत्या “शिष्यमाणं लुप्यमानाऽर्था-
भिभाषि” इति न्यायात् प्रकृतेरेव वाचकता । अस्तु वा तत्रापि लुप्तप्रत्ययानुसन्धा-
नात् बोधः । प्रकृतेः स्वार्थविशिष्टप्रत्ययार्थं लक्षणा वा । ‘सर्वे सर्वपदादेशा’ इत्यपि
वर्णानित्यत्ववादिनां मते दूरापास्तमित्याहुः ॥ ६९ ॥

युक्ते रैक्यात् अमप्राप्तं वाक्यस्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति—*सुप्ति-
ङन्तेति* । *तत्*—वाचकत्वम् । *समुदाय इति* । पदसमुदायरूपे वाक्ये इत्यर्थः ।
एवमिति । वाक्यशक्तिवदित्यर्थः । *विशिष्य* । सूत्रोपात्तरूपेण । अज्ञायमाने-
ष्वित्यनेन तन्निष्ठबोधकत्वज्ञानाऽसम्भवः सूच्यते । *समुदायव्युत्पत्तेति* । समुदा-

परीक्षा

दायस्य*—प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य । *तद्विभागइति* । प्रकृतिप्रत्यययोः पार्थ-
क्येन निश्चय इत्यर्थः । अत्र प्रक्रियाज्ञानवतां वैयाकरणादीनामपि न विभागज्ञानम् ।
“टाडसि” इति सूत्रेण नादेशस्य भाष्यकारोक्तीत्या विधानेन प्रकृतिप्रत्ययविभाग-
ज्ञानसम्भवात् घटेनेत्यादावित्यादिपदमुपात्तम् । तेन घट इत्यादिपरिग्रहः । बखसादौ
प्रकृत्यादिकल्पनन्त्वाग्रहमात्रम् ॥ ६९ ॥

पदस्फोटनिरूप्य युक्तिसाम्याद्वाक्यस्फोटं निरूपयति—*सुप्तिङन्तचयेति* । तद्वा-
चकत्वे युक्तिसाम्यन्दर्शयति—*हरेवेत्यादिना* । *तद्विभागः*—पदद्वयविभागः ।
समुदायशक्तिज्ञानादिति । समुदाये हरेऽवेत्यादिसमुदायस्य शक्तिः स्वीकार्या ।

एवमिति । वाक्यशक्तिवदित्यर्थः । *विशिष्य*—तत्तत्सूत्रप्रकृतिप्रत्यय-
यदि तत्तत्सूत्रप्रकृतिज्ञानं स्यात् ; तदा प्रकृतिप्रत्यययोर्बोधकत्वात्पदशक्तिज्ञानसम्भवः
स्यात् तथा नास्तीति ध्वननाय ज्ञायमानेत्युच्यते । *समुदायव्युत्पत्त्या* । “पक्षि-

बोधात् तत्राप्यावश्यिकैव शक्तिरिति भावः ।

घस्तुतः पदैः पदार्थबोधवद्वाक्येन वाक्यार्थबोध इति पदार्थशक्तिः पदेष्विव वाक्यार्थशक्तिर्वाक्येऽभ्युपेयेति पदस्फोटवाक्यस्फोटौ व्यचक्षितौ । अन्यथा घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ तादृशव्युत्पत्तिरहितस्यापि बोधप्रसङ्गः । घटमानयेत्यत्रैव पदार्थानामुपस्थितौ,

दर्पणः

यस्य वाचकत्वग्रहेणेत्यर्थः । *बोधात्*—प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थबोधादित्यर्थः । *तत्रापि* । मुष्टिदन्तरूपपदेऽपि । *शक्तिरिति* । तत्कल्पनेत्यर्थः ॥

ननु घटेनेत्यादिमूलेन समयुक्तिकस्फोटद्वयोपादानात् कथं पदस्फोटे साध्ये वाक्यस्फोटस्य दृष्टान्तत्वम् । किञ्च प्रथमं पदस्फोटस्य सिद्धौ तदर्थसम्बन्धरूपवाक्यार्थाप्रसिद्ध्या क वाक्यशक्तिकल्पनावसर इत्याद्यपरितोपात् पदस्फोटमेव दृष्टान्तीकृत्य वाक्यशक्तिं साधयति—*यस्तुत इति* । तथाच यत्र पदोपस्थित्या पदशक्तिग्रहसम्भवस्तत्र पदशक्त्यैव वाक्यार्थबोधो, यत्र तदसम्भवो हरेऽवेत्यादौ तत्रानापस्या वाक्यशक्त्यैव तद्बोध इति । यद्यपि व्यवस्थिताविति पदमहिम्ना पक्षद्वयं व्यवस्थितमिति ह्यन्यते, तथापि आशयकवाक्यस्फोटेनैवोपपत्तौ पदस्फोटकल्पनं नावश्यकमिति सिद्धान्ते वाक्यस्फोट एव पर्यवस्यतीति बोध्यम् । वाक्यस्फोटस्यावश्यकतामेव दर्शयति—*अन्यथेति* । वाक्यशक्त्यनभ्युपगमे इत्यर्थः । *तादृशेति* । वाक्यार्थबोधजनकत्वरूपवाक्यशक्तिज्ञानरहितस्यापीत्यर्थः । तत्सत्त्वे तु तत्रापि बोध इति एवेति भावः । *बोधप्रसङ्गः* । घटकर्मकानयनानुकूलकृतिबोधापत्तिरित्यर्थः । पदव्युत्पत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः सत्त्वादिति भावः । *घटमानयेत्यत्रेवेति* । अत्र तादृशव्युत्पत्तिरहितस्येत्यनुपपज्यते ।

परीक्षा

विंशति" इत्यादि सूत्रनिपातितसमुदायस्य सहस्रादिशब्दानाम् व्युत्पत्त्या । *शक्तिग्रहेण एकैवेति* । एवकारेण प्रकृतिप्रत्यययोः पृथक्शक्तिव्यवच्छेदः ।

ननु 'घटेन' इत्यादिमूलेन समानयुक्त्या पदस्फोटवाक्यस्फोटयोर्व्यवस्थापनमसङ्गतम्, पदस्फोटासिद्धौ पदार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थाप्रसिद्धेस्तादृशार्थबोधकत्वं वाक्येन सिध्यतीति कथं वाक्यस्फोटस्य व्यवस्थापनमित्यभिप्रायेण मूलस्य 'घटेन' इत्यादौ पदस्फोटसाधकत्वम्पदस्फोटसिद्धौ तद्दृष्टान्तेन वाक्यस्फोटस्यापि सिद्धिरित्यत्र तात्पर्यमित्याशयेनाह—*यस्तुत इति* । *व्यवस्थिताविति* । यत्र हरेऽवेत्यादौ पदविभागसम्मोहः, तत्रैव वाक्यस्य शक्तिरिति न, किन्त्वसम्मोहस्थलेऽपीति व्यवस्था । *अन्यथेति* । एवमनङ्गीकारेऽसम्मोहस्थले पदशक्त्यैव वाक्यार्थबोधस्वीकार इत्यर्थः । *तादृशव्युत्पत्तिरहितस्य* । वाक्यार्थबोधकत्वरूपवाक्यशक्तिज्ञानरहितस्य । एतेनैतादृशसमुदायस्य बोधकत्वज्ञानं यस्य भ्रान्तस्य तस्य बोधो भवत्येवेति सूचितम् । प्रामाणिकानान्तेतादृशस्थले समुदायशक्तिज्ञानाभावात् घटकर्मकानयनमिति बोधः । समुदायशक्त्यस्वीकारेऽत्रापि पदार्थोपस्थितिसत्त्वाच्चादृशबोधापत्तिरिति भावः ।

ननु तात्पर्यज्ञानरूपसहकारिकारणान्तराभावात्त्रापत्तिरत आह—*घटमानयेत्यादि* ।

सत्यपि तात्पर्यज्ञाने बोधाभावाच्च । तत्रैव घटककर्मकमानयनमिति बोधे घटार्थकप्रातिपदिकोत्तरं कर्मत्ववाचकविभक्तेस्ततो धातोस्तत आख्यातस्य समभिव्याहारः कारणमिति कार्थ्यकारणभावज्ञानवतो बोधात्तज्ज्ञानमपि हेतुरिति चेत् ? तर्हि सिद्धो वाक्यस्फोटः ।

घटादिपदार्थबोधे बोधकतारूपपदशक्तिज्ञानकार्थ्यकारणभावस्येव विशिष्टवाक्यार्थबोधे पदसमभिव्याहाररूपवाक्यनिष्ठबोधकतारूपवाक्यशक्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वकल्पनात् । अर्थोपस्थापकज्ञानविषयशब्द-

दर्पणः

ननु शाब्दबोधकारणार्थतात्पर्यज्ञानरूपसहकार्यन्तराभावादेव न बोधोऽत आह-
सत्यपीति । *बोधाभावादिति* । तादृशबोधाभावादित्यर्थः । तथाच पदाभावात् कार्याभावस्तस्य तदेतुतया वाक्यशक्तिरावश्यकंति भावः । एतेन व्यतिरेकसहकार-
कारणताप्राहकः प्रदर्शितः । अन्वयं प्रदर्शयन् वाक्यार्थकं व्यञ्जस्थापयति-
तत्रैवेति । घटमानयेत्यर्थेत्यर्थः । बोधादित्यनेन स्वरूपसतो हेतुत्वव्यवच्छेदः । तादृशसाका-
ङ्क्षमिष्टबोधहेतुत्वस्यैवात्मनस्ते वाक्यशक्तिस्थेनाकाङ्क्षशक्तिरिति परिभाषाभेदेऽपि
वाक्यस्फोटसिद्धिर्निराबाधेत्याशयेनाह-
तर्हीति ॥

ननु शाब्दबोधे हेत्वर्थोपस्थितिजनकत्वं शक्तित्वम् । तच्च पद एव, न वाक्ये ।
तन्निष्ठबोधकतायास्तादृशोपस्थित्यजनकत्वात् आह-
अर्थोपस्थापकेति ॥ *शब्द-
वृत्तीति* । शब्दनिष्ठं यद्बोधकारणत्वमित्यर्थः । तथा चोपस्थितौ शाब्दहेतुत्वनिवेद्ये
एतत्कल्पे प्रयोजनाभावेन तज्ज्ञानस्य तादृशोपस्थित्यजनकत्वेऽपि शक्तित्वाऽक्षतेः ।
बोधकशब्दस्य शब्दत्वं निवेदान्वाऽपर्यशल्यापि संग्रह इति भावः ।

ननु वाक्यशक्तिवादिमते संसंगरूपवाक्यार्थस्य नानात्वात्तद्भेदेन शक्यानन्त्यम् ।
किञ्च पदवृत्त्या वाक्यार्थकं विनाऽपि वाक्यार्थबोधजननाद्वाक्यशक्तिग्रहस्य तदेतु-
तायां व्यभिचारः । अक्षण्डवान्यपक्षस्तु नेदानीं प्रकान्तः । कार्यतावच्छेदकव्यवहि-
तोत्तरत्वनिवेशेन तद्वारणेऽप्यनुपस्थितसंसर्गं वाक्यशक्तिग्रहेः शाब्दबोधात् प्रागस-
म्भवीति कथं तस्य कारणतेति चेत् ? सत्यम् । संसर्गस्य विशिष्यानुपस्थितावपि
एतादिवत् कारकविभक्तिविशिष्टानुपदं कारकविशिष्टक्रियाबोधकमिति सामान्यत-
स्तद्रूपत्वात् तात्पर्यग्रहस्य त्वयाऽप्येवमेव वाच्यत्वात् । अनन्तरं पदविशेषसमभि-
व्याहारेण तात्पर्यवशात् संसर्गविशेषेण तत्कारकविशिष्टत्क्रियाभानम् । नापि संस-
सर्गाऽनन्त्यप्रयुक्तदास्त्यानन्त्यम् । सम्यग्धत्वस्यानुगमकस्य सत्त्वात्, तत्पदघटित-
समभिव्याहारस्य नियामकताप्युभयोः समवेति तन्मतनिष्कर्षः ।

परीक्षा

ननु तात्पर्यज्ञानसत्त्वेऽपि विलक्षणं किञ्चित्कारणद्वन्द्व्यते, तदभावाच्चादृशबोधा-
भाव इत्याशयेन कारणं दर्शयति-
नर्चयेत्यदिना ।

घटादिपदार्थबोधे इति । अस्य त्वयेत्यादिः । *रूपनादिति* । तादृशस-
मभिव्याहार एवाकाङ्क्षेति तादृशाकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धौ वाक्यस्फोटस्य स्फुटं
सिद्धिरिति भावः । *शब्दवृत्तीति* । अत्र शब्दपदम्पदबोधात्मकशब्दमाप्ररम् । त-

वृत्तिज्ञानकारणत्वस्यैव शक्तित्वात् । युक्तं चैतत् । विषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधमात्रे वृत्तिज्ञानस्य लाघवेन हेतुत्वसिद्धेः । विवेचितञ्चैतद् भूषणे ।

दर्पणः

ननु स्यादेवोक्तप्रकारो यदि वाक्यनिष्ठबोधकतायाः शक्तित्वं सप्रमाणं स्यात्, तदेव तु नेत्यत आह—*युक्तं चैतदिति* । *पदम्*—वाक्यनिष्ठबोधकत्वस्य शक्तित्वम् । युक्तिमेवाह—*विषयतेति* । शाब्दबोधमात्रे तत्सामान्य इत्यर्थः । *वृत्तिज्ञानस्येति* । वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरित्यर्थः । विषयतासम्बन्धेनेत्यनुपज्ज्यते । *लाघवेनेति* । अन्यथा घटपदशक्तिमविदुषस्तत्पदज्ञानवतो घटमानयेति वाक्याद् बोधापस्या घटशाब्दबोधे घटार्थकपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतुता वाच्येत्यर्थभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पने गौरवम् । अस्मन्मते तु विषयतासम्बन्धेन घटवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरसत्वान्न शाब्दे तस्य भानमित्येक एव कार्यकारणभावकल्प्यत इति लाघवादित्यर्थः ।

ननु घटघटत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विपरीतव्युत्पन्नस्य घटमानयेत्यतो घटत्वविशिष्टबोधवारणाय घटत्वविशिष्टबोधोपस्थितेर्घटपदवृत्तिज्ञानजन्यघटत्वविशिष्टाया हेतुताया भवदयवाच्यतया तत एवानतिप्रसङ्गे उक्तकार्यकारणभावे मानाभावोऽत आह—*विवेचितं चैतदिति* । पदपदार्थभेदेनानन्तकार्यकारणभावेपु वृत्तिप्रवेशमपेक्ष्य उपस्थितेः पदज्ञानजन्यत्वेनैव शाब्दसामग्रीकुक्षौ प्रवेश उचितः, तथा सति समावाये-

परीक्षा

वृत्तिनिष्ठ पदज्ञानकारणत्वन्तस्यैवेत्यर्थः । *युक्तमिति* । वाक्यनिष्ठबोधकतायाः शक्तित्वकल्पनं युक्तमित्यर्थः । *शाब्दबोधमात्र इति* । अत्र मात्रपदह्लास्त्वं पदजन्ये वाक्यजन्ये चेत्यर्थः । रामठपदे छिन्नापदे च शक्तिज्ञानवतो 'रामठनीयमप्रोक्तं छिन्नापुष्टिकरी स्मृता' इति वाक्यादबोधोपासच्छून्यस्य चाबोधान्त्वव्यतिरेकाभ्यां तत्तत्पदवृत्तिज्ञानस्य कारणत्वमवश्यं वाच्यमिति कार्यकारणभावानन्त्यमिति शाब्दबोधमात्रे वृत्तिज्ञानत्वेन कारणतेत्येकविधयैव कार्यकारणभावः कल्प्यः । विषयतासम्बन्धेनेत्यनेन पदार्थवाक्याधनिष्ठो बोधनिष्ठकार्यताया अवच्छेदकसम्बन्धः प्रदर्शितः । *वृत्तिज्ञानस्येति* । अस्य स्वविषयवृत्तिनिरूपकत्वद्वाराणतावच्छेदकसम्बन्धत्वम् । वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेस्तु विषयतैव कारणतावच्छेदकः सम्बन्धः ।

नचैवमपि यत्किञ्चित्पदशक्तिज्ञानतो घटपदवृत्तिमविदुषो घटपदाद् घटत्वविशिष्टविषयकबोधापत्तिरिति विशेषतो घटत्वादिविशिष्टविषयकशाब्दबोधे घटादिपदवृत्तिज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितित्वेन कारणतेत्येवंविधः कार्यकारणभावोऽप्यावश्यकः ; इति विशेषकार्यकारणभावेनैवोपपत्तौ सामान्यकार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम् । कार्यभावे कारणाभावस्य प्रयोजकतायाः क्लृप्तत्वाद्द्विषयतासम्बन्धावच्छिन्नशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नाभावे विशेषाभावकृतस्य कारणत्वकल्पने गौरवमिति सामान्याभावस्य प्रयोजकत्वं वाच्यमित्याशयेन सामान्यकार्यकारणभावस्य प्रदर्शनादित्याशयेनाह—*विवेचितमिति* ।

दर्पणः

नाकाशस्य जनकृतयोपस्थितस्य देवदत्तादेश्च शब्दे भानवारणाय विपयतया शान्दमा-
मान्ये वृत्तिजन्योपस्थितेर्विपयतया हेतुत्वं वाच्यम् । एवञ्च संसर्गस्य शब्दे भाना-
नुरोधेन संसर्गोऽपि वृत्तिरूपनावश्यकम् । तथा च पदैः पदार्थानां वाक्येन वाक्यार्थस्य
बोध इति न विशेष्यविशेषणव्यत्यासेन शब्दबोधे पदार्थानां भानम् । पदोपस्थिता-
नामेव संसर्गस्य वाक्यशक्त्या बोधादिति वृत्तिज्ञानस्येति यथाधुतार्थकमेव तत्र
विवेचितम् ।

वस्तुतस्तु वृत्तिज्ञानपदं यथाश्रुतार्थकमेव । वृत्तिज्ञानस्येत्यनन्तरमनुपपन्नविपयता-
सम्बन्धेनेत्यस्य वृत्तिज्ञानविपयबोधरूपवदत्त्वबोधोपविपयतासम्बन्धेनेत्यर्थः । अन्यथा
वाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरेव शब्दबोधत्वेन तस्मिन्स्तेन तदेतुत्वासम्भवेन वाक्य-
शक्तेर्गर्भवादादिति बोध्यम् ।

अत्र वदन्ति—पदजन्यपदार्थोपस्थितिमन्तरेण शब्दबोधोपानुदयात्तादृशपदार्थोप-
स्थितेः शब्दबोधे हेतुतेति तावन्निर्वादात् । पदस्य च प्रकृत्याणात्मकस्यार्थे सम्ब-
न्धे विना तदुपस्थापकत्वात्सम्भवाच्चस्मिन् वृत्त्यात्मकसम्बन्धोप्यावश्यक एव, न तु
तत्समुदायरूपपारिभाषिकपदस्य; तत्समूहस्यवाक्यस्य विशिष्टार्थे सः । तं विनाऽपि
तेभ्य आकाङ्क्षादिरूपकारणसमवधानादेव विशिष्टबोधोपपत्तेः । एकपदार्थविशिष्टारप-
दार्थशब्दत्वस्यैव सत्काप्यतावच्छेदकत्वात् ।

यत्तु—छात्रवाद् वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेर्विपयतासम्बन्धेन हेतुत्वमेव वाक्यशक्तौ
प्रमाणमिति चेत्? न । स्वातन्त्र्येण तदेतुत्वस्यैवामिदेः । तथाहि—तादृशकाप्यकार-
णभावे वृत्तित्वेन पदवृत्तेर्निर्देशः किं वाक्यवृत्तेः, किं वा वृत्तिसामान्यस्य ? । न ताव-
दाद्यः । पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः शब्दहेतुत्वस्य सर्वेरेवाभ्युपगमात् । न द्वितीयः ।
वाक्यवृत्तेस्ततः प्रागसिद्धेः । अत एव न तृतीयः । किञ्च तव मते वाक्यशक्तिजन्यो-
पस्थितेः शब्दबोधोपस्थितेन तस्मिन्स्तद्विपयत्वाम्बन्धवादापि नोक्तरीतिः साधाय-
सी । अपि च वाक्यवृत्तिज्ञानस्य शब्दसामान्येन स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं, यदा कदाचि
द्विवरणादिना घटादिपदशक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिदत्तायां घटमानयेति वाक्यश-
क्तिमविदुप आकाङ्क्षादियशाच्छब्दबोधोदयेन व्यभिचारात् ।

यदपि समभिध्याहाररूप्याकाङ्क्षैव वाक्यमिति । तदपि न । तथा सति घटोवा-
कर्मतत्यादिशोपे घटमानयेति वाक्यं साकाङ्क्षं, निराकाङ्क्षं च घटः कर्मत्वमिति सर्व-
सिद्धव्यवहारानुपपत्तिः । पदयोः समभिध्याहार इतिवत् पदशोवाक्यमिति व्यवहार-
प्रसङ्गवति समभिध्याहृतपदानामेव वाक्यत्वमुपगन्तव्यम् । तथाच—समभिध्याहा-
रस्य शब्दबोधहेतुत्वेऽपि वाक्यस्य तत्त्वं दुःखपादमेवेति क वाक्यशक्तिसिद्धिः ।
समभिध्याहारनिष्ठाबोधजनकत्वप्रहवतो बोधाच्चज्ञानं हेतुरित्यपि रिक्तं वचः । अन्व-
यव्यतिरेकाभ्यां समभिध्याहारज्ञानस्यैव शब्दबोधहेतुत्वेन तन्निष्ठबोधजनकत्वज्ञानस्य
हेतुताया एवाभावात् । न च तदपि सम्भवति । शब्दबोधात् प्राक् संसर्गस्यैवानुप-
स्थितेः । सामान्यतस्तदुपस्थितावपि विशेषरूपेण भानार्थे तात्पर्यज्ञानाद्यपेक्षेण च
मूलदीपित्वात् वाक्यशक्तेरवासिद्ध्यापत्तिः । वक्ष्यमाणरीत्या शब्दबोधात् प्राक्
तदुपस्थित्यभ्युपगमे वाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थित्यनन्तरं शब्दबोधाभ्युपगमे वा शा-
ब्दप्रामाण्यमद्वयापत्तिः । अनधिगतार्थप्रहकारणस्यैव प्रमाणत्वात् । अत एव सूत्रश्रुता

ननु वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् कथं तत्र शक्ति इत्याशङ्क्याह—
 अर्थ इति ॥ वाक्यस्येति शेषः । वाक्यस्य वाक्यार्थं विशिष्य
 शक्तिग्रहणञ्चेत्तर्हि पदे एवान्वयांशे शक्तिरिति पक्षेऽपि तद्ग्रहास-
 म्भवस्तुल्य इत्यर्थः ।

यदि च पदशक्तिः पदार्थांशे ह्यता; अन्वयांशे वाऽज्ञातोपयुज्यत
 इति कुञ्जशक्तिवादः, तदा ममापि वाक्यस्य शक्तिरज्ञातैवोपयुज्यत

दर्पणः

“कृतद्वितसमासाश्च” (पा० सू० १।२।४६) इत्यत्र समासग्रहणं कृतम् । वाक्यशक्तौ
 तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । “सामयिकः शाब्दादर्थप्रत्ययः” इति कणादोक्तेर्वाक्यशक्ति-
 प्राहकानुशासनादेरभावेन तद्ग्रहाऽसम्भवाच्चेति वाक्यस्फोट आपातरमणोय एवेति ।
 पूर्वाक्षरशक्तिग्रहप्रकारस्य दोषिष्यं मनसि निधाय तस्मिन् प्रकारान्तरं वस्तुमप्रिम
 ग्रन्थ इत्याशयेनाह—*नन्विति* ॥ *अपूर्वत्वात्*—शाब्दबोधोधात् प्रागनुपस्थितत्वात् ।

ननु शाब्दबोधोधात् पूर्वं पदे प्रत्यक्षाद्युपस्थितपदार्थनिरूपितशक्तिग्रहः मुलभ एवेति,
 पदे सममिति मूलमनुपपन्नमत आशयं प्रकाशयति—*पद एवेति* । पदानामेवान्वि-
 तपदार्थं शक्तिरन्वयश्च सामान्यरूपेण ज्ञानम्, अत एव घटादिपदादन्वितघटाद्युपस्थि-
 तौ नियमेन तत्प्रतियोग्याकाङ्क्षा भवति—किमन्वितो घटः किमन्वितं कर्मत्वमित्या-
 द्याकारा । सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वात् । विशेष-
 परूपेण भाने त्वमादिपदसमभिव्याहारो नियामकोऽत एव तस्य शाब्दे भानम् । पद-
 वृत्तिविषयत्वात् । अशक्यस्यापि भानेऽनिप्रसङ्गात् । न चैवं घटमानयेत्यत्रैतरान्वितं
 कर्मत्वमितिरीत्यानेकधा संसर्गस्य भानापचित्तत्तत्पदेभ्यस्तथाधोपस्थितावप्याका-
 ङ्क्षावशादेकैव तद्भानसम्भवात् ।

नचाकाङ्क्षायास्तज्ञाननियामकत्वावश्यकत्वे तत्र वृत्तिकल्पनाऽपार्थेति वाच्यम्, ।
 अशक्यभानभिरैव तदभ्युपगमात् । तथाच पदशक्त्यैव संसर्गभानोपपत्तौ तत्र न
 वाक्यशक्तिः । पदत्वापेक्षया वाक्यस्य गुरुत्वाच्चेति तन्मतम् । तथाचान्विताभिधा-
 नमतेऽपि पदे वाक्यार्थशक्तिग्रहासम्भवः समान इत्यर्थः ॥ *ज्ञातेति* ॥ पदार्थानां
 प्रागुपस्थित्या तत्र पदार्थशक्तिग्रहसम्भवादिति भावः । *अज्ञातैवेति* । वृत्त्यभ्युप-
 परीक्षा

अपूर्वत्वात्—शाब्दबोधोधात्प्रागनुपस्थितत्वात् । *इति पक्ष इति* । पदानाम-
 न्वितपदार्थं शक्तिः । अन्वयश्च—सामान्यरूपेणैव भासते । अत एव घटादिपदादन्वितो
 घट इत्याद्यनुपस्थितौ किमन्वितोऽयमिति विशेषाकाङ्क्षा दृश्यते इति तन्मतम् ।
 वस्तुतस्तत्र युक्तम् । “घटमानय” इत्यादि वाक्याद् घटकर्मकमानयनमित्याद्याकारको
 बोध एव नुभवसिद्धो । ननु घटाद्यंशे इतरान्वितत्वस्य भानमिति सम्प्रदायात् ।

परन्तु परस्य मतमाश्रित्य दृष्टान्ततयोपन्यास इति । *ज्ञातेति* । पदार्थानामप्रागु-
 पस्थितत्वात्तदंशे पदशक्तिज्ञानस्य सम्भवादिति भावः । *कुञ्जशक्तिवाद इति* । यथा
 ‘हरिद्रायां नद्याङ्गोपः’ इति वाक्यध्रुवणोत्तरन्नदीपदसमभिव्याहाराद्धरिद्रापदस्य नदी-
 विशेषपरत्वनिर्णये तत्सम्बन्धित्वेन पूर्वज्ञातवीरविशेषणप्रत्ययः, तथा संसर्गांशे वाक्य-
 शक्तिरज्ञातैव तद्भानोपयोगिनीति भावः । *वाक्यस्य शक्तिरिति* । वाक्यनिष्ठा

चापोद्वापाभ्यां परं प्रत्येकं तद्ग्रह इति बोध्यम् ॥ ६६ ॥

दर्पणः

व्यवहारेण पूर्वं वाक्य एव शक्तिग्रहेण तस्यैव शाब्दबोधहेतुत्वाऽवधारणात्तादृशवृत्तेश्च
स्वाश्रयविषयकत्वस्वविषयकोद्बुद्धसंस्कारसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्ये-
दानीन्ततः वाक्यज्ञानेऽप्यक्षतत्वाच्च वृत्तिज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुतायां व्यभिचारः ।
मध्ये वाक्यार्थोपस्थितेरनपक्षणाच्च नोक्तदोषावसर इति भावः ।

ननु तर्हि पदस्फोटस्य निरालम्बनतापत्तिरत आह—*आवापोद्वापाभ्यामिति* ।
आनयनाऽपसारणाभ्यामेकपदोपादानपरापदानुपादानाभ्यामित्यर्थः । *तद्ग्रहः* ।
प्रत्येकपदे प्रत्येकपदार्थशक्तिग्रहः । तथा च प्रत्येकपदशक्तिसाचिब्येनाकाङ्क्षादिवशात्
पदाद्वाक्यार्थशाब्दबोधस्तदा पदस्फोटो, यदा तु तन्निरपेक्षैव सा बोधं जनयति, तदा
वाक्यस्फोट इति मतद्वयं पर्यवस्यतीति भावः ।

केचित्तु—उपस्थिताः पदार्थास्तदुपस्थितिर्वा शाब्दबोधहेतुर्नतु पदज्ञानमपि ।
तद्विनापि शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात् । तदुक्तम् ।

पश्यतः श्वेतमारुपं हेपाशब्दं च शृण्वतः ।

सुरविधेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥ इति ॥

तन्न ॥ शब्दं विना जायमानस्य घटादिचाक्षुषस्यापि शाब्दत्वापत्तेः । तत्र पश्यामि,
न शाब्दयामीत्यनुव्यवसायाच्च शाब्दत्वं यदि, तदा प्रकृतेऽपि समम् । उक्तप्रतीतेर-
नुमानेनैव निर्वाहात् । तत्र शाब्दप्रत्ययस्त्वसिद्ध पश्यत्यादि स्वयमूढम् ॥ ६६ ॥

परीक्षा

शक्तिग्रहः । भयम्भावः—शक्तिविशिष्टनिश्चयस्य शाब्दबोधहेतुरिति पूर्वं ज्ञाता या शक्ति-
स्तस्याः स्वाश्रयशब्दविषयकत्व, स्वाश्रयशब्दविषयकोद्बुद्धसंस्कारसामानाधिकरण्यो-
भयसम्बन्धेन । इदानीन्तद्वाच्यताज्ञानेऽपि सत्त्वाच्चशक्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुतायां
व्यभिचार इति ।

नन्वेवंपदस्फोटपक्षो निरालम्बन एव न्यादत आह—*आवापोद्वापाभ्यामिति* ।
सह्यहृत्यागाम्यामित्यर्थः । *तद्ग्रहः*—प्रत्येकपदे प्रत्येकपदार्थशक्तिग्रहः । एवञ्च
प्रत्येकपदशक्तिज्ञानजन्यप्रत्येकपदार्थोपस्थित्यनन्तरं तत्सहकृताकाङ्क्षा ; ज्ञानादिना
शाब्दबोधस्तदा पदस्फोट इति व्यवहारो, यदा तु तन्निरपेक्षवाक्यज्ञानमात्रेण वाक्यार्थ-
बोधस्तदा वाक्यस्फोट इति व्यवहारः ।

यत्पर्याध्याहारवादिन आहुः—शब्दज्ञानञ्च शाब्दबोधहेतुरर्थोपस्थितिमात्रेण यत्र
शाब्दबोधस्तत्र व्यभिचारात् । अत एव—

पश्यतः श्वेतमारुपं हेपां शब्दञ्च शृण्वतः ।

सुरविधेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥

इति वृद्धाः । एवञ्च पदस्फोटादिव्यभिचार आपातरमणीय पश्यति, तत्तुच्छम् । शब्दं
विना जायमानज्ञानस्य शाब्दबोधपदव्यवहायत्वे चाक्षुषज्ञानस्यापि शाब्दत्वापत्तेः ।
तत्र पश्यामीत्येवानुव्यवसायोः ननु शाब्दयामिति । तस्य न शाब्दत्वमिति घेतदा
प्रकृतेऽपि यत्र मनसा पदार्थोपस्थितिमात्रम्, तत्र जानामीत्येवानुव्यवसायाच्च शा-

इयमेव मीमांसकानां वेदान्तकदेशिनां च गतिरित्याह—

सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति ये विदुः ॥

भाट्टास्तेऽपीत्यमेवाहुर्लक्षणाया ग्रहे गतिम् ॥६७॥

भाट्टा इति । तदनुयायिनां वाचस्पतिकल्पतरुप्रभृतीनामुपलक्षणम् । ननुक्तपक्षद्वयमनुपपन्नम्, उत्पत्तेरभिव्यक्तैर्वैकदाऽसम्भवेन उत्पन्नानामभिव्यक्तानां वर्णसमूहरूपद्वयानासम्भवात् । तथा च सुतरां तत्समूहरूपवाक्यज्ञानासम्भव इति चेद् ? न ।

दर्शनः

उपलक्षणमिति । स्वन्मते, 'गर्भोरायां नवां घोष' इत्यादीं प्रत्येकपदवाक्यस्या स्वज्ञानसम्बन्धरूपलक्षणया योक्तवदिताभ्योप्युक्तार्थान्वययोधाऽसम्भवात्, स्वज्ञानसम्बन्धस्य लक्षणत्वाभ्युपगमेन वाक्यार्थमात्रे वाक्यलक्षणाङ्गीकारादिति भावः । *पक्षद्वयमिति* । पदवाक्यभेदेन व्यवस्थितं स्फोटद्वयमित्यर्थः । अनुपपत्तिमेवाह— *उत्पन्नानामिति* । वर्णानित्यतावादिमते वर्णानां योग्यविभुविशेषगुणत्वेन स्वाचरोत्पन्नगुणनादयत्वादेकदाऽवस्थानासम्भवः । तस्मिन्त्वावादिमते त्वाह—*अभिव्यक्त्यामिति* । वर्णां नित्याः, किन्तु तदभिव्यक्तिरेवानित्या । वर्णात्पादरूपत्वेनान्याभिमतानामेव कण्ठाद्यभिप्रायतादीनां तदभिव्यक्तत्वाभ्युपगमात् । तथाचाभिव्यक्तेरपि योग्यविभुविशेषगुणतया स्वाचरोत्पन्नगुणनादयत्वाविशेषात् । क्षणित्वाच्चद्विशिष्टवर्णानामपि युगपदवस्थानासम्भव एवेत्यर्थः ।

नन्वस्तु वर्णानां युगपदवस्थानं, किमस्माकमनिष्टमत आह—*वर्णसमूहेति* । वाक्यस्योदकत्वेऽपि तदाह—*तथा चेति* । *ज्ञानासम्भव इति* । आशुविना-

परीक्षा

श्रवणे इति । उक्तस्थले 'देवतोऽश्वो धावति' इति शुद्धिस्त्वनुमितिरूपैरेति बोध्यम् ॥६६॥

इयमेव । स्फोटस्वीकाररूपैव । अयम्भावः—तन्मते स्वबोधसम्बन्धो लक्षणा । 'देविष्ठायाश्चाराद्घोष' इत्यादिवाक्यं यत्र प्रयुज्यते; तत्र देविष्ठाभिन्नदोषोत्पत्तिर्बोध इति बोधो भवति । तस्य प्रत्येकपदवाक्यस्या शस्यसम्बन्धरूपलक्षणया योपपत्तिर्न सम्भवति । शब्दस्याशुविनाशितया पदज्ञानस्यवासंभवादिति स्फोटस्य स्वीकार आपदयक इति । *ये*—भाट्टाः । अविदुरित्यत्रान्वयः । *लक्षणाया इति* । वाक्यार्थे वाक्यस्य समुदायात्मकस्य शस्यभावाच्चद्विपक्षबोधोपपत्तये या लक्षणाः द्वौऽपि, तस्या इत्यर्थः । *पक्षद्वयम्*—पदवाक्यभेदेन स्फोटद्वयम् । *उत्पत्तेरिति* । वर्णानामनित्यत्ववादिमतेनेदम् । तन्मते योग्यविभुविशेषगुणानां योग्यताभावात्स्वाचरोत्पन्नगुणनादयत्वाच्चैकदावस्थानासम्भवः । वर्णानित्यतावादिमताभिप्रायेणाह—*अभिव्यक्तेरिति* । तन्मते वर्णां नित्याः, तेषामभिव्यक्तिस्त्वन्वित्या । सा च वर्णात्पादरूपत्वेन पराभिमतयाः कण्ठाद्यवच्छिन्नवायुर्मयोगादिषट्पितासामर्थतया ज्ञायते । पराभिप्रायेणैव योग्यविभुविशेषगुणानात्मकत्वयोक्तव्यत्वात्सम्भव इति । *अभिव्यक्त्यवर्णसमूहरूपद्वयज्ञानासम्भवादिति* । वर्णां नित्या पराभिप्रायेणैव

उत्तरवर्णप्रत्यक्षसमये तस्मिन्नव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थित-
पूर्ववर्णवत्त्वं, तथा तदुत्तरप्रत्यक्षकाले उपस्थितविशिष्टतद्वर्णवत्त्वं
तस्मिन् भुम्रहमिति तादृशानुपूर्वीघटितपदत्वस्यैव वाक्यत्वस्यापि
सुग्रहत्वात् ॥ ६७ ॥

* इति पदवाक्यस्फोटनिर्णयः *

दर्पणः

दिनां क्रमिकाणां मेलकाऽसम्भवाद्गन्तिमवर्णोत्पत्तिकाले तदभिव्यक्तिकाले वा
पूर्वपूर्ववर्णानां तावदभिव्यक्तानां वाज्वस्थानासम्भवेन तस्मिन्मूर्हरूपपदस्य वाक्यत्वस्य
वा तादात्म्येन प्रत्यक्षकारणस्याभावात् । प्रत्यक्षस्यैवाऽसम्भवेन तत्रोक्तशक्ति-
ग्रहस्य गगनकुसुमायमानत्वादित्यखण्डलायः ।

अभिव्यक्तिपक्षमादाय समाधत्ते—*उत्तरवर्णप्रत्यक्षेति* । *अव्यवहितोत्तरेति* ।
एतन्नये वर्णानां नित्यत्वेन सर्वेषामेव वर्णानामव्यवधानेन स्वाधिकरणक्षणोत्तरकाल-
वृत्तित्वाद्यवस्थापस्या स्वस्वाभिव्यक्तिगतमेवान्यवहितोत्तरत्वं वाच्यम् । तदारो-
पादेव वर्णेष्वव्यवहितोत्तरत्वव्यवहारः । अत एव तत्रोपस्थितेविशेषणतया निवेशः ।
एच्चाव्यवहितस्ये सत्युत्तरत्वम् । अव्यवहितत्वं च—स्वर्चसानधिकरणक्षणसम्बन्धि-
त्वम् । तेन 'घटित, घट' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । उत्तरत्वं तु स्वाधिकरणक्षणसम्बन्धा-
धिकरणसमयोत्पत्तिकत्वम् । तेन, 'पिब, मधु, शीघ्रम्' इत्यादौ न शीघ्रभागस्य पद-
त्वम् । अन्यनिरूपिताव्यवधानादेरन्यसम्बन्धत्वाभावेन स्वत्वस्य परिचायकतया प्रवे-
शाप्राननुगमशङ्काऽपि । उत्तरोत्तरवर्णोपस्थितेः पूर्वपूर्ववर्णोपस्थितिर्ष्वसानधिकरणसम-
यसम्बन्धित्वात्तदधिकरणक्षणसम्बन्धाधिकरणत्वाच्च निरुक्तसम्बन्धेन तद्वत्त्वमविरुद्धम् ।
इत्थञ्च पूर्वपूर्ववर्णोऽश्लोकिकस्य चरमवर्णोऽश्लोकिकप्रत्यक्षस्य सम्भवात्प्राप्त्यर्थं
बोधकत्वरूपदाकतेः सुग्रहत्वादुक्तपदवाक्यस्फोटसिद्धिर्निराशयेति भावः ॥ ६७ ॥

इति भूपणसारदर्पणे पदवाक्यस्फोटनिरूपणम् ॥ १४ ॥

परीक्षा

तेषामनित्येति पक्षालम्बेन समाधत्ते—*उत्तरवर्णस्यादिना* । एतन्मते वर्णानां प्रत्य-
त्वात्सर्वेषामेव वर्णानां स्वाधिकरणक्षणोत्तरक्षणवृत्तितानुपूर्व्यसम्भव इत्यभिव्यक्ति-
गतपूर्वावपर्व्यमादायाभिव्यक्त्येवमारोपितः क्रमः । अत एवाभिव्यक्ता वर्णा बोधका
इति व्यवहारः । उपस्थितानामव्यवहितोत्तरत्वञ्चाव्यवहिते सत्युत्तरत्वम् । अव्य-
वहितत्वं च—स्वर्चसानधिकरणक्षणवृत्तित्वम् । उत्तरत्वं च—स्वाधिकरणक्षणसम्ब-
न्धाधिकरणसमयोत्पत्तिमत्त्वम् । एवञ्चोत्तरवर्णे पूर्ववर्णवैशिष्ट्यमुत्स्या व्यवहि-
तोत्तरत्वसम्बन्धेन स्वाभिव्यक्तिविशिष्टाभिव्यक्तिविषयत्वसम्बन्धेन । एवमग्रथमवर्ण-
विशिष्टद्वितीयवर्णवैशिष्ट्यं तृतीयवर्णं इति क्रमेण चरमवर्णप्रत्यक्षम् । तदनन्तरं चरम-
वर्णाच्चै लौकिकमन्यवर्णाच्चै त्वलौकिकमिति । पदवाक्यप्रत्यक्षस्य संभव इति ॥ ६७ ॥

इति सखण्डपदवाक्यस्फोटविवरणम् ॥ १४ ॥

अखण्डस्फोटनिर्णयः ।

इदानीमखण्डपक्षमाह—

पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ॥ ६८ ॥

वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥

पदे पञ्चतीत्यादौ न वर्णाः । नातो वर्णसमूहः पदमिति शेषः ।
दृष्टान्तव्याजेनाह—*वर्णेष्विति* ॥ एकारौकारलृकारऋकारादिवर्णेष्ववयवाः प्रतीयमाना अपि यथा नेत्यर्थः । क्वचिदित्येष पाठः ।
एवं वाक्येऽप्याह—*वाक्यादिति* ॥ पदानामपि वाक्यादिवेको =
भेदो नास्तीत्यर्थः ।

अयम्भावः—वाक्यं पदं चाखण्डमेव, न तु वर्णसमूहः । अनन्तघ-

द्वयं:

अखण्डस्फोटनिर्णयः ।

अखण्डस्फोटनिरूपणेऽवसरस्य सङ्घटित्वं सूचयन्नाह—*इदानीमिति* । अखण्ड-
स्फोटनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । *अखण्डेति* । पदवाक्ययोरखण्डत्वं चाविद्यमानावय-
वस्त्वम् । वर्णानामावयवशब्दित्वस्यापि सिपाद्यपिपितत्वादाह—*दृष्टान्तेति* ।
दृष्टान्तवाक्यस्यैवादिशब्दित्वनिर्देशेन तदभावात् कथं वर्णेष्वित्यादेस्तत्त्वमित्याशङ्क्य
यथाशब्दान्तभावेण मूलं व्याचष्टे—*यथेति* । *इवेतीति* । अवयवा इवेत्यर्थः । तथा
च यथाश्रुतस्यैव दृष्टान्तत्वं नानुपपन्नमिति । 'विचिर् वृथभावं' इति प्रत्युपघृष्टयज-
न्तभावसाधनप्रविश्रुताशब्दार्थः वृथभावो भेदे पर्यवस्यतीत्याशयेनाह—*भेद इति* ।

ननु पदादिप्रतीती तदवयवानां वर्णानामुपलभ्यमानत्वात् कथं तदमत्त्वमत आह—
अयम्भाव इति ॥ *अखण्डमेवेति* ॥ व्याख्यातार्थम् । एवकारव्यवच्छेधं स्पष्ट-
यति—*न त्विति* ॥ *अनन्तेति* ॥ अनेकेत्यर्थः ॥ ननु 'ककारो, गकार' इति प्रती-
तिरेव वर्णरूपेण मानम् । यदि च वर्णाभिव्यञ्जकत्वेनोत्पादकत्वेन वाऽभिमतवायुसं-
योगविशेषाः भिव्यक्तस्फोटे एव क्त्वादिना छाद्यप्रतीतिविषय इति विभाव्यन्ते,
तदापि 'उत्पन्नः, ककारः नष्टः ककारः' इत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिः । स्फोटादतिरिक्तकका-
रादीनां त्वयाऽनभ्युपगमात् । तस्य च नित्यत्वात् । व्यञ्जकनिष्ठाया उत्पत्तेस्तद्विष-

परीक्षा

अवसरस्य सङ्घटित्वं सूचयन्नाह—*इदानीमिति* । अखण्डत्वञ्च—अवयवापठित्व-
त्वम् । वर्णानामभ्युपगमन्यत्वं साधयितुमिष्टमित्याशयेन व्याजपदम् । ननु पदपदादि-
पदप्रत्यये घटयदादीनामनुभूयमानत्वात्कथं वर्णानामसत्त्वं प्रतिपादयतीत्यतस्तत्पदार्थ-
यति—*अयम्भाव इत्यादिना* । *अनन्तेति*—अनेकेत्यर्थः । ननु करोति गच्छतीत्यादी

र्णकल्पने मानाभावात् । तच्चद्वर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगनिष्ठं तच्चद्वर्णजनकताया व्यञ्जकताया चाऽवच्छेदकं वैजात्यमादायैव ककारो गकार इत्यादिप्रतीतिवैलक्षण्यसम्भवात् । स्पष्टं हि भामत्याम्—“तार-
त्यादि वायुनिष्ठं वर्णेष्वारोप्यते” इत्युक्तं देवताधिकरणे ।

नचैवं वायुसंयोग एव वाचकोऽपि किं न स्यादिति वाच्य-
म् । प्रत्यक्षोपलभ्यमानककारादेरेव वाचकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् ।

दर्पणः

यत्वे सुखादीनामपि निस्वतापत्तिरत आह—*तच्चद्वर्णोत्पादकत्वेनेति* ॥ वैजात्ये प्रमाणं
दर्शयति—*वर्णजनकताया इत्यादि* । तथा च तादृशवैजात्यं समवायेन स्फोटंशब्दं
आदाधारोप्योक्तप्रतीतिवैलक्षण्योपपत्तौ न तदनुपपत्तिरतिरिक्तकारादिवर्णसाधिका ।
नाप्युत्पन्नः क इत्यादिप्रतीतिस्तथा । ‘सोऽर्थं क’ इत्यभेदतत्प्रत्यभिज्ञारूपबाधकस-
त्वेन तादृशप्रतीतिर्भ्रमत्वात् । नाऽपि सुखादीनां निस्वतापत्तिः । तन्नाशकस्य स्वोच्-
रवर्तिधोग्यात्मकविशेषगुणस्य जागरुक्त्वादिति भावः ॥ *भामत्याम्* । तन्नामक-
वाचस्पतिप्रत्यये ॥ *आरोप्यत इतीति* ॥ एतदनुरोपेनैवादायंति पद्मारोपपरतया
व्याख्यातम् ॥ मतान्तरन्तु वक्ष्यते ॥

वायुसंयोगोऽपीत्यपिरेवाशब्धं । कण्ठतालवाद्यभिवातजवायुसंयोग एवेत्यर्थः ।
समवायस्यानारोपितस्य वाचकत्वावच्छेदकत्वे लक्षणात् । तथाहि संयोगस्यैव कथा-
त्मस्त्वमस्त्वित्यर्थः ॥ समाधत्ते—*प्रत्ययेति* ॥ अयमाक्षयः—कादिवर्णानामुच्छ-
-

परीक्षा

ककारो गकार इति विलक्षणप्रतीतिसत्त्वात्कथमसत्त्वमत आह—*तद्वर्णवस्त्वमिति* ।
भवच्छेदकमिति । एतेन वैजात्ये प्रमाणदर्शितम् । एवंप्रकारेण सिद्धं यद्वैजात्यं
तस्य समवायसम्बन्धेन स्फोटे आरोपात्ककारादिविपयकविलक्षणप्रतीतिनिर्वाहः । न
चोत्पन्नः क इत्यादिप्रतीतिवशादनिस्वत्वम् । सोऽर्थं ककार इत्यभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञया
विरोधेन तस्याः प्रतीतिर्भ्रमत्वात् । अभिव्यञ्जकगतोत्पत्तिविनाशाधारोपेण तस्या उप-
पत्तेश्च । एवञ्च व्यञ्जकधर्माः स्फोटे आरोप्यन्ते । व्यञ्जकनिष्ठं वैजात्यमेव परम्परासम्बन्ध-
न कत्वादिकमिति सिद्धम् । *भामत्यामिति* । भामतीनामके वाचस्पतिनिर्मिते प्रत्ये

वायुसंयोग एवेति । कण्ठतालवाद्यभिवातजनकवायुसंयोग इत्यर्थः । अनारोपि-
तधर्मस्य वाचकत्वावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया आरोपितस्य वाचकत्वावच्छेदकत्ववर्गीर-
मितिभावः । वाचकविपयकं धावणप्रत्यक्षमनुभवमिदम् । यदि वायुसंयोग एव वाचकः
स्यात्तदा तस्यातीन्द्रियतया प्रत्यक्षन्न स्यात् । स्फोटस्युपदे वाच्यं वा नृशोनीत्यनुभवा-
त्प्रत्यक्षमेव । भवन्मते कथं कत्वादिप्रत्यक्षन्तस्याभिव्यञ्जकधर्मत्वस्य भवतीत्युच्छ्वा-
दिति वाच्यम् । मुरभिवन्दनमिति प्रत्यक्षे क्षुरवयोग्यस्यापि सौरभस्य भानवच्छब्द-
णापोरयस्याभिव्यञ्जकधर्मस्य धावणप्रत्यक्षे आरोपात्मके भानवन्मवात्तस्याः प्रती-
तेः । समवायसम्बन्धावच्छिन्नस्त्वादिसंस्कारकत्वे भ्रमत्वम् । यदि स्वाध्यायभिव्यक्ष्यत्वं
स्परम्परासम्बन्धस्य ‘लोहितः स्पष्टिः’ इति प्रतीतेःप्राक्कुमुमसन्निधाने जायनानाया
अनुभवादिदत्तेन प्रकाशतावच्छेदकत्वमस्तीत्याशयेन दूषयति—*प्रत्यक्षमित्यादिना* ।

तथाच वाचकत्वान्यथानुपपत्त्या तदेवेदं पदं, तदेवेदं वाक्यं सोऽयं गकार इति प्रतीत्या च स्फोटोऽखण्डः सिद्ध्यति । एतेन गौरित्यादौ गकारौकारविसर्गादिव्यतिरेकेण स्फोटाननुभवाच्छ्रयमाणवर्णानामेव वाचकत्वमस्त्वित्यपास्तम् । तेषां स्फोटातिरिक्तत्वाभावात् ।

यत्तु—वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे प्रत्येकादर्थबोधापत्तिः । समुदा-

दर्पणः

योगात्मक्येऽतीन्द्रियतापत्तिः । न च सेष्टा, अनुभवविरोधात् । नबोक्तव्यस्यातीन्द्रियधर्मत्वेन कथं साक्षात्कारविषयत्वमिति वाच्यम् । गुरभिवन्दनमिति प्रतीतौ चक्षुर्योग्यस्यापि सौरभादेइवाक्षुषविषयत्ववत्तस्यापि श्रोत्रग्राह्यत्वसम्भवात् । विषयबाधेन परं स्फोटांशे कत्वमित्तिप्रतीतेभ्रान्तिव्यतिरेकत्वमिति ।

अन्ये तु—कादिप्रतीतिवन्दि स्फोटांशे कत्वादिर्कं समवायेनावगाहत्, तदा तस्याऽभ्रान्तत्वसम्भवात्, किन्तु स्वाध्यासभिव्यङ्गयत्वसम्बन्धेनैव तदंशे धेयात्यम् । न च स्वाध्यासभिव्यङ्गयत्वस्य सम्यन्धत्वे प्रमाणाभावः । कादिप्रतीतेरेव मानत्वात् । विशिष्टप्रतीतिनिषामकविशेषो हि सम्यन्धः । अत एव 'लोहितः स्फटिकः' इति युद्धेः स्वाध्यासयोगस्य सम्यन्धतामानन्ति । न च समवायविषयैव सा भ्रान्तिः । यथा-कथञ्चित् तत्प्रतीतेः प्रमात्त्वोपपत्तौ भ्रमत्वरूपनाया अन्याव्यत्वात्, अधिकमप्रेष्यत इत्याहुः ।

उपसंहरति—*तथा चेति* ॥ *वाचकत्वाऽनुपपत्त्येति* ॥ पदवाक्ययोर्वर्णसमूहस्यै उच्यते यथा वर्णानां युगपदवस्थानासम्भवेन वाचकत्वग्रहाऽनुपपत्त्येत्यर्थः । वर्णानामनित्यत्वे प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिः साऽप्यस्मद्वये नास्तीत्याह—*तदेवेदमित्यादि* ॥ तद्व्यक्त्यभेदावगाहपद्माविशेष्यरूपप्रत्यभिज्ञानुपपत्त्या चेत्यर्थः ॥ उच्यते यथा कथञ्चित् उक्तिग्रहोपपादनेऽप्यनित्यवर्णघटितपदवाक्ययोरनित्यतया प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिदुष्परिहरैवेति भावः ।

एतेनेति । प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिसिद्धाखण्डस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः । *अननुभवादिति* ॥ तथा च तत्रैव प्रमाणाभावेन वाचकत्वं दूरपराहत्वमिति भावः ॥ *तेषाम्*—नाकारादिवर्णानाम् ॥ *स्फोटातिरिक्तेति* ॥ गत्यप्रकारकप्रतीतिविषयगा-

परीक्षा

तथा च । वर्णानामननुभवे वायुसंयोगानां वाचकत्वे च । *अखण्ड इति* । अस्मिन् पदे वर्णानामनावदयकत्वेनाखण्ड इत्यर्थः । स तेन प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्या नित्यत्वेन सिद्धस्यारित्यस्य स्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेन अननुभवादिति । एतेन स्फोट एव प्रमाणाभावेन तस्य वाचकत्वं दूरत एव निरस्तमिति च्यनितम् । *तेषाम्* । ककारादिवर्णानाम् । कत्वादिप्रकारप्रतीतिविषयकादिस्फोटास्यैवास्माभिर्वाचकत्वस्वीकारादिति भावः ।

कथं च—*स्फोटमाधनप्रकारानुपपत्तिं तन्मतमुपन्यस्यति—*परिवृत्ति* । वर्णानाम्प्रत्येकं वाचकत्वं समुदायभावमापन्नानां चेति विरुद्धस्यात् नृपपत्ति—*वर्णानामिति* । द्वितीये भाइ—*समुदायस्येति* । क्रमवत्त्वेऽपि स्थितत्वे ज्ञानसंभवः स्यादत भाइ—

यस्य तु क्रमवतामाशुतरोत्पन्नानां तथैवाभिव्यक्तानां वा ध्यानमसम्भाव्यमेव । पूर्वपूर्ववर्णानुभवसंस्कारसहकारणैकदा समूहात्मन्यनुरूपस-

दर्पणः

दिस्फोटस्यैवास्माभिर्वाच्यत्वाभ्युपगमादिति भावः । क्रमिकागामपि स्थायिनां सहावस्थानादुक्तम्—*आशुतरोति* ॥ तृतीयक्षगवृत्तिर्ब्रह्मप्रतियोगिनामित्यर्थः । आशुतरोविनाशिनो सहोत्पन्नानां समुदायसम्भवादुक्तम्—*क्रमवतामिति* ॥ *असम्भाव्यमेवेति* ॥ प्रत्यये तादात्म्येन विषयस्य हेतुतया समूहरूपविषयस्यैवाऽभावादिति भावः ॥

पूर्वपूर्वेति ॥ ननु वर्णानित्यतावादिमते तृतीयक्षगवृत्तिर्ब्रह्मप्रतियोगिनां तेषां प्रत्यक्षस्यैवासम्भवात् कथं तज्जन्यसंस्कारस्य सहकारितासम्भवः । तथाहि—कादिप्रतीतिः ककारादौ विशेषगतया कादिस्वभावगाहते । विशिष्टबुद्धौ विशेषगज्ञानस्य हेतुतया ककाराद्युत्पत्तिर्द्वितीयक्षणे निर्विकल्पकमभ्युपेत्य तृतीयक्षणे विशिष्टज्ञानं वाच्यम् । तत्र न सम्भवति ।

सम्बद्धं वर्तमानं च दृश्यते चक्षुरादिना ।

इति बृहोक्तेः । प्रत्यये विषयस्य कार्यसहभावेन हेतुतया तृतीयक्षणे तद्वर्णरूपविषयस्याभावात् । न च ककाराद्युत्पत्तिक्षणोत्पन्नत्वादिस्मृत्यैव द्वितीयक्षणे एव स विकल्पसम्भव इति वाच्यम् । एवमपि प्राथमिकविशिष्टबुद्धेरुत्पत्त्यादत्त्वादिति चेत् ?

अत्र वदन्ति । संसारस्यानादितया बालस्य स्तनपानप्रवृत्तिहेतुत्विष्टसाधनत्वस्मृतेरिव प्राथमिकत्वादिविशिष्टबुद्धिजनकस्मृतेः सम्भवाच्च तदनुपपत्तिः । ककाराद्युत्पत्त्यनन्तरं ककाराद्युत्पत्तिविशिष्टबुद्धेरव च तादृशकल्पने मानमिति ।

अन्ये तु प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनासं प्रति स्वसामानाधिकरण्य स्वाध्यवहितपूर्ववृत्तित्वा उभयसम्बन्धेन यदि सामान्यतस्तादृशविशेषगुणस्य कारणता स्यात्तदा ककारादिप्रत्यक्षाभ्युपपत्तिः प्रसज्येतापि, सैव न । अन्तिमशब्द-

परीक्षा

आशुतरोत्पन्नानामिति । आशुतरोत्पन्नानाम्—तृतीयक्षगवृत्तिर्ब्रह्मप्रतियोगिनां तादृशानामप्येकक्षणोत्पन्नानाम्पुरजम्बुद्वीपादिसम्भूतानाम्प्रत्यक्षमित्यनुभवसिद्धत्वादुक्तम्—*क्रमवतामिति* । *ज्ञानमसम्भाव्यमेवेति* । विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षप्रति तादात्म्यसम्बन्धेन विषयस्य कारणतया विषयस्यैवासत्त्वं प्रत्यक्षासम्भवादिति भावः । परोक्षरूपयति—*पूर्वपूर्वेति* । ननु प्रत्यये विषयस्य कार्यसहायेन कारणत्वम् । किञ्च विशिष्टबुद्धिप्रति विशेषगज्ञानस्य कारणत्वम् । तथा च वर्णोत्पत्तिक्षणे वर्णानासत्त्वादिप्रकारकप्रत्यक्षासम्भवः । द्वितीयक्षणे च कत्वादिनिर्विकल्पकस्य सम्भवः, तृतीयक्षणे वर्णस्यैव नास इति-कथं कत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षजन्यसंस्कारसम्भव इति चेत् ? न । तृतीयक्षणे वर्णनासत्त्वात् च स्योत्तरोत्पन्नविशेषगुणस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणतेत्वेव रीत्या कार्यकारणभावेन वाच्या, सा न सम्भवति । धर्मशब्दनाशासंभवात् । किन्तु नादयतावच्छेदकवैजात्यच्च धर्मशब्दवृत्ति कल्पयित्वा कार्यकारणभावो वाच्यः । एवं च तस्य वैजात्यस्य धर्मशब्दवृत्तित्वमपि कल्प्यते, तावतीयेतस्य निर्विकल्पकोत्तरोत्पन्नविकल्पकविषयस्यसम्भवस्तस्यापताशब्दस्य अयुर्ध्वने नास इति तादृशप्रत्यक्षान्

कलङ्गानसम्भवस्तु सरोत्सो राजजरा नदीदीनादिसाधारण इत्यति-
प्रसङ्ग इति स्फोट एवाखण्डो नादाभिव्यङ्गयो वाचक इति कैयटः ।
तच्चुच्छ्रम् । पदज्ञानसम्भवस्योपपादितत्वात् । वर्णानां प्रत्येकं व्यञ्ज-
कत्वं समुदितानां घेत्यादिविकल्पप्रासाच्च ।

दर्पणः

नागे सुषुप्तिप्रारूढालोत्पन्नज्ञानादिनागे च व्यभिवारत् । किन्तु विजातोपगु-
नागे वैजात्यं चरमशब्दादिव्यावृत्तमिव प्राथमिकविशिष्टबुद्धिविषयवर्गव्यावृत्तमपि ।
नच तादृशवैजात्ये मानाभावः । नाशयतावच्छेदरूढोत्पिष्टतयैव तत्सिद्धेः । तथा-
घान्तिमशब्दनागेन द्वितीयक्षणस्यैव तादृशवर्णनागेऽपि न तृतीयक्षणस्यतद्व्य-
क्तित्येन हेतुत्वरूपनान्य तृतीयक्षणस्थायिनस्तस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिरुच्यते ननु हेतुमद्भाव-
स्वीकारेऽपीत्याहुः ।

अतिप्रसङ्ग इति । सरःशब्दधरकसङ्काराकारैरप्यविसर्गानुभवजन्यसंस्कारे रस-
बोधोपचिरित्यर्थः । *नादाभिव्यङ्ग्य इति* । ध्वन्यन्तर्गतवर्णामिव्यङ्ग्य इत्यर्थः ।
अच्छ्रमः—वर्णोपचितः । उपपादितत्वादित्यस्य सखण्डस्फोटनिरूपणावसर इति शेषः ।
तादृशप्रत्यक्षस्थान्तिमवर्णोऽपि लौकिकस्वातीतवर्णोऽपि लौकिकस्य सरो रस इत्याद्यन-
तिप्रसङ्गयोपपादितत्वादित्यर्थः । अतिरिक्तस्य वाचकत्वं दूषणमाह—*वर्णानामिति* ।
विकल्पप्रासादिति । प्रत्येकव्यञ्जकत्वे आद्यवर्णादेव तदभिव्यक्तिमन्भरे इतरोच्चा-
शर्ववर्णानुपपत्तेरितिप्रसङ्गाच्च । समुदायस्य त्परांस्था दुःखपादरूपेण तद्व्यञ्जकत्व-
स्याप्यसम्भवदुक्त्वित्यादित्यर्थः ।

परीक्षा

संस्कारानुपपत्तिरित्याशयात् । *अतिप्रसङ्ग इति* । सरःशब्दविषयतद्वर्गविषयक-
संस्काराद् रस इति पदोच्चारणम्, तदापि सरःरसःप्रतीत्यापत्तिरिति रीत्याऽति-
प्रसङ्ग इत्यर्थः । *नादाभिव्यङ्ग्य इति* । नादो ध्वनिस्तमारोपविषयवर्गाभिव्यङ्ग्य
इत्यर्थः । *उपपादितत्वादिति* । प्रथमवर्गवित्तिष्टितीयवर्गंरत्वं तृतीयवर्गं इति
रीत्या चरमवर्गविषयकं लौकिकमन्यवर्गविषयकमलौकिकमप्यदज्ञानमित्यस्योपपा-
दितत्वादित्यर्थः ।

यदुक्तम्राह नारदपरमारीपविषयवर्गाभिव्यङ्ग्य इति, तद्विरुद्धं दूषयति—*वर्गा-
नामिति* । *विकल्पप्रासादिति* । एवञ्च प्रत्येकं व्यञ्जकत्वे प्रथमवर्गमाप्रधरनेऽ-
प्यव्यवस्थापत्तिः । समुदितानां व्यञ्जकत्वन्तु न सम्भवति, समुदायस्वीयासम्भवा-
दिति भावः ।

अपरं तु—पूर्वपूर्ववर्गमस्वच्छने यदि द्वितीयादिवर्गोत्पत्तिः स्वाच्छदा स्यादपि
पपाक्यवित्पदास्यप्रत्यक्षम्, तन्न न सम्भवति—पूर्ववर्गनाशानन्तरमेव द्वितीयवर्गो-
त्पत्तेः । तदुक्तम् “पराः सन्निकटयः संहिता” इति मूत्रभाष्ये—यारुकारं वाग्वर्षते
न तावदीकारं, येनैव परनेनेको वर्णं उच्चाप्यते तेनैव विच्छिन्ने तस्मिन्वर्गे उरने-
दस्य तं परनमन्यपरनमुपादाय द्वितीयाः प्रवर्षते” इति ।

किञ्च—वर्णानामुच्चरितप्रवृत्तिसिद्धादपि प्रत्यक्षासंभवः । किञ्च—पूर्ववर्गवर्गो-
प्यवधानमपि दुर्घटम् । सम्बन्धिनोरानुविनाशितवाच्यवधानरूपमन्यव्यासम्भवात् ।

एवञ्चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घवत्त्वं टकारे गृह्यते । एतादृश-
पदज्ञानकारणताया अविवादात् । परं त्वव्यवहितोत्तरत्वं स्वगाना-
धिकरणक्षणोत्पत्तिकञ्चानविषयत्वं वाच्यम् । अत एव घञानान्तर-
टञ्चानविषयत्वरूपानुपूर्वात्यादिनैयायिकवृद्धानां व्यवहारः । एवञ्च
न कश्चिद्दोषः ।

एतेन पर्यायस्यलेप्तेक एव स्फोटो, नाना वा ? नाद्यः ।

दर्पणः

स्वीकार इति* । उक्तसंयोगादेव क्त्वादिप्रकारककारप्रतीत्युपपत्तौ स्फोटातिरिक्त-
तत्कल्पने मानाभावादिति भावः ।

ननु सरो रस इत्यादावतिप्रसङ्गस्तद्व्यस्य एव, सत्त्वादिरुणाभिव्यञ्जकवायुसंयो-
गानामुभयत्र दौल्यादत्त आह—*एवञ्चेति* । *घवत्त्वमिति* । तथा दौषाधिकभेद-
मादाय तस्मिन्नेव टकारात्मके घत्वप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहितत्वग्रहविषये
यथा घटपदव्यवहारविषयता तथा रात्मके स्फोटे सत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहि-
तत्वग्रहे सर.पदव्यवहारविषयतेति च सरभात्मरूपस्योत्स्य रसरूपतेति भावः ।

ननु तत्र मते गकारादिवर्णस्य नित्यस्फोटस्त्वतया नित्यत्वेन तदूर्ध्वसाधिकरण-
क्षणाऽनुत्पत्तिकत्वविशिष्टतदधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वरूपाऽव्यवहितोत्तरत्वासम्भवात्
कथमुक्तप्रकारसम्भवोऽत आह—*परं त्विति* । तथाच वर्णानां नित्यत्वेऽपि तदभि-
व्यक्तैरनित्यत्वस्य सांख्यानामपि सम्मतत्वेन तदव्यवहितोत्तरत्वस्य वर्णान्तराभि-
व्यक्त्यापत्तेन तदादाय घटादिपदप्रत्ययोपपत्तिरिति भावः । *अत एवेति* । अभि-
व्यक्तिरूपिताऽव्यवहितोत्तरत्वस्यानुपूर्वाव्यवहारनियामकत्वादेवेत्यर्थः ।

नवीनेस्तथानभ्युपगमादाह—*दृदेति* । *एनेनेति* । आनुपूर्ववच्छिन्नवर्णा-
त्मरूपस्योत्स्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः । अपारस्त्वमित्यनेनाऽव्ययि । *रूपोत्
इति* । वाचकत्वेनाऽभिमतारूपप्रदायं इत्यर्थः । *नाद्य इति* । नैक इत्यर्थः ।

परीक्षा

प्रकारकगकारादिविद्येऽव्यवप्रतीतिनिर्वाहात्स्फोटातिरिक्तकारादिकल्पनाभावोऽभ्युप-
पत्त इत्यर्थः ।

नन्वेवं सरो रस इत्यत्रोक्तातिप्रसङ्गस्तद्व्यस्यम् । सत्त्वेन रत्त्वेन चाभिव्यञ्जक-
वायुसंयोगानान्तौल्यात् । अतस्तदुत्तरेणपरिदत्तुं न्यवस्थामाह—*एवञ्चेति* । उपा-
धिभेदाद् घकारटकारयोर्मदेः स्फोटभेदरूपरूपतत्र घवत्त्वं टकारे यथा कल्प्यते । तथा
सर इत्यत्रापि तर्पण कल्पनया सत्त्वं रेफे ततः सविशिष्टरत्त्वं विसर्गं गृह्यते । रस
इत्यत्र तु वैपरीत्येन ग्रह इति तदर्थविशेषप्रतिपत्त्युपपत्तिरिति भावः ।

ननु भगवन्ते स्फोट एव घेद् घकारटकाररूपः, तदाघूर्ध्वसाधिकरणक्षणानुत्पत्तिरत्रे
सति घकाराधिकरणक्षणाधिकरणक्षणात्पत्तिकत्वस्वरूपं घकाराव्यवहितोत्तरत्वं टकारे
न सम्भवतीति कथं घवत्त्वं जकार इत्यत्र आह—*परमिति* । *एवञ्च* । ज्ञानपत्ति-
स्याव्यवहितोत्तरत्वस्य निरंघने च अभिव्यक्तिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वमेगानुपूर्वा-
सम्पादकत्वमादायैव दाक्षतावच्छेदकत्वं तत्तरस्योत्स्य कल्पना कार्या ।

*एतेन—उक्तप्रकारसिद्धानुसृत्यऽभिज्ञनस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेन । *स्फोट

घटपदे एव गृहीतशक्तिकस्य कलशादेवोद्यप्रसङ्गात् । नच तत्पर्याया-
भिव्यक्ते शक्तिग्रहस्तत्पर्यायाय प्रचण्डेऽर्थधीहेतुरिति वाच्यम् । एवं सति
प्रतिपर्यायं शक्तिग्रहावश्यम्भावेन तत्तत्पर्यायगतशक्तिग्रहहेतुता-
या उचितत्वात् । तथा सति शक्तिग्रहत्वेनैव हेतुत्वे लाघवाच्च ।
अन्यथा तत्पर्यायाभिव्यक्तगतशक्तिग्रहत्वेन तत्त्वे गौरवात् । न द्विती-
यः । अनन्तपदानां तेषां शक्तिं चापेक्ष्य वल्लसवर्णेष्वेव शक्तिकल्पनस्य
लघुत्वादिति परिमलोकमपास्तम् । पर्यायेष्वनेकशक्तिस्योका-

दर्पणः

तत्पथे वृषणमाह—*घटपद इति* । घट इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटे गृहीतशक्तिकस्ये-
त्यर्थः । कलशापदादित्यस्यागृहीततद्वच्छिन्नस्फोटशक्तिः कादित्यादिः । *बोधप्रस-
ङ्गादिति* । घटबोधवल्लसकारणताकलशा इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्य तदानीं
सत्त्वान्मित्यैकरूपत्वात् तस्य वर्णसमुदायरूपपदस्य वाचकत्वे तु नोक्तदोष इति
भावः ॥ *अर्थधीहेतुरिति* ॥ उक्तस्यलेचाऽस्य स्फोटस्य कलशरूपपर्यायताभिव्यक्त्य-
वच्छिन्नशक्तिग्रहविषयत्वाभावाच्च अर्थबोधप्रसङ्ग इति भावः । *पूर्वमिति* ॥ तत्पर्याया-
यजन्यशाब्दबोधे तत्पर्यायाभिव्यक्त्यवच्छिन्नशक्तिग्रहस्य हेतुत्वाभ्युपगम इत्यर्थः ॥
शक्तिग्राहावश्यम्भावेनेति ॥ 'नागृहीतविशेषण'न्यायेन तत्पर्यायशक्तिग्रहस्याव-
श्यमभ्युपगमादिति भावः ॥ *उचितत्वादिति* ॥ औचित्यमेवाह—*तथा सतीति* ॥
शक्तिग्रहत्वेनेति ॥ तत्पर्यायगतशक्तिग्रहत्वेनेत्यर्थः ॥ *लाघवादिति* ॥ उक्त-
शाब्देऽपेक्षयैतस्य कारणतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः ॥ *चो-हेतौ । पूर्वकल्पे गौरवं
प्रकाशयति—*अन्यथेति* ॥ उक्तिर्वैचित्र्यमेतत् ॥ *न द्वितीय इति* ॥ पर्यायस्यजे
स्फोटनानात्वमित्यपि पक्षो नेत्यर्थः ॥ *अनन्तेति* ॥ प्रतिपर्यायभिन्नानां स्फोटानां
कल्पनामित्यर्थः । *शक्तिमिति* । तज्ज्ञेदभिन्नानन्तशक्तिकल्पनां चापेक्षेत्यर्थः ॥
लघुत्वादिति ॥ तथाच वर्णातिरिक्तस्फोटकल्पनाऽपार्थेति तज्ज्ञावः ॥ *पर्यायस्य-
पि* ॥ एकधर्मावच्छिन्नबोधकनानापदेऽप्यित्यर्थः ॥ *अनेकेति* ॥ पर्यायभेदभिन्नेत्य-

परीक्षा

इति* । वाचकत्वाभितोऽप्रसङ्गः पदार्थ इत्यर्थः । *बोधप्रसङ्गादिति* । प्राग्गृहीतशक्ति-
कस्यैव स्फोटस्य तेनाभिव्यक्त्याऽर्थप्रतीतिप्रसङ्गादिति भावः । सामपीविशेषस्य का-
र्यविशेषनियामकत्वरूपने नोक्तातिप्रसङ्गवारणं भविष्यतीत्यादायिकामुच्छिन्निरस्यति-
न चेत्यादिना । *अवश्यं भावेनेति* । तत्तत्पर्यायाभिव्यक्तगतशक्तिग्रहत्वेन कारण-
त्वावश्यभावे तत्तत्पर्यायगतशक्तिग्रहत्वेनैव कारणत्वमुचितमिति भावः । *लाघवा-
च्चेति* । चो हेतौ । *न द्वितीय इति* । पर्यायस्यजे स्फोटस्य नानात्वमिति पक्षो
नेत्यर्थः । *पदार्थानन्तपाम्* । प्रतिपर्यायभिन्नानां स्फोटानाम् । *शक्तिश्चेति* ।
स्फोटभेदेन भिन्नानन्तशक्तिकल्पनामित्यर्थः । *लघुत्वादिति* । एवञ्च वर्णातिरिक्त-
स्फोटकल्पना मुपेक्षेति भावः । *पर्यायस्यपि* । एकधर्मावच्छिन्नगवकनानापदेऽप्य-
स्यर्थः । शक्तत्वावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदस्य न्याय्यत्वादिति भावः । *अनेकेति* । पर्या-

रस्य सर्वसिद्धत्वात् तदवच्छेदकानुपूर्व्याः प्रागुपपादनादिति दिक् ।

दर्पणः

यः ॥ *सर्वसिद्धत्वादिति* । तथाच पथ्येषु नानाशक्तिरूपना नापूर्व्येति न दोषः ।
अयमाशयः—वर्णाः स्फोटोऽभिव्यक्तका इति स्वीकारे भवदुक्तद्रूपगत्यावसरतो
न तु स्फोटस्य वर्णानविरूपधे, तत्र पृथक्शक्तिरूपनाया अभावेन गौरवात्मन्भावात् ।
पथ्यायशक्तिप्रहकार्यताऽवच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिर्देशेन व्यभिचारवारणं
द्वययोः सममिति ।

ननु स्वन्मते स्फोटानविरूपेण वर्णानां नित्यत्वादुत्पत्तिव्यवहितोत्तरत्वस-
म्यन्धेनोत्तरवर्णेषु पूर्वपूर्ववर्णवत्स्वरूपशक्तताऽवच्छेदकानुपूर्व्यसम्भारोऽत आह—*तद-
वच्छेदकंति* । शस्ततावच्छेदकत्वर्थः । *प्रागिति* । स्वाभिव्यक्त्यधिरणक्षणा-
स्पत्तिकाऽभिव्यक्तिविषयत्वमितिप्रन्धेनेति शेषः । ननु वर्णानां नित्यत्वान्युपगमे
नित्यवर्णवत् स्फोटोऽप्योत्पत्तौ स्फोटस्यैवाऽसिद्धिः । तथाहि—आनुपूर्व्यां भवद्विरे-
षोपपादितत्वात्तद्विशिष्टानां तेषां पदत्वेन तत्प्रत्यक्षस्य सौलभ्येन शक्तिप्रहस्य सुप-
पपादत्वात्तदर्थे पदं तदर्थे वाच्यमिति प्रत्यभिज्ञापपत्तदर्थेत्यत आह—*दिगिति* ।

परीक्षा

यभेदभिन्नेत्यर्थः । *सर्वसिद्धत्वादिति* । तथा अरममापूर्वकल्पनाप्रयुक्तद्रूपगम् ।
अयमत्राभिसन्धिः—यदि वर्णाः स्फोटस्याभिव्यक्तका इति पक्षे—य्वास्मन्मते
स्याच्चत्वा पर्यायभेदेन स्फोटस्य भेदा वापथ्यायभेदेष्वर्थे इति विकल्पेन भवदुक्त-
द्रूपणावसरः स्यात्, तथा तु न मम मतम्, किन्तु स्फोटानविरुक्ता वर्णा इत्येव
प्रागुक्तम् । एवञ्च स्फोटस्यैकत्वाच्च पृथक् शक्तिरूपना नेति न भवदुक्तगौरवस-
म्भावता । नहैवं घटपदं एव गृहीतशक्तिरूपस्येत्यादिनोस्तात्पर्यक्षद्रूपगमेवेति वाच्यम् ।
स्फोटभेदेषुपि तदभिन्नत्वं कल्पितानां घटकलनादिशब्दानां तदुद्गर्भभेदेन कल्पितभेद-
वान् घटपदं घटे शक्तमित्याद्याकारकप्रहं विशेष्यत्वेन वाह्यशानानाम्भेदादव्यवहितो-
त्तरत्वसम्यन्धेन तत्तज्ज्ञानवैशिष्ट्यस्य काव्येतावच्छेदकारोरे निर्देशोक्तदोषपरिहा-
रात् । तत्तत्कारणवैशिष्ट्यनिर्देशप्रयुक्तगौरवन्तु स्फोटानवच्छेदकभूतेऽस्ति न तदुद्गर्भ-
नाहमिति ।

ननु स्फोटस्य नित्यत्वेन तदभिन्नवर्णानामपि नित्यत्वादुत्पत्तिव्यवहितोत्तरत्वव्यव-
हितोत्तरत्वव्यवहितानुपूर्व्यापि वक्तुमशक्यमिति शक्ततावच्छेदकत्वाभावेन आह—*तद-
वच्छेदकंति* । *प्रागुपपादनादिति* । अभिव्यक्त्यव्यवहितया आनुपूर्व्याः प्रागुपपाद-
नादित्यर्थः । ननु यदि वर्णा नित्यास्तदा भवदुक्तरीत्याऽभिव्यक्त्यव्यवहितया आ-
नुपूर्व्याः प्रागुपपादनादित्यर्थः ।

ननु यदि वर्णा नित्यास्तदा भवदुक्तरीत्याऽभिव्यक्त्यव्यवहितानां तेषामानुपूर्वी कल्प-
नाया । तस्याश्च शक्ततावच्छेदकत्वञ्च कल्प्यम् । तद्विशिष्टानामेव तेषां वर्णानाम्यदत्वं
वाच्यत्वं चास्तु, नित्यत्वादेव तेषामप्रत्यक्षमपि भविष्यति । तत एव च तदर्थेऽप्यदं
तदर्थे वाच्यमिति प्रत्यभिज्ञाप्युपपत्त्यत, कट्टस्फोटनेत्यत आह—*दिगिति* ।
तदर्थस्तु—यदि स्वतन्त्रा नित्या वर्णाः स्युः, तदा भवदुक्तान्यपासिद्धिमन्भारनाया
भवसरः स्यात् । तथा तु नास्ति; किन्तु कत्वादिना ज्ञापमानस्फोट एव कथार इत्य-

शब्दकौस्तुभे तु वर्णमालायां पदमिति प्रतीतेर्वर्णातिरिक्त एव

दर्पणः

तदपस्तु यदि स्वतन्त्रा नित्या वर्णाः स्युस्तदा स्यादेव तैः स्फोटोऽन्यथासिद्धिः । किन्तु कत्वादिना प्रतीयमानः स्फोट एव ककारादिवर्णं इत्यभ्युपगमेनोक्तान्यथासिद्धयः सम्भवादत् एव नानावर्णरूपनाप्रयुक्तगौरवशास्त्रापि नेति ।

ननु कोऽसौ स्फोटो यदनतिरिक्ता वर्णा इति चेद् ? अत्राहुः— ईश्वरसिद्ध्यात्मक-
मायाविन्दुपरपट्यांयत्रिगुणात्मकान्वक्तप्रभवः शब्दवह्नापरनामा चेतनाधिष्ठितोऽन-
भिन्व्यक्तवर्णविशेषो रवः परादिशब्दैर्व्यवहियमाणो नादः स्फोट इत्युच्यते । स च सर्व-
गतोऽपि पुरुषस्य ज्ञातार्थविवक्षापीनप्रयत्नाधिष्ठितमूलाधारस्यपवनेनाऽभिन्व्यक्तः
परेति व्यवहियते । नाभिपर्यन्तमागच्छता तेनाऽभिन्व्यक्तः पश्यन्तीति । पुनर्हृदय-
मागच्छता तेनाऽभिन्व्यक्तः पश्यन्तीति । पुनर्हृदयमागच्छता तेनैवाऽभिन्व्यक्तस्त-
च्चद्र्योऽस्तेष्विज्ञानविषयः परधोत्रापाद्यत्वात् सूक्ष्मो मज्यमा वागिति । परत्रा तु
कर्णपिधाने सूक्ष्मतरवाय्वभिधातेनोपांशुनाद्भ्यप्रयोगे च ध्रुयते । स एव चाऽऽस्यपर्यन्त-
मागच्छता तेन वायुना कण्ठदेशं गत्वा मूर्धानमाहृत्य परावृत्त्य तत्तत्स्थानेष्वभिन्व्यक्तः
परधोत्रेणाऽपि ग्रहीतुं शक्यो वैखरोति व्यवहियते । उक्तार्थे प्रमाणं च—

“बत्वारि वाक् परिमितानि पदानि । तानि विदुर्वाङ्मना ये मनोपिणः । गुहा
प्रीणि निहिता नेह्यन्ति । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति” इति श्रुतिः ।

विन्दोस्तस्मान्निधमानाद्भवोऽभ्यक्तारमकोऽभवत् ।

स एव ध्रुतिसम्पन्नः शब्दवह्नेति गीयते ॥

इति पुराणवाक्यं च । भागवतेऽप्येकादशस्कन्धाद् स्फुटोऽयमर्थः । शिक्षायामपि—
आत्मा युद्धा समेत्यार्थान्मनो युक्ते विवक्षया ।

मनः कायाऽग्निमाहन्ति स प्रेरयति मास्तम् ॥

सौदीर्घो भूःसर्वभिहृतो वक्त्रमापद्य मास्तः ।

वर्णान् जनयते—

इत्यनेन हृदयावच्छिन्नमज्यमार्थं यो नादांश आन्तरप्रणवल्पः, स एव वाचकः ।
“भोकार एव सर्वा वाक् सैषा स्पृशोऽभिन्व्यज्यमाना नानारूपा भवति” इति श्रुतेः ।
सर्वप्राणिहृदेस्तत्वाच्च मह्यपदव्यवहाय्योऽवोत्यन्यथ विस्तरः ॥

इति प्रतीतेरिति ॥ अन्यथा वर्णपरम्परास्वमाळायास्तत्समूहस्वरूपनदानतिरि-

परीक्षा

भ्युपयते । अत एव नानावर्णरूपनाप्रयुक्तगौरवस्यापि न मन मतेऽयकात इति ।

दीक्षितेनोचमनुवदति— शब्दकौस्तुभे त्यति* । *वर्णमाळायां*— वर्णपरम्परा-
याम् । *इति प्रतीतेरिति* । आधारापेक्षमागयाद्दिप्रतीतेरित्यर्थः । अतिरिक्तस्फो-
टानङ्गीकारं वर्णपरम्परास्वमेव पदमित्यभेदे आधारापेक्षभावावगाहिप्रतीत्यनुवदति-
स्यात् । अन्यथा प्रतीतेर्विभिन्नपदार्थासाधक्ये ‘अथाडे घट’ इति प्रतीत्या कलाटाति-
रिक्तस्य पटस्य मिद्विर्भवति । यदि प्रतीतिः साधिका न भवेत्, तदा कलाटस्योभेदो
न सिध्येत, कलाटस्योभेदरूपस्य कारणस्य कलाटसमूहसाधकत्वस्यैवोचितिरिति भावः ।
अत्र मुनाऽऽविचिन्विता । तथाहि— वर्णपरम्परातिरिक्तस्फोटानङ्गीकारं श्रुत्युच्यते प्रतीत्यु-

स्फोटः । अन्यथा कपालातिरिक्तघटाद्यसिद्धिप्रसङ्गश्चेति प्रतिपा-
दितम् ॥ ६८ ॥

दर्पणः

घटवाऽऽधाराभेदभावगाहप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ *अन्येति* ॥ प्रतीतेः
पदायांसाधकत्वं इत्यर्थः । *कपाले घट इति* ॥ प्रतीत्याभेदावगाहिन्या तत्सिद्धिः ।
प्रतीतेस्त्वसाधकत्वे ॥ घटाद्यसिद्धिः स्पष्टैव । कपालवत्संयोगानादायैव तादृशप्रती-
त्युपपत्तेरिति भावः ॥ कौस्तुभे त्विति नुराब्देनाश्रयिः सूचिता । तदात्रैव नु वर्णातिरि-
परीक्षा

पपत्तिर्भवत्येव । आनुपूर्व्यवच्छिन्नानां वर्णानाम्मालारूपत्वमानुपूर्वीरूपपदस्य च तद्वि-
द्यत्वमित्युक्तस्याधाराभेदभावस्योपपादयितुं शक्यत्वात्, प्रतीतेर्भेदांसाधकत्वे कपाल-
घटयोर्भेदा न सिद्धयेदित्यवशिष्यते, तदपि न । कपालस्यावपपरिमाणवदवयवजन्य-
त्वम् । घटस्य तु तदधिकपरिमाणवदवयवजन्यत्वमिति, कारणवैजात्याद्दृष्टक्षणेन त-
योर्भेदस्य सिद्धेरिति ।

ननु कौस्तुभे नित्यः स्फोटो यमाधित्योक्तव्यवस्थामुपपादयतीति चेत् ? प्रणवरूप-
पद्मसदृशत्वमेव स्फोट इति गृहण । तथाहि—ईद्वरस्य सिद्धिर्भातिमद्वा या माया वि-
द्रुपाऽपरपयाया व्यक्त्या तत्प्रभवः शब्दप्रज्ञापरनामा चेतनेनाधिष्ठितोऽनभिव्यक्तव-
र्णविशेषो रवपरादिशब्दं व्यवहियमाणे नाद एव स्फोट इत्यभिधीयते । स च यद्यपि
सर्वगतः, तथापि पुरवस्य ज्ञातार्थविवक्षया ज्ञयमानप्रयत्नविशेषेण मूलाधारस्य परने-
नाभिव्यक्तः परा इति व्यवहियते । नाभिव्यक्तमागच्छता तेन पवनेनाभिव्यक्तः परव-
न्वीत्युच्यते । हृदयपर्यन्तमागच्छता तेनैवाभिव्यक्तत्वचदयांकारज्ञानविषयः परपुर-
धोत्रेन्द्रियाप्राप्तत्वात्सूक्ष्म इत्यनेन शब्देनाभिधीयमानो मध्यमापागिति कथ्यते ।
॥ एव च वक्त्रा कर्णपिधाने सूक्ष्मतरवाध्वभियातेनोपांशुराब्दप्रयोगे च श्रूयते । तत्र
भास्यपर्यन्तमागच्छता तेन पवनेन कण्ठदेशवत्त्वात् मूदानमाहृत्य परावृत्त्येव तत्तस्या-
नेष्वभिव्यक्तः परपुरवणापि प्राहो बस्रोवागित्यभिधीयते । तत्र भाष्योक्ता ध्रुतिः
प्रमाणम्—

वत्यारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्मांशगा ये मनीषिणः ।
गुहायांनि निहितानि नेद्वयन्ति तत्रुरीथ वाचो मनुष्या पदन्ति" इति ॥

तथा पुराणेऽपि—

विन्दोस्तस्मात् भिन्द्यमानाद्रवो व्यकारमकोऽभवत् ।
॥ एव ध्रुतिमभ्यर्त्तः शब्दस्येति गांयते ॥ इति ।

निसापामप्युक्तम्—

आत्मा बुद्ध्या समेत्याथांमनो युष्क्ते विरक्षया ।
मनः कापाग्निमाहन्ति ॥ प्रेरयति मासतम् ।
सोदीर्णो मूर्धन्यंभिहतो बभ्रमापद्य मादतः ।

वर्मान् जनयत इति ।

पुराण हृदयावच्छिन्नमध्यमायां यो नादांश आन्तरः प्रणवरूपः स एव वापद्यः ।

"भोऽकार एव सर्वं वागेषा स्वर्तोऽप्यभिव्यंज्यप्राया सानास्या भवति" इति ध्रुतेः ।
सर्वप्रागिहृदयदेशस्थत्वाच्च मध्यपदव्यवहारोऽप्येति चेत् ॥ ६८ ॥

नन्वेवं शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गः । पदस्थाखण्डत्वात् । शास्त्रस्य च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पदव्युत्पादनमात्रार्थत्वादित्याशङ्कां समाधत्ते—

पञ्चकोशादिवत्तस्मात् कल्पनैषा समाश्रिता ।

उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः ॥ ६९ ॥

‘उपेयप्रतिपत्त्यर्था’ इत्यन्तेनान्वयः । अयम्भावः—यथा भृगुवल्यां

दर्पणः

स्फोटानुष्ठीकारेऽपि नोक्तप्रतीत्यनुपपत्तिः । आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णानां मालापदार्थत्वेन तत्रानुपूर्वीरूपपदस्याधारापेयभावसम्भवात् । घटकपालादीनां विजातीयकारणजन्यत्वेन तद्वेदस्यापलपितुमशक्यत्वेनोक्तातिप्रसङ्गाभावाच्चेति ।*

अन्ये तु—न वर्णानां स्फोटोत्पत्त्येवम् । किन्तु स्फोटस्य वर्णाभिव्यङ्ग्यत्वमेव । न च प्रत्येकव्यञ्जकत्वपक्षोक्तदोषः प्रयोगान्तर्गतसकलवर्णानां, तद्व्यञ्जकत्वेऽपि धरमवर्णाभिव्यक्तत्वेऽपि तस्य वाचकत्वोपगमादत एव नाद्यवर्णजाऽभिव्यक्त्युत्तरमर्थबोधः । तस्यैकत्वेऽपि तत्र व्यञ्जकरूपप्रतिबिम्बनाच्चद्रूपरूपितस्यैव प्रतीत्य नानात्वेन प्रतीतिरौपाधिकी । एकस्यैव मुखस्य कृपाणदर्पणाद्यभिव्यञ्जकवशाद्दर्प्यवस्तुलत्वादिः प्रतीतिवत् । अत एवाऽभ्युपगमार्थं न तत्र जातिकल्पनापि । वर्णाभिन्नव्यञ्जकाऽभावाच्च न कदाचिदपि वर्णशाहित्येन तत्प्रतीतिस्तत्प्रतिबिम्बिसमर्पकाश्च संस्कारा एव । ते च येन क्रमेण चित्तस्थास्तेनैव व्यञ्जकरूपरूपितता तस्येत्यभ्युपगमाच्च, न सरो रसः इत्यनयोरविशेषः । व्यञ्जकरूपरूपितस्यैव तस्यायं शक्तिप्रहाच, न यदादिपर्यायाभिव्यक्तस्फोटे गृहीतशक्तिकस्याप्रसिद्धपदध्रवणेऽर्थबोधापत्तिरत एवेदमेकं पदमिदमेकं वाक्यमिति व्यवहारः स्वरसतः सङ्गच्छत इत्याहुः ॥ ६८ ॥

एवमिति । अखण्डस्फोटस्यैव वाचकत्वं इत्यर्थः । अप्रामाण्यप्रसङ्गमेवोपपादयति—*पदस्येति* । वाक्यस्याऽप्युपलक्षणमिदम् । *अखण्डत्वादिति* । प्रकृतिप्रत्ययविभागानुपत्त्वादित्यर्थः । तथाभूतस्यैव वाचकताया भवद्विरुपपादितत्वादिति भावः । *शास्त्रस्य*—व्याकरणात्मकस्य । *प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामिति* । ताभ्यां यद् व्युत्पादनं—शक्तिबोधनं, तन्मात्रप्रयोजनत्वादित्यर्थः । तथाच प्रकृतिप्रत्ययविभागेन पदार्थवाचकत्वबोधकस्यास्य शास्त्रस्य पदस्याऽखण्डत्वेऽप्रामाण्यापत्तिरिति भावः ॥ *उपेयप्रतिपत्त्यर्थेति* ॥ वचनविपरिणामेन उत्तरत्राऽप्यन्वेति । उपेयस्य बोधनीयस्य प्रतिपत्त्ये पृषा कल्पनाऽऽश्रिता स्वीकृता मुनिनेति शेषः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह—*पञ्चकोशादिवदिति* । तत्र दृष्टान्तमेव स्फुटयति—*अयम्भाव इति* ॥ तत्र

परीक्षा

एवमिति । अखण्डस्फोटस्यैव वाचकत्वं इत्यर्थः । *शास्त्रस्य*—व्याकरणशास्त्रस्य । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां व्युत्पादनस्य तत्तदर्थप्रतिपादनतात्पर्यकत्वादिति भावः । *तन्मात्र*—अखण्डस्फोटस्यैव वाचकत्वात् । ‘उपेयप्रतिपत्त्यर्था’ इति लिङ्गवचनविपरिणामेन समाश्रितेत्पनेनाप्यन्वेतीत्याशयेनाह—*उपेयेति* । ‘पञ्चकोशादिवद्’ इति दृष्टान्तं स्फुटयति—*अयम्भाव इति* । अत्र, कचिद्भृगुवर्णाप्रघटक्रमभ्युदाहृतम् । तत्र हि—‘भृगुर्वं वारुणिवर्णमन्त्रं पृष्टवान् । स उवाचाग्रमन्त्रोति । तथोत्पत्त्यादिक्रमुञ्च्य

“भृगुर्वं वारुणिर्वरुणं ब्रह्म पृष्टवान् । स उवाच अन्नम्” इति । तस्यो-
त्पत्त्यादिकं बुद्ध्वा पृष्टे प्राणमनोविज्ञानाऽऽनन्दात्मकपञ्चकोशोत्तरं
“ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा” इति श्रेयं ब्रह्म प्रतिपादितम् । तत्र कोशपञ्चकव्यु-
त्पादनं शुद्धब्रह्मबोधनाय । . .

यथा या आनन्दवह्नीस्थपञ्चकोशव्युत्पादनं चास्तवशुद्धब्रह्मयो-
धनाय । पुं प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनं, चास्त्वस्फोटव्युत्पादना-
येति ।

ननु प्रत्यक्षस्य स्फोटस्य ध्वणादितोऽपि योधसम्भयान्न शास्त्रं
तनुपाय . इत्यत आह—*उपाया इति* ॥ उपायस्योपायाःतरादूपक-

दर्पणः

हि, “भृगुर्वं वारुणिर्वरुणं ब्रह्म पृष्टवान् । स उवाचान्नं ब्रह्म” इति तस्योत्पत्त्यादि
शुद्ध्वा पुनस्तेन पृष्टः “प्राणो ब्रह्म” इति तस्यापि तथात्वं बुद्ध्वा पृष्टो, “मनो
ब्रह्म” इति तस्याऽऽप्यनितमन्नं प्रेधा भवति—“यत्सूत्रं तसुरं, यं यन्मध्यं तन्मांसम्,
यदणीयस्तन्नमन” इति ध्वणादन्तिकत्वमवधारणं पुनः पृष्टो, “विज्ञानं ब्रह्म” इति ।
तस्याऽपि वृत्त्युपहितत्वं ज्ञात्वा पुनः पृष्टोपदिष्टम्—“आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना-
नान्” । ततो वस्तुतत्त्वं प्राप्य स्थित इति प्रतिपादितम् ।

ननु नेपथ्ये पक्षी पद्मकोशप्रतिपादिका । पद्ममध्यानुपपाद्यत्वादकोशत्वाच्च तस्यैव
तत्र ब्रह्मत्वान्, इत्याननुमानन्दबहिःस्थपद्मकोशोदाहरणमाह—*यथा येति* । तत्रत्या
हि पद्मकोशा उपाया एव उपदिष्टपद्मानन्दकोशस्यापि वैषयिकतयानित्यत्वेनाब्रह्म-
त्वान् “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इत्यतः भूयमाणब्रह्मपदस्यैव मुख्यब्रह्मपरत्वम् । अत एवा-
ऽऽधारार्थः पुच्छशब्दोऽप्युपपद्यते । तस्य लाङ्गूलरूपमुख्यार्थस्य बाधात् । एवञ्चानन्द-
यस्यां यथा पद्मकोशाः सर्वाधारब्रह्मबोधनायोग्यतयापाचाः, न तु तेषां वास्तवब्रह्म-
त्वम्, तथेहाऽऽध्यास्तवप्रकृतिप्रत्ययावस्तवव्युत्पादनं वास्तवस्फोटनिष्पाद्यकत्वयो-
धनावेत्याक्षण्ड्यार्थः ॥ *ध्वणादित इति* ॥ आदिना मन आदिपरिग्रहः ॥ *न शास्त्र-

परीक्षा

पुनस्तेन पृष्टः प्राणो ब्रह्मेति । तस्यापि तथात्वं ज्ञात्वा पुनः पृष्टो मनो ब्रह्मेति । तस्या-
प्यनितमन्नप्रेधा भवति यत्सूत्रं तस्यापि वृत्त्युपहितत्वं ज्ञात्वा पुनः पृष्टे “आनन्दं
ब्रह्मेति व्यजानान्” ततो वस्तुतत्त्वमप्य स्थित इति ।

इयमन्युपलौन पद्मकोशोदाहरणमत उदाहरणान्तरमाह—*यथा येति* । उपदिष्टपद-
ज्ञानन्दकोशस्यापि वैषयिकतयानित्यत्वेनाब्रह्मत्वान्मुख्यब्रह्मप्रतिपादानाय ‘पद्मपुच्छ-
प्रतिष्ठा’ इत्युक्तम् । अत्र ब्रह्मपदमुख्यब्रह्मपरम्, पुच्छशब्दोपादानान् । अयं हि पुच्छश-
ब्द आधारार्थः न तु लाङ्गूलरूपस्य बाधात् । एवञ्च यथा पद्मकोशाः सर्वाधारब्रह्म-
प्रतिपादानयोग्यतयापाचाः, न तु तेषां वास्तवब्रह्मत्वम्, तथेहाऽऽध्यास्तवप्रकृतिप्रत्य-
यवोधावस्तवव्युत्पादनं वास्तवस्फोटनिष्पाद्यकत्ववधाधनावेति समुदायाः । *ध्वणा-
दित इति* । आदिना मनननिदिध्यासनयोः परिग्रहः । *न शास्त्रं तनुपाय इति* ।

त्वात् । तथाच व्याकरणाभ्यासजन्यज्ञाने वैजात्यं कल्प्यते । मन्त्रजन्यमिवार्थस्मरणे । वेदान्तजन्यमिव ब्रह्मज्ञाने । तस्य च ज्ञानस्य यज्ञादीनामन्तकरणशुद्धाविव शरीरादिशुद्धावुपयोगः साक्षात्परम्परया वा स्वर्गमोक्षादिहेतुत्वञ्च । तदुक्तं वाक्यपदीये—

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् ।

दर्पणः

मिति* । एतच्छास्त्रं विनापि श्रवणादिना तद्बोधेन व्यभिचारादिति भावः ॥ उपाय-
स्वोपायान्तरानूपकत्वे सदृशानां युक्तिमाह—*तथाचेति* ॥ व्याकरणाध्ययनस्य
स्फोटज्ञानत्वं न कार्यतावच्छेदकत्वम्, किन्तु तादृशज्ञानगतवैजात्यं तद्वच्छिन्नञ्च
नोपायान्तरादिति न व्यभिचारः । वैजात्यस्य प्रागनुपस्थितावपि कारणताप्रहो
विधिवाचोक्तदिशाऽवसेय इति भावः ॥ *मन्त्रजन्यमिवेति* ॥ मन्त्रजन्यतावच्छेदक-
मिवेत्यर्थः । पूर्वमप्येऽपि ।

ननु पुरुषार्थसाधकस्य तस्य सम्पादनवैयर्थ्यमत्र आह—*तस्य चेति* ॥ स्फोट-
ज्ञानस्य चेत्यर्थः ॥ *यज्ञादीनामिति* । कामनापरित्यागेन विधीयमानानां तेषामि-
त्यर्थः । यज्ञादीत्यादिना “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तप-
साऽनाशकेन” इति ध्रुत्युक्तानादिपरिग्रहः । शरीरादीत्यादिना वाग्निद्रुपपरिग्रहः ।

ननु शरीरादिशुद्धेरप्यपुरुषार्थतया तद्बोधेनापि प्रवृत्तिर्दुर्घटेत्यत्र आह—*मोक्षा-
दिति* । स्वर्गादीत्यादिनाऽपवर्गपरिग्रहः । साक्षात्स्वर्गहेतुत्वं परम्परयाऽपवर्गहेतुत्वं
चेत्यर्थः । स्वर्गहेतुत्वे “चैकः शब्दः” इति भाष्यपठितधृतिः, परम्परया मोक्षहेतुत्वे
च, “द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये” इति स्मृतिः प्रमाणम् । परम्पराघटकं चात्मतत्त्वज्ञानम् ।
“तमेव विदित्वा” इति ध्रुत्या तदतिरिक्तस्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वव्यवच्छेदबोधनादिति
बोध्यम् । उक्तार्थं हरिसम्मतिमाह—*तदुक्तमिति* । *तत्त्व*—नादात्मकस्फोटप्रति-
पादकं शास्त्रम् । *अपवर्गस्येति* ॥ मोक्षस्येत्यर्थः । *द्वारमिति* ॥ तदुपयोगीत्यर्थः ।
हेतुगर्भविशेषणमाह—*वाङ्मलानामिति* । *चिकित्सितमिति* । अपवयनाऽर्थकतन्म-

परीक्षा

यत्र श्रवणादिना तज्ज्ञानम्, तत्र व्यभिचारादिति भावः । *कल्प्यत इति* । एतेन
व्याकरणाध्ययनस्य स्फोटज्ञानत्वमात्रत्र कार्यतावच्छेदकम्, किन्तु तज्ज्ञाननिष्ठवजा-
त्यमेव । तद्वच्छिन्नञ्च नोपायान्तरादिति नःव्यभिचार इति भावः । जन्यतावच्छे-
दकवैजात्यकल्पनायान्तष्टान्तमाह—*मन्त्रजन्यमिव* । मन्त्रजन्यतावच्छेदकमिव ।
एवं वेदान्तजन्यत्वस्याप्यर्थः । तथा च लघुनोपायेन क्षुद्रानाम्प्रतिपत्तीं शास्त्रत्योप-
योग इति फलितम् ।

नन्वेवमपि शास्त्रजन्यस्य स्फोटज्ञानस्य पुरुषार्थसाधनतया तत्सम्पादनस्य वैय-
र्थ्यमेवेत्यत्र आह—*तस्य चेति* । *यज्ञादीनामिति* । एतेन यज्ञादीनां यथा—“तं
वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति, यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन” इति ध्रुत्या परम्प-
रया मोक्षसाधनत्वन्तथा शास्त्रजन्यस्यास्य ज्ञानस्थापि परम्परया मोक्षसाधनत्वमिति
ध्वनितम् । तत्र हरिसम्मतिमाह—*तदुक्तमिति* । *तद्द्वारेति* । *तत्त्व*—व्याक-

मादिपदेन गृह्यते ॥ ६६ ॥

ननु स्फोटस्य वर्णजातीनाञ्च नित्यतया ककार उत्पन्न इति न स्यात् । वायुसंयोगनिष्ठजातेः स्फोटे भाने कादिप्रतीतीनां भ्रमत्वा-

दर्पणः

स्यापि मायिकत्वेन नात्यन्तासच्छब्दादिवदलीकत्वमिति वक्ष्यमाणप्रायत्वादि-
त्यर्थः । अवास्तवत्वेऽपि मणिप्रभाप्रतिबिम्बस्य मणिप्राक्षाविवैतस्याऽपि परमात्मनः
दर्शनेन उपयोगसम्भवादिति भावः । *आदिपदेनेति* । पञ्चकोशादिवदित्यत्रोपात्तेना-
दिशब्देनेत्यर्थः । न्यायस्तु समासवादे प्रपञ्चितः ॥ ६९ ॥

उत्पत्तिविनाशप्रतीतिसाक्षिकं वर्णानामनित्यरथं सादृशवर्णात्मकस्फोटाभ्युपगमे
तस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्ग इत्याशाङ्कासमाधानपरतया मूलमवतारयति—*नन्विति* ।
वर्णजातीनामिति । वर्णानां तद्भूतिकत्वादिजातीनां चेत्यर्थः । *न स्यादिति* ।
अयम्भावः—उत्पन्नो नष्टो वा ककार इत्यादिप्रतीतेः ककारादिवर्णात्मकः स्फोटस्त्वद्भू-
त्तिजातिर्वात्पस्यादिमत्त्वेन विषयो वाच्यः । तथाच न सम्भवति, द्वयोरेव नित्यत्वा-
ज्जायमानायास्तस्या विषयभावेन भ्रमत्वापत्तेरिति सादृशप्रतीतेर्भ्रान्तत्वे इष्टापत्ता-
वाह—*वायुसंयोगेति* । *कादिप्रतीतीनाम्*—ककारो गकार इत्यादिपुद्गीनाम् ।
भ्रमत्वापत्तेरिति । यथाधुताऽभिप्रायेणेयम्, पूर्वोक्ताऽन्तिकरूपे भ्रमत्वाप्रसङ्गात् ॥

न च त्वन्मतेऽपि कत्वादीनां, लौकिकविषयत्वानुपपत्तिः । तद्भूयञ्जकधोप्रसमरेतस-
मवायस्य लौकिकसन्निकर्षस्थाभावादिति वाच्यम् । तन्मते कत्वादीनां वायुसंयोगवृ-
त्तिधर्मत्वेन कत्वं साक्षात्करोमीति प्रतीत्या स्वसमवेतव्यञ्जकसमवायस्यैव संसर्गोप-
गमेन लौकिकविषयत्वाऽनपायात् । सादृशानेकप्रतीतीनां भ्रमत्यकल्पनापेक्षयैतत्कल्प-
नाया पूर्वोचित्यात् । आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्यायात् । मूलं तु तन्मते इ-
त्यमवतारणीयम् । ननु स्वसमरेताभिव्यञ्जकगतसमवायस्य सम्यन्धता न केनाप्या-

पत्तिश्चेत्यत आह—

कल्पितानामुपाधित्वं स्वीकृतं हि परैरपि ॥ ७० ॥

स्वरदैर्घ्याद्यपि ह्यन्ये वर्णेभ्योऽन्यस्य मन्वते ॥

स्वीकारस्थलमाह—*स्वरदैर्घ्याद्यपीति* ॥ आदिनोत्पत्तिविनाशसंप्रहः । उदात्तत्वादि न वर्णनिष्ठम् । तस्यैकत्वाद् नित्यत्वाच्च । तच्च स एवायमितिप्रत्यभिज्ञानात् । न च गत्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभेदाभावस्तद्विषयः । व्यक्त्यंशभेदस्यापि भासमानस्य विना बाधकं त्यागायोगात् ।

नचोत्पत्तिप्रतीतिर्याधिका । प्रागसत्त्वे सति सत्त्वरूपाया उत्पत्तेर्वर्णेष्वनुभवविरुद्धत्वात् । अत एव वर्णमुच्चारयतीति प्रत्ययो, नत्-

दर्पणः

एतेत्यत आह—*कल्पितानामिति* । कल्पितानाम्—समवायसम्बन्धेन तद्वृत्तीनामप्युक्तसम्बन्धेन तत्र कल्पितानाम् वायुसंयोगगतधर्मविशेषाणामुपाधित्वमुदात्तत्वादिप्रकारकप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः । *अधिकं त्वमे वक्ष्यते । दृष्टान्तस्फुटाकरणाय भीमांसकमतमाह—*उदात्तत्वादीति* । आदिनाऽनुदात्तत्वपरिग्रहः । उदात्तत्वानुदात्तत्वयोः परस्परविरोधाद्गणभेदेन तत्सत्ता वाच्या । वर्णभेदश्च तद्विनित्यत्वेऽनेकत्वे वा स्यात्, तदेव तु न सम्भवतीत्याह—*तस्यैकत्वादित्यादि* । नित्यत्वे प्रमाणमाह—*तच्चेति* । नित्यत्वमेकत्वं घोरार्थः । *त्यागायोगादिति* । अविषयस्वायोगादित्यर्थः । *बाधिकेति* । व्यक्त्यभेद प्रतीतिर्बाधिकेत्यर्थः । *प्रागसत्त्वे सतीत्यादि*—स्वाधिकरणसमयध्वंसवत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नकालिकविशेषणतासम्बन्धरूपाया इत्यर्थः । द्वितीयादिक्षरसम्बन्धस्य निरुक्तसम्बन्धेन सत्त्वान्न तत्रातिप्रसङ्गः । *अत एवेति* । अनुभवविरुद्धत्वादेवेत्यर्थः । *प्रत्ययो—ज्ञानम् ।

परिक्षा

कल्पितानामिति । समवायेन तादृशजातीनां स्फोटावृत्तित्वेऽपि स्वाभिन्नयुक्तसमवायस्य तत्र सत्येन तस्य स्वाध्यायाभिन्नयुक्तसम्बन्धेनोपाधित्वं सम्भवतीति । एवञ्चैतादृशसम्बन्धस्य वायुसंयोगसत्त्वकाल एव सत्त्वमित्युत्पत्त्यादिप्रतीतीनाम्नानुपपत्तिः । कत्वादेवायुसंयोगगतधर्मस्य श्रोत्रप्राज्ञत्वमपि स्वसमवेताभिन्नयुक्तसमवेतत्वसम्बन्धेन बोध्यम् । कल्पितानामुपाधित्वमित्यत्र परसम्मतदृष्टान्तमाह—*स्वोरेति* । *वर्णेभ्योऽन्यस्येति* । तन्मते वर्णा नित्याः, एकत्ववन्तश्च । उदात्तत्वानुदात्तत्वे निरुद्धधर्मा तांकेत्र सम्भवत इति । व्यञ्जकत्वनिवर्तकयोस्ताभ्यामुत्पत्ताभ्यां वर्णस्याप्युदात्तत्वादिन्यवहार इति हि तन्मतम्, तदेतदाह—*उदात्तत्वादिति* । *तच्च—हीत्ययत्र । *त्यागायोगादिति* । तत्प्रतीत्यविषयत्वकथनायोगादित्यर्थः । *बाधिका* । व्यक्त्यभेदप्रतीतिर्भ्रमत्वसाधिका । *प्रागसत्त्वे सतीति* । स्वाधिकरणसमयध्वंसादिकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितास्वाभावत्समयवृत्तित्वरूपाया इत्यर्थः । *अत एव—अनुभवविरुद्धत्वादेव । *प्रत्ययो—ज्ञानम् ।

त्पादयतीतिप्रत्ययो व्यवहारश्च । उच्चरितत्वञ्च ताल्वोष्ठसंयोगादिज-
न्याभिव्यक्तिविशिष्टत्वम् ।

किञ्च व्यञ्जकध्वनिनिष्ठात्पत्यादेः परम्परया वर्णनिष्ठत्वविषयत्वे-
नाऽप्युपपत्तेर्न साऽतिरिक्तवर्णसाधिका । परम्परया वर्णनिष्ठत्वाभ्यु-
पगमाच्च न भ्रमत्वम् ।

साक्षात्सम्बन्धांशे भ्रम इत्यवशिष्यते । तदपि सोऽयमित्यत्र व्य-
क्त्यभेदांशे तव भ्रमत्ववत्तुल्यम् । परन्तु ममातिरिक्तवर्णतत्प्रागभा-
वध्वंसकल्पना नेति लाघवमतिरिच्यते ।

वर्णः

व्यवहारः—शब्दप्रयोगः ॥

ननुच्चारणमपि तदुत्पत्त्यनुकूलो न्यापार एव । तथाच सैव प्रतीतिवर्णानित्यत्व-
साधिकेत्यत आह—*उच्चरितत्वमेवेति* । अभिव्यक्तिविशिष्टत्वं तद्विषयत्वम् । तथाच
साहसप्रत्ययाभिव्यक्तिनिष्ठ वर्णनिरूपितविषयित्वमेव विषयीक्रियते । ननुत्पत्तिनिष्ठं
वर्णानुत्पत्तिस्वमिति न साऽनित्यत्वसाधिकेति भावः । ननु वर्णाऽभिव्यक्तिजनकः कण्ठ-
तालवाद्यभिघात एवोच्चारणपदार्थो, न वर्णोत्पत्तिजनक इत्यत्र किं प्रमाणम् । किञ्च
वर्णाऽनित्यत्ववादिनामुत्पद्यते वर्णो वर्णमुत्पादयतीत्यादिप्रयोगा इष्टा एवेति नाऽनुभ-
वविरोधोऽपीत्यत आह—*किञ्चेति* । उत्पत्त्यादेरित्यादिना विनष्टो वर्ण इति प्रतीति-
साक्षिकविनाशः परिगृह्यते । परम्परया स्वाश्रयध्वनिव्यङ्ग्यत्वरूपया नाऽतिरिक्तेति
वर्णाभित्यत्वसाधिकेत्यर्थः । न तु स्फोटोऽतिरिक्तेति तदर्थः । तैः स्फोटाऽव-
ज्ञीकारात् ।

नन्वेवं ध्वन्युत्पत्त्यादेस्तादृशप्रतीत्या वर्णेष्ववगाहने भ्रान्तत्वापत्तिरत आह—
परम्परया वर्णोति । स्वाश्रयसंयोगाऽवगाहिन्या लोहितः स्फटिक इति प्रतीतेर्यथा
न भ्रमत्वं, तथाऽस्या अपीति भावः । अवशिष्यत इत्यस्योत्पन्नो वर्ण इति प्रतीते-
रिति शेषः । ननु साहसप्रतीतेरनियमेन परम्परासम्बन्धविषयत्वकल्पने गौरवमत
आह—*परन्त्विति* । *अतिरिक्तेति* । अधिकेत्यर्थः ।

तथाचाऽनेकवर्णतद्ध्वंससादिकल्पनाऽपेक्षया तत्प्रतीतेरनियमतस्तादृशसम्बन्धाऽव-
गाहित्वकल्पनैव लघीयसीति भावः । यदि वर्णस्थले ध्वनिर्नैत्यं स्यात् ; स्यादेव त-
दोत्पत्तेस्तद्घटितपरम्परासम्बन्धेन वर्णनिष्ठा । सश्रैव च मानाभाव इत्यासाह्वय
परीक्षा

व्यवहारः—परम्प्रतिशब्देन बोधनम् । ननुच्चरितत्वमपि प्रयत्नविशेषजन्यत्वमेवेति
कथिन्नत्यत्वमत आह—*उच्चरितत्वञ्च* ।

ननु वर्णानित्यत्ववादिनामुत्पत्त्यादिसत्वमिष्टमेवेति ननु भवद्विरोधो, अत आह—
किञ्चेति । *सा*—उत्पन्नकारादिप्रतीतिः । *अतिरिक्तेति* । वर्णांनि-
त्यत्वसाधिकेत्यर्थोः न तु स्फोटाभावात् परम्परया स्वाश्रयध्वनिव्यङ्ग्यत्व-
सम्बन्धेन ।

ननु तादृशप्रतीतेरनियमेन परम्परासम्बन्धविषयकत्वे गौरवमत आह—*परन्त्व-

न च वर्णस्थले ध्वनिसत्त्वे मानाभावः । तदुत्पादकशब्दाद्यभावेन तदसम्भवश्चेति चाच्यम् । ककाराद्युच्चारणस्थले तत्तत्स्थानस्य जिह्वाया ईपदन्तरपाते वर्णानुत्पत्तेर्ध्वन्युत्पत्तेश्च दर्शनाज्जिह्वाभिघातज-
वायुकण्ठसंयोगादेर्ध्वनिजनकत्वकल्पनात् । तस्य च वर्णात्पत्ति-
स्थलेऽपि सत्त्वात्तवध् प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पना निष्प्रमाणिका
स्यादिति विपरीतगौरवम् ।

। एषं परस्परविरोधादुदात्तत्वानुदात्तत्वह्रस्वत्वदीर्घत्वादिकमपि
न वर्णनिष्ठं युक्तमितितेषामभिप्रायः । एषञ्चोत्पत्त्यादिप्रतीतीनां तत्प्र-
मात्यस्य च निर्वाहः परेषामपि समान इति प्रतिबन्धैधोत्तरमिति
भावः ॥ ३० ॥

वर्णः

निराचष्टे—*नचंति* । वर्णपार्थक्येन ध्वनेरनुभवादिति भावः । हेत्वन्मवधानादपि
तत्सत्त्वं न घटत इत्याह—*तदुत्पादकेति* । शब्दोच्चारणभिघातजवायुसंयोगादेरित्यर्थः ॥
वर्णानुत्पत्तेरिति । वर्णानभिध्व्यक्तेरित्यर्थः । *दर्शनादिति* । दृशिज्ञानसामा-
न्यार्थः । *सत्त्वादिति* । तथाच पार्थक्येनानुभूयमानायाः प्रतीतेर्जिह्वाभिघातजकण्ठ-
वायुसंयोगादेर्ह्रस्वसत्त्वाद्य वर्णाभिव्यक्तिस्थले ध्वनिनैयत्यमित्दुक्तसम्बन्धविषयक-
प्रतीतिर्निर्वाहायेति भावः । *सत्त्वेति* । वर्णस्थले ध्वन्यसत्त्ववादिन पृथेत्पर्थः ।
विपरीतगौरवमिति । स्वकारणवलाज्जायमाने ध्वनौ वर्णोत्पादकसामान्याः प्रति-
बन्धकत्वकल्पना ध्वन्यकल्पनाप्रयुक्तलायवापेक्षया विपरीतगौरवप्रस्तेति यावत् ।
तेषामिति । वर्णानित्यतावादिनां मीमांसकानामित्यर्थः । *एवञ्चेति* । उत्पत्त्या-
दीनां वर्णाञ्चुत्तित्व इत्यर्थः । *प्रतिबन्धैवेति* । पराऽभिमतसमाधेयमुचरं प्रतिबन्धि-
स्तपेत्पर्थः । तथा च तत्र मीमांसकैरुत्पत्त्यादिप्रतीतेः प्रमात्ये यः समाधिराधितः स
एवास्माभिरप्यनुसर्त्तव्य इति भावः । तथा चाऽखण्डवाक्यस्फोटस्वीकारे न किञ्चिद्
बाधकमिति फलितम् ।

नन्वेतत्कल्पे पदानामसत्त्वेन मीमांसकसिद्धान्तविरोधः । तथाहि—'व्रीहिभिर्य-
जेत' इत्यत्र यागेन द्रव्यमात्राक्षेपे व्रीहिभ्युत्तिर्नियमार्था व्रीहिभिरेव नान्यैरिति । तत्र
व्रीह्यभावे नित्यकर्मणः प्रारब्धकाम्यकर्मणश्च लोपो मा भूदिति प्रतिनिधिस्वादीयते ।
व्रीहित्वस्य शक्त्युपलक्षणत्वेन प्रतिनिधेरपि धौतत्वात् । भवन्मते तत्र प्रतिनिच्युपा-

परीक्षा

ति* । वर्णपार्थक्येन ध्वनेरनुभवाद्ध्वनिसत्त्वमित्याशब्दान्निराचष्टे—*नचंति* ।
वर्णानुत्पत्तेः—वर्णानभिध्व्यक्तेः । *जिह्वाभिघातजेति* । संयोगजसंयोगाभिप्रायेणे-
यमुक्तिः । *वर्णात्पत्तिस्थले* । वर्णाभिव्यक्तिस्थले । *तत्रैव* । ध्वन्युत्पत्तौ ।
प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावेति । अवच्छेदकतासम्बन्धेन ध्वनिप्रति समवायेन कर्ण-
वायुसंयोगः प्रतिबन्धक इत्येवं रूप इत्यर्थः ।

एवम्—उत्पत्तिविनाशयोरिव । *परेषाम्*—वर्णानित्यतावादिनाम्मीमांसका-
नाम् । *समान इति* । एवञ्चाखण्डस्फोटस्वीकारे बाधकाभावः । नन्वेवं सति समा-

दर्पणः

दाने तद्वाक्याखण्डार्थाऽननुष्ठानाच्चित्यादेर्विलोपापत्तिः । नीवारकरणकक्रियाया अन्यत्वात् । 'क्रिया न प्रतिनिधीयते, द्रव्यं तु प्रतिनिधीयते एव' इति परिभाषाया उच्ये द्रव्य । एवं "श्वेतं छागमालमेत" इत्यत्र क्रियायाश्छागद्रव्येण सम्बन्धः श्रौतो, द्वितीयाधुत्या तस्य साक्षात्प्रतिपादनात् । श्वेतगुणस्य तु वाक्यीयः सः । तत्सामानाधिकरण्यात्तस्य निर्गुणस्य द्रव्यस्य निरधिकरणस्य गुणस्य वाऽसम्भवात् । श्वेतगुणस्य छागसम्बन्धमुपजीव्यैव क्रियासम्बन्धाच्छ्रुतिप्रतिपादितद्रव्यसम्बन्धाद् वाक्यप्रतिपादितपुरःस्थितगुणसम्बन्धस्य दुर्बलत्वात्, श्वेतच्छागाभावेऽन्यगुणकच्छाग आलम्ब्यते, न तु श्वेतगुणयुक्तो येषः । ध्रुतिवाधापत्तेः । तस्य वाखण्डपक्षे भसम्भवात् । एवमेव पदार्थनिबन्धनमीमांसान्यायासम्भवोऽपि । अखण्डस्फोटस्यैव भव्यमते अखण्डार्थत्वेन केन कस्य बाधो भवेदिति चेत् ? अत्राहुः—अखण्डवाक्यादखण्डतत्तदार्थाच्च रेखागवयन्यायेन पदपदार्थावापोद्वापाम्यां कल्पितपदपदार्थमादाय प्रतिनिष्ठुपादनस्योपपत्तिः । ज्ञपीणां तत्पदार्थावबोधेऽपि तत्त्वभूतेन वस्तुना व्यवहाराऽसम्भवाद् व्यवहारकालेऽनिर्द्धारिततत्त्वसदृशैस्तैर्नानाप्रकारैः पदतदार्थानां व्यवहियमाणत्वान्न तद्बोधोभिः पदपदार्थानां वास्तवसत्यत्वम् । वाक्यार्थस्यापि तदपेक्षिकमेव । परमार्थदशायां सर्वस्याऽपि व्यावहारिकस्यासत्यत्वादिति ।

नैयायिकास्तु—सर्वमिदं वर्णानां नित्यत्वे सम्मवेत् । सन्नेव तु प्रमाणाभावः । शब्दमात्रस्याकाशसमवायिकारणकत्वात् । भेरीदण्डसंयोगादीनां ध्वन्यात्मकत्वात्

परीक्षा

नाधिकरणपदार्थद्वयोरभेदान्वयः 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव' इत्यादिव्यवहाराणां गतिः पदानां तत्रासत्वादिति चेद् ? न । यथा पदेषु कल्पितप्रकृतिप्रत्ययविभागमादाय प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्यवहारस्तथा वाक्येष्वखण्डेषु । वस्तुतः पदानामसत्येऽपि अवापोद्वापाम्याच्छ्रुतिपदान्यादायोक्तव्यवहारस्याऽप्यन्युपपत्तेः । बलाबलाधिकरणेषु ध्रुतिलिङ्गादीनां प्रबलदुर्बलभावविधारो । जैमिनीयानामैवोपपाद्यः । यद्यप्यप्ययः—सर्वेऽपि तत्त्ववैचारः, तथापि व्यवहारकालेऽनिर्द्धारिततत्त्वसदृशैस्तैः पदपदार्थैर्वाक्यार्थविचारः क्रियत इति स्वीकारेण तेषां बधनावलम्बेनैव तदीयानां विचारप्रवृत्तिरिति सर्वमनवधम् ।

नैयायिकास्तु—वर्णानामुत्पत्त्यादिप्रतीतिवशादनित्यत्वमेव । भेरीदण्डसंयोगादीनाम्ध्वनिजनकतावत्त्वच्छब्दावुसंयोगादीनामपि वर्णोत्पादकत्वमेव । एवं वर्णानां तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमेव । तदेवौपधमिति, 'वत्स एवाङ्कुर' इत्यादिप्रत्यभिज्ञाऽपि साजात्यावगाहिन्येव । पदानि वाक्यानि वा नातिरिक्तानि, किन्त्वापेक्षाद्विविशेषविषयताविशिष्टवर्णवदितान्येव । वर्णानान्द्विज्ञावस्यापित्वेन तेषामानुपूर्व्येऽपि निर्वक्तुं शक्या । सत्कार्यवादीयसिद्धान्तरीत्या वर्णानामभिव्यक्तिरिति तु न युक्तम् । कण्ठाद्यभिवातात्प्राग्वर्णाभिव्यक्तित्वे पदप्रत्यक्षापत्तेः । अभिव्यक्तेः सामग्रीसाध्यत्वे सत्कार्यवादास्यायुक्तत्वमेव । अनन्तवर्णाः संकल्पनाप्रयक्तद्वैरवन्तु प्रामाणिकत्वाच्च शोषाबहमिति वदन्ति ॥ ७० ॥

इति व्यक्तिसफोटविवरणम् ।

दर्पणः

प्रतीव कण्ठादिस्थानवाप्यभिघातस्याऽपि वर्णात्मकशब्दं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वाऽवधारणाच्च । एवञ्च तादात्म्यसम्बन्धेन जन्यभावस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसत्वाऽवच्छिन्नं प्रति हेतुतयोच्चरितवर्णस्य ध्वणाऽन्तरितस्याऽप्रतीतेर्नष्टो वर्ण इत्येवं प्रतीतेश्च । स्वाव्यवहितोच्चरवर्णस्यैव नाशकृताकल्प्यते प्रतियोगितासम्बन्धेन योरव्यविभुविशेषगुणानां प्रति स्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितवर्णत्वोभयसम्बन्धेन योरव्यविभुविशेषगुणस्य हेतुताया ज्ञानादिस्थले क्लृप्तत्वाच्च । कण्ठवाक्वाद्यभिघातस्य च क्त्वादिकमेव कार्प्यंतावच्छेदकं, न तु तत्सद्वर्णाऽभिव्यक्तित्वं गौरवात् । न च लौकिकविषयितया क्त्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यमिति न गौरवमिति वाच्यम् । तथा सति कोलाहलाऽप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । न हि कोलाहलप्रत्यक्षं क्त्वादिविषयकं, येन तद्लौकिकविषयितायाः कार्प्यंतावच्छेदकघटकता सम्भाव्येत । किञ्च घटाद्युत्पादकदृग्वादेरपि तदभिव्यक्तित्वस्यैव कार्प्यंतावच्छेदकत्वापत्तौ घटादीनामपि नित्यत्वापत्तिरिति यद्बुद्ध्याकोपः ॥

■ च सत एवाभिव्यक्तिरिति साहचर्यमताध्ययनादुक्तापत्तिरिष्टैवेति वाच्यम् । तन्मतस्याऽप्यापातमनोरमत्वात् । तथाहि—अभिव्यक्तिः सत्यसती वा । नाद्यः । घटानुत्पत्तिदशार्थां घटस्येव तस्या अपि सत्त्वाद् घट इति प्रतीत्यापत्तेः । अभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्त्यङ्गीकारेऽपि तस्या अपि कार्प्यंत्वेन सत्त्वावृत्तदोषो दुर्बल एव । अन्ये स्वसिद्धान्तव्याघातः । युक्तितौल्येन पदार्थान्तरस्याप्युत्पत्तिसिद्धेरिति । किञ्चोत्पन्नो घटो नष्टो घट इति प्रतीत्या घटादीनामनित्यत्ववदुत्पन्नः फकारो, नष्टः स इत्यविलक्षणप्रतीत्या फकारादीनामनित्यत्वमेवावधार्यते । क्त्वादीनां संयोगधर्मत्वं तु दुर्लभपादमेव । वर्णासमेवतत्त्वेन धोत्राग्राह्यत्वप्रसङ्गात् । न चोक्तसन्निकर्षादेव तत्प्रत्यक्षोपपत्तिः, तथा सति शब्दत्वादिप्रत्यक्षाऽनापत्तेः । न च तत्सम्बन्धस्य ककारं शृणोमीति प्रतीती भाने प्रमाणमपि शब्दं शृणोमीति प्रतीतेः समवायविषयकत्ववदुक्तप्रतीतेरपि तद्विषयकत्वेनोपपत्तेश्च । समवायाद्ये सर्वत्र तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमित्यपि ॥ । वर्णासमेवतत्त्वस्य तत्रान्युपगमेन विषयाऽभावात् । एवञ्च वर्णानामनेकत्वेन तत्रोदात्त्वादिप्रतीतिरपि स्वरसतः सङ्गच्छते इति दृष्टान्तदौर्भेदमेव ।

एवञ्च वर्णप्रागभावध्वंसानां प्रमाणसिद्धानामपलपितुमशक्यत्वाच्च तत्कल्पनागौरवमपि । नच वर्णानित्यतावादिमते सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिस्तस्यास्तज्जातीयत्वविषयत्वेनोपपादने तु तज्जातीयोऽयमित्येवाकारः स्यादिति वाच्यम् । यत्र प्रत्यभिज्ञायां गत्वादेर्जातित्वेन भानं तत्रैव तस्यास्तज्जातीयोऽयमित्याकारो, यत्र तु स्वरूपेण तत्र सोऽयमित्याकार इत्यभ्युपगमात् । तज्जातीयभेदावगाहिन्यास्तदेवौपधमित्याकारायाः प्रत्यभिज्ञायाः सर्वसिद्धत्वाच्च । तस्माद् वर्णात्मकस्फोटस्य वाचकत्वमसम्भवदुक्तमेव । स्फोटस्य ध्वन्यतिरिक्तत्वाभावाच्च योगशास्त्रादौ तस्य निरूपणं त्वासनार्थमेवेति प्रागुक्तप्रायम् । सखण्डस्फोटस्तु प्रागेव निरस्त इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णानां वाचकत्वमूढमिति वदन्ति ॥ ॥ ७० ॥

इति भूषणसात्त्वर्पणे व्यक्तिस्फोटनिरूपणम् ॥

दण्डः

दाने तद्वाक्याखण्डार्थाऽनुष्ठानादित्यादेर्विलोपापत्तिः । नीवारणकक्रियाया अन्यत्वात् । 'क्रिया न प्रतिनिधीयते, द्वयं तु प्रतिनिधीयते एव' इति परिभाषाया उच्छेदश्च । एवं "श्वेतं छागमालभेत" इत्यत्र क्रियायादछागद्वयेण सम्बन्धः श्रौतो, द्वितीयाधृत्या तस्य साक्षात्प्रतिपादनात् । श्वेतगुणस्य तु वाक्यीयः सः । तस्मान्नाधिकरण्यात्तस्य निर्गुणस्य द्वयस्य निरधिकरणस्य गुणस्य वाऽसम्भवात् । श्वेतगुणस्य छागसम्बन्धमुपजीव्यैव क्रियासम्बन्धाच्छ्रुतिप्रतिपादितद्रव्यसम्बन्धाद् वाक्यप्रतिपादितपुरःस्थितगुणसम्बन्धस्य दुर्बलत्वात्, श्वेतच्छागाभावेऽन्यगुणरुच्छाग आलभ्यते, न तु श्वेतगुणयुक्तो मेघः । श्रुतिबाधापत्तेः । तस्य चाखण्डपक्षे असम्भवात् । एवमेव पदार्थनिबन्धनमीमांसान्यायासम्भवोऽपि । अखण्डस्फोटस्यैव भव्यमते अखण्डार्थत्वेन केन कस्य बाधो भवेदिति चेत् ? अत्राहुः—अखण्डवाक्यादखण्डतत्तदार्थावरेखागवयन्यायेन पदपदार्थावापोद्वापाभ्यां कल्पितपदपदार्थमादाय प्रतिनिध्युपादनस्योपपत्तिः । ज्ञपीणां सत्यार्थावबोधेऽपि तत्त्वभूतेन वस्तुना व्यवहाराऽसम्भवाद् व्यवहारकालेऽनिर्द्धारिततत्त्वसदृशैस्त्वैर्नामाप्रकारैः पदपदार्थानां व्यवहियमाणत्वाच्च तद्वचोभिः पदपदार्थानां वास्तवसत्यत्वम् । वाक्यार्थस्यापि तदापेक्षिकमेव । परमार्थदशायां सर्वस्याऽपि व्यावहारिकस्यासत्यत्वादिति ।

नैयायिकास्तु—सर्वमिदं वर्णानां नित्यत्वे सम्भवेत् । तत्रैव तु प्रमाणाभावः । शब्दमात्रस्याकाशसम्भाविकारणरुत्वात् । भेरीदण्डसंयोगादीनां ध्वन्यात्मकशब्द

परीक्षा

नाधिकरणपदार्थयोरभेदान्वयः 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव' इत्यादिव्यवहाराणाञ्चागतिः पदानां तत्रासत्वादिति चेद् ? न । यथा पदेषु कल्पितप्रकृतिप्रत्ययविभागमादाय प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थांन्वितस्यार्थबोधकत्वमिति व्यवहारस्तथा वाक्येष्वखण्डेषु । वस्तुतः पदानामसत्त्वेऽपि अवापोद्वापाभ्यां कल्पितपदार्थावापो व्यवहारस्याऽव्यव्युपपत्तेः । बलाबलाद्यधिकरणेषु श्रुतिलिङ्गादीनां प्रबलदुर्बलभावविचारो जैमिनीयानामेवोपपाद्यः । दृष्टप्यर्थयः—सर्वेऽपि तत्त्ववेत्तारः, तथापि व्यवहारकालेऽनिर्द्धारिततत्त्वसदृशैस्त्वैः पदपदार्थै वाक्यार्थविचारः क्रियत इति स्वीकारेण तेषां वचनावलम्बेनैव तद्विधानां विचारप्रवृत्तिरिति सर्वमन्वयम् ।

नैयायिकास्तु—वर्णानामुत्पत्त्यादिप्रतीतिवशादनित्यत्वमेव । भेरीदण्डसंयोगादीनाञ्चनिजनकतावत्कण्ठवायुसंयोगादीनामपि वर्णोत्पादकत्वमेव । एवं वर्णानां तृतीयक्षणवृत्तिष्वसप्रतियोगित्वमेव । तदेवौपधमिति, 'वत्स एवाङ्कुर' इत्यादिप्रत्यभिज्ञाऽपि साजात्यावगाहिन्येव । पदानि वाक्यानि वा नातिरिक्तानि, किन्त्वापेक्षाद्विविशेषविषयताविशिष्टवर्णघटितान्येव । वर्णानान्द्विषणावस्थायित्वेन तेषामानुष्यत्वंपि निर्वक्तुं शक्या । सत्कार्यवादीयसिद्धान्तरीत्या वर्णानामभिव्यक्तिरिति तु न युक्तम् । कण्ठस्थमिधातात्प्राग्वर्णाभिव्यक्तित्वे पदप्रत्यक्षापत्तेः । अभिव्यक्तेः सामग्रीसाध्यत्वे सत्कार्यवादाद्यायुक्तत्वमेव । अनन्तवर्णप्रागभावत्वंसकल्पनाप्रयुक्तद्वौरेवन्तु प्रामाणिकत्वाच्च दोषावहमिति वदन्ति ॥ ७० ॥

इति व्यक्तिसफोटविवरणम् ।

दोषः

प्रतीव कण्टादिस्थानवाप्यभिवातस्याऽपि वर्णात्मकत्वात् प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वाच्च । एवञ्च तादात्म्यसम्बन्धेन जन्यभावस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसत्वाच्चिदं प्रति हेतुतयोच्चरितवर्णस्य क्षयाऽन्तरितस्याऽप्रतीतेर्नष्टो वर्ण इत्येव प्रतीतिश्च । स्वाव्यवहितोच्चरवर्णस्यैव नाशकृताकल्प्यते प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनासं प्रति स्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितवर्णत्वोभयसम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणस्य हेतुनाया ज्ञानादिस्युद्धे क्लृप्तत्वाच्च । कण्टात्वाच्च-भिवातस्य च कृत्वादिस्मेव काव्यंतावच्छेदकं, न तु तत्तद्वर्णाऽभिव्यक्तित्वं गौरवात् । न च लौकिकविषयितया कत्वमेव तद्वच्छेदकं वाच्यमिति न गौरवमिति वाच्यम् । तथा सति कोलाहलाऽप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । न हि कोलाहलप्रत्यक्षं कृत्वादिविषयकं, येन तल्लौकिकविषयितायाः कार्यतावच्छेदकवदकृता सम्भाव्येत । किञ्च घटाद्युत्पादक-दण्डादेरपि तदभिव्यक्तित्वस्यैव काव्यंतावच्छेदकत्वापघौ घटादीनामपि निर्यत्वाप-त्तिरिति बहुव्याकोपः ॥

न च सत एवाभिधायत्तिरिति साहचर्यमताभयणादुच्चापत्तिरिच्छेदेति वाच्यम् । तन्मतस्याऽप्यापातनोऽस्मत्त्वात् । तथाहि—अभिव्यक्तिः सत्यसती वा । नाद्यः । घटानुत्पत्तिदशायां घटस्यैव तस्या अपि सत्त्वाद् घट इति प्रतीत्यापत्तेः । अभिव्य-क्तेरप्यभिव्यक्त्यङ्गीकारेऽपि तस्या अपि काव्यंत्वेन सत्त्वादुक्तदोषो दुस्वर एव । अन्त्ये स्वसिद्धान्तव्याघातः । युक्तितौल्येन पदार्थान्तरस्याप्युत्पत्तिनिवेदिति । किञ्चोत्पन्नो घटो नष्टो घट इति प्रतीत्या घटादीनामनित्यत्ववदुत्पन्नः ककारो, नष्टः स इत्यविलक्षणप्रतीत्या ककारादीनामनित्यत्वमेवावभाष्यते । कृत्वादीनां संयोगधर्मत्वं तु दुस्वरादमेव । वर्णासमेधतत्वेन श्रोत्राशाद्यत्वप्रसङ्गात् । न चोक्तमन्निकर्पादेव तत्प्र-त्यक्षोपरिचिः, तथा सति शब्दत्वादिप्रत्यक्षाऽनापत्तेः । न च तत्सम्बन्धस्य ककारं श्रुणोमीति प्रतीती भावे प्रमाणमपि शब्दं श्रुणोमीति प्रतीतेः समवायविषयकत्वव-दुक्तप्रतीतेरपि तद्विषयक्येनोपपत्तेः । समवायाद्ये सर्वत्र तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्व-मित्यपि न । वर्णासमेधत्वस्य तत्राभ्युपगमेन विषयाऽभावात् । एवञ्च वर्णानामनेक-त्वेन तत्रोदात्तत्वादिप्रतीतिरपि स्वस्मृतः सङ्गच्छते इति दृष्टान्तदोर्मित्यमेव ।

एवञ्च वर्णप्रागभावच्छंसानां प्रमाणसिद्धानामपलपितुमशक्यत्वाच्च तत्कल्पनागौ-रवमपि । नच वर्णानित्यतागादिमते सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिस्तस्यास्त-भातीपत्यविषयत्वेनोपपादने तु तज्जातीयोऽयमित्येवाकारः स्यादिति वाच्यम् । यत्र प्रत्यभिज्ञायां गत्वादेर्जातित्वेन भावं तत्रैव तस्यास्तज्जातीयोऽयमित्याकारो, यत्र तु स्वरूपेण तत्र सोऽयमित्याकार इत्यभ्युपगमान् । तज्जातीयाभेदावगाहिन्यास्तदेषोप-धमित्याकारायाः प्रत्यभिज्ञायाः सर्वमिद्वत्त्वाच्च । तस्माद् वर्णात्मकस्फोटस्य वाचक-त्वमसम्भवदुक्तमेव । स्फोटस्य ध्वन्यतिरिक्तत्वाभावाच्च योगशास्त्रात् तस्य निरु-पणं ह्युपगमनापेक्षेति प्रागुक्तप्रापम् । सत्स्फोटस्फुटानु प्रागेव निरस्त इत्यानुपपत्ति-च्छिद्यवर्णानां वाचकत्वमूढमिति वदन्ति ॥ ७० ॥

इति भूषणसारदोषेण व्यक्तिस्फोटनिरूपणम् ॥

इत्थं च पञ्चधा व्यक्तिस्फोटाः । जातिस्फोटमाह—

शक्यत्व इव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम् ॥

औपाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्दवत् ॥७१॥

अयम्भावः—वर्णास्तावदावश्यकः । उक्तीत्या च सोऽयं गकार इतिवद्, योऽयं गकारः श्रुतः सोऽयंहकारः इत्यपि स्यात्, स्फोटस्यैकत्वात् । गकारोऽयं न हकार इत्यनापत्तेश्च ।

किञ्च स्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयम्, न धा । आद्ये च एव गकारोऽस्तु । वर्णानित्यतावादिभिरतिरिक्तगत्वानङ्गीकारात् । तथाचाति-

दर्पणः

इत्थमिति । पूर्वोक्तप्रकारैरित्यर्थः । *पञ्चयेति* । वर्णपदवाक्याऽखण्डपदाऽखण्डवाक्यभेदभिन्ना इत्यर्थः ।

क्रमप्रान्तं जातिस्फोटं निरूपयति, मूले—शक्यत्व इयेति* ॥ ननुकरीत्या स्फोटातिरिक्तवर्णानामसत्त्वात्तद्वृत्तजातेर्वाचकत्वविचारः काकरन्तपरीक्षासमोऽत आह सारे—अयम्भाव इति* ॥ हकारगकारयोरभेदे साधकमाह—स्फोटस्यैकत्वादिति* ॥ तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमेन हकारात्मकस्फोटाभिन्नगकारे तदभेदावगाहि-
शुद्धेः प्रमात्वापत्तिरित्यर्थः ॥ *अनापत्तेइचेति* ॥ अभेदादेव च तादृशाभेदाऽवगाहि-
शुद्धेः प्रमात्वानुपपत्तिरित्यर्थः ।

ननु वर्णात्मकस्फोटस्यैकत्वेऽपि गत्वादिविरुद्धधर्माऽभ्यासमूलकभेदप्रतीतेनाऽनुप-
पत्तिः । प्रामाण्यं तु तस्या वणक्यवादिमते दूरापास्तमेवेत्यत आह—किञ्चेति* ॥ उपाधित्वाभिमतगत्वादीत्यर्थः । *आद्ये*—स्फोटे गत्वाऽभ्युपगमपथे ॥ *तदेव*—
गत्वमेव । ननु गत्वादेर्वर्णधर्मतया भेदेन कथं तस्य तदात्मकत्वमत आह—वर्णनि-
त्यतावादिभिरिति* ॥ मीमांसकादिभिरित्यर्थः ॥ *अतिरिक्तेति* ॥ धर्मधर्मिणोर-

परीक्षा

इत्थमिति । पूर्वोक्तैः प्रकारैः । जातीस्फोटवादिनाम्मतमुपस्थापयति—जाती-
ति* । *जाते*—अर्थशब्दगतजातेः । *लाघवमिति* । व्यक्तीनाम्बाहुल्याद्वाच्य-
त्ववाचकत्वकल्पनापक्षया जातेस्तथात्वे तासामेकत्वाल्लाघवमित्यर्थः । ननुकरीत्या
स्फोटातिरिक्तवर्णानामसत्त्वाद्गतौ जातेर्वाचकत्वविचारो गगनकुमुमायमान इत्यादाहू-
मपनेतुं स्फोट एव व्यक्तिरूपस्तावन्नाङ्गीकार्य इति प्रतिपादयति—अयम्भाव इति* ।
इत्यपि स्यादिति । तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायात्स्यादित्यर्थः ।

ननु स्फोटस्यैकत्वेऽपि कत्वगत्वादिविरुद्धधर्माऽभ्यासमूलकभेदानुभवेन नो-
क्तापत्तिरत आह—किञ्चेति* । *आद्ये*—गत्वाभ्युपगमपथे । *तदेव*—
गत्वमेव । ननु गत्वादेर्वर्णधर्मत्वेन कथन्तस्याध्याभेदं वदसीत्यत आह—
वर्णेति । वर्णानाधित्यत्वे तेषामेकत्वादानेकसमवेतत्वासम्भवेन नातिरिक्ता
गत्वादिजातिरिति भावः । *अतिरिक्तेति* । कत्वगत्वाद्यपेक्षयेत्यादिः ।

रिक्तस्फोटकल्पन एव गौरवम् । अन्त्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः ।
वायुसंयोगवृत्ति, घ्ननिवृत्ति वा वैजात्यमारोप्य तथा प्रत्यय इति
चेद् ? न । प्रतीतेर्विना बाधके समत्यात्तन्मवात् । अस्तु वा वायुसं-
योग एव गकारोऽपि । तस्यातीन्द्रियत्वं दोष इति चेद्धर्मवदुपपत्ते-
रिति कृतं स्फोटेन ।

द्वयं:

भेदानुपगमादित्यर्थः ॥ *गौरवमिति* ॥ गकारादिप्रतीतिनां गत्वादिविनिष्ट-
गकारादिविषयकत्वेनोपपत्तिसम्भवादिदिति भावः । अन्त्ये स्फोटे गत्वाद्यननुपगम-
कल्प इत्यर्थः । *विरोध इति* । गादिप्रतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः । गत्वस्यान्यधर्मस्य
स्फोटावृत्तित्वेन तद्विशिष्टविषयकप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः ॥

वायुसंयोगवृत्तीति ॥ स्वमते घ्ननिवृत्तीति, मतान्तरं पूर्वोक्तरीत्या सादृशवै-
जात्यारोपण प्रतीतेः सूत्रपादत्वादाह—*आरोप्येति* ॥ *भ्रमत्वापोगादिति* ॥ सा-
क्षात्सम्बन्धेन प्रमात्वोपपत्तावारोपितसम्बन्धे तदुपपन्नत्वे प्रमाणाभावादिति भावः ।

नन्वतिरिक्तानेकवर्णकल्पनापेक्षया तादृशप्रतीतिनां भ्रमत्वमेव न्याप्यमत आह—
अस्तु वेति ॥ तथाच तावदेव प्रतीतेः प्रमायनिर्वाहोऽर्थे स्फोटकल्पनवेति भावः ।
तस्य—संयोगस्य । *अतिन्द्रियत्वमिति* । लौकिकविषयतागुण्यमित्यर्थः । *दोषः*
बाधकमित्यर्थः । प्रतिबन्धोचरयति—*धर्मवेदिति* ॥ यथा अतीन्द्रियमाप्रवृत्तिधर्म-
त्वस्य साक्षात्काराविषयत्वन्याप्यत्वं त्वया न स्वीक्रियते, तथाऽतीन्द्रियसंयोगगत-
विशेषस्य मयाऽपीत्यर्थः । यदतीन्द्रियस्यैवैन्द्रियकृतत्वमन्त्यासम्भवदुक्तिर्ल, तदा
सादृशवैजात्यस्य स्फोटधर्मत्वमपि तथैव । प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति भावः । ननु क्त्वा-
दिधर्माणामतीन्द्रियत्वेऽपि ज्ञानलक्षणया कादिप्रतीती तन्नाने बाधकाभाव इति
चेद् ? न । ककार इति प्रत्यये, कत्वं साक्षात्कारोमोत्पन्नोपपत्त्यायेन लौकिकविषय-
त्वावगाहेन नोक्तप्रकारोऽसम्भवात् । 'शङ्कः पीत' इति ज्ञानानन्तरोत्पन्नः, पीतत्वं
पद्मामीति प्रत्ययस्तु भ्रम एव । दोषविशेषस्य तादृशविषयताविषयान्तरवत्त्वपनगौ-

परीक्षा

अन्त्यः—स्फोटे गत्वाद्यननुपगमपथे ।

विरोध इति । गत्वाद्यन्यधर्मस्य स्फोटावृत्तित्वेन तत्तद्धर्मप्रकारकप्रतीतिनामनुपप-
त्तिरिति भावः । परोक्तमनूय दूषयति—*वाच्येति* ॥ असम्भवादिति* । अतिरिक्तगका-
रादिविशेषकः समवायसम्बन्धावच्छिन्नगत्वादिप्रकारकत्वेन प्रमात्वस्य न्यायादिति
भावः । नन्वतिरिक्तानन्तगकारादिकल्पनापेक्षया तादृशप्रतीतिनाम्भ्रमत्वमेवास्त्व-
त्यत आह—*अस्तु वेति* । एतावदेव गादिविषयकप्रमात्वकप्रतीत्यनुपपत्तेर्ल स्फोटेनेति
भावः । *तस्य*—वायुसंयोगस्य । *दोषः*—बाधकम् । *धर्मवेदिति* । यथा मया ता-
दृशधर्मस्यातीन्द्रियमाप्रवृत्तित्वेऽपि साक्षात्कारविषयत्वदहन्यते, तथाऽतीन्द्रियस्यापि
तस्य संयोगस्य साक्षात्कारविषयत्वमन्मतेऽप्यस्त्विति प्रतिबन्धीवोचराम् । यदतीन्द्रि-
यस्य सेन्द्रियकत्वं विरुद्धम्, तदा तेषां क्त्वादीनां स्फोटधर्मत्वमपि प्रत्यक्षानुपपत्त्या
कल्पयितुमशक्यमिति भावः ।

तस्मात् सन्त्येव वर्णाः; परन्तु न वाचकाः। गौरवात्। आकृत्य-
धिकरणन्यायेन ज्ञातेरेव वाच्यत्ववद्वाचकत्वस्यापि युक्तत्वाच्च। इदं
हरिपदमित्यनुगतप्रतीत्या ह्यर्पुपस्थितित्वावच्छेदेन हरिपदज्ञानत्वेन
हेतुत्वाच्चद्वच्छेदकतया च जातिविशेषस्यावश्यकत्वव्यत्वात्।

न च वर्णानुपूर्व्यैव प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोर्निर्वाहः। घटघटत्वादे-
रपि संयोगविशेषविशिष्टमृदाकारादिभिश्चान्यथासिद्ध्यापत्तेः।

दर्पणः

रवादिति विभावनीयम्। उपसंहारति—*तस्मादिति* ॥ कत्वादिविशिष्टविषयकसा-
क्षात्कारानुपपत्तिप्रमाणसद्भावादित्यर्थः ॥ *सन्त्येरेति* ॥ त्वदभिमतल्लोटातिरिक्ता
वर्णाः सन्त्येवेत्यर्थः ॥ *परमिति* ॥ किन्त्वर्थः ॥ *गौरवादिति* ॥ तत्तद्दर्पणभेदभि-
न्नाऽनन्तराक्तिकल्पने गौरवादित्यर्थः।

ननु तावद्दर्पणगतपदत्वादिज्ञास्यनुगतीकृतेष्वेकस्या एव शक्तेरभ्युपगमान्न नाना-
त्वप्रयुक्तगौरवमत आह—*आहृत्यधिकरणेति*। न्यायस्तु नामार्थनिरूपणे प्रप-
ञ्चितः। ननु तादृशजातौ मानाऽभावोऽत आह—*हरिपदमिति* ॥ अनुगतधर्म
विना सकलतादृशपदेष्वेकाकारतादृशप्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः। नन्वनुगतप्रतीति-
मात्रस्य जातिसाधकत्वे विभुत्वादेरपि जातित्वापत्तिरतः कारणतावच्छेदकत्वादिर्नैव
सत्सिद्धिर्वाच्या, तदभावात् प्रकृते कथं तस्य जातित्वमत आह—*ह्यर्पुपस्थितित्वा-
वच्छेदेनेति* ॥ कार्यतावच्छेदकप्रदर्शनमिदम् ॥ *आवश्यकैति* ॥ अन्यथा तावत्पदानां
तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुताया व्यभिचारेणासम्भवादिति भावः ॥ *प्रतीत्यवच्छेदकत्वयो-
रिति* ॥ अनुगतप्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरित्यर्थः। *वर्णानुपूर्व्यैति* ॥ तादृशजातप-
भिन्न्यङ्गकत्वेनावश्यकत्वव्यत्येत्यर्थः ॥ *निर्वाह इति* ॥ तथाचावश्यकत्वस्यनियतपूर्ववृ-
त्तित्वावच्छेदकताकानुपूर्व्यवानुगतप्रतीतिकारणतावच्छेदकत्वयोः सम्भवेन तद्रूपवि-
शिष्टपदोपस्थितित्वेन हेतुत्वमन्यथासिद्धिरिति भावः ॥ *अन्यथासिद्ध्यापत्ते-
रिति* ॥ न च सेष्टा, प्रत्यक्षाऽऽदिप्रमाणविरोधादिति भावः।

ननु ज्ञातेः शक्यत्वे जातित्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम्। तस्य च तदितरावृत्ति-
परीक्षा

तस्मात्—उक्तहेतोः। *सन्त्येव*—त्वदभिमतल्लोटातिरिक्ताः सन्त्येव।

यस्तु—किन्तु। *गौरवात्*। बहुनां वाचकत्वे गौरवात्। ननु पदत्वज्ञात्याऽ-
नुगममात्रगौरवाचकाश्च इत्यत आह—*आकृत्यधिकरणेति*। तादृशजातिसद्भावे
प्रमाणमाह—*इदमित्यादि*। अनुगमप्रतीतिमात्रेण जातिसिद्धौ विभुर्विभ्विति
प्रतीत्या विभुत्वजातिसिद्ध्यापत्तिरतः साधकान्तरमाह—*ह्यर्पुपत्तेति*। *भवत्येति*।
अन्यथा तच्चतुपरि पदनिष्ठतत्त्वव्यक्तित्वस्य कारणतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे आनन्त्य-
व्यभिचारयोरापत्तिः स्यात्।

तादृशजातपभिन्न्यङ्गकतावच्छेदकतया क्लृप्तानुपूर्व्यैव भवदुक्तव्यवस्था द्यतिरि-
क्ता, इति जातिर्मास्त्विति शाह्वान्निराचष्टे—*न चेति*। *घटत्वादेरिति*।
आदिना पटत्वादिपरिग्रहः। *आकारादिभिः*—अवयवसंयोगविशेषैः। परम्पर-
सम्बन्धस्यावच्छेदकतावच्छेदकत्वप्रयुक्तगौरवन्तुभयोः सममिति भावः। ननु तत्त-
ज्जातेः शक्यत्वनिष्ठन्तदितरावृत्तित्वनिर्दिष्टकल्लतदाध्रपृत्तित्वमवच्छेदकतावच्छेदकं

तस्मात् सा जातिरेव चाचिका, तादात्म्येनावच्छेदिका चेति ।

ननु सरो रस इत्यादौ तयोर्जात्योः सत्त्वादर्थभेदबोधो न स्यादित्यत आह—*भौषाधिको वेति* ॥ वा त्वर्थे उपाधिरानुपूर्व्यां, सैव जातिविशेषाभिव्यञ्जिकेति भेदः, कारणीभूतज्ञानस्येति नातिप्रसङ्ग इति भावः । उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्ये दृष्टान्तमाह—*वर्णानामिति* ॥७१॥

ननु जातेः प्रत्येकं वर्णेष्वपि सत्त्वात् प्रत्येकादर्थबोधोपापत्तिः स्यादित्यत आह—

अनेकव्यक्त्याभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता ॥

कौश्चित् व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ॥७२॥

दर्पणः

त्वविशिष्टसकलतद्बृत्तित्वरूपतया तत्त्वाऽसम्भवो गौरवादत आह—*तादात्म्येनेति* ॥ अभेदेनेत्यर्थः । तथाच नोक्तदोष इति भावः । एतत्तत्त्वमभिहितं प्राक् ॥ *जात्योरिति* ॥ तयोः पदयो रेफाकारसकारविसर्गघटितस्वाविशेषाद्द्रसत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकसरस्त्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकजात्योरैकतरस्या एव सत्ताया विनिगमकाभावात्ततो विलक्षणार्थबोधानुपपत्तिरित्यर्थः । वाशब्दस्य पक्षान्तरपरत्वभ्रमं निराकरोति—*वा त्वर्थे इति* ॥ अवधारणे इत्यर्थः ॥ *भेद इति* ॥ तथाच तत्र वर्णदोष्येऽप्यानुपूर्वी वैलक्षण्येन रसत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकजातेर्निरुक्तव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनर-विशिष्टसत्त्वादिरूपानुपूर्व्यं एव व्यञ्जकतया तदभावेन न सरः-पदानुसत्यविशिष्टोपापत्तिः । एवमप्यत्रापोति भावः । मूढे तारमन्दवदित्यत्र तारमन्दसद्भौ धर्मपरी । तथा च यथा वर्णानां नित्यैकत्वमते विजातोपबायुतास्वाद्यभिघातसत्त्वे तारत्वादिना भेदप्रतीतिस्तद्बृदित्यर्थः ॥ ७१ ॥

वर्णजातिस्फोटमभिप्रेत्य शङ्कते, सारं—*नन्विति* ॥ *जातेरिति* ॥ अर्थबोधकजातेरित्यर्थः ॥ *प्रत्येकमिति* ॥ पदान्तर्गतसत्त्वदर्पणत्वित्यर्थः । एवमप्येऽपि ॥ *अर्थ-

परीक्षा

वाच्यमिति गौरवमत आह—*तादात्म्येनेति* ।

जात्योरिति । भाक्तयोः पदयोः सकाररेफाकारविसर्गघटितस्वाविशेषेशामरस्त्वोपस्थापकतावच्छेदकजातेः सरस्त्वोपस्थापकतावच्छेदकताऽपि स्थादिकस्या एकत्रैव सरत्वमित्यत्र विनिगमकालाभादिति भावः । वा शब्दस्य पक्षान्तरसूचकत्वमिति भ्रमनिरासायाह—*वा त्वर्थे इति* । एवञ्चैवकारागो वाशब्द इति फलितम् । *भानुपूर्वाति* । एवञ्च स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन रविशिष्टसत्त्ववद्विवायाश्च सरस्त्वोपस्थापकतावच्छेदकजातिव्यञ्जकतावच्छेदिका च सर इत्यत्र नास्तीति न सरःशब्दाद्द्रसत्वोपस्थित्यापत्तिरिति भावः । मूढे—*तारमन्दसद्भौ—*तारत्वमन्दत्वपरी । तथा च मीमांसकमते यद्यपि वर्णानां नित्यैकत्वम्, तथापि विजातोपकरणं वायुसंयोगस्याभिव्यञ्जकतारत्वमेव यथा तारत्वमन्दत्वादिविभिन्नधर्मप्रतीतिसद्भावादित्यर्थः ॥ ७१ ॥

ननु जातेर्धर्मसमुदायवृत्तित्वाद्दर्पणसमुदायस्याप्यवयवानतिरेकान्जातेरव्यासन्धवृत्तित्वस्य स्वभावसिद्धत्वात्प्रत्येकवर्णानां दर्पणोपापत्तिरित्याशङ्कते—*नन्वि-

अनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिरभिव्यक्तैव जातिः स्फोट इति स्मृता । योगार्थतया बोधिकेति यावत् । एतेन स्फोटस्य नित्यत्वात्सर्वदार्थ-
बोधोपात्तिरित्यपास्तम् ।

अयम्भावः—यद्यपि वर्णस्फोटपक्षे उक्तदोषोऽस्ति; तथापि पद-
वाक्यपक्षयोर्न । तत्र तस्या व्यासज्यवृत्तित्वस्य धर्मिप्राहकमा-

दर्पणः

बोधोपात्तिरिति* ॥ तद्भिव्यज्ज्यवर्णसत्त्वादिति भावः ॥ *योगार्थतयेति* ॥ स्फुट-
त्यर्थोऽस्मादिति वक्ष्यमाणवाक्यव्युत्पत्त्येत्यर्थः ॥ *एतेनेति* । तत्पदघटकवाचद्वर्णा-
भिव्यक्तजातेर्वाचकत्वाङ्गीकारेणेत्यर्थः । *सर्वदा* । पद्माश्रयणेऽपि । *अपास्तमिति*
जातेः सनातनत्वेऽप्युक्तस्थले व्यञ्जकासमवधानात्तद्भिव्यक्त्यभावेन बोधस्यापादा-
यितुमशक्यत्वादिति भावः ॥

अनु वर्णजातिस्फोटपक्षे पदघटकवाचद्वर्णगतजातीनामेवार्थबोधकत्वमुपगन्तव्यम् ।
तत्र चान्यवर्णगतजातेरन्यवर्णानभिव्यक्तत्वात्तत्तद्वर्ण एवाभिव्यञ्जको वाच्यः । तथा
चोक्तदोषस्तद्वत्थ एवेत्यत आह—*अयम्भाव इति* ॥ *उक्तदोष इति* ॥ तथाच
दुष्टत्वात् स पक्षो नाश्रयणीय इति भावः ॥ *तत्रेति* ॥ पदे वाक्ये च ॥ *तस्याः*—
पदत्वादिजातेः ॥ *व्यासज्यवृत्तित्वस्येति* ॥ पर्याप्त्याक्यविक्षणसम्बन्धेन वृत्ति-
त्वस्येत्यर्थः ।

अनु जातेः समवेतत्वस्यैव सार्वत्रिकतया कथमेतस्याः पर्याप्तत्वमत आह—*धर्मि-
प्राहकेति* ॥ धर्मवती जातिस्तद्प्राहकं मानं पदत्वस्य वा वाक्यत्वस्य वाचकत्वाऽ-
नुपपत्तिस्तत्सिद्धत्वादित्यर्थः । प्रत्येकवर्णविभ्रान्तजातेर्वाचकत्वस्योक्तदूषणकवलि-
तत्वेनासम्भवाद्वाचकत्वानुपपत्त्या कल्प्यमाना पदत्वादिजातिर्थादि पुनः प्रत्येकं
विभ्रान्ता स्यात्; तद्वा तत्सिद्धिरेव न स्यात् वाचकत्वाऽनुपपत्तेरपरिहारादतस्त-
त्साधकमेव तत्पर्याप्तत्वसाधकमेव चानेकव्यक्त्यभिव्यक्त्येत्यस्यानेकव्यक्तिपर्याप्ते-
त्यर्थ इति भावः ।

परीक्षा

ति* । *प्रत्येकवर्णेषु* । पदान्तर्गततत्तद्वर्णेषु । *वर्णव्यक्तिभिरिति* । आनु-
पूर्वीविशेषावच्छिन्नवर्णव्यक्तिभिरित्यर्थः । *योगार्थतया*—स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति यो-
गार्थतया । *एतेन* । तत्तत्पदघटकवाचद्वर्णाभिव्यक्त्यवृत्तित्वविशिष्टजातेर्बोधकत्वस्वीका-
रेण । *स्फोटस्य*—जातिरूपस्य ।

वर्णस्फोटपक्ष इति । तस्मिन्पक्षे वर्णगतजातेर्बोधकत्वं वक्तव्यम्, तथा
चान्यवर्णगतजातेरन्यवर्णविषयकप्रतीत्यविषयत्वात्तत्तद्वर्ण एव तत्तद्जातिव्यञ्जक-
स्तथा चोक्तदोष इति भावः । *तत्र*—पद्वाक्ययोः । *तस्याः*—जातेः, व्यास-
ज्यवृत्तित्वस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन सत्त्वं प्रसिद्धम् । व्यासज्यवृत्तित्वन्तु जातेनास्ति ।
तस्या व्यासज्यवृत्तित्वभावत्वात् । *धर्मिप्राहकमानेति* । धर्मो जातिरूपः
पदार्थः, तद्प्राहकन्तत्साधकं यन्मानम्पदवाक्ययोर्बोधकत्वान्ययानुपपत्तिरूपन्त-
त्सिद्धत्वादित्यर्थः । एतेन जाते समवायसम्बन्धेनैव सत्त्वन्तु पर्याप्त्याक्यस

नसिद्धत्वादिति । कैश्चिद्व्यक्तयो ध्वनय एव ध्वनिवर्णयोर्भेदाभा-
वादित्यभ्युपेयन्त इति शेषार्थः ।

उक्तं हि काव्यप्रकाशे—“बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानीभूतस्फोटरूपव्य-
ङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः” इति ॥ ७२ ॥

दर्पणः

बस्तुतस्तु घटादिप्रत्येकव्यक्तयेत्ये घट इति सर्वसिद्धप्रतीत्या व्यवहारेण च सि-
द्ध्यनु घटत्वादेः प्रत्येकमात्रवृत्तित्वम् । न ह्येकवर्णे घटपदादिव्यवहारो, येन पद-
त्वादेः प्रत्येकवृत्तिता स्यात् । किन्तु पदशब्दे पदं न प्रकार इति वीररीत्यमिति तादृश-
जातेः पद्यांसत्वमावश्यकम् । पदत्वं न पद्यांसत्वं जातित्वादित्यनुमानं त्वप्रयोजक-
मनुसूतककांभावादिति विभावनीयम् ।

इदं पुनरिहाशयेयम्—अनेकव्यक्त्यभिप्रेत्येत्यस्यानुपूर्व्यवच्छिन्नवर्गाभिप्रेत्येत्य-
र्थः । नाऽतः सरो रस इत्यादौ अर्थभेदयोर्भाऽनुपपत्तिः । एवञ्च पूर्वोक्तार्थत्वंवाऽयं
प्रपञ्चः । आनुपूर्वीवर्णयोर्विद्योषणविशेष्यभावव्यत्यासः परं व्यतिरिच्यते । अत एवा-
ऽपिमन्यसङ्घटिरिति । व्यन्यतेऽनयेति व्युत्पत्त्या व्यक्तिपदार्थो वर्ण इत्यभिप्रेत्याह-
ध्वनिवर्णयोरिति । वर्णानां ध्वनिभेदत्वाद्भेदोपचारोऽत एव पल्पशायां “अथ गौ-
रित्यत्र कः शब्द” इति प्रश्ने “लोकं स्थंवांधकत्वेन गृहीतो ध्वनिवर्गात्मकः समूहः”
इत्यर्थकम् । “अथवा प्रतीतपदार्थको ध्वनिः शब्द” इत्युक्तमिति भावः । *शेषार्थ
इति* । प्रकृतकारिकोत्तरार्थं इत्यर्थः । वर्णेषु ध्वनिव्यवहारे सम्मतिमाह—*उक्तं
इति* । *काव्यप्रकाश इति* ।

“इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधेः कथितः” ।

इति वृत्तिव्याख्यावसर इति शेषः । *स्फोटरूपव्यङ्ग्येति* ॥ स्फोटरूपं पद-
व्यङ्ग्यं, तद्व्यञ्जकवर्गात्मकशब्दत्वेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

नन्वेतावता प्रयत्नेन पदत्वादेर्जातित्वस्य तद्वाचकत्वस्य च व्यवस्थापनमफलं,

परीक्षा

म्वन्धेनेनाति शब्दाया नावकाशः । यदि सा प्रत्येकं विश्रान्ता स्यात्तदा वाचकत्वानुप-
पत्तेरपरिहाराचस्तिद्विरेव न स्यादिति भावः । नन्वनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिर्व्यङ्ग्या जाति-
रित्यनुपपन्नवर्णव्यक्तीनां जातिव्यञ्जकताया अप्रसिद्धत्वादित्याद्यद्गामनेने तु तत्र प्रामा-
णिकसम्मतिमाह—*कैश्चिद्व्यक्तय इति* । *अस्याः*—जातेः । आश्रयत्वं पदार्थः ।
व्यन्यतेऽनया सा व्यक्तिरिति व्युत्पत्त्या व्यक्तिपदार्थो वर्ण एवेत्याशयेनाह—*ध्व-
निवर्णयोरिति* । *शेषार्थः*—प्रकृतकारिकाया उत्तरार्थार्थः । उक्तार्थं काव्यप्रकाशकार-
सम्मतिमाह—*उक्तं इति* । *काव्यप्रकाशे* ।

इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधेः कथितः ।

इति पद्यव्याख्यावसर इति शेषः । *स्फोटव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य* । स्फोटरूपं
पदरूपवन्तद्व्यञ्जकस्य ॥ ७२ ॥

अनु जातेर्वाचकत्वमुच्यन्तदनुपपन्नम् । तादृशजातेरप्रसिद्धत्वादौ जातिं प्रकृत-

ननु कां सा जातिस्तत्राह—

सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ॥

सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः ॥ ७३ ॥

प्रतिभावं प्रतिपदार्थम् । सत्यांशो जातिः, असत्या व्यक्तयः । तच्चद्वयविशिष्टं ब्रह्मैव जातिरिति भावः । उक्तञ्च कैयटेन “असत्या-
पाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः” इति । “ब्रह्म-
तत्त्वमेव शब्दस्वरूपतया भाति” इति च ।

दर्पणः

पुरुषायांऽनुपयोगित्वादित्याशङ्क्य समाधानरतया मूलमवतारयति—ननु का सेति* ।
सा वाचकत्वेनाभिमतता जातिः केति योजना । *सत्यांश इति* । सत्यत्वं कालव्या-
याध्यत्वं, तद्विपरीतमसत्यत्वम् । पर्यवसितार्थमाह—*तद्रूप्यकोति* । तद्रूप्यक्त्यु-
पलक्षितमित्यर्थः । परमार्थब्रह्मणा व्यक्तानां वैशिष्ट्यासम्भवात् । अत एव जगत्क-
र्तृत्वादीनां तद्रूपलक्ष्यत्वमामनन्तीति बोध्यम् । *जातिरिति* । तद्रूप्यवहारादिपद-
इत्यर्थः । *असत्योपाधीति* । व्यक्तानामुपाधित्वं च, वस्तुत एकस्या अपि नाना-
प्रतीतिजनकत्वं तद्रवच्छिन्नं तद्रूपलक्षितमित्यर्थः । *द्रव्यशब्देति* । गवादिशब्दे-
त्यर्थः । गुणगतजातेरनङ्गीकारादथवा द्रव्यात्मको यदशब्दस्तद्वाच्यमित्यर्थः । मीमां-
सकैः शब्दस्य द्रव्यत्वोपगमात् । *शब्दस्वरूपतयेति* । श्रुत्यात्मकशब्दरूपतयेत्यर्थः ।
“द्वे ब्रह्मणो वेदितव्यं” इति श्रुतेः ।

अयमाशयः—“तस्मादेतस्माद्वा आत्मन आकाशः सम्भूत” इत्यादितेचिरीयक-
श्रुतौ ब्रह्मणो जगदुपादानत्वध्रुवगादुपादयस्य चोपादानाभिन्नत्वस्य लोकप्रसिद्धत्वा-
ध्यामार्थयोरपि स्वाभिन्नोपादानाभिन्नत्वेन परस्परभिन्नत्वे मध्ये पृथग्प्रतीयमानब्र-
मतो, “नेह नानास्ति” इति श्रुत्या बाधे दृढे, बाधितार्थप्रतीतिरधिष्ठानसर्ककनियम्य-
त्वेनावशिष्यमाणब्रह्मणः सद्रूपस्य साक्षाज्ज्ञानुमत्तपतपोपलक्षणीभूतरूपनामनिरूप-
परीक्षा

यति—*सत्यासत्याविति* । *सत्यम्*—कालव्यायाध्यम् । तद्विपरीतमसत्यम् ।

ननु जीवे ब्रह्मात्मकत्वे तस्यैकत्वात्पदेऽपि धट्त्वव्यवहारापत्तिरतः पर्यवसितार्थ-
माह—*तच्चद्रव्यकोति* । *विशिष्टम्*—उपलक्षितम् । जगत्कर्तृत्वादिक्रमप्युपलक्षित एव ।
जातिः जातिपदव्यवहार्यः । व्यक्तानामुपाधित्वञ्च—यथा जपाकुमुमसन्निधाने लोहितः
स्फटिक इति व्यवहाराज्जपाकुमुमे उपस्यसमीपवर्तिनि स्वनिष्ठं धर्ममादधातीत्युपा-
धिरिति व्युत्पत्त्या स्वसमीपवर्तिविशेष्यकत्वनिष्ठधर्मप्रकारकप्रतीतिजनकं उपाधिञ्च-
वहारास्तथा व्यक्तानानानात्वाच्चद्रुपदलेपेण वस्तुत एकस्यापि ब्रह्मणो नानात्वप्रकार-
कप्रतिभासजनकत्वेन द्रव्यशब्देति द्रव्यप्रतिपादकप्रत्ययदिशब्देत्यर्थः । यद्वा—द्रव्या-
त्मको यः शब्दस्तद्वाच्यमित्यर्थः । तेन गुणादिगतजातेरपि सङ्ग्रहः । मीमांसकान्ते-
शब्दस्य द्रव्यस्वरूपात् । *शब्दस्वरूपतया*—वाचकशब्दस्वरूपतया वेदात्मकशब्दस्वरूपतया च ।

अयम्भावः—द्वयोरपि वाच्यवाचकयोस्ताध्युपलक्षितमज्ञाभिन्नतया तादृशस्य वाच्य-
वाच्यवाचकज्ञानाय प्रवृत्तेः “नेह नास्ति” इतिवाक्यसहायेन वस्तुगत्योपाधिव्यवच्छेदे

कथं तर्हि, 'ब्रह्मदर्शने च गोत्यादिजातेरप्यसत्त्वादनित्यत्वं "आत्मै-
वेदं सर्वम्" इति श्रुतिवचनात्' इति कैयटः सङ्गच्छताम् । अविद्या
आविद्यको धर्मविशेषो वेति पक्षान्तरमादायेति द्रष्टव्यम् ॥ ७३ ॥

तमेव सत्यांशं स्पष्टयति—

इत्थं निष्कृष्यमाणं यच्छब्दतत्त्वं निरञ्जनम् ॥

ब्रह्मैवेत्यक्षरं प्राहुस्तस्मै पूर्णात्मने नमः ॥ ७४ ॥

द्वयैः

गद्वासा तज्ज्ञानाय शास्त्रस्योपयोग इति । *अथमिति* । सङ्गच्छतामित्यनेनान्वितम् ।
पूर्वापरविरोधादिति भावः । मिथ्याज्ञानरूपायास्तज्जन्यसंस्काररूपाया जातित्वा-
सम्भवादाह—*आविद्यक इति* । अविद्यारूपित इत्यर्थः । *धर्मविशेष इति* ।
अत्राश्रुतिवारणाय—*धर्ममिति* । सङ्गच्छतादिवारणाय—*विशेषेति* । तथाच
मतभेदेनाश्रयस्थानाकारस्थितत्वात्न पूर्वापरविरोध इति भावः ।

यस्तु तस्तु गवाद्युपाध्यवच्छिन्नसत्त्वारवमेव गोत्वादिध्यवहारनियामकमद्वैतदर्शने
च गवादेरवच्छेदकस्याभावाच्च सत्त्वाया विशिष्टसत्तात्वं, तदानीं निर्द्वैतत्वेनैवावस्था-
नादित्यर्थपरतयाऽपि विरोधः सुपरिहर इति वोच्यम् ॥ ७३ ॥

यद्यप्यविशेषेण वाक्यविषयेऽत्रण्डवाक्यतज्जातिरूपस्फोटद्वयमुक्तं, तथापि नादात्म-
कस्फोटकत्वं शास्त्रस्य पुरुषार्थं परम्परयोपयोगित्वमन्तिमकत्वं तु साक्षादेवैति तस्यैव
मुख्यत्वमित्याशयेन मूलमवतारयति—*तमेवेति* । "अयमात्मा" "तस्मत्पदम्"
इत्यादिश्रुतिसिद्धं यत्तत्त्वं तत्र सा जातिरित्यनेनोक्तमेवेत्यर्थः । मूले, *इत्थमिति* ।
पूर्वोक्तप्रकारेण अध्यस्तत्राचक्येभ्यः प्रकृत्यादिभ्यः पृथक्क्रियमाणम् । अत एव—*नि-
रञ्जनम्* । उपाधिविनिर्मुक्तम् । अत एवाक्षरमविनासि ।

"यस्तु सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ।"

इति स्मृतेः । सोपाधिभ्यैव विनाशप्रतियोगित्वात् । शब्दतत्त्वं, शब्दपदं रूप-
स्याप्युपलक्षणम् । तेन, नामरूपादादानं यत्तद् मद्भावेति विशेषणसङ्गतैवकारेण मद्भा-
वादास्याऽभावरूपे विशेषणाऽयोग्यवच्छेदे शब्दतत्त्वरूपान्वयितावच्छेदकस्यापकृत्यं
शोध्यते । *प्राहुः* । प्रकृत्यं कथयन्ति । मद्भावेन जानन्तीति यावदिति तदर्थः ।

परीक्षा

सिद्धेऽस्माच्छास्त्रात् मद्भावेन सम्भवतीति । *कथन्तहीति* । सङ्गच्छतामित्यनेनान्वि-
तम् । पूर्वापरविरोधादिति शेषः ।

नन्वविद्या मिथ्याज्ञानरूपा तज्जन्यसंस्काररूपा वा तत्स्थानाजातित्वेन सम्भवति
तस्याः, अतः पूर्वधर्मत्वेन घटादिधर्मत्वासम्भवात्, अत आह—*आविद्यक इति* ।
अविद्यारूपित इत्यर्थः । धर्मविशेष इत्युपादानेनाश्रयित्वान्नाया घटपटादिमाधा-
रण्यस्य च निरासः ॥ ७३ ॥

यद्यपि पूर्वत्रास्त्रवाक्यस्फोटस्य प्रदर्शनसमये शास्त्रस्य पुरुषार्थसाधनत्वन्दर्शित-
मेव, तथापि तस्मिन्पक्षे परम्परया शास्त्रस्य उक्तम् । जातिस्फोटपक्षे तु साक्षादेव तथे-
स्यादिदेविशुद्धम्—*मवतारयति—*तमेवेति* । "अयमात्मा, तस्मत्पदम्" इत्यादिश्रुति-
प्रतिपादितमित्यर्थः । *इत्थम्*—*पूर्वोक्तिभिः, *निष्कृष्यमाणम्*—*वाच्यत्वेनाप्यस्तेभ्यः
पृथक् क्रियमाणम् । *निरञ्जनम्*—*उपाधिविनिर्मुक्तम् । अत एवाक्षरम्—*अविनासि ।

अयम्भावः—“नामरूपे व्याकरवाणि” इति श्रुतिसिद्धा द्वयी सृष्टिः । तत्र रूपस्येव नाम्नोऽपि तदेव तत्त्वम् । प्रक्रियांशस्त्वविधा-
विजृम्भणमात्रम् ।

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

शास्त्रेषु प्रक्रियाभद्वैरविद्यैवोपवर्ण्यते ।

दर्पणः

तत्र शब्दोपादानत्वस्य तन्त्रान्तरे गगनादौ प्रसिद्धेः कथं ब्रह्मणस्तदुपादानत्वमित्या-
शङ्कयामाह—*अयम्भाव इत्यादि* । *नामरूपेति* । “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणि” इति श्रुतिसिद्धेत्यर्थः । *द्वयीति* । नामरूपात्मरुद्रव्यवस-
मूहरूपेत्यर्थः । *तत्रेति* । सृष्टिद्वयमग्नये । *रूपस्येवेति* । आकाशाद्यात्मकार्यस्येवे-
त्यर्थः । *नाम्न इति* ॥ तत्राचकक्षद्दल्यापीत्यर्थः । *तदेव*—ब्रह्मैव । तत्त्वमुपादा-
नमित्यर्थः । “तस्मादेतस्माद्वा आत्मन” इत्यादिध्रुतेः । शब्दतन्मात्राकाशोपादानत्वे
पर्यवसानाद्वयोरप्युपादानं ब्रह्मैव । अत एव तयोः परस्परमभेदसिद्धिः । स्वोपादा-
नप्रज्ञाभिन्नत्वात् । न च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे विकारित्वाऽऽपत्तिः । जगदेतद्वि-
चलते” इति बद्धता मूलज्ञैव समाहितत्वात् । तथाच व्यावहारिकप्रातिभासिकपदार्थ-
निरासेन श्रुत्या ब्रह्मैव परिघेपीक्रियते इति प्रागुक्त एवाऽर्थः ।

ननु नानात्वस्य सर्वथैव मिथ्यात्वे कथं च प्रत्ययो लोकानामत आह—*प्रक्रियां-
शस्त्विति* । प्रकृतिप्रत्ययपञ्चकोनादिव्यवहारान्शस्त्वित्यर्थः । *अविद्येति* । मलिन-
नसत्त्वाज्ञानविलास एवेत्यर्थः । तथाच ब्रह्माऽतिरिक्तत्वेनाऽसत्यानामपि तेषां पार्थ-
क्येन प्रतीतिरधिष्ठानाऽज्ञानकृतैवेति । न यावदधिष्ठानाज्ञानं तावत् तद्विपृत्तिरिति
भावः । यत्र ननु तादृशमज्ञाने कथं शास्त्राणामुपयोगोऽत आह—*प्रक्रियांश
इति* । प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनं त्वित्यर्थः ॥ *अविद्येति* । तथाच पञ्चकोनादि-
न्यायेन शास्त्राणामुपयोगो, न तु तज्ज्ञाने साक्षादुपयोग इति भावः । *अविद्यैवोपव-
र्ण्यते इति* । वाक्यपदीयाऽनन्तरम्—

उपायाः ज्ञास्यमाणानां बालामुपलालनाः ।

असत्ये वत्तमनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥

इति दलोकः । “समारम्भास्तु भावनामित्यस्य” पूर्वाहंन्नु—

परीक्षा

पृथाहं यत्तद् ब्रह्म । “सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न नश्यति” इति स्मृतेः । *शब्दतत्त्वमिति* ॥
अत्र शब्दपदं रूपस्याप्युपलक्षणम् । *द्वयी*—नामरूपात्मिका । *तदेव*—ब्रह्मैवेति ।
तत्त्वम्—उपादानम् । तदुक्तं ध्रुतौ—“अनेन जीवेनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि”
इति । सृष्टेरुद्योकरूपव्यन्तव्यवहारसमुदायरूपतया । “सृष्टेरक्षणे एव सम्भवश्च”
“तस्मादेतद्वाऽऽत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुः” इति ध्रुतावपि प्रसिद्धम् ।

ननु ब्रह्मण एव नामरूपसृष्ट्युपादानत्वञ्चेदुपादानोपादेययोस्तादात्म्याद् ब्रह्मणो-
ऽपि नानात्वमेव सिद्धम्, तथा च कथं सत्यत्वमत आह—*प्रक्रियांशस्त्विति* । प्रकृति-
प्रत्ययादिरूपनञ्च कोनादिव्युत्पादनमाकाशादिदृष्ट्युपादानत्वस्य च प्रतिपादानान-
स्त्यित्यर्थः । *अविद्याविजृम्भणम्* । मलिनसत्त्वाविधानामज्ञानविलास एवेत्यर्थः ।

अत्र हरिमम्मतिमाह—*उपलक्ष्येति* । अत्र—पूर्वाहंमन्यत्रोक्तम् । उपलक्ष्यं

समारम्भाच्च भाषानामनादि ब्रह्म शाश्वतम् ॥ इति ॥

ब्रह्मैवेत्यनेन, “अघ्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः, “तमेव भान्तमनु-
भाति सर्व्वम्” “तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति” इति श्रुतिसिद्धं स्व-
परप्रकाशत्वं सूचयन् स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोट इति यौगिकस्फो-
टशब्दाभिधेयत्वं सूचयति । निर्विघ्नप्रचारायान्ते मङ्गलं स्तुतितनि-

दूषणः

यदादिदर्शनालोकाः परिच्छिन्नोऽवसीयते ॥ इति ॥

तदर्थंस्तु यथा यदादिकं दृष्ट्वा लोको विद्वत्प्रपञ्चः परिच्छिन्नः किञ्चित्प्रकारगता-
निरूपककाल्यंतावत्येनानुमीयते, एवं भाषानामाकाशादीनाम् । *समारम्भादिति* ।
सम्पत्कारम्भो जननं यस्मात् । भावप्रधानश्च निर्देष्टः । तदुत्पत्तिरेतुत्वादित्यक्षरार्थः ।
भावोपादानत्वादिति यावत् । तादात्म्येन वा हेतुः । *समारम्भादिति* । शाश्वतं
नित्यमपि ब्रह्म आदिमत्सकारणमिवाऽवसीयत इत्यनुपगम्यते । परिणाम्युपादानत्वे
वस्मिन्नभ्युपगम्यमाने विकारित्वप्रसङ्गसङ्गा । वस्तुतो न तत्प्रसक्तिर्विचक्षणोपादानताया
एवाङ्गीकाराद्गज्ज्वादी प्रातिभासिकभुजप्रत्येवेति भावः । “अनादि ब्रह्म शाश्वतम्”
इति पाठस्त्वन्वतरविशेषणोपादानवैयर्थ्यापत्त्या नादरणीयः ।

अनु नादेऽपि ब्रह्मभ्युपदेशस्य प्रायसो दर्शनात्पुरुषार्थानुपयोगितदभेदज्ञानसम्पा-
दनवैयर्थ्यमत्र आह—*ब्रह्मैवेति* । तथाच प्रकृते ब्रह्मपदस्य स्वप्रकाशकप्रकृत्या-
न्नोक्तानुपपत्तिरिति भावः । “तमेव भान्तम्” इत्यस्य—

“न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रवारुणं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः” इति
पूर्वादंम् । धृतीत्युपलक्षणम्—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

इत्यादिस्मृतेरपि । *स्वपरप्रकाशकत्वमिति* । तत्र परप्रकाशकत्वे मानमुक्तम् ।
स्वप्रकाशकत्वं च स्वभिन्नाप्रकाशकत्वं सति प्रकाशकत्वम् स्वात्मकनित्यज्ञानविषयत्व-
मिति यावत् । “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुत्या ब्रह्मणो नित्यज्ञानानन्दस्व-
रूपत्वप्रतिपादनात् प्रकृतश्रुतिः ।

स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्ति त्वं पुरुषोत्तम ।

इति स्मृतिश्च स्वप्रकाशकत्वे, पराप्रकाशकत्वे च “न तद्भासयते सूर्यो” इत्यादि स्मृति-
श्च मानमधिक्रमन्वप्राऽनुमन्धेयम् । *सूचयतीति* । स्फोटस्वप्रकाशपदयोः पर्यायत्वं
योपयतीत्यर्थः । तथाच जातिस्फोटत्वादिभेदे उपाधिनिरासद्वारा शब्दमङ्गलः स्वप्रका-
परीक्षा

पूर्वादंन्तु—

यदादिदर्शनालोकाः परिच्छिन्नोऽवसीयत । इति ।

यथा यदादिदर्शनाल्लोको विश्वप्रपञ्चः परिच्छिन्नः किञ्चित्प्रकारगन्तू व्यरसीयते ।
तथा भाषानामाकाशादीनां समारम्भः सम्पत्कारम्भः प्रकाशो यस्मादिति न्युत्पत्त्या
प्रकाशोपादानमनादित्यम्भेऽनेत्यर्थः । अनादौत्यनेन—प्रागभावाप्रतिपत्तित्वम्,
शाश्वतमित्यनेन—ध्वंसाप्रतिपत्तित्वमुक्तम् ।

अनु नादेऽपि ब्रह्मभ्युपदेशात्तत्त्वमस्य शाश्वतस्य ब्रह्मणः अनादित्यप्रतिपादकते-
स्यत आह—*ब्रह्मैवेत्यनेनेति* । स्वयं ज्योतिः पराप्रकाशकः । *निर्विघ्नप्रचाराय*—अप्रति-

रूपमाह—#पूर्णात्मने इत्यादिना# ॥ ७४ ॥

अशेषफलदातारमपि सर्वेश्वरं गुरुम् ॥

श्रीमद्भूषणसारेण भूपये शेषभूषणम् ॥ १ ॥

भट्टोजिदीक्षितैः श्रेष्ठैर्निर्मिताः कारिकाः शुभाः ॥

कौण्डभट्टेन व्याख्याताः कारिकास्ताः सुविस्तरम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणरङ्गोजिभट्टाऽऽत्मज-

कौण्डभट्टकृते वैयाकरणभूषणसारे स्फोटवाद् ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थश्च ।

दर्पणः

शत्रुरूपेण पुरुषार्थोपयोगिनि ज्ञाने व्याकरणस्योपयोग इति सिद्धम् । नादस्फोटवादि-
मते यथोपयोगस्तथोपपादितं प्राक् । *निर्विघ्नेति* । अप्रतिबद्धस्वग्रन्थप्रचारार्थमि-
त्यर्थः ॥ *अन्ते* । ग्रन्थावसाने । *मङ्गलमिति* ॥ नत्यात्मकं तदित्यर्थः । “मङ्गला-
धीनि मङ्गलान्तानि मङ्गलमध्यानि च शास्त्राणि प्रथन्ते” इति भाष्यकारोक्त्युत्तरिति
भावः । पूर्णत्वमखण्डानन्दत्वमप्रतिहतेच्छत्वं वा तेन रूपेण तन्नतिश्च स्वीयग्रन्थप्रचा-
रेच्छाविषयसिद्धय इति बोध्यम् ॥ ७४ ॥

ज्ञात्वा श्रीफणिवाक्यजालमतुलं नैयायिकोक्तीरपि

मीमांसानयमाकलय्य च मया सम्यक्कृते दर्पणे ॥

अस्मिन् भूषणसारतां बुधजनः सोत्कण्ठमालोकरां

यद्भिद्वासमलीमसो न मुकुरस्तत्प्रार्थवोधक्षमः ॥ १ ॥

आसीत् कूर्मगिरौ धरासुरवरः श्रीबल्लभः कोविदो

वेदान्तेषु विनोदमञ्जरिरिति क्वाताऽस्ति यद्भिर्मितिः ॥

तत्सुनुर्हरिवल्लभः समकरोत्सद्युक्तिमण्युज्ज्वलं

श्रीमद्भूषणसारदर्पणमिमम्मोदाय विद्याधताम् ॥ २ ॥

उत्प्रक्षितायां हि न मोददेतवेऽभ्यस्तो भुक्तं सोऽपि बुधां तथैव ॥

इत्याकलय्योभयमत्र युक्तिप्रमाणसिद्धं समुदाहृतं मया ॥ ३ ॥

सर्वोऽप्यर्थो बुधैः स्पृष्टो यद्यपीह तयापि मे ।

सत्सन्दर्भाशवितता भमता केन वास्यते ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्कूर्माचलामिजनोत्प्रभातीयोपनामकश्रीबल्लभाऽऽत्मजहरि-

वल्लभविरचिते भूषणसारदर्पणे स्फोटवाद् समाप्तः ॥

परीक्षा

पद्मप्रचाराय । स्तुतिरूपत्वम्पूर्णत्वकथनेन । तत्त्वज्ञाखण्डानन्दरूपत्वम् । *नम इति*
नतिरूपमङ्गलाय ॥ ७४ ॥

इति स्फोटविवरणम् ।

इति श्रीमद्गस्त्यकुलवंशावतंसदिग्गन्तविख्यातकीर्तिमुधाकरसङ्घयावत्सा-

र्यभौमभवदेवमिध्यात्मजभैरवनाथमिध्रविरचिता परीक्षानामिका

वैयाकरणभूषणसारटीका समाप्ता । शुभमस्तु ।

श्रीरामाय नमः ।

श्रीमद्दुर्बलाचार्यापरनामकृष्णामित्रकृत—

भूपणसारव्याख्यायाम्—

धात्वर्थनिर्णयः ।

पश्चात् प्रतिपदं नित्यमजगदं वाच्यवाचकम् ।

जगतां प्रकृतिः स्फोटः पदमन्यत्प्रकृष्टितम् ॥ १॥

• श्रीलक्ष्मीति । रूपिगमिति • । साक्षात्स्ये गितिः । “रमादिभ्यश्च” इति मनुष्ये-
धानस्यान्यमत्वर्थोपनिद्रुत्वपत्त्वात् । उद्गमोरमगस्य स्फोटक्यत्वोक्तिः स्वशास्त्रतत्त्व-
सूचनाय । यतः स्फोटरूपात्सर्वे जगद्विवर्त्ताकारं भवति । तदुक्तं हरिणा—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतां यतः ॥ इति ।

अत्र परावाक् स्फोटशब्देनोच्यते, सैव शब्दप्रज्ञेत्युच्यते । शब्दतत्त्वं शब्दस्य
परामार्थिकं स्वरूपं स्फोटस्यैव मुख्यशब्दतया तस्य च महात्मकत्वात् । अक्षरानाम-
चत्वाद्दक्षरं शब्दप्रज्ञैव । तत्तत्पदार्थरूपेण विवर्त्तते, यथा रज्जुः स्वयमविकृतव सती
मायया सर्पाकारेण विवर्त्तते । तत्त्वादप्रच्युतमेकं ब्रह्म-असत्स्थानेऽरूपतां प्राप्नोति । यतः
शब्दस्वरूपाजगत्प्रपा विकाराः क्रियन्ते इति तदर्थः । सात्त्विकेऽन्यथाभावः परिणामः ।
अतास्त्विकेऽन्यथाभावो विवर्त्तः । •वर्ताम्•-नीडाम् । •श्रेपेति• । श्रेपसम्बन्धिनो श्रेप-
स्यार्थस्य छाभार्थमित्यर्थः । •द्वैतेति• । द्वैतवाद एव ध्वान्त-तमः, तन्निवारणमेव
फलं यस्याः । पुंसो भावो यस्यां तादृशी, वाग्देवतां सरस्वत्येव पुरुषवेषं धृततीति
भावः । द्वैतस्य ध्वान्तस्य तु अविषयां सत्यामेव । ईतुद्वेः ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’
इत्यादिधृत्या अद्वैतस्यैव तास्विकत्वात् । •दुषिदमिति• । प्रगभ्येत्यप्रान्वयः ।
•श्रीफलतीति• । फणिनः स्मरणं तु प्रकृतशास्त्रनिर्माणत्वेनाभ्यर्हितत्वात् । अस्माभिः-
भङ्गोविद्दीक्षितः । एतेन भङ्गोविद्दीक्षितकृता एताः कारिका इति सूचितम् ।

अस्य प्रत्यस्य कारिकास्य वाच्ये क्रियायाः प्राधान्यात् क्रियावाचकस्य
धातोरर्थे प्रथमतो निरूपयति—•फलन्थापारयोरिति• । इण्णादिव्यापारस्य धात्वर्थ-
त्वापारणायाह—•व्यापारस्त्विति• ।

ननु यथा किं करोति इति प्रश्ने पचतीत्युक्तं भवति । एवमस्तीत्युच्यते भावाद्-
स्वादीनां क्रियावाचकत्वं न स्यादत आह—•यावत्सिद्धमिति• । अयमभावः-यन्मनी-
वांपर्यमाधित्य साध्यत्वेन विवर्त्तितोऽर्थः । क्रिया-यतः क्रियते इत्यत्रापि क्रियाद्वारेव
घटस्य साध्यत्वं प्रतीयते, घट इत्येताज्जनाच्चात्साध्यत्वाप्रतीतिः । एवन्वर्ततेव क्रिया-
याचकस्यनस्त्वादापत्त्वस्तीति । •सिद्धमसिद्धमिति• । सिद्धमनाक्षीदित्यादी । अ-
मिदं पचति पचतीत्यादी ।

ननु क्रियते वा सा क्रिया । ॥ च समुदायः •पुंं वाच्यते इत्यत आह—•माधित्ते-
ति• । आधितः प्रथमस्य यथा तथा वाच्ययथानामुत्पादत्वात्कारकं समुदायस्योत्पा-

धत्वमिति भावः । *पचति पाक इति* । पाक इत्यत्र क्रियान्तराकाङ्क्षाऽस्ति, ननु पचतीत्यत्रेत्यर्थः । *तथा चेति* । क्रियान्तराकाङ्क्षाया अनुत्यापिन्न पचतिशब्दोपात्ताक्रिया अनुत्यापकतावच्छेदकं रूपं पचत्यादित्शब्दः, तद्वत्त्वं तच्छब्दबोध्यक्रियायामस्तीति लक्षणसङ्घतिः । क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्यापकरूपवत्वमिति तु नोक्तम् । पचतीति शब्दस्य क्रियात्वाभावेन स्वक्रियाभिन्नक्रियात्वरूपक्रियान्तरत्वासम्भवात् । *तद्रूपवत्वमिति* । इदमेवासत्वभूतत्वमित्यर्थः । अन्यथा सङ्ख्याकारकाद्यनन्वयित्वमसत्वभूतत्वमित्युक्तौ 'पदय नृगो धावति' इत्यादौ कारकान्वयित्वदर्शनात् । 'हतशापिका शप्यन्ते' इत्यादौ सङ्ख्यानन्वयित्वदर्शनाच्चाव्याप्तिरिति भावः । *एतदेव = एतादृशासत्वभूतत्वमेव । *तिदपदैरिति* । यद्यपि क्रियाप्रधानं यच्चाख्यातमिति निरुक्ततन्नाप्यकारादिमते पृथितव्यमित्यादीनामसत्वरूपमाख्यातत्वमेव । तथापि पृथितव्यमित्यत्रापि अस्ति भविष्यतीत्यादिक्रियासम्बन्धस्य सम्भवात् क्रियान्तराकाङ्क्षेत्याद्यसत्वभूतो भावः तिदपदैरेबोध्यते, इत्यत्र न विवाद इति भावः । वर्जनादिक्रियावाचिनामपि हिस्वादीनां क्रियान्तराकाङ्क्षादर्शनात् न साध्यक्रियाभिधायित्वम् । क्रियाप्रधानत्वव्यवहारस्तु क्रियामात्रविशेषणत्वात् ।

ननु व्यापारसामान्यं प्रति धातुसामान्यस्य वाचकत्वे सर्वत्र सकलव्यापारबोधोपचिरत आह—*अयं चेति* । *बुद्धिविशेषादीनामिति* । फृत्कारादीनामनन्तत्वात्फृत्कारत्वादिकं शक्यतावच्छेदकम् । फृत्कारत्वादीनामप्यनुगमको बुद्धिविशेष एव सर्वत्र व्यापार इति बुद्धेरकत्वादिति भावः ।

ननु एका क्रियेति व्यवहारः कथमत आह—*गुणभूतेरिति* । क्रमोत्पन्नानां व्यापाराणां समूहः क्रिया । स च समूहः गुणभूतैः स्वावयवीभूतैः फृत्कारादिव्यापारैर्युक्तः । ननु क्षणनद्वाराणां व्यापाराणां समुदायोऽसम्भवीत्यत आह—*बुद्धयेति* । एकत्वबुद्ध्या प्रकल्पितो भेदरूपः समूह इत्यर्थः । क्रमिकाणां व्यापाराणां समूहे बुद्धिपरिकल्पितमेकत्वमाश्रित्य एकत्वव्यवहार इति भावः ।

तार्किकमते स्वरूपसम्बन्धविशेषणस्याश्रयत्वस्याश्रयस्वरूपतया नानात्वादत् आह—*तत्तच्छब्दरूपमिति* । अलण्डधर्मरूपमित्यर्थः । सतैव पदार्था इति वैशेषिकपरिभाषामूरीकृत्याश्रयत्वस्याश्रयस्वरूपत्वस्वीकारे स्वस्यैव धर्मत्वं धर्मित्वं चेत्यनुभवविह्वलम् । तार्किकैरपि विषयत्वप्रतियोगित्वादीनामतिरिक्तत्वस्वीकारेण सर्वेचेति नियमाभावाच्च । अस्तु वा आश्रयत्वं जातिः, यथा एकस्मिन् घटे नष्टे घटान्तरं पद्वधमघतिष्ठते । व्यक्त्यन्तरे आश्रयत्वस्यावस्थानसम्भवात् । जननेन यत् प्राप्यते या सा जातिरिति भाष्यमते जातेरनित्यत्वमिति नियमाभावाच्च । किञ्चाकृतिरेव शब्दार्थ इति मते अभावत्वगगनत्वादिक्रमपि जातिरेव । यथा धटत्वजातिरनेकघटदर्शनादेव बालैर्निश्चीयते । एवमाश्रयत्वेऽपि अनयोः कर्तृकर्मणोः प्रतीतेः सम्भवादित्यत्रान्वयः । *आश्रेयादिति* । कर्त्तादिकमन्तरा व्यापारारथसम्भवात् ।

ननु शाब्दिकमते आदेशानामेव वाचकतया लकाराणां कथं वाचकत्वेत्यत आह—*बोधकतारूपमिति* । तत्तत्स्थानित्वेन तिवादिस्थानित्वेन तार्किकमतं शङ्कते—*नचेति* । *अयोगादिति* । कृतेरपि व्यापारविशेषणत्वादिति भावः । *अथेति* । मण्डनमिश्रमते फलमात्रं धात्वर्थः, भावनाऽऽख्यातार्थः । आख्यातार्थभावनाश्रयत्वादेव कर्त्तृत्वम् । *कृतामपीति* । तत्रापि कर्त्तादिपदस्य कर्त्तृत्वादिपरत्वापत्तौ व्यापारवाचकत्वापत्तेरिति भावः । ननु तत्र "कर्त्तरि कृत्" इति सूत्रं मानमत आह—*लः कर्मणी-

त्यनेनेति* । तत एव कर्त्रादिपदस्यानुवृत्तेरिति भावः । अलङ्घलामो योगः, लङ्घस्य परिपालनं धेमः ।

ननु पाचको देवदत्त इत्यदिसामानाधिकरण्यानुरोधाय कृतां कर्तृवाचकत्वमित्याश-
चेराह—*अपिचेति* । यत्रार्थकत्ववादिनो नैयायिकाभिराकृत्य मीमांसकमते दूषयति—
मीमांसकानामिति । *कृदादिवदिति* । यथा कृदादौ भावनाऽक्षिप्यते, तथेहास्त्विति
भावः । तथासति आशेषलभ्यत्वे सति न स्यादिति प्रत्ययार्थत्वाभावादित्यर्थः । *आ-
क्षिप्तव्यचेरिति* । जातिसाक्षिवादिनामाशेषेण व्यक्तेर्बोध्यात् । *कर्तुरपीति* । पचती-
त्यस्य पाचक इति विवरणात् ततः विवरणम् ।

अन्वेषं सर्वत्र विवरणस्य शक्तिप्रादुर्भावोच्छेद इत्यहमेराह—*किञ्चेति* । *अभेदा-
न्वयेति* । अन्यथान्यस्मिन्नपि पचति देवदत्तः पचतीति प्रयोगापत्तेरिति भावः ।
सञ्चात्र नास्तीति । कर्तृवाचकत्वसाधकं सामानाधिकरण्यं नास्तीत्यर्थः । *इत्यादाव-
पीति* । तस्मान्नामार्थधात्वर्थयोर्नामार्थयोश्च साक्षाद्भेदात्तिसम्बन्धेनान्वयो नास्ती-
त्येव परंपां नियम इति भावः । *पिद्वास्यादिति* । पिद्मे अक्षिणी यस्या इति पठ्यन्तेम
विषदं “अनेकमन्यपदार्थ” इत्यनेन पठ्यन्तमासविधानात्पिद्वाक्षिसम्बन्धि इत्येवार्थः
स्यादतो गवादिसामानाधिकरण्यानुरोधेऽसम्बन्धाक्षिसम्बन्धिसमासार्थसिद्धान्ता-
सङ्घटितः । जाधेपितं सम्बन्धिनमाश्रायं च सामानाधिकरण्यसम्भवादिति भावः । *पठ्य-
र्थं पूर्वति* । अन्वयपदार्थ इत्यत्र परं सृष्टिःकृतम् । परं च प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यादन्य-
विभक्त्यर्थं इति लभ्यते इति भावः । *द्रव्यानुक्तेरिति* । एतच्च । उच्छेदापत्तिरित्यत्र
हेतुः । *अल्पत्येति* । तन्मते जातिरेव शब्दार्थत्वात्स्ववाक्योपाचक्रव्ये गवि उक्त्वा-
रीत्या भाषेपेण इदं तिष्ठो वाचकत्वाभिधानम् । *फलं प्रतीति* । एतच्च कर्तृप्रत्य-
यस्थले । एक इत्यादौ तु व्यापारं प्रति फलस्यैव प्राधान्यम् । एतदर्थमेव फलव्यापा-
रयोः प्रथमं शक्तिरुक्ता, ननु फलव्यभिचरिणे व्यापारे । *कर्त्तरीति* । विशेषणमित्यनुप-
ज्यते । *समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति* । एतेन शब्दान्तरानुसन्धानप्रयुक्तलाघवं दर्शि-
तम् । *तथापत्ति* । कर्त्राद्युपस्थितिविषयतया कर्त्रादौ, तत्र प्रकारतया संख्याबोधः ।
इतरावियोगत्वंति । इवार्थसादृश्ये चन्द्रस्य विशेषणत्वात् तत्र संख्यान्वयः ।
इदमपि—कार्यकारणभावलाघवमपि । *तच्च*—धातोरिति परं च । *सप्रैव*—व्यापारे
एव । *तदन्वयः*—कालान्वयः । *कृतकर्मणोरेवेति* । समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति
भावः । *प्रयोगापत्तिरिति* । फलरूपव्यापारस्य वर्त्तमानत्वादिति भावः । वचनवि-
रोधमुक्त्वा युक्तिविरोधमप्याह—*अपिचेति* । तमित्यादि कर्माध्याहारं दोषमाह—
भाष्यसिद्धेति । भाष्यसिद्धलौकिकैकवाक्यतेत्यर्थः । “एकतिङ् वाक्यम्” इति वा-
क्तिकं तु निवातमात्रविषयकमिति भावः । यद्यपि तिङ्कृतद्वये एकाक्यताभावादेव
निवाताप्राप्तावतिद्वयद्वयं न्यर्थमित्युक्तं भाष्ये, तथापि पचतिभवतीत्यत्र पाको भव-
तीत्यर्थद्विक्याक्यता भाष्ये एव स्वीकृतेति भावः । किञ्च भिन्नवाक्यतां स्वीकृत्य
निवातेऽपि अध्याहारस्यासार्वत्रिकतयाऽप्राप्ताद् देवदत्तोऽवेहीत्यत्र कदाचित् द्वितीया-
च्चि स्यादिति बोध्यम् । वाक्यार्थस्य कर्मत्वात् द्वितीयेति असम्भवदुक्तिरत्वादन्यत्र
निराकृतम् । अध्याहारं युक्तिविरोधमप्याह—*उत्कृतेति* । ‘पश्य देवदत्तो गायति’
इत्यादावस्मन्मते अध्याहारादिना निराहः संभवति । तार्किकाणां तु शृणु देवदत्तो
गायतीत्यादावगतिरेव । फले कर्तृरन्वयवार्त्तायाह—*भावनात्वावच्छिन्नेत्यादि* ।

ननु नाशरूपव्यापारस्य नित्यत्वात्सर्वदा नश्यतीति प्रयोगापत्तिरत आह—#घटो नश्यतीत्यत्रापिति* । ननु नाशसामग्र्यो नाशोत्पादको व्यापारः, तस्य घटादावभावात् घटादेः कर्तृत्वानापत्तिरत आह—#प्रतियोगित्वसहितेति* । समानदेशकालवृत्तित्वसम्बन्धेन नाशसामग्र्यविशिष्टप्रतियोगित्वमित्यर्थः । नातो मुद्गरप्रक्षेपादिरूपव्यापारमादाय देवदत्तो नश्यतीति प्रयोगः । यद्यपि प्रागभाववत् च्वंसोऽपि कपालादिवृत्तिरेव, न घटादिवृत्तिः, तथापि प्रतियोगित्वरूपव्यापारो घटादावस्त्येव । *तदुत्पद्ये इति* । सामयोस्यविशेषणाभावप्रयुक्त एव विशिष्टाभाव इति भावः । एवं चोक्तदोषवारणाय उत्पत्तेरप्याख्यातार्थत्वमिति तार्किकोक्तं नार्त्तव्यम् । *ज्ञानेच्छादीति* । अत्र फलताघटकः सम्बन्धा विषयता । अत एव फलव्यापारयोर्मिन्ननिष्ठत्वात्सकर्मकत्वम् ।

ननु मनोयोगादिरूपव्यापारभावादोश्वरो जानातीति प्रयोगानापत्तिरत आह—#अन्तत आधयतेवेति* । यद्यपि व्यापारसमुदायस्वरूपक्रियात्वमाधयताया न संभवति । तथापि 'तत्तच्छालिकानां राज्ञां क्रिया' इत्यादि बक्ष्यमाणरीत्यात्रापि आरोरो बोध्यः । *फले तदिति* । अत्र तद् परस्मैपदिन्य उत्पन्न उपसर्गप्रयुक्तश्च पाठः । तेन एवते निविशते इत्यादौ नातिव्याप्तिः । यद्यपि शत्राद्यभावेऽपि लिङादौ कर्तुंबोधः । गच्छ इत्यादौ च तिवाद्यभावेऽपि कर्तुंबोध इति नुस्यत्वाद्भिन्नगमनाविरहाच्छब्दादीनां वाचकत्वं संभवति, तथापि गच्छेत्यादौ 'यः शिष्यत' इति न्यायेन बोधात्तिवादीनामेव वाचकत्वम् । यद्यपि नित्यशब्ददर्शने गच्छेत्पेव बोधकम्, तथापि प्रक्रियादत्तामादायैवात्र सर्वो व्यवहारः । यच्चिगादीनामपि क्वचित्कलाधयत्रोपकृत्वं नास्तीत्याह—#नन्वेषमिति* । *सामान्यविशेषज्ञानेति* । तच्च 'वयस्त्वियाम्' इत्यादिनोक्तम् । *सार्वधातुकेति* । तेन सम्बन्धे इत्यादेर्निरासः । भावसाधारणो विधिः भावकर्मसाधारण्येन विहितः "सार्वधातुके यक्" इत्यादि । *प्राभाकरादीन्प्रति* । तस्मिन् फलानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । कृतिरूप्य भावना आख्यातार्थः । साऽपि लिङादीनामेव वाच्या । तथाहि भावनानामप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः । प्रवर्तकत्वं च लिङ् लोट् संख्यादीनामेषेति भावः ।

अत्र मीमांसकाः—धातुना सिद्धो भावो दानयामादिरुच्यते । तद्वत्साध्यत्वं तु आख्यातेनोच्यते इत्याख्यातार्थो भावना । तद्गद्गुः—धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येवान् लक्ष्यते, तथापि सर्वसाधारणरूपेष्वेवाभिधीयते इति यत्न एव भावना । पद्यतीत्वस्य पाके पद्यतीतिप्रतीत्या यत्नस्य धात्वर्थत्वाभावात् रथो गच्छतीत्यादावाधयत्वस्यैव भावना, तस्यात्र साध्यत्वरूपत्वेन मानस्य पूर्वताः सन्तीत्यादौ शाब्दिकैरपि स्वोकारादित्यन्ये ।

सा चैवं सर्वाख्यातवाच्या अर्थभावेनेत्युच्यते इति वदन्ति, तान् दूषयति—#व्यापारो भावनेति* । धात्वर्थस्य सिद्धरूपत्वाभावाद्द्व्यापार एव भावनेति भावः । भावना सकर्मिकैव क्रियात्वकर्मिकार्थीति । भेदे सत्यपि साध्यत्वाविशेषाद्भावनाव्यापारयोरभेद इति पुत्रराजः । *अयत्नानाम् = यत्नभिन्नानाम् । भावनाशब्देन यत्नस्यैव शाब्दान्तरे प्रसिद्धतया फलकारादिसंप्रहार्थे व्यापार इत्युक्तमिति भावः । *नचैवमिति* । व्यापारत्वस्योपाधित्वेन शक्यतावच्छेदकत्वासंभवात् फलकारत्वादीनां चाननुगतत्वात् फलानुकूलो यत्न एव धात्वर्थः । कृत्स्नं शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः । एतच्च न तेषां भवत् । व्यापारो धात्वर्थः, कृतिराख्यातार्थ इति तु तेषां सिद्धान्तः । अत एव नैयायिकमतमित्यपहाय रीतिरित्युक्तम् । नैयायिकलक्षणने विवक्षिते त्वित्यं व्या-

व्यापारवाचित्वलाभादिति भावः । *वैयर्थ्यापत्तेति* । अत एव तद्विरोधः । *सकलव्यापारेति* । पराभिमतभावनारूपव्यापारस्यापि लाभादित्यर्थः । *मीमांसकोक्तं बाधकमिति* । “प्रत्ययार्थः प्रधानम्” इति न्यायविरोधरूपमित्यर्थः । *अख्याधिकरणेति* । “अख्याया एकहायन्या पिद्वाद्या मवा सोमं क्रीणाति” इत्यत्र कारकाणां क्रिययैवान्वयादख्याया क्रीणाति एकहायन्या क्रीणातीत्यादिक्रमेण पृथगेवान्वयः । पश्चात् या अख्या सा एकहायनीत्यादिको मानसोऽभेदबोधः । *भव्यमाणेति* । क्रियायोग एव कारकसंज्ञाविधानात् । *सम्बन्धमात्रमिति* । भावार्थाधिकरणे “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्युदाहृत्य भद्रपादैः सिद्धान्तितमाख्यातार्थभावनायां स्वर्गकामपदोपात्तः स्वर्ग एव फलत्वेन संबध्यते, न तु धात्वर्थो यागः । तस्यापुण्यरूपत्वेनापुरुषार्थत्वात् । नच स्वर्गस्य भिन्नवाक्योपात्तत्वादाख्यातरूपसमानरूपपदध्रुतेरेव अरितार्थत्वात् । सर्वत्रैव हि धात्वर्थभावनया सम्बन्धसामान्यमेव धृत्या प्रत्याच्यते, तस्य सम्बन्धसामान्यस्य पक्षांस्तत्सम्बन्धविशेषस्तस्य निवेद्ये बोधने तु ध्रुतेः सामर्थ्यं नास्ति । यथा पचतीत्यत्र पाकसम्यग्धिनी भावनेत्येव धातोऽर्थः । पाकानुभूत्याभावनेति तु पश्चान्मानसो बोधः । अत एव ‘दध्ना जुहोति’ इत्यत्र दधि जुहोतीत्यर्थः । ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र तु यागस्य मानसः पार्ष्टिकः करणत्वबोधः । *लडायन्ते इति* । लिङ् लोड् तच्चादित्युक्ते एव प्रवचकत्वादिप्रतीत्या तेषामेव भावना वाच्येति भावः । *विशेषमाणस्यापीति* । उक्तविवरणाद्भावनाया वाच्यत्वमावदयकम् । तत्र चाख्यातस्य कर्तृवाचकत्वापरिशेषादातोरेवार्थो भावनेति भावः ।

ननु यदि कर्तुराख्यातार्थत्वं स्यात्तदेवोक्तयुक्त्या भावनाधात्वर्थः स्यात्, तदेव न । कर्त्तरि शक्तौ अनन्तव्यापाररूपकर्तृत्वस्य शक्यताबच्छेदकत्वे गौरवादित्याशङ्कते-
नचैवमिति । असिद्धस्यापि यागस्य स्वकरणमित्यन्नस्य करणत्वसम्भवात् सोमादीनां तु साक्षात् करणत्वं न सम्भवति, नहि क्रियामन्तरेण काष्ठादिमात्रात्पाक उत्पद्यते इति । *शक्यताबच्छेदकरूपेणैवेति* । तीरे प्रवाहत्वमारोप्य प्रवाहत्वेनैव रूपेण तीरबोध्यात् शक्यतावन्नत्वादीनां प्रतीतिरिति भावः । *न नैयायिकादीनामिति* । ‘कचतच्छस्यति वदनम्’ इत्यत्र कचत्वादिना बोधे राहुत्यादिप्रकारकबोधामावात् प्राप्तकत्वानापत्तेरिति भावः । *विपर्ययेणापि व्युत्पन्नानामिति* । व्याकरणाभिधेन केनचित् द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादीन् कर्मत्वादिशब्दैरव बोधयितुमिच्छता घटः कर्मत्वमित्यादिप्रयुक्तम् । प्रयोज्येन च व्याकरणलक्षणज्ञेनार्थमनुसन्धाय घटीया कर्मतेत्याद्यर्थोऽवगतः, तस्य तद्वाक्यं साकाङ्क्षमेवेति भावः । पूर्वप्रकारिकापि व्युत्पत्तिव्याकरणव्युत्पत्तिमतमिव भवतीत्यभिप्रेत्य विपर्ययेणापीत्यपि शब्द उक्तः, व्याकरणव्युत्पत्तिमूलकविपरीतव्युत्पत्तिमतमित्यर्थः । *तन्निराकाङ्क्षमेवेति* । घटीया कर्मतेति बोधे निराकाङ्क्षमेवेत्यर्थः । यस्य पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयः ।

ननु भावकत्वं तत्पदे तत्पदवत्त्वमाकाङ्क्षेति नीलपद्मं विनापि घटमानयेत्यादावन्वयदर्शनादभेदबोधे समानविभक्तिरूपत्वमेवाकाङ्क्षा, घटः कर्मत्वमित्यादावपि अभेदबोधे आकाङ्क्षाप्रत्येव, किन्तु योग्यता नास्ति । योग्यताभ्रमे त्वभेदबोधो भवत्येवेति नैयायिकवचनं न कार्यमित्याकारकं प्रचीनवेयाकरणस्य व्यर्थमित्यर्थः । *एवं सत्यपि* । व्युत्पत्त्यनुसारेत्वं सत्यपि । *माहुरीतिरिति* । कर्त्तृदिना भावनाऽक्षिप्यते इति तदुक्तः । *तथात्पापचौ* = भावनाधेयापचौ । *कर्तुंवाच्यत्वमिति* । कृदन्त इत्यादि उ-

त्वत्तो घटे षेति अन्योन्याधयस्य दूषकत्वं च तर्कविधया । तथाहि—घटे यदि घटेऽन्यः स्यात्, घटान्निघ्नः स्यादिति । एवं इषावपि बोध्यम् । स्थितावन्योन्याधयस्तु नोक्तः । व्याकरणे प्रयोजनाभावात् । *क्रियासन्देहेति* । *कर्मकर्मणा तुल्यक्रियः* इत्यत्र क्रियासन्देहं फलस्यैव ग्रहणात् । *अस्त्यादावर्षाति* । उत्पत्यनुकूलव्यापार आत्मधारणानुकूलो ध्यापारश्चास्त्यादीनामर्थः । तत्र घर्मिणि उत्पाद्यत्वेन विवक्षिते सति "रोहितो लोहितादासोः" इत्यादावुत्पत्यनुकूलव्यापारः प्रतीयते एव । *अन्यत्रेति*—आत्मधारणानुकूलव्यापारायके घटेऽस्तीत्यादौ फलव्यापारयोः समानाधिकरणत्वाद्भावना स्फुटं न प्रतीयते इत्यर्थः । *अन्तर्भावादिति* । आत्मरूपकर्मणो धात्वर्थेऽन्तर्भावादित्यर्थः ।

ननु घटेऽस्तीत्यादौ साध्यभावना यस्य प्रतीयते, उदात्ता वा सिद्धस्य यस्य न कर्तृत्वसम्भवः, निष्पन्नेन घटेन साध्यमानत्वात्सम्भव इति चेन्न । शौचघटस्य वास्य घटे स्वभेदमध्यस्थोभश्रोपपादनात् । *भागरूपसत्वादिति* । तथा च तथापि 'दूषक शक्तिमादाय धात्वर्थस्य सिद्धत्वापत्तिरिति भावः । यस्तुतः प्रत्ययेन कर्माद्यभिधानात्साध्यवर्तित्वमित्यर्थं इति । *यथाऽन्मिति* । पद्वत्पत्र साध्यरूपता धारणीत्वपत्र सा न रूपतेत्यर्थः । धातुना = धातुभागेन, तथाभिधाने = साध्यत्वाभिधाने । *कर्मपद्य प्रवेति* । क्रियायोगं विना कर्मत्वासम्भवात् धातोः साध्यक्रियावाचकत्वे 'काष्ठैः पाकः, इत्यपि स्यादिति भीमांसकैर्यदुक्तं तत्रेशापचिमाह—इष्टमेवेति* । *उपपद्यत इति* । पचतीत्यत्र विक्लिचिमुत्पादयतीत्यर्थाद् व्यापारं प्रति फलस्यापि कर्मतया तद्विशेषणे स्तोफमित्यत्र यथा द्वितीया, तथा 'स्तोकं पाक' इत्यत्रापीत्यर्थः । क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमित्यस्य याचनिकत्वं वदतां तांस्क्रिदादीनां तु 'ज्योतिष्टोमेन यजेत' इत्यादावपि द्वितीयापत्तिः । 'स्तोकः पाक' इति घनन्तार्थव्यापारविशेषणत्वात्प्रथमा । प्रयोगसाधुतामात्रमस्तु इत्यादाहते—*नचेति* । *समानवाक्ये इति* । 'आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्' इति वार्तिककारोक्तं सन्बोधनस्य विशेषणत्वमेव न्याप्यमिति भावः । *तरिःक्रियायां विशेषणमिति* । सम्बोध्यमानदेवदृचविषया या व्रजतिक्रिया सा असम्बोध्यमानदेवदृचविषयऽन्नतिक्रियापेक्षया भिन्नेति भावः । सिद्ध्यावर्चकत्वरूपं विशेषणत्वम् । तथा चैकवाक्यत्वात्पदात्परस्याभन्त्रितस्येत्यनुदात्तः । देवदृच व्रजतीति तु नोदाहृतम् । आभन्त्रितं पूर्वमविवक्षितत्वात्वेन पदात्परत्वाभावात् सूत्ररीतिमाह—इति सूत्रयतेति* । अन्यथा त्रिऽन्तद्वये एकवाक्यत्वाभावेन "अतिः" इति निषेधवैयर्थ्यादिति भावः । भाष्यकृता तु पचतिमवतीत्यस्य पाको अवतीत्यर्थः । स्वमुखेनैवोक्तः । तदुक्तं हरिणा—

एकतिष्ठ पदय वाक्यं तु शास्त्रे नियतलक्षणम् ।
 तस्यातिष्ठप्रद्वये नाथो वाक्यभेदात्तत्र विधत्ते ॥ इति ।
 यदुभ्यपि तिष्ठन्तेषु साकाङ्क्षेकवाक्यता ।
 तिष्ठतिलो निवातस्य प्रतिषेधस्तयार्थवान् ॥ इति च ।

अत एव चोक्तम्—

तथा तिष्ठन्तमप्याहुस्तिष्ठन्तस्य विशेषणम् ॥ इति ।

एवं च पूर्वं स्वाभिमतो व्रजतीत्यत्र तत इत्यस्मात्परस्य व्रजतीत्यस्य "तिष्ठ" इति निवातः सिद्धः । *यौगिक इति* । क्रियते वा सा क्रिया संज्ञासन्दर्भादव्यादिति

ज्योतिष्टोमे श्रूयते रथन्तरमुत्तरस्योगांयतीति ऋचाङ्गानुविशेपो रथन्तरं तत्र "नं अभि-
त्वारुरनो जुमः" इति ऋक् "रथन्तरं साम्नो योनिस्तदुत्तरं चत्वासिद्धि हवामह" इ-
त्यादिका ऋचस्सन्ति । तत्र रथन्तरं साम गेयम् । उत्तराशब्दस्य संज्ञाशब्दतया उत्तरा-
संज्ञरूपन्ये पद्यमानकृत्वेन रथन्तरं गेयं उत्तराग्रन्ये हि सर्वेषां साम्नां योनिमुत्तरा-
ऋचः विशिष्य सन्तीति सिद्धान्तः । *तद्व्यतिरेकेण* । क्रियाव्यतिरेकेण । आहुरित्य-
स्वरसस्तु क्रियारहितमपि त्वया पृथितव्यमित्यादि वाक्यं स्पष्टमेव । तदुक्तं हरिणा-
वाक्यं तदपि मन्यन्ते यत्पदं चरितक्रियम् ॥

इति गर्भितक्रियं पिण्डोमित्येतदपि वाक्यमिति तदर्थः । *इति महानसवदिति* ।
अत्र वृत्त्यर्थस्य महानससादृश्यस्य पर्वतेऽन्वयः । स चायुक्तः क्रियासादृश्ये एव वति
विधानादिति भावः । अत एव भवितुमर्हतीति अत्राध्यादियते इति प्रामाणिकाः ।
वस्तुतस्तु "तत्र तस्येव" इति सूत्रं क्रियाभावेऽपि वतिविधानार्थमिति ध्येयम् । *स्मृति-
कल्पनेति* । पुण्येभ्यः स्मृह्यति इति पदाध्याहारोऽपि तत्र व्यर्थः स्यादित्यर्थः । *कृत-
पूर्वाति* । अत्र कर्मणोऽविवक्षया भावे कः । कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहः । पश्चात्कदादि-
कर्मयोगः । आहुरित्यस्वरसस्तु "द्विर्वचनेऽचि" इति निर्देशादेव साध्यावस्थक्रियाया
अपि ग्रहणम् । "संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ति" इति सूत्रे क्रियाग्रहणं सूत्रार्थमिति ।

परे तु भोक्तुं गत इत्याद्यसाध्वेव । अत एव "उपपदमतिह" इति सूत्रे अतिह-
ग्रहणस्य क्रियावाचिनि लक्षणया कारको गत इत्यत्र समासनिषेधः फलमित्युक्तो मैक-
लिक्रियावाचीति उक्तं भाष्ये इत्याहुः । *भेदभेदकेति* । विशेष्यविशेषणयोः परस्पर-
सम्बन्धयोर्भाष्ये यादृशानुपूर्व्यां साधुत्वं सूत्रकारादिभिश्चकृतं स तत्र साधुः । बोधस्त्व-
साधुत्वादापि जायते एवेत्यर्थः । *ध्रुत्या - आख्यातध्रुत्या । प्रकरणात्* = तत्र तु प्र-
करणपाठात्, कृत्वर्थत्वे सति अशृतवदने कृतोर्गेऽण्यम् । पुरुषार्थत्वे तु पुरुषस्य प्रत्य-
बायः । *जज्ञभ्यमानः* = जम्भया विशारितमुखः । *अत्र विधिवदिति* । यथा बं
सूत्रप्रकरणात् कृत्वर्थं तथेत्यर्थः ।

इति धात्वाख्यातार्थनिर्णयः ।

अथ लकारार्थनिर्णयः ।

अत्र केचित्कालं क्रियात्मकमाहुः । अपरे क्षणसमूहमाहुः । तन्त्रान्तरप्रणेतारस्त्व-
सङ्गमतिरिक्तं कालमाहुस्तन्निश्चिन्ननयेऽपि वर्चमानकालस्य प्रत्ययेण निश्चेतुमनन्त्य-
त्वाद्नुमानगम्यत्वमाह - *प्रारब्धापरिसमाप्तत्वमिति* । अधिभयमान्ते इत्येतत्प-
र्यन्तं मध्ये इत्यस्य विशेषणम् । *तदस्ति* = वर्चमानत्वमस्ति । एतच्च लक्षणं
क्रियाकालयोरक्यमतेन, तयोर्भेदे तु प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितत्वं वर्चमानत्व-
मिति बोध्यम् । 'क्रियाभेदाय कालस्तु' इति भाष्ये कालस्य क्रियाभेदकत्वलाभात् ।

ननु व्यापारसमुदायः क्रिया । आत्मास्वीत्यादौ च स्थितिरूपो क्रिया एकविधा ।
यथाहि पच्यादौ पृत्कारादीनामवयवानां वैलक्षण्यथाचत्समुदायस्य भवति क्रियात्वम् ।
तथात्रावयववैलक्षण्यमात्रेण तदसम्भव इत्याशङ्क्याह - *तत्तत्कालिकानामिति* ।
तेषां क्रिया हि विलक्षणवयवत्वेनानुमीयमाना तत्साहचर्यान्तर्गततादिक्रियानामपि
वर्चमानत्वसिद्धिभावः । *विश्वेतरधिकरणमिति* । क्रियायाः कालत्वमभिप्रेत्येदम् ।

आत्मा तु—स्वरूपं तु । *न विकल्प्यते*—न भिद्यते । *पररूपेण*—परकीयक्रिया-
रूपेण । *तम आसीदिति* । अन्येन तमसा निगूढमप्रज्ञातमपे सृष्टेः प्राक् तदा हि न
किञ्चिदासीत्, मुच्छेन—सूक्ष्मभूतेन घटमगडस्थानीयेन कर्मणा यदपिहितमिव अग-
दासीत् । आसमन्ताद्भवतीत्याभु अज्ञानं तमः इति धृत्यर्थः । *अद्यतनानद्यतनेति* ।
अद्य भवोऽद्यतनः, अद्य समुदायावयवभेदपरिकल्पनया पृथग्येव कालस्याधाराभेदपदेन
निर्देशः । अत एवोक्तं हविणा—

कालस्याप्यपरं कालं निर्दिशन्त्येव लौकिकाः ॥ इति ।

इत्येतादृशं विषयतेति । एतादृशानुस्यूतसायनिरूपिता या विषयता तत्रि-
रूपकं यद्ज्ञानं तदविषयत्वमित्यर्थः । *पूर्वापरोभूतावयवमिति* । पिण्डीभावासम्भ-
वबोधना या पिण्डीभूता या इति । अवयवानां क्षणिकत्वे पिण्डीभावस्यैवासम्भ-
वादिति भावः । *क्रियाविद्यानाम्*—क्रियाविशिष्टानाम् । यदन्तीत्वस्वरसस्तु किः
याप्रत्यक्षं विना तद्विशिष्टसायनस्यापि प्रत्यक्षासम्भय इति । *तत्त्वं चेति* । *वर्ष-
मानः प्रागभावः*—उत्तरसमप्रप्रागभावः । तदप्रतियोगी उत्तरसमयः । *न्यायशु-
त्पादनायम्*—प्रवर्तनाभेदानायम् । *प्रपञ्चार्थम्*—शिष्यबुद्धिर्विशिष्यार्थम् । *अ-
यान्तरेऽपीति* । तद्यथा “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादि उपदेशान्नेन पथा यास्वित्वा-
दिभ्य विधावन्तर्भवति । कुरुन्व यथाहितमिति । प्रारब्धं कुर्वति चामग्र्यं कामवा-
रणं करणे प्रतिबन्धकसद्धान्वित्त्वं स्वामन्यग्रम् ।

इति लकारार्थनिर्णयः ।

अथ सुवर्थनिर्णयः ।

मुपाङ्गमादयोऽप्यर्था इति । *इति भाष्यत इति* । भाष्यादित्यर्थः । *इत्यापचे-
रिति* । पूर्वक्रमेण जानामीत्यस्यानापचेरित्यर्थः । *सत्कार्थ्यवादेति* । कारणे सूक्ष्मरू-
पेण स्थितस्याविनाशं एवोत्पत्तिः । असत् एवोत्पत्तौ तु सर्वत्र सर्वसुत्पद्येतेति भावः ।

ननु नाशस्यावस्तुतया कथं सत्कार्थ्यत्वमत आह—*तिरोभावेति* । अयम्भावः—
नित्वा प्रक्षालिका सत्ताः न निरन्वयनाशतेति । अभावो नाम न भावात्प्यतिरिक्तः,
किन्तु सचेद्य । तिरोभूय स्वकारणेषु शक्तिरूपतया स्थिता वस्तूनां नाशः, संबध तिरोभा-
वावस्था । साधनसंपत्कृत् क्रमवत्त्वेन प्रतीयमाना नश्यतीत्याख्यातेन न प्रत्याप्यते इति

लक्ष्यक्रमे इत्यनेन साव्यरूपता दर्शिता, नष्टे नश्यतीति प्रयोगश्च धारितः । *आश-
दोषेति* । गच्छन्तीत्यादौ कर्तुः कर्मत्वापत्तिरुत्पत्त्यर्थः । *द्वितोषेति* । प्रयागात्का-
शीमित्यग्रत्येत्यर्थः । औदासीन्येन प्राप्यं तृणादि, अनौचित्यं विपादि, संज्ञान्तरं (ना-
श्यातम् “अकथितं च” इति विहितं अन्यपूर्वकम् “अपिशीलस्थासां कर्म” इत्यादिना
विहितम् । असन्नायते इति तास्मिन्तीत्येदम् । असदुत्पत्तेनिराकृतत्वादाह—*सदेति* ।

धातुनोवतेति । धातुनोक्ता क्रिया यत्स तस्मिन् कारणे नित्यं कर्तृतेष्यते इत्यर्थः ।
कर्तृकर्मव्यपदेशाच्चेति । “मनोमयः प्राणशरीर उपास्य” इति श्रुतं मनोमयत्वादि-
गुणकं ब्रह्मैव, ननु जीव इति पूर्वसूत्रे प्रतिपादितम् । तत्रैव इत्यन्तरं प्राह—*कर्मकर्त्रि-
त्यादि* । मनोमयादिशब्देन जीवस्यैव ग्रहणे सत्येव कर्मत्वं कर्तृत्वं विरुद्धे स्यातामि-
त्यर्थः । तस्य जीवस्य वाच्यशेषमाह—*एतमिति* । इतः अस्मात् लोकात् प्रेत्य गत्वा
एतं मनोमयं अभिसम्भावित्वास्मि प्राप्तास्मीति श्रुत्यर्थः । *कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति* ।

आत्मैव कर्ता न सांख्याभिमतमन्तःकरणं “यजेत स्वर्गकाम” इत्यादौ शास्त्रार्थस्या-
त्मन्येव सम्भवादिति सूत्रार्थः । *शक्तिविपर्ययादिति* । अन्तःकरणस्य कर्तृत्वेऽधि-
करणशक्तिर्न स्यादिति सूत्रार्थः । *तदेतेषामिति* । *प्राणानामिति*—प्राणानां इन्द्रि-
याणां विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानशक्तिमादाय ग्रहणशक्तिमादाय स्वापे जीव उदयमेतीति
श्रुत्यर्थः । *यया च तक्षोभयथेति* । आत्मनः कर्तृत्वेऽपि न । सर्वदा दुःखित्वादिकम् ,
यया हि तक्षा वास्यादिहस्त एव व्यापारकरणाद्दुःखितो नान्यथा, एवमात्मापीति
सूत्रार्थः । *बुद्धिदृष्टमपादानत्वमिति* । रूपे विभागरूपगुणासम्भवात् न प्रतिपत्ति-
रिति अध्वर्युणा दत्तं दण्डं यजमानः सोमक्रयपर्यन्तं धारयतीति उपयुक्तत्वाद्दण्डप्रदानं
प्रतिपत्तिकर्मिति पूर्वपक्षः । प्रतिपत्तिर्नाम उपयुक्तस्यादृष्टार्थ आदरः । यथा राज्ञा चर्चि-
तस्य ताम्बूलस्य सौपण्यवक्तृदूष्टे ग्रहः । *अथ कर्मेति* । मैत्रावरुणो हि दण्डमवष्टभ्य
प्रेषाननुवक्ष्यतीति उपयोक्ष्यमाणस्वात् । तथा च ध्रुयते दण्डी प्रेषान्वाहेति नियमः ।
प्रकृतेषु वेति “कर्मण्येव द्वितीया” इत्यादिनियमेषु कृतान्तःकरणादीनेव व्यावर्तयति,
नत्वव्यवर्थाभित्यर्थः ।

इति सुबर्थनिर्णयः ।

अथ नामार्थनिर्णयः ।

स्वस्मवेतेति । एवं व्यक्तिः स्वस्मवेतं सामान्यं तदाभ्यत्वं व्यक्त्यन्तरं । *ना-
गृहीतेति* । “नागृहीतविशेषणानुविशेष्यमुपसंक्रामति” इति व्यायः । *उपपद्यते
इति* । लक्षणया व्यक्तेरपि प्रकृत्यर्थत्वात् अकारणत्वेऽपि दण्डत्वादेरलक्ष्यत्वेऽपि
वीरत्वादेः छागो वेति “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इत्यत्र पशुः छाग एव । “अग्नये
छागस्य” इति मन्त्रे छागस्य श्रुतत्वादिति सूत्रार्थः । *अनुविद्धमिवेति* । सर्वं ज्ञानं
शब्देनानुविद्धमिव भासते इति योजना । सोऽपि प्रातिपादिकार्थ इति । अत एव
“ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म” “रामेति द्व्यक्षरं नाम मानवः पिनाकिनः” इत्यादौ शब्दस्य
बोधः । शब्दार्थयोस्तादात्म्यमित्यस्यावमेवाशयः । घटादिशब्दानामर्थे स्वशब्देऽपि
प्रयोगेण शब्दार्थयोरत्यन्तिकविवेकस्य चाग्रहात् । स च शब्दः “अग्नेर्दक्” इत्यादौ
विशेष्यतया प्रतीयते, नहानियमानाशक्तिर्वचन इति नापि उत्पादयितुं शक्यते ।
‘नल आसीद्’ इत्यस्य तु नलशब्दानन्व आसीदित्येवं शब्दप्रकारको बोधः । अत एव
देवदत्तः अयमेव भवतीत्यादौ देवदत्तशब्दवाच्योऽयमेवेत्यर्थः । किञ्च शब्दस्यावाच्यत्वे
वाच्यत्वं केवलान्वयीति तार्किकप्रवादासंगतिः । *शक्त्यभावेनेति* । अनुकरणानां
साधुत्वेऽपि शक्तित्वाभावाद्ग्र लक्षणा न सम्भवतीत्यर्थः । *तदाशब्दोऽपीति* ।
अनुकार्यमप्येत्यर्थः । अन्यभेदपक्षे स्वस्यैव वाच्यवाचरुभावासंभव इत्यत आह—
अभेद् इति । *अतिप्रसङ्गवारणायेति* । घटपदात्सम्भवायेनोपस्थितस्याकारास्य
बोधवारणायेत्यर्थः । *ग्राह्यत्वमिति* । यथा घटादिकं प्रकाशयन् प्रदीपः स्वात्मानमपि
प्रकाशयति ।

इति नामार्थनिर्णयः ।

अथ समासशक्तिनिर्णयः ।

भेदान्योन्याभाव इति । अयम्भावः-भेदः सामर्थ्यमिति पञ्चे भेदवदर्थप्रतिपाद-
कत्वमेवैकार्याभावसामर्थ्यम् । संसर्गस्तु-भेदाविनाभूतत्वादनुमेयः । स्वत्वसमानाधि-
करणो राजभिन्नस्वामिकभेदो हि राजसंसर्गज्याप्यः । तथा चानुमीयमानसंसर्गको यो
भेदस्तद्वतोऽर्थस्य प्रतिपादनमेकार्याभावः । *उचरकालमिति* । पुरुषगतराजसम्ब-
न्धस्य राजभिन्नस्वामिकभेदव्याप्यत्वादिति भावः ।

विनिगमनाविरहमिति । उचरित्योभयोः समनियततथा विनिगमनाविरहाद्यौ-
गपद्येनोपस्थितयोर्द्वयोरपि वाच्यत्वमिति भावः । *अस्वामिकेऽर्थाति* । केवलभेदपक्षे
इत्यादिभेदसंसर्गो द्वन्द्वेऽपि साहित्यविशेषस्यैव प्रतातेरिति वदन्ति । *राहुः पदार्थक्रे-
दस्त्वादिति* । लक्षणया राजसम्बन्धिनः पदार्थत्वात् । *रथकारेति* । क्षत्रियाद्वैदवाया-
मुत्पादितो माहिष्यः, वैश्याच्छूद्रायां करिणो भवन्ति । माहिष्यात्करिण्यामुत्पन्नो रथ-
कारः । *अर्थवत्त्वाभावेनेति* । वृत्त्योपस्थापकत्वाभावेनेत्यर्थः । *समवायेनेति* । पदानां
समवायसम्बन्धेनाकाशवृत्तेः । *वपदकर्तुः प्रथमभक्ष इति* । अत्र वपदकर्तुर्भक्षणं प्र-
थममिति नार्थः, पृक्पदोपात्तयोर्भक्षणप्राथम्ययोः परस्परमुद्देश्यविषयभावासम्भवात् ।
किन्तु प्रथमभक्ष इति समुदितस्यैव विधिः प्रायम्यस्येत्यर्थात्लाभः । एवं च यद्यैकस्मि-
न्यात्रे वपदकारनिमित्तकं प्राष्ठं समाख्यायान्यस्य च सोमभक्षणं प्राप्तम्, तत्र प्रथमं
वपदकर्तव्यं भक्षयेत् । तथा च जैमिनिकात्यायनान्यां सूत्रितम्-“वपदकारोऽत्र भक्षयेत्”
इति । *अङ्गैः स्विष्टकृतमिति* । पशुयोगे हृदयस्याग्रे वपति, अथ जिह्वायाः, अथ वक्षस
इत्येवमादिना एकादशानामङ्गानामवदानेन यागमभिधाय ‘अङ्गैः स्विष्टकृतं यजति’ इत्यु-
क्तम्, तत्र प्रकृतैरेव येन कंचिद्गंगं त्रिस्विष्टकृतं इति नार्थः । *अङ्गैरिति* ।
समस्तस्यैकपदत्वेनोद्देश्यविशेषभावासम्भवात् । किन्तु ‘नाशयोरवपति शिरस’ इत्यने
नाङ्गत्रयस्यावदाननिर्पेधात्तैरेवांगैः स्विष्टकृतं पष्टव्य इति । *निपादस्थपतीति* ।
म्यपतिः स्वामीनिपादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयः ; न पष्टीतत्पुरुषः । पूर्व-
पदस्य सम्बन्धिनि लक्षणाप्रसङ्गात् ।

इति समासशक्तिनिरूपणम् ।

अथ शक्तिनिरूपणम् ।

दृष्टत्वादिति । प्रवाहत्वेन रूपेण तीरस्यापि बोधः । प्रवाहत्वमेव ॥ तत्रारोपि-
तम् । अत एव गङ्गाशब्दस्य प्रवाहे प्रसिद्धत्वान्मुलुपत्वं तीरत्वप्रसिद्धत्वान्गौणत्वम् ।
नचाव्यवहितोत्तरत्वेति । शक्तिजन्योपस्थित्यव्यवहितोत्तरशब्दबोधं प्रति शक्तिजन्यो-
पस्थितिः कारणमितिरीत्येत्यर्थः । *हस्तिपको - हस्तिनि यन्ता, साधुतान्दननुमाप =
स्मृत्वा । *ते साधुष्विति* । असाधुशब्दविषये ते साधव एव स्मृताः सन्तः बोधका इत्य-
र्थः । ग्रन्थकृतमसाधुशब्दानां लिपित्यागोचरत्वेन व्याख्यातत्वात् । ‘असाधुरनुमानेन’ इ-
त्यक्षरमयोदया तु असाधूनामेव परम्परया बोधकत्वं लभ्यते । एवं च ते असाधवः साधुष्व-
नुमानेन साधुस्मरणद्वारेति व्याख्येयम् । *तादात्म्यमुपगम्येवेति* । अपरंशसाधुशब्द-
भेदेष्विवापचाः शब्दार्थस्य प्रकाशका इत्यर्थः । *न शिष्टैरिति* । इवशब्दो भिन्नकर्म,
साधवः पय्याया इव साधवः शिष्टैर्नानुगम्यन्त इत्यर्थः । *नयत इति* । नापि स्मृतिशा-

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

•स्वस्वयुक्तेति* । स्वं धातुः स्वार्थो यत्फलमथवा स्वयुक्तनिपातार्थो यत्फलमित्यर्थः । *तण्डुलः पचतीति* । अत्र कर्मत्वस्य संसर्गत्वेन प्रत्ययार्थत्वाभावात् द्वितीया । *चतुर्विधपदे इति* । नामारूपातोपसर्गनिपातभेदात् विशेषणसंभवात् इति ध्रुवतीत्यादौ उपसर्गाणां प्रकृषांदिद्योतकत्वं प्रतिष्ठते इत्यत्र तु धातोर्गतिनिवृत्तिवाचकतया प्रशब्दस्यैवातिरर्थ इति ङ्ङिद्वाचकत्वमपीत्यर्थः । यद्यप्युपसर्गाणां द्योतकत्वं धातूनां वाचकत्वंमित्यत्र न लाघवम्, तथाप्येकस्य उपसर्गस्य धातुभेदेनार्थभेदात् ङ्ङिद्नभङ्गत्वाद्यद्योतकत्वमेव । अत एवोक्तं हरिणा-स्थादिभिः केवलैर्यत्र गमनादि न गम्यते । तत्रानुमानाद्विधा तद्वर्मां प्रादिरुच्यते इति प्रतिष्ठते इत्यत्र "धातूनामनेकार्थत्वाद्" गतिरेवार्थः । तत्रापि प्रशब्दस्य द्योतकत्वमनुमानादिति तदर्थः ।

इति निपातार्थविचारः ।

अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

•मीमांसकादीनां भ्रममिति* । कृतद्वितेत्यादिवाचिकं भवतीति इत्यांकारकमीमांसाभ्रममित्यर्थः । *सम्बन्धविशिष्ट इति* । 'राजपुरुष' इतिप्रयोगे राजसम्बन्धस्यैव निमित्ततया तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वोचित्यात् । *पक्षभेदेनेति* । संसर्गपक्षे इत्यर्थः । *भौषगबत्वमिति* । अत्रापस्त्यार्यकप्रत्ययार्थस्य "शोचं च चरणैरसह" इति जातिबाधितया इदमाद्यर्थत्वादिभ्य उदात्त इत्यर्थः । *जातिविशेषेणेति* । कृष्णसर्पस्य सर्पादिशब्दानां जात्यवच्छिन्नद्रव्यवाचिण्या जातावेव प्रत्यय इत्यर्थः । रुडिः कृष्णसर्पादौ गुणस्यैवेति, नतु सम्बन्धस्येत्यर्थः । गुणगुणिनोः सोऽयमिति प्रतीत्या भेदसम्बन्धेन सम्बन्धापेक्षेति भेदपक्षे न सम्भवतीति । वस्तुतस्तु राजपुरुषत्वमित्यत्र राजपुरुषसम्बन्धस्यैव शक्यतावाच्छेदकत्वमनुभवसिद्धम् । पाचकराजपुरुषादिशब्दप्रयोगे पाकराजसम्बन्धावच्छिन्नस्यैव पुरुषस्य प्रतीत्या-सम्बन्धस्यैव निमित्तत्वेन तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वाचित्यात् । सतो भावः सचेति । अत्र सदसतोः सम्बन्धस्याङ्गु-भिचाराज्जातिरेव भावप्रत्ययार्थः । *सम्बन्धिभेदादिति* ।

अयमभावः-परमस्वभावा महासत्ताख्या जातिरेकैव । सा च सम्बन्धिनां गवादीनां भेदाद्विद्यमाना उपचारितभेदाद् गोत्वादिजातिरुच्यते, तस्यां ब्रह्मसत्तायामेव सर्वं शब्दा वाचकत्वेन व्यवस्थिता । अभावत्वापि बुध्याकारेणानुगमान्महासत्तया न वियोगः । अत एव प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्युच्यते । एवं क्रियात्वपि उपाधिभेदेन भिन्ना महासत्तैव धातुवाच्या, सा च जातिः सिद्धत्वसाध्यत्वरूपोपाधिभिरपि भिद्यते । तैव यथा महानित्युच्यते । यतोऽखिलविवर्तः यस्य गुणस्येति गुणशब्देन धर्ममात्रमुच्यते । लोके गुणशब्देन परतन्त्र उच्यते । एवं च जात्यादीनामपि गुणत्वाच्चप्रत्यया-भङ्गादिः । अत एवोक्तं भाष्येण "अण्यो हि धीस्त्वं गुणः, अन्यः पुरुषत्वम्" इति ।

इति भावप्रत्ययार्थविचारः ।

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

स्वस्वयुक्तेति । स्वं धातुः स्वार्थो यत्फलमथवा स्वयुक्तनिपाताथो यत्फलमित्यर्थः । *तण्डुलः पचतीति* । अत्र कर्मत्वस्य संसर्गत्वेन प्रत्ययार्थत्वाभावात् द्वितीया । *चतुर्विधपदे इति* । नामाल्यातोपसर्गनिपातभेदात् विशेषणसंभवात् इति ध्रुवतीत्यादौ उपसर्गाणां प्रकर्षाद्योक्तकत्वं प्रतिष्ठते इत्यत्र तु धातोर्गतिनिवृत्तिवाचकत्वात् प्रशब्दस्यैवातिरर्थ इति क्वचिद्वाचकत्वमपीत्यर्थः । यद्यप्युपसर्गाणां शोतकत्वं धातूनां वाचकत्वंमित्यत्र न लाघवम्, तथाप्येकस्य उपसर्गस्य धातुभेदेनार्थभेदात् क्वचिदनर्थकत्वाद्योतकत्वमेव । अत एवोक्तं हरिणा-स्थादिभिः केवलैर्यत्र गमनादि न गम्यते । तत्रानुमानाद्विविधा तद्वर्मा प्रादिरुच्यते इति प्रतिष्ठते इत्यत्र “धातूनामनेकार्थत्वाद्” गतिरेवार्थः । तत्रापि प्रशब्दस्य शोतकत्वमनुमानादिति तदर्थः ।

इति निपातार्थविचारः ।

अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

भीमांसकादीनां भ्रमरिति । कृतदितेत्पादिवाचिकं भवतीति इत्यांकारकमीमांसाभ्रमरमित्यर्थः । *सम्बन्धविशिष्ट इति* । ‘राजपुरुष’ इतिप्रयोगे राजसम्बन्धस्यैव निमित्ततया तस्यैव स्वप्रत्ययार्थत्वोचित्यात् । *पक्षभेदेनेति* । संसर्गपक्षे इत्यर्थः । *औपगवत्वमिति* । अत्रापस्यार्थकप्रत्ययार्थस्य “शोभं च वरणैरसह” इति जातिवाचितया हृदमाद्यर्थस्वादिभ उदात्त इत्यर्थः । *जातिविशेषणेति* । कृष्णसर्पसप्तर्णादिशब्दानां जात्यवच्छिन्नद्रव्यवाचिण्या जातार्थेव प्रत्यय इत्यर्थः । रुदिः कृष्णसर्पादौ गुणस्येति, नतु सम्बन्धस्येत्यर्थः । गुणगुणिनोः सोऽयमिति प्रतीत्या भेदसम्बन्धेन सम्यन्धापंशेति भेदपक्षे न सम्भवतीति । वस्तुतस्तु राजपुरुषत्वमित्यत्र राजपुरुषसम्बन्धस्यैव शक्यतावाच्चेदकत्वमनुभवसिद्धम् । पाचकराजपुरुषादिशब्दप्रयोगे पाचकराजसम्बन्धावच्छिन्नस्यैव पुरुषस्य प्रतीत्या सम्बन्धस्यैव निमित्तात्वेन तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वाचित्यात् । सतो भावः सचेति । अत्र सदमतोः सम्यन्धस्यान्यभिचारान्नातिरेव भावप्रत्ययार्थः । *सम्बन्धिभेदादिति* ।

अयम्भावः-परमहस्वभावा महासत्ताख्या जातिरेकैव । सा च सम्यन्धिनां गवादीनां भेदान्निघमाना उपचारितभेदाद् गोत्वादिजातिरुच्यते, तस्यां महसत्तायामेव सर्वे शब्दा वाचकत्वेन व्यक्तस्यता । अभावस्यापि बुज्याकारेणानुगमान्महासत्तया ॥ द्वियोगः । अत एव प्रातिपदिकार्थः सचेत्युच्यते । एवं क्रियास्वपि उपाधिभेदेन भिन्ना महासत्तेव धातुवाच्या, सा च जातिः सिद्धत्वसाध्यत्वस्वोपाधिभिरपि भिद्यते । सैव सत्ता महानित्युच्यते । यतोऽस्मिन्नविवर्धः यस्य गुणस्येति गुणशब्देन धर्ममात्रमुच्यते । लोके गुणशब्देन परतन्त्र उच्यते । एवं च जात्यादीनामपि गुणत्वात्त्वप्रत्ययार्थत्वसिद्धः । अत एवोक्तं भाष्यकृता “अन्यो हि वीस्त्वं गुणः, अन्यः पुरुषत्वम्” इति ।

इति भावप्रत्ययार्थविचारः ।

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

स्वस्यबुद्धेति । स्वं धातुः स्वार्थो यत्फलमथवा स्वयुक्तनिपातार्थो यत्फलमित्यर्थः । *तण्डुलः पचतीति* । अत्र कर्मत्वस्य संसर्गत्वेन प्रत्ययार्थत्वाभावात् द्वितीया । *चतुर्विधपदे इति* । नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदात् विशेषणसंभवात् इति श्रययतीत्यादौ उपसर्गाणां प्रकर्षाद्योतकत्वं प्रतिष्ठते इत्यत्र तु धातोर्गतिनिवृत्तिवाचकत्वात् प्रशब्दस्यैवातिरथं इति क्वचिदाचकत्वमपीत्यर्थः । यद्यप्युपसर्गाणां योतकत्वं धातूनां वाचकत्वंमित्यत्र न लाघवम्, तथाप्येकस्य उपसर्गस्य धातुभेदेनार्थभेदात् क्वचिदनर्थकत्वाद्योतकत्वमेव । अत एवोक्तं हरिणा-स्थादिभिः केवलैर्यत्र गमनादि न गम्यते । तत्रानुमानाद्विविधा तद्धर्मा प्रादिरुच्यते इति प्रतिष्ठते इत्यत्र “धातूनामनेकार्थत्वाद्” गतिरेवार्थः । तत्रापि प्रशब्दस्य योतकत्वमनुमानादिति तदर्थः ।

इति निपातार्थविचारः ।

अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

मीमांसकादीनां धर्ममिति । कृत्तद्वितेत्यादिवार्तिकं भवतीति इत्यांकारकमीमांसाधर्ममित्यर्थः । *सम्यन्धविशिष्ट इति* । ‘राजपुर्य’ इतिप्रयोगे राजसम्बन्धस्यैव निमित्ततया तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वाचित्यात् । *पक्षभेदेनेति* । संसर्गपक्षे इत्यर्थः । *औपगवत्वमिति* । अप्रापरत्यार्थकप्रत्ययार्थस्य “गोघ्नं च चरणीरसह” इति जातिवाचितया इदमाप्यर्थादिति उदात्त इत्यर्थः । *जातिविशेषेणेति* । कृष्णसर्पसपणादिसम्बन्धानां जात्यवच्छिन्नद्रव्यवाचिण्या जातायेव प्रत्यय इत्यर्थः । कृत्तिः कृष्णसर्पादौ गुणस्यैवेति, नतु सम्बन्धस्येत्यर्थः । गुणगुणिनोः सोऽयमिति प्रवोत्या भेदसम्बन्धेन सम्बन्धापेक्षेति भेदपक्षे न सम्भवतीति । बल्लुवस्तु राजपुर्यत्वमित्यत्र राजपुर्यसम्बन्धस्यैव शक्यतावाच्छेदकत्वमनुभवसिद्धम् । पाचकराजपुर्यादिसम्बन्धप्रयोगं पाकराजसम्बन्धावच्छिन्नस्यैव पुरुषस्य प्रतीत्या सम्बन्धस्यैव निमित्तत्वेन तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वाचित्यात् । सतो भावः सचेति । अत्र सदसतोः सम्बन्धस्याभ्युभिचाराज्जातिरेव भावप्रत्ययार्थः । *सम्बन्धिभेदादिति* ।

अयमभावः-परमद्वयत्वाभावा महासत्ताख्या जातिरेकेव । सा च सम्बन्धिभां गवादीनां भेदादिप्रमाना उपचारितभेदाद् गोत्वादिजातिरुच्यते, तस्यां द्वयसत्तायामेव सर्वे शब्दा वाचकत्वेन व्यवस्थिता । अभावस्यापि बुध्याकारेणानुगमान्महासत्तया न वियोगः । अत एव प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्युच्यते । एवं क्रियास्वपि उपाधिभेदेन भिन्ना महासत्तैव धातुवाच्या, सा च जातिः सिद्धत्वसाध्यत्वल्पोपाधिभिरपि भिद्यते । सैव सत्ता महानित्युच्यते । यतोऽपिलविवर्चः यस्य गुणस्येति गुणशब्देन धर्मसाग्रमुच्यते । लोके गुणशब्देन परतन्त्र उच्यते । एवं च जात्यादीनामपि गुणत्वात्त्वप्रत्ययार्थत्वसिद्धः । अत एवोक्तं भाष्यकृता “अन्यो हि योस्त्वं गुणः, अन्यः पुरुषत्वम्” इति ।

इति भावप्रत्ययार्थविचारः ।

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

•स्वस्वयुद्धेति• । स्वं धातुः स्वार्थो यत्फलमथवा स्वयुक्तनिपातार्थो यत्फलमित्यर्थः । •तण्डुलः पचतीति• । अत्र कर्मत्वस्य संसर्गत्वेन प्रत्ययार्थत्वाभावात् द्वितीया । •चतुर्विपपदे इति• । नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदान् विशेषणसंभवात् इति श्रवणतीत्यादौ उपमगणां प्रकृषां दिवोत्कृत्वं प्रतिष्ठते; इत्यत्र नु धातोर्गतिनिवृत्तिवाचकं तया प्रशब्दस्यैवातिरथं इति क्वचिद्वाचकत्वमर्थात्पर्यः । यद्यप्युपसर्गाणां द्योतकत्वं धातूनां वाचकत्वंमित्यत्र, न त्वाद्यम्, तथाप्येकस्य उपसर्गस्य धातुभेदेनार्थभेदान् क्वचिदुत्पत्त्याद्यद्योतकत्वमेव । अत एवोक्तं हरिणा-स्थानादिभिः क्वचिद्वैत्र गमनादि न गम्यते । तत्रानुमानाद्विधाया तद्धर्मा प्रादिरुच्यते इति प्रतिष्ठते इत्यत्र “धातूनामनेकार्थत्वान्” गतिरेषार्थः । तत्रापि प्रशब्दस्य द्योतकत्वमनुमानादिति तदर्थः ।

इति निपातार्थविचारः ।

अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

•मीमांसकादीनां भ्रममिति• । कृत्तदितेत्यादिवार्त्तिकं भवतीति इत्यांकारकमीमांसाभ्रममित्यर्थः । •सम्बन्धविरहित इति• । ‘राजपुरुष’ इतिप्रयोगे राजसम्बन्धस्यैव निमित्ततया तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वौचित्यात् । •पक्षभेदेनेति• । संसर्गपक्षे इत्यर्थः । •भौषण्यत्वमिति• । अत्रापत्यार्थकप्रत्ययार्थस्य “गोश्रे च चरणैरसह” इति जातिवाचितया इदमाद्यर्थस्यादिभ उदात्त इत्यर्थः । •जातिविशेषेणेति• । कृष्णमर्षसप्तर्गादिशब्दानां जात्यवच्छिन्नद्रव्यवाचिण्याया जातारैव प्रत्यय इत्यर्थः । रुद्धिः कृष्णसर्पादौ गुणस्यैवेति, ननु सम्बन्धस्येत्यर्थः । गुणगुणिनोः सोऽयमिति प्रतीत्या भेदसम्बन्धेन सम्बन्धादेवेति भेदपक्षे न सम्भवतीति । वस्तुवस्तु राजपुरुषत्वमित्यत्र राजपुरुषसम्बन्धस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वं ननु भवति । पाचकाराजपुरुषादिशब्दप्रयोगे पाचकारसम्बन्धावच्छिन्नस्यैव पुरुषस्य प्रतीत्या सम्बन्धस्यैव निमित्तत्वेन तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वाचित्यात् । अतो भावः मथेति । अत्र सदपतोः सम्बन्धस्यान्वभिचारात्प्रातिरेक भावप्रत्ययार्थः । •सम्बन्धिभेदादिति• ।

अयमभावः-परमह्यत्वभावा महासत्ताख्या जातिरेकेण । मा च सम्बन्धिनां गवादीनां भेदान्निष्प्रमाना उपचारितभेदान् गोत्वादिजातिरुच्यते, तस्यां परमसत्तापामेव सर्वे शब्दा वाच्यस्येन व्यवस्थिता । अभावस्यापि बुध्याकारेणानुगमनामहामत्तया न वियोगः । अत एव प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्युच्यते । एवं क्रियास्यपि उपाधिभेदेन भिन्ना महासत्तेव धातुवाच्या, मा च जातिः मिदृत्वमाभ्यत्वरूपोपाधिभिरपि भिद्यते । सैव सत्ता महानिरुच्यते । यतोऽधिकउचिर्घः यस्य गुणस्येति गुणशब्देन धर्मनाप्रमुच्यते । लोके गुणशब्देन परतन्त्र उच्यते । एवं च जात्यादीनामपि गुणत्वात्प्रत्ययार्थत्वमिदं । अत एवोक्तं भाष्यकृता “अन्वो हि योस्त्वं गुणः, अन्वः पुरात्वम्” इति ।

इति भावप्रत्ययार्थविचारः ।

अथाभेदैकत्वसंख्यानिर्णयः ।

अभेदैकत्वसंख्येति । अभेदरूपा एकत्वसंख्येत्यर्थः । *त्रित्वं न्यायादिति* । “कपिज्जलानालभेत” इत्यत्र बहुत्वं त्रित्वरूपमेव प्रथमोपस्थितत्वात् । *ग्रहं सम्मार्ष्टीति* । अत्र ग्रहमिति ईप्सिततमे कर्मणि द्वितीयाबलादुद्देश्यस्य प्राधान्यं ग्रहस्य गम्यते, तदनुरोधेन गौणस्य संमाजंनस्य वृत्तिर्युक्तैव । अतः धूममाणाप्युद्देश्यगता संख्या न विवक्षिता । ‘पशुना यजेत’ इत्यत्र तु यार्गं प्रति करणीभूतः पशुः गौणः । न च गौणानुरोधेन प्रधानस्यावृत्तिर्भवति इति वैषम्यम् । गृह्यते सोमरसोऽनेनेति ग्रहः पात्रविशेषः । अन्यत्र इत्यस्य विवरणमनुवाचस्येति । *वाक्यभेदादिति* । “ग्रहं सम्मार्ष्टि” इत्यग्रैकत्वस्यापि विधाने ग्रहमुद्दिश्य संमाजंनस्यैकत्वस्य च विधानाद्वाक्याभेदापत्तिरिति भावः । *संसर्गो जन्मत्वमिति* । आनन्तर्यस्याविशिष्यत्वेऽपि भुक्तत्वं नृशो न पौत्सेति प्रयोगाज्जन्यत्वं संसर्गः । एवं कदाचिदप्ययनेऽधीत्य तिष्ठतीत्यप्रयोगात् व्याप्यत्वमपि संसर्गं इत्यर्थः ।

इति अभेदैकत्वसंख्यास्वाध्यायश्च ।

अथ स्फोटनिर्णयः ।

वर्णस्फोट इति । प्रवृत्तिप्रत्यया याचका इत्यर्थः । *पत्रकोचेति* । अन्नमयं ग्रहं प्राणमयं ब्रह्मेत्यादेरनन्तरं ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति श्रूयते, अत्र रसपरिणामत्वाद्ब्रह्मत्वेन शरीरमुच्यते । एतेन शरीरातिरिक्तस्य पुत्रश्लोभादेरात्मत्वभ्रमो व्यावर्तितः । एवं प्राणादिविशिष्टस्यात्मन उपदेशेन वाक्यस्यानात्मत्वं प्रतिपादितम् । एतेषां कोशत्वं चान्तःस्थितस्यात्मनः असिकोशवद्दहिराच्छादकत्वसादृश्यात् । प्राणो न भोक्ता, किंतु मन एवेति तदात्मेत्यर्थः । विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानमन्तःकरणं बुद्ध्याख्यवृत्तिमदन्तःकरणविशिष्ट आत्मा विज्ञानमय आनन्दाभिव्यक्तकोषाधिविशिष्ट आत्मानन्दमयः । सचायमपि सोपाधिक एतस्यैव उक्तं ब्रह्मपुच्छमिति । पुच्छत्वेन प्रकल्पितमानन्दमयस्यापारभूतं “मत्स्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” प्रतिष्ठाभाषकः । *गत्वावलिप्त इति* । यत्किञ्चिद्गत्वावलिप्ताभेदे तु गकारनिष्ठाभेदप्रतिपत्तिर्गता यत्किञ्चिद्गत्वावलिप्ता । अभेदन्वोच्यमव्यवहारस्यानादितया प्रवाहानादित्वं शब्दस्य परंरस्युपपन्नम्, तत्र चानन्दशब्दकल्पनापेक्षया नित्यं कदाचिद्दर्शाकार एव लाप्यम् । यथाहि कुण्डलादिविशारागमेऽपि मुक्तांमिदं सत्यम्, एवं सञ्ज्वलिष्ठापानुगतं स्फोटारूपमेव सत्यम् । तत्र स्फोटशब्दो ब्रह्मणि ध्रुतिषु प्रसिद्धः । ब्रह्मणश्चात्मात्मस्त्वं च ध्रुवी प्रसिद्धम् । ‘सत्यासत्यौ तु योभागौ’ इति व्यक्तेरान्निवृत्त्याच्चातेश्च नित्यत्वादिति भावः । *उक्तं चेति* । अमृत्योपाधिस्तदुपहितमित्यर्थः । *आविषको धर्म इति* । अस्मिन्मते अविद्याकल्पितस्य गोत्वादिधर्मस्यासत्त्वं युक्तमेव । *शुद्धतत्वमिति* । तत्त्वशब्दपारमार्थिक्यस्तु-वार्था । तदुक्तं हरिणा—

आरना यस्तुस्यभावस्य शरीरं तस्यमित्यपि ।

द्रव्यमित्यस्य पदापतत्वमित्यमिति स्मृतम् ॥ इति ।

प्राभ्यन्तरमनवयवं बोधस्वभावं शब्दार्थमयं निर्विभामं शब्दतत्त्वं तदेव परावाक्

शब्दप्रज्ञेति चोच्यते । *पूर्णात्मने*—अप्रतिहतेच्छाय । *तदेव*—ब्रह्मैव । *प्रक्रिया-
शस्त्वविद्येति* । तदुक्तं हरिणा—

व्यवहाराय मन्यन्ते शास्त्रार्थप्रक्रियां यतः । इति ।

शास्त्रार्थप्रक्रियाः केवलमनुष्ठानं व्युत्पादनायैव । अतो न शास्त्राणि तत्त्वं वक्तुं
पारयन्तीति तदर्थः । तस्मादविद्यैव शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदेनोपवर्ण्यते इत्याह—*शास्त्रेषु
प्रक्रियाभेदेरिति* ।

नन्वेवमविद्योपदर्शकशास्त्रप्रक्रियाश्रवणं प्रेक्षावत्तामुपेक्षणीयं स्यादिति चेद् ? अत्रो-
क्तं हरिणा—

अनागमविकल्पान्तु स्वर्थं विद्योपवर्त्ते ॥ इति ।

'अविद्योपमर्तेन आगमविकल्पपरहिता शास्त्रप्रक्रियाप्रपञ्चान्याविद्या प्रगटी भ-
वति । पूर्वं चादित्येव विद्योपाय इति तदर्थः । यथा कारणे सूक्ष्मरूपेणावस्थितं काव्यं
स्वसामग्रीसमबधाने सत्याविर्भवति, एवमविद्याविलसे सति विद्या आविर्भवतीति
तदाशयः । *समारम्भ*—उत्पत्तिः ।

इति श्रीमद्देवीदत्तात्मजरामसेवकत्रिपाठीतनूतवाचाम्यै-कृष्णमिश्रहृता

विद्याकरणभूषणव्याख्या समाप्ता ॥ २ ॥

कर्त्तरि च तेन विधीयन्ते । नकारविषयान्दिनिष्टान् कर्मकारणादिवोधकृताशक्तिमादाय
शसादिविधानवत् । न च व्याकरणं न शक्तियाहकम् ; अपि तु साधुत्वमात्रार्थकमिति
वाच्यम् । “शक्तिप्रदं व्याकरणोपमानेति” नैशापिकृतदोषयसङ्घटेः । अर्थविशेषपुर-
स्कारार्णव साधुत्वस्य महाभाष्यसम्मत्त्वाच्च “पदसमवपरिपालनाय व्याकरणं प्र-
थम्” इतिन्यायभाष्योपेतम् ॥

नच “द्वयैकयोर्द्विवचनैक्यवचने” “प्रसङ्गो जनपदाशयामाम्” इत्यादौ भावप्रधान-
निर्देशस्य सूत्रकृच्छ्रैलीसिद्धत्वेन पक्षा देवदत्त इत्यादावभेदान्वयापोषणस्य “कर्त्तरि
कृत्” इत्यत्र कर्त्तृपरत्वेन प्लुतस्याऽपि कर्त्तृपदस्योक्तरोत्या लावण्यविनिगमकस-
द्भावेन प्रकृते शब्दाधिकाराधपणेन यमपरत्वे ऋषिस्वात्स्यानुमानेन न शक्तिप्राहकं
व्याकरणमपि प्रतिपृच्छमिति वाच्यम् । कर्त्तरि शक्तिस्वोक्तारोऽप्युक्तारोत्याऽऽध्रप-
त्वस्य सन्वयतावच्छेदकत्वरूपत्वेन गौरवाभावात् । रयो गच्छति जानातोस्यादावग-
त्याऽऽध्रये भाष्यसंघे वा लक्षणायां लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्यैव सन्वयतावच्छेदकत्व-
स्यापि गुरुमि स्वोक्तारं वाचकाभावाच्च । मन्वूनातिप्रसक्तृत्तित्वस्यस्याऽऽध्र-
कत्वस्य गुरुमपि सत्त्वात् । अस्तु वा सम्भवति सर्वो गुरो नावच्छेदकत्वमिति,
परन्तु यत्र लघुगुरस्याभ्यां बोधो निर्विवादस्तत्रैव लघुधर्मावच्छिन्ने शक्तिर्भू-
च्छिन्ने लक्षणेति युक्तम् । प्रकृते च प्रत्ययात्कृतित्वेन बोधः सविवाहः, धातुत्वं
वद्वोपात् । शब्दाधिकारस्यानेकतदितकल्पनाङ्कितत्वेन गौरवपराहत्त्वाच्च । “मतां
गुण” इत्यतोऽस्त इत्यनुस्यूतं सिद्धे “अभ्यक्तानुकरणस्य” इतिसूत्रेऽत इतिकरणेन श-
ब्दाधिकारस्य प्रमाणसापेक्षत्पसूचनाच्च “व्यान्ता पद” इतिसूत्रभाष्ये “न घान्याथं
प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति, नहि गोधा सर्वन्तो सर्वगारहिभंरति” इत्युक्त्या शब्दाधि-
कारस्यावरोचनाच्च ॥ न च भावं सर्वथा शब्दाधिकारः, किन्तु पूर्वत्र विदिष्टपरस्य
कर्त्तृपदस्य विशेषणमात्रपरत्यमिति वाच्यम् । प्लुतस्याऽपि लक्षणात्मतोऽप्यान्तर्भेदेनैवमपि
वृत्तिद्वयकल्पनाया दुर्वाङ्गत्वात् । किञ्च पञ्चता देवदत्त इत्यादावभेदान्वयानुरोधेन कृतः
कर्त्तरि शक्तिरिव पचतिर्लभं देवदत्त इत्यादावभेदान्वयानुरोधेन विद्वोऽपि कर्त्तरि शक्ति-
रावदपठौ । ननु तिङ्प्रत्ययो न नामंतिवेत्तुनादिरपि नेवितुल्यम् । मुजाघन्ते नामेति
घेन् रूपवाच्यत्तमपि नामंति तुल्यम् । युक्तं चतत्, भन्वयाऽधेमात्रालाघवेनापि पुत्रोत्स-
वं मन्वमानो भगवान् पाणिनिः कर्त्तरीत्युक्त्वापि “लः कर्मणि” इत्यत्र लक्षणाया गळे
पतित्वेन “स्वायत्ते शब्दप्रयोग किमित्यवाचकं प्रयुज्जमह” इतिन्यायविरोधस्य
दुर्वाङ्गत्वेन “कर्त्तरि कृत्” इत्यत्रैव । मात्रालाघवानुगृहीतामाधये लक्षणामभिप्रेत्य कृता-
वित्त्वेव भूयान् कर्त्तरिति त्यजेत् ॥

किञ्च कर्त्तृचित्कृत्तृधिकारमाश्रित्याऽपि लकाराणां कृतिवाचकत्वं दुर्बलम्, पञ्च-
न्तं चैत्रं पदय, पचते चैत्राय देहीत्यादौ शतृगान्जडीनामपि तिषादिवह्लादेश-
स्वाविशेषेण तेभ्यः कृतिमात्रबोधायतेः । न चैत्रपचितः, तथाभेदसंसर्गस्यैव वक्तव्यत-
या कर्त्तृवाचकत्वस्यैव त्वयाऽप्यभ्युपगमात् । नामार्थयोर्भेदस्यैव संसर्गत्वात् । नन्वत
एव शत्रादीनां कर्त्तरि शक्तिः तिषादीनां कृतावेति वैषम्यमिति चेन्नैवम् । स्थान्येव
वाचको लाघवाप्रत्वादेवो मौत्वादिति हि तत्र मतम् । अत एव राम इत्यादौ सुत्वेने-
कत्वे शक्तिरित्यादिस्त्वदीयानां व्यवहारः । एवं स्थिते तिषादीनां शत्रादीनां च स्मा-
रकतया लिपिस्थानत्वम् । बोधकस्तु लकार एव स च शत्राघन्ते कर्त्तरि शक्त इति

स्थिते तिङन्ते कथं कृतिं बोधयेत् “अन्यायश्चानेकार्थत्वम्” इति न्यायात् ॥

अथ वैपाकरणोतिमाश्रित्य सर्वत्रादेशा एव वाचका इति श्रुते, तर्हि घटं घटेन हरेऽव विष्णोऽव इत्यादिषु “सर्वे सर्वपदादेशाः”, इतिन्यायेन पदस्फोटो वाक्यरूफोटश्च सिद्धवेदिति महच्चवानिष्टम् ॥ किञ्च “युष्मदि समानाधिकरणे मध्यमः” “अस्मद्युक्तम्” इति सामानाधिकरण्यप्रयुक्ता पुरुषव्यवस्था कर्तुर्वाच्यतायां प्रमाणं प्रयुज्यमानाप्रयुज्यमानयुष्मदाद्यर्थगतसंख्याभिधायित्वे मध्यम इत्याद्यर्थस्तु लक्षगामन्तरेण कर्तुमशक्यः । लक्षणायां तु लाघवान्वसतः ॥ किञ्चाख्यातस्य कृतिवाचकत्वेऽभिधानानभिधानव्यवस्थोच्छेदापत्तिस्तथाच चैत्रः पचतीत्यादावपि तृतीयापत्तिः स्यात् । न च “कर्तृकरणयोस्तृताया” इत्यादेः “द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने” इत्याद्येकवाक्यतया कर्तृगतैकत्वादिंसंख्यायामन्येनानभिहितायां तृतीयेत्याद्यर्थात्रापत्तिरिति वाच्यम् । कृतप्रत्ययस्य सङ्ख्यावाचकत्वाभावेन पक्षा देवदत्त इत्यादौ संख्यानभिधानेन तृतीयापत्तेः । न च “कर्तृकरणयोः” इत्यत्राऽपि भावप्रधाननिर्देशमाश्रित्य कृतावनभिहितायां तृतीयेत्येवार्थः । तिङ्गा विद्येप्यतया कृता विद्येपणतया च कृतेरभिधानात् पचति चैत्र इत्यादौ पक्षा चैत्र इत्यादौ च तृतीयापत्तिरिति वाच्यम् । क्रियते घटत्रचैत्रेणेत्यादावपि तन्मते करोतिः कृतिवाचकत्वाविद्येपेण धातुना कृतेरभिधानेन तृतीयानुपपत्तेः । “तिङ्गुचद्वितसमासैः” रितिपरिगणनस्य “विपवृक्षोऽपि सम्बन्धं स्वयं छेतुमसांप्रतम्” “नारद इत्यबोधि स” इत्याद्यनुरोधेनोपलक्षणत्वात् । रयो गच्छतीत्यादौ, तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादौ वाचेतने रयादौ कृतेर्बाधितत्वेनागत्याऽऽधये लक्षणाया अवश्याम्बुपेयस्येन सत्र तिङ्गा कृतेरनभिधानेन रयादेस्तृतीयापत्तेश्च “कर्तृकरणयोः” इत्यत्र कर्तुपदस्याध्यक्षयुभयपरत्वेनानभिहित आधयेऽनभिहितायां कृतौ च, तृतीयेत्यर्थस्तु दुर्वचं इति न तावता रयादेस्तृतीया वारयितुं शक्यते ॥

किञ्च कर्तुर्वाच्यत्वे साख्यातिशयघोतनेऽकर्मकात्पचतेभावे लकारे पच्यते ओदनेनेत्यादौ कर्मवज्जावेन ओदनपदाद्द्वितीयापत्तिः । नच ततः पात्वात्तृतीयया भाष्यम् । अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धत्वाध्ययधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात् । कर्तुः कुत्रापि लङ्गात्वाच्यत्वाभावेन “कर्मवत्कर्मणा” इत्यनेन लङ्कारवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवज्जाव इत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ किञ्चाख्यातस्य कृतिवाचकत्वे पाचक इत्यस्य पचतीति विवरणं ॥ स्यात् । असमानार्थत्वात् । किञ्च कृतिवाचकत्वे कृतिर्त्वं शक्यतावच्छेदकमाध्ययत्वमाध्ययत्वत्वञ्च लक्ष्यतावच्छेदकं कृतिश्च शक्यतावच्छेदिकंति गौरवम् । आध्ययवाचकत्वे तु सर्वत्राध्ययत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति लाघवम् ॥

किञ्च कृतिवाचकत्वे कालस्य क्वचित्समानप्रत्ययोपात्तायां कृतावन्यथा, इतिच रयो गच्छतीत्यादौ धात्वर्थन्यापार इति आख्यातार्थकालनिष्ठप्रकारतानिरूपितविद्येप्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति आख्यातजन्यकृत्युपस्थितिधांतुजन्यन्यापातोपस्थितिश्च कारणमिति परस्परजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारादिवारणाय चान्यवहितोत्तरत्वादिप्रवेनेन गौरवम् । आध्ययवाचकत्वे तु सर्वत्र न्यापार एव कालान्वयैक एव कार्यकारणभाव इत्यतिलाघवम् ॥ किञ्च कृतिवाचकत्वे आख्यातार्थसंख्यायाः समन्यथाद्वयप्रथमान्तार्थ एवान्वयादाख्यातार्थसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितविद्येप्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेः कारणत्वम् । तदपि “देवदत्तो

भुक्त्वा व्रजति, "चेत्र इव मैत्रो गच्छति" इत्यादौ क्त्वाप्येवाप्येवोराख्यातार्थसंख्या-
न्वयवारणायेतराविशेषगत्वपरितं वाच्यम् । तत्रेतरत्वेन जयतः प्रोक्तान्महद्गौरवम् ॥

किञ्च यत्नस्यापि न्यापारविशेषरूपतया धातुनेत्र लाभसंभवात्तत्राख्यातस्य श-
क्तिरूपनमप्युक्तम् । "अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थे" इति न्यायात् ॥ न च सत्यपि गौरवे
पचतीत्यस्य पाठं कर्तव्येति विपरगानुरोधेनाख्यातस्य कृतिवाचकत्वमुपपद्यते इति वा-
च्यम् । करोतेर्त्यनार्थकताया असिद्धेः । कथमन्यथा "रथो गमनं करोति," "वीजेनाङ्कुरः
कृत, इत्याद्युपपद्यते, अनेतने रथादौ कृतेषांशाद् ॥ किं चेवं जानातेरिव करोतेरपि कर्तृ-
स्यभावकत्वाविशेषेण कर्मवद्भावानुपपत्त्या ज्ञायते घटः स्वयमेवेतिवत् क्रियते घटः स्व-
यमेवेत्यपि न स्यात्, तत्र तत्रोत्पत्त्यनुकूलन्यापार लक्षणाभ्युपगमस्तु गौरवेर्जत्र परा-
हन्तव्यः । व्यापारसामान्यार्थकेन यत्नार्थकेन वा प्रकृतिभूतेन करोतिना विवरणमपि
न पचतीत्यादौ तिङ्श्र्यस्य, किन्तु प्रकृतिभूतधात्वर्थस्यैव तत्र वा कृतान्मूल्य विवृणक्ति-
फलमात्रार्थकत्वेन करोतेश्च व्यापारसामान्यार्थकत्वेन धातोर्गतद्वयस्योभाम्भां विवर-
णात् । नचेवं काष्ठैः पाक इति न स्यादिति वाच्यम् । करोतिसमभिर्गततपाकपदस्यैव
फलमात्रवाचकत्वात् ॥ कथमन्यथा पञ्चशमित्यस्य पाकं कृतवानिति विवरणं, किं
कृतमिति प्रदनस्य पञ्चमित्युत्तरमपि संगच्छत । अत एव "कथं ज्ञायते क्रियावचनाः
पचाद्य इति यदेषां करोतिना सामानाधिकरण्यात्, किं करोति पचति, इति भूयादि-
सूत्रभाष्ये उक्तं संगच्छते ॥

किं च करोतेर्त्यनार्थकत्वे यत्नवाचकत्वाविशेषेण यततेरिव कर्मकृतापत्तिस्तयाच
घटे यतते इतिवदुधेते करोतीत्यप्यापद्यते । न च करोतेरुत्पत्त्यनुकूलन्यापारवाचक-
त्वेन न यततिसमरूपता न वा क्रियते घटः स्वयमेवेत्यस्यानुपपत्तिः । उत्पत्तेः
कर्मस्यत्वादिति वाच्यम् । एवं सति रथो गमनं करोतीत्याद्यनुरोधेन व्यापारा-
र्थकत्वाप्यवयवाभ्युपपत्त्येन 'व्यापारत्वेन' व्यापारान्तरस्यैव यत्नस्यापि वाचकत्व-
मभ्युगच्छतां शाब्दिकानां मतादविशेषात् ॥

न च कृधातोः किन्प्रत्ययेन निष्पन्नात्कृतिसम्बन्धाद्यप्रतीतेः करोतेर्त्यनार्थकत्वोप-
पद्यते इति वाच्यम् । करोतेरेव मनिन्प्रत्ययेन निष्पन्नात्कर्मशाब्दाच्छप्रत्ययेन निष्प-
न्नात्क्रियाशाब्दाच्च क्रियायाः प्रतीतेस्तदर्थकत्वस्यैव युक्तत्वात् कृतिसम्बन्धाद्यप्रती-
तेषां तानामनेकार्थकत्वेनाप्युपपत्तेः । किञ्च प्रत्ययार्थप्राधान्ये "भावप्रधानमाश्रयात्
सत्त्वप्रधानानि नामानि" इति शास्त्रवचनविरोधः । न च निरुक्तस्य भावशब्देन
भावयति क्रियामुत्पादयतीति व्युत्पत्त्या यत्न एवोच्यते इति न तद्विरोध इति वा-
च्यम् । आख्यातसामान्यलक्षणस्य भावाख्यातेऽन्यात्तेः । "चेत्रेण सुप्यत" इत्यत्र धा-
त्वर्थविशेष्यतायास्तीरप्यङ्गीकारात् । अन्यलभ्यस्य तस्य शास्त्ररूपात्प्रत्ययार्थत्वस्याऽ-
प्यङ्गीकारे कर्तृकर्मणोरपि शास्त्रवलात्तद्वान्यता दुर्बारेव "अकर्त्तरि च कारकं संज्ञायाम्"
इत्युक्तेर्भावशब्दे कर्त्तरि धनो दुर्लभत्वाच्च । पचादि पाठरूपने, प्रमाणविरहा-
च्च । "क्रियाप्रधानमाख्यातम्" इति रूपसूत्रस्यभाष्यविरोधस्यैवमपि दुष्परि-
हरत्वाच्च ।

नचाख्यातशब्दस्य "सर्वमाख्यातव्रजाम्" इति "उणादय" इति सूत्रभाष्ये-
"ना-
मान्माख्यातव्रजानि" इति घाक्यायनोक्तौ च धातवपि प्रयोगदर्शनेन आख्यातं धातुः
भावप्रधानं फलव्यापारयोर्थयोर्मध्ये भावप्रधानमित्येकार्थः । किञ्च बहुवीहित्युत्प-

स्य लघुत्वेन भावाद्भावस्य वा प्रधानमाख्यातमित्यर्थसम्भवेन घात्वर्थभावविरूपितं प्रधान्यमाख्यातस्येत्येव लभ्यते । यास्कवचनेन आख्यातशब्दस्य तिङि प्रयोगस्तु "आख्यातमाख्यातेन" इत्यादौ प्रसिद्ध एव । तत्र तिङन्तमित्यर्थस्तु प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्य एव । "कृत्करणे कृता" इतिवदिति न तत्र शक्तेरुपयोग इति न विरुद्धविरोध इति वाच्यम्, "पवादिक्रिया भवतिक्रियायाः कःशो भवन्ति" इति भूवादिस्वरूपस्याप्यप्रामाण्येन तिङन्तजन्यबोधे भावप्राधान्य एव निरुक्तस्य तात्पर्यात् । घात्वर्थव्यापारापेक्षतिङ्घर्षइतिप्राधान्ये निरुक्तस्य तात्पर्यरूपने तिङ्घर्षकृतेः प्रथमान्तार्थ एवाकाङ्क्षावशेनान्वयस्य भवदभिरूपितत्वेन प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधोपात्तौ "पश्य मृगो धावति" इत्यादौ अन्तरद्वातुपत्रोव्यादापि प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वस्य "हेतुमति च" इति सूत्रे भाष्ये प्रतिपादनेन मृगपदाद् द्वितीयापत्तेः । न च 'पश्य मृग' इत्यत्र ठमिति कर्माप्याहार्यम् । वाक्यभेदापत्तौ भाष्यसिद्धं वाक्यताभङ्गापत्तेः । न च वाक्यार्थभूतधावनानुसूत्रव्यापारानुसूत्रइतिविशिष्टस्य मृगस्य दर्शनकर्तव्याऽन्वयेन वाक्यस्याप्रातिपदिकत्वेन न द्वितीयापत्तेः । न वा वाक्यभेदो, नापि कर्मतासम्बन्धेन तद्गुलस्य पाकेऽन्वयतात्पर्येण 'तद्गुलः पवति' इति वाक्यस्य प्रामाण्यवारणापाश्रयकृतया "नाभार्यघात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयोऽभ्युत्पन्न" इति श्युत्पत्त्या विरोधः । अथवा मृगस्य पूर्वं धावतीत्यनेनान्वयेन तिङ्गमानाधिकरणे प्रथमा" इति वार्त्तिकप्रथमाया उपपत्तौ पश्चाद्दृष्टिना केवलस्य मृगस्यान्वयेऽपि न द्वितीया । प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वादिति वाच्यम् । उक्तधावनकर्मकदर्शनप्रतिपिपादपिपद्येव 'पश्य मृगो धावति' इति प्रयोगेण तद्विरोधात् सुबन्तार्थस्य कर्मत्वादिना क्रियापामन्वये निराकाङ्क्षत्वाच्च । मन्यथा घट इति परिनिष्ठितस्य कर्मतयाऽन्वयेन घटः पश्यति इति प्रयोगापत्तेः । न च कृता विशेष्यस्यापि धावनस्य दर्शनेऽन्वयः कर्तुं शक्यते । एकत्र विशेष्यगत्याऽन्वितस्यापरत्र विशेष्यगत्यादोगात् । अत एव बह्विमान्नास्ति" इति वाक्याद्बह्विन्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा एव बोध्यते । न तु बह्विन्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽपि । धावनानुसूत्रव्यापारानुसूत्रइतिविशेषेपितमृगस्य कर्मतया दर्शनेऽन्वयस्य दुर्घटत्वाच्च । तस्य वाक्यार्थत्वेन विशिष्टोपस्थापक्यदाभावात् पदज्ञानस्योपस्थितिद्वारा शब्दबोधेरनुत्वेन नित्यो घट इत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यवारणाव पदार्थः पदार्थेनान्वेति, नत्वपदार्थो न वा पदार्थतावच्छेदकम्, नत्वपदार्थेन, नवा पदार्थतावच्छेदकेन" इति स्वीकारेण विशेष्यतासम्बन्धेन प्रकृतासम्बन्धेन वा शब्दबोधे प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन पदजन्यताहसोपस्थितेहेतुत्वात् । किञ्च विशिष्टस्य कर्मतयाऽन्वयाऽभ्युत्पत्तये

"कृत्तं राम रामेति मयुरं मधुराक्षरम् ।

आरुह्य कवितां शाखां वन्दे वास्माच्छिकोकिडम् ।

इत्यादौ कृत्तकर्त्तृत्वविशेषितवाल्लोकिप्रदायस्य वन्दनेऽन्वयेन 'पश्य मृग' इत्यतोऽविशेषेण द्वितीया न स्यात् । किञ्चैवं 'नीडो घटः करोति' इति वाक्यस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गः । न च दृष्टघातोरैव धावनकर्त्तृत्वविशिष्टमृगकर्मकदर्शने लक्षणा । अस्यानि पदानि तात्पर्यप्राहकणीति वाच्यम् । सत्यां तात्पर्यानुपपत्तावेव लक्षणास्वीकारात् । एवं यथेच्छलक्षणाऽभ्युत्पत्तये "सहचरणस्यान-तादर्थ्य-वृत्त-मान-धारम-सामोप्य-योग-साधना-पत्यभ्यां माह्वण-मज-कठ-राज-शक्तु-चन्दन-गङ्गा-शाट-

चन्दनसंयोगजन्यमुखतात्पर्येण “चन्दनं संयुनक्ति मुखयतीति” तन्तुनाशप्रयोज्यपद-
नाशतात्पर्येण “तन्तुनश्यति पटो नश्यतीति” नाशोद्देश्यकगमनतात्पर्येण “नश्यति
गच्छतीति” वजनविषयकशलाघातात्पर्येण “व्रजति शलाघयतीति” चैत्रगमनद्वेषतात्पर्येण-
“चैत्रं आगच्छति द्वेषीति” शिष्यपाठेच्छतात्पर्येण “शिष्याः पठन्तिच्छति
गुरुः” इत्यादिप्रयोगापत्तेरित्याहुः । उदसत् । तिष्ठप्रकृतिघातवर्षस्य ज्ञानार्थकवातु-
भूधात्वर्थयोरेव भेदसम्बन्धेनान्वये साक्षाद्घातत्वमित्यत्रैव भाष्यस्य तात्पर्यात् । “जा-
नीहि जानकि न जीवति रामचन्द्रः” जानीहि जगन्नाथाज्जायते जगत् । “पश्य
मृगो धावति” “पचति भवति” इत्यादावेव तथाऽन्वयस्य दर्शनात् । “याहि याहि
याति । इत्यादावभेदान्वयस्य दर्शनाच्च ।

इति नमेच्छेत्सुखं यायादित्यादौ हेतुहेतुमज्ञावादिनाऽन्वये तु लिङादिसमभिष्या-
हार एव हेतुः । अत एव भूवादिसूत्रे भाष्ये—“पवादय. क्रिया भवतिक्रियायाः
कर्मो भवन्ति” इत्येवोक्तम्, न तु भवत्यादिक्रियाया इति । यद्यपि क्रियायाः प्राधान्ये
“प्रयाति पुरुषस्तस्य पादयोरभिवादय” । इत्यादौ ।

“सुरथो नाम राजाऽभूत्समस्ते क्षितिमण्डले ।

तस्य पालयतः सम्यक्

इत्यादौ च तत्पदेनाप्रधानत्वात्पुरुषसुरथयोः परामर्शो न स्यादित्याहुः । उदपि—
दिमांशुमाशु प्रसते तन्त्रदिम्नः स्फुटं फलम् ।

इत्यत्र तच्छब्देन प्रसनपरामर्शो न स्यादित्यनेनैव पराकरणीयम् ॥ तस्मात्सर्व-
नाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वमित्यत्र प्रधानत्वं वृत्तिप्रहमुक्त्यविशेष्यत्वमेव
वाच्यम्, न तु शब्दबोधीयमुक्त्यविशेष्यत्वम्, तच्च पुरुषसुरथभासादीनामस्त्वे-
वेति न स्वाधिद्वयुपपत्तिः । नवा ‘शोभना गङ्गा तां पिव’ इत्यादीनां प्रयोगाणा-
मापत्तिश्च । अत एव ।

पटोलपत्रं पित्तघ्नं मूलं तस्य कफपहम् ।

“दृशीते राजमातङ्गास्तस्यैवामी सुरद्वजाः ।

चैत्रो ग्रामं गतस्तत्र मैत्रः किं कुरुतेऽधुना ॥

अप एव ससर्जदौ तासु वीर्यमवासृजत् ।

नीलो मणिर्गणः सोऽत्र दात्रादिबोध्यते तदा ॥

इत्यादयः सङ्गच्छन्ते । अतः एव च महाभाष्ये—“अथ शब्दानुशासनम्” केपां
शब्दानामिति प्रश्नः सङ्गच्छते । यदपि क्रियायाः प्राधान्ये “अश्वो धावत्यानय”
“मृगो धावति मारय” इत्यादयः प्रयोगा न संगच्छेरन्निति कश्चिदाक्षिप्तम्, उदपि
प्रयमान्ताथप्राधान्यान् । ‘शृणु मैत्रो गर्जति’ ‘निवारय देवदत्तः प्रलयति’ इत्याद्यसङ्ग-
तितुल्यसमाधानम् । तस्मात्स्वकपोलकल्पनया न प्रयोगव्यवस्थाऽऽप्येयेत्येव श्रेयः
स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेति न्यायात् ।

किञ्च यत्किञ्चिद्भेदसम्बन्धेनैकविशेषणविशिष्टे तत्सजातीयसम्बन्धेन विशेषणा-
न्तरान्वयोऽव्युत्पन्नः । अत एव समवायेन घटत्वविशिष्टे घटे समवायेन द्रव्यत्वस्या-
न्वयतात्पर्येण घटो द्रव्यत्वस्य इत्यादयो न प्रयोगाः । तथाच समवायेनैकत्वविशिष्टे चैत्रे
समवायेन कृतेरन्वयस्यैवासम्भवेन च प्रयमान्ताथविशेष्यकबोधस्यावसरोऽपि सम्भ-
वेत् । न चेद्वान्युत्पत्त्याभ्युपगमे वृत्तित्वसम्बन्धेन वर्धमानकालविशिष्टे व्यापारे

कथं तेनेव सम्यन्धेन तिड्यर्थाध्यान्वयो भवदभिमतः सिद्धेदिति वाच्यम् । तत्र व्या-
पार आधयस्य जन्यत्वसम्बन्धेनैवान्वयान्युपगमात् ।

अथ पचतिभवतीत्यतो चिद्धित्यनुकूलव्यापारकर्तृकसत्ताविषयकगोचोपगमे
समानवाक्ये तिड्यद्वयलाभेन तत्र निघातव्यावृत्त्यर्थं "तिड्यतिड्य" इति सूत्रेऽतिड्य-
हणस्यावश्यकत्वेन सत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोध इति चेद् ? न । लौकिकैकवाक्यत्वस-
त्त्वेऽपि "पुरुतिड्यवाक्यम्" इति परिभाषितस्य तस्यासत्त्वेन प्रत्याख्यानमंगतेः । च
सर्वत्र व्यापारविशेष्यकबोधमभ्युपगच्छता 'न पचति चैत्रः' इत्यतश्चैत्राभिन्नाध्या-
भाववान् चिद्धित्यनुकूलो व्यापार इति बोधोऽभ्युपेतव्यः । अभावश्च वृत्तित्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको वक्तव्यः, स च न सम्भवति । वृत्तित्वस्य वृत्त्यनिवामक-
तयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । पारिमाण्डलेन न घट इत्यत्र जन्य-
त्वस्य मृतीयार्थतया पारिमाण्डल्यनिरूपितजन्यत्वस्याप्रसिद्धत्वेन तादृशजन्यत्वनि-
ष्टाभयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभायस्य पशुमशयत्वेन निरूपितत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नपारिमाण्डल्यनिरूपितप्रतियोगिताकाभावस्यैव मृतीयार्थजन्यत्वेऽवश्यकत्वव्य-
त्तेन वृत्त्यनिवामकत्वसम्बन्धस्याप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारात् । वृत्तित्वे
वृत्त्यनिवामकतायाः सविवादत्वाच्च । 'न पचति चैत्रः' इत्यतश्चैत्राभिन्नाध्यायवृत्ति-
विकलित्यनुकूलव्यापाराभाव इति बोधस्यैवाभ्युपगमाच्च । शाब्दिकमते व्यापारविशे-
ष्यक एव बोध इत्युक्तौपस्य नञसमभिध्याहारस्थलनियतत्वाच्च ॥

न चैवमपि व्यापारविशेष्यकबोध इति प्रवादः । प्रयः काल इत्यतः प्रथमान्ता-
र्थविशेष्यकबोधस्यैव सत्रेन व्यभिचारित एव । न च तत्र क्रियाध्याहारः सम्भवति ।
प्रयागां कालानामविद्यमानत्वेन सन्तीत्यस्याध्याहर्णुमशक्यत्वात् । क्रियान्तराध्या-
हारस्य "अस्तिर्भवन्तीपर" इति कात्यायनवचनविरुद्धत्वाच्चेतिवाच्यम् । अस्तिर्भ-
वन्तीतिवचनस्यास्तिपदस्यान्वययोग्यक्रियावाचकधतुमात्रोपलक्षणत्वेन 'प्रयः काला'
इत्यत्रेद्वारेण ज्ञायन्त इत्यस्याध्याहारेण क्रियाविशेष्यकबोधप्रवादापरिरक्षणात् ।

मुक्तं चैतत् । कथमप्यथा ईदरो जानातीत्यस्याध्याहारमन्त्रेण "चैत्रेण सुप्यतः"
इत्यादावगत्या क्रियाविशेष्यकबोधमभ्युपगमे प्रथमान्तापर्वविशेष्यक एव सर्वत्र बोध
इति भवत्सिद्धान्तसिद्धः प्रवादो न व्यभिचरेदिति विभाव्यताम् ॥

अथ सर्वत्र क्रियाविशेष्यकबोधोपस्यवाभ्युपगमे द्विल्लकत्वयोर्वहुवचनविधायकेन
"अस्मदो द्वयोश्च" इति सूत्रेण 'पदुरई द्वयोमि' इत्यत्र पाशिकवहुवचनवारणापार्थक्ये
"सविशेषणानां प्रतिषेधः" इति वार्तिके जागरुके 'के यूर्य, मैथिलो वयम्' इति प्रथमो-
त्तरवाक्ये ।

"तत्र गुणविलिखनहेतोर्वयमपि कुञ्जाः किमौदास्यम्"

इति कविप्रणीतवाक्ये न बहुवचनानुपपत्त्या क्रियायोग एव न निषेध इत्यवश्य-
वक्तव्यम् । तथा च तत्र तत्र क्रियाध्याहारो बहुवचनानुपपत्तिः । अनध्याहारे सर्वत्र
क्रियाविशेष्यक एव बोध इति नियमासङ्घतिशिते संयमुभयतस्पाशारम्भुरिति चेद् ?
मैवम् । "तिड्यमानाधिरणे प्रथमा" "अभिहिते प्रथमा" इति, वार्तिकस्यासत्त्वेन
क्रियाध्याहारस्यावश्यकतया उक्तवाक्यद्वये उद्भूतावयवभेदविविक्षायां बहुवचनस्य
साधुत्वकल्पनात् । स निषेधस्तु मुल्यार्थकस्यैव । अत एव—

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रजाभिसानोन्नता ।

इत्यादावपि बहुवचनं सङ्गच्छते ॥

अथ प्रथमान्तार्थस्य प्राधान्यादेव पुत्रमिच्छति पुत्रीयतीतिवदिष्यते पुत्र इत्यर्थं न क्यच्, भिन्नार्थत्वात्" इति भाष्यं संगच्छते । तत्र हि भिन्नार्थत्वं कर्तृप्रत्यये व्यापाराश्रयस्य प्राधान्येन कर्मप्रत्यये फलाश्रयस्य प्राधान्येनैव सम्भवतीति चेद् ? मैवम् । "सुप आत्मनः" इति सूत्र इच्छायामित्यस्यानुवृत्तेरिच्छानुवृत्तव्यापारार्थ एव क्यचो विधानेन कर्मप्रत्यये व्यापारजन्येच्छाया एव बोधेन गुणप्रधानभावव्यत्यासकृतभिन्नार्थत्वं एव भाष्यस्य तात्पर्येण तत्सङ्गतेः ॥

अथ तिङ्गर्थस्याप्राधान्ये "तदर्थेति तद्वेदः, इत्यनेन विहितेन वैयाकरण इत्याशब्दाऽध्येतुर्वैतुर्वा बोधो न स्यात् ; क्रियायाः प्राधान्येन तस्या एव तद्विप्रत्ययवाच्यत्वादिति चेत्सत्यम्, तद्विप्रत्यये विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासस्य "क्वचित्गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितम्" इत्युपक्रम्य ।

"आख्यातं तद्विप्रत्ययैर्लक्षितं द्रुपदार्थकम् ।

गुणप्रधानभावाद्वा तत्र दृष्टो विपर्ययः,"

इति कारिकाया हरिणा स्पष्टमभिधानात् ॥ भाष्येऽपि—"तद्वहति" इति सूत्रे बह-
 र्थ्ये रथादिभ्यः प्रत्ययविधिरनर्थकः "तस्येदम्" इत्यधिकारस्थेन "रथाद्यत्" इत्यनेन विहितत्वादित्यादाङ्ग्य बहति बोधेति शब्दभेदान्न तेन सिद्धिरित्युक्त्वा शब्दभेदेऽप्यर्थसामान्यास्तिदम् । य एवार्थो रथं बहति स एवार्थो रथस्य बोधेति दृष्टीकृत्य द्विरर्थ्य इत्यादौ यतो जुगभावार्यं तदिति सिद्धान्तितम् । य एवार्थ इत्यादेः रथ्य इत्यस्य वि-
 प्रहभूते रथं बहतीत्यत्र योऽर्थः यावानर्थो विपयीक्रियतेः ॥ एव तावानेव तद्विप्रहभूते रथस्य बोधेत्यत्र विपयीक्रियते इत्येतावन्मात्रतात्पर्येण गुणप्रधानभावव्यत्यासकृतोऽ-
 र्थभेदो नाश्रयणीय इति स्पष्टमेव प्रतीयते ॥

एतेन य इदानीमप्रयुक्ताः शब्दा नामी साधवः स्युरित्युपक्रम्य उपेत्यस्यार्थं क
 यूयमुपिता इति, तेरेत्यस्यार्थं क यूयं तीर्णा इति, शक्येत्यस्यार्थं क्व यूयं कृतवन्त
 इति, पेचेत्यस्यार्थं क्व यूयं पक्ववन्त इति पश्यताभाष्येण प्रथमान्तार्थप्राधान्यला-
 भेन क्रियायाः प्राधान्ये तद्विरोध इत्याक्षिपन्तः परास्ताः ।

गुणप्रधानभावव्यत्यासस्य सोऽव्यत्वात् । उपेत्यादिप्रतिपाद्यस्यार्थस्य वाक्यान्त-
 रणार्थतोऽपि लाभ इत्यत्रैव भाष्यस्य तात्पर्येण क्व यूयमुपिता इत्यादीनां विवरणत्वा-
 भावाच्च । विवरणत्वे च उपेत्यादिना किं शब्दार्थस्य युष्मच्छब्दार्थस्य चास्पदो
 त्वाऽप्येतद्भाष्यासङ्गतिर्दुर्वारैव । तस्मादुपेत्यत्र ल्पि प्रतीयमानं क्रियागतं यद्वक्तृप-
 रोक्षत्वं तत्क्रियाप्रतिपाद्यत इति त्वयाऽपि वाच्यम् । तच्च परोक्षत्वे किमः शक्य-
 भावादार्थिकमेव किमः प्रश्नविपर्ययार्थकत्वेन प्रश्नस्य चानुभूतविपर्ययताया एव दर्शने-
 नार्थतः पर्यवसानात् । अत एव तत्र कैयटेन यद्यपि उपेति उपिता इत्यनेन सामानार्थो
 न भवति परोक्षत्वादेर्विशेषस्थानवगमात्, तथापि तत्प्रत्यायक्यदान्तरसहितः प्रयु-
 ज्यत इत्युक्तम् ॥ क्रियायाः प्राधान्यादेव नोपमानत्वं तस्याः सिद्धत्वेनाभावात् । कर्तु-
 स्तु क्रियां प्रति विशेषणत्वात् । तदुक्तं सन्सूत्रे भाष्ये—"य वै तिङन्तेनोपमानमस्ति"
 इति,, "किंतु सम्भावनार्थमिव शब्दस्तत्र तत्र" इति कैयटः । तिङन्तेन शब्देनोपमा-
 नबोधो नास्तीति तद्भाष्यार्थः ॥ "अनद्यतन" इति सूत्रे च भाष्ये—"अयं तु गन्ता
 यदेवं पादौ निन्धातीत्यादौ अनद्यतनमविव्यद्विषये लुट्कथमित्याशङ्क्य गन्तेव गन्ते-
 त्यर्थं नवै तिङन्तेनोपमानमस्तीति दूषयित्वा अनद्यतन इवानद्यतन इति व्याख्यातम् ।

प्रयोगदत्तानवशात्त्रौणेऽप्यनद्यत्ने प्रत्यय इति केच्ये च ॥ उपमेयत्वं तु क्रियाया अपि भवत्येव, प्राहण्यपदधीत इत्यादावध्ययनस्योपमेयत्वेन प्रतीतेः । नचाध्ययने प्राहण-सादृश्याभाव इति वाच्यम् । प्राहण्यपदस्य तत्कर्तृकाध्ययने लाक्षणिकत्वात् ॥

आलङ्कारिका अपि—

“लिप्पतीव तमोऽङ्गानि वर्यतीवाञ्जनं नमः ।

असत्पुरयसेवेव दृष्टिर्निष्फलां गताः”

इत्यादावनुक्तविषयत्वेनोत्प्रेक्षामेव वदन्ति ॥ काव्यप्रकाशे मम्मटाचार्यरपि व्यापनादि उपेयानिरूपयतया संभावितमित्येवोक्तम् ॥

हरिरप्याह—

साध्यस्यापरिनिष्पत्तेः सोऽयमित्यनुपमद्वयः ।

तिङ्मन्तरेन्तरेणैवमुपमानं कृतो न तेः ॥ इति ।

अनिष्पत्तेः सिद्धत्वेनाभानात् । तयोरिव मन्तरेण सिद्धो माणवक इत्यादिवत् “पठति रोदिति” इत्यादौ सोऽयमित्यभिरव्यभावात्तिङ्मन्तार्यो नोपमानं यस्योपमानस्य इव मन्तरेण उपमेयेन सह सोऽयमित्यभिसंधिस्तस्येव समभिव्याहार उपमानस्येन प्रतीतिरित्यङ्गीकारात् ।

ननु रोदितोव पठतीत्यादौ कर्तुरेवोपमानत्वं भवतु, तस्य च सिद्धत्वेन भाना-दत्त आह—

“साधनत्वं प्रसिद्धं च तिङ्क्षु सम्बन्धिनां यतः ।

तेनाध्यातोप एव स्यादुपमा तु न कल्प्यते, ॥

सम्बन्धिनां गुणाभूतानां साधनत्वं कारणत्वम् अध्यातोप उत्प्रेक्षा ॥

दृष्टव्यप्याह—

“यद्युपमानत्वं स्यात्तद्भूतौऽसौ क्रियापदे स्वक्रियासाधनव्यधौ नाहमन्यमुपेक्षि-तुम्” इति, ॥

नन्वेवं स्वीकारे “स यथा वै द्येनो नियस्यादत्ते एवमयं द्विपन्नं भ्रातृव्यं नियत्या-दत्ते एवमभिव्यक्तिरिति द्येनेन, इत्यादावपि द्येनपदार्थायपदार्थयोरप्युपमानोपमेयत्वेन प्रतीतिर्न स्यादिति चेन्न । यत्प्रकारकं द्येनकर्तृकं पद्यादानं तत्प्रकारकमेतत्कर्तृकं भ्रातृव्यादानमिति बोधोत्तरं तमेव धर्मं निमित्तोक्तस्य पश्चाच्चयोरुपमानोपमेयभावः । सर्वत्रैव यथाशब्दसमभिव्याहारे बोधद्वयं बोध्यम् । एवं च न वै तिङ्मन्तेनोपमानबोधो-द्धृतीत्यनेन शाब्दस्यैव बोधस्य निषेध इति न किंचिदेतत् ॥ यथाशब्दशक्तिस्वभा-वात् । यालः सादृश्यायं कर्तृत्वं तु न युक्तम् । यथा हरिस्तथाहर इत्यादितो यत्सदृशो हरिस्तत्सदृशो हर इति बोधेऽपि हरिसदृशो हर इत्यर्थादाभात् तस्मात्सादृश्याविशि-ष्टस्यैवात्प्रत्ययार्थः येन प्रकारेणेति विग्रहवाक्ये तृतीयार्थं वैशिष्टयमिति दिक् ॥

अथ कर्तुराख्यातायर्थेऽपि क्रियाविशेष्यको बोधो न शक्यते वक्तुम् । “प्रकृतिप्र-त्ययौ सहार्थे भूतः” इति न्यायविरोधात् । तथा च प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोध एवाङ्ग-सा स्वीकर्तव्य इति चेन्मेवम् । “प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थे भूतः” इत्यस्य हि यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमेवेति, यः प्रधानं स प्रत्ययार्थ एवेति वाऽर्थो न कर्तुं शक्यते । अत्र अद्वा छागी-त्यादौ स्त्रीत्वस्य प्राधान्यापत्तेरङ्गादेस्तदनुपपत्तेश्च । किन्तु उत्सर्गोऽयम् । विशेष्यत्वा-दिना बोधस्तु आख्यातायं कर्तृप्रकारकबोधे विशेष्यतया धातुजन्यभावबोधोपस्थितिर्हेतु-रिति कार्यकारणभावमूलकव्युत्पत्त्यनुरोधात् ॥ अत एव प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्या-

न्यप्रमाणत्वादित्याह भगवान् पाणिनिः । प्रधानं प्रत्ययार्थं इति वचनं न कार्यम् । अर्थस्य अर्थावबोधस्य अन्यप्रमाणत्वात् । व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति हि तदर्थः ॥ एतेन व्यापारस्य प्राधान्यानुरोवेन फलमात्रं धात्वर्थः, व्यापार आख्यातार्थं इति मीमांसकोक्तमपि प्रत्युक्तम् ।

फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामस्य संयोगाश्रयत्वेन ग्रामो गमनवानित्यादिप्रयोगाप-
 चेश्च । नच भावार्थकत्पुटा फलानुकूलव्यापारप्रतीतेन ग्रामो गमनवानित्यस्यापत्तिरिति
 वाच्यम् । भावविहितप्रत्ययानां धात्वर्थानुवादकत्वेन प्रयोगसाधुत्वमात्रार्थकत्वमिति
 स्वसिद्धान्तविरोधापत्तेः ॥ नच पचतीत्यस्य पाकं करोतीति व्यापारसामान्यार्थकक-
 रोतिना विवरणदर्शनादाख्यातस्य व्यापारार्थकत्वमिति वाच्यम् । करोतिना धात्व-
 र्थस्यैव विवरणात् । कथमन्यथाऽऽख्यातरहितस्य पकवानित्यस्य पाकं कृतवानिति
 विवरणं किं कृतमिति व्यापारविशेषविषयकप्रश्नस्य पकमित्युत्तरं च सङ्गच्छेत ॥ किं
 च तिङ्श्रुभयसाधारण्येन भावनायाः प्रतीतेरुभयसाधारण्येन धातुरेव तद्वाचक इति
 युक्तम् ॥ किं च फलमात्रस्य वाच्यत्वे क्रियावाचिनां विप्रोयमाणा धातुसंज्ञैव न स्यात् ।
 तथा च संज्ञानियन्धनाः प्रत्ययास्तेभ्यो न स्युः । नच तत्र क्रियाशब्देन फलमेव पृथगत
 इति तद्वाचकत्वादेव धातुसंज्ञा सेत्स्यतीति वाच्यम् । एवं सति धात्वर्थत्वं क्रियात्वं
 क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितत्वं च धातुत्वमिति क्रियात्वप्रदे धातुत्वप्रहस्य
 धातुत्वप्रदे क्रियात्वप्रहस्य चापेक्षणेनान्योन्याश्रयापत्तेः । मम तु—

“भावस्त्विदमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितश्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते”

इति ह्युक्तेः । साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वं क्रियात्वम्, तद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वं
 च धातुत्वमिति लक्षणाऽभ्युपगमेन नान्योन्याश्रयस्य सम्भावनेत्यपरमनुकूलमित्यलं
 पल्लवितेनेति शिवम् ॥

इत्थं यथामति विभाव्य तित्थंवाद्-सारं विलिख्य विबुधाः समुपाहरामि ।

पश्यन्त्वमत्सरधिया सकलं भवन्तः सुहीवुधोऽहमिति साज्जलिबंधे च ॥ १ ॥

इति शोपनामकश्रीसुदीशमंमैथिलमनीपिकृतवित्थंवाद्सारः ।

अथ भूषणसारोल्लिखितग्रन्थकृतां विशेषमतान्तराणां च सूचकम् ।

नाम-सम्बन्धसूचकं च	पृष्ठम् ।	नाम-सम्बन्धसूचकं च	पृष्ठम् ।
शब्दकौस्तुभः	६, २३३।४२०	भाष्यम् (वेदान्ते)	१७६
वाक्यपरिचयम् (१)	१०।१२।१४।१८।२१।२९।३४।४४।५४	वृत्तिकारास्तु	१८८
दर्शनान्तरीयरीतिः (मीमांसकरीतिः)	१७।१११	वार्तिकम्	२००।२४०।३४४।३४८
मीमांसकाः	१८।६७।६९।१११।१२४।१२६	नैयायिकवृद्धाः	१९९।२०१।४१७
बृहद्वैयाकरणभूषणम्	२६।९६	वेदः	२१६
नैयायिकादयः	२६।९९।१०७।१२	वेदभाष्यम्	२१६
निश्कम्	३३	लिङ्गानुशासनम्	२१८
भाष्यम्	६६।८८।९३।९६।१९३।१९७	प्राचीनवैयाकरणाः	२३३
महापादः	७०।३७०।४०९	व्यपेक्षावादी	२४१।२६२
नैयायिकनव्याः	७२।१२	मीमांसकमन्याः	२६६
भाट्टरीतिः	७९।४०९	जैमिनीयाः	२७०
सूत्रम्	८०	कोशः	२३९
वार्तिककाराः	९६।३४८	आवृत्त्यधिकरणवार्तिकम्	३३३
हेलाराजीयम्	९६	केयटः	३३७।३३८।४१९
नवमे (मीमांसाध्याये)	१०१	महाभाष्यकारः	३८९
अभियुक्ताः	१०८	वर्णस्फोटवादी	३८९
केचित्	१०९	वैयाकरणाः	३८९।३९३
धृतयः	११३।१२१	वेदान्तकदेशी	४०९
स्मिणावली, उदयन.	१२४	वाचस्पतिः	४०९
मण्डनमिश्रः	१३६	कल्पतरुः	४१८
भगवान् व्यासः	१६८	परिमल्य	४२२
उत्तरमीमांसाधिकरणे सूत्रकारः	१७४	भृगुवल्ली	४२३
		आनन्दवल्ली	४४२
		भट्टोजीदासितः	४४२

इति भूषणसारोल्लिखितग्रन्थकृतां विशेषमतान्तराणां च सूचकम् ।

(१) अत्र सर्वत्र प्रथमाभिन्नविभक्त्यन्तानामपि प्रथमविभक्त्या विपरिणामं श्रुत्वा निरुद्धः कृत इति बोध्यम् ।

अथ वैयाकरण भूषणसारस्थकारिकाणाम-
कारादिक्रमेणानुक्रमणिका ।.

कारिकारम्भः ।	का०अं०	पृष्ठम्
अतएवगवित्याह	२७	२२८
अत्रार्धन्तरतीयंस्यात्	५०	३४५
अथादेशा वाचकारचेद्	६४	३९८
अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्गा	५२	४३५
अभावोवा तदर्थस्तु	४१	३०९
अभेदश्चात्र संसर्गं	५३	३५३
अभेदैकत्वसङ्ख्याया	५६	३६३
अविषहागतादिस्था	१९	१०५
अव्ययकृत इत्युक्तेः	६०	३७५
अपठपर्यवहृवीहो	३४	२४९
असाधुरनुमानेन	३८	२९६
अस्त्यादावपि धर्म्येणे	१२	८३
आख्यातं तद्वितकृतोः	३५	२७१
आख्यातशब्देभागाभ्याम्	१४	८८
आधयोवधिरहेदयः	२४	१४७
इत्थं निष्कृष्यमाणम्	७४	४३९
इन्द्रियाणां स्वविषये	३७	२४५
उपेयप्रतिपत्त्यर्था	६९	४२२
उत्सर्गोऽयं कर्मकर्तुं	४	४८
एकं द्विकं त्रिकं चाय	२५	२०३
औपाधिकोवाभेदोऽस्तु	७१	४:२
कथं कर्तुरवाच्यत्वम्	६३	३९२
कल्पितानानुपाधित्वम्	७०	४२७
किंकार्यं पचनीयं चेत्	९	७५
किञ्चूत्पादनमेवातः	६	५९
क्रौडायांगस्तदस्यास्ति	५५	३५६
कृत्तद्वितसमासेभ्यः	४९	३४४
कृत्योऽर्थाः क्त्वाणुमुन्		
वत्स्युः	२०	१०८
केचिद्गुणश्च एवास्या	७२	४३५

कारिकारम्भः ।	का०अं०	पृष्ठम्
घटेनेत्यादिदिषु नहि	६५	४००
चकारादिनिषेधोऽय	३३	२४७
जायन्ते तज्जन्यबोध	५२	३४७
तयान्यत्र निपातेऽपि	४३	३२५
तथापस्यवभावेन	१०	१८०
तस्मात्करोतिधातोः स्यात्	८	६७
घोतकाः प्रादयो येन	४२	३२३
धात्वर्थे च क्रियात्वञ्च	११	८२
ननुसमासे चापरस्य	४०	३०७
ननुसमासे चापरस्यघोत्पम्	४६	३३२
नामार्थयोरभेदोऽपि	६४	३९६
निपातानां वाचकत्वम्	४७	३३५
निपातत्वं परेषां यत्	४८	३३८
निर्वन्त्येव विकार्येव	७	६१
पञ्चकोशादिवद्	६९	४२२
पदार्थः सङ्गमन्वति	४४	३२८
पदेन वर्णां विद्यन्ते	६८	१११
पर्यवस्यच्छाब्दबोधः	३६	२७२
प्रदेय एववाशक्तिः	५४	३५४
प्रयोगोपाधिमाधित्व	५१	३४७
फलिमापितभाष्यान्धेः	१	७
फलव्यापारयोर्धातुः	२	७
फलव्यापारयोस्तत्र	३	४७
फलव्यापारयोरैक	१३	८६
बहूनां वृत्तिधर्माणां	३३	२४१
भाट्टास्तेऽपीत्यमेवाहुः	६७	१०९
भेदः संसर्गं उभयं	३१	२३७
भेदभेदकसम्बन्धोपाधि	२१	११०
भौतपूर्वात्सोऽपि	३:०	२३७
यदिपक्षेऽपि वत्यर्थः	१८	१०४

कारिकात्मः ।	का०अं०	श्ल०
रदाभ्यां वाक्यभेदेन	६१	३७१
लक्षणादधुनाचेत्	६७	४०१
लक्ष्यानुरोधत्सद्वक्ष्यायाः	६७	३७०
वर्तमाने परोक्षेद्वो *	२२	११८
वाक्यात्पदानामत्यन्तम्	६९	४११
वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कपे	६१	३७७
विधये भेदकं तन्त्रम्	६८	३५२
व्यवस्थितेर्व्यवहृतेः	६२	३६२
व्यापारो भावनासैव	८	४९
शक्यत्व इव शक्त्ये	७१	४३२
द्वन्द्वोऽपि यद्विभेदेन	२६	२२४
शरैस्त्रैरिवोदीच्यान्	४६	३३०

कारिकात्मः ।	का०अं०	श्ल०
सत्ययत्तत्रसाजातिः	७३	४३८
समासे स्तुभिन्मैव	३२	२४९
समासस्तुचतुर्धेति	२९	२३४
सम्बोधनान्तं कृत्वोर्याः	१६	९३
सम्बन्धिदाग्दे सम्बन्धो	३९	३०६
स्वरद्वैध्याद्यपिद्वन्द्वे	७०	४२७
सर्वनामाव्ययादीनाम्	१०	८०
साध्यत्वेन क्रिया तत्र	१६	९१
मुपां मुपा विडा नाम्ना	२८	२३१
हरिवेत्यादिद्विषुा च	४६	४०१
हयोमृतप्रेरणादीच	२३	१२९

इति विद्याकरणभूषणसारस्यकारिकाणामकारादिक्रमेणानुक्रमणिका ।

शान्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,
बनारस सिटी ।

वैयाकरणभूषणसारे प्रश्नाः ।

१९३८

- १ सम्बोधनान्तं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमो बतिः ।
धातुसम्बन्धाऽधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ् ॥ १ ॥
तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्सुदितद्वयम् ।
साधुत्वमष्टकस्यास्य कियवैवाऽवधार्यताम् ॥ २ ॥
इदं कारिकाद्वयं सारोक्तरीत्या सावतरणं व्याख्येयम् । ... १०
- २ निहुंष्टं कर्मलक्षणं निरूप्य कर्मभेदाः कियन्तः कानि च तदुदाहरणानि कोऽस्ति च निर्व-
त्यविकार्ययोर्भेद एतत् सर्वं समुपपादनीयम् । ... १०
- ३ क्रियायां परोक्षत्वं कोऽप्युक्तं प्रदर्शितं सारकृता कौ च तत्र चोद्यपरिहारौ कृतौ तेनेति सर्वं
साधुपदर्शनीयम् । ... १०
- ४ वैयाकरणमते शक्तिस्वरूपं निरूप्य लक्षणाया अतिरिक्तवृत्तिरत्वं निराकरणीयम् । ... १०
- ५ देवतापर्यन्तद्विदितप्रत्ययानां कियन्तोऽर्थाः प्रदर्शिताः सारकृद्धिः युक्तश्च कः तेषु इति
साधु प्रतिपादनीयम् । ... १०
- ६ (क) अभेदैकत्वसंख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः । कपिजलालम्भवावमे त्रित्वं न्यायाद्य-
योच्यते । (ख) अनेन व्यक्त्यभिन्यङ्गया जातिः स्फोट इति स्मृता । कैश्चिद् व्यक्तय एवा-
स्या ष्वनिस्त्वेन प्रकल्पिताः ॥ इति कारिकाद्वयं व्याख्येयम् । ... १०
सूचना—एषु निम्नेच्छया पञ्चैव प्रदनाः समाधेयाः ।

१९३९

- १ 'पदय मृगो धावति' इत्यत्र वैयाकरणनैयायिकमतयोः पृथग् वाक्यार्थावपवर्ण्यं मृगपदाद्
द्वितीयाधारणमकारं चोपपाद्य कतरद् युक्तमिति सिद्धान्तय ।
- २ 'पदचतुष्टयानुगतप्रवर्तनात्वेन वाच्यता' इत्युक्त्या प्रवर्तना लिङ्गं इति प्रतिपादितम् । तत्र
का नाम प्रवर्तना भूषणकारमते तःसाधु निरूपय ।
- ३ कर्मभेदा उदाहरणैः स्पष्टीकरणयोः ।
- ४ 'भेदः संसर्गं उभयं वेति वाचकव्यवस्थितेः' इत्यस्याशयं विशदीकृत्य अपेक्षावादिमतं निरा-
क्रियताम् ।
- ५ अष्टानां स्फोटानां नामानि निर्दिश्य तत्र सिद्धान्तपक्षः प्रदर्शनीयः ।
- ६ पदार्थः सदृशाऽवेति विभागेन कदाचन ।
निपातेतरसंकोचे प्रमाणं हि विभावय ॥ १ ॥
निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः ।
युक्तं वा ननु तद्युक्तं परेषा मत्तमेव नः ॥ २ ॥
इति कारिकाद्वयं व्याख्येयम् ।
सूचना—एषु पञ्चैव प्रदनाः समाधेयाः सर्वे च समाह्वयान्तः ।